

МАНАС

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
АДАБИЯТ ЖАНА ИСКУССТВО ИНСТИТУТУ
«МАНАС» — 1000» МАМЛЕКЕТТИК ДИРЕКЦИЯСЫ
ИЛИМИЙ — ПРОПАГАНДАЛЫК КООРДИНАЦИЯЛЫК
«МУРАС» ИШКЕР ДОЛБООРУ**

**САГЫНБАЙ ОРОЗБАКОВДУН варианты боюнча
академиялык басылыш.**

1-кытсн

МАНАС

КЫРГЫЗ
ЭЛИНИН
БАА'ЫРДЫК
ЭКОСУ

I
КИТЕП

МАНАС

ГЕРОИЧЕСКИЙ
ЭПОС
КЫРГЫЗСКОГО
НАРОДА

I
КНИГА

ББК 82.3 (2 Ки)
М—23

М 23 Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 1-китеп /Сүрөтчүсү
А. Акматов; Адаб. ж-а искусство ин-ту; Б.: Кыргызстан. 1995.—
568 б.

«Манас» кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын, салт-санаасын, психологиялык кулк-мүнөзүн чагылдырган баатырдык эпос. Чыгарма миңдеген жылдарды камтып, миңдеген жылдар бою оозеки толукталып келген. Бул вариантта да мурда жарык көрбөгөн эпизоддор, окуялар бар.

4702300500—16
К 455 (11)—95

ББК 82. 3 (2 Ки)

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

ҚОЙЧУЕВ Т. К. (башкы редактор)
АКМАТАЛИЕВ А. А.
(башкы редактордун орун басары)
МУСАЕВ С. М.
ОРУЗБАЕВА Б. О.
КЫДЫРБАЕВА Р. З.
ҚАҚЕЕВ А. Ч.
ШАРШЕЕВ Ш.
ДАНИЯРОВ С. С.
АСАНҚАНОВ А.
КЕБЕКОВА Б.
САДЫКОВ Б. Ж.

ТОМДУ БАСМАГА ДАЯРДАГАНДАР:

МУСАЕВ С. М.
ҚЫРБАШЕВ Қ.
ЖАЙНАКОВА А.
САДЫКОВ Б. Ж.

**ТИРКЕМЕЛЕРДИ
ДАЯРДАГАНДАР:**

МУСАЕВ С.,
ИСМАИЛОВ О.,
АБДЫЛДАЕВ Э.,
САРЫПБЕКОВ Р.,
ҚЫРБАШЕВ Қ.,
МАТЕНОВА Ж.,
ЖАЙНАКОВА А.,
МУКАСОВ М.,
САДЫКОВ Б. Ж.,
ОРОЗОБЕКОВА Ж.

БАСМАГА АДАБИЯТ ЖАНА
ИСКУССТВО ИНСТИТУТУНУН
ОКУМУШТУУЛАР КЕҢЕШИ
ТАРАБЫНАН СУНУШ ҚЫЛЫНГАН.

Эпосту жалпы редакциялаган
филология илимдеринин
кандидаты САМАР МУСАЕВ.

Басманын редактору
ЖУМАДИЛІ БЕКТУРОВ

ISBN 5-655-00961-7

© «Кыргызстан»
басмасы, 1995-ж.

Кыргыз элинин баатырдык «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын жалпы элдик майрамдоо идеясы илгертен эле козголуп келаткан идея. Бирде бул иш кадимкидей колго алынып, иш чаралары көрүлө баштаса, бирде саясатташкан идеологиянын кысымында «Манастын» тагдыры капаста камалып келди. Мындай деп айтканыбыздын жөнү бар. Ар кандай эле улуу көркөм окуялардын бириндей «Манас» эпосу да «өз тагдырын» башынан тынымсыз өткөргөнү талашсыз чындык. Бирде ал В. Радлов менен Ч. Валиханов, М. Ауэзов менен В. Жирмунский, Б. Юнусалиев менен Ч. Айтматов өңдөнгөн чыныгы окумуштуулардын оюн онго, санаасын санга бөлүп, дүйнөлүк көркөм асыл-нарктардын бийиктигине көтөрүлсө, бирде Л. Климович менен А. Боровков өндүү элдик бай дөөлөттү баалай албагандардын колуна тийип, саясий оюнчукка айланды. Мына ошондуктан «Манастын» 1000 жылдык тою бирде күн тартибине коюлуп, анан кайрадан алынып ташталганы дегеле бекеринен эмес. Эми гана кыргыз эли өзүнүн суверендүү мамлекетин түзүүгө аракеттенип жаткан учурда бул улуу элдик оозеки эстеликтин тоюн өткөрүү иши кадимкидей реалдуулукка айланып, улуттук уюштуруу комитети дайындалып, бул юбилейлик датага ар тараптан кызуу даярдык иштери жүрө баштады.

Ошолордун ичинде Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясынын Адабият жана искусство институтуна караштуу «Манас» бөлүмүнүн кызматкерлери ушул күнгө чейин бир топ иштер аткарды, булардын ичинде Сагымбай менен Саякбайдын кыргыз тилинде кыскартылган варианттарын жарыялашты, Москвада жарыяланып жаткан «Эпос народов СССР» деген серияда «Манастын» (кыргызча-орусча) 4 томдугун даярдап чыгарышты, бир нече (сегизден ашык) изилдөө монографияларын жарыялады, «Манас» эпосунун энциклопедиясын жазууга катышышты, жана да Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда эпостун толук вариантын чыгармакка бел байлады. Бул вариантын эки томун (бардыгы 8 томдон турат) ушул юбилейге арнап чыгарып

отурабыз. Варианттын толук текстин даярдоо, түп нуска менен салыштыруу, текстологиялык иш жүргүзүү, илимий комментарий жазуу кыйла татаал проблемаларды туудурушу талашсыз. Ошого карабастан «Манастын» изилдөө тарыхында Сагымбай Орозбаковдун варианты биринчи жолу илимий басылышка даярдалып отурат. Түзүүчүлөрдүн эң биринчи жана жооптуу максаты бул вариантты текстология жактан текши изилдеп текшерилип чыкты. Бул иш бир нече маселелерди камтыйт. Текстологиялык изилдөө биринчи иретте түп нусканын такталган текстин даярдоо жана манасчы айткан текстке толук туура келишин камсыз кылууга жетишүүгө аракеттенүү, туура эмес жазылып калган сөздөрдү тактоо, диалектилик өзгөчөлүктөрдү бузбай сактоо, айрым диндик терминдерди, адам аттарын жазып алуучулар тарабынан туура эмес берилген учурларын колдон келишинче манасчынын жекече стилине жакындатуу, текстти кагаз бетине түшүрүүнүн учурундагы манасчынын өз каалоосу же талабы боюнча жүргүзүлгөн тактоо максатындагы оңдоолор менен кийин айтуучунун эркинен тышкары «сырттан» киргизилген оңдоолорду ажыратып чыгуу.

Текстке олдоксон кийлигишүүлөргө, кыскартууларга жол берилген жок, бирок пунктуациялык, орфографиялык белгилер туура эмес коюлган болсо, түзүүчү контекстке жараша азыркы грамматикалык эрежелердин негизинде тиешелүү белгилерин коюуга акылуу болду.

Биринчи томдун тиркемесинде манасчы жана катчылар жөнүндө, өмүр баяндык маалыматтарды да кошо камтыган түшүндүрмө берилип, ошол тиркемелердин ичинде кол жазма жөнүндөгү паспорттук маалымат-кабарлар да бар. Бул иштин дагы бир маанилүү жагы — ар бир томдун аягында илимий комментарийлер, түшүндүрмөлөр берилди.

Илимий комментарийлер «Манаста» кенен кезиккен мифтик, религиялык ишеним көз караштарга, элдик үрп-адаттык расмилерге, этнографиялык жана тарыхый көрүнүштөргө, жалпы адамзаттык эпикалык орток мотивдерге, кээ бир персонаждарга, поэтикалык стилге арналат жана ошолорго кеңири илимий түшүнүк берилет, мындан тышкары томдун аягында адам, жер-суу аттарынын сөздүгү келтирилет. Ошондой эле Сагымбайдын текстинде айрым учурларда кездешкен түшүнүксүз болуп калган саптарды жөн эле кыскартып таштабастан (кыскартсак текстке кийлигишүү болуп калат деген ой менен) аларга өзүбүз түшүнгөндөй комментарий берүүгө аракеттендик. Ар бир томдо, окуянын жүрүшүнө жараша, башка варианттардын кыскача сюжети кара сөз менен берилди, бул аракет окурмандарга варианттардын окшоштугун жана индивидуалдык өзгөчөлөрүн ажыратып

түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзмөкчү. Дагы бир атайы белгилей кете турган учур, бул оригиналда бир эле сөз ар түрдүү формада берилген. Мисалга алсак «алданын» бирден бир эпитети «барбардигер» текстте өтө көп учурай турган түшүнүк, ушул эпитет кол жазмада «барбердигер», «бербердигер», «бервердигер», «берүедигер», «парвардигер», «вервердигер», «перфердигер», «ферфердигер» деген жазылыштары учурайт. Бул сөз фарси тилинен кыргыз тилине оошуп кирген, мааниси жагынан «кудай», «жараткан», «алла» дегенди түшүндүрөт. Болжолдоп айтсак, бул сөз өзүнүн «парвардигер» деген формасы татар катчысынын таасири аркылуу келген болуу керек. Себеби, сөздүн башындагы «п» тыбышы ушул тилге жакын (татар тилине), сөздүн ички вариациясындагы «б» менен «в» берилиши кыргыз тилиндеги билабиализация закон ченеми менен түшүндүрүлөт. «Б» тыбышы эки үндүүнүн ортосунда, бөтөнчө сүйлөө речинде «в» тыбышына өтүп кетүүгө ыктымал. Биз ушундай учурларда сөздүн жазылыш бир түрүн сактоого аракеттендик, ал форманы кыргыз тилинин закон ченемине баш ийдирүү керек деген ой менен «барбардигер» деген үлгүнү калтырдык.

Ошондой эле түп нускада ар түрдүү жазылып калган фарси тилинен кирген бир топ сөздөрдү биз кыргыз тилине жакындатуу максаты менен бир гана түрүн калтырууга тырыштык. Мисалга алсак, фарси тилинен ооп келген сөз — «көөхар, кайхар, каухар, коохар, койкар, көөкар, көөр», же болбосо — «бугаш, бехуш, бейкуш», «парзант, перзент, перзен, берзент, мерсент, фарзант, берсент» деген сөздөрдүн бир гана түрүн сактоого аракеттендик. К. Юдахин өзүнүн сөздүгүндө кыргызча форма катарында «көөхар» деген сөздү «көөр» деп берген, бирок бул форманы биз колдонсок, анда ырдын поэтикалык ритмикасы бузулчудай, ошондуктан текстте кандай болсо ошондой эле «көөкар», «бегуш», «берсент» деген жазылышын сактадык.

Кээде түп нускада, сөздүн башына келе турган «п» тыбыштын ордуна «ф» тыбышы коюлуп жазылган учурлар бар, мисалга алсак «пайда» дегендин ордуна «файда» деп берилет. Бул көрүнүш араб тилинин таасири аркылуу кирген болуу керек, катчы ошол тилдин законченеминде тарбия алган болушу мүмкүн. Кыргыз тилинде «п» тыбышы сөздүн башында учурабайт, учураса да башка тилден кирген сөздөргө гана мүнөздүү. Кыргыз тилинде сөздүн башында адегинче жумшак үнсүз «б» тыбышы колдонулат, кээде ушул тыбыш уяң мурунчул, эринчил «м» тыбышына өтүп кетүүгө мүмкүн, мисалга алсак — бурут — мурут. Ушундай эле «п» тыбышы «ф» тыбышына өтүшүп кетүүсү кээ бир сөздөрдүн ортосунда да байкалат — капыр, кафыр, опосу — уафасы, бул көрүнүш дагы биз өйдөдө айткан ар бир

тилдин өзүнүн закон ченемдүүлүгүнө байланышкан. Катчы тарабынан жазылып алынган тексттеги кездешкен сөздөрдүн аягында «б» тыбышынын «п» болуп айтылбай, жумшак айтылып калышы араб тилинин таасиринин негизинде өзгөргөнү көрүнөт. Маселен, деб — деп, ойлаб — ойлоп, ондаб — ондоп. Кыргыз тилине сөздүн акыркы муунунун акыркы тыбышы «б» же «п» болуп калса, анда айтылышы «б», жазылышы «п» болот эле. Ал эми ойлаб — ойлоп деген сөздү алсак, «ойлаб» — деген түрүндө сингармонизм закону бузулуп калганы талашсыз. Ошондуктан, түп нускадын тилин анализдей отуруп, кантсе да катчы араб тилинин таасиринин астында бир топ кыргыз тилине мүнөздүү эмес тыбыштарды колдонгон деген жыйынтыкка келдик. Араб тилинде ачык үндүүлөр жыш учурайт, өзгөчө түпчүл, уяң «г», тил алды уяң «д», «б». Адетте «б» нын ордуна «п», «к» нын ордуна «г», «т» нын ордуна «д», «с» тын ордуна «з» жазылат, мисалы: оттоптур — отдабтыр, талаасы — далаасы, кайыптан — гаыбдан, ырыскы — ырызгы. Катчы түп нускада берилген каткалаң «к» тыбышынын ордуна, сөздөрдүн маанисине жараша «х» тамгасын пайдаланган. Балким мындай көрүнүш катчынын араб сөздөрүн билгенинен улам болушу ыктымал. Эпостун түп нускасында «к», «г», «х» тамгалары алмашылып биринин ордуна бири айтыла берет. Кыргыз тилинде каткалаң үнсүз «к» тыбышынын ордуна жумшак үнсүз «г» тыбышы көбүрөөк айтылат. Сөз башында айтылган каткалаң «к» нын ордуна дайыма жумшак «г» айтылат, мисалы: кайык — гайык. Араб же татар тилинде созулма үндүүлөр кездешпегендиктен тоо — тау, боо — бау, соолук — саулык, ойлоп — ойлаб, доолан — даулан ж. б. дагы ушу сыяктуу болуп жазыла берет. «Х» тамгасы кээде үндүү созулма тамгалардын ортосунда да айтыла берет. Мисалы: баар — бахар. Катчы араб сөздөрүнүн таасири менен кээде, кыргыз сөздөрүн да «х» тамгасын аралаштырып жаза берген, натыйжада кээ бир тамгалар таптакыр өзгөрүп кеткен учурлар да бар. Мисалы: өкмөт — хукумат, урматы — хурматы, ал — хал ж. б. ушу сыяктуу. Эпосто учураган «турады» деген сөз кыргыз тилине мүнөздүү этиштин түрүнө жатпайт. Эреже боюнча белгилүү убакыттагы этиштин өткөн чагынын үчүнчү жагы болгон «турду» болуш керек эле. Бирок эпосто, элдик оозеки чыгармаларда уйкаштык ыраат сакталыш үчүн сөздөрдүн мындайча «бузулуп» учурашы мүнөздүү нерсе. Ошондой эле «турады» деген сөз айтуучулар же катчылар тарабынан эле киргизилип калган эмес, ал түштүк ичкилик кыргыздардын диалектисинде да кездешет. Ичкиликтердин диалектисинде, өзүбек тилиндеги этиштин өткөн чагынын, үчүнчү жагынын таасири менен «ды» уландысы кошо айтылат. Бул көрүнүш закон

ченемдүү нерсе. Коңшулаш элдердин таасири менен тил диалектисинде окшоштуктар кездешпей койбойт. Мисалы, таластык кыргыздардын диалектисинде казак тилинин таасири байкалат. «Турады» — этиштин учур чагынын өткөөл формасы катарында каралып, а(-е)-и үндүү тыбыштары аркылуу баяндоочту да билгизип турат. Этиштин кайсыл чагы экенин такташ үчүн турду — турады деген сөздөрдүн эки башка маанисин оңдоого болот. «Турду» — этиштин өткөн чагын билдирсе, «турады» — учур чакты, ал эми келечекте боло турган нерсени да сүрөттөйт (албетте контекстке жараша). Кээде текстте казак тилинин грамматикалык формалары айтуучунун көркөм сүрөттөөсүндө этиштин башкача формасын алат. Мисалы: тынчылык койбой жатырсын. Этиштин бул «койбой жатырсын» формасы учур чактын татаал түрүн көрсөтүү менен бирге жардамчы этиштин (жатыр) сөздөрүнүн жалгашуусунун негизинде пайда болот. Ал эми «баратыр» жардамчы этиш сөздөрүнөн: жатыр, атыр, жүр, тур куралат. Бул форма кыргыз тилинде «баратат» деген этиштин учур чагын билдирет. Көңүл бура турган нерсе казак тилиндеги аффикс — ыр, — ды мүчөсүнүн жалгашуусу менен жардамчы этиштердин негизинен учур чактын үчүнчү жагын көрсөтүү менен айтылат. Айтуучулардын «баратыр» этиштин бул формасын колдонулушу эпосто гана кезигет. Ырдын саптарында да уйкашпайт, тек гана сюжеттин мазмунуна карата колдонулат, мисалы кыргыз-казактардын калмактарга карата чабуулунда көп айтылат.

Толук илимий бастырууга кире турган материалдар ар бири 35—45 басма табактан туруучу томдорго бөлүнүп бастырылат, текст айтуучунун оозунан кандай жазылып алынган болсо ошол үлгүдө толук жарыяланат, түзүүчүлөр текстке колдонгон транскрипциясы — бул азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн ыкма.

«Манасты» илимий бастырып чыгаруу эки тилде — кыргызча жана адекваттуу (мааниси так сакталган) котормосу менен орус тилинде жүзөгө ашырылат. Тексттерди басмага даярдоо жана талапка ылайык келе турган котормосун жүзөгө ашыруу, негизи «Манас» бөлүмүнүн илимий кызматкерлеринин күчү менен бүткөрүлдү. Котормонун биринчи максаты — кыргызча текстти мүмкүн болушунча орус тилинде так, туура берүү болду. Бирок, туура, так дегенибизде биз сөзмө-сөз которуу жөнүндө айтып жаткан жокпуз, биздин максат ар бир сап ырды маанисине шайкеш адекваттуу котормо менен берүүгө тырыштык, эгерде кыргыз тексттеги берилип жаткан ойго орус тилинде адекваттуу түшүнүк табылбай калса, анда аны орус тилиндеги ошого окшош (идентичный) котормосу берилген учурлар болду. Кээ

бир архаикалык түшүнүктөрдү сөзмө-сөз берүүдөн баш тарттык, себеби, котормо түшүнүксүз болуп калуусу мүмкүн, ошондуктан аларга кеңири комментарий берилди, кээ бир учурларда ошол которулуп жаткан тексттин жалпы түшүнүгүн сактоого аракеттендик. Биз ар бир сап ырдын маанисин берүүгө тырыштык, бирок кээ учурларда астыңкы саптарды биринчи ирет которуп, үстүнкү саптарды экинчи иретке келтирген учурлар да бар — бул берилип жаткан ойду орус окурманга тагыраак жеткирүү максатта аткарылды, жана орус тилинин нормасын сактоо үчүн жасаган аракет болду. Котормодо ырдын сабы жана уйкашы сакталган жок, бирок ырдын ыргагын, кезиккен синтаксистикалык параллелизмин, ырдагы кайталоолорду, рефрендерди сактоого аракет жасалды. Котормодо эң биринчи ирет биз түп нусканын динамикасын сактоого умтулдук, адетте баарыңарга маалым, эпосто согуш эпизоддору өзүнчө бир ыргак менен берилет, баатырлардын мүнөздөмөсү дагы өзүнчө ыраат менен айтылат, ал эми трагедиялуу же болбосо шандуу тойлор манасчылар кылымдар бою көркөмдөп келген өзүнчө поэтикалык маанай менен сүрөттөлөт. Мына ушундай учурлардын, сюжетке байланышкан ар түрдүү ыргак менен айтылган эпостун динамикасын сактоого чоң аракет кылдык, аракетибиз кандай болуп чыкканы жөнүндө өзүңөр баамдарсыздар. Биздин котормо биринчи ирет илимий ишке жардам бере турган котормо болуш керек эле, эпостук ички поэтикалык образдарын, идиома болуп калган ойлорун, көркөм сүрөттөөлөрдүн ыкмаларын жана кыргыз тилинин байлыгын, ийкемдүүлүгүн, байыркы архаикалык көркөм сүрөттөөлөрдүн түрлөрүн тагыраак жана оригиналга жакын которулунун милдетин аткарыш керек эле. Бул котормо биринчи ирет кыргыз тилин билбеген, бирок «Манас» дастанына кызыккан эпосовед окумуштууларга арналмакчы.

* * *

«Манас» эпосу канча кылымды карытып келатат. Улуу поэманы биз бүгүн атайы кеп козгоп олтурган Сагымбайдай болгон, бирок аты биздин күнгө жетпей калган канчалаган манасчылар калайыктын арасында айтып, аны улам өнүктүрүп, толуктап, бийик поэтикалык деңгелге жеткизип келген. Ошондуктан «Манасты» таза тарых катары түшүнүп, же аны летопись катары кабыл алуу менимче эпостун калыптанган мыйзам ченемдүүлүгүнө түшүнбөгөндүктөн келип чыгып жатат. Бул эпосто канчалык байыркы көз караштар, миф, тотем, шамандык түшүнүктөр чагылдырылган, канчалык тарыхый окуялардын башы

бир окуяга байланыштырылган, канчалык окуялар манасчылардын кыялынан жаралып, улам ондолуп, жаңыртылып угуучу элдин талабына, мындайча айтканда угуучу аудиторияга ылайыкташтырылып келген. Ар бир манасчы өз учурунун элчиси болгон жана ошону менен бирге кылымдарды басып өткөн «Манастын» окуясын сактоочу жана айтуучу болгон. Биздин кылымдагы залкар манасчыбыз Сагымбай да мына ошол байыркы салтты сактоочу да, ошону менен бирге, зор талант менен өнүктүрүп айткан айтуучу да болгон.

«Манас» эпосунун көптөгөн мотивдери, образдары байыркы түрктөрдүн доорунда түптөнгөн жана ошол алыскы мезгилдеги ишенимдер, үрп-адат, салт-санаа менен генетикалык байланышы бар деп ойлоого толук негиз бар. «Манас» эпосундагы байыркы мифологиялык рудименттер кийинки тарыхый окуялардын калың катмарына бекем бастырылып калганы талашсыз чындык. «Манас» өзүнүн жаралышы боюнча өтө байыркы эпостордун катарында турат, ошол эле учурда андан жакынкы эле мезгилдердин ысык илеби кадимкидей келип турат. Ал кендиги жана турмуш чындыгын камтуу жагынан өтө ар түрдүү жана көп катмарлуу, ошондуктан аны белгилүү бир тарыхый доорго гана байланыштырып кароо өтө эле бир беткей жыйынтыкты туудурат. Эпос көптөгөн окуяларды өзүнө кабыл алган жана өзүнүн өзгөчөлүү мыйзамдарына ылайыктап, аны кайрадан иштеп чыккандыктан анын текстинен таза тарыхый окуяны, же кандайдыр бир тарыхый инсанды бөлүп чыгууга эч мүмкүн эмес. Конкреттүү тарыхый фактыларды чагылдыруу ар бир доордо өтө эле өз алдынчалуу жана өзгөчөлүү келип, чындыктуулугу ар кыл денгээлде болгон. Бирок, мезгил өткөн сайын эпос өзүнө тарыхый окуяларды активдүү түрдө кабыл алып, ал окуялар реалдуу фактыларга жакын талкуулана баштаган. Тарых менен эпос, элдик уламыштык фактылар чаташтырылып баяндалган «Маджму-ат-таварихтин» окуялары ага далил боло алат. Мисалы: «Маджму-ат-таварикте» (болжолу XIV—XVI кк.) Манас калмак Жолойго каршы мусулмандар тарабында күрөшүп, колго түшкөн калмактарды мусулман кылат¹.

Бутпарас дининдеги көчмөндөрдүн чөйрөсүнө исламдын кириши менен бир катар жаңы кырдаалдар түзүлдү. Түрк тилдүү маданиятка бул мезгилде араб-иран маданиятынын, тилинин таасири тие баштайт. Байыркы түрктөрдүн көптөгөн поэтикалык эстеликтери унутулууга өтөт, араб-иран адабиятынын таасири күч алат. Кебетеси, ушул мезгилдерде Үрүстөм, Искендер Зулкарнайнын образдары «Манаска»

¹ «Маджму ат-таварик». КИБ. Инв. № 5154, 44-бет.

кирген. Атап айтканда, көчмөн жана отурукташкан элдердин маданияты кездешкен учурда исламдык мотивдер эпоско сиңе баштаган. Сей-ад Диндин чыгармасы «Маджму ат-таварикте» уламыш, эпос, тарыхый факты бир бүтүн түйүндө чырмалышкан жана алар тарыхтын таза чындыктуу фактысы катары көрсөтүлгөн. Ногой ордосу менен байланышкан доор кыргыз эпосунун түзүлүүсүндө жана жашоосунда өтө маанилүү учур болгон: Манастын ногой уруусуна таандыгы жөнүндөгү мотив эпостун бардык версияларында анын ичинде «Маджму ат-таварикте» да жолугат.

Кыргыздардын Енисейден Орто Азияга жер которушкан тарыхы кыргыздардын элдик аңыздарында жарым-жартылай уламыш — тарыхый эскерүүлөрүндө, санжыраларында сакталган. Ногой менен Шыгайдын эпикалык аттары элдик уламыштарда учурайт. Мисалы: кыргыздардын башчылары Ногой менен Шыгай Енисейде турушканда эле ислам динин кабыл алышат да наймандардын уруу биримдиктери менен бирдикте Орто Азиянын территориясына жер которуу жөнүндө макулдашышат. Чүй өрөөнүнө жетишип жана Ак-Суу, Кара-Балтанын аймагынан жайланышышып өздөрүнүн башчылары Ногой, Шыгайдын атын алып жүрүшкөн ордолорду негиздешет¹.

Мында белгилегендей, Енисейде калган кыргыздардын бир бөлүгү «какас» делип, кыргыздардын байыркы жоокерчилик ураанынын урматынан атала баштаган.

Эгерде байыркы замандан калган уламалардагы материалдарга таянганыбызда анда төмөнкү баяндалып жаткан Енисейлик Ногой менен Шыгай:

Сыямүк-Алтай жеринде,
Кырк уруу кыргыз элинде
Бабыркан, Бууракан,
Төбөйкан, Көгөйкан.
Көгөйдөн калган үч бала —
Улуусунун аты Ногойдур,
Оргончусу Шыгайдур,
Кенжесинин аты Чыйыр экен²,

— эпостун баштапкы түзүлүшүндөгү Ногой темасына негиз болгон деп түшүнүүгө болот.

Кийинчерээк элдик уламалардагы алтын ордодугу Берке-хандыктагыдан башка Ногой Темниктин аты менен байланышкан жаңы окуялар катмарланып кириши мүмкүн.

Енисейде сейрек учурай турган Ногойдун аты менен байланыш-

¹ Алымбеков Т. Кыргыз тарыхы боюнча фольклордук материалдар. КИБ. Инв. № 1165, дептер 9, 213-б.

² Орозбаков С. Инв. 1795

кан окуянын мурунку катмарын эпостун эволюциялык өнүгүшүндөгү кийинки окуялар чүмбөттөп, жаап калган өңдүү.

Мына ошондуктан, эпос өзүнүн эпикалык сюжетине эки башка мезгилдеги окуяны бир эпикалык фондо камтышы да толук ыктымал.

«Манас» эпосу Орто Азия территориясында узак өнүгүү процессинде тарыхый-баатырдык жанр катары калыптанып, эпостун байыркы уруучулук сюжети көптөгөн жаңы — конкреттүү катмарлар менен толукталган. Эпосто, мындай катмарлардын эң көрүнүктүүсү катары калмак баскынчыларынын аты менен байланышкан доорду эсептөөгө болот.

Белгилүү окумуштуу В. М. Жирмунский белгилегендей, — «Манастын» тарыхый сюжетинин биротоло калыптанып бүткөнүн, өзгөчө XVI—XII кылымдардагы калмак согушу аныктайт».¹

Жунгар кандыгына каршы күрөшүү жеке гана «Манаска» эмес, кыргыздардай эле өзбек, каракалпак, казак сыяктуу түрк элдеринин эпосторунан да белгилүү орун ээлейт.

Ошондуктан, калмак баскынчыларынын доору, түрк элдеринин эпосуна кеңири масштабда белгилүү болгон сырттан келген баскынчыларга каршы күрөшүү темасы менен толукталган.

«Манас» эпосунда баатырдык тема кеңири орун алып, Ногой уруусунан чыккан Манас, жеке гана өзүнүн жерин, өзүнүн уруусунун эркиндигин, көз каранды эместигин калмак баскынчыларынан коргобостон, бытырандылыкка учураган бардык кыргыз элинин башын кошууп, алардын эркиндигин, теңдигин коргогон баатыр болгон. Анын аты менен жалпы элдин биримдиги, элдин эрки, күчү камтылып баяндалган.

Мына ошондуктан, Манас чачыранды кыргыз урууларын бириктирип турган мыкты баатыр жана акылман жол башчы.

Демек, кыргыз элинин эпосу сырттан келген калмак баскынчыларынын доорун башынан өткөрүп, андагы окуялар сюжеттин өнүгүшүнө, анын көркөм поэтикалык традициясына трансформацияланып өзүнүн тийешелүү ордун алган.

Сагымбай Орозбаковдун вариантынын тагдыры жөнөкөй болгон жок, бул вариант жаралгандан тартып бүгүнкү күнгө чейин бирде жерге киргизилип, бирде көккө көкөлөтүп келген учурлар аз эмес. Тоталитардык система, бир жактуу идеология өзүнүн тескери таасирин Орозбаковдун тагдырына жана вариантына тийгизип келди. Кээде Орозбаковдун атын эле атап койгондор буржуазиялык улутчул катарына кошула калган күндөр да эсибизде. Ушунун айынан Сагымбайдын вариантынын сырлары дагы эле аягына чейин терең изилденип ачыла элек десек да аша чаппайбыз.

¹ В. М. Жирмунский. Введение и изучение эпоса «Манас». Фрунзе, 1948. С. 59.

Сагымбайдын манасчылык өнөрүндө бир сыйкырдуу сыр жаткан-сыйт. Бул манасчынын варианты — өзүнчө бир чексиз дүйнө десек болот, себеби ушул вариантта кылымдардан бери айтылып келе жаткан «Манас» дастанынын жалпы өзөгүнөн тартып, айтуучу өзү жашаган замандын жаңырыгына чейин, шамандык бутпарастык көз караштан тартып, ислам динине чейин бар десек болот.

Сагымбайдын вариантынын сыры ички маңызында жатат, ушул вариантта кандай салттар сакталган, ошолор кандайча өнүккөн, көркөмдүк каражаттары кандай деңгелде курчутулган, тандалган, өөрчүтүлгөн жана жаңыланган? Коюлган мына ушул суроолорго толугу менен жооп берсек ошондо гана Сагымбайдын вариантынын ажарын ача алабыз, ошондо гана Сагымбайга болгон карызыбыздан кутула баштайбыз, мен бул жерде биринчи иретте окумуштуулар жөнүндө айтып жатам. Сагымбайдын «Манасынан» биз байыркы орхон-енисей эстеликтеринин сюжеттик жана поэтикалык окшоштуктарды таба алабыз, ошолордун үндөштүгүн сезе алабыз. «Манастагы» кошоктор, армандар руникалык жазуу менен үндөш экенине эч бир күмөн жок, эпостогу кээ бир эпитеттер, кайталоолор, поэтикалык ыкмалар, синтаксистик параллелизмдер ошол руника жазуусу кеңири тараган учурда «Манаска» таасир эткенби деген ойго кетесин. Махмуд Кашгари өз учурунда жазып алган «Тангуттар менен салгылашуу», «Уйгурлар менен салгылашуу», «Алп Эр Тонгуттун кайтышына арналган арман» чыгармалар менен Сагымбайдын жана башка манасчылардын вариантындагы бир катар мотивдер, сюжеттер, поэтикалык ыкмалар окшош, бири-бирине жакын. Биз Сагымбайдын варианты жөнүндө сөз кылганда, эң биринчи иретте анын вариантынын бийик көркөмдүгү жөнүндө айтабыз — бул эч бир талашсыз аксиома. Сагымбайдын айтуусунда эң байыркы поэтикалык ыкмалар менен бирге — аллитерация, синтаксистик параллелизм, рефрен жана кийинки мезгилдерде пайда болгон ыкмаларды кезиктиребиз — татаал рифма, антитеза, метафора ж. б. Кичинекей мисал келтирейин:

Қара көзү сурмалуу,
Қара чачы бурмалуу.
Қара кашы осмолуу,
Қаранын көргөн адамдын
Қайгыда көңүл козголуу.

Инв. 578.

Бул жерде Сагымбай жалаң байыркы аллитерациянын ыгы менен кошо ыктуу, абдан ыңгайлуу рифма аркылуу аялдын портретин тартуулап жатат. Сагымбай аллитерацияны, рифманы бөтөнчө бир бийик-

тикке көтөргөн манасчы десек жаңылышпайбыз. Дагы бир мисал келтирейин:

Найзанын учу жылтылдап,
Аскердин башы кылкылдап,
Жер союлуп былкылдап,
Көргөндө жүрөк болкулдап,
Кан найзалар солкулдап,
Оргочор мылтык жаркылдап,
Кылычтын баары шаркылдап,
Калкандын баары калкылдап,
Аргымак аттар алкылдап
Алтындуу туулар жаркылдап,
Жебенин огу шартылдап,
Асабалар жалпылдап...

Инв. 585. *

Бул жерде Сагымбай Манастын колунун жүрүп бараткан мезгилин сүрөттөгөн, ошол колдун жүрүшүн этиштик рифма аркылуу угуучулардын көз алдында болуп жаткан окуядай тартуулап жатат, болгондо да рифмага алынган этиштик сөздөр угулушу жагынан жакын болгону менен бир жолу да кайталанбайт. Таң калаарлык поэтикалык көрүнүш, оозеки айтылып жаткан учурда, манасчы ойлонбой туруп эле ушундай рифмаларды төгүп салды деп ойлойсун, бирок бул эбегейсиз акындык талант менен чоң эмгектин натыйжасы. Оозеки сүйлөө речинин уйкаштыгы, өзгөчө «Манас» эпосунда өз алдынчалык бөтөнчөлүк мааниге ээ, анткени уйкаштык эпостун обонуна жана оозеки айтуу өнөрүнө баш ийдирилген. Эгерде манасчы жүрүп келаткан колдун аракетин бере турган болсо, уйкашка түшкөн сөздөр биринен экинчисине өтүп куюлушуп, бир бүткөн ойдун аягына чыгып оозеки айтуу паузасын жыйынтыктайт. Ушул айтылган ойго мүнөздүү төмөнкү мисалды көрсөтүүгө болот:

Эсенкан башы элейип,
Эсинен танып селейип,
Такталуусу далдайып,
Таажылуусу шалдайып,
Урматтуусу умпайып,
Улуктун баары сумсайып...

С. Орозбаков. Инв. 585.

Капысынан кирип келген кыргыз колун күтпөгөн душмандын алабалын сүрөттөгөн: элейип, селейип, делдейип, шалдайып, сумсайып деген бир типтүү этиштик уйкаштыктар, образдык мүнөздөмө бере алган. Бул учурда оозеки сүйлөө речи бир типтүү этиш сөздөрдүн бардык варианттарын жана ар кыл маанилерин пайдаланган, эпикалык ыр негизинен аллитерациянын, уйкаштыктын жана синтаксистик парал-

лелизмдин жардамы менен курулат. Ошондой эле эпосто үндөштүк кайталоодон курулган уйкаштык бирдигинин да учурай калышын көрүүгө болот:

Созмолугуң тал жибек, төрөм,
 Соктосун үзсөм, билинбейт, төрөм.
 Дондуктан келген тууганың, төрөм,
 Соо жүрчү неме көрүнбөйт, төрөм,
 Кызыл-тазыл кырмызы, төрөм,
 Кыргагын жазсам бөлүнбөйт, төрөм.
 Калмактан калган тууганың, төрөм,
 Кыргыздан тийсе колуна,
 Кылчаяр арам көрүнбөйт, төрөм...

С. Орозбаков. Инв. 582.

Ошентип, Каныкей калмактан келген туугандын Манаска көзү түз эмес экендигин эскертип айтып жатат. Бул келтирилген мисалдагы ыр сабынын башындагы аллитерациялык уйкаштык ички аттамак уйкаштык (билинбейт-көрүнбөйт, бөлүнбөйт-көрүнбөйт) менен күчөтүлүп «төрөм» деген сөздү редифтик кайталоого алуу аркылуу көркөмдөтүлгөн. Жөнөкөй 7—8 муун санагынан курулган байыркы эпикалык ыр системасы редифтин жардамы менен 10 муун санагына жеткендигин мисал көрсөтүүдө. Эпикалык ырда 7—8 муундуктун бузулушу эпосто боло турган көрүнүш. Анткени, эпикалык ырга редиф, анафора, рефрен сыяктуу кыстырынды сөздөр кирүү менен муун санактары өзгөрүүгө учурай берет. Мындай учур манасчынын окуянын өөрчүлүшүндө эмоцияга берилүү аркылуу эргүү процессинин жүрүшүнө жараша болот. Ошентип, аллитерация менен уйкаштык эпикалык ырда жетектөөчүлүк милдетти аткарышат. Бул эки ритмикалык форма бирдей даражада милдет аткарышса да, аллитерация өзүнүн байыркылыгы менен айырмаланып турат.

Сагымбайдын вариантына ислам дини көбүрөөк таасир эткени — бул мыйзамдуу көрүнүш. Биз кечээ күнү эле, ошолордун ичинде мен да, ушул көрүнүшкө кандайдыр бир тескери баа берип, аны Сагымбайдын вариантынын мүчүлүшү катары көрсөтчүбүз. Мындай позиция өзүнөн өзү түшүнүктүү, мунун бардыгы — социалисттик идеологиянын кысымынан келип чыккан. Сагымбай эки кылымдын кесилишинде XIX—XX кылымдарда жашап келген, манасчы ошол мезгилде болуп жаткан окуялардан буйтап өтпөгөн, тескерисинче ошол окуяларга өзүнүн көз карашын билгизген, ошолорго таянып варианттын кээ бир мотивдерине жекече ойлорун да кошуп жибергени сезилип турат. XVIII жана XIX кылымдарда ислам кыргыздардын арасында өтө кеңири тарап, орун ала баштаган мезгил, көп учурларда эски көз караштарга, бутпараска үстөмдүк кылып, ислам барган сайын күч ала баштаган,

натыйжада, ушунун баарысы манасчынын вариантында белгилүү деңгелде орун алган.

XIX кылымдагы кыргыздардын тарыхында дагы бир чоң жаңылык — бул орустардын келиши. Ошол окуяга элдин реакциясы, замана адабиятынын жаралышы, акындардын ошол окуяга көз карашы — ушунун баарысы Сагымбайга да өз таасирин тийгизген. Ушунун натыйжасында Сагымбайдын вариантында эч бир башка манасчылардын вариантында кезикпеген жаңы сюжеттик мотив кошулган, ал Манастын Наполеонго жана Илья Муромецке казат жасаганы. Менимче, Сагымбай ушуну менен болуп жаткан окуяларга өзүнүн позициясын ушул түрдө, ушул өзүнчө бир мааниде билдиргиси келген го деген ойго келесин. Мына ошондон улам манасчыларды байыркы замандын гана эмес, өз заманынын жарчысы десек болот, алар канча байыркы окуяларды айтып берип жатса да, ошол эле учурда жаңы мезгилдин жаңырыгын тигил же бул деңгелде кошуп, билгизип турууга аракет кылат. Ошондуктан Сагымбайды XX кылымдын баштапкы жылдарындагы кыргыз элинин сезимтал барометри десек да жаңылышпайбыз. Эгерде «Манастын» өзүндөгү Ырамандын ырчы уулу жана Жайсан ырчынын легендалык аттарын эсепке албасак, биздин күнгө XIX кылымдан гана кээ бир манасчылардын ысымдары сакталып келди. Булардын ичинде элде кеңири белгилүү Чүй өрөөнүндө Келдибек, Кенжекара, Балык, анын уулу Найманбай, Ысык-Көлдө Чонбаш, Асылбек, Донузбай, Назар, Чоюке, Тыныбек, Тянь-Шанда Шапак, Тоголок Молдо, Молдобасан, Багыш, Дункана, Чүйдө — Балык, Кара Ырчы, түштүктө — Чоодон ж. б. манасчылар жашап өтүшкөн. Буга чейин канча манасчылардын ысымдары бизге жетпей калды, бирок биз атап кеткен манасчыларга эле көз жүгүртсөк кыргыз элинин өз алдынча — улут болуп калыптанышына алар чоң үлүш кошконбу деген ойго кетесин.

Байыркы мезгилдин көркөм мурасын жандуу чагылдырып берүүдө манасчынын ролу зор. Манасчы өз учурундагы көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинин акыл-эстүү көркөм казасы болуп эсептелет. Ал өз алдынча эл тарыхынан кабар берген жандуу жазмасы милдетин да аткарып келген. Эпикалык ырчы — элдик эпосту сактоочу жана аткаруучу, ошондой эле бир учурда ал салтты жана эпостун стилин жаратуучу да болуп саналат. Сезимталдуу жана көркөм дүйнөнү тааный билген эл айтуучуга салттан четтеп кетүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес, тескерисинче, манасчынын эпикалык салттын нугуна ылайыктуу кошкон кошумчаларын кубаттап, аны баалай да билишкен. Манасчы айтуу учурунда эпоско алымча-кошумчаларды киргизүү аркылуу чы-

гармачылык менен жаңыртып турган. Ар бир таланттуу айтылган эпикалык чыгарма манасчынын чыгармачылык зор эмгеги катары эсептелген. Манасчылар Оогандан тартып, Сынцзян, түндүк, түштүк Кыргызстанга чейин кыргыздар жашаган ар бир аймакта болгон. Эгерде манасчылардын майда, жеке табылгаларын, кошумчаларын жана тилдик диалекттик өзгөчөлөрүн эсепке албасак, манасчылардын бардыгына тийиштүү жалпы сюжети, бирдиктүү тили, поэтикалык каражаттары болгон десек жаңылышпайбыз. Мен бул жерде «Манастын» эң маанилүү, борбордук сюжетинин өзөгү жана салттуу болуп калган поэтикалык каражаттары жөнүндө айтып жатам. Манасчы кайсы аймактан чыкпасын, ал ошол өзүнүн жергиликтүү чөйрөсүнө тийиштүү салтты өздөштүрүү менен катар башка аймакта жашаган манасчылардын салттарын үйрөнүүгө аракет жасаган. Ар бир жаш манасчы чоң, такшалган манасчыны угууга тырышкан, ошондон үлгү алууга аракеттенген. Мисалы Балыктын өмүр баянынан көрүнүп тургандай ал Таластык, Чүйлүк, Тянь-Шандык манасчылар менен кездешкен, демек алардан да үлгү алган. Ал эми өз кезегинде Тянь-Шандык манасчы Шапак Балыктан үлгү алса, Тыныбек Сагымбайдын, Тоголок Молдонун, Донузбайлардын устаты болгон. Кыскасы, ар бир манасчы өзүнөн мурда өтүп кеткен манасчыны дегн эле көрбөй калган күндө да, аны билип, көрүп калган башка манасчы аркылуу кыйыр түрдө таасир ала алган. Ошондуктан «Манасты» айтуу салты манасчылардын арасында бири-бирине өтмө катар болгон, алар бирин-бири улаган, толуктаган, такшалткан салтка өнүккөн, демек ушул процесске бүт кыргыздын акын-манасчылары катышкан да кыргыз элинин биримдигин чыңашкан, өөрчүткөн.

Сагымбайдын варианты мына ушул көрүнүштү бөтөнчө ачык далилдеп турат. Сагымбайдын вариантында Алмамбет чалгынга чыкканда Чубак менен айтышкан окуяда төмөнкү саптар бар:

Калкынан азган кор экен...
Элдүүнүн баары эр экен,
Элинен азган жигитке
Эртелеп өлүм эп экен...

Инв. 585.

Ушул эле окуя Тоголок Молдодо:

Элдүүнүн баары зор экен,
Элинен азган кор экен,
Элсиз элким болгончо
Эртели өлгөн оң экен.

Инв. 474.

Тыныбекте:

Мени тексиз киши дедиңби,
Менин теңимден кайгы жедиңби.
Калкымдан терип сөз сурап
Мени калксыз киши дедиңби,
Менин калкымдан кайгы жедиңби?

«Семетейден» бир бөлүм. М., 1925.

Саякбайда:

Элим элден кем эмес,
Элсиз киши мен эмес.
Калкым калктан кем эмес,
Калксыз киши мен эмес...

Инв. 540.

Бул көргөзүлгөн манасчылар бири бирине жакын учурда жашап өтүшкөндүктөн, булардын бири бирине жасаган таасирлери ачык эле көрүнүп турат, бирок XIX кылымдын экинчи жарымында жашаган Акылбектин айтканы деп эскертилген И. Абдырахмановдун айтуусунда ушул үзүндүнү алып көрөлү:

Калктуу киши зор экен,
Калксыздын алы чак экен.
Калкынан азган жигитке
Кайтпаган өлүм ак экен.
Элдүү киши зор экен,
Элсиздин алы чак экен.
Элинен азган жигитке
Эртели өлүм ак экен.

Инв. 811.

Демек, Сагымбайдын вариантында, биз көрүп тургандай бир нече манасчылардын салты өнүктүрүлгөн, ал зор манасчы болгондуктан дастанды айтуудагы эң бир керемет кылымдан бери сакталып жана улам такталып келе жаткан оозеки поэзиянын каймактарын өзүнүн айтуусуна сиңирген. Акылбектин XIX кылымда айтылган, биз мисалга келтирген саптары, Сагымбайда жана башка манасчыларда кайра иштелип чыккан да ошол үзүндүнүн өзөгү, чордону сакталып калган. Ушул эле мисал көргөзүп тургандай, демек «Манастын» көркөм дүйнөсүнө эң эле байыркы табылгалар сакталып келген, ооздон-оозго манасчылардан-манасчыларга өтүп отуруп биздин күнгө чейин жеткен. Анткенде «Манастын» сюжети болобу, көркөм дүйнөсү болобу жөн эле манасчынын ыктыяры менен өзгөрүлө берген эмес, ар бир манасчы өзүнүн айтуусунда мурдагы салтты бузбай сактоого умтулган. Мына ушундан улам «Манас» дастанынын алган орду, анын ички сырлары бүгүнкү күн үчүн баасы өлчөмсүз материал болуп саналат. «Манас»

эпосу канча байыркы окуяларга арналса да, анын ичиндеги көтөрүлгөн ойлор, санаттар, насыяттар бүгүнкү күн менен үндөшүп тургансыйт. Мисалы, Сагымбайдын вариантында Көзкаман уулдарына мындай насыят менен кайрылат:

Жыгылым кетсе сүйөө бол,
Жылас болгон Манаска,
Алдырап кетсе арка бол,
Кайышып кетсе калка бол,
Өңкөйүп кетсе өңкө бол,
Чөгөлөп кетсе жөлөк бол...

Инв. 578.

Ушул насыят бизге, бүгүнкү күнгө тээ ырааккы кылымдардан келип жетип, бизди ушул татаал учурда кыргыз балдарын кайра дагы бир жол ынтымакка, бирин-бирине сүйөөгө, арка-жөлөк, өбөк болууга чакыргансыйт. Бул насаат «Манастан» гана эмес, Сагымбайдын жүрөгүнөн да чыгып жаткансыйт.

Р. З. ҚЫДЫРБАЕВА
филология илимдеринин доктору,
Кыргызстандын улуттук Академия-
сынын мүчө-корреспонденти.

(КИРИШ СӨЗ ОРДУНА)

Чоң жомокчу Сагымбай Орозбак уулу 1867-жылы (чынында бул кандайдыр документтерде белгиленген так дата эмес, манасчы өзү өлөр жылы быйыл 63 жаштамын — дечү экен деген сөзгө гана негизделген убак. Ырас ошол 1930-ж. 63 жашта экени анык болсо манасчы 1867-жылы туулганы чындык. Бирок ал куракты Сагымбай кыргызча жыл сүрүүгө таянып айтышы мүмкүн. Андай болгондо салт боюнча чыныгы жашка бир жаш — эненин ичинде жаткан тогуз ай кошулуп эсептелип, он эки жыл менен эсептелүүчү жыл сүрүү ыгы боюнча биринчи мүчөл он үч жаш болот. Калган убакыт ар бир мүчөлгө 12 жылдан кошулганда 63 жаштагы адамдын чыныгы туулган жылы 1868-жыл болушу да ыктымал) Ысык-Көлдүн күнгөй тарабындагы Кабырга деген жерде туулган. Теги жумгалдык саяктардын мойнок уругунан. Орозбак өз учурунун белгилүү адамдарынын бири — мыкты сурнайчы, чоорчу экен. Ошол өнөрүнүн аркасы менен белгилүү манап, кыргыздын каны атанган Ормондун сурнайчысы болот. Орозбактын асан чакырылгандагы коюлган аты — Акеше. Атадан жаш калып, уруулар арасындагы чабуул-чабыштардын биринде Суусамырдагы күрүчбек элине олжого кетип, кул болуп чоңоёт. Агасы Орозой кыйыр туугандарынын бири тарабынан кашкарлык соодагерлерге кулдукка сатылып, бирок жолдон кайра качып келип, өз айлына бара албай Кочкордогу Ормонго келип баш калкалап туруп калган экен. Акеше бой жеткенде өз теги ким экендигин билип, агасынын дайнын угуп, анын үстүнө Суусамырдан качып келет. Жылкычы болуп жүргөн Акешеден Ормон атың ким? — деп сураса ал өз ысмын айтат. Ормон атың жаман экен, мындан кийин сенин атың Орозойдун иниси Орозбак болсун — деп атын өзгөртүп коёт. Ошондон тартып Акеше Орозбак аталат. Ормондун сурнайчы жигити Орозой каза болгондон кийин Орозбак анын ордуна кандын сурнайчысы, жигити милдеттерин аткарат. Акжолдун жети уулу болуп, улуусу Орозой, андан кийинкиси — Акеше, эң кичүүсү Козубек (башка төртөөнүн аты унутулуп, белгисиз).

Орозбак 80 жаш курагында Ысык-Көлдө дүйнөдөн кайтканда Сагымбай 12—13 жаштагы бала экен. Орозбактын балдары жаш, турмуштарты начарлагандыктан тууган издеп Кочкорго көчүп кетишет.

Сагымбай «Манас» айтууга 15—16 жашынан тартып киришиптир. Бирок көркөм сөзгө жөндөмдүүлүк шыгы ага чейин эле билинет. Са-

гымбайдан манасчылык өнөрдүн таалимин алган, жакын мамиледе болуп, узак жылдар катташып жүргөн белгилүү манасчылардын бири Шапактын айткандарына караганда Сагымбай жашынан эле жамактатып сүйлөп, лирикалык, тамашалуу ырлар чыгаруу менен айыл арасында оозго алынган экен. Анын далили катары ошол жаш баланын атасы өлгөн жылы элдик салт боюнча ага энчилеп айдап берген эгинди отоо басып кеткенде чыгарган ыры, же айттап барган балдарга бышып турган этин бербей койгон байга берген тамашалуу какшык тескери батасы ж. б. сыяктуу биздин күндөргө чейин оозеки айтылып жеткен чакан ырларды көрсөтүүгө болот. Сагымбай жаш бала чагында чыгарган ырларында сөз болуп жаткан көрүнүштүн мүнөздүү белгилерин таамай белгилеп, чукугандай курч сөздөр менен элестүү сүрөттөөсү анын табихы талантынын күчүнөн, деңгээлинен кабар берип турат. Жайлата баккан эгинин отоо басып, чыкпай калганда жаны кашайган 12 жаштагы бала:

«Кудай бардыр куурайга,
Мен эмине кылдым кудайга?!
Тең жарымы ак буудай,
Тегерек баш ак куурай,
Ону куурай, беш буудай,
Бербей койду бир кудай.
Баккан эгин ушубу,
Атам көрсө ургудай,
Эмине кылдым теңир ай!»...¹

— деп ырдаган экен.

Агасы Алышер баланын кылыгына күлүп, куурайлуу буудайга эчки жайып ийиптир.

Жаш баланын сөздөрү курч, туздуу ырларынын таасиринен чочулап, ага жалтактоо учурлары да эл арасында эскерилет. Сагымбай 13—14 жаштар курагында бир жолдошу менен айт күнү бай адамдын үйүнө кечинде барса бышып турган казандагы эттин үстүн капкак менен жаап коюп, балдарга нан гана берип, бата кылып дасторконду жыйнай баштайт. Анда Сагымбай:

«Оомийин десең мага
Бата берем сага!
Желе менен нокто
Жергең менен токто!
Нанга нандай бата,
Менин батам кандай бата?!
Олдогума басаңда
Этиң калды казанда,
Эртең жегин асаңда!»²

— деп бата кылыптыр.

Уялган үйдүн ээси Сагымбайга жалынып токтотуп, кондуруп, эртеси бир чапан кийгизип узатат.

¹ Кыргыз улуттук илимдер академиясындагы Адабият жана көркөм өнөр институтунун кол жазмалар фондусу (мындан нары — К. Ф.), инв. № 275 (494), 19-б.

² К. Ф. Инв. № 275, 21—22-б.

Сагымбай бала кезинде агасы Алышер:

«Топтоп алсаң тозосун,
Кой кайтарсаң озосун.
Ашык атсаң азасың,
Жаман жолго басасың.
Кой кайтарсаң ырдайсың,
Ошондо иним жырдайсың.
Кой кайтарып ырдай бер,
Оюң менен жырдай бер».¹

— деп алдап койчу кылып, кой кайтартканын да:

«Өгүз минип салаңдап,
Эки көзүм аландап...»²

— деп тамашалуу ырда баяндаган экен. Ушул фактыга байланыштуу бир кызык учур Сагымбай койчу болуп жүргөндө койлорго карышкыр тийип, тирүү козунун куйругун жулуп алып жеп жибергенин өз көзү менен көрөт. Ошондон кийин кой кайтаруудан баш тартып, койчу болбой коюптур. Буга көңүл бурганыбыздын себеби кийин Сагымбай манасчы болгондогу анын вариантында 9 жашар Манас козу кайтарып жүргөндө козуларга карышкыр тийип, бир козунун куйругун жулуп жеп, өзүн көтөрө качканын баяндаган элестүү окуя бар. Балким, варианттагы ошол деталь манасчынын бала кезиндеги өзүнө катуу таасир эткен турмуштагы реалдуу көрүнүштүн көркөм элесидир (бул факты манасчы айткан варианттын жаралып жана калыптанышында айтуучунун турмуштук тажрыйбасы, билгендери менен катар эле өз башынан өткөргөндөрдүн айрым урунтуу, таасирлүү учурлары да мааниге ээ болуп, таасир тийгизерин айгинелейт).

Жомокчунун аялы Мариянын эскерүүсүнө караганда Сагымбай ал жети жашар кезинде эле аны дайым ээрчип жүрө турган бир элес пайда болуп, ошондон тартып ага акындык шык жаралганын айтуучу экен. Ал шык Сагымбайдын жашы өскөн сайын кошо өсүп, өргө бет алып олтурганы шексиз.

Болочок манасчынын өмүр жолундагы негизги кесибинин багыты ошол бала кездеринде эле айгинелениптир. Анткени, ал көркөм сөз өнөрүнө жөндөмдүүлүк табигый шыгын «Манас» айтуу ишине багыштап, эпосту үйрөнүүгө өзгөчө дилгирленип жүрөт. Атасы тирүү кезинде эле Ысык-Көлдүн күнгөйүндөгү жашаган элдерди аралап «Манас» айтып жүргөн атактуу манасчы Чоңбаш (Нармантай) алардын айлына келгенде анын жомокту аткарганын уккан Сагымбай өзгөчө делөөрүп, жомокчуну ээрчип кетмекчи болгону мунун ачык далили.

Сагымбай 9—10 жаштар курагында айылдык молдодон 3—4 кыш окуптур. Билген адамдар анын тамгаларды таанып, китептерди окуй алганын, бирок өзү жаза албаганын эскеришет.

Орозбактан эки уул, эки кыз болуп эркектеринин улуусу Алышер, кичүүсү Сагымбай, Сагымбайдан кичүү бир карындашы Бакдөөлөт Ат-Башылык моңолдордун белгилүү манабы Абдырайдын уулу Чоюбек-

¹ К. Ф. Инв. № 275, 20-б.

² Ошондо эле.

тин аялы, берки кызынын аты белгисиз, өзү барган жери көлдүн күнгөйү.

Сагымбайдын атасы менен энеси бир жылы өлүптүр, Орозбак кичүү уулун ал 12 жашында үйлөткөн экен. Ошол аялынан Сагымбай бир кыздуу болуп, бирок ал кызы жашында эле чарчап калыптыр. Биринчи аялы да каза болуп, агасы Алышер алып берген экинчи аялы Зайнап. Зайнаптан он бир бала көрүп, эки кыз, үч эркеги жашында өлгөн. Уулдары Аманкул, Жаманкул (улуу уулу атасын тартып «Манас» айтып оозго алынып, кабары чыга баштаганда 1939-жылкы Кыргызстандын искусствосунун Москвада өткөн декадасына катышып, жаш болсо да өнөрү жогору бааланып, алтын саат менен сыйланат. Бирок согуш чыкканда армияга кетип, кайтпай калды. Сагымбайдын бир уулу жана Зайнап, жеңе аялы Мариядан төрөлгөн кыздарынын тукумдары азыр бар).

Сагымбай өзү манасчылык өнөргө ээ болуусун арбак колдоо, түш көрүү, аян берүү менен түшүндүрүп, алгач көргөн түшүн, андан кийинки эки жолку арбактардын аян берүүсүн айтып, «мурда жомокту айтпай жүрүп эле, ошол түш көргөндөн тартып айта баштадым. Чыгарманы өркүндөтүп айтууга кийинки аян берүүлөр демөөр болуп, шыгым артты» дечү экен.

Алгачкы түштү 15 жашында көрөт. Орозбак өлгөндөн кийин анын үй-бүлөсү Кочкорго көчүп барган жылы жазында элге чечек оорусу жайылып, Сагымбайлардын үй ичи да чечек менен ооруп жатышкан болот. Сагымбайга да чечек чыгып, катуу ооруйт. Бир түнү таңга жуук оорудан чабалактап эс-мас жаткан Сагымбай көзү илинип кетип түш көрөт. Түшүндө Кочкордун талаасында жөө келе жаткан экен. Талаанын бети жык толгон тоодой-тоодой чоң боз үйлөр тигилип, жандарында кермеге байланган өзгөчө чоң, кулактары типтик, туяктары чарадай аттар, үйлөрдүн эшик алдыларында тоодой кылып үйүлгөн курал-жарактар. Эмне шумдук болуп кетти? — деп ойлогон Сагымбай эси чыгып, үйлөрдүн бирине кирмек болуп жөнөйт. Ангыча алдынан боз ат минген, калпакчан, өзү азыркы кишилердин чоңу, кара киши жолугуп: «Балам, сен коркпо, бул тигилген үйлөрдүн ээлерине эч кимдин шаасы келип, күчтөрү жете алган эмес!» — деп баланы жооткотот. Бул адам кадимки Ормон хан экен. Аны көргөн Сагымбайдын корккону басылып, бир чоң үйгө кирип барат. Үйдүн ичи жык толтура түспөлү боюнча кыргыз, өзүлөрү ого эле сөөк-саактуу, өтө чоң кишилер олтурушкан болот. Олтургандар кел, балам, жогору чык! — деп, Сагымбайга орун берип олтургузушат. Үйдө олтурган адамдардын ичинде бир ак жүздүү киши күлдүргүч сөздөрдү айтканда баары күлүп атат, ал адам Ажыбай экен. Ангыча олтургандардын бири мына бу бала жомок айтат экен — дейт. Бир киши кана, балам, айт — дейт. Сагымбай билбейм — дейт. Үстүнө төө жүнүнөн согулган боз таар кийген, башында чунайган бөркү бар, орок мурун, 25 жаштар чамалуу, кара сур жигит колуна айбалтасын алып эшиктен кирип келет да чабамбы, же айтабы? — деп тап берет. Элди күлдүрүп олтурган ак жүздүү киши балам, жаш экенсиң, бөөдө өлүп калба, айтам де — дейт. Сагымбай коркконунан айтам дейт. Үч сурап, үч жолу айтам дедирип жооп алат.

Сагымбай абайлап караса ошол өзү кирип турган чоң үйдүн ар кайсы жеринде жомок айтып жаткан кишилер. Алар бир эле окуяны эмес, ар кимиси чыгарманын ар кайсы окуясынан бирөө Манастын туулган жерин, экинчиси Көзкамандардын окуясы, үчүнчүсү Чоң казатты ж. б. айтып жатышыптыр. Сагымбайдын үч жолку жомок айтам! — деген жообун уккан соң олтурган кишилер тарткыла! — деген сөз менен жабдыктарын алып, дүр коюп чыгып жөнөшөт. Үйдүн ичине жарык кирип таң атып калган экен. Ойгонуп кеткен Сагымбай үйдөн чыгып жаткандарды даана көрүп, үйдөн чыгып жаткандарды көрдүнөрбү? деп үн чыгара катуу айтат. Үй-бүлөлөрү да көргөн болушат. Сагымбай да, башка ооруп жаткан ал үйдөгү адамдар да куландан соо болуп айыгып калышыптыр. Үйдөгүлөр жапырт туруп, түлөө союп жиберешет¹.

Ушундан баштап Сагымбай менен агасы Алышер экөө тең «Манас» айта башташат. Бара-бара Сагымбай озуп, анын өнөрү улам өйдөлөп жүрүп олтурат. Бирок Алышер да өз алдынча тың жомокчулардан болуп, айрыкча «Семетейдеги» баатырдын Айчүрөктү издеп барып, Үргөнчтөн кечкен жерин өзгөчө таасирдүү айтчу экен.

Ошол түш көргөндөгү Сагымбайдын айбалта менен чабам деп тап берип коркуткан жигит Семетей болуп, ушуга ылайык Сагымбай менин пирим деп Семетейди эсептеп «Семетейди» көркөмдүгүн «Манастан» да жогору жана өзгөчө кеңири айтчу экен. Манасчы менен көп жылдары бирге жүрүп, ал эпостун бөлүмдөрүн кандай аткарганына өзү кыйла жолу күбө болгон Ыбырай Абдыракманов бул жөнүндө «Сагымбайдын айткан Семетейи» эң башкача кызык эле. Тамам жазылбай өзү менен кошо кетти»² — деп өкүнүү менен эскерет.

Түш көрүү манасчылык кесиптеги зор мааниге ээ белгилерден. Илимге белгилүү маалыматтарга караганда чоң-кичине дебей ар бир манасчы кесипке ээ болуу кадамын адатта дайым түш көрүү салты менен баштайт. Эл арасында да манасчынын түшүнө эпостун каармандары, же алардын бирөө кирип, жомок айтууну тапшырмайынча ал манасчыны чыныгы айтуучу деп эсептебөө көнүмүш болгон. Ошон үчүн манасчылык өнөргө дилгир жаштардын өзүлөрү да түш көрүүнү эңсеп, түш көрсөм манасчы болот элем деген ишенимде жүрүшү жана түш көргөн учурдан тартып өзүнө, өз жөндөмүнүн күчүнө ишенич пайда болуп, али так багыт, жол таба албай, сыртка чыкпай буулугуп жаткан шык, жөндөмдүн ачылышына мүмкүнчүлүк түзүлөрү күмөнсүз.

Түш көргөндөн баштап Сагымбайдын да мурдатан эле билинген көркөм сөз жаратуу табигый шык жөндөмү өзү дилгирленип жүргөн манасчылык өнөргө биротоло багытталып, кесиптин алгачкы кадамдарын шилтөөгө түрткү — себеп болсо, андан кийинки эки жышаан жаш талапкердин өз күчүнө биротоло ишенип, өзү ушул кесип үчүн жаралган адам экендигин сезүүгө көмөк бериптир.

Алгачкы көргөн түшү сыяктуу эле манасчыга кийинки аян берүүлөр да Сагымбайдын өз оозунан учурунда жазылып калган эмес. Бизге эл арасында ооздон оозго көчүп айтылган түрдө, алымча-кошумчала-

¹ К. Ф. Инв. № 275, 25—27-беттер.

² К. Ф. Инв. № 275, 48-б.

ры бар, көптөгөн варианттар түрүндө кетти. Ошолордун ичинен жомокчунун өз оозунан уккан маалымат катары эскерүү түрүндө кагаз бетине түшүрүлгөнү Ы. Абдыракмановдун жазгандары. Узак убак катчысы болуп, эпостун тексттерин жазган жана жайы-кышы көп жылдар бою кайда барса ээрчишип бирге жүргөн бул адамдын Сагымбайдын өзүнөн анын өмүрүнө, чыгармачылыгына байланыштуу көптөгөн фактыларды укканына шек келтирүүгө болбойт. Биздин оюбузча, башка кабарларга караганда манасчы өзү айткан үлгүгө алда канча жакын деп эсептөөгө боло турган Ы. Абдыракмановдун маалыматы боюнча Сагымбай жаш кезинде ага көрүнгөн маанилүү эки аян булар: Сагымбай «Манасты» кыйын айтып, жашы жыйырманын ортолоруна келип калган кездерде жайлоодо бир топ кишилердин арасында дөңдө олтурушкан болот. Манастын калың колу Бээжинге бара жаткан экен. Сагымбай ошолорду таңыркап карап калат. Ангыча калың колдон бир сарала ат минген адам бөлүнүп чыгып, дөңдө олтургандарга келет. Ал Алмамбет экен. Сагымбай менен сүйлөшүп, кайра тартып чаап жөнөгөндө айылдын иттери жабалактап артынан чуркап үрүп калышат. Дөңдө олтургандар Сагымбайдын ордуна тура калганын көрүп таң калышса да келген адамды көрүшпөйт, сүйлөшкөн сөздөрдү да угушпайт. Иттер чуулдап үрүп, бирөөнүн артынан куугансып чуркаганын көрүшүп бу биздин айылдын иттерине жин тийдиби? — деп сүйлөшүп калышат. Анда Сагымбай тетиги көп кол Манастыкы экен, Алмамбет келип союш бергиле — деп кетпедиби. Иттер ошого үрүп жатпайбы — дейт. Ал жерде олтургандар дүр коюп жапырт орундарынан туруп, бир кой алып келип союп, Манас баатырдын коногу деп этин жеп тарашат.¹ Сагымбайдын чыгармачылыгынын алгачкы учурларына таандык ага зор таасир берген дагы бир сырлуу окуя болочок жомокчу «Манасты» бир топ эле күчтүү айтып калган кездерде түн ичинде уктап жатса тыштан көп дүбүрт чыгат. Тыштан бирөө Сагымбай бат бери чык! — деп чакырат. Эшикке чыгып барган Сагымбайга баягы чакырган киши мына бул чоң кула ат минген Манас баатыр, абыдан таанып ал! — дейт. Баатырдын сүрүнөн Сагымбай тик багып карай албай, жалтанып көзүн жумат. Манастын ырайы жыландын сүрүнөн да кыйын болуп, көзүнөн от күйүп турат² — дечү экен ушул окуяга байланыштуу сөздөрүндө манасчы.

Эпоско байланыштуу түштөр көрүү, галюцинациялык сырдуу белгилерге жолугушуу манасчынын кийинки турмушунда көп эле болуптур. Сагымбай көп эле жолу караңгыда кишилерге тетиги дүмпөйгөн көп караан манастын колу — деп көрсөткөнүн эскерүүлөр арбын, айрыкча «Манасты» кагаз бетине жаздырып жатканда жомокчу түш көрүп, өзү мурда айтып жаздырганын туура болбой калыптыр, түшүмдө көрдүм — деп кайра жаздырган учурлар өтө көп жолдору болгонун, конкреттүү деталдары менен Ы. Абдыракманов дайым эскерет. Демек түш, сырдуу окуялар чыгармачылыгынын алгачкы жылдарында эле эмес, кийин чоң манасчы болгондо да орчундуу роль ойногон окшойт.

¹ К. Ф. Инв. 275, 12-бет.

² К. Ф. Инв. 275, 12-бет.

Манасчылык өнөрдүн алгачкы кадамын түш көрүүдөн баштаган ар бир талапкер кесиптин сырларын дароо эле өздөштүрүп, өнөр ээси катары тааныла койбойт. Оозго алынып, дасыккан манасчынын деңгээлине жетүү үчүн бир топ убак, түйшүктүү эмгек зарыл. Сагымбай да башкалар сыяктуу эле ушул жолду басып өтүптүр. Анын үй-бүлөсү Кочкордо эки жыл туруп, турмушу начарлагандыктан илик кууп Кеминге көчүп кетишет. Ал жакта ончакты жыл турушат. Сагымбайдын манасчы катары калыптанышы, оозго кирип, элге таанылышы ошол жерде жашаган учуруна туура келет. «Сагымбай Чүйдө турганда «Манасты» түтөтүп айтып, аш-тойлордо какшап айтып, даңкы чыгып калат»¹.

Даңкы чыгып, элге таанылган манасчынын деңгээлине жетишүүнүн бир топ узак жана түйшүктүү жолунда ар бир айтуучу үчүн табигый жөндөм — көркөм сөз шыгынан, ошол шыкты ойготуп, багыт берип, манасчы катары биринчи кадам шилтөөгө түрткү, себеп болгон сырдуу түштөн башка да өзгөчө зор мааниге ээ жагдай өзүнөн жашы, тажрыйбасы, өнөр ээси катарындагы билгендери жогору турган адамдардан үлгү, таалим алуу, кесиптин сырларын үйрөнүү. Ар бир манасчы табигый шык, дареметине, эмгегине жараша кийин катардагы көп айтуучулардын бири болуп калышы, же чоң жомокчу атыгып, өзүнчө мектеп түзүп кесиптин эң жогорку баскычына көтөрүлүшү мүмкүн. Бирок илимге белгилүү маалыматтарга караганда чыгармачылыгынын алгачкы этаптарында башка кесип ээлеринен үлгү алуу, б. а. үйрөнчүктүк баскычтан өтүү кичине, чонуна, жөндөмүнө карабай ар бир айтуучуга мүнөздүү белги. Ал гана турмак эпостун башка манасчылар айткан варианттары менен таанышуу, алардагы ийгиликтерди өздөштүрүп, өз вариантына сиңирүү, ыгы менен пайдалануу жомокчулардын бүт өмүрү боюнча улантыла турган өзгөчө узак процесс. Бул жолду Сагымбай да басып өтүптүр. Сагымбайдын кимдерден таалим алгандыгы жөнүндө «Манастын» көрүнүктүү изилдөөчүлөрүнүн бири К. Рахматуллин колдо болгон жана ошол кездерде көзү тирүү жомокчуну жакшы билген кары адамдардын берген маалыматтарына таянып: «Сагымбай ошол учурдагы чоң манасчылардын бардыгын дээрлик угат. Ал Чоңбаш, Тыныбек, Найманбайларды гана эмес, Балык менен Келдибекти да угуп, үлгү алгандыгы жөнүндө айтышат. Келдибек Сагымбайга «Манасты» айттырып көрүп жактырат, бирок обондон жетише элек экенсиң — деп обонду, кол шилтөөнү жана башка кыймыл-аракеттерди үйрөткөн экен»² — деп жазат. Ушул К. Рахматуллин эскерген Сагымбайдын легендарлуу чоң манасчы Келдибекке жолугуп таалим алуусу анын чыгармачылыгынын алгачкы учурларында өмүрүнүн Чүй өрөөнүндө жашаган мезгилдерине туура келет. Ушуга байланыштуу көңүлгө алып кое турган бир учур Сагымбайдын таайылары Ат-Башылык азыктар болуп, Келдибекке жакын жээн экен. Демек мындай илик-чатышы бар адамдардын катташуусу, жолугушуусу бир эле жолу болбошу жана өз ара мамилелеринин да жакындыгы өзүнөн өзү

¹ К. Ф. Ошондо эле, 23-бет.

² К. Ф. Инв. 1289, 68—69-беттер.

түшүнүктүү нерсе. Ошол кездерде Келдибектин манасчы катары даңкы жер жарып, ал адам урмат-сыйдын жетер жерине жетип, жашы да жетимиштен өтүп калган учуру экен. Анын Сагымбайдын өнөр ээси катарындагы тагдырына өзгөчө кызыгуу менен карап, жакын, жылуу мамиле кылганы жогорудагы эскерилген өзүн кармоо, обон, кыймыл-аракеттерине чейин кылдат карап, жол-жоболор айтканынан да даана көрүнүп турат. Улуу манасчылардын дагы бири айтылуу чоң жомокчу Тыныбек Сагымбайга таалим бергени, ал эле эмес эпосту кошумчалар кошпой таза айтуу зарылдыгын эскерткени жөнүндө да эл арасында айтылып жүргөн аңыздар кеңири белгилүү.

Кыргыздарга кеңири белгилүү эки легендарлуу жомокчулардын Сагымбайга бири кесиптин көркөм ыгы, музыкалуулугу, экинчиси чыгарманын мазмуну боюнча кеп-кеңештерин айтып, тарбия-таалим бергендиги жөнүндөгү бизге жеткен аңыз-уламалардын өзү эле Сагымбай манасчы катары калыптанууда кандай эң жогорку мектептен таалим алып, өзгөчө кыраакы, кылдат, терең сыноолордон өткөнүнөн кабар бере алат.

Кеминде жашап, Чүй боорун аралап «Манас» айтып жүрүп, эл бергендин эсебинен турмуштары бир топ оңолуп, бул жакта ончакты жыл байырлаган соң Сагымбайлар үй-бүлөсү менен Кочкорго кайра көчүп кетишет.

Манасчы катары эл арасына тааныла баштагандан тартып өмүрүнүн акырына чейин Сагымбай «Манас» айтууну кесип кылып, жомокчулук менен күн көрүп, ошол өнөр ээлерине мүнөздүү жашоо тиричилигин башынан өткөрөт: жайы-кышы дебей эл кыдырып, бир айылдан экинчисине өтүп өз өнөрүн тартуулайт — «Манас» айтат, эл өз каалоосу менен бергендердин эсебинен жан сактап, үй-бүлөсүн багат. Сагымбайга эл көп болуп чогулуп, көп берерине көзү жетсе эң башкача кылып төгүп айтар эле»¹. Бул аны жакшы билген, көп жылы бирге жүргөн, өнөрүн, эпосту эл арасында аткаруусун далай жолу көрүп, күбө болгон Ы. Абдыракмановдун эскерүүлөрүнөн.

Ы. Абдыракманов К. Мифтаков сыяктуу манасчыны жакшы билген, анын өнөрү, эл арасындагы абалы менен жакшы тааныш фольклорчулардын, жомокчуну билген, көргөн көптөгөн адамдардын берген маалыматтарына караганда материалдык кызыкчылык жомокчунун чыгармачылыгында аз роль ойногон эмес, тескерисинче өнөр-кесиптеги чоң мааниге ээ факторлордун биринен болгону шексиз.

Билгендердин күбө өтүүсү аркылуу илимге маалым болгон кабарларга караганда Сагымбай өнөрүн тартуулаган аймак бир топ эле кеңири болуптур: бир чети Ат-Башы, Нарын өрөөндөрү, экинчи чети Чүй боору, туурасы Ысык-Көл айланасы менен Суусамыр, Талас манасчынын дайым аралап жүргөн аймактары экен. Ал турмак жомокчу өнөр ээси катары такшалып калган, күч-кубатынын чыгармачылыгы жактан да, өмүр жолу жактан да толуп турган учурунда — 30 жаштар айланасындагы курагында Кетмен-Төбө аркылуу Анжыян, Алай жак-

¹ К. Ф. Инв. № 275, 10-бет.

тарга барып, узак убакыттар (Шапак алты жыл десе, Ы. Абдыракманов үч жыл деген убакытты айтышат) жүрүп «Манас» айтып, үйүнө аргымак минип, коштоо атка толгон пул жүктөп»¹ кайтыптыр.

Сагымбай эл аралаганда жалаң эле «Манас» айтуу менен чектелбей, негизги кесиби менен башка да аш-тойго кабылса ырдап, ыгы келгенде ал турмак бирөөлөрдү мактап, зарыл болсо жар чакырып, кызкелиндерге кошок үйрөтүп, жыйылган топко келген ырчы-комузчуларга баш болуп «тынымсыз алып турган киши» болуптур»². Бизге жеткен оозеки маалыматтарга караганда Сагымбай бийик, коңур үндүү, чукугандай сөз тапкан курч тилдүү адам болгондуктан чоң аш-тойлордо жар чакыруу милдети да ага жүктөлчү экен. Ал эмес эл арасындагы белгилүү адамдардын өлүмү, ашы учурларында аны ал жерде жок болсо атайы киши жиберип алдырган учурлар көп болуптур, мисалы, Тыныстан, Шапак, Байтерек, Бекчоро ж. б. бай, манап катары атагы чыккан белгилүү адамдардын ашы болгондо Сагымбайды алдын ала кабарлап алдырып, жар чакыртышканы айтылат. Бул абал манасчынын кадыр-баркы, даңкы менен да түшүндүрүлөт. Анткени Сагымбай сыяктуу элге кадырлуу, белгилүү адамдын ашка жарчы катары катышышы аш ээси үчүн сыймык, өлгөн адам үчүн баланчанын ашында кадимки Сагымбай жарчы болгон деген атак эле. Эл арасындагы белгилүү адамдар өлгөндө аларга ылайыктуу кошоктор чыгарып, кызкелиндерине, аялына үйрөтүү жактан да Сагымбай кеңири белгилүү экен.

Сагымбайдын эл арасындагы кадыр-баркын белгилүү бай, манаптардын көбү Сагымбайдын оозу шок — деп андан жалтанып, сыйлай турган³ фактыларынан да көрүүгө болот.

Жогоруда эскерилген маалыматтарга караганда Сагымбай манасчынын чыгармачылыгында көп жактуулуктун (синкретизм) белгилери али орун алганын, б. а. ал жомокчулардын ырчылык менен жомокчулук толук жиктелип, бөлүнө элек учурларындагы Балык, Келдибек сыяктуу эски муундарынын эң акыркыларына жатарын байкоо кыйын эмес. Буга манасчынын өзү өзүнө карата «жомокчу», «жомок айтуучу» деген терминдер менен катар эле «акын» деген наамды колдонуп айта бериши⁴ да күбө боло алат, айтуучу өз кесиби жеке эле «Манас» айтуу деп эсептестен, ырчылык-акындык өнөрдү да кесибим — деп эсептейт. Бирок, Сагымбай чынында сөздүн түз жана кеңири маанисинде түшүнүлүүчү кадимки ырчы эмес, анын негизги кесиби — жомокчулук — «Манас» айтуу. Эл да Сагымбайды манасчы катары тааныйт. Сагымбай өз өмүрүндө бир да жолу ырчылар менен беттешип айтышпагандыгы⁵ да анын кесиби ырчылык эместигин, же ал кадимки ырчылардын катарына кирбешин айгинелейт.

1916-жылдын үркүнүндө качкан эл менен кошо Сагымбайдын үй-бүлөсү да кытай жерине барат. Ач-жылаңач, көбү кырылып, өз балдарын күнүмдүк оокатка, бир чөйчөк талканга сатууга мажбур болгон

¹ К. Ф. Инв. № 275, 28-бет.

² К. Ф. Инв. № 275, 11-бет.

³ Ошондо эле, 23-бет.

⁴ К. Ф. Инв. 580, 309-бет.

⁵ К. Ф. Инв. 275, 23-б.

качкындардын арасында жаш аялмет балдарын, үй-бүлөсүн манасчылык өнөрү менен оозун бүлөп эпос айтып жүрүп багып Сагымбай апааттан аман алып калыптыр.

1917-жылы кытайдан кайткан элдин алдыңкыларынан болуп мекенине жөнөп, азыркы Ат-Башы районунун аймагына келип, Кара-Коюн деген жердеги азыктардын арасында бир кыштап, Ак-Талаадагы кыттардын арасында эки жыл жашаган. Ошол кытайдан келген жылы жайдын күнү агасы Алышер 55 жашында дүйнөдөн кайтып, жылдын аяк чендеринде чогулуп жаш балдарды бир үйдө багуу максатында Алышердин аялы Марияны салт боюнча алат. Үркүндө жүргөндө тапкан-тергенинен бүт ажырап, элге ач-жылаңач келе жаткан Сагымбай колуна караган эки аял, алты кыз, бир эркек — жети баланы «элде ырдап жүрүп, эң кедейлик турмушта күн өткөрүп баккан»¹. Бул ошол жылдары Сагымбайдын өлүк өлгөн жерлерде, аш-тойлордо ырдап жүргөнүн өз көзү менен көргөн Ы. Абдыракмановдун эскерүүсү. Манасчыны, анын жаш аялмет үй-бүлөсүнүн кыйын абалын өз көзү менен көргөн кытат элинин абышкалары «кайран Сагымбай бир калам көчүрчү да күркүрөп ырдап жүрүп бала-чакаларын бакты эле, биз анда кайран булбулдун баркын билбей өткөргөн экенбиз да дешет»². Манасчынын ошол жылдардагы өзгөчө материалдык оор абалына анын эл арасында бүгүн эскерилип айтылып жүргөн айрым ыр саптары да күбө өтүшө алат:

«Кытаттын ичин кыштадым,
Кыздарымдын баарысын
Суу арча менен ыштадым.
Жакшынаны жайладым,
Жалгыз бээмди уурдатып
Минтип шорум кайнадым».³

Сагымбайдын үй-бүлөсү Ат-Башыдан көчүп, Нарындын Бети-Кара деген жерине барып, анда да эки жыл чамалуу турушат.

Жомокчудан «Манастын» текстин жазуу иши анын өмүрүнүн ушул Бети-Карада жашаган учурунда башталыптыр. Ошондо манасчыны издеп келип үйүнөн таппай калган К. Мифтаков өз көргөнүн күндөлүгүнө минтип каттайт: «Эми Сооронбаев экөөбүз чоро эли берген 12 матаны куржундарыбызга салып, Сагымбайдын үйүнө келдик. Келсек үйү курумдай кара болуу менен бирге миң жерден тешиги бар эле. Үйгө кирсек жылаңач алты баланын (1—12 жашкача) олтурганын көрдүк. Алардын бардыгы да кыз эле. Бир аздан кийин каптан (таардан деген мааниде го С. М.) көйнөк кийген Сагымбайдын чоң кызы келип кирди (14 жашта). Үйдүн ичин карасак бир эски кийиз, эки жырткыч кирли жууркан, бир казан, бир аяктан башка эчтеке жок эле. Бир аз олтурган соң, Сооронбаев балалык менен чыдабай Сагымбайдын аялынын алдында (көзүнчө маанисинде С. М.) «5—6 мата берсек Сагымбай бизди ээрчип алат экен» — деп койду. Аялы бул сөздү эшитип «5—6 эмес, үч кызыма үч мата берсеңиз да Сагымбайды сизге

¹ Ошондо эле, 41-6.

² Ошондо эле, 41-6.

³ К. Ф. Инв. 275, 41-6.

кошуп айдап жиберем. Бекерге айтып жүргөнчө сизге айтсын»¹ — деди.

Сагымбайдын өмүр жолунун ошол учурдагы бул түрдөгү материалдык абалынын фактыларына атайы көңүл буруп жатуунун өзүнчө мааниси жана себептери бар. Анткени так ушул материалдык оор абалдын манасчынын мындан кийинки чыгармачылыгына, «Манастын» тексттерин жаздырууга, ал гана турмак балким өмүр жолу, тагдырына түздөн түз таасири, тиешеси бар. 1916-жылкы үркүндүн кесепетинен жабыр тартып, адамдын боору оорурлук начар турмушка туш келген үй-бүлө анча-мынча ирденип баш көтөрө электе эле анын жан сактагып турган жалгыз таянычы Сагымбай өтө узакка созулган эпосту жазуу ишине киришип, натыйжада эл менен байланышы начарлап, калктан түшүп туруучу жемиши токтоп, же өкүмөттөн жардам болбой, бала-чакасынын аянычтуу абалы ошол бойдон калышы жомокчуга бардык жактан терс таасирин тийгизгендигине күмөн кылууга болбойт. Үркүндүн кесепети болбогондо, эч болбосо жомокчу ошол 1916-жылга чейинки деңгээлде эл катары жашаганда үй-бүлөсүнө алаксыбай балким эпосту жаздыруу иши да алда канча жемиштүү жүрүп, чыгарманын ал айткан үч негизги бөлүгү толук кагаз бетине түшүрүлүшү мүмкүн эле дешке болот. Кыскасы, материалдык оор абал жомокчуга, ал айткан варианттын сапатына, жазуу ишинин ийгиликтүү жүрүшүнө, манасчынын моралдык абалына өтө терс таасирлер тийгизгенинин фактылары арбын (Алардын айрымдарына өз кезегинде көңүл бурулат).

Айткан вариантын кагаз бетине түшүртүү Сагымбайдын өмүр жолундагы чыгармачылыгындагы өзгөчө маанилүү окуя болгону шексиз. Бул иштин түпкү маанисине ал адам өзү да ошол учурда терең түшүнө алгандыгын кесе айтуу кыйын. Бирок Сагымбайдын вариантынын кагаз бетине түшүп сакталып калышы жомокчунун керт башынын эле бактысы эмес, эгер ошол иштин жемишинин маанисин терең таразалап, кеңири ой жүгүрткөн ар бир адам үчүн бүтүн кыргыз элине, анын искусствосуна, маданиятына, илимине зор мааниси бар факты экени айдан ачык. Ал эле эмес бул иштин бүтүн дүйнөлүк жалпы адам баласынын маданий мурасына орчундуу таасири бар көрүнүш болорун маданият, илим багытында түшүнүгү бар инсан танбайт. Бул абал «Манас» эпосунун бүт адамзаттык маданий казынадан алган кадырлуу орду жана айрыкча ошол улуу эстеликтин улуулук маңызын даасын көрүүдөгү орчундуу таяныч болгон ушул Сагымбайдын вариантынын терең жана кеңири мазмуну өзгөчө жогору деңгээлдеги көркөмдүк касиеттери менен шартташкан.

«Манас» эпосунун илимге Сагымбайдын варианты — деген ат менен белгилүү болгон тексттерин кагаз бетине түшүрүү — жазып алуу аркылуу жүзөгө ашырылган фиксациясы 1922-жылдын июнь, июль (так дата сакталып калбаган) айларында башталып, төрт жылдан ашуун убакытка созулуп, 1926-жылдын август айында бүткөн. Негизги катчынын милдетин кесиби боюнча мектеп мугалими Ыбырай Абдыракманов аткарган.

¹ К. Ф. Инв. 155 (366), 32—33—34-б. б.

Акыркы документтер жана азыр кыргыз илимдер академиясындагы адабият жана искусство институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып турган түп нускалар менен далилденген бул фактыга эч ким күмөн кылбаганы менен «Манаска» байланыштуу жарык көргөн, кол жазма түрүндөгү көптөгөн эмгектерде Сагымбайдын вариантын жаздыруу демилгесин көтөргөн, ишти уюштурган, жетекчилик кылган адамдар, уюм-мекемелер жөнүндө ар түркүн ой-жоромолдор орун алган. Алардын айрымдары бири-бирине жакын турса, айрымдары чоң айырмачылыкка ээ. Мисалы: бул маселеге байланыштуу М. Ауэзов жыйырманчы жылдардын баштарында Түркстан илим комиссиясы атайын аны жазуу үчүн келген мугалим Ыбырай Абдыракмановго поэманы баштан аяк бүт айтып жаздыруу өтүнүчү менен кайрылат»¹. — деп жазса, К. Рахматуллин жазуу иштери Түркстан республикасынын Агартуу Эл Комиссариатынын тапшырмасы менен 1922-ж. башталып, 1926-ж. бүткөн»². — деп жазат. Ал эми профессор Л. И. Климович (1952-ж. конференциядагы докладында), К. Сооронбаев, С. Өмүрзаков (ошол эле конф.) Францияда сүйлөгөн сөздөрүндө «Манасты» кагаз бетине түшүрүүдө С. Орозбаковдун тандалышы кокустук эмес, ал өзү феодалдык төбөлдөрдүн арасынан чыккандыктан улутчулдар ошонун вариантын жаздырууну туура табышкан — деп эсептешет. Айрыкча Сагымбайдан «Манасты» жазуу ишине кыргыз интеллигенттеринин арасынан чыккан буржуазиялык улутчулдар жетекчилик кылган жана айтуучуга кысым көрсөтүү, консультациялар берүү аркылуу кийлигишип, чыгарманын мазмунуна элге жат түшүнүктөрдүн киргизилишине жетишкен — деген жоромол өзгөчө кеңири мүнөздө таралып, узак жылдар бою дээрлик жалпы кабыл алынган пикир түрүндө өкүм сүргөн. Ыгына, шартка жараша кээде бирөөлөр тарабынан Сагымбайга жан тартып, аны аз да болсо калкалоо, актот максатында, экинчилер тарабынан, тескерисинче, манасчыны жаманаттылоо үчүн айтылып жүргөн бул түрдөгү жоромолдор бүгүн максатын жаңылап, ошол мурдагы «улутчулдар» делген адамдардын баркын жогорулатуу, өзгөчө эмгегин, баркын белгилөө үчүн кызмат өтөп, улантылып жатат. Кийинки жылдар ичиндеги азыр акталган мурдагы улутчулдар жөнүндөгү көптөгөн газеталык макалалар буга күбө.

Болжол, же жоромолго эмес, азыр илимге белгилүү архивдик материалдарга жана түрдүү учурларда жарык көргөн эмгектердеги күдүк туудурбай турган маалыматтарга таянып ирээти менен баяндаганда Сагымбай манасчыдан ал айткан вариантты жазып алуу ишинин жүрүшү жана бул аракетке кимдин кандай катышы бардыгы, иштин жалпы жыйынтыгы бул түрдө болуптур. Тондогу Төрткүл кыштагында жайгашкан 7 жылдык мектептин директору Каим Мифтаков (улуту башкыр) 1921-жылдын аягына жакын ошол чөйрөдө эл арасында «Манас» айтып жүргөн Сагымбайга жолугуп калып, ал айткан эпос өзүнө зор таасир калтыргандыктан манасчыга чыгарманын тексттерин кагаз бетине түшүртүүнү сунуш кылат. Манасчы макулдугун билгизет, бирок

¹ Киргизская народная героическая поэма «Манас» в кн. Киргизский героический эпос «Манас». Изд. АН СССР, М., 1961, 30-6.

² «Манас» героический эпос киргизского народа», Фрунзе, «Илим», 1968-ж., 84-6.

минип жүргөн аты бирөөнүкү экенин айтып, узак турууга көнбөйт. Экөө жайында жолугушалы деп макулдашышат. К. Мифтаков Сагымбайдан «Манастын» тексттерин жазуу маселесин өзү уюштурган мектеп мугалимдери менен окуучуларынан турган эл адабиятын жыйноо кружогунун талкуусуна коюп, кружок мүчөлөрү идеяны кубатташат жана катышуучулардан ыктыярдуу каражат чогултуу, К. Мифтаков менен Сапарбай Сооронбаевди жайында алты ай мөөнөткө Нарын уездине эл чыгармачылыгынын материалдарын жыйноого командировкага жиберүүгө чечим кабыл алынат. Ошол чечимге ылайык 1922-жылы май айынын баштарында К. Мифтаков менен С. Сооронбаев атчан Тоң ашуусун ашып, Балгарт жайлоосу аркылуу Нарынга барышат. Нарындан анча алыс эмес Бети-Кара деген жерде жашаган Сагымбайды үйүнөн таппай, Нарын уездик Аткаруу Комитетинин төрагасы Ыбырай Тойчуновго жардам сурап кайрылышат. Тойчунов Сагымбайды табууга убада берет, манасчы келгенче эл аралап материал чогултмак болгон К. Мифтаков менен жолдошун атайын өкмөттүк тапшырма менен Ташкенден келген адамдар деген официалдуу документ менен жабдып, экспедициянын мүчөлөрүнө жардам берүүнүн зарылдыгын эскертип жер-жерлерге кабар бердирет. Экспедиция мүчөлөрү Тогуз-Торого чейин барып, Тоголок Молдодон «Семетейден» үзүндү (1961 сап ыр), Молдобасандан «Курманбек» эпосун, башка да материалдар жазып, эл өз ыктыяры менен эл адабиятынын пайдасы үчүн деп чогулткан түрдүү түрдөгү (мата, кой, акча ж. б.) каражаттарды алып, Ат-Башыдан «Манасты» жазууга жарактуу адам катары сабаттуу адам Чаки Каптагаевди ээрчитип (Ыбырай Абдыракмановду таппай калат) бир айда Нарынга кайра келет. Тойчунов экспедициянын мүчөлөрүнүн муктаждыгы үчүн деп өзү баш болуп кызматкерлер арасынан кагаз, карандаш, сыя, акча ж. б. жыйнап койгон экен, аларды алып, Ы. Абдыракмановду таап берүүсүн Тойчуновдон өтүнөт. Тойчунов ага атайын адам жиберет жана К. Мифтаковго материалдык жактан жардам берүүгө убада кылат, жазылган материалдардын бир нускасын калтырып кетүүнү өтүнөт. К. Мифтаков «Манастын» бир көчүрмөсүн берүүгө убада кылып, өзү издеп Сагымбайдын үйүнө барышат. Сагымбай келе элек экен. Мифтаковдор аны издеп барып, Көк-Торпок жайлоосунан табышат. Сагымбай чогулган көп элге «Көкөтөйдүн ашын» айтып жаткан жеринде үстүнөн чыгышат. Ошол жолугушуусун К. Мифтаков минтип эскерет: «...Сагымбайды таптык. Бир үйгө кой сойдуруп, «Көкөтөйдүн ашын» ырдап аткан экен. Биз да «Манас» тыңшоого келдик, айта бериңиз дедик. Бүткүл эл былк этпестен тыңшап олтурушту. Үйдүн тегерегинде кумурскадай «Манас» тыңдаган эл. ...«Манастын» терең мазмуну менен анын сүйкүмдүү табышы жана обону темирдин майдаларын тартып алган магнит сыяктуу бүткүл элди өзүнө тартып алган эле»¹.

Сагымбайды ээрчип бир жумача эл аралап, манасчынын «Көкөтөйдүн ашын», «Чоң казатты» аткарганын угушат. Ошол учурда Тойчунов таптырып келген Ы. Абдыракманов өзү издеп келип экспе-

¹ К. Ф. Инв. № 155, 34—35-б. б.

дициянын тобуна кошулат. «Манасты» жазуу ишинин кантип башталганы К. Мифтаковдун күндөлүгүндө мындайча мүнөздөлөт: «Жыйналган элдин алдында тегерегиме Ыбырайды, Сапарбайды, Чаки Каптагаевди олтуртуп, бутка жаздык, анын үстүнө батнос коюп, жаза баштадык. Бир нече бет жазгандан кийин (азыр сакталып турган түп нускада бул факты даана байкалат — кол жазманын 1—3-беттеринде С. М.) калем сапты, жаздыкты, батносту Ыбырайга берип, өзүм Ыбырайдын бир нече бет жазганын карап олтурдум. Анын куш каты мага абдан жакты»¹. «Манасты бир убакта эки нуска кылып жазып бардык. Түп нускасын мен жана Ыбырай экөөбүз жазып бардык. Экинчи нускасын Сапарбай Сооронбаев жазып барды. Сооронбаев жазганды Тойчуновго берип, түп нуска менде калды»² (Тойчуновго берилген түп нуска азыр бар, адабият институтунун кол жазмалар фондусунда сакталат. Инв. № 203, 682 бет. Материал фондуга Эшенаалы Арабаевдин аялы тарабынан өткөрүлгөн).

Сагымбайдын вариантын кагаз бетине түшүрүү ишинин демилгечиси жана баштоочусу болгон К. Мифтаковдун, ошол иштин активдүү катышуучусу Ы. Абдыракмановдун, көптөгөн башка ишке тиешеси бар, же ал жөнүндө уккан, билген адамдардын эскерүүлөрүнө, күбө өтүүлөрүнө жазылган материалдардын сапатына караганда эпостун тексттерин жазуу иши ошол кездеги тарыхый шартты, илим-билимдин деңгээлин эске алганда бир кыйла дурус деп айтарлык маңызда башталыптыр. Далил катары колдо болгон маалыматтарга таянып буларга көңүл бурууга болор эле: 1) экспедиция мүчөлөрү эпосту жазуу ишин баштоодон мурун бир топ убак аны ээрчип, эл арасында чыгарманы айтуусун угуп, «Манастын» негизги эпизоддорунун мазмуну, эң башкысы жомокчу табигый шартта өз өнөрүн калкка кандай тартууларын өз көздөрү менен көрүп таанышышкан; 2) тексттерди жазууга киришүүдө жомокчуну аудиториясынан бөлүп, жазалма шартка дуушарлабай көпчүлүк эл алдында ал мурда кандай айтып жүрсө ошол көндүм адатын бузбай турган абалда иштешкен. Албетте бир нече адамдын жазууга камданып алдында олтуруусу жомокчуну алгач ыңгайсыз абалга дуушарлагандыр. Бирок мындай шарт манасчыны катчы менен көзмө-көз бир комнатага коюп, лабораториялык ыкта иш алып барууга караганда алда-канча дурус экенинде күмөн жок. Текст жазуу иши бир эле жерде жүргүзүлбөй жомокчунун салттык турмушуна жакын мүнөздөгү шартта эл кыдырып, улам жаңы аудиторияда жүргүзүлгөн (К. Мифтаков «Көк-Торпок», «Эки-Нарын», «Куртка» ж. б. жерлерди, жайлоолорду материалдар жазылган жайлар катары эскерет.³ ...алты айда (10/V—29/XI 1922-ж.) Ат-Башы, Тогуз-Торо, Кочкор, Эки-Нарындын арасын барын да кыдырып жүрдүк. Сагымбай да биз менен жүрдү»⁴); 3) тексттерди бир эле адам эмес, бир нече адам бир убакта жазган. Бул аркылуу жазылган тексттердеги катчылардын бири иш процессинде кетирген кемчиликти табууга, тактоолор жүргүзүүгө мүм-

¹ К. Ф. Инв. № 96, 36-б.

² К. Ф. Инв. № 96, 37-б.

³ К. Ф. Инв. № 155, 38-б.

⁴ К. Ф. Инв. № 96, 38-б.

күнчүлүк түзүлөт; 4) жазуу ишине катышкан катчылар ишке киришүүдөн мурда тексттерди кандай жазуу боюнча атайын инструкция алышкан. Буга К. Мифтаковдун Ы. Абдыракмановго текстти жазууга киришүүдөн мурда кандай жазуу керектигин айтып түшүндүргөнүн эскерүүсү¹ күбө боло алат (кыясы С. Сооронбаев мурда эле инструкция алса керек). «Манастын» тексттерин жазуу ишиндеги мындай ийгиликтер К. Мифтаковдун инсандык, фольклорчу катарындагы сапаттарына байланышкан.

Тексттерди жазуу ошол кезде кыргыздар арасында колдонулуп жүргөн араб тамгаларынын жардамы менен жүзөгө ашырылган. Бирок, ал тамгаларды кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө ылайыктоо аракети көрүлгөн эмес.

«Манастын» тексттерин жазуудагы К. Мифтаков, С. Сооронбаев катышкан учуру 1922-жылдын октябрынын аягы чендерде (ушул датага байланыштуу К. Мифтаковдун эскерүүлөрүндө эки ачалык бар. Анткени бир жерде «1922-ж. октябрь айынын аягында Нарында Сагымбай, Абдыракманов калып, С. Сооронбаев кеткенин» айтыса, экинчи бир учурда Сагымбай менен бирге эл кыдырып жүрүп текст жазган алты ай убакыт жөнүндө 10-майдан 29 ноябрга чейин деп так дата көрсөтөт²) бүтүп, ал экөө кайтат да, Сагымбай менен Ы. Абдыракманов ишти улантмак болуп Нарында калышат. Ошол алты ай ичинде манасчыдан «Манастын туулушу, балалык чагы» — (көлөмү 10938 сап ыр), «Манастын он бир дуу-дуга каршы согушу» (көлөмү 7625 сап ыр) — деген эки эпизод жазылат.

К. Мифтаков кайта Нарынга келген да, жана ошондой эле Сагымбайдан «Манасты» жазуу ишинин андан кийинки жүрүшүнө аралашкан да эмес. Ошондой эле окуусун улантууга кеткен 2-нусканын катчысы С. Сооронбаев да ишке кайра кайрыла албаган, натыйжада жазуунун 2-нускасы да улантылбаган. Ы. Абдыракманов жазган тексттердин айрымдарын кээ бир сабаттуу адамдар көчүрүп алуулар, кээде айрым материалдарды Ы. Абдыракманов өзү көчүрүп бирөөлөргө берүү фактылары белгилүү.

Иштин К. Мифтаков кеткенден кийинки үч жылдан ашуун убак ичиндеги жүрүшү жөнүндө кабар берүүчү системалуу мүнөздөгү документтер жок. Ы. Абдыракмановдун эскерүүсүнө, айрым кыйыр маанидеги маалыматтарга караганда иш мындай улантылыптыр: жазууну улантмак болуп Нарында калышкан Сагымбай менен Ы. Абдыракманов туруктуу жайы, системалуу түрдөгү алган материалдык жардамы болбогондуктан оор абалга туш келип Ы. Тойчуновдун аракети менен Нарын уезддик аткаруу комитетинин чечими боюнча манасчы жана катчыга ишин улантуу үчүн шарт түзүү максатында Ат-Башынын Ача-Кайыңды деген жеринде жашаган Жаанбай уулу Абдылда аттуу оокаттуу адамды ошол кездеги алынуучу атайын салыктардан куткарып, анын ордуна Сагымбай менен Ы. Абдыракмановду турак жай, оокат-аш жактан камсыз кылып багуу милдеттендирилет. Бирок кол жазмалардагы сакталган маалыматтарга караганда

¹ К. Ф. Инв. № 155, 35-б.

² К. Ф. Инв. № 96, 38-б.

жазуу иши дайым эле А. Жаанбай уулунун үйүндө жүргүзүлгөн эмес, тексттер жазылган жай катары Нарын, Ат-Башы, Куртка ж. б. жерлер көрсөтүлөт. Буга караганда кебетеси манасчы менен катчы Абдылданын үйүн көбүнчө кыш мезгилдеринде туруктап, жайында эл кыдырып жайлоолордо болуп иштеген көрүнөт. Чынында эпосту жазуу иши такай бир калыпта, системалуу жүргүзүлгөн эмес. Буга иш башталган эле жылы айтуучу өзү 2-казат делген наам менен атаган Жакып элди чогултуп, Алтайдан Ала-Тоого көчөлү — деп кеңешкен окуяга чейин жазылып бүтсө, сюжеттеги андан көп алыс эмес жайгашып катар келүүчү кийинки эпизод Алооке жөнүндөгү окуя 1924-жылдын январь айында гана жазыла баштаган. Бул абал негизинен Сагымбайдын үй-бүлөсүнүн материалдык оор абалы менен түшүндүрүлөт.

Өзү текст жаздыруу менен алек болгон Сагымбай ошол учурда үй-бүлөсүн багыш үчүн системалуу түрдө кимдердендир жардам, каражат алып тургандык жөнүндө маалымат жок. К. Мифтаков гана Сагымбайга жардам катары 6 мата, элден чогултуп 8 кой бергенин эскерет. Бирок бул маалыматты да так деш кыйын. Анткени ошол бир эле жолку эл чогултуп берген койдун саны бир жерде 8 делсе, экинчи жерде 40 делип түрдүү документтерде түрдүүчө аталат. Кыскасы үй-жайына каралашуу үчүн ишти токтотуп коюп Сагымбайдын эл кыдырып кетиши, натыйжада жазуу үзгүлтүккө учуроо бир эле жолу болбоптур. Мисалы: Ы. Абдыракманов Сагымбай Чүйгө кетип, эки ай эл аралап, олжолуу кайтып, оокаты оңолгонун, натижада Нарындан үй-бүлөсүн көчүрүп Кочкорго алып кетүү мүмкүнчүлүгүнө жетишкенин эскерет. Сагымбайдын эпосту жаздыруу учурундагы материалдык оор абалына кол жазмалардагы 3-казаттын аягынан тартып ар бир окуянын соңунда жазылган «Сагымбайдын арыздары» да күбө. Адат катары чоң окуя — бөлүмдүн аягында берилген «арыздар» баш-аягы төрт жолу жолугат. Көлөм жагынан арбыны жана кеңири мүнөздөгү маалыматтарды камтыганы биринчиси. Ал «Алоокенин окуясынан» кийин жайгашкан.

Узак жылдар бою манасчынын чыгармасына улутчулдардын тийгизген таасиринин далилдери катары түшүндүрүлүп, жомокчуну жаманаттылоодо кеңири пайдаланылып келген бул «арыздардын» мазмунунда эч кандай саясий маңыз жок — жалаң гана айтуучу өзү, үй-бүлөсү материалдык оор абалда калгандыгын эскертип, жардам суроого арналган. «Арыздарында» Сагымбай:

«Баламдын асты он беш жаш,
Бир үйүмө караган
Арбыны аял, он төрт баш»¹

— деп жаш аялмет көп үй-бүлөлүү экенин, өзү жомокту жаздыруу менен алпурушуп жүргөндө катын-баласы карайлап талаада калганын баяндап, ошол кездеги кыргыз элинин белгилүү адамдарынын бир кыйласынын аттарын атай келип алардан:

«Адабият жөнүнөн
Айткан акын бакырга
Назарың сал толгонуп»²

¹ К. Ф. Инв. № 308-6.

² К. Ф. Инв. № 307-6.

— деп өтүнөт. Ушундай оор абалда иштеп жатканына карабай жардам түгүл, жылуу сөз укпай, тескерисинче иттин богу дары болсо, дарактын башына чыгат, билгенинди айтып берип тезирээк жаздырбайсың — деп Э. Арабаевден кагуу жегенине ызаланат. Өзү сөздү баштаганда эле:

«Нарын үйөз дубаным,
Азирет! — деп, турамын,
Ал-абалым жөнүнөн
Жай айтып, жардам сурадым».¹

— деп эскертип турган Сагымбайдын арыздарында материалдык оор абалды айтуудан башка максат жок экени шексиз. Бирок ошол оор шарт жомокчуга материалдык жактан эле эмес, эң алды менен моралдык жактан терс таасир тийгизгени да күмөнсүз.

Ошол кездеги Нарын уезддик кызматкерлери Тойчунов менен Мукамбаевди эске албаганда деги эле 1925-жылга чейин өкүмат башчыларынын да, жалпы эле кызмат адамдарынын, ошонун ичинде Түркүстан, казак-кыргыз, кыргыз илим комиссияларынын жана областтык, республикалык агартуу комиссариаттарынын да Сагымбай манасчы менен байланыш түзгөндүгүнүн, ал иштеп жаткан ишке кызыккандыгынын официалдуу документалдык далилдери азырынча илимге белгисиз. Ошондой эле бул багытта тактык киргизип маалыматтар бере турган күбө өтүүлөр, эскерүүлөр да жок катары. Ошондой болсо да эч курбаса К. Мифтаков Ы. Тойчунов аркылуу иштелип жаткан иш жөнүндө 1923-ж. түзүлгөн Э. Арабаев башында турган казак-кыргыз илим комиссиясы да, башка тиешелүү агартуу, маданий мекемелер, кызмат адамдары да кабардар болгону шексиз. Ошондой эле, балким Сагымбайга иштелип жаткан ишти улант, жардам беребиз, акынды өкүмат төлөп берет деген сөздөр айтылып, Сагымбайдын сөзү менен айтканда «жыргатабыз» — деп убада берилген болушу да мүмкүн. Бирок, ошол убадалар сөз жүзүндө гана калып, эч майнап чыкпагандыгы үчүн турмуштун кыстоосун көрүп, жаны кашайган манасчынын ошол учурдагы белгилүү кызмат адамдарынын баарына нааразылыгын туудуруп, аттарын атап, жардам суроого мажбурлаган, бул абал башка официалдуу документтер болбогону менен «Сагымбайдын арыздарынан» даасын көрүнөт.

1924-жылы ноябрь айында манасчы менен анын катчысын илим комиссиясы Ташкенге чакыртат. Кыясы «Манасты» жазуу ишинин жүрүшү жөнүндө кабар алуу максаты көздөлгөн өндөнөт. Бирок Ы. Абдыракманов Ат-Башыдан Анжиян аркылуу бармак болуп атчан кетип, Бишкек аркылуу бармак болгон Сагымбай барбай калат. Анын барбай калуусунун себеби да өзүнүн, үй-бүлөсүнүн материалдык абалы, көрөөкөттүн камы болуптур. Буга ошол чакыруу жөнүндөгү Ы. Абдыракмановдун эскерүүсү күбө болот. «1924-жылы ноябрде Сагымбай экөөбүздү илим изилдөө институту Ташкенге чакыртып, мен Анжиян жак менен барып, Сагымбай Фрунзе жак менен барам десе да барбай калып, январь айында кыргыз областы Ташкенден кызыл байрак менен көчкөндө мен да ошол поезд менен бирге келгемин. Келсем Фрунзеде

¹ К. Ф. Инв. № 309-б.

жүргөн экен. Базарда Сагымбайды солто элинин Бөлөкбай, Талкан эки уруусу биз алып кетебиз дешип талашып, акыры биз башынан бери эзилген эл болобуз дешип Пишпек станциясындагы чала казактар алып кетишип, жети күндө Сагымбай бир кула бышты, ээр-токум, кездеме, көп акча, шуру, билерик, шакектерди көп алып келди. Бөлөкбай, Талкандын манаптары Сагымбайды алып кетип, 15 күндө бир тогуз жылкы, толгон өлүү буюмдар менен келди. Саке, элге кетип, «Манасты» бүтүрөлү — деп мен Кочкорго ээрчитип кете бердим»¹.

1925-ж. март айында чакырык дагы келип, манасчы менен катчы Ташкенге барышат. Жолдо баратканда Сагымбай «эми чоңдор мага «Манасты» абыдан айттырып сындайт ко» — деп Ыбырайымга кеңешип барат (Буга караганда Сагымбай өзү «чоңдор» деп эсептеген Э. Арабаев сыяктуу белгилүү адамдар менен эпосту айтуу процессинде мурда кездешпеген. Антпесе сыноодон өтөм го деп белгилүү даражада жүрөк-заада болуп тынчсызданбайт эле да). «Ташкенде Арабаев Эшенаалы, Сыдыков Абдыкерим, Тыныстанов Касым, Токобаев Турдаалы, Тойчунов Ыбырай бар экен. Булар Сагымбайдан «Манас» жомогунун жайын айттырып, же кара сөз менен айттырып бир да угушпады»². Мындай мамилеге манасчы эмес, катчы да катуу таң калып, иренжиген өңдөнөт. Бирок мында таң кала турган эч нерсе жок эле. Анткени ошол аты аталган адамдардын карамагында ага чейин жазылган тексттер бар болчу. Буга ошондогу Сагымбайды К. Тыныстанов сыноонун өзү күбө. Демек айтуучунун күткөнүнө карабай «чоңдор» андан эпосту айтууну өтүнбөө ага көңүл бурбагандыктын, же анын вариантына кызыкпагандыктын белгиси эмес, жөн гана жазылган тексттер аркылуу манасчы айткан «Манас» менен жакшы тааныш болуунун натыйжасы. Анын үстүнө аты аталган чоңдорду кызыктырган жана тынчсыздандырган башкы нерсе Сагымбайдын вариантынын мазмуну, деңгээли эмес, аны алар жеткиликтүү билген, такыр башка нерсе иштелип жаткан иштин 3—4 жылга сөздүгүп кетип аякталбай жатканы болсо керек. Ошон үчүн кызмат абалы боюнча ишке түздөн түз тиешеси бар адам Э. Арабаев жаны кашайып Ы. Абдыракманов толук келтирген, Сагымбайдын эң кийинки арызында сөзмө-сөз дээрлик кайталанган, жалпыга белгилүү сөздөрдү айткан өңдөнөт. «Иттин тезеги дары десе дарыянын башына кетет деген ырас ко. Сагымбай билген «Манасынды» тез жазып бүтүрсөңчү, болбосо судга беребиз»³ Ы. Абдыракмановдун күбө өткөнүнө караганда Э. Арабаевден мындай кагуу жеш Сагымбайга катуу таасир этиптир. Манасчы ошол жолку жаш жигит К. Тыныстановдун «Сиздин жаздырган «Манасыңыз» өзбекче болуп калыптыр:

«Анан жууду бетини (беттерин),
Акка алып нээтини (нээттерин),
Анан жууду колуну (колдорун),
Ушу жашка кегиче
Арстан Манас жаш бала
Көрбөгөн мындай жолуну (жолдорун).

¹ К. Ф. Инв. № 275, 42—43-беттер.

² К. Ф. Инв. № 275, 46-б.

³ К. Ф. Инв. № 275, 46—47-б. б.

Саке, Сиздин жаздырган «Манасыңыз» төрт жолдон болуп уйкашпай, 5—6—7 болуп уйкашыптыр»¹ — деген сын пикирине да өзгөчө күйүгүп, катуу нааразы болгон экен. Ы. Абдыракмановдун түшүнүгү боюнча ушул жолку Ташкенде болгон жолугушуу Сагымбайга оор из калтырып, чыгармачылыгына тескери таасир тийгизиптир: Сагымбай экөөбүз кыйла кагууну жеп алып кайта кетип, Кочкорго Сагымбайдын үйүнө келип Чоң казатты» жаздык. Сагымбай баштагыдай көөндөнбөй коюп, мен көп жалынып бергенде айтып берип, жаздым. 1926-ж. «Манасты» жазып бүттүк. «Чоң казаттын» урушун, Манастын өлүмүн эн тар кылып жаздырды. Мен канчалык жабышып айтсам да болбой, менин билгеним ушул — деп болбоду»².

Сагымбайдан жазылган тексттердин аяккы окуяларына жаткан Ы. Абдыракманов санап эскерген эпизоддордун мурдагы материалдарга салыштырганда мазмуну тайкы, көркөмдүк деңгээли төмөн экени чындык. Буга караганда Сагымбай өзгөчө назик көңүл, жумшак адам экендикти эске алып, Ташкенде болгон жолугушуу манасчынын чыгармачылыгына терс таасир тийгизгендик жөнүндөгү ойдун кандайдыр чындык жагы болушу да ыктымал дешке болот. Бирок, түпкү тегинде болгон фактыны — иштин өтө создугуп кеткенин айткан Арабаевдин сөзүн, ошондой эле көкүрөгү өр жаш улан Тыныстановдун өзү билбеген маселелер боюнча айткан негизсиз дооматтарын, атайын кастык ой менен айтылган дешке болбойт. Анын үстүнө ошол эпостун аяккы окуяларынын начар чыгышын жалаң гана бирөөлөрдөн кагуу жеп, сынып калуудан көңүл чөгөт болуунун натижасы деп эсептөө менен эле чектелбей, манасчынын 1924-жылдын жаз айларынан тартып башталган нервдик оор кеселин да эстен чыгарып коюуга болбойт. Ы. Абдыракмановдун эскерүүлөрүнө караганда 24—25-жылдар аралыгында манасчынын оорусу күчөп, өтө унутчаак болуп кеткен. Өзүлөрү турган үйдүн ээсинин аялын, ал турмак өз аялын «сен кимдин катыны элен?» — деп сураган учурлары да болуптур. Сагымбайдын оорусу ошол шарттагы анын үй-бүлөсүнүн материалдык абалы, эпосту жазуу ишинин ал үчүн көнүмүш эмес оор жумуш болушу ж. б. менен шартташкан, ошолорго байланыштуу экени да күмөнсүз нерсе.

Ушул жогоруда келтирилген фактыларды эске алганда Сагымбай манасчыдан эпостун тексттерин жазып алуу учурунда уюштуруу жактан ишке маани берүүдө, айтуучуну баалоо, ага тиешелүү мамиле кылууда айрым кемчиликтердин кеткени, ошол жагдайлар жомокчу айткан тексттин сапатына да, анын ден соолугуна да терс таасир тийгизгени чындык дешке болот, бирок ал кемчиликтер, кыйынчылыктар атайын максат көздөгөн, кыянатчыл жасалма аракеттин натыйжасы эмес, тарихый учурдун мүнөзү, абалы менен шартташкан, объективдүү себептери бар кырдаал. Ага конкреттүү күнөкөр адам жок, күнөөлүү — негизинен тарихый учурдун деңгээли. Ошон үчүн ушундай бүт кыргыз эли үчүн чоң мааниге ээ, зор масштабдуу ишти кыйынчылыктарга карабай аягына чыгарган илим комиссиясы, башка мекемелер, айрым

¹ К. Ф. Инв. № 275, 47-б.

² К. Ф. Инв. №

адамдар, айрыкча Ы. Абдыракманов, К. Мифтаков, Ы. Тойчунов сыяктуу адамдар алкышка гана татыктуу. Анткени акыркы окуялары начар чыгып калгандыгына карабастан «Манастын» салттык окуялары толук камтылган, мазмуну кеңен, фактылык материалдарга өзгөчө бай, көркөмдүгү мыкты варианттарынын бири кагаз бетине түшүрүлгөн. Эгер өз учурунда ушул вариант жазылып калбаса «Манастын» улуулугун, мазмунунун байлыгын, кол жеткис бийик көркөмдүгүн конкреттүү фактылар менен бүгүн далилдеп берүү өтө кыйынга турмак.

Ошентип 1926-жылы август айында «Манасты» жазуу иши аяктап, жомокчу менен катчы өз-өз жайына тарап кетишет. Эпостун тексттерин улантып жазуу жөнүндө сөз да болбойт.

Ошондогу Сагымбай манасчынын оозунан жазылып алынган тексттердин жалпы көлөмү 180378 сап ыр. Андан башка окуялардын арасында (чыгарманын башында, Жакыптын баласы жоктуктан зарланышынын аягында, Манастын Каныкейге үйлөнүүсү эпизодунун башталышында) жорго сөз аралаш кара сөз түрүндө берилген баяндамалар бар (бир окуяны эки катчы жазган тексттердин жалпы көлөмгө бири гана киргизилген). «Көкөтөйдүн ашынын» башталышы да кара сөзгө жакын, куюлушкан жорго сөз түрүндө айтылган. Бирок алар ыр катары жазылып, башка ыр түрүндөгү тексттердин санына киргизилген.

Сагымбай унутчаак болуп кеткендиктен эпостун текстин жаздыруу гана турмак айрым эпизоддорду эл арасында аткаруу — айтуу мүмкүнчүлүгүнөн да такыр ажырап калып, мусапырчылык башына түшөт. Ошол шарттагы анын абалын Шапактын айтканы боюнча Ы. Абдыракманов кагаз бетине түшүргөн бир эскерүү таамай жана элестүү баяндайт: Сагымбай тууралуу Шапак айтат: «Кара-Кужурда, жылы маалымсыз, деген 28—29-жылдын ичи эле — дейт. Бир тойдо Шапакты эл чогулуп «Манас» айттырып жатат. Бул кезде Сагымбай да ат менен келип, тыншап турат да, түшүп үйгө келип кирет. Мен айтканды Шапак сен айтып жатыпсың, менин оозума такыр кирбей калды — деп, ыйлайт. Той берген киши Сагымбайга 20, Шапакка 20 сом коет, Сагымбай албайт».

1929-жылдан баштап айылдык активдер Сагымбайга ыгым-чыгымды көп салышып, аларды эч каяшасы жок бергенине карабай байманактын ырчысы деген жалаа менен кодулай баштагандыктан жана эки аялы бар болгон үчүн өзү да чочулагандыктан Ысык-Көлдүн күнгөйүндөгү карындашынын жанына көчүп кетип, Тору-Айгырдагы көл жээгиндеги токой арасында боз үйдө кыштап чыгат. Ал жердеги эл жакшы кабыл алып, сыйлап, жардам бергендиктен көңүлү көтөрүлүп, оорусунан да жакшы болуп, «Манасты» аз-аздап кайрадан айта баштаптыр. Бирок жазга маал баягы унутчаактыгы кайта кармап, оорусу күч алат. Кош айдоо бүтүп, эл жайлоого көчөр алдында көл жээгинде конуп олтурган учурда Сагымбайдын оорусу катуулап, аялы Мария туугандарына кабар айттырат. Беш күндөн кийин Кочкордон туугандары келип, ал жердеги элдин биз да элбиз жибербейбиз дегенине карабай ооруну арабага салып жөнөшөт. Жолдон кабар уккан эл үч жерден чогулуп тосуп, жомокчунун алын сурашат. Кочкордогу

Аңыртынын суусунун боюна келгенде суу ичип, Сагымбай жан берет. Бул 1930-жылдын май айы.

Өмүрүнүн акыркы жылдары бир топ көлөкөлүү, жан кейитер терс жактары көп болгонуна карабай Сагымбай жомокчу мындай тагдырына кимдир бирөөлөрдү күнөөлөбөптүр. Алы күүдөн-күчтөн тая элек убагында, салыштырмалуу караганда убагынан эртерээк дегендей учурда ичер суусу түгөнүп бара жатканын акылында баамдап, ачык сезип турган жомокчу жарыкчылык көрүү күндөрүнүн бүтүп баратканын жазмыштын буйругу, мандайга жазылганы ушу катары түшүнүп арман да кылбаптыр. Тескерисинче жашоодон али үмүтүн үзбөй, аялы Мариянын айтканына караганда, өлөр жылы быйыл 63 жаш катарым (манасчынын туулган жылын белгилөөдөгү негизги таяныч факты), быйылдан калсам уулдун уулу, кыздын кызын көрөм¹ — деп жүрчү экен.

Качан ошол тилек-үмүтү ишке ашпасына чындап көзү жеткенде аялына айткан керээзинде өз өмүрүн, басып өткөн жолун минтип корутундулаптыр: «Мен 63 жаш, пайгамбар жашындамын. Бул дүйнөдөн эч арманым жок! Мен ичпеген аш, кийбеген кийим, минбеген ат калган жок. Кан, бектин баары менен тентуш болдум!²». Бул акылдуу адамдын терең ойлонуп болгондор менен көргөндөрүн бүт таразалап, акыл калчап туруп айткан адилет калыс сөзү. Чынында эле улуу жомокчусун бүт кыргыз кастарлап, урматтап сыйлаганы, бул кадыр-барк байлык, бийлик менен жетүүчү урмат-сыйдан алда-канча жогору турганы чындык.

Сагымбайдын өлөр алдындагы керээзинде айткан жалгыз өкүнүчү эркек балдарынын атадан жаш калып жаткандыгы болуптур. Бири кем дүйнө деген ошо, өкүнүчү болбогон да өмүр болучу беле. Балдары деле чоңоюптур, бирок өз атасын тартып, анын ордун баса турган уулу согуштан кайтпай калганы гана аянычтуу. Жалпы кыргыз элинин өкүнүч-арманы улуу инсан, чоң жомокчу Сагымбайдын билгендери бүт жана өз деңгээлинде кагаз бетине түшүп, урпактарга мурас болуп калбагандыгы!

Жомокчу жөнүндөгү маалыматтарды толуктай турган фактылардын, кабарлардын катарына Ы. Абдыракманов жазып калтырган бул эскерүүлөрдү да кошууга болот: «Сагымбай куулук менен жумушу жок, сөздү шашпай айткан, токтоо киши болуп, эч жалган айтууну билбейт эле»³. «Сагымбай адамды эриктирбей турган адам болуп, бир жыл жол жүрүп кетсе да эриктирбей, жаңы сөздөн кызык кылып айтар эле... Сагымбай жеке эле «Манас» эмес, эл ырларынын ар түрүн көптүгүн «Манасчалык» билер эле. Аларынан эч канчалык жазылбай өзү менен кошо кетти»⁴. «Муңдуу сөздөрдү укканда Сагымбай ыйлай берчү эле»⁵. Шапак айтат: «Сагымбай илгери эле Таластагы күмбөздү

¹ К. Ф. Инв. № 275, 57-б.

² К. Ф. Инв. № 275, 56-б.

³ К. Ф. Инв. № 275, 10-б.

⁴ К. Ф. Инв. № 275, 12-б.

⁵ К. Ф. Инв. № 275, 16-б.

Манастын күмбөзү деп айтуучу эле деп. Манастын өлүмүн Бээжинден балта жедирип эле айтуучу экен.»¹

Жомокчунун ички сапат-касиеттери жөнүндөгү маалыматтарды бул портрет — мүнөздөмө толуктайт: «Сагымбайдын кебетеси семиз, толук, тегерек, кызыл жүздүү, тиши кашкайган, ырандуу болуп, ырдаганда тиши кашкайып туруучу эле. Атка минип бастырганда башын оң жагына кыйшайтып жүрөр эле. Сагымбайдын көөдөнү чоң болуп, ырдаганда күрүлдөп, үнүн бир бурганда бир нече кубултар эле. Мисалы: Сөздү дүп таштоо, сабап айтуу. Сагымбай «Манас» айтканда аякка майды куйдуруп, алдына коюп, ичип отуруп айтар эле»². Сагымбай жомокчу жөнүндөгү бүгүн илимге белгилүү болгон маалыматтар толук камтылсын үчүн жогоркуларга анын мусулман катары ислам динине ишенгенин жана беш убак намазын жазбай окуганын, ошону менен бирге эле ичимдик ичүүдөн баш тартпаганын (спирт ичесиз, намаз окуган адамга бул туура эмес да деген Ы. Абдыракмановдун суроосуна ич оорум бар, ичпесем болбойт дегенден башка жөндүү жооп таап айта алган эмес экен) кошумчалай кетүү оң.

Манасчынын өмүр жолуна байланышкан бизге белгилүү маалымат-кабарлардын баарын күдүксүз чындык катары кабыл алуу кыйын. Анткени, алардын көбү өз учурунда жомокчунун көзү тирүү кезинде, анын өзүнүн оозунан жазылбастан, арадан бир топ узак убак өткөндөн кийин жазылган. Анын үстүнө ошол эскерүүлөрдүн чын-төгүнүн ылгоого мүмкүнчүлүк берер башка булак, документ жок. Жадаса кулакмурундан үркүп, Сагымбайды жамандагандардын кыйкырыктарынан жалтанып жүрүп жомокчуну билгендерден көбүрөөк маалыматтар чогултуп калууга учурунда кам да көрүлбөптүр. Ошондой болсо да Сагымбайдын бир тууган атасынын баласы, өз аялы, аны мыкты билген, бир жактан жек-жааттыгы бар, шакирти манасчы Шапак жана төрт жыл чамалуу күнү-түнү бирге болуп, бирге эмгектенген Ы. Абдыракманов күбө өтүп, билдирген жомокчу жөнүндөгү маалыматтарын өзгөчө баалуу да, көп жактан чындыкка жакын да дешке толук негиз бар.

Эпостун манасчы жаздырган тексттери, жомокчунун өмүр жолу менен таанышкан ар бир адамга Сагымбай Орозбак уулу айтуучу катары да, инсан катары да көптүн бири эместигин байкоо кыйынчылык туудурбайт.

С. Орозбаковдон жазылып алынган тексттер «Манас» эпосунун окуялары баштан аяк толук жана кеңири баяндалган илимге белгилүү биринчи факты.

Сагымбай жомокчунун айтып берип жаздырган материалдарына таянып «Манас» эпосунун көлөмү, көркөмдүк деңгээли, камтыган окуя маалыматтарынын чеги жөнүндө кеңири, көрсөтмөлүү түшүнүктөрдөн кабар алууга болот.

Ага чейин кагаз бетине түшүрүлгөн эпостун тексттеринен С. Орозбаков жаздырган материалдардын башкы айырмасы чыгармага тиешелүү окуяларды ирээти менен, кеңири планда, толук камтып бериши: кыска

¹ Ошондо эле, 23—24-б. 6.

² Ошондо эле, 11-б.

түрдө баатырдын тегин санап маалымдаган жана күчтүү жоо — кытайлар кыргыздарды жеңип, өз учурунда белгилүү адам болгон Ногой кандын балдарын туш-тушка бөлүп айдап жибергенин жорго сөз менен баяндоодон башталган эпостун сюжети Алтайга сүрүлүп барган Ногойдун кичүү уулу Жакыптын эсепсиз бай болгонун, бирок эки аялдан туяк көрбөй, жашы элүүгө келип, баласыз жүргөнүнө байланыштуу арманын баяндайт. Тексттеги ыр так ушул Жакыптын зарынан башталат. Чыгармадагы кеңири токтолуп деталдаштырылып айтылган чоң окуя Манастын туулушу, балалык чагы, алгачкы эрдиктери жөнүндөгү маалыматтарды камтыган бөлүм. Бул эпизод шарттуу түрдө «Манастын туулушу жана балалык чагы» деп аталат. Бөлүмдүн бүткөн корутундусу катары Манастын балалык чагынын бүтүш белгисин — анын кан шайланышын эсептөөгө болот. Окуялардын экинчи чоң тобун эпосто он бир дуу-ду деген ат менен аталган уйгур кандарына каршы согуш түзөт. Он бир дуу-ду кытай кандыгына баш ийген, аны менен союздаш кандыктар. Манастын кабарын угуп, ага каршы көп кол аттанышат. Бул кармашта Манаска катагандын Кошой баатыры көмөчү болуп, пайдасын тийгизет. Кошойдун окуясы — Жаангер кожо аттуу жер кезип жүргөн адамдын уулу Билерикти туткундан куткаруу аракеттери бөлүмдөгү өзүнчө бутак. Манас согушта жеңилген он бир дуу-дунун бири, Дангу шаарынын улугу Кайып кандын кызы Кара-бөрккө үйлөнүп, элине кайтуусу менен бул бөлүм корутундуланат. Манастын сунушу боюнча ата-бабанын туулуп-өскөн мекени Ала-Тоону душмандардын колунан бошотуу окуялардын өзүнчө тобун түзөт. Бул топто калмак каны Текести, Кер-Көлдөгү (Ысык-Көл эпосто Кер-Көл деп аталат) Орго канды, Чүйдөгү Акунбешим шааны, Кейменди ж. б. жеңип, качкан калмак-кытайларды кубалап, Ташкенге чейин баруу, Ташкендин каны Панусту жеңип ордуна кыргыздардын белгилүү адамы Көкөтөйдү кан көтөрүү жөнүндө баяндаган окуялар бар. Ушул эле топко агасы Оргонун ордуна кан көтөрүлгөн Тейиштин тоюнда сайышка чыгып Манас менен баатыр кыз Сайкалдын беттешкени да орун алган. Ата-бабанын турактаган жайы — мекенди баскынчы жоодон бошотуп кайра тарткан Манас Алтайга Талас аркылуу өтүп, бул жердин байлыгына, кооздугуна, жашоого ылайыктуулугуна көңүлү толот. Сюжеттеги окуялардын буга улай тобу Алтайдан Ала-Тоого көчүп келүү. Көчтүн өзү анча узун-сабак аңгеме катары айтылбаганы менен ушул топко эпостун мазмунунда чоң мааниге ээ болгон Алооке менен кармаш жана Шоорук канга каршы согуш сыяктуу эпизоддор кошо киргизилген. Манас Алооке канды согушсуз эле баш ийдирет, ал эми өзү келип кол салган Шоорук менен кармаш баскынчынын жеңилүүсү менен аяктап, тартууга келген анын кызы Акылай экинчи аялы болуп Манаска тиет. Манасчы өзү төртүнчү казат (кебетеси жомокчу жогоруда сөз болгон окуялардын чоң-чоң тобун казат деп атайт) деп атаган Алмамбеттин окуясы — Алмамбет жөнүндөгү баян эпостогу өзүнчө чоң бөлүктү түзөт. Эпостордун башкы каармандарды сүрөттөө ыгы менен баяндалган бөлүмдөгү окуялар Алмамбеттин тегин, атасы узак убакыт бала көрбөй жүргөндүгүн сүйлөөдөн башталып, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, балалык чагы, акылынын тетиктиги менен өзгөчөлөнүшү,

Түлкүнүн иниси Акундун кеңеши менен эки эл жарашып, Манас менен Акундун бел куда болушу баяндалат. Манас казатка кетип үйдө жокто Көзкамандардын көчү келет. Манас баатырдын туугандары келишти деп аларды эл кадырлап тосот, туугандарына энчи мал бөлүп, үй-жай, кийим-кечегине чейин камсыз кылат. Бирок, Көзкамандар өз ара Манастын көзүн жоюп, анын ордун ээлөөгө убадалашышат. Көзкамандар жөнүндөгү баян дагы токтотулуп, Манастын батышка жүрүшү кыстырылып айтылат. Эриккен кырк чоро Манаска айтпай уу кылып, жер чалып, ыгы келсе жоо менен беттешип олжо алып келүү үчүн аттанып чыгып, батыш тарапка бет алып жөнөшөт. Алардын кеткенин кийин туюп калган Манас көп кол алып артынан барат. Аары деген эл менен уруш болуп, көп олжо менен кайтышат. Мындан кийинки окуя Манастын элин чогултуп кыргыздардын жер ортосу болгон Таласка көчүүгө уруксат сураганы. Ушуга улай жана байланыштуу айтылган эпизод Байжигиттин тою. Манас Таласка көчөйүн деп эл чакыргандагы топто Байжигит кайра Алтайга көчүүгө элден уруксат сурайт. Топ анын көчкөнүнө каршы болбогондуктан Байжигит ажыраш аяк деп эл чакырып той берет. Ал тойдо Манастын аталаш тууганы Шыгайдын уулу Жапак чыр чыгарып, Манаска кастык ойлоп, кырк чородон өлүм табат. Манас Таласка көчүп келип конот. Манастын Айган кан менен согушу өзүнчө окуя. Айган Кенжуттун каны делет. Ага каршы Алмамбеттин кеңеши менен аттанган согушта жеңип, тартууга келген Айгандын кызы Алтынайды Манас аялдыкка алат. Манасты өлтүрүп, мал-мүлкүн, ордун ээлеп калмакчы болгон Көзкамандар аны кырк чоросу менен конокко чакырып келип, тамагына уу кошуп берип уулантканы, ууланып жана жарадар болгон Манас Кайыптын жардамы менен аман калганы, кырк жигит өлүп-тирилгени жана алардын элине кайтып, Көзкамандар болсо өзүлөрүнчө кырылып жоголушу баяндалуу менен «Көзкамандар окуясы» аяктайт. Варианттын сюжетиндеги мындан кийинки чоң окуя — «Көкөтөйдүн ашы». Деталдаштырылып иштелип чыгып, кеңири планда айтылган, жогорку көркөмдүктөгү эпизоддордун бири. Белгилүү адам Көкөтөй байдын өлүмү жана ага берилген аш баяндалат. Көкөтөйдүн ашында Манас ашты жеке өзү билип башкаргандыгына кыргыз кандарынын нааразы болушу «Чоң чабуулдун» башталышына себепчи болот. «Чоң чабуул» Манастын кытай баатыры Коңурбайга каршы жүрүшү. Өзүнчө чоң бөлүмдөрдүн бири. Узак жол жүрүү, чалгын чалуу, жылкы тийүү, чечүүчү кармаш сыяктуу бир катар окуяларды бириктирип турат. «Кичи чабуул» — Манас Мекеге кетип өзү үйдө жокто кытайлардын элге кол салуусу жана согуш, ал согушта элине кайткан Манас, анын жакын жардамчыларынын курман болуусу эпостогу жыйынтык бөлүм.

Ар бир манасчынын түзгөн вариантынын мазмундук, формалык белгилеринде, маанисинде, эл арасындагы кадыр-баркында өзгөчө чоң орунга ээ сапаттык көрүнүштүн бири ошол вариант эпостун мурдатадан келе жаткан салттык табылгаларын канчалык даражада өзүнө сиңире алгандыгында, манасчынын аларды пайдалануу чеберчилигинде.

Сагымбайдын Келдибек, Балык, Тыныбек, Чоңбаш сыяктуу чоң жомокчулардан таалим алганы эскерилет. Сагымбайдын өнөр ээси

катары калыптанышына жана ал түзгөн вариантта ошол ар биринин аты легендага айланган улуу инсандардын — өз кесибинин улуу чеберлеринин таасири, берген жемиши орчундуу болгондугунда күмөн жок. Ал гана эмес Сагымбайдын вариантынын көптөгөн ийгиликтери, мыкты белгилери, ошол жомокчулардын таасири, үлгүсү менен түздөнтүз байланышкан дешке негиз бар. Бирок аты аталган улуу жомокчулардын айткан варианттары кагаз бетине жазылып калбагандыктан (айрым биздин учурга чейин оозеки түрүндө жеткен кыска маалыматтар, ошондой эле үзүлдү-кесилди мүнөздөгү чакан тексттер олуттуу жыйынтыкка келүүгө мүмкүндүк берүүчү фактыларга өтө жарды) таасирдин мүнөзү, түрлөрү ж. б. жөнүндө фактылар менен бышыкталган ойлор айтууга болбойт. Ошентсе да сөз болуп жаткан варианттан мурда кагаз бетине түшүрүлүп, илимге белгилүү болгон тексттер менен Сагымбайдан жазылган материалдарды салыштыруу аркылуу андагы «Манаска» жалпы таандык салттык белгилердин пайдаланылуу деңгээлинен бир топ эле даасын кабар алуу мүмкүн. Мисалы: мындан 150 жыл чамалуу мурда Ч. Валиханов, В. В. Радлов кагаз бетине түшүрүшкөн тексттердеги негизги чоң-чоң окуялардын өнүгүш нугу, багыты гана эмес, көптөгөн майда деталдарына чейин, ал турмак сөзмө-сөз бири-бирине туура келген ыр саптарынын көптүгү Сагымбай өз вариантында эпостун илгертеден келе жаткан салттык мазмунун, формалык белгилерин кеңири пайдаланганын айгинелейт.

Ар бир манасчынын түзгөн вариантынын деңгээли үчүн чоң мааниге ээ көрүнүштөрдүн бири — практика, ошол варианттын элдин эң кеңири массасынын талкуусунан өтүшү. 15—16 жаштарынан «Манас» айтууга киришкен Сагымбай өз вариантын кагаз бетине түшүрткөнгө чейин кырк жыл чамасында эл аралап жомок айткан. Бул мезгил ичинде ал айткан жомок канчалык көп адамдардын сынынан өткөнүн көз алдыга келтирүү кыйын эмес. Сагымбай өмүрүндө жомок айтуудан башка эч кесип кылбаган, өз жанын, өз үй-бүлөсүн жалаң ошол өз кесиби менен баккан адам болгондуктан жай, кыш дебей эл кыдырып, айылдан айылга өтүп, өнөрүн элге тартуулоочу экен. Буга караганда ал айткан тексттер көпчүлүктүн сынынан эле эмес, жалпы элдик редакциядан өткөнүндө шек жок. Анткени, калк арасындагы жомокту, анын варианттарын, жалпы эле эл чыгармачылыгын мыкты билген, өзү шыктуу көптөгөн адамдар, адатта, манасчынын эпосту айтуусун жөнөкөй эле угуу менен чектелбестен, өз пикирлерин айтып, манасчынын өнөр-канасына кийлигишүү, таасир берүү, айтылган тексттерди таразалоого, алымча-кошумчалар киргизүүгө түрткү болуу кеңири белгилүү салт.

Эң акырында варианттын ийгилиги менен мүчүлүштүгү жомокчу инсандын жеке керт башына таандык табигый шык, жөндөм-талант жана жумшалган эмгектин деңгээли менен шартташкан.

Сагымбайдын табигый шыгынын көрөңгүсү бир топ калың экендигин анын бала чагында чыгарган айрым ырлары айгинелеп турса, өз кесибине кандай күч, эмгек жумшап жетишкендигине жомокчунун тексттерди кагаз бетине түшүрүп жаткандагы иш-аракеттеринин мүнөзү, түрлөрү да күбө боло алышат.

«Манас» Сагымбайдан жазылып жатканда Сагымбай ар күнү түш

көрүп, баланча жери жаздым болуп калыптыр — деп кайта жаздырар эле. Алмамбеттин окуясын жазып жаткан учурда түшүнө Алмамбет кирип, эртеси айтты: Алмамбет кызыл чийкил, сулуу жигит экен, кашы кытайча чийилген, көзү бакыракай болуп, үстүнө кийгени ичик болуп, кызыл андын териси экен, ар бир кылынын жоондугу чийдей экен — деп: Нарында Бети-Каранын талаасында Манастын колу Бээжинге жөнөп жатыптыр, тиккен чатырлары ак экен — деп. Сагымбай айтат Манастын кийген кийими башында ак кийиз калпак, үстүндө төө боз чепкен, кыскасы бүтүн кыргыз формосундай эле дейт».¹

«Сагымбай «Манасты» жаздырганда тез айтып бербей, токтоп, ойлонуп отурар эле, анткени өтө күчтүү болгондуктан камалып, буулу-гул токтоп жүргөндүгүн кийин билдим»². Ы. Абдыракманов өз эскерүүлөрүндө күбө өткөн бул маалыматтарга караганда вариантын кагаз бетине жаздыруу учурунда Сагымбай нервдик өтө жогорку чыңалууда, чыгармачылык изденүү түйшүгүнүн үстүндө болуп, ишке эң көп күчкүбүт жумшаган экен. Ушуга байланыштуу өзгөчө көңүл бурула турган маанилүү учур жомокчу түзгөн варианттын калыптануу электен өтүү, такталуу процессинин али улантылып жаткандыгы. Анткени ал айткан тексттер кагаз бетине түшүп жатканда манасчы элүүлөрдүн ортосунан жашы өтүп калган, ага чейин кырк жылдан ашуун убакыт жайы-кышы эл кыдырып «Манас» айткан, б. а. өнөр ээси катары такшалуунун узак жолун басып өтүп, айтуучулук кесиптик бардык сырларын ийне-жибине чейин деп айтарлык өздөштүргөн адам болгон. Ошондой адамдын белгилүү каармандардын сырткы көрүнүш, кебетесине, кийген кийимине, окуялар өткөн жер-суулардын белгилерине чейин улам тактоолор киргизип, көргөн түштөрү, көз алдына өзү келтирген элестердин жардамы менен толуктап, жаңылап мурда жаздырганын ондоп кайра жаздыруусу жеке эле Сагымбайдын чыгармачылык түйшүгүнөн гана эмес, жалпы манасчылык өнөрдүн, кесиптин маанилүү сырларынын биринен кабар берет — ар бир варианттын калыптануу чеги жомокчунун бүт өмүрү боюнча улана бере турган өзгөчө узак процесс экендигин айгинелейт.

Байгамбар жашына жакындап, улгайгандардын катарына кирген курагында өз өнөрүнө ушундай жоопкерчиликтүү, кылдат мамиле кылган Сагымбайдын алдуу-күчтүү чыгармачылыгынын гүлдөп турган чагында вариантын түзүүгө, анын мазмундук, формалык жактан жетишилүүсүнө кандай аракеттер жумшагандыгын көз алдыга келтирүү кыйын эмес.

Ошентип өз доорунун эң мыкты устаттарынын иштеп чыккандары жана алардан мурдагы илгертеден келе жаткан салттык табылгалар менен байыган, зор таланттын өтө көп күч жумшап, чексиз берилгендик менен узак жылдар бою иштеп чыккандарынын натижасы, жемиши болгон, кырк жылдан ашуун калк арасында аткарылып, элдик кеңири талкуудан өтүп, көптөгөн угуучулардын каалоолору эске алына келип түзүлгөн Сагымбайдын варианты мазмуну терең, өзгөчө жогору көркөмдүк деңгээлге көтөрүлгөн чыгармалардан болуусу табигый иш эке-

¹ К. Ф. Инв. 275, 10-6.

² Ошондо эле, 10-6.

ни күмөнсүз. Мына ошон үчүн Ч. Валиханов, Ү. В. Радловдон тартып жомокту изилдеген окумуштуулардын баары дээрлик келген «Манас» кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы экендик жөнүндөгү бүтүм-корутунду ойдун күмөн туудурбай турган, терең ишендирээрлик даасын фактыларын, далилдерин колдо болгон илимге белгилүү тексттердин ичинен эң алды менен ушул Сагымбай айткан варианттан табууга болот, б. а. жогорку эле ойду экинчи жагынан айтып кыргыз элинин узак убактардан берки ишеним-түшүнүктөрүнөн, басып өткөн жолунун урунттуу учурларынан, көргөндөрү менен билгендеринен, жашоо тиричилигинин майдасынан чоңуна чейин, жаман-жакшы, оң-терс, дос-кас, адеп-ахлах, ыйман-абийир жөнүндөгү салттык туюнууларынан бул вариантта кеңири сөз болуп чагылдырылбаган, эч курбаганда эле эскерилбеген бир да учурун, көрүнүшүн табууга болбойт деш жөн-дүү.

«Манас» жанрдык белгиси боюнча баатырдык эпос. Ошон үчүн анын бардык варианттарында чыгарманын мазмунунун басымдуу көпчүлүгү согуштук аракеттерди сүрөттөөгө арналуу жалпы кабыл алынган салттык белги. Сагымбайдын вариантында да мазмундун орчундуу бөлүгүн согуш окуялары жана ошого байланыштуу көптөгөн маалыматтар ээлейт. Согуштук көрүнүштөрдөн бир нече адамдар, же анча чоң эмес топ катышкан чакан кармаштан тартып, көп миндеген адамдар — көптөгөн уруулардын, элдердин өкүлдөрү аралашкан өзгөчө чоң, кан суудай агып, ат өлүгү тоо, эр өлүгү боо болгон кыргындун майданга чейинки үлгүлөрүн, жортуул, кайгуул, тие качуу, чалгын, жеке, аламан согуш, ит урушун салуу ж. б. сыяктуу көптөгөн деталдык көрүнүштөрүн — үлгүлөрүн, бири миңге жеке кирип кол салган баатырлардын ченемсиз эрдиктерин чагылдырган картиналарды көрүүгө мүмкүн. Вариантта ошондой эле элдик жай турмушка тиешелүү маалымат — кабарлар да өзгөчө бай. Мисалы: анын мазмунунда күндөлүк тиричилик, мал багуу, кой-козу, жылкы кайтаруу, ат таптоо, мал төлдөтүү, эгин эгүү, кен казуудан тартып, бүт эл үчүн зор мааниге ээ маселелерден болгон бир жерден башка жерге ооп көчүү, элдин башында тура турган канды, баатырды шайлоо, душмандардан сактануу үчүн даярдык көрүү, ууга — салбырынга баруу, түрдүү элдер менен карым-катышта болуп байланышуу, ал эле эмес кары адамдардын баласыздык үчүн зары, чабылып-чачылган, башына каран түн түшкөн элдин кайгысы ж. б. сыяктуу чоң жана кичине маселелерге чейинки көрүнүштөрдүн таасирлүү элестерин, чагылышын табууга болот. Ошол баяндалган ар бир кичине жана чоң окуялар, же алардын айрым деталдары, белгилери да чыгарманын жанрдык белгисине мүнөздүү салтка ылайык эпикалык масштабда каралып жана чечилет. Бирок, ал эпикалык стилге таандык болгон жалпылык, салтанаттуулук, конкреттүүлүк менен, ар бир көрүнүштү деталдаштырып, майда белгилерине чейин так, реалдуу, ар бир каармандын жеке өзгөчөлүктөрүнө, жеке мүнөзүнө чейин ачып берсе билүү чеберчилиги менен айкашкан. Конкреттүү буюм, курал-жарак, же адам жөнүндө сөз болгондо эле эмес, жалпылык мүнөздөгү, чоң масштабдагы картиналар (согуш майданы, аш-той салтанаттары ж. б.) сүрөттөлгөндө да көз алдыга деталдары ачык, реалдуу көркөм элестер

тартылат. Варианттагы көптөгөн образдардын иштелип чыгышы, жай турмуш, согуш картиналарынын баяндалышы буга далил.

Варианттагы дароо көзгө чалдыккан өзгөчө белгилеринин бири андагы кыргыз элинин өткөндөгү көз караш — түшүнүктөрүнөн, үрп-адат, салттарынан кабар берген өзгөчө бай маалыматтардын кеңири жолугушу. Айрыкча той, аш, кыз узатуу, кудалашуу ж. б. сыяктуу турмушта кеңири учураган салттык көрүнүштөр, алардын ритуалдык белгилери эң майда деталдарына чейин кеңири сүрөттөлгөн учурлар көп.

Вариантта коомдук өнүгүүнүн бир гана мезгилине эмес, тээ байыртадан тартып, кийинки учурларга чейинки түшүнүктөрдүн издери, салттык эрежелердин калдык белги-көрүнүштөрү да кеңири жолугат. Элдик ишенимдердин — диндердин түрлүү түрлөрүн — ондон ашуун белгилерин байкоо оңой. Алардын арасында шамандык ишеним менен ислам дининин таасири күчтүү.

Варианттын тилинин байлыгы, ыр саптарынын кооздугу, жалпы эле көркөмдүк өзгөчө жогору деңгээли жалпы кабыл алынган чындык. «Манастын» ар бир күйөрмандарынан тартып, изилдөөчүлөрүнүн дээрлик баары бул варианттын көркөмдүк деңгээли жогору экендикти баса белгилешет. Буга өзүлөрү көркөм сөздүн чебери болгон, сөздүн кадыр-баркын, күч-таасирин терең билген белгилүү акындардын, жазуучулардын пикирлери күбө: Кыргыздын улуу акыны Алыкул Осмонов жомокчуну «улуу акын» — деп баалап, «Сагымбайдын бир сөзү бир аттык!»¹ — деп, анын вариантынын көркөмдүк касиетине өзгөчө ыраазы болот. Кыргыз элинин көрүнүктүү акындарынын бири, Сагымбайдын талантынын, ал түзгөн варианттын чыныгы күйөрмандарынан болгон Кубанычбек Маликов «Сагымбайдын вариантында четинен жолуккан:

«Сыдырым сыртты жайлаган,
Сызылтып казы чайнаган».

— деген сыяктуу элестүү ыр саптарын, же;

«Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериндин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй.»

— деген сыяктуу таамай салыштырууларды;

«Маңдайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш!
Кочкор тумшук, кош кирпич,
Көркү калча, көзү тик...!»

— деген түрдөгү портреттерди жараткан азыркы мен кыйын деген акындардан кими бар!? — деп көп эл катышкан жыйындарда да, өз ара жөнөкөй сүйлөшүүлөрдө да дайым Сагымбайга ыраазы болуу, анын

¹ Алыкул Осмонов. Чыгармалар жыйнагы, II том, 387-б. Фрунзе, 1965-ж.

талантына суктануу, таң калуу менен айтып жүргөнүн далай эле жолу өзүбүз да угуп, күбө болгонбуз. Кыргыздардын арасынан чыккан дагы бир көркөм сөз өнөрүнүн устаты, улуу жазуучу Ч. Айтматов Сагымбайга, анын талантына, вариантына минтип баа берет: «Манасты» көп эле жомокчулар айтып келген. Алардын устаттыгына эч кандай күмөн койбой Сагымбай Орозбаковдун өнөрүн айырмаланта бөлүп кароого толук эби бар. Сагымбайдан жазылып калган тексттерди кунт коюп окуп чыккан ар бир адам Сагымбайдын сөз байлыгына, акындын чеберчилигине, ташкындаган сүрөткер кудуретине баш ийбей койбойт. Бул бир ааламда укмуш жаралган уникалдуу талант. Балким эч убакта кайталанбас руханий көрүнүштүр. «Манас» «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга тамчы кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналыц, байыркы кыргыз журтунун бүткүл чыгармачылык кубатын Сагымбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет».¹

Сагымбайдын вариантынын көркөмдүк жогорку деңгээли жалпы таанылган, талашсыз чындык. Бирок 180 миңден ашуун ыр сабынан турган бул тексттердин деңгээли сыдыргыга тарткандай бир калыпта дешке болбойт. Мындай зор көлөмдүн баштан аяк бирдей айтылышы акылга сыйбай турган нерсе. Вариантта ар бир уккан, окуган адамды өзүнө тарткан, сезимин козгогон көптөгөн элестүү ыр түрмөктөрү менен катар эле алда канча солгун чыккан саптар да аз эмес. Ал турмак варианттагы окуялардын курулушу, берилиши да алыш-бериш мүнөздөгү, бири мыкты, жогору, экинчиси үстүртөн, начар иштелген жерлер кезигет. Эл арасында көп аткарылып, электен өтүп, терең иштелип чыккан эпостогу салттык туруктуу, кеңири белгилүү окуя — эпизоддор мазмуну жактан да, формасы боюнча да жогору деңгээлде. Булардын катарына «Манастын туулушу, балалык чагы», «Ала-Тоону душмандардан бошотуу», «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң чабуул» ж. б. кошууга болот. Ал эми анча көп аткарылбаган, же жаздыруу учурунда киргизилген, ошондой эле сырткы себептердин таасири менен чала айтылган эпизоддордун окуялары болсун, көркөмдүгү болсун биринчилерге караганда кыйла төмөн. Алардын катарына Манастын түндүккө жүрүшүн, батышка барышын, ошондой эле ар кимден кагуу жеп иренжигендиктен жана оорунун кесепетинен өзү көңүлдөнүп айтпай койгон чыгарманын аяккы окуя — бөлүмдөрүн киргизүүгө болот.

Сагымбайдын вариантынын мыкты сапат — касиеттери мурдатан эле айрыкча «Манасты» изилдөөчүлөр тарабынан, сөзгө алынып, кеңири белгилүү болгондугуна карабастан узак жылдар бою түрдүү себептер менен анын тексттерин толук түрдө жарыялоого мүмкүндүк болгон жок. Чоң күч жумшалып, азап-тозок менен жарыкка чыгарылган айрым үзүндүлөр да же оңдолгон, же абыдан кыскартылган түрдө жарыяланды. Ошондуктан өлкөдөгү саясий кырдаал өзгөрүп «Манасты» мурдатадан кандай айтылса ошол түрдө элге жеткирүү мүмкүнчүлүгү туулганда Сагымбайдын вариантын толук, академиялык бастыруу мүнөзүндө чыгаруу идеясы колго алынып Кыргыз улуттук академиясындагы Адабият жана көркөм өнөр институтунун «Манас» бөлүмү текст-

¹ Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу «Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча, 1-китеп, 13-б. Фрунзе, 1984-ж.

терди басмага даярдоо ишине киришти. Иштеле турган иш коллектив үчүн таптакыр жаңы, көп кырдуу өзгөчө татаал, зор, көлөмдүү болгондуктан өтө көп күч-аракетти, узак убакытты, талыбас, системалуу эмгекти талап кылары күмөнсүз болуучу. Анын үстүнө жалпы саны 6—7 адамдан турган, теңинен көбү илимге жаңыдан аралашкан жаштар болгон бул чакан коллектив үчүн ишти алып барууда үлгү боло турган «Манастай» көп варианттуу, ар бир вариантынын эле тексти ондогон томдорго араң сыя турган өзгөчө зор көлөмдүү чыгарманын академиялык бастырылышынын дүйнөнүн башка элдеринде иштелген тажрибасы да белгисиз болчу. Ошондуктан коллективдин сунушу боюнча С. Мусаев тарабынан фольклор илиминин тажрибасындагы кеңири белгилүү жыйынтыктардын негизине таянуу менен «Манас» эпосунун өзгөчөлүгү, көлөмү, көп варианттуулугу, варианттардын мүнөзү, тексттердин качан, кандай жазылгандыгы ж. б. эске алына «Манас» эпосун академиялык бастырууга даярдоонун негизги принциптери иштелип чыгып, иштеле турган иштин мааниси менен максатын белгилөөдөн башталып, тексттерди даярдоонун ар бир учуру пункттар катары көрсөтүлгөн ал принциптер ишке киришүүдө багыт берүүчү таянычтын, иш процессинде тексттерге кандай мамиле кылуу, аларды комментарийлоо, эмнелерге көңүл буруу, кайсыларга жол берүү, же бербөө, кандай материалды кайда жайгаштыруу ж. б. көптөгөн маселелерди чечүүдө белгилүү даражада эреже-жобонун милдетин аткарды. Ошол «принциптердин» «Манас» бөлүмү талкуулап жактырган алгачкы үлгүсү бул:

«Манас» эпосун академиялык бастырууга даярдоонун негизги принциптери.

«Манас» эпосун академиялык мүнөздө толук бастырып чыгуунун башкы максаты — бүтүн дүйнө окумуштууларын бул жалпы адамзаттык мааниге ээ болгон укмуштуу эпопея менен кенен тааныштыруу жана ошол аркылуу аны фольклористикалык, адабият таануучулуу, лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык, философиялык ж. б. аспектилерде изилдөөгө жол ачуу. Бастыруунун дагы бир милдети кыргыз окурмандарына элибиздин улуттук сыймыгы болгон улуу мурасы менен толук үлгүдө, манасчылар кандай аткарган болсо, ошол көлөм жана формада таанышууга мүмкүнчүлүк бере турган шарт түзүү.

Ушуга ылайык «Манасты» академиялык бастырып чыгаруу эки тилде — кыргызча жана адэкваттуу (мааниси так сакталган) котормосу менен орус тилинде жүзөгө ашырылмакчы.

Тексттерди басмага даярдоо жана талапка ылайык келе турган котормосун жүзөгө ашыруу «Манас» бөлүмүнүн илимий кызматкерлеринин күчү менен бүткөрүлөт.

Академиялык бастыруунун болжолдуу схемасы төмөнкүчө болмокчу:

1. Бүгүн кыргыздар колдонуп жүргөн транскрипциянын жардамы менен эпостун колдо болгон варианттарынын ичиндеги илимий кызыкчылык жактан өзгөчө баалуусу деп эсептелген текст айтуучунун оозунан кандай жазылып алынган болсо, ошол үлгүдө толук жарыяланат (Орозбаковдун варианты). Ошол текст орус тилине адэкваттуу которулат. (Эскертүү: С. Орозбаковдун вариантына улай эпосту академия-

лык бастыруунун экинчи баскычы түрүндө С. Каралаевден жазылган тексттер да өзүнчө — биринчи китептен башталып бастырылат. Академиялык бастыруунун ал нускасы эпостун биринчи бөлүмүнүн айтуучудан үч жолу кайталанып жазылган тексттерин жана «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүн бүт камтыйт).

2. Жалпы бастырууга тиркеме түрүндө аяккы томдо башка белгилүү манасчылардын (С. Каралаев, Ш. Рысмендеев, Тоголок Молдо, М. Мусулманкулов, М. Чокморов, Б. Сазанов ж. б.) варианттары кыскача кара сөз түрүндө берилет. Белгилүү манасчылардын катарына кошулбаганы менен түштүк кыргыздар арасынан жазылган тексттердин айрым өзгөчөлүктөргө ээлери жана илимий кызыкчылык туудура тургандары да үзүндү же кара сөз түрүндө тиркемеде берилүүсү зарыл.

Тиркемеде кимге таандык экени көрсөтүлүп, ар бири өзүнчө же кара сөз менен берилген тексттер арасында көркөмдүк деңгээли же башка өзгөчөлүктөрү боюнча атайын илимий кызыкчылык туудура турган айрым чакан эпизоддор, же эпизоддордун үзүндүлөрү ыр түрүндө берилүүгө тийиш.

3. Академиялык бастырууга кире турган материалдар ар бири 35—45 басма табактан туруучу томдорго бөлүнүп бастырылат. Бир томго мазмундук белгисине жана көлөмүнө ылайык бир, же бир нече эпизоддор топтоштурулуп киргизилет.

4. Кыргыз тилиндеги ар бир том ошол мазмунда жана көлөмдө орусча которулат жана бирдей катар сан коюлуп, өз-өзүнчө бастырылып чыгат. Орусча ар бир том кыргызча томдордун толук туура келген котормосу, бирок, орусча томдордо кыргызчадан айырмаланган өзгөчөлүгү башка тиркемелер менен катар эле анда орус окуучулары үчүн арналган сөздүктүн да берилиши. Ал сөздүккө кыргыз окурмандары үчүн зарылдыгы жок, ал эми орус тилиндеги окурманга түшүнүү кыйын болгон сөздөрдүн, термин, түшүнүктөрдүн сөздүгү берилет.

5. Ар бир томдо тексттерден башка комментарийлер менен түшүндүрмөлөр берилет. Ошону менен бирге эле ар бир том тиркеме түрүндө жайгаштырылуучу архаизмдердин түшүндүрмө менен жабдылган сөздүгү, адам, жер-суу, эл-уруу аттарынын томдогу жолуккан беттери көрсөтүлгөн тизмеси менен да коштолот.

Мындай тизмелер бастыруунун эң акыркы томуна ар бир том өзүнчө алынып толук кайталанып берилет.

6. Илимий комментарийлоонун объектиси делип түрдүү түшүнүк-ишенимдерден тартып, салттык, үрп-адаттык расмилерге чейин, эпикалык орток мотивдерден тартып, салыштырма метод менен талдоого алына турган образдар ж. б. белгилерге чейин эсептелет. Бир томдун текстинде учураган белги ошол томдун өзүндө берилет, эгер кийинки томдордо да орун алса шилтеме аркылуу гана көрсөтүлүп, түшүндүрмө кайталанбайт.

7. Эпостун текстин басмага даярдоодогу биринчи баскычы оригиналдын так копиясын даярдоо. Экинчи баскыч алгачкы текстологиялык изилдөөнүн жардамы менен даярдалган копиянын манасчы айткан текстке толук туура келишин камсыз кылууга жетишүүгө аракеттенүү. Бул үчүн:

1) оригиналдагы катчынын атайын же байкоосуздан кетирген кийлигишүүлөрүн — так эместиктерди жоюу: туура эмес жазылып калган сөздөрдү тактоо; диалектилик өзгөчөлүк бурмаланып калган учур кезиксе айтуучунун оозунан чыккан үлгүгө тууралоо, адабий тилдин нормасына ылайыкталып кагаз бетине түшүрүлүп калган сөздөрдү сүйлөө тилинин үлгүсүнө кыргыздардын — манасчынын сүйлөө тилиндеги формасы боюнча берүү ж. б. (мындай тактоолордун ар бири өз-өз ордунда атайын белгиленип, томдун аягындагы тиркемеде өз тартиби боюнча комментарияланат).

2) Оригиналга түрдүү себептер менен киргизилген оңдоолорду классификациялап, текстти кагаз бетине түшүрүүнүн учурундагы манасчынын өз каалоосу, же талабы боюнча жүргүзүлгөн тактоо максатындагы оңдоолор менен кийин айтуучунун эркинен тышкары киргизилген оңдоолорду ажыратып чыгуу. Манасчысыз жүргүзүлгөн оңдоолордун түрлөрү (мурдагы сөздүн сызылып ташталып, ордуна башка сөз жазылуу — мындай учурда оригиналдагы текст делип мурдагы сөз эсептелет; мурдагы сөз өчүрүлүп, ордуна башка сөз жазылуу — эгер мурдагы сөздү тактоо мүмкүн болсо ал калыбына келтирилет, эмне жазылганы белгисиз болсо контексте ылайык болжолдуу нуска сунуш кылынат: мурдагы текст кесилип салынып, башка текст жазылып, анын ордуна жабыштырылып коюлган учурда факты белгиленип көрсөтүлүп, ошону менен эле бирге сунуш кылынган тексттин контекст боюнча ошол жерге канчалык туура келери, же келбеши белгиленет, болжолдуу сунуш айтылат; оригиналга кийин кошулган, мурда жок сөздөр — факты чечмеленип мүнөздөлүп, мындай абалдын мүнөзү, себеби ж. б. болжолдуу түрдө комментарияланат; оригиналдагы өчүрүлүп салынган, калыбына келтирүү мүмкүн болбогон ыр саптары, же айрым сөздөр — факты мүнөздөлүп көрсөтүлөт жана контекстке жараша болжолдуу түрдөгү сөз, же сап сунуш кылынат, оригиналдагы мурда жазылган саптар өчүп, начар окулуп калгандыктан, кийин башка сыя менен тамгалардын үстүнө жазылып жаңыртылган учурлар — факты эскертилип, түшүндүрүлөт; мурда жазылганды такташ, жаңылыштыкты оңдоо максатында сөздөрдү, же сөздөрдүн аяккы уланды мүчөлөрүнө кийин оңдоо учурлары — себеби көрсөтүлүп, оңдоонун натыйжасы эмнеге алып келгендиги ж. б. учурлар такталып, тиешелүү түшүндүрмөлөр берилет, тактоону талап кылган сөз, сөздөр, сап атайын шарттуу белги коюлуп чектелип, комментариялары ошол текст басылган беттин өзүндө, ыр саптарынын аяк жагына жайгаштырылып берилет.

3) Чекит, үтүр ж. б. пунктуациялык белгилердин туура эмес коюлушу контекстке, сөздөрдүн маанисине таасир тийгизген учурлар кездешсе, алар атайын белгиленет, комментарияланат (текст жайгашкан беттин өзүндө).

4) Катчы башка улуттун өкүлү болуунун натыйжасында (К. Мифтаков) текстте кетирилген айрым бурмалоолор атайын белгиленет жана ошол беттин өзүндө комментарияланат.

5) Текстке кийлигишүүлөргө, кыскартууларга эч жерде жол берилбейт, бирок өгө эле орой айтылуучу натурализмдик мүнөздөгү айрым

сөздөр, же саптар кезиккен учурда ал сөз көп чекит менен алмаштырылып, атайын түшүндүрмө менен жабдылышы мүмкүн.

6) Мурда жарыяланган тексттер (ар бир эпизод, же эпизоддордун тобу) атайын эскертилип, ар бир жарыяланууга өзүнө ылайыктуу мүнөздөмө берилет. Өзгөртүүлөр, оңдоолор сыяктуу орчундуу учурлар болсо көрсөтүлүп комментарияланат. Тексттердин качан, кандай түрдө, көлөмдө жарыяланганы гана баяндалуу менен чектелип, тексттин өзү да, кыскача мазмуну да берилбейт.

7) Биринчи томдордо тексттерден мурда баш сөз берилет. Ал статьянын мазмуну эпоско жалпы мүнөздөмө берүү, жыйноо, бастыруу, изилдөө жөнүндөгү кабар, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү сыяктуу маалыматтарды камтыйт. Баш сөзгө улай эле «Манас» жөнүндөгү адабияттардын библиографиялык көрсөткүчү да орун алат.

8) Биринчи томдун тиркемесинде тексттердин айтуучусу болгон манасчы жана катчылар жөнүндө, өмүр баяндык маалыматтарды да кошо камтыган түшүндүрмө берилет. Эгер башка томдордогу тексттердин катчылары башка адамдар болсо, ар бири өз учурунда эскертилет жана ошого карата катчы жөнүндөгү маалымат-кабар да орун алат. Катчы, айтуучу жөнүндөгү кабарлар кайталанбайт. Жалпы тиркемеде варианты берилген ар бир манасчы жана ал айткан тексттерди жазган катчылар жөнүндө өз-өз ордунда тиешелүү маалымат — кабарлар берилет.

9. Манасчынын өзүнүн айтуусунда жазылган оригинал жок учурдун ар бири атайын эскертилип комментарияланат. Ушул эле жерде оригинал катары пайдаланылып жаткан көчүрмөнүн мүнөзү, пайда болуш теги — себептери, деңгээли, кимге таандык экендиги ж. б. жөнүндөгү кеңири түшүндүрмөлөр берилет.

10) Ар бир томдун тиркемесинде оригиналдык милдет аткарган кол жазма жөнүндөгү паспорттук маалымат — кабарларын толук камтыган жана сакталуу абалынан кабар берген түшүндүрмө да орун алат.

11) Ар бир эпизодго берилген темалар комментарияланат (алардын ар биринин жалпы кабыл алынган ат («Көкөтөйдүн ашы», «Чон казат») ж. б. же айрым гана айтуучуга тиешелүү белги экендик, теманын окуялардын мазмунуна туура келиши, же келбеши, теманын турган ордунун жөндүүлүгү же туура эместиги ж. б. Жарыялануучу тексттерди даярдап жаткандарга темаларды өзгөртүүгө, ордун алмаштырууга, жылдырууга, ошондой эле ыңгайлуулук үчүн темалар жаратууга жол берилбейт.

12) Эпостун «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрү ар бири өз-өз аты менен, биринчи томдон башталып, жогорку принциптердин негизинде даярдалат жана жарыяланат.

13) «Семетей» менен «Сейтекке» негиз катары С. Каралаевдин варианты алынып, башка белгилүү варианттар ар бир бөлүмдүн аяккы томундагы тиркемеде берилет.

14) «Семетейге» да, «Сейтекке» да өзүнчө баш сөз берилет.

4.III.1991-ж.

Алдын-ала макулдашууларга ылайык иш процессинин жүрүшүндө

зарылдыгына карата «принциптердин» айрым талаптары — пункттары өзгөрүүлөргө учурап, айрымдары толукталды, кээ бир жерлер такыр эле алынып да салынды. Бул абалдар даярдалган томдордун мазмунунан даана байкалат.

Варианттын бастырылган бул томундагы тексттерге түп нускалык милдетти эки адам тарабынан жүзөгө ашырылган бир дептердеги кол жазмалар аткарылды.

1) Биринчи дептер форматы боюнча мектеп окуучуларынын стандарттуу жазуу дептерлерине туура келтирилип, сызыксыз ак кагаздардан кара жип менен тигилип бириктирилип, калың картон менен желим аркылуу сыртталган. Текст жазылган көлөмү 305 бет.

Дептердин сырты картонго жабыштырылган агыш көк түстөгү төрт чарчы кагазга О. Сагымбай (латын тамгалары менен), Манас, Манастын балалык чагы — (бүгүн кыргыздар колдонуп жүргөн тамгалар менен) — деп жазылган. Ошол эле жерде тил, адабият жана тарых институтунун тегерек — сүйрү штампы басылып, ичине номер катары 201 деген тамга жазылган 46-ж. 24-декабрь (24/XII 46-ж.) делген белги да бар.

Мукабанын ичиндеги биринчи актай барактын баш жагына араб тамгалары менен «Манас» деп жазылган жана № 1 деген белги коюлган.

Кол жазмадагы титулдук лист катарындагы андан кийинки барактын (барак өңү боюнча башка барактардан айырмаланып турат — саргыч ак кагаз. Дептердеги башка барактарга желим менен жабыштырылып бириктирилген) баш жагына тырмакчага алынып «Манас» — деп жазылган. Төмөнүрөөгүндө жыйноочулар 1. Мифтаков (1—3-бет), 2. Абдыракман Ыбырайым (4—305-бетке чейин) — деп жазылган. Андан төмөндө 1922-жылда жайында, Көк-Торпокто — делген жазуу бар. Бул жазуулар араб тамгалары менен жүзөгө ашырылган. Ушул эле бетте булардан башка орус алфавити менен жазылган подлинник, № 11, Номер Шабданова, Балалык чагы, 1-казат башталып бүтөт, 1-бөлүм — деген жазуулар жана кыргыз тилинин жана жазуусунун илим изилдөө институтунун штампы коюлуп, кол жазманын № 1, 1939-ж. деген белги бар.

Дептердин катар номер (чынында адегенде эч кандай номерлөө болгон эмес, ар бир барактын аягына кийинки жаңы барактагы жазылган биринчи сөз жазылган. Бул аркылуу барактардын биринин артынан кийинкиси келүүсүнүн тактыгы жүзөгө ашырылган, дептердеги ар бир беттин башына кара, көк карандаштар менен коюлган номерлер экөө. Алар текст жазылган биринчи бетти 21 жана 61 делип турат. Буга караганда адегенде кол жазмада тексттер жазылган бетке чейин жыйырма, же алтымыш беттен турган башка материалдар болсо керек. К. Мифтаков кол жазманын баш жагындагы ал жазган манасчы Сагымбайдын өмүр баянына байланыштуу тексттер белгисиз себеп менен жоголгонун эскерет. Балким ошол жазуулардын көлөмү 20, же 60 бет болуп, дептердин башындагы кара карандаш менен коюлган номерлөө ал материал жоголгондон мурда коюлушу да ыктымал. Буга караганда бир деп башталган түстүү көк карандаш менен коюлган номер-

лөө кийинчерээк коюлган. Номерлөөнүн мурдагысы да, кийинкиси да ким тарабынан иштелгени белгисиз. Жазуу ишине катышкан К. Мифтаков да, Ы. Абдыракманов да бул багытта эч жерде эскеришпейт) коюлган биринчи бетинен тартып аягына чейин тексттер жазылган. Тексттердин кара сөз — жорго сөз түрүндөгү үлгүлөрү кара сөздөрдү жазуунун жалпы кабыл алынган үлгүсүндө, ал эми ыр саптары ар бир бетке эки колонка түрүндө жайгаштырылып, экинчи ыр сабы биринчи сап менен бир сызыкка — алдына эмес, улай жазылган. Натыйжада биринчи колонканы так санга жата турган ыр саптары, ал эми экинчи колонканы жуп санга кирүүчү саптап түзүшөт. Мисалы: Тукуму жок өтөм — деп, Туяксыз кандай кетем — деп,

Жалгыз куу гана башым бар, Датым кимге жетем — деп, ж. б.

Бул биринчи дептерде эпостун окуяларынын башынан тартып Кошойдун Билерикти туткундан куткаруу окуясынын орто ченине, тагыраак айтканда, Кошой ор кайтарган сакчынын кебетесинде болуп Мунардын ордосуна барган жерине чейин камтылган.

Тексттердеги сөздөр араб тамгасынын жардамы менен транскрипциялык ык колдонуу аркылуу жазылган.

Дептердеги жазылган тексттер эки катчы тарабынан жүзөгө ашырылган: Каюм Мифтаков (1—3-беттер), Ыбырай Абдыракманов (4—305-беттер). Тексттер жазылган сыянын өңү кара.

Дептердеги катчылардын аты-жөнү көрсөтүлгөн титулдук барактын милдетин аткарган бетте айтуучунун кимдиги көрсөтүлгөн эмес. Ошого карабастан дептерге жазылган тексттерди айткан адам Сагымбай Орозбак уулу экендигинде эч күмөн жок. Ошондой эле бул тексттер Сагымбайдын өз айтуусунан дароо кагаз бетине түшүрүлгөн түп нуска экендик да кадиксиз чындык. Буга катчылар гана эмес, ошол ишке тиешеси бар көптөгөн адамдар күбө өтүшөт жана ал факты толгон жазма түрүндөгү документтик маанидеги иш кагаздары эскерүүлөр, изилдөөлөр менен да бекемделет.

Дептер адабият жана көркөм өнөр Институтунун кол жазмалар фондусунда сакталат, Инв. № 201. Томго кирген тексттерди кагаз бетине түшүргөн биринчи катчы — Кайым Мифтаков — (1932—1949-жж.) 1892-ж., 28-июнда Уча губерниясы, Златауст уездиндеги Нисибаш айылында туулган, улуту башкыр, кесиби — мугалим, узак убакыттар бою Казакстанда (1911—1919-ж.ж.), кыргыздар арасында (1920-ж. баштап) мектептерде бала окуткан. Белгилүү фольклорчу окуп жүргөн кездеринен тартып эле эл чыгармачылыгын жыйноо ишине кызыгып, башкыр, татар, казак, кыргыздар арасында фольклордук материалдар чогулткан. Кыргыздардын оозеки көркөм чыгармаларын жыйноодо зор эмгек сиңирген адамдардын бири. «Манас» эпосун Сагымбай манасчыдан жазуу ишинин демилгечиси, катчысы (жазылган тексттердин 1-дептеринин 1—3-беттерин жазган. Өз эскерүүлөрүндө ошол 1-дептердин аягын жана башка окуяларды да жазганын айтат. Кол тамганын сызылуу — жазылуу формаларына, сөздөрдү жазуудагы ыктарга караганда чынында эле 1-дептердин аягы (254—305-беттер арасы) К. Миф-

таков тарабынан жазылышы да мүмкүн. Бирок бул атайын адистердин кийлигишүүсү менен гана тактала турган нерсе).

Атайын жогорку билими болбогону менен К. Мифтаков фольклорду жыйноонун теориялык негиздери менен тааныш адам. Буга ал өзү чогулткан материалдарды классификациялоо аракетин көрүшү, айрыкча «кыргыз калк адабиятын жыйноо жолдору» — деген тема менен 1923-ж. жазган кол жазмасы күбө болот. Ал кол жазмада оозеки көркөм чыгармаларды элден жыйноодо материалдын качан, кайда, кимден жазылганын так белгилөө, сөздөрдү кандай айтылса, ошол түрдө жазуу, эгер сөздөрдү жазууга ылайыктуу тамгалар болбосо жасап колдонуу, ырды сап-сабы боюнча, кара сөздү ирээти менен жазуу, дептерлердин беттерин номерлеп алуу ж. б. сыяктуу чынында керек жана пайдалуу кеңештер айтылат.¹ К. Мифтаковдун мындай билимге ээ болуусу Сагымбайдын вариантын кагаз бетине түшүрүү ишиндеги ийгиликтерге өбөлгө түзгөнү шексиз.

К. Мифтаков 1949-ж. Фрунзе шаарында дүйнөдөн кайткан.

К. Мифтаковдун ишин улантып, ал токтогон жерден тартып, 1-дептердеги тексттерди аягына чейин жазган катчы Ыбырай Абдыракманов — (1888—1967-ж.ж.) Улуту кыргыз, кесиби мугалим, Караколдогу эскиче окуткан татар мектебин, 1937-ж. эки жылдык мугалимдер институтун бүтүргөн, белгилүү фольклорчу, манасчы, Кыргыз фольклорун, айрыкча «Манас» эпосун жазуу, топтолгон материалдарды ирээтке келтирүү багытында зор эмгеги бар адам. Жеке эле биринчи дептер эмес, Сагымбайдын вариантынын бардык тексттерин жазуудагы негизги катчы. 1888-ж. Ысык-Көлдүн Жети-Өгүзүндө туулуп, 1967-ж. Ат-Башы районундагы «Пограничник» колхозунда дүйнөдөн кайткан.

Бул түрдөгү басылыштагы көркөм чыгарманы басмага даярдоо ишинин башкы милдети тексттердеги ар бир сөздүн айтуучуга таандык экендигин аныктоо жана алардын жомокчунун өз оозунан чыккан үлгүгө толук туура келерине жетишүү аракетин көрүү. Андай аракеттин ийгилигинин деңгээли тексттердин кагаз бетине түшүрүлүш сапатына, кеңири текстологиялык иштерге шартташары талашсыз.

Жалпы эле текстология илими өзгөчө татаал, машакаттуу, натijasы дароо көзгө чалдыга бербеген, эң көп күч-аракетти, убакытты талап кылуучу тармак экени жалпыга маалим. «Манастын» — оозеки жашаган чыгарманын тексттерин талдоого алуу бул илимге таандык татаалдыкты алда-канча арбытса, Сагымбайдын варианты боюнча иштөө ошол иш-аракетти ондогон эмес, жүздөгөн эсеге чейин көбөйтөт. Мындай болуунун себеби анын тексттеринин жазылыш убагы, шарты, сапаты, аткаруучулардын даярдык деңгээли менен түшүндүрүлөт.

Сагымбай жомокчудан ал айткан варианттын тексттерин кагаз бетине жазуу иши башталган тарихий шартта кыргыздардын тил өзгөчөлүгүнө ылайыкталып түзүлгөн алфавити болбогондуктан катчылар өз ишинде ошол кезде эл арасында колдонулуп жүргөн араб тамгаларын пайдаланышкан. Кимдир жеке адам, же атайын мекеме тарабынан иштелип чыккан официалдуу эреже болбогону менен ошол кездеги

¹ К. Ф. Инв. № 420.

түрк элдеринин көбүндө практикалык турмушта колдонулуп жүргөн салттык ыктарды (жумшартуу белгиси катары кыбачыны, же к (ки), г (ги) тыбыштарын пайдалануу ж. б.) колдонуу менен кыргыздардын оозеки сүйлөөсүндө пайдаланылган сөздөрдү бүт дээрлик араб тамгасынын эле жардамы менен бузбай, алар кандай айтылса ошондой үлгүдө так, туура жазууга мүмкүн эле. Буга катчылар жазган тексттердин өзүлөрү күбө: бүгүн колдо турган тексттерде айтылышы угулушу кандай болсо ошол үлгүдө жазылбай калган бир да сөз жок (бурмаланып жазылган сөздөрдүн ар бири бир жерде бузулуп жазылганы менен башка бир жерде туура үлгүдө да жазылат). Катчылар зарыл керек жерде кыбачыны да, башка салттык ыктарды да кеңири пайдаланышат. Бирок ошого карабастан эң эле көп сөздөр айтылышындагы угулуш үлгүсүндө эмес, бурмаланган түрдө жазылган. Мындай көрүнүштүн бир катар объективдүү себептери бар: 1) ошол тарихый шартта кыргыз тилиндеги сөздөрдүн туура жазылыш үлгүлөрү көрсөтүлүп, иштелип чыккан эреже-системасынын, кабыл алынган жалпыга таандык катары милдеттүү эсептелген орфографиясынын жоктугу. Натыйжада ар бир катчы сөздөрдү өз угушуна жараша, же өз билгенине ылайык жазат; 2) таянган эрежеси, көргөн үлгүсү болбогондуктан катчылар кыргыз сөздөрүн өзүлөрү билген, же басма сөз беттеринен окуган казак, татар, өзбек сыяктуу түрк элдеринин ошого маанилеш, формасы жактан жакын сөздөрүнүн үлгүсүндө жазууга аракеттенет; 3) ошол тарихый шарттардагы араб графикасын пайдаланган түрк элдеринин арасындагы кабыл алынган салтка ылайык сөздөрдү бир түрдүү жазып, бирок ар бир эл өкүлү аны окуганда өз тилинин өзгөчөлүгүнө жараша окуу практикасынын таасири, натыйжасы; 4) бир кездерде жазма адабий тил делип чагатай тили эсептелүүдөн бери келе жаткан кагаз бетине түшүрүлгөн сөздөр адабий тил түрүндө болуу керек деген түшүнүктүн натыйжасында ар бир катчы өзү жазып жаткан кыргыз сөздөрүн «маданиятташтыруу» адабий тилдин (катчынын жеке түшүнүгүндөгү) нормасына келтирүү далалаты; 5) тексттерди кагаз бетине түшүрүүнүн жүрүшү жомокчу ар бир сөздү бөлүп-бөлүп жат айтып берип жаздыруу түрүндө эмес, басымдуу көпчүлүк учурларда манасчыны угуп олтурган аудиториянын ортосунда, Сагымбай эпосту адатта эл арасында кандай аткаrsa ошондой, же ошого жакын шартта жүзөгө ашырылгандыктан шыдыр айтылып жаткан ыр саптарын үлгүрүп жазып калуу зарылчылыгына ылайык катчы сөздөрдү айтылыш — угулуш формасына тууралап, ойлонуп кагазга түшүрүүгө буямасы жетпей, оююна карап, мурда өзү көргөн-билген түр — формада (ошол кездеги ар бир сабаттуу адам татар, өзбек молдо — мугалимдерден окуп кат тааныгандыктан жана ал мугалимдер кыргыз тилинде, кыргыз тилинин өзгөчөлүгү эске алынган графикада эмес, негизинен өз тилинде, өз тилинин нормаларына ылайык сабак бергендиктен окуучулар сөздөрдүн жазылышын да ошол мугалим көрсөткөн үлгүдө жазып үйрөнүшкөн) жазууга — оңой ыкты колдонууга аракеттенишкен (араб графикасы тамгаларынын сызылуу формалары боюнча сөздөрдү тез жазууга өтө ыңгайлуулугу менен өзгөчөлөнгөн алфавиттерден. Бул абал варианттын тексттерин кагазга түшүрүүдө иштин ийгилигин шарт-

таган оң факторлордон болгону күмөнсүз. Ага жазылган тексттердин жалпы сапаты, айрыкча катчы үлгүрүп албай калгандыктан калтырып кеткен ыр саптарынын өтө сейрек экендиги күбө боло алат. Бирок, өзү кыргыз болсо да ошол сөздү өз айтылышында так жазууну ойлонбой иштелүүчү механикалык адаттын деңгээлине жеткире албаган катчылар үчүн сөздүн ага «чоочун» формасына караганда көп жазып, бала кездеги көнүп, салтка айланган үлгүсүн жаза коюу тез иштөө процессинде алда-канча жеңил экенинде күмөн жок).

Катчылардын кыргыз сөздөрүн өз айтылышынан буруп жазууларына түрткү болгон бул жогоруда саналып көрсөтүлгөн жана башка себептеринин бирин бөлүп, орчундуусу, башкысы — деп эсептөөгө негиз жок. Анткени эгер катчылар ошол себептердин бирине таянса жазуу ишинде система болмок жана ошого жараша текстологиялык аракеттерде ал жазылган сөздөрдү классификациялоого, натижада комментариялардын санын алда канча кыскартууга шарт түзүлмөк. Чынында бардык катчылар турмак бир эле катчы сөздөрдү жазууда туруктуу карманган система, же ык жок. Бул абал бир эле сөздү бир катчы өзүнчө түрдө, экинчи катчы такыр башка формада жазуудан, ошондой эле бир катчы бир эле сөздү бир нече түрдө жазып берүүдөн даана көрүнөт. Ушунун кесепетинен тексттерди жазуудагы башкаларга караганда көбүрөөк жолугуп, көп жактан бири-бирине жакын турган формаларды да системага салып, дайым ушундай деп бир жерде белгилөө менен чектелип, башка учурларынын комментарияланышын кыскартып салууга мүмкүн эмес, анткени ал жазылыштар дайым эле андай боло бербейт. Мисалы, болды, болар, болган — деген сыяктуу жазылыштарды системалаштырып, уңгу кайсыл уланды мүчө жалгашканда кандай түрдө берилерин белгилеп, бир жерде көрсөтүү менен чектелип, кийинки учурлар кайра айтылбаса иш алда-канча жеңилдемек, бирок катчы ал ыкты дайым бир калыпта колдонбой, сөздөрдү башка түрдө, формада да жазат, же ошондой эле сөздөрдү казак, өзбек, татар тилдерине жакын окшош үлгүдө жазуу да системалуу түрдө дайым бир ыкта эмес аралаш бериле берет, (мындай фактылар эң көп, алардын тексттеги ар бир көрүнүшү өз-өз учурунда чечмеленип көрсөтүлдү). Ошого карабастан мүмкүн болгон учурда окшош көрүнүштөрдү системалаштырып, бир гана учурун көрсөтүү аракети көрүлдү. Андай учурда мындай белгилер мындан нары атайын белгиленип олтурбай турганы, тексттерде эскертүүлөрсүз эле туура үлгү берилери айтылды. Мисалы: катчылар сөз аягында келүүчү «п» тыбышын дээрлик көпчүлүк учурларда «б» аркылуу (болыб, калыб ж. б.) жазышат. Андай белги кайсыл сөздө учураса да биринчи гана кезиккен жерде гана эскертилип, калган учурлардын баарында эскертүү — комментариялоосуз эле туура үлгүдө жазылды. Же катчылар уңгу сөздүн аяккы тыбышы каткалаң үнсүз менен бүтсө, ага улануучу мүчөдөгү үнсүз да каткалаң болуу эрежесин дээрлик сактабай, аралаш жаза беришет. Бул көрүнүштүн да алгачкы кезиккен үлгүсү гана чечмеленип, кийинки үлгүлөрү туура формада эскертүүсүз жазылды.

Жогоруда айтылгандарды эске алганда ар бир катчынын тексттерди жазууда колдонгон ыгын илимий принциптерге таянылып, атайын

система боюнча иштелбегени менен ар биринин өз ыгы, сөздөрдү жазууда колдонгон транскрипциялоосу дешке болот. Атайын максатта, акыл-эстүүлүк негизинде ойлонулуп иштелбесе да ар бир катчы сөздөрдү өз түшүнүгүнө, билгенине ылайык жазган, мындай аракеттин түпкү теги өз алдынча транскрипциялоо экенинде күмөн жок.

Вариантты басмага даярдоодогу текстологиялык иштердин биринчи кадамы тексттердеги орун алган ар бир сөздү манасчыга таандыкпы, жана ал сөздөрдү жомокчу кандай түрдө, форма — үлгүдө айтышы мүмкүн эле? — деген суроого так, күдүк туудурбай турган, бир жактуу жооп алууга аракеттенүүдөн башталганы табигый нерсе. Мындай суроонун коюлушуна кол жазманын биринчи бетинен тартып эле жазылган тексттердеги сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү адаттагы айтылыш үлгүсүнөн кыйла өзгөргөн формада фиксациялангандыгы да түрткү болуп, ошол сөздөрдү, балким, жомокчунун өзү ушундай түрдө айтышы да мүмкүн эмеспи? — деген күмөндү туудурду.

Сагымбайдын өзү, ата-бабасы нукура кыргыз, туулган, өнүп-өскөн, аралашып жүргөн жерлери да кыргыздар арасы болгондук күмөн туудурбай турган факты. Ошондой эле жомокчуну көргөн, жакшы билген адамдар да ал киши күндөлүк турмушта кыргыз сөздөрүн буруп, чалып сүйлөгөндүгү жөнүндө эч жерде эскеришпейт. Буга караганда ал тексттерди жаздыруу учурунда андагы катышкан сөздөрдү кыргызча айтылыш үлгүсүндө эле жаздырганы талашсыз. Анын үстүнө бул айтылган корутунду ойду жалпы айтылган жоромол абалында калтырбай күмөнсүз фактылар менен айгинелей турган материалдар да жетишерлик. Алардын эң негизгиси катчылар жазган тексттердин өзү. Мисалы: катчылардын бири бурмаланган үлгүдө жазган сөздү экинчи катчы туура үлгүдө жазат. Алсак түп нусканын 3-бетиндеги «Зар болдум жакшы күлүүгө» — деген ыр сабындагы «болдум» деген сөздү К. Мифтаков ушул өз үлгүсүндө туура жазса, ошол эле сөз Ы. Абдыракманов жазган тексттерде көбүнчө «болдым» үлгүсүндө чийилген. Демек, бул сөздүн жазылыш формасындагы бурмаланбай, кыргыздын өз тилинде айтылыш үлгүсү манасчыга таандык экендигинде күмөн жок. Же улуту боюнча башкыр, тексттердеги сөздөрдү жазууда көп жерлерде татарчалатып буруп жазган К. Мифтаков варианттын ыр саптарындагы 1-сөз болгон «тукуму» дегенди ушул үлгүдө кыргызча жазса, кыргыз Ы. Абдыракманов ошол эле сөздү ошол эле маанисинде 2433-сап ыра «тукымы» түрүндө жазат. Албетте бул жерде сөздү буруу манасчыга эмес, катчыга таандык белги экендикте күмөн жок. Сөздөрдүн бурмаланып жазылышы катчылардын «күнөөсү» экендикти даасын көрсөтүп турган фактылардын бири катчы тарабынан бир сөздүн бурмаланган үлгүсү бир топко чейин ошол түрдө жазылып келип, анан туура үлгүдө жазыла башташы. Мисалы: К. Мифтаков түп нусканын 2-эле бетинде «кудай» түрүндө туура жазган сөздү Ы. Абдыракманов көпкө чейин «хдай» түрүндө жазып, анан барып туура жазууга өтөт, же ошол эле Ы. Абдыракманов «Алда» дегенди але, алле, кээде алла түрлөрүндө жазып келип, түп нусканын 144-бетиндеги 6415-сап ырдан тартып «Алда» формасында туура жазууга өтөт. Бул түрдөгү мисалдарды тексттерден эң көп келтирүүгө болот. Кел-

тирген фактылардан чыга турган корутунду бул: Сагымбай манасчы кыргыз сөздөрүн бурмалабай, өз табигый айтылыш үлгүсүндө эле айткан. Тексттердеги айрым бурмаланып калуулар аларды жазуу учурундагы катчылардын транскрипциялоо багытындагы аракеттеринин натижасы. Бирок, жалпы эле вариантты басмага даярдоого байланышкан текстологиялык иштердин жүрүшү кыргыз сөздөрүнүн формалык белгилеринин өзгөртүлүп, башка элдердин тил курулушундагы үлгүгө жакын түрдө айтылышы, же тексттер арасында башка элдердин айрым сөздөрү учуроо кээде жомокчунун өзүнө таандык көрүнүш экендигин да көрсөттү. Алардын бир нече түрү жолугат: чыгарманын мазмундук белгилерине байланыштуу; формага тиешелүү.

Эпостун каармандары кайсыл элдин өкүлү экендикке байланыштуу ошол элдин айрым сөздөрүн текстте алардын сүйлөгөн сөзү катары пайдалануу варианттагы белгилердин бири. Жомокто айрыкча калмак, кытай сөздөрү көп жолугат. Ушул ыкка ылайык казак, өзбек, уйгур сыяктуу түрк элдеринин өкүлдөрү болгон каармандар жөнүндө сөз болуп жатканда катчылар кыргыз сөздөрү катары буруп жазган сөздөрдүн айрымдары чынында бурмаланбай эле ошол учурда манасчынын өзү тарабынан колдонулушу толук мүмкүн. Мисалы: Чыйырды толготуп жаткан абал сүрөттөлгөн жерде «Ойбоюн айтып ыйынды» — деген сап бар. Аны катчы «Ойбайын айтып ыйынды» түрүндө жазган. Чынында бул жерде манасчы айткан үлгү «ойбоюн» экенинде күмөн жок. Экинчи бир жерде баласы Көкчөгө карата казактардын Камбарканы айткан сөз катары «Ойбай балам, койгун — деп» деген ыр сабы жолугат. Бул жердеги «ойбай» деген сөздү катчы бурмалап жазуунун натижасы дешке караганда манасчынын өзү ушул түрдө айткан деш жөндүү. Мындай көрүнүштөгү белгилер варианттагы ыр саптарынын курулушуна, ыргак, уйкаштыктын туура уюшулушун камсыз кылуу аракетине байланыштуу көп кезигет. Мисалы:

«Байгесине шайлады
Беш кыпкызыл нарыны,
Эки төөгө жүктөгөн
Эсептеп алтын зарыны» (2478—2481-саптар.)

Бул ыр саптарындагы уйкаштыкты түзүп турган «нарыны», «зарыны» — деген сөздөр курулушу боюнча кыргыздардын бүгүнкү сүйлөө тилинин үлгүлөрүнө окшобойт. Бирок бул жазылыштарды катчылардын адаттагы сөздөрдү буруп жазууларынын катарында кароого да болбойт, аларды кыргызча айтылышынын үлгүсүнө алып келип «нарын», «зарын» — десе алар тутумунда турган ыр саптары ыргактуулугун жоготуп, ырга окшобой калмак, сөздөрдү «нарларын», «зарларын» түрүнө келтирип «ондоого» да болбойт, себеби, анда бул саптарга улай келип, жалпы уйкаштыкка кирген:

«Байлап берди бай Жакып
Койчу, айткан байгесинин баарыны»

деген саптардагы «баарыны» — деген сөздүн кыргызчаланган үлгүсү «баарысын» такыр эле элкин калып, ыр саптарынын көркөмдүк деңгээ-

лине доо кетмек. Демек, көрсөтүлгөн сөздөр катчылар тарабынан өзгөртүүгө учурабастан эле манасчынын өзү тарабынан ошол үлгүлөрдө айтылган. Ырдын уйкаштыгынын таламы үчүн сөздөрдү бул түрдө куруу манасчынын кыргыз сөзүн башка элдердин сөздөрүнө окшоштуруусунун натыйжасы эмес, тилдеги байыркы формаларды пайдалануу. Мындай ык эпосто, балким мурдатадан келе жаткан белгилердин биринен болушу да ыктымал. Манасчынын ырды ушул ыкта түзүүсү тексттерде бир топ эле кенен жолугат (албетте андай учурлардын баары жомокчу айткан үлгүдө калтырылды). Мисалы: «Мөмөсүз жыгач отундур» (138-сап), «Тумшугу жок катындар» (140-сап), «Бай Жакып айтты түшүнү» (476-сап), «Башына дөөлөт кушуну» (478-сап), «Аттатып өтүп барады» (741-сап) ж. б.

Кеңири мүнөздөгү текстологиялык иштерге киришүү, катчылар тарабынан жазылган тексттердин так, системалуу, бир түрдө окулушун камсыз кылуу үчүн тексттерди окуунун принциптерин иштеп чыгуу зарыл эле.

Араб алфавитин турмушта пайдалануунун, илимдин тажирибаларын эске ала эки ыкка көңүл бурулду: 1) кандай чийилгендигине — сөздөгү турган тамгаларына карабай, маанисине карап окуу; 2) ар бир сөз кандай жазылса ошонун так өзүндөй окуу.

Биринчи ык мурдатадан белгилүү болуп, манастын тексттерин окууда кеңири колдонулуп келген. Азыр басмага даярдалып жаткан варианттын отузунчу жылдардын орто чендеринде жүзөгө ашырылган, ошондон бери түп нускага салыштырылбай эле изилдөө, кээ бир бастыруу иштеринде пайдаланылып келген көчүрмөлөрү да ушул ыкта окулган. Бул ыктын артыкчылыгы катчы туура эмес, же бурмалап жазган сөздөрдү ошол түрдө кайталап олтурбай, манасчы өзү айткан үлгүдө дароо белгилөө болсо да илимдик иштерде жалаң ушул түрдө даярдалган материалга таянуу калпыстык болор эле. Анткени, жазылган тексттерди ошол жазылыш үлгүсүндө эмес, туура делген түрдө дароо окуу окуган адамдын эпостун текстин, тилин билүү, окуялардын, сюжеттин жалпы нугу менен тааныш болуу, билим деңгээли ж. б. көптөгөн факторлорго көз каранды болуп, ошонун натыйжасында болжолдуу окулган сөздөрдө так эместиктер кетүү деңгээли бир топ жогору болушу күмөнсүз. Буга түп нусканын 3-дептеринен чакан үзүндү кандай окулгандыгы даасын күбө боло алат:

Бузунар деп ашууну (132-б.)

Карк жүз киши алганы (134-б.)

Карлуу бийик тооң — деп

(134-б.)

Камашчу кыргыз жооң — деп

(134-б.)

Калкыңызбыз, көздө — деп

(137-б.)

Туштук жагы кумдуу суу (140-б.)

Бурканды бу оозанды (142-б.)

Ажал жетсе арга не (148-б.)

Жолуна турба, өлдүң — деп,

Калмактар айгай салганы (151-б.)

Ийри таяк таянып (151-б.)

Чыкпай жаны жай алып (151-б.)

Жүр! — десе болбой жүжүрөп (151-б.)

«Бузунар деп ушуну» (198-б.)

Кырк — жүз киши алганы (200-б.)

Каардуу бийик тооң деп (200-б.)	Ажал жетсе ар кандай (217-б.)
Кармашчу кыргыз жооң — деп (200-б.)	Жолунан тороп, өлдүн — деп
Калкыңыз — биз, көздө деп (204-б.)	Калмакча айгай салганы (221-б.)
Түштүк жагы кумдуу суу (207-б.)	Айры таяк таянып (221-б.)
Буркандашып буксанды (209-б.)	Чыккан жаны жай алып (221-б.)
	Жүр десе болбой жүгүрүп (221-б. ж. б.)

Илимий бастырууда бул ыкка таянуу мүмкүн эместик өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Ушуну эске ала тексттерди катчылар кандай жазса ошол түрдө окуу жана ал үлгүнү тексттерге комментария катары берүү оң деп эсептелинди жана сөздүн сунуш кылынган туура түрү негизги тексттер менен катар алардын арасындагы өз ордунда жайгаштырылуу жөндүү деп табылды. Муну эсепке алганда тексттерди басмага даярдоодо эскертилген эки ык бириктирилип, тыкыз байланышта, жуурулушкан абалда пайдаланылды, б. а. ар бир сөздүн так окулушу да, мааниси да эске алынды — чийилиши комментарияда көрсөтүлүп, такталган туура мааниси негизги текстте берилди. Натижада ар бир сөз болжолдоо, жоромол түрүндө эмес так окулуп, илимий принциптерге ылайыкталган, фактынын өзүнөн чыккан кеңири текстологиялык иш жүргүзүүгө жол ачылды, жеке эле азыр ушул вариантты басмага даярдап жаткандар гана эмес дүйнө жүзүнүн түрдүү бурчтарындагы көптөгөн окумуштуулардын каалагандары эпостун түрдүү проблемалары боюнча ишенимдүү фактыларга таянып изилдөөлөр жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Жазылган тексттерди так, өзүндөй окуу аракетинде кандайдыр жалпылык мүнөзгө ээ болгон системага таянуу, ар түрдүү жазылыштардын бирин тандап алуу үчүн пайдаланылган ыктардын түрлөрү, жалпы эле тексттерди басмага даярдоонун жүрүшүндө буга чейинки турмушта учураган, илимге белгилүү тажирийбаларды эске ала иштелген иштер бул мүнөздө болду.

Катчылардын кол тамгаларында «О» менен «Ө», «И» менен «Ы», ошондой эле «У» менен «Ү» тамгалары бири-бирине окшош, айырмачысыз түрдө чийилген. Сөздөрдө алардын кайсынысы окулары кыбачы (жумшартуу) белгиси аркылуу белгиленет. Кыбачы коюлган жерлерден башка да «К» (кы) же «К» (ки), ошондой эле «Г» (гы), «Г» (ги) сөздөрдө орун алгандыгына карата да бирдей жазылган тамгалар ажыратылып окулду. Мисалы: «кыйык» «К» (кы) катышкандыгы үчүн, же кийик «к» (ки) катышкандыктан араб алфавитинде «к» (кы) менен «к» (ки) айырмалуу чийилет. Ушуга ылайык сөздүн уңгусу бир түрдүү, ага мүчө уланганда экинчи түрдө окулган учурлар да кезигет. Мисалы: «ол» деп жазылган сөз кыбачы коюлса «өл» катары окулуп, коюлбаса «ол», «олбе», «олим» ж. б. түрлөрдө, ал эми «г» (ги), же «к» (ки) катышкан мүчөлөр уланса уңгудагы «о» «ө» гө өтүп «өлбеген», «өлген» ж. б. түрдө окулду.

Катчы сөздөрдү бир жерде кыбачы коюп, экинчи учурда койбой жазгандыктан бир эле маанидеги сөздөр эки түрдө окулган учурлар да аз эмес. Мисалы: олтириб — өлтириб, суйинчи — сүйинчи (70-б.) суй-

инт — сүйинт (71-б.), же озен — өзен ж. б. Айрыкча «ө» келүүчү сөздөрдүн «о» аркылуу жазылышы, же «ү» ордуна «у» жазуу өтө кеңири жолугат. Анын үстүнө өзү мурда жазып келген үлгүнү катчы... себепсиз өзгөртө берет. Мисалы: 1813, 2230 саптарда ж. б. жерлерде «өзи» катарында жазылган сөз 4424-сапта «ози» түрүндө жазылат ж. б. Мындай көрүнүштү тексттерди шашып жазуу учурунда ичкертүү белгисин (кыбачыны) койбой кетүү менен түшүндүрүүгө болор эле. Бирок, мындай эки башка жазылуу учурларынын өтө эле көптүгү жана зарыл керек деп эсептеген жерлерге катчы кыбачыны дайым коюусу («бир», «биринчи» сыяктуу тамга «и» делип окулуучу сөздөргө сөзсүз түрдө... дайым кыбачы коюлуп жазылат, бул эрежени катчы бузган учурду кезиктирген жокпуз) кеп шашылууда деле эмес экендигин көрсөтөт. Кыясы катчы транскрипциялоодо ушундай үлгүдө берилүү туура деп эсептөөдөн чыккан көрүнүш болсо керек. Анткени, жеке эле кыбачы аркылуу формасы өзгөрүлүп окула турган сөздөр гана эмес, бир түрдө жазылуучу сөздөр да катчы тарабынан башка-башка үлгүдө берилген фактылар эң эле арбын. Мисалы: айтылышы жана жазылышы анча татаал болбогон, өзү кыска эле «Үрбү» — деген сөз 3-дептердин 48-бетинде бир эле катчы тарабынан үч түрдүү 2522-сап ырда «Өрбө», 2529-сапта «Орбо», ал эми 2535-сапта «Орбу» делип жазылган. Ал эми андан да кыска, турмушта көп пайдаланылган «улуу» деген маанини туюнткан сөз Ы. Абдыракманов тарабынан көбүнчө «Улы» (29-б.) түрүндө чийилсе, С. Сооронбаев «олув» (1788-сап), «оло» (1997-сап) «уло» (1968-сап) «олу» (1976-сап), «үлүв» (2328-сап) түрлөрүндө берет. Же бир эле катчы тарабынан «бирөө» деген маанидеги сөз «бирое» (1867-сап), бир (1857-сап) «берөө» (2582-сап) формаларында чийилген. Бардык үлгүлөрдүн контексттеги мааниси — бирөө. Ал эле турмак бир эле ыр сабынын ичинде, же бири-бирине удаа келген, жакын турган ыр саптарында да бир маанидеги сөздөрдү ар башка формада жазуу «адаттагы» көрүнүштөрдүн биринен. Мисалы: түп нусканын 381-бетиндеги «Тууну тууга урдуруп» деген бир эле сап ырда «туу» деген унгуунун биринчи «туны» түрүндө, экинчиси созулма «у» менен «тууга» делип жазылган. Ошол эле беттеги үч сап төмөнкү ырдагы «туу» созулма түрүндө, ал эми ага типтеш сөз «чуу» бир «у» менен «чу» түрүндө берилген.

Сөздөрдүн бирде туура, бирде өзгөртүлүп жазыла берүү учурлары да арбын. Мисалы: «го» деген сөз бир эле бетте (түп нускасынын 22-бети) «го» түрүндө да, «гау» түрүндө да жазылат. Болгондо да бир эле катчы тарабынан улам бирине өтүп, «аралаш» мүнөздө берилет, б. а. мурда туура эмес жазып, анан туура үлгүгө өтүү түрүндө эмес, туура, туура эмеси улам бирине өтүп алмашкан түрдө. Же 3486-сап ырда «аттуу» маанисиндеги сөз «атты» (мындай форма эң кеңири жолуккан түр) — делип жазылса 3623-сап ырда ушуга эле типтеш «аттууга» деген сөз ушул түрдө, созулма «у» аркылуу толук түрдө туура жазылат. Же 4636-сап ырда «кафыр» катары жазылган сөз 5026-сапта «капыр» делип туура жазылат ж. б.

Кээде катчы өзү мурда дайым туура үлгүдө жазып келген сөздөр эмне үчүндүр бурмаланып жазылган учурлар да бар. Мисалы: «ка-

бар» деген сөз «Кабар берди калкына» же «кабар бер, кабар алды, кабар берди» ж. б. айкаштарда туура эле жазылып келип түп нусканын 189-бетиндеги 8385-сап ырга «хабар» түрүндө жазылган ж. б.

Чийилиши жактан окшош тамгаларды бири-биринен ажыратып окууну камсыз кылуучу ыктын белгиси катары жазууда кыбачы кеңири колдонулат. Бирок, дайым катуу сакталган эреже деш кыйын. Анткени, катчылар бир эле сөздү бирде кыбачы аркылуу, экинчи жерде аны койбой жаза берүү өтө эле көп. Бул белги катчылардын бирине эле таандык эмес, баарына мүнөздүү, баарында кезиккен көрүнүш (катчылардын кимиси болбосун так сакталган эреже «и» тамгасы менен жазылуучу (бир, биринчи ж. б. сыяктуу) сөздөргө сөзсүз түрдө дайым кыбачы коюшат). Кыбачы бул, же тигил сөздүн баш жагында жалпы таандык белги катары, же сөз ортосунда, ал гана эмес ар бир тамганын жеке өзүнө тиешелүү түрүндө да коюла берет (мисалы: түп нусканын 2-дептеринин 456-бетиндеги 27-сап ыргагы «жүгүнүшүп» деген сөздөгү «ү» тамгаларынын ар бирине кыбачы коюлуп жазылган, бирок ошого эле улай келген андан кийинки ыр сабындагы буга типтеш сөз «жүгүрүшүп» бир да кыбачысыз эле жазылган. С. Сооронбаев «к» (ки), «г» (ги) катышкан сөздөрдү деле кыбачы коюп жаза берет. Мисалы: 461-беттеги жогортон 11-сап ыргагы «бөлинелик» деген сөз ж. б.). Кыбачы коюлганына, же коюлбаганына карата эки башка формада окулган сөздөр эң эле көп. Мисалы: «өзү» деген маанидеги сөздү катчы кыбачы коюу аркылуу 1813-, 2230-ж. б. саптарда «өзи» түрүндө жазса, 4424-ыр сабында ал сөзгө кыбачы коюлбагандыктан жазылыш «ози» катары окулат. Же 2110-ыр сабында «очимди» деп жазылган сөз, 4706-сап ырга кыбачы коюлгандыктан «өчимди» делип окулат ж. б. Мындай көрүнүштөрдү жеке эле катчылар сөздөрдү тез жазуу учурунда кетирген мүчүлүштүк катары кароого болбойт. Анткени алар эң эле көп. Анын үстүнө зарыл деген учурларда катчылар кыбачы коюп жазууну унутпайт. Кыясы бул көрүнүш ар бир сөздү катчы жазуу процессинин өзүндө транскрипциялагандыгынын натижасы өңдөнөт — кээде кыбачы коюп жазуу туура деп эсептесе, экинчи жерде ал оюн унутуп калып, башка түрдө эле жазат. Албетте бул абалга тексттерди тез жазууга мажбур болуу да өз таасирин тийгизгени күмөнсүз.

Бир эле сөздү эки бөлөк жазуудан башка анын тескерисинче мааниси эки башка, айтылышы, угулушу да эки бөлөк сөздөрдү бир формада жазуу учурлары да аз эмес. Мисалы: 3313-сап ырга «жөлөп» — деген маанидеги сөз «жолөб» катары жазылса, 4270-сап ырга «жөөлөп» дегенди туюнткан сөз да «жолөб» — делип чийилген. Ушул эле ыр сабындагы аталган сөздүн унгуусун түзгөн сөз «жөө» — «жиеу» катары жазылган. Ал эми 3486-ыр сабындагы «жөөлүү» маанисиндеги сөз «жиеули» делип жазылган ж. б.

Жалпысынан ушуга типтеш, бирок өзүнчө айырмачылыгы да бар көрүнүштөрдүн бири чийилиш формасы жактан эч айырмасы жок сөздөрдүн контексттеги маанисинин таламына ылайык эки башка окулуп, эки маңызда чечмелениш учурлары. Мисалы: «турыб» түрүндө жазылган сөз (к. 112-сап жана башка көптөгөн жерлерде) «туруп» деген маа-

ниде окулду. Ал эми так эле ушунун өзүндөй жазылган сөз 8211-сап ырга «туриб» деп окулуп «түрүп» маанисинде чечмеленди ж. б.

Тексттерде кыргыз тилине башка элдердин тилинен кирип өздөштүрүлгөн жана жалпы эле чет эл сөздөрү да бир топ жолугат. Айрыкча калмак, кытай, тажик жана ислам динине байланышкан араб сөздөрү көп. Алар манасчы тарабынан кандай үлгүдө, түп нускасына канчалык жакын, бурмаланып, же так айтылганын, ошондой эле манасчы айткан үлгү канчалык даражада угулушуна туура келүүчү нускада кагазга түшүрүлгөнүн кесе айтып болжолдоого мүмкүн эмес. Кыргыздын төл сөздөрүн бир нече түрлөрдө жазып жаткан катчылар башка элдердин сөздөрүн деле жомокчу айткан үлгүдөн башкараак түрдө жазып коюшу толук ыктымал нерсе. Анын үстүнө манасчы ал сөздөрдү так, туура айтып берген деп да эч ким кепил боло албайт. Ушуларды эске ала кыргыздардын тилине өз сөзү катары алынып сиңип кеткен, же кеңири белгилүү болуп, дайым бир түрдө айтылган сөздөр жазылышы ар түркүн болсо, же айтылыш үлгүсүнөн бөлөкчө жазылса контекстке туура келүүчү айтылыш үлгүсүндө берилип, кол жазмадагы жазылыш үлгүлөрү эскертилди, комментарийланып чечмеленди. Мисалы: «хдай» делип жазылган сөз «кудай», же «але», «алле» делип жазылганына карабай «Алда» катары берилди. Бирок эл арасында анча белгисиз, же көпчүлүк такыр билбеген сөздөр манасчы кандай түрдө айтканын так белгилөө мүмкүн болбогондуктан кол жазмадагы үлгү ошол жазылыш формасында калтырылып, контекст боюнча бир маанидеги сөздөр эки башка формада берилген учурларда гана айырмачылык эскертилди. Андай учурда ошол эки же андан көп түрдөгү жазылыштардын ичинен текстте негизги катары кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө жакыныраак түрдөгү жазылганы, б. а. жомокчунун өзүнөн кандай түрдө чыгышы мүмкүн экендик эске алына тандалып берилди.

Тексттердеги созулма үндүүлөр аркылуу жазылуучу сөздөр көбүнчө бир тамга менен берилет. Бул кеңири учураган белги болгондуктан алгачкы учураган эле жерде эскертилип, андан кийинки андай көрүнүштөр эскертилбей эле контексттеги маанисине карай туурасы берилди. Бирок айрым учурларда сөздөгү үндүүлөрдүн созулма, же кыска болушуна жараша маани өзгөрүп кетүүсү мүмкүн болсо, алар белгиленди жана чечмеленди. Мисалы: кар-каар, жон-жоон, бар-баар, чар-чаар ж. б. («жаздын алды барда» — деген жазылыш сөзсүз жаздын алды баарда катары гана окулушу зарыл ж. б.)

Оозеки сүйлөөдө эки сөз биригип бир сөз катары айтыла берүү кеңири жолугуучу көрүнүш. Катчылардын жазууларындагы мындай чийүүлөр негизинде ар бир сөздү кандай айтылса ошол үлгүдө каттоо талабына туура келүүчү, кубаттоого татырлык аракет. Бирок манасчы ошол жерде сөздөрдү так жазылган үлгүдө айтканына эч ким кепил боло албайт. Анын үстүнө мындай жазылыштардын натижасында кээде мааниге шек кетип калуу учурлары да болот экен. Ушуларды эске ала, жалпы эле тексттердеги ар бир сөздү окуучу так, туура түшүнүп кабыл алуусун жеңилдетүү, бүгүнкү кыргыз орфографиясында кабыл алынган эрежелерди бузбоо, айрыкча жаштарды чаташууларга дуушар кылбоо үчүн эскертилип көрсөтүлдү, айрым мүнөздүү

типтеш белгидеги жазылыштардын мааниге зыян келтирбей турган учурлары алдын-ала эскертилип, кийинкилери комментариясыз эле туура үлгүдө жазылды. Мисалы: билалбай — била албай (15-б.) ж. б.

Тексттерде «бөлгөмбү», «өлгөнбү» (213-б.) деген сыяктуу диалектилик (сөздөрдү бирде «м» аркылуу бирде «н» аркылуу ж. б. түрдө айтуулар) белгилерге жата турган көрүнүштөр да бир топ учурайт.

Сагымбай теги боюнча уругу саяк, бирок негизинен сарбагыштардын арасында туруктаган, көлдө туулуп, балалык учурлары Ысык-Көл айланасында өтсө, манасчы катары Кеминде жашап, Чүй боорунда калыптанган, жомокчулук өнөрүн үй-бүлөсү Кочкордо болгон менен өзү Ат-Башы, Нарындан тартып, Көл, Чүй, Таласка чейин дайым эл кыдырып тартуулаган, ал эле эмес 5—6 жыл түштүк кыргыздар арасында жүрүп «Манас» айткан адам болгондуктан кайсыл диалектилик топко мүнөздүү белгилерде сүйлөгөнүн кесе айтуу кыйын. Ошон үчүн «бөлгөмбү», «өлгөнбү» сыяктуу айтылыштардын кайсынысы Сагымбай айткан үлгү, кайсынысын катчы өзүнүн көнгөн адатына ылайык жазып койгон экендигин так ажыратыш бүгүн мүмкүн эмес. Тексттеги мындай учурларда Сагымбайдын өзгөчө кеңири чөйрөдө аралашканы эске алына көпчүлүккө таандык жана тексттерде көбүрөөк жолуккан үлгү (мисалы: «бөлгөмбү» деген жазылыш «бөлгөнбү» делип) берилди. Ошону менен бирге эле жазылыш үлгү комментарияда көрсөтүлүп, түшүндүрмөлөр менен жабдылды.

Сөздөрдү жазууда катчылар көбүнчө «п» тамгасынын ордуна «б» колдонуп жазышат. Айрыкча сөз аягында келүүчү «п» дээрлик «б» менен берилет (болыб, келиб, барыб, алыб ж. б.), бирок бул дайым так сакталуучу эреже эмес, кээде сөз ортосунда, ал эмес сөз аягында да «п» жазыла берет. Мисалы: түп нусканын бир эле 30-бетиндеги тексттерден «б» аркылуу жазылуулардан башка «п» аркылуу жазылган «сарпайдан», «кымкап», «чапан» — деген, 31-бетте «алпкаракуш», «серпкени», «күпкеге» — деген сөздөр, жазылыштар кезигет. Мындай жазуулардын дээрлик баары контексттеги маанисине карата бүгүнкү кабыл алынган орфографиянын эрежелерине ылайык берилди (улам кайталабоо үчүн баш жагында кезиккен мүнөздүү сөздөрдүн биринде атайын эскертилип, калган тексттерде комментариясыз эле туура үлгү жазылды).

Айрым сөздөр оозеки айтылыш үлгүсүндө жазылса да атайын эскертүүсү менен бүгүнкү орфографиянын талабына ылайык берилди. Мисалы: катчы жазган текстте «Үсен» сунуш кылынган үлгү — «Үсөн». Бул учурда андай өзгөрүүдөн маани бузулбай тургандык, тескерисинче айрым учурларда тагыраак, теренирээк кабылдоого шарт түзүлүү жана жалпы тексттер негизинен бүгүнкү орфографияга ылайык берилгендик эске алынды. Ошону менен бирге эле айрым сөздөрдү бүгүнкү жазылыш үлгүсүндө манасчы айтуусу мүмкүн эместик эске алына андай сөздөр катчылар тарабынан ар түрлүү жазылса да, кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайык оозеки сүйлөөдө кеңири жолуккан түрү берилди. Мисалы: пил, пул, пайгамбар — деген сөздөр катчылардын жазышында «п» аркылуу (кээде «б» менен) чийилген. Эскертүүсү менен тексттерде «бил», «бул», «байгамбар» түрлөрүндө кетирилди. Мында да эки үлгү

тең эл арасында кеңири жолугуу жана андай айтылуу, жазылуудан тексттеги маани өзгөрбөө негизги таяныч болду. Анын үстүнө бул типтеги сөздөрдүн түпкү тегинде кыргыз тилине башка тилдерден кирип, элдин өз сөзүнө айланууда тил курулушунун өзгөчөлүгүнө ылайыкташып (пил эмес, бил, пул эмес бул ж. б.) айтылганы эске алынды.

Жогоркуга эле типтеш, жакын мүнөздөгү сөздөргө айрым эки үлгүдө айтыла берүүчү сөздөр да кирет. Мисалы: бусулман — мусулман, мурут — бурут, барбардигер — бербердигер ж. б. Бул типтеги сөздөрдү манасчы өзү эле ар башка формада пайдалана бериши мүмкүн. Анткени айрым учурларда алардын мазмуну өзгөрүүсүз кала берип, формалык жактан өзгөрүп айтылышы ыр саптарындагы уйкаштыктын, ыргактын, үндөшүүнүн ж. б. таламдарына баш ийүүсү, ылайыкташуусу байкалат. Анын үстүнө оозеки сүйлөөдө түрдүү формаларда боло берүү жалпы кабыл алынган салт. Сагымбай өзү мунусун айтып, мунусун айтпаган деген бүтүм чыгарууга таяна турган негиз да жок. Ошолорду эске ала мындай эки айтылыштардын ар бири эгер алар ыр сабындагы көркөмдүк талаптарга ылайыкташканы байкалса, ошол жердеги жазылган үлгүнүн өзү, жок андай болбой катардагы сөздөрдүн биринин милдетин аткарып турган учурларда эл арасында көбүрөөк айтылганы жана этимологиялык негизине жакыныраак үлгүсү (мисалы: мусулман, бурут ж. б.) берилди. Зарыл деген ар бир учур эскертелип чечмеленди.

Ушул типтеги сөздөрдүн арасында эки формада фиксацияланганына карабастан негизги текстке бир гана үлгүдө берилгени да бар. Мисалы: «алаш» катчылар тарабынан көпчүлүк учурда «алач» түрүндө жазылат. Ошентсе да кыргыздар арасында бул этноним адатта «алаш» түрүндө айтылары эске алына тиешелүү эскертүүсү менен негизги текстте ошол форма берилди.

Тексттерде катчылардын үлгүрө албагандыктан, же кандайдыр башка себептер менен ыр сабын, саптарын жазбай калтырып кетүүлөрү, натижада чыгармадагы окуялардын өнүгүшү үзүлүп, мазмунга зыян келүү учурлары да бир топ кезигет. Андай үлгүлөрдөгү түшүп калган ыр сабы бирөө эле болсо контекстке карата анын маңызын эле эмес, болжол менен формалык белгилерине чейин айтуу анча кыйын эмес. Ал түшүп калуу көлөмдүү — бир нече сап, же андан да көп болсо контекст боюнча болжолдуу маңызды айтуу, же окуялардын өнүгүш жолун белгилөө гана мүмкүн. Мындай учурлардын ар бири кеңири комментарийланды, болжолдуу сунуш көрсөтүлдү (сунуш кылынган сюжет, ыр сабы негизги текстте эмес, көрүнүштү чечмелеген комментарийда гана берилди).

Ошол эле манасчы шыр айткан сөздөрдү үлгүрүп жазуу үчүн шашкандыктан, же башка себептер менен катчы айрым сөздөрдү жазууда ката кетириүү, туура эмес жазуу фактылары да арбын (буга атайын максаттуу түрдөгү жазуулар, б. а. сөздөрдүн бурмаланып жазылганы кирбейт, сөздө негизинен маани билинбей калган, же бузулууга дуушар болгон грамматикалык мүнөздөгү каталар жөнүндө). Андай фактылардын ар бири атайын белгиленип, контекст боюнча туура келе турган сөз сунуш кылынып, көрүнүштү түшүндүргөн чечмелөөлөр берил-

ди. Тексттерди шыдыр окууну, окулган материалдарды туура кабылдоону жеңилдетүү үчүн контекстке туура келүүчү сунуш кылынган сөз тексттеги ката жазылган сөздүн ордуна коюлуп, ката сөз комментарияда көрсөтүлдү.

Тексттерди жазуу учурунда катчылар тарабынан чекит, үтүр ж. б. тиешелүү тыныш белгилери басымдуу көп жерлерде коюлган эмес, анча-мынча коюлган белгилердин көбү туура эмес, ошонун натижасында сөздүн мааниси бурмаланып калган жерлер да учурайт. Ошон үчүн тексттерди басмага даярдоодо мурда коюлган белгилер баштан аяк кайра каралып, ал эми коюлбаган жерлерге бүгүнкү кабыл алынган орфографиянын эрежелерине ылайык тиешелүү белгилер коюлду. Бирок эпостун оозеки чыгарма экендиги, анын мазмун-маңызынын туура, так ачылышы дайым эле ошол эрежелерге баш ие бербешти эске алынып, негизги таяныч багыт катары жомоктогу сөздөрдүн мааниси, ыр саптарындагы контекст, ар бир сөздүн формалык белгиси эмес, маңызы, контексттеги аткарган жүгү эсептелди. Мурдагы кол жазмада коюлган тыныш белгилери, алардын туура, туура эместиги, жаңы коюлгандар, мурдагы белгилер менен жаңы коюлгандардын айырмачылыктары китепти татаалдаштырып, комментарияларды өтө эле ыксыз көбөйтүп жибербөө үчүн ар бири атайы көрсөтүлүп, белгиленип олтурган жок. Арасына сызыкча, же дефис коюлуп жазылуучу сөздөр гана эгер алар кол жазмадагы үлгүсү келтирилип комментарияланган учурларда мурда кандай чийилген болсо толук ошол үлгүдө келтирилүү менен гана чектелди.

Тексттерди басмага даярдоодо жогоруда кыскача эскерилгендерден башка да текстологиялык иштердин, тактоолордун көптөгөн түрлөрү жүргүзүлдү. Алардын баары тексттерге берилген комментарияларда чагылдырылды.

Тексттерге тиешелүү комментария, чечмелөө ж. б. түрдөгү иштердин ар бири ошол текст берилген жердин өзүндө атайын коюлган белгилер боюнча ирээти менен барактагы тексттердин аяк жагында жайгаштырылып берилди.

Бурмаланып жазылуулардын ар бир үлгүсү тексттеги биринчи жолуккан жерде гана эскертилип-көрсөтүлүп, андай жазылуунун андан кийинки жолугуулары канча кайталанса да эч эскертүүсүз эле туура формасында калды. (Бурмаланып жазылуу дегенде жеке эле сөздүн үлгүсү эмес, жалпы эле уланды, куранды мүчөлөр улангандагы формалары да эсепке кирет, б. а. ар бир формалык айырма чоң-кичине делбей биринчи жолуккан жерде көрсөтүлдү).

Китептин өзөгүн түзгөн тексттер ошол тексттерди кеңири, терең кабылдоону, түшүнүүнү жеңилдетүү максатын көздөгөн, тексттерге канчалык даражада түздөн түз тиешеси бардыгына ылайыктуу ирээтте жайгаштырылган бир катар тиркемелердин топтомдору менен жабдылган.

Тиркемелердин биринчиси тексттердеги айрым сөздөрдүн жазылыш үлгүлөрүнүн тизмеси.

Катчылар бурмаланган түрдө жазган сөздөрдүн ар бир формасы тексттерде биринчи кезиккен бир гана жерде белгиленгендиктен алар

кайсы бетте, кайсы ыр сабында экендигин дайым эсте тутуу өтө эле татаал иш. Каалаган адам китептин кайсыл жерин окуп жатса да ошондогу ар бир ага керек сөз катчылардын жазуусунда кандай үлгүдө кезигерин таап алууну жеңилдетүү үчүн ушул тизме берилди. Иштин ыңгайлуулугун арттыруу максатында тизме алфавит тартибинде жана негизги тексттеги сөз биринчи коюлуп, ошол сөздү катчылар кандай үлгүдө жазары, эгер бир нече түрдө жазылса бардык варианттары көрсөтүлдү.

Тиркемелердин ичиндеги көлөмдүүсү, мазмуну жактан татаалы жана аткарган жүгү боюнча маанилүүсү ушул тизмеге улай жайгаштырылган илимий комментарийлар.

Бул бөлүм бүгүн пайдалануудан чыгып калган айрым архаикалык сөздөрдөн тартып, кыргыздардын түрдүү ишенимдерине, үрп-адат, салттык жөрөлгөлөрүнө, этнографиялык, философиялык ж. б. көптөгөн түшүнүктөргө байланышкан термин, расми ж. б. ларга берилген чечмелөөлөрдү — комментарийларды ичине камтыйт.

Терминдерди чечмелөө негизинен эки мүнөздө: сөздүктөр тибиндеги кыскача түшүндүрмөлөр жана ага караганда алда-канча кеңири пландагы статьялар түрүндө. Бирок ошол статьялар да кеңири планда жүргүзүлгөн терең изилдөөлөр эмес, энциклопедиялык статьялар мүнөзүндөгү, негизинен атайын адистерге эмес, көпчүлүккө багышталган, жалпылык маанидеги кабарлар берүү гана максатын жаткарган чечмелөөлөр. Анын үстүнө ошол чечмелөөлөрдө сөз болуп жаткан термин түшүнүктүн түпкү маңызына терең кирүү, ачуу аракети эмес, негизи эмнеде экендикти эскерте келүү менен гана чектелип, колдон келишинче ошол түшүнүктүн эпостогу кабылдануусу, орду, кандай багытта жана максатта, маңызда пайдаланылышы ж. б. сыяктуу эң алды менен эпоско, анын мазмунуна тиешеси кандай экендикти билдирүүчү багыттагы материалдарды берүүгө көңүл бурулду. Статьялардын ичиндеги кыргыздардын турмуштук, үрп-адаттык көрүнүштөрүнө тиешелүү эпостун негизги темасы, идеясы менен тыгыз байланышкан, чыгарманын мазмунунда кенен орун алып, деталдаштырылып сүрөттөлгөн окуяларга, түшүнүктөргө тиешелүү терминдерди мүмкүн болушунча кененирээк берүү, эпостун материалдарындагы ошого тиешелүү маалымат, фактыларды толугураак чагылдыруу аракеттери көрүлдү.

Тиркемеге кирген терминдердин арасында саны жактан бир топ көлөмдүү орунду ислам динине байланышкан түшүнүктөр ээлейт.

Узак жылдар бою өлкөдө өкүм сүргөн идеологиялык кырдаалга ылайык исламдан оолактоо, ага көңүл бурбоо, бурса да терс маанайда сыпаттоо аракеттеринин кесепетинен «Манас» эпосуна байланышкан чоң проблемалардын ичиндеги эң аз көңүл бурулганы, дээрлик изилденбегени ушул багыт болуп калыптыр. Натиге жана ислам жөнүндөгү билгендерибиз чакталуу экенинин үстүнө ислам менен эпостун, бул варианттын алакасы, байланышы ж. б. маселелерде Сагымбайды исламды үгүттөгөн деп күнөөлөө менен чектелгенден бөлөк изилдөө жүргүзүлбөстүр. Ошон үчүн жана бүгүн араб тилин билген адистерибиздин жоктугунан, ошондой эле биз пайдаланууга мүмкүн болгон илимий адабияттарда тиешелүү маалыматтар жетишсиздигинен көп чайналуу-

га туура келди. Ушуга байланыштуу айрым сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн маанисин чечмелөөдө кеңешин айтып, жардам берген Бишкек шаарындагы мечиттин имамы Абдылмажит кары аксакалга рахмат айтабыз!

Тиркемелердин андан кийинки тобун жарыяланган тексттерде учураган, адам, уруу, эл, жер-суу аттарынын тизмелери түзөт. Ар бир ат китептин кайсыл бетиндеги тексттерде жолугары көрсөтүлүп, алфавит тартибинде, ар бир топ өз-өзүнчө түзүлгөн. Андан башка тизмеге кирген ар бир адамга кимдиги, аткарган ролу ж. б. маалымдаган кыскача мүнөздөмө-кабар берилди.

Жарыяланып жаткан тексттерге түздөн түз тиешеси бар тиркемелер ушулар. Булардан башка жарыяланып жаткан тексттердин мурда жарык көргөн үлгүлөрүнүн кыскача мүнөздөмөлөрү да тиркеме катары киргизилди. Бирок мурда басылып чыккан тексттердин кыргыз тилиндеги үлгүлөрү гана сөзгө алынып, башка тилдердеги котормолор эскерилген жок. Андай аракеттин зарылчылыгы жок деп эсептедик.

Тиркемелердин акыркы тобун кыргыздардын башка белгилүү манасчыларынын варианттарындагы ушул китепке кирген сюжетке туура келүүчү тексттеринин кыскача сюжеттик нугун таржымалоо түзөт. Албетте жарыяланып жаткан тексттердин башка манасчылар айткан варианттары тиркеме катары толук берилсе туура болмок. Бирок Сагымбай айткан варианттын зор көлөмү, ошондой эле башка варианттардагы тексттер да ал көлөмдөн анча деле кичине эместик буга жол бербейт. Ошон үчүн азырынча башка варианттардын окуялары кыскача баяндалуу менен чектелүү жалгыз жол. Ошол иште да эпостун илимге белгилүү бардык варианттары эмес, элге кеңири белгилүү чыгарманын окуяларын баштан-аяк толук түрдө айткан манасчылардын гана варианттары кепке алынды.

Окурмандарга башка белгилүү манасчылар, алардын варианттары жөнүндө жалпы маалымат берүү максатында сөз болгон жомокчулардын өмүрү, айткан варианты, ал варианттардын көлөмү ж. б. да айтылды.

Иштелген иштин жаңылыгын жана өзгөчө татаалдыгын, анын үстүнө талап кылынган деңгээлдеги адистердин өтө эле аздыгын, ишке жумшалган убакыттын тыкыр болуп калгандыгын эске ала бул жооптуу, маанилүү бастырылыш ийине жете иштелди дегенден алыспыз. Дегеле мындай көлөмдөгү, көп жактуу иш дароо эле бардык жактан терең ойлонулган болуп, мүчүлүштүгү жок жүзөгө ашырыла коет деш акылга да сыйбас. Ошентсе да «Манас» изилдөө илиминин бүгүнкү деңгээлдеги талабы, бул багытта аткарылды, азырынча колдон келгени ушул деген ойдобуз.

Китептин аягы улантылып жатат, аманчылык болуп, эл-журт саатсабырдан сыртта турса вариантты бүт ушул түрдө басмага даярдоо аягына чыгарылат. «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейине чейин үч китеп жарык көрөт деген үмүтүбүз бар.

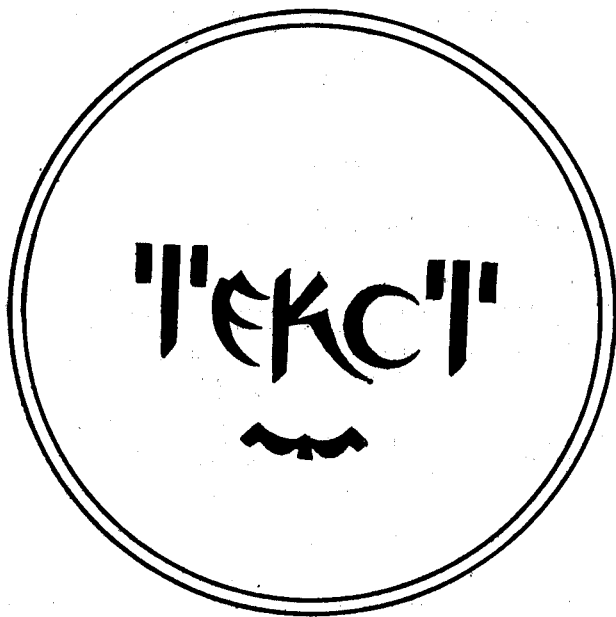
Иштелип жаткан иштин маанисин, баасын туура түшүнүп, иштин жүзөгө ашырылышындагы өзүлөрүнүн милдетин, жоопкерчилигин терең сезип, азыркы катаал мезгилде колуна келген жардамын аябай, китепти даярдап жаткандарга шарт түзүүгө чын пейилден аракет кыл-

гандыгы үчүн Институттун дирекциясына ыраазычылык билдире кетүүнү милдетим деп эсептейм.

Жарык көргөн китептеги, жалпы эле ушул бастырылышка тиешелүү өйдө-ылдыйлык, оң-терс жактар боюнча кеп-кеңеш айтууну, пикир алмашууну каалагандарга эшигибиз ачык, кандай мүнөздөгү ой-каалоолор болсо да угууга даярбыз. Бастырылыштын маңызын арттырып, пайдасы тие турган ар бир сунуш, ар бир ой-пикир кийинки китептерди даярдоодо эске алынарында күмөн жок.

Биздин дарек:
Бишкек шаары, Кыргыз Улуттук илимдер Академиясы. Адабият жана искусство институту
«Манас» бөлүмү.

С. МУСАЕВ.

МАНАС¹

Андак Ансар, Аглан Акбар², мурункулардан³ калган сөз*. Ан Ази-

¹ Тырмакчага алынып, тексттердин баш жагына жазылган бул «Манас» деген сөз мааниси жана аркалаган жүгү боюнча жалпы чыгарманын жана ошону менен бирге эле ушул жердеги тексттерге коюлган теманын милдетин аткаруу үчүн берилген өңдөнөт. Бирок ал сөздүн ушул жерге манасчынын эрки жана каалоосу менен түшүрүлгөнү күмөн. Анткени манасчылык өнөрдө бул түрдөгү салт, б. а. текстти айтууга киришүүдөн мурда чыгарманын жалпы атын атап туруп анан баштоо жок. «Манасты» айтуу өзүнөн өзү белгилүү иш болгондуктан, адатта, манасчы угуучуларга чыгарманын кайсыл окуясын айта турганын кара сөз, же жорго сөз менен кыскача чечмелеп берүү менен (буга ушул тексттердин башталышы да күбө) гана чектелип, негизги текстке — ырга өтө берген. Ошон үчүн бул теманы манасчы атайын талап кылган үчүн эмес, катчы (К. Мифтаков) тактоо иретинде төмөндөгү тексттер кайсыл чыгармага тиешелүү экендигин айгинелөө үчүн гана өз демилгеси менен жазып коюшу толук ыктымал.

Ушул сөздүн ылдый жагындагы тексттерге чейинки ачык жерге «Манастын уругу» — деген сөздөр да жазылган. Логикалык маанисине карап так ушул сөздөрдү бул жердеги тексттерге манасчы койгон тема дешке болор эле. Бирок сөздөр негизги тексттер жазылган кара сыядан башка (суюк көк сыя) менен жазылган жана кол тамга да катчыга эмес, башка адамга таандык. Буга караганда темача кол жазмага тактоо максатында кийин киргизилген, демек манасчынын эрки менен болгон иш эмес, текстке кийлигишүү. Тактоону ким жазганы белгисиз. Эпостун эл арасындагы оозеки жашоосунда анын чоң-чоң эпизоддору — окуялары өзүлөрүнчө аталыштарга («Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» ж. б.) ээ болсо да, чыгарманын тексттерин майда темаларга бөлүү, ар бир окуяга тема берүү салттык белги эмес. Бул под-тема эпосту бастырып чыгаруу аракеттеринин биринде жомокту жазма адабияттын үлгүсүнө жакындатуу далалаты менен киргизилген өңдөнөт. Бул аракетти эпостун текстине ыксыз кийлигишүү катары баалоо керек. Мындан нары бул түрдөгү манасчынын катышуусуз кийин киргизилген темалар да, башка жазуулар да текст арасында берилбейт, бирок түп нускада орун алган факты болгондуктан ошол сөздөр кездешкен жерде тийиштүү белги коюлуп, атайын түшүндүрмө аркылуу чечмеленет.

² Түп нускада (мындан ары Т. н.) — Андак Ансар, Аглан Акбар. Сөздөрдүн ар бири баш тамга менен башталып жазылган. Катчынын эмне максат менен же кайсыл эрежеге таянып бул түрдө жазганы белгисиз. Кыясы өзүнө белгисиз, түшүнүксүз сөздөр болгон үчүн аларды өзгөчөлөнтүү үчүн ошентсе керек. Бул сөздөрдүн жазылышы ар бир сөз созулма үндүү (aa) аркылуу жазылган катары окууга да мүмкүн. Жалпы эле кол жазмада тыныш белгилерин коюу, сөздөрдү чоң же кичине тамга менен жазуу эрежелери дээрлик сакталбайт. (Араб алфавитинде баш тамга жок болгондуктан жаны сүйлөм да, ошондой эле энчилүү аттар да катардагы сөздөр түрүндө жазыла берет). Ошон үчүн энчилүү аттардын жазылышы, ошондой эле үтүр, чекит ж. б. белгилерди коюу иши бүгүнкү орфографиянын эрежелерине ылайыкталып тексттерди басмага даярдоочулар тарабынан жүзөгө ашырылды.

³ Т. н. — мурункулардан. Айрым сөздөрдүн түп нускада кыргызча айтылыш жана бүгүнкү орфографияда жазылыш түрүнөн бурмаланып, өзгөрүлүп жазылышынын себептери тексттерди кагаз бетине түшүрүшкөн катчылардын билим деңгээли, түшүнүк-

рети* Мукамбет¹ Мустапа салайлий галейхи² васаламдан* төрт жүз жетимиш беш жылдан кийин түрк³ элинен, Түркүстан жеринен Каракан, Огуз кандан кийин Аланча кан уругунан Байгур, Уйгур⁴ деген болгон экен. Уйгурдан⁵ Кашкар, Жаркент⁶, Котон⁷, Көөнө Турпан⁸, Үч-Турпан⁹, Аксы, Күчөр¹⁰ деген жайлардагы¹¹ элдерди уйгур аташкан¹² экен. Байгурдун¹³ тукуму Анжиян¹⁴, Нарын¹⁵, Ысык-Көл, Чүй¹⁶, Лепси Кара-Курум¹⁷, Эртиш, Сары-Арка, Булгар, Жөнгөр-Кече¹⁸, аяк жагы Орол¹⁹ тоолоруна²⁰ чейин таралган экен. Жана Байгур балдары Бабыр-

төрү жана ошол кездеги кыргыз тилине ылайыкташкан орфографиянын али иштелип чыга электиги менен байланышкан. Ал абал кириш сөздө жана китептин — томдун аягында тиркемеде берилген эпостун катчылары жөнүндөгү макалаларда түшүндүрүлүп чечмеленди. Өзгөрүлүп калган ар бир сөз эгер ал башка формада берилген бир түрдө кайталанса бир гана жерде эскерилет, бардык мындай учурлардын себептерин кайдан табууга боло тургандык улам кайталанып эскерилип олтурулбайт. Ал эми ар бир бурмаланып жазылган сөздүн туура үлгүсү негизги тексттеги өз ордунда текстология илиминин принциптерине ылайык айтуучунун өз оозунан кандай түрдө — формада айтылса ошого мүмкүн болушунча жакын үлгүдө, негизинен бүгүн кабыл алынган орфографиянын талаптарына ылайык берилет. Ошол бурмаланып жазылган сөздүн өзү кийин да учураса алар эскертүүсүз эле туура үлгүдө негизги текстте берилет. Унгу сөздүн куранды уланды мүчөлөрүнүн өзгөрүүлөрүнүн ар бири өз-өзүнчө биринчи кезиккен жерде көрсөтүлөт.

¹ *Мукамбет*. Оозеки айтылууда, ошондой эле манасчынын айтуусунда да бул адам аты — Мукамбет же Мукаммед түрлөрүндө да айтыла бериши мүмкүн.

² *Салайлий галейхи*. Сөз өчүрүлүп, кайра оңдолуп жазылгандыктан так окуу мүмкүн эмес. Жалпы эле башка элдерден келген сөздөрдү, ошолордун ичинде ислам динине байланышкан арабча терминдерди да манасчы канчалык түрдө түп нускасына жакын айтканын жана ал айтылган сөздөр катчылар тарабынан айтылгандай так жазылганын, же алар өзү билгениндей өзгөртүп бергенин күмөнсүз тактоо мүмкүн эмес. Ошон үчүн бул мүнөздөгү сөз-терминдер кандай жазылса текстте ошол түрдө калтырылып, мааниси гана комментарияда чечмеленди.

³ *Т. н.* — түрүк.

⁴ *Т. н.* — ойгур.

⁵ *Т. н.* — (зарылчылыгы жок кайталоодон кутулуу үчүн мындан нары т. н. көрсөтүлбөстөн, катар номер гана берилип олтурат) — ойгурдан.

⁶ *Жаркент*. Бул топоним адатта «Жерген», «Жеркен», «Жаркен» түрлөрүндө да айтыла берет. Ошондой эле ушул үлгүлөрдүн аягына «т» кошулуп «Жергент, Жеркент, Жаркент») айтылышы да мүмкүн. Манасчы өзү кандай түрдө айтканын так белгилөөгө болбойт.

⁷ *Котан*.

⁸ *Көөнө торпан*.

⁹ *Ош торпан*. С. Сооронбаевдин кол жазмасында — «Үшторпан».

¹⁰ *Күчер*. Оозеки сүйлөөдө «Күчер» түрүндө айтылышы да мүмкүн.

¹¹ *Айлардагы*. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — жайлардагы. С. Сооронбаевдин кол жазмасында бул сөз «жайлардагы» делип жазылган.

¹² *Агар*.

¹³ *Байгурдын*.

¹⁴ Бул жердеги сөз айрылып окулбай калган, сөздүн аяккы эки тамгасы «ан» гана калган. Т. н. мурдагы көчүрмөлөрүндөгү ушул жердеги сөз — «Анжиян».

¹⁵ *Нарн*. Түп нускада «ы», «и» тамгалары көпчүлүк учурларда жазылбайт. Мындан нары андай учурларда эскертүүсүз эле контексттеги керек тамга кошулуп окулат.

¹⁶ *Чүй*.

¹⁷ *Карагурум*. Сөз Кара-Курум катары айтылышы да мүмкүн.

¹⁸ *Жөнгөргече*. Топоним оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

¹⁹ *Орал*.

²⁰ *тавларына*.

кандан Түбөй¹, Түбөйдөн² Көгөй³, андан Ногой⁴, Шыгай⁵, Чыйыр үч уул болгон. Бул⁶ үч уулдун⁷ дөөлөтү⁸ көлдөй⁹ толгон. Ногойдон¹⁰ төрт уул болгон: Орозду¹¹, Үсөн¹², Бай, Жакып¹³. Кытай өкүматы буларды¹⁴ бөлүп кеткен. Ошол Жакыптын Чыйыр деген агасы өлгөн. Андан кийин Жакып Чыйырдын Шакан аттуу¹⁵ катынын алган жана да монгол¹⁶ калкынан¹⁷ Бөйөндүн¹⁸ уулу Чаян дегендин Бакдөөлөт¹⁹ аттуу кызын алган. Ошо эки катындан бир баласы да болбогон, өзү²⁰ элүү²¹ жашка²² келген, эсепсиз бай болуп²³, салтанаты адамдан артык болгон. Шакан аты калып, баштапкы²⁴ эринин аты менен Чыйыр — деп аталып кеткен*.

¹ Тубей.

² Тубейден.

³ Көгөй.

⁴ Ногой.

⁵ Чыгай. Катчыдан кеткен каталык. Башка жерлерде, жалпы эле эпостун варианттарындагы салт боюнча туурасы — «Шыгай».

⁶ бол.

⁷ уулдын.

⁸ даолаты. Сөздү «даолати» катары окууга да болот. Жалпы эле катчылар басымдуу көпчүлүк учурларда «и» менен «ы» тамгаларын бирдей жаза бергендиктен мындан нары алар контекстке карата окулат жана атайылап эскертилип олтурбайт.

⁹ көлдөй.

¹⁰ Ногойдон. Сөздүн унгусун катчы эки сап жогоруда «Ногой» түрүндө жазган эле.

¹¹ Оросту.

¹² Усен.

¹³ Жакыб. «П» тыбышын «б» түрүндө жазуу кол жазманын ээсинин — катчынын мүнөздүү өзгөчөлүгү. Айрыкча сөз аягында келүүчү «п» тамгалары дайым дээрлик «б» аркылуу жазылат (деб, айтыб, бөлүб ж. б.). Мындай белги эгер «п» эки үндүүнүн арасында келген учурда оозеки айтылышында жумшартылып айтылышынын натыйжасы болсо катчынын эки тамганы бири-бирине өткөрүүсүн туура иштелген аракет дешке болор эле. Чынында андай эмес, катчы оозеки айтылышында «п» болуп угулган сөздөрдү деле (Жакып) «б» аркылуу жаза берет. Мындан нары ар бир ушундай көрүнүш атайын эскертүүсүз эле орфографиялык талапка ылайык жазылат.

¹⁴ боларды.

¹⁵ атту. Созулма үндүүлөр келүүчү кыргыз сөздөрүнүн басымдуу көпчүлүгүн катчы бир эле тамга аркылуу жазат. Бирок, бул ык катуу сакталган эреже эмес. Кез-кезде созулма үндүүлөр катар эки тамга аркылуу берилүү учурлары да кезигет (уул, шаар, наалып ж. б.). Мындан нары сөздүн мааниси бузулбас үчүн контекст боюнча созулма келүү зарыл болгон учурларда атайылап эскертип олтурбастан эле тиешелүү сөз орфографиялык эрежеге ылайык берилет. Бирок сөздү созулма же кыска үндүү аркылуу айтуудан маани өзгөргөн учурларда (бар-баар, кар-каар, жон-жоон, чап-чаап ж. б.) контексттеги мааниси тактоо үчүн сөздүн жазылышы менен сунуш кылынып жаткан окулуунун айырмачылыгы эскертилүүсү мүмкүн.

¹⁶ мангол.

¹⁷ калкындан.

¹⁸ Боендин. Түп нускада адам, жер-суу ж. б. энчилүү аттар да кээде-кээде гана болбосо дайым дээрлик кичине тамга аркылуу жазылат. Сөздүн тегин ажыратуу жеңил болсун үчүн түп нускага карабастан энчилүү аттар негизги текстте да, түшүнүрмөгө түшкөн сөз — терминдерде да эч эскертүүсүз эле чоң тамга менен берилди.

¹⁹ Бакдаолат.

²⁰ өзө.

²¹ илив.

²² яшка.

²³ болоб.

²⁴ баштапкы.

кандан Түбөй¹, Түбөйдөн² Көгөй³, андан Ногой⁴, Шыгай⁵, Чыйыр үч уул болгон. Бул⁶ үч уулдун⁷ дөөлөтү⁸ көлдөй⁹ толгон. Ногойдон¹⁰ төрт уул болгон: Орозду¹¹, Үсөн¹², Бай, Жакып¹³. Кытай өкүматы буларды¹⁴ бөлүп кеткен. Ошол Жакыптын Чыйыр деген агасы өлгөн. Андан кийин Жакып Чыйырдын Шакан аттуу¹⁵ катынын алган жана да монгол¹⁶ калкынан¹⁷ Бөйөндүн¹⁸ уулу Чаян дегендин Бакдөөлөт¹⁹ аттуу кызын алган. Ошо эки катындан бир баласы да болбогон, өзү²⁰ элүү²¹ жашка²² келген, эсепсиз бай болуп²³, салтанаты адамдан артык болгон. Шакан аты калып, баштапкы²⁴ эринин аты менен Чыйыр — деп аталып кеткен*.

¹ Түбөй.

² Түбөйдөн.

³ Көгөй.

⁴ Ногой.

⁵ Чыгай. Катчыдан кеткен каталык. Башка жерлерде, жалпы эле эпостун варианттарындагы салт боюнча туурасы — «Шыгай».

⁶ Бол.

⁷ уулдын.

⁸ даолаты. Сөздү «даолати» катары окууга да болот. Жалпы эле катчылар басымдуу көпчүлүк учурларда «и» менен «ы» тамгаларын бирдей жаза бергендиктен мындан нары алар контекстке карата окулат жана атайылап эскертилип олтурбайт.

⁹ көлдөй.

¹⁰ Ногойдон. Сөздүн унгусун катчы эки сап жогоруда «Ногой» түрүндө жазган эле.

¹¹ Оросту.

¹² Үсөн.

¹³ Жакыб. «П» тыбышын «б» түрүндө жазуу кол жазманын эсинин — катчынын мүнөздүү өзгөчөлүгү. Айрыкча сөз аягында келүүчү «п» тамгалары дайым дээрлик «б» аркылуу жазылат (деб, айтыб, бөлүб ж. б.). Мындай белги эгер «п» эки үндүүнүн арасында келген учурда оозеки айтылышында жумшартылып айтылышынын натыйжасы болсо катчынын эки тамганы бири-бирине өткөрүүсүн туура иштелген аракет дешке болор эле. Чынында андай эмес, катчы оозеки айтылышында «п» болуп угулган сөздөрдү деле (Жакып) «б» аркылуу жаза берет. Мындан нары ар бир ушундай көрүнүш атайын эскертүүсүз эле орфографиялык талапка ылайык жазылат.

¹⁴ боларды.

¹⁵ атту. Созулма үндүүлөр келүүчү кыргыз сөздөрүнүн басымдуу көпчүлүгүн катчы бир эле тамга аркылуу жазат. Бирок, бул ык катуу сакталган эреже эмес. Кез-кезде созулма үндүүлөр катар эки тамга аркылуу берилүү учурлары да кезигет (уул, шаар, наалып ж. б.). Мындан нары сөздүн мааниси бузулбас үчүн контекст боюнча созулма келүү зарыл болгон учурларда атайылап эскертип олтурбастан эле тиешелүү сөз орфографиялык эрежеге ылайык берилет. Бирок сөздү созулма же кыска үндүү аркылуу айтуудан маани өзгөргөн учурларда (бар-баар, кар-каар, жон-жоон, чап-чаап ж. б.) контексттеги маанини тактоо үчүн сөздүн жазылышы менен сунуш кылынып жаткан окулуунун айырмачылыгы эскертилүүсү мүмкүн.

¹⁶ мангол.

¹⁷ калкындан.

¹⁸ Бөендин. Түп нускада адам, жер-суу ж. б. энчилүү аттар да кээде-кээде гана болбосо дайым дээрлик кичине тамга аркылуу жазылат. Сөздүн тегин ажыратуу жеңил болсун үчүн түп нускага карабастан энчилүү аттар негизги текстте да, түшүндүрмөгө түшкөн сөз — терминдерде да эч эскертүүсүз эле чоң тамга менен берилди.

¹⁹ Бакдаолат.

²⁰ өзө.

²¹ илив.

²² яшка.

²³ болоб.

²⁴ баштапкы.

Чыйыр деп гана¹ айтылбастан² бара-бара Чыйырды — деп аталып кеткен. Алиги Жакып бай баласы жоктугун³ арман кылып ыйлап ушул⁴ төмөндөгү⁵ сөздөрдү⁶ айткан:

«Тукуму жок өтөм — деп, —
Туяксыз кантип кетем — деп, —
Жалгыз куу гана⁷ башым бар*,
Датым кимге жетем⁸?! — деп. —
Күндө-түндө⁹ тыным жок,
Дүнүйө¹⁰ жыйдым тепендеп,
Ажал жетсе* бир күнү¹¹
Акыретке кетем — деп*, —
10 Артымда туяк болбосо
Артык дөөлөт¹² нетем?!» — деп,
Баласы жоктон зарланып¹³,
Балалууну көргөндө,
Байкуш Жакып арданып,
Ботосу¹⁴ жоктон¹⁵ зарланып,
Ботолууну көргөндө
Боздоп¹⁶ Жакып арданып,
Көңүлү¹⁷ түрдүү¹⁸ сөгүлүп,
Көздөн¹⁹ жашы²⁰ төгүлүп,
20 Бир кудайга зар* айтып,
Бил²¹ баштаган нар айтып*.

¹ кна. Эки үнсүздүн арасында үндүү түшүп калып жазылуу арап алфавитинин өзгөчөлүгү. Сөздү «мына» деп окууга да болот.

² айтылмайынча, катчынын катасы, контекст боюнча туурасы — «айтылбастан».

³ жоктогно. Кыясы катчыдан кеткен ката. Контекст боюнча туурасы «жоктугун».

⁴ шол. Сөздү «ошол» катары окуу жөндүү эле. Бирок контекст боюнча «ушул» делиш туураарак.

⁵ төмөндөгү.

⁶ сөздөрдү.

⁷ гна. Катчы сөздү жогоруда «яна» түрүндө жазган эле.

⁸ жетем. Контекст боюнча «жетет» — делиш туураарак. Бирок жогорку сапта ушул сөзгө уйкашкан сөз «кетем» болгонуна караганда манасчы өзү эле бул жерде «жетем» — деп айткан дешке негиз бар.

⁹ күндө-түндө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

¹⁰ дуние.

¹¹ күни.

¹² даәлат. Сөздүн уңгусу 2-беттеги кара сөз текстте «даолат» — түрүндө жазылган.

¹³ зарданыб. Сөздүн айтылышы диалектилик белги болушу да мүмкүн.

¹⁴ ботосо.

¹⁵ жокдон.

¹⁶ боздаб.

¹⁷ күңүлү.

¹⁸ турлив.

¹⁹ көздөн.

²⁰ яшы.

²¹ бил. Сөздүн бүгүнкү кабыл алынган туура жазылышы «пил». Бирок оозеки сүйлөөдө манасчы «пил» — деп айтуусу өтө эле күмөндүү. Ушул абал эске алына бул сөз түп нускага — айтуучунун өз сөзүнө жакыныраак берүү далалаты менен «бил» түрүндө калтырылды.

Мойнуна¹ куржун² салынып*,
 Мазарды* көрсө бай Жакып
 Баркырап ыйлап жалынып,
 «Бербесе теңир* чарам жок,
 Беш түлүктөн³ мал* жыйдым,
 Беш чака булча⁴ арам* жок
 Жака салып тон кийип,
 Жабдык салып, ат минип,
 Жанымда болгон карам* жок!
 30 Тутунарга туяк жок,
 Тууганымдан айрылган
 Журтта мендей чунак жок!
 Карманарга туяк жок,
 Канатынан айрылган
 Калкта мендей чунак жок!
 Ажал анык, чаара жок,
 Аман жүрөр⁵ санаа жок,
 Акыретке бет алсам
 Атакелеп артымдан
 40 Наалып⁶ калар балам жок!
 Кунаным жүрөт⁷ кур* болуп,
 Кууп⁸ минер балам жок,
 Кудайым кылды чаарам жок!
 Талаада жүрөт тайларым,
 Таптап минер балам жок,
 Таалайыма ыйлайын,
 Ак* ишине чаарам жок!
 Жашым жетти кырк сегиз,
 50 Дүнүйө күттүм⁹ куп¹⁰ тегиз.
 Акыретке бет алсам
 Алтын, күмүш бул калат,
 Алган жарым тул* калат,
 Айдаган малга ээ¹¹ болуп¹²

¹ — мойнына.

² — коржун.

³ — түлүктөн. Басымдуу көпчүлүк учурда катчы каткалаң үнсүздөн кийин келүүчү үнсүз да каткалаң болуу ыгын жалпы эле үндүү, үнсүздөрдүн ээрчишүү законун так сактабайт. Мындан нары тексттердеги мындай учурлар кыргыз тилиндеги бүгүнкү кабыл алынган орфографиялык эрежелерге ылайыкталып жазылат жана сөздөрдүн маанилери өзгөрбөй турган болсо эскертелип олтурбайт.

⁴ — бул. Сөз «пул» катары да айтылат. Туура жазылышы — «пул». Оозеки сүйлөөдө көбүнчө «бул» түрүндө айтылары эске алынып, манасчы айткан үлгүгө жакын берүү максатында «бул» делип алынды.

⁵ — жүрөр.

⁶ — сөз созулма үндүү аркылуу «наалыб» түрүндө жазылган.

⁷ — жүрет.

⁸ — ковыб. Сөздү жазылыш формасынын жакындыгына карап «кооп» — деп окууга болбойт. Анткени, анда контексттеги маани туура чыкпай калат.

⁹ — көтдүм.

¹⁰ — коб. Сөздүн контексттеги мааниси — «коп» эмес «куп».

¹¹ — эе.

¹² — болуп. Бул сөздү катчы 42-сап ырда «болоб» түрүндө жазган эле.

Алтайдан келген кул калат,
 Аргымак семиз — кур калат.
 Атлес¹, шайы², дүрүйө³,
 Артымда бала жок туруп,
 Арбыды мынча⁴ дүнүйө,
 Айдап, жыйып акыры
 60 Азабын тарттым күнүгө⁵
 Зарланып жүрүп бала үчүн
 Зар болдум жакшы⁶ күлүүгө⁷
 Оболоп⁸ учкан ак шункар⁹
 Таптап салар кишим жок,
 Баш күнүмөн¹⁰ мал жыйдым
 Бала менен ишим жок.
 Жүргөнүм¹¹ менин чала экен,
 Дүнүйө ээси¹² бала экен,
 Артында¹³ бала жок болсо¹⁴,
 70 Дүнүйөсү¹⁵ курусун¹⁶,
 Бузулуп¹⁷ калган калаа экен!
 Атам Ногой кан болду¹⁸,
 Жакып кандай жан болду?!
 Айдаган жылкым сан болду,
 Айлымдын үстү¹⁹ чаң болду,
 Чайнаганы май болду,
 Чарбадары бай болду.

1 — *адрес*. Кыясы катчыдан кеткен ката, контекст боюнча туурасы — «атлес».

2 — *чайы*.

3 — *дурье*.

4 — *мынча*. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

5 — *күнүгө*. Оозеки сүйлөөдө «күнүгө» түрүндө айтыла берет, туура жазылышы — «күнүгө».

6 — *якшы*.

7 — *күлүгө*. Ушул ыр сабы менен К. Мифтаков жазган тексттер бүтөт.

8 — *обалаб*.

9 — Ушул ыр сабынан тартып түп нусканын 4-бетинен Ыбырай Абдырахманов катчы жазган тексттер башталат.

10 — *күнүмөн*. Сөздү «күнүнөн» — деп окууга болот. Бирок, контексттеги маани тагыраак ачылышы үчүн «күнүмөн» делиш туурараак.

11 — *жүргөм*. Сөздү «жүргөним» — деп окууга да болот. Сөздөрдүн ушул түрдө үндөшүү мыйзамына туура келбей жана айрым тамгалардын түшүп калып жазылышынын бул жердеги көрүнүшү арап тамгасынын өзгөчөлүгү менен шартташкан. Үндүү түшүп калып жазылып, контекстке карата тиешелүү тыбыш-тамга кошулуп окулуу түп нускадагы кеңири жолуккан белгилердин биринен. Айрыкча «и», «ы» тамгалары көп учурларда жазылбай кете берет да, тиешелүү тыбыш контекстке карата кошулуп окулат. Мындан нары эки ача мааниге ээ бблуучу жерлер гана тактоо үчүн көрсөтүлбөсө, башка учурлар атайыланып эскертилип кайталанып олтурбай, орфография боюнча туурасы жазылат.

12 — *иеси*.

13 — *артымда*. Катчыдан кеткен ката. Контекст боюнча туурасы — «артында».

14 — *болсо*.

15 — *дүниеси*.

16 — *курусын*.

17 — *бузылып*.

18 — *болды*.

19 — *үсти*.

80

Тиккени сарай үй болду,
Тексиздин баары бий болду,
Зарланып ыйлап бала үчүн¹
Жакып бай байкуш ий болду.
Күрөөкө² зоот³ дат болду,
Кермеде толгон⁴ ат болду,
Көйкүлүктү⁵ көргөндө⁶
Күлкүдөн⁷ Жакып жат болду!
Эзлеп⁸ минер бала жок,
Эгем кылса чаара жок,
Эркек бала күтөм⁹ — деп,
Эр Жакыпта санаа жок!»

Жакып ушу¹⁰ сөздү¹¹ айтып, ыйлап көңүлү¹² бузулуп¹³, көз жашы тизилип, жылкы, төө¹⁴ малынан кайтып, кудайга¹⁵ зарын айтып, күнгүрөнүп¹⁶ ыйлап, чаршемби күнү¹⁷ малдан үйүнө¹⁸ кайтып, ушу сөздү айтып, Туучунак минип желип, бай Жакып туп-туура үйүн¹⁹ көздөй²⁰ келип, айылынын²¹ жанына²² жакын атасынын²³ аты Акымбек, анын Мендибай деген бир баласы бар эле, он бир жашында, суусар бөркү²⁴ башында, келди Жакып, кашына, көзү²⁵ түштү²⁶ жашына.

«Ай, аке не ыйлайсыз? Эртели-кечти эки көздөй жашты тыйбай-

1 — үчин.

2 — күрөөгө.

3 — саут.

4 — толган.

5 — көйкүликти.

6 — көргөндө.

7 — күлкүден.

8 — илеб.

9 — күтөм. Сөз оозеки сүйлөөдө «Күтөм» түрүндө да айтыла берет.

10 — ушы. Кол жазмадагы мүнөздүү көрүнүш — көп учурларда сөздүн аяккы муундагы үндүү тамгалар, айрыкча «у» (ушы), «ү» (сөзди) тыбыштары, өз формасында эмес, «ы» же «и» формасында жазылып берилген.

11 — сөзди.

12 — көңүлү. Ушул сөздү 17-сап ырда К. Мифтаков «күнүлү» түрүндө жазган эле.

13 — бузылып.

14 — туге.

15 — хдайга. Сөздү «хидайга» катары окууга да болот. Ушул эле сөз түп нуска-нын 2-бетиндеги 19-ыр сабында катчы К. Мифтаков тарабынан «кудай» түрүндө фиксацияланган.

16 — күнөирениб.

17 — күни.

18 — уйине.

19 — уйин. Сөздүн унгусу бир сап эле жогоруда «уй» (уйине) түрүндө жазылган.

20 — көздөй.

21 — айлының.

22 — жанынан, контекст боюнча туурасы — «жанына».

23 — атасының. Катчы Ы. Абдырахмановго мүнөздүү көрүнүштүн бири көпчүлүк учурда сөз аягында келүүчү «н» тыбышын «ң» аркылуу жазат. Мындан нары атайын эскертүү талап кылынбаган учурларда контекст боюнча туурасы берилет.

24 — берки.

25 — кези.

26 — түшти.

сыз?» — деп сурады. Ал сөзүнө¹ Жакып жооп² айтып турбады. Абыдан катуу³ ыйлап, үйгө⁴ келип түштү. Атын байлабады, алды-артын⁵ карабады, караганга жарабады. Үйгө кирди, киргенин Чыйырды байбиче көрдү.⁶ Кандайлыктан капаланды экен? — деп, — «Не болду сизге — деп, капалыктын жөнүн⁷ айтчы бизге?» — деп, жооп сурады.

- 90 Анда Жакып⁸ кеп айтат,
 Ачууланып бек айтат:
 «Эси жок кандай катынсың,
 Эсирген кандай каапырсың?!
- 100 Эртели — кечти мен чыксам
 Элким үйдө⁹ жатырсың¹⁰,
 Эркелеткен балаң жок,
 Эрмек болор¹¹ адам жок,
 Же сүйөрүнө¹² балаң жок,
 Же сүйөнүшөр¹³ адам жок,
 Ушундайды¹⁴ эстесем
 Сүлдөрүм¹⁵ бар, дарман жок
 Сүйсөм¹⁶ бала арман жок!
 Баштатадан тек жүрдүм¹⁷,
 «Бала болор!» — деп, — жүрдүм,
 Байкабастан көп жүрдүм.
 Кутмандуудан* бата алдым,
 Куруп¹⁸ калсын дүнүйө¹⁹,
 Куу баш Жакып атандым!
 «Карыды Жакып куу баш» — деп, —
- 110 Калктын баары сени айтат
 «Катыны жүрөт туубас!» — деп.

1 — сөзүнө.

2 — жауап.

3 — катты. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

4 — үйгө.

5 — ал артын. Контекст боюнча туурасы — «алды-артын».

6 — көрди.

7 — жөнүн.

8 — «Жакып» деген сөз эки кайталанып жазылып калган.

9 — үйдө.

10 — жатырсың. Сөздүн бул жердеги мындай формасы катчынын бурмалап жазуусунун натыйжасы эмес, манасчынын өзүнө таандык көрүнүш, буга жогорудагы ушул сөзгө уйкашкан «каапырсың» деген сөз далил болуп турат.

11 — болар.

12 — суериңе.

13 — суенишер.

14 — ушундайды. Оозеки сүйлөөдө «ушундай» түрүндө айтылышы да мүмкүн. Сөздөрдү катчы угулушу боюнча жазуусу кемчилик эмес, тескерисинче анын зарыл милдети жана ийгилиги.

15 — сулдериңи.

16 — сүйсөм.

17 — жүрдүм.

18 — курыб.

19 — дүйнө. Бул сөз 6-ыр сабында жана кийинки саптарда да К. Мифтаков тарабынан «дуние» түрүндө жазылган. Ы. Абдырахманов өзү да 68-сап ырда «дуние» — деп берген.

- Санап туруп¹ дунүйө
 Заманам бүгүн² айланды,
 Баштагы сенин жолуң³ кууп,
 Бакдөөлөт⁴ жолу⁵ байланды.
 Эки катын алганым,
 Эч туяк көрбөй⁶ калганым,
 Эсиме түшүп⁷ элкиндик,
 Эгеме* ыйлап зарландым!»
 120 Бай Жакып турду⁸ муну⁹ айтып,
 Байбичесин мунайтып:
 «Мендей карган кемпирди
 Мээнетке¹⁰ кудай келтирди.
 Менин элүүгө¹¹ жашым жеткени,
 Эчактан бери түнүлдүм¹²,
 Эсимден бала кеткени.
 Эркелеткен катынын
 Эмдиге туубай неткени?
 Бакдөөлөт ат коюлуп¹³,
 130 Бала тууп бергендей
 Басып жүрөт чоюлуп¹⁴.
 Эки катын биригип
 Эркек — деп, сени сактады,
 Эркелеткен катынын
 Эмдиге бала таппады.
 Эзелден ишим тетири,
 Эгем таала чактады.
 Мөмөсүз¹⁵ жыгач отундур¹⁶,
 Туубай турган болгон¹⁷ соң
 140 Тумшугу¹⁸ жок катындыр!»
 Байбиче турду майышып,
 Бай Жакып турду кайышып,

¹ — турыб.

² — бугүн.

³ — жолуң.

⁴ — Бакдуалет. Бул адам аты К. Мифтаков жазган тексттерде «Бакдаолат» формасында жазылып берилген. Эки катчынын бир эле сөздү эки башка транскрипциялашынын өзү манасчынын оозунан чыккан сөз башка экенин айгинелейт.

⁵ — жолы.

⁶ — көрбөй. Оозеки сүйлөөдө сөз «көрбөй» түрүндө да айтыла берет.

⁷ — түшиб.

⁸ — турды.

⁹ — муны.

¹⁰ — мейнатке.

¹¹ — элүүгө. Оозеки сүйлөөдө ушул формада айтыла берет.

¹² — туңилдим.

¹³ — койылыб.

¹⁴ — чойылыб.

¹⁵ — момесиз.

¹⁶ — отындыр.

¹⁷ — болган.

¹⁸ — тумшыгы.

Жетип келди Бакдөөлөт
 Жекенге буту¹ чалышып.
 Бакдөөлөт туруп муну айтат,
 Байбичени муңайтат:
 «Мен шордууга² нетти? — деп,—
 Эжекемдин* жолун³ кууп,
 Этегимден⁴ кан чыкпай,
 150 Баштагы болгон эжемдин
 Жолун жолдоп⁵ кеттим! — деп. —
 Балам десем зарланып,
 Бала туубай койгондон⁶
 Байбиче өлбөйт⁷ арданып.
 Үйүм⁸ толгон көөхар⁹ таш,
 Үмүтүм¹⁰ көп, башым жаш!
 Жер ортосу¹¹ боз дөбө¹²
 Билесиз басып жылбасын,
 Мээнет¹³ баскан Чыйырды
 160 Бендени*¹⁴ сендей кылбасын!
 Берер кудай¹⁵ өзүмө¹⁶,
 Мен киргенде үйүнө¹⁷,
 Мен өндөнгөн¹⁸ алуучу*¹⁹,
 Көрүнөт²⁰ экен көзүнө!»²¹
 Бакдөөлөт аны айтыптыр,
 Басып чыгып кайтыптыр²².

1 — буту.

2 — шордыга.

3 — жолым.

4 — этегимден.

5 — жолдаб.

6 — койгандан.

7 — өлбөйт.

8 — үйүм.

9 — көхөр.

10 — үмитим.

11 — ортасы.

12 — дөбө.

13 — менат. Сөздүн уңгусу 123-сап ырда «мейнат» (мейнатка) делип жазылган.

14 — биндени.

15 — хдай.

16 — озиме.

17 — уйиңе. (155-сапта «үйүм»)

18 — өңдөнгөн.

19 — алуучы.

20 — көринет.

21 — көзиңе.

22 — Болжол менен ушул ыр сабынан кийин «Чыйырдынын түш көргөнү» деген сөз бар. Темача мүнөзүндөгү бул сөздөр эки катар жазылган ыр саптарынын арасындагы ачыкка жогортон төмөн карай түп нуска жазылган сыядан башка сыя (көк) менен жазылган. Кол тамга катчыныкы эмес. Кебетеси кийин эпосту басмага даярдоо учурларынын биринде тактоо иретинде киргизилген өндөнөт. Аны иштеген адам белгисиз. Тема кайсыл жерге коюлары да белгиленбеген, ыр тексттериндеги контекстке караганда логикалык орду ушул жерде дешке болот. Бирок, жалпы эле мындай теманын коюлушу манасчынын текстине кийлигишүүнүн бир түрү катары терс бааланат. Анткени бул түрдө майда темалар эпоско мүнөздүү белги эмес.

- 170 Аны көрүп¹ байбиче
 Айтар сөзү² жок болуп³,
 Акыл ойлоп⁴ токтолуп⁵,
 Көңүлү канча сөгүлүп⁶,
 Көзүнүн⁷ жашы төгүлүп⁸,
 Жүүнү⁹ бошоп¹⁰ жыгылып,
 Жүк алдына бүгүлүп¹¹:
 «Алагөр кудай барымды,
 Төрт түлүктүү*¹² малымды!
 Аман койсо¹³ чалымды
 Жашартар кудай жанымды,
 Ушунчанын¹⁴ бэси
 Угар бекен зарымды?»
- 180 Алда¹⁵ берсе тилегим
 Аябас элем¹⁶ барымды!»
 Аны айтып байбиче
 Башын койду¹⁷ жаздыкка,
 Бакдөөлөттүн¹⁸ көңүлү
 Кеткен экен кастыкка¹⁹.
 Кач көңүлү билинди,
 Ыйлап жатып Чыйырды
 Чырым көзү илинди.
 Уйкуга²⁰ көзү барыптыр.
- 190 Уюп²¹ уктап калыптыр.
 Чыканагы талыптыр,
 Чырым уйку алыптыр,
 Ак селдеси башында,
 Ак сакалдуу²² бир адам

1 — көриб.
 2 — сөзи.
 3 — болыб. Сөз мурда 41-сап ырда «болоб», ал эми 53-сап ырда «болуп» — делип жазылган эле.
 4 — ойлаб.
 5 — токталыб.
 6 — сөгилиб.
 7 — кезиниң.
 8 — төгилиб.
 9 — жүүни.
 10 — бошаб.
 11 — бүгилиб.
 12 — түлүкти.
 13 — койса.
 14 — ушунчаның.
 15 — але. «Алда» деген сөздү катчы көбүнчө ушул формада берет, кээде алда, «алла», же «алле» түрүндө да кезигет.
 16 — эдим.
 17 — коиды.
 18 — бакдаулетдин.
 19 — касдыкка. Оозеки сүйлөөдө ушул формада айтылышы да мүмкүн.
 20 — уйкыга.
 21 — уйыб.
 22 — сакалды.

- 200 Келип кирди кашына,
Ыйлап жаткан бакырдын
Ырайымы¹ келди жашына:
Барбардигер*² бар кудай
«Ыйлаба!» — деди силерди,
Мени буйруп³ жиберди.
Аяктай болгон ак алма —
Азелден* ширин бал⁴ алма,
Алда буюрган⁵ алма — деп, —
Напсиң өлсүн⁶ жалма — деп, —
Кызыл алма кыз — деди, —
Кызматкербиз биз — деди, —
Кылган ишин түз — деди, —
Мынабу айткан сөзүмдүн⁷
Маанисине түш — деди, —
- 210 Ак амири* күч — деди. —
Айтканымды бил — деди, —
Алтымыш кулач ажыдаар
Ат ордуна⁸ мин!» — деди.
«Алиги жеген ак алмам⁹
Курсагыма толуптур¹⁰,
Артымдан чыкты ышкырып,
Ажыдаар болуптур¹¹,
Ачууланып оп тартса
Ай-ааламды соруптур¹²

¹ — *ырамы*. Сөз манасчы тарабынан эле ушул формада айтылышы да мүмкүн.

² — *Перфедигер*. Ушул сөз бул жерде «бербердигер» делүүчү катчы жазган формага жакын үлгүсүнө караганда барбардигер «бар кудай» деген түрдө жанаша турган сөздөрдөгү «а» тыбышына үндөшүп айтылышы жөндүү өңдөнөт. Буга караганда манасчы өзү сөздү «барбардигер» деп айткан дешке негиз бар.

³ — *буйрыб*.

⁴ — бак, катчы кетирген каталык, контекст боюнча туурасы «бал».

⁵ — *буюрган*.

⁶ — өлми, катчынын механикалык катасы, контекст боюнча туурасы «өлсүн», бул сөздүн ордунда «ушул», «экен» деген сөздөрдүн бири болуу да мүмкүн эле.

⁷ — *сөзимдин*.

⁸ — *орнына*.

⁹ — окуянын ушул жеринде үзүлүп калгандык байкалат; Чыйырдынын түшүнө кирген ак сакалдуу адамдын сөзүнөн жыйынтык чыга элек жатып эле дароо Чыйырды айткан сөздөр башталат. Контекстке караганда бир-эки ыр сабы эле эмес, андан алда канча узак үзүндү түшүп калган өңдөнөт. Анткени түштөгү Чыйырдыга алма берген адамдын сөзүнөн кийин байбиче көргөн түшүнү кимдир бирөөгө айтканы, же өзүнчө эле ойлонгону белгисиз. Окуянын жүрүшү нугун бузуу, карама-каршылыктарга жол берүү Сагымбайга мүнөздүү белги эмес. Тескерисинче анын вариантындагы окуялардын өнүгүшү өзүнүн тактыгы, логикалык байланышы менен айырмаланып турат. Бул жердеги мүчүлүштүктүн себеби белгисиз, экинчи катчы Сапарбай Сооронбаев тарабынан жазылган тексттерде да бул жер ушул тексттен эч айырмасыз. Мындан эки башка жыйынтык чыгарууга болот: 1) Сооронбаев бул жерлердеги тексттерди өзү манасчынын айтуусунда жазбастан Ы. Абдырахмановдон көчүргөн; 2) манасчы өзү эле бул жерде кандайдыр себеп менен текстте мүчүлүштүк кетирген.

¹⁰ — *толыбтыр*.

¹¹ — *болыбтыр*.

¹² — *сорыбтыр*.

- 220 Көрдүм¹ чочуп² нез болуп,
Узарыптыр өз боюм³
Бир жүз отуз⁴ кез болуп.
Ойгонуп⁵ чочуп калганым,
Оюма⁶ ар иш алганым.
Байкап көрдүм кашымда
Бай Жакып уктап калганым».
Коңуругу⁷ баш жарып,
Козголбой⁸ уктап бай Жакып
Кыйын уктап калыптыр,
230 Ойготпоюн⁹ аны — деп,
Байбиче оюна¹⁰ алыптыр.
«Байбиче, байга нетти? — деп,—
Байлаган киши жок беле,
Аты бошоп¹¹ кетти — деп,—
Акымбек уулу¹² Мендибай
Жакындап кууп жетти — деп,—
Байлаар киши болбосо¹³
Ал өндөнгөн доңузду¹⁴
Байбичеси, токолу¹⁵.
—
240 Байлап койсо нетти?!» — деп,
Бердике туруп бек айтты,
«Бербей койду бала» — деп,—
Бербердигер*¹⁶ Алдага¹⁷
Өчөшөбү?»¹⁸ — деп, айтты.
«Бала берер кудурет^{19*},
Өкүмүн²⁰ өзүнөн²¹ бөлөк²² ким билет,

1 — көрдүм.

2 — чочуб.

3 — бойым.

4 — отуз.

5 — ойганым.

6 — ойыма.

7 — коңуругу.

8 — козгалбай.

9 — ойгатбайын.

10 — ойына.

11 — бошоб.

12 — уулу.

13 — болбаса.

14 — даңызды.

15 — токалы.

16 — ферфердигер. Ушул эле сөздү катчы 198-сап ырда «Перфердигер» формасында жазган. Тексттерде бул сөздүн жазылышы «барбардигер», же «бербердигер» түрлөрүндө кезиге берет. Кыясы ыр саптарындагы уйкаштыктын, ыргактын, же мурдагы, кийинки ыр саптарында кандай үндүүлөр көбүрөөк жолугарына ылайык манасчы өзү эле сөздү эки үлгүдө колдонсо керек. Ушул абалды эске ала мындан нары зарыл үлгүсү колдонула берет.

17 — Алеге. Сөз «ги» аркылуу эмес, «гы» аркылуу жазылган.

18 — очешеби.

19 — кудирет.

20 — өкимин.

21 — озинен.

22 — бөлөк.

- 250 Ат байлаар адам болбосо
 Бакдөөлөткө¹ чоң милдет!²
 Бердике муну айтканы,
 Байдөөлөттүн мойнуна
 Баса минди шайтаны:
 «Буурул² сакал адамдар
 Мындай³ бузук⁴ сөздү айтабы?
 Кызматкер балдар кырк эле,
 Малайдан башым кутулбайт⁵,
 Жалчыдан жаным тынчыбайт,
 Ошончонун⁶ баарынан
 Ат алар киши түк калбайт!⁷
 Мен байлоочу⁷ белем башынан,
 260 Байы чыкпай калганбы
 Байбиченин кашынан?
 Куруп калган томаяк
 Курсагы тоюп⁸ алганбы
 Куу кемпирдин ашынан!⁸»
 Бердике чалга бек айтат,
 «Мээнет баскыр!» — деп айтат.
 Безеленип Бакдөөлөт
 Бекем-бекем кеп айтат.
 Бердике сөзү токтолду⁹,
 270 Белден ашкан Мендибай
 Ат кууган бойдон¹⁰ жок болду.
 Көз байланды, түн болду,
 Ат кууган бойдон жоголуп¹¹
 Мендибай аты ким болду?
 Мендибайдын энеси —
 Байжайыраак эмеси¹².
 Канымжан келди кашына,
 Карап көрсө¹³ бай Жакып
 Жаздык¹⁴ коюп¹⁵ башына,

1 — бакдаулетке.

2 — буурул.

3 — мундай. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө да айтыла берет.

4 — бузук.

5 — кутулбайт.

6 — ошанчанчың.

7 — байлаучы.

8 — тойыб.

9 — токталды.

10 — бойдан.

11 — жогалыб.

12 — эменеси. Катчынын катасы. Контекст боюнча туурасы — «эмеси».

13 — көрсө.

14 — жастык. Оозеки сүйлөөдө диалектилик өзгөчөлүк катары ушул түрдө айтылышы мүмкүн. Бирок манасчы ушул түрдө айтканын, же катчы анын айтканынан өзгөчөлөнтүп жазып койгонун так айтуу кыйын.

15 — койыб.

- 280 Узарып уктап калыптыр,
Ушуну¹ көрүп Қанымжан
Уруштун² сөзүн³ салыптыр.
Чыйырдыга кеп айтат,
Чымырканып бек айтат:
«Баштатан башы байлалуу
Малайын белек? — деп, айтат. —
Ойготсоңчу⁴ эринди,
Ойлосоңчу⁵ сөзүмдү⁶,
Он бирде балам жоголсо⁷,
- 290 Оболдон⁸ бала көрбөдүн⁹,
Мени да¹⁰ окшоткону¹¹ турсун¹² өзүнө¹³,
Байбиче десе мактанып,
Бирди-экини¹⁴ кишини
Бир да илбейсиң көзүнө¹⁵.
Эртеден балам жоголду¹⁶,
Эч албайсың эсине.
Каракчы бар, ууру бар,
Жалгызымдан айрылсам
Сенин жаныңды коёр¹⁷ ким дейсиң?!
- 300 Миңдеп жаткан жылкыңды
Бир түгүнө¹⁸ албаймын,
Чыбыр толгон жылкыңды
Чыпалагына албаймын,
Адыр толгон жылкыңды
Аягына албаймын,

1 — ушуну.

2 — урыштын.

3 — сөзүн.

4 — ойгатсаңчы.

5 — ойласаңчы.

6 — сезимди.

7 — жогалса.

8 — аuelден. Жазылуу формасы катчыга мүнөздүү болгону менен «ээзелден», «мурунтадан», «оболдон» деген маанидеги сөздүн «абалтан» түрүндө айтылышы манасчыга эле таандык көрүнүш болуусу да ыктымал. Ошону менен бирге эле «оболдон», «ээзелден» деп айтылган сөздү катчы өзү «аuelден» деп «ондоп» жазышы мүмкүн экендикти да эсептен чыгарууга болбойт.

9 — көрбөдим. Сөз «көрбөдүм» катары окулуу тийиш эле. Бирок катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «көрбөдүн».

10 — де.

11 — окшатканы.

12 — турсуң.

13 — озиңе.

14 — бирде-экиде. Катчынын мүчүлүштүгү, контекст боюнча туурасы — «бирди-экини».

15 — 293—294-сап ыр болуп жазылган. Ар бири 8 муундан турган бул эки сап ырдын эки бөлүнүп жазылышы туура. Он алты муундан турган ыр саптары Сагымбайдын вариантына мүнөздүү белги эмес. Тескерисинче эч жерде учурабайт. Буга караганда эки сап ырды бир сап катары жазып коюу катчыдан кеткен мүчүлүштүк.

16 — жогалды.

17 — кояр.

18 — түгине.

- 310 Өзүң¹ тирүү² бербесен,
 Өлбөй³ тирүү калбаймын!
 Байбиче сага⁴ мал кызык,
 Бу күндө⁵ мага⁶ бала ысык,
 Олтурамбы⁷ бу жерде
 Ойноп⁸ сага алышып⁹.
 Түн ортосу болуптур,
 Жыбырап жылдыз толуптур.
 Же алигиче кабар жок,
 Артынан киши барган жок,
 Узатпай уштап алууга
 Ургаачы менде дарман жок!»
 Бай Жакып атын качырды,
 Басып келип Канымжан,
 320 Чыйырды мээсин ачитты.
 Байбиче турду балк этип,
 Балкы* тоң менен жалк этип.
 «Кармап кетсе баламды,
 Каракчы бар, ууру бар,
 Какчандаган куу кемпир
 Сенден кара жан аяп каламбы?
 Аябайм сенден жанымды¹⁰,
 Адашып балам жоголсо
 Албаймын дүйнө¹¹ малыңды,
 330 Азыр ойгот¹² чалыңды!
 Бөрүсү¹³ бар, түлкү¹⁴ бар,
 «Бай жандаймын: — деп, жүрүп¹⁵
 Балам кокус¹⁶ жоголсо
 Мага да мазак менен күлкү¹⁷ бар.
 Аюу менен жолборс¹⁸ бар.

¹ — үзин. Сөздүн уңгусун катчы мурда (161-сап ыр) «о» аркылуу (озиме) жазган эле.

² — тири. Сөздүн мындай формада айтылышы манасчыга таандык белги болушу да мүмкүн.

³ — олбей.

⁴ — саган.

⁵ — күндө. Оозеки сүйлөөдө сөз «күндө» түрүндө да айтыла берет.

⁶ — маган.

⁷ — олтырамбы.

⁸ — ойлап. Контекст боюнча «ойноп» делиш туура.

⁹ — 310—311-ыр саптары бир сап катары жазылып калган.

¹⁰ — жаныңды. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы—«жанымды»,

¹¹ — дүйнө. Сөздүн бул формада жазылышы жогоруда (107-сап ыр) «дүнүйө» катары окулду эле. Бул жерде ыр сабынын ыргагы үчүн «дүйнө» делиш ыңгайлуураак.

¹² — ойгат.

¹³ — бериси.

¹⁴ — түлки.

¹⁵ — жүрип.

¹⁶ — кокыс.

¹⁷ — күлки.

¹⁸ — жолбарс.

- Жолугуп¹ калса кокустан²
 Аман жаның койбос³ бар.
 Жолукса⁴ жолборс албайбы,
 Анан менин жолум⁵ катып калбайбы?
 340 Качырса каман чалбайбы,
 Анан менин кадемим катып калбайбы?!
 Ат байлоодон⁶ эригип,
 Алжыганың билбейсиң⁷,
 Ак маралдай керилип,
 Кеткен сенин кыябың,
 Кемигениң билбейсиң,
 Келинден бетер сыягың,
 Сенин кеткей атың кубалап
 Менин кетилеби туягым?
 350 «Кеби менен курсун!»⁸ — деп,
 Мени кенебей турган сыягың!
 Балам кетти кечинде,
 Күн батар жакын кезинде,
 Артынан барган бир жан жок,
 Албайсыңар эсиңе!
 Жылкычы бар, койчу⁹ бар,
 Жыргап жүрөт ушулар¹⁰.
 Төөчү¹¹ менен уйчулар¹²
 Дөөкүрсүп¹³ жүрөт ушулар,
 360 Байбиче болсоң мейлиң ээ¹⁴,
 Баланын баркын билбейсиң,
 Баятадан сөз айтсам,
 Куураган куу баш кемпирсиң,
 Кулагыңа илбейсиң!
 Басып барды камынып,
 Бай Жакыпка чамынып:
 «Жоошураак¹⁵ аттан минбейсиң,

¹ — жолыгыб.

² — кокустан.

³ — койбас.

⁴ — жолукса.

⁵ — жолым.

⁶ — байлаудан. Ушул эле сөздүн «атын байлабады» деген маанидеги үлгүсүн катчы 5-бетте (Түп нусканын 5-бети) «байлабады» деп туура формада жазган.

⁷ — 342—343-ыр саптары бир сап катары жазылып берилген.

⁸ — курсун. Сөздүн туура мааниси «курусун», бирок манасчы өзү эле ыр сабындагы ыргактын таламына ылайыктап «курусун» дебестен, «курсун» — деп айтышы мүмкүн.

⁹ — койчы.

¹⁰ — ушулар.

¹¹ — туючи.

¹² — уйчулар.

¹³ — декирсиб.

¹⁴ — мейлиңе. Контексттеги маани так ачылыш үчүн сөздүн «мейлиң ээ» делип эки бөлөк жазылышы туура.

¹⁵ — жаушырак.

- 370 Же жобогонун¹ билбейсин.
 Бу жолу каткан куу малды
 Ээлөөчүбүз² ким дейсиң?
 Каргаша болуп атыңыз
 Качып кетип жоголду,
 Капаланып сен келип,
 Кантип ишим оңолду³.
 Капа бойдон сен келип,
 Мен кашыңа чыгып теңселип,
 Канымжан кылды капаны,
 Айтпаган кеби калбады,
 Ажалсыз менин жанымды
- 380 Азирейил албады,
 Артында⁴ бала болбосо,
 Ак жоолуктуу⁵ курусун,
 Арылбайт экен арманы!
 «Таап бер!» — деп, келип баламды,
 Бетимде наарым калбады,
 Түн бою⁶ кылды урушту⁷,
 Түк көргөнүм⁸ жок эле
 Бул өңдөнгөн жумушту⁹.
 Таап¹⁰ берсеңчи баласын,
- 390 Талыкшып жатып аласын,
 Издесеңчи баласын,
 Эринип жатып аласың!
 Жакын калды таңына,
 Жапаа түштү жанына,
 Кечинде келдиң, жыгылдың,
 Кебелбей уктап не кылдың?
 Күндүүдөн¹¹ келдиң, жыгылдың,
 Күчөнүп¹² уктап не кылдың,
 Арам өлгөн¹³ Туучунак
- 400 Адырды көздөй кеткенби,
 Ат качканы өзүңдөн¹⁴

¹ — жобогонун.

² — иелеучибиз.

³ — оң калды. Катчыдан кеткен мүчүлүштүк. Контекст боюнча сөздүн туурасы — «он болду», же «оңолду».

⁴ — артымда, контекст боюнча туурасы — «артында».

⁵ — жолуктуу.

⁶ — бойу.

⁷ — урушту.

⁸ — көргөнүм.

⁹ — жумушту.

¹⁰ — тауб. Ушул эле сөз беш сап жогоруда (348-сап ырда) «таб» формасында кыргызча айтылышына алда канча жакын жазылган.

¹¹ — күндүүдөн. Оозеки сүйлөөдө «күндүүдөн» түрүндө да айтыла берет.

¹² — күчөнүп.

¹³ — өлгөн.

¹⁴ — өзүңдөн.

Же сенин ажалын жакын жеткенби?¹
 Доуз¹ копкон² Туучунак,
 Бу токтобой³ качып неткени,
 Же тоого⁴ чыгып кеткенби?⁵
 Аны кармайм — деп, жүрүп
 Акымбек уулу жоголду,
 Капкайдагы сөздү айткан
 410 Катындан көрдүм чоогоолду⁶.
 «Качкан атты⁷ кармайм» — деп,
 Баладан көрбөй шоктугун⁸,
 Береги катын көрүптүр⁹
 Менин парзантымдын¹⁰ жоктугун¹¹!
 Кайгырып келип жыгылдын,
 Кадырың билген киши жок,
 «Катыным карма!» — деп, койбой¹²,
 Минген ат менен ишин жок.
 Бирөөнүн¹³ кууптур¹⁴ баласы,
 420 Эртетеден эсти алып¹⁵,
 Бүлүндүрдү¹⁶ анасы¹⁷,
 Таңга жакын түн болду,
 Эч көрүнбөйт¹⁸ карасы.
 Таппайсыңбы баласын,
 Таң эртеден бер¹⁹ жакка

1 — доңыз.

2 — кобкан.

3 — токтабай.

4 — тауга.

5 — кеткемби. Сөздүн бул түрдө айтылышы диалектилик өзгөчөлүккө жатышы мүмкүн. Бирок ал белги манасчыга таандыкпы, же манасчы «кеткенби» түрүндө айткан сөздү катын өзгөртүп жазганбы так айтуу мүмкүн эмес.

6 — чогалды.

7 — атдан. Катчынын катасы, контекст боюнча туурасы — «атты».

8 — шокдыгын.

9 — көрибтир.

10 — фарзандымдың.

11 — жоктыгын.

12 — койбай.

13 — биреуңиң.

14 — куубтыр.

15 — «Эртеден эсти алып». Контексттеги маани такталуу жана ырдын ыргагын сактоо үчүн бул сап «эртетеден эсти алып», же «эртеден бери эсти алып» — болуусу туура.

16 — бүлиндирди.

17 — анасы. Мурдагы жана кийинки ыр саптарындагы уйкаштык түшкөн «баласы», «карасы» — делген сөздөргө караганда бул сөз манасчы тарабынан эле ушул «анасы» түрүндө айтылышы мүмкүн. Сагымбай манасчыда бул түрдөгү айрым сөздөрдү түрдүү диалектилерде айтуу ал гана эмес башка элдердин сөздөрүн пайдалануу да кеңири жолуккан мүнөздүү белгилердин биринен. Бул жерде манасчы өзү эле бул сөздү «анасы» түрүндө айткандыгын ушул сөздүн 2846-сап ырда катчы тарабынан «энеси» — деп туура формада жазылгандыгы да айгинелейт.

18 — көринбөйт.

19 — бер. Сөздүн туура айтылышы жана жазылыш формасы бул жерде «бери». Бирок ыр сабындагы орду жактан «бер» (бер жакка) болуп берилиши туура.

- Даңкайып жатып аласың!
 Токолуң¹ кетти кээрдеп,
 Береги топоруң² келди сээрдеп,
 «Балам!» — деп, башым катырды,
 Урушуп³ танды атырды».
- 430 Байбиче сөзү токтолду,
 Бай Жакып жаткан ордуна⁴
 Баш көтөрүп⁵ октолду⁶.
 «Кайгырбачы кемпирим,
 Кадыр Алда* буюрса⁷
 Кайта толор⁸ кемтигин!
 Күйүнбөчү⁹ кемпирим,
 Күсөгөнүң¹⁰ табылса
 Күндө толор кемтигин!
 Белги болор өрнөгүм¹¹,
- 440 Мен бекер жатып өлбөдүм¹²,
 Уйкуну¹³ бекер уктабай,
 Урматтуу¹⁴ бир түш көргөнүм.
 Кулуктап¹⁵ үн¹⁶ чыкса
 Куштан башка үнү¹⁷ бар,
 Куйрук¹⁸ — башы жаркылдайт,
 Куудан аппак жүнү¹⁹ бар,
 Айбат менен караса
 Алп каракуш* сүрү²⁰ бар²¹,
 Саңоорлору²² сары алтын,

1 — токалың.

2 — топарың.

3 — урышыб.

4 — орнынан.

5 — кетериб.

6 — окталды.

7 — буйырса.

8 — толор.

9 — күйимбечи.

10 — күсегениң.

11 — өрнегим.

12 — олбедим.

13 — уйкыны. Мурда ушул сөз «уйкы» түрүндө жазылган (к. 189-сап ыр).

14 — хурматты.

15 — кукылыктаб.

16 — ун. Сөздү катчы эки сөз катары «ун чыкса» деп жазган. Чынында экөөн бир сөз катары «унчукса» — деп окууга да болот. Контекст боюнча эки үлгү тең мазмунга каршы келбейт. Бул жердеги сөз болуп жаткан куштун үн чыгарганы да, унчукканы да бир эле маанини түшүнтөт.

17 — үни. Сөздүн унгусу жогорку эле ыр сабында «у» аркылуу (ун) жазылган эле.

18 — куйрык.

19 — жүни.

20 — сүри.

21 — 447—448-сап ырлар түп нускада барактын сол жагындагы ачыкка өйдөтөн ылдый карай туурасынан жазылган (түп нусканын 14-бети). Кайсыл ыр сабынан кийин келери атайын белги аркылуу көрсөтүлгөн. Жазылган сыя башка тексттер сыяктуу эле кара сыя, катчынын өз кол тамгалары менен чийилген. Буга караганда ыр саптары түп нуска жазылып жаткан учурда эле тактоо иретинде жазылса керек.

22 — саңаурлары.

- 450 Таканак жүнү* баары алтын,
 Чырымтал жүнү* чылк алтын.
 Текөөрү¹ болот² темир — дейт,—
 Серпкени өлгөн себил* — дейт,—
 Жар берүүчү³ жапар^{4*} теңир — дейт,—
 Тумшугу болот тунжур⁵ — дейт,—
 Туяк болот канжар — дейт. —
 Жыпар^{6*} менен жуулган
 Жибектен боону⁷ тагыпмын,
 Алтымыш кулач жибек боо⁸
- 460 Аягына тагыпмын,
 Ай мунарын жем кылып*,
 Абыдан сыйлап багыпмын.
 Күмүштөн⁹ боо тагыпмын,
 Күпкөлөп^{10*} жүрүп багыпмын.
 Асмандагы канаттуу¹¹
 Айбатынан уча албай¹²,
 Жерде жүргөн¹³ аяктуу
 Желип чыгып кача албай.
 Ага конорго¹⁴ туур жайладым,
 Алача моюн¹⁵ ак шункар^{16*}
 Ага кошо¹⁷ байладым,
 Билдим бир жакшылык болорун¹⁸,
 Анын качан болор экенин,
 Бирок¹⁹ биле албай²⁰ шорум²¹ кайнадым!»
 Бай Жакып айтты түшүнү²²,

1 — текеүри.

2 — болат.

3 — беруучи.

4 — жбар.

5 — тумбыр. Катчыдан кеткен ката. Контекст боюнча туурасы — «тунжур».

6 — жууар.

7 — бауны.

8 — бау.

9 — күмишден.

10 — күбкелеб.

11 — канатты.

12 — учалбай. Оозеки сүйлөөдө эки сөз бирге «учалбай» түрүндө айтыла берет.

465—466-ыр саптары бир сап катары жазылып калган.

13 — жүргөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылат.

14 — конарга.

15 — майын.

16 — шункар. Шункар түрүндө да айтылышы мүмкүн.

17 — коша.

18 — боларын.

19 — бирок. Сөздү катчы эмне үчүндүр «бир Ак» түрүндө эки бөлөк, экинчи бөлүгүн чоң тамга менен жазган.

20 — билалбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө эки сөз бирге айтыла берет.

21 — шорым.

22 — түшини.

- 480 Байбиче билди ушуну¹.
«Қондурат² экен кудайым³
Башыңа дөөлөт⁴ кушуну⁵,
Башка жанга билдирбей,
Жакынга айткын ушуну.
Мен да⁶ жакшы түш көрдүм,
Эритет экен кудайым
Жүрөктөгү⁷ музунду⁸.
Ээн⁹ калган көп малдын
Несин аяп коёлу¹⁰.
Эртеңден баштап эл жыйып,
Эч болбосо бир элүү-кырк¹¹ мал соёлу¹².
Ат кууган бала табылса
Аябай малды соёлук¹³,
- 490 Арты кандай ким билет¹⁴,
Бир аз той кылып коёлук¹⁵,
Қабыл болсо түлөөбүз¹⁶,
Қайтып аман табылса,
Қайып¹⁷ болгон бүлөбүз¹⁸.

¹ — ушыны.

² — қондырат.

³ — хдайым.

⁴ — даулет. Бул сөз эпостун башындагы кара сөз менен берилген тексттерде «доолат» түрүндө жазылган.

⁵ — кушыны.

⁶ — менде. Сөздү «бенде» катары окууга болор эле. Бирок ал маани контекстке туура келбейт. Контекст боюнча туура келүүчү туюнтма «мен да». Сөздү өзүнчө жазганда «да» дегенди «де» түрүндө берүү катчыда кеңири кезиккен белги.

⁷ — жүрөктеги. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

⁸ — музунды.

⁹ — иен.

¹⁰ — коялы.

¹¹ — элуу кырк.

¹² — соялы.

¹³ — соялык. Бир эле сөз эки түрдө — 487-сапта «соялы» түрүндө 489-сапта «соялык» болуп жазылган. Ошондой эле 485-саптагы «коелу» — деген сөз 492-сапта «коелук» болуп берилген. Катчынын байкабастыгынан мындай болгондук, же манасчы өзү ушундай айткандык белгисиз. Балким манасчы бир түрдө айтканды катчы өзгөртүп жазышы да мүмкүн (экөө эки башка диалектинин — говордун өкүлдөрү). Натыйжада бир эле сөздүн эки түрдөгү үлгүсү келип чыгышы, б. а. бир учурда катчы өзү кандай укса ошол түрдө жазышы, экинчи учурда уккандай эмес, өз көнгөн адаты — өз билгени боюнча жазышы ыктымал. Буга С. Каралаевден эпостун тексттерин жазуудагы манасчынын айткан «маназ», «амаз» деген сыяктуу сөздөрүнүн катчылар тарабынан бирде «Маназ» түрүндө, кээде «Манас» — деп аралаш жазуу фактысы да далил. Сөздөрдүн мындай өзгөртүлүп берилиши атайын иштелген манасчынын өз аракетин болушу да толук ыктымал. Анткени уйкаштыкка келген сөздөрдү улам бир үлгүдө кайталабас үчүн Сагымбай кээде атайылап эле сөз жасап — сөздүн формасын өзгөртүп айтуу учурлары кеңири жолуккан белги.

¹⁴ — Ушул сап ыр эки жолу жазылган, бирок бирөө чийилип салынган. Кыясы тактоо катчы тарабынан иштелген.

¹⁵ — коялык.

¹⁶ — тулеубиз.

¹⁷ — гайыб.

¹⁸ — булебиз.

Бай Жакып келди ачуусу¹,
 Башкача кыйын тийиптир
 Байбиченин айтуусу²:
 «Мен мангулдун³ баарын чаптымбы,
 500 Башынан мынча мал союп⁴,
 Башкадан дүйнө таптыңбы?!
 Мен кытайды жеке чаптымбы,
 Кырктан бээ⁵ сойгудай⁶
 Сен кызматтан дүйнө таптыңбы?!
 Эркек түгүл⁷ кыз туубай,
 Эмгектен чыгып, бел буубай
 Мынча малды не кырам,
 Мал түгөнүп⁸ калган соң
 Сенин паразатыңды⁹ не кылам?!
 510 Бала болсун¹⁰ мал менен,
 Аргымак болсун жал менен,
 Ар ким ишин кылбайбы
 Өзүнө¹¹ туштук¹² ал менен!»
 Кеңешип кемпир чал менен
 Олтурганда¹³ шол¹⁴ жерде
 Таңдын сары жылдызы
 Чыга келди таң менен.

Жакып байбичесинин эч нерсеси — баласы жок туруп¹⁵, кырк бээ соелу дегенине¹⁶ ачуусу келип, эшикке чыгып, Бакдөөлөттүн үйү жакка басып бара жатты эле¹⁷, кулагына куп бир добуш¹⁸ келди:

1 — ачуусу.

2 — айтуусу.

3 — мангулдын.

4 — сайыб.

5 — бие.

6 — сойгыдай.

7 — түгил.

8 — түгениб.

9 — фарзантыңды. Ушул эле сөздүн уңгусун катчы 413-сапта «фарзанд» формасында жазып берген.

10 — болсын.

11 — озине.

12 — туштык.

13 — олтырганда.

14 — оша. Ырдын ыргагы бузулбоо үчүн бул жерде «шол» же «шо» делиш туура-раак. Сөздүн ушул формасы ыр тексттеринде бир топ жолугат, демек айтуучу үчүн мүнөздүү белги.

15 — байбичесине эч нерсе — баласы жок турыб. Айтуучудан же катчыдан кеткен мүчүлүштүк. Контекст боюнча туурасы: «Жакып байбичесинин эч нерсеси — баласы жок туруп».

16 — дегенге. Контекст боюнча так туура келери — «дегенине».

17 — үйи жагына басып бара жатыр эди. Сөздөрдүн бурмалануусунан башка стилдик мүчүлүштүк да бар. Контекст боюнча туурасы: «үйү жакка басып бара жатты эле».

18 — дауш. Бул жерде манасчы айткан сөз «доош» болушу да мүмкүн.

- «Атаке неге кайгырдын,
Акылыңан айрылды.
Алты суу толгон мал кылдын,
520 Алганыңды дал кылдын,
Кыламын десең кыйындык
Кытай да сага чабылар,
Кыйналбагын дүйнө үчүн
Кылымдын малы табылар!
Оолукпагын¹ дүйнө үчүн
Орус² да сага чабылар,
Ойроттун³ малы табылар!»
Кулакка келди бир добуш⁴,
530 Куп тындаса эр добуш,
Көрүңбөдү⁵ көзүңө⁶,
Элең-селең караса,
Билинбеди өзүңө,
«Кеткеним болбойт⁷ экен!» — деп,
Кемпири түштү эсине,
Кайра басты бай Жакып,
Жаш имерди көзүңө.
Артынан чыгып Бакдөөлөт⁸,
Жакыптын келди өзүңө:
540 Байкасам, байым түшкөрдүм,
Башкача сонун⁷ иш көрдүм,
Боз ала туйгун¹⁰ боосу¹¹ жез,
Боору¹² кара, мойну¹³ кез,
Оң колуңа¹⁴ алыпсың,
Обону¹⁵ көздөй салыпсың,
Сол колуңа алыпсың¹⁶,
Сонону¹⁷ көздөй салыпсың.
Бөпөлөдүң¹⁸, үндөдүң¹⁹,

¹ — улыкбагын.

² — орыс.

³ — ойратдын.

⁴ — тауш. Ушул эле сөз жогорудагы кара сөз менен берилген текстте «дауш» делип берилген.

⁵ — көринбеди.

⁶ — көзине.

⁷ — болбайт.

⁸ — Бакдаолет. Бул адам аты мурда Бакдаолат (3-бет, кара сөз), Бакдаулет (115-сап ыр) түрлөрүндө жазылган.

⁹ — сонын.

¹⁰ — туйгын.

¹¹ — баусы.

¹² — бауры.

¹³ — мойны.

¹⁴ — колуңа.

¹⁵ — обаны.

¹⁶ — салыпсың. Катчынын катасы, контекст боюнча туурасы «алыпсың».

¹⁷ — сонаны.

¹⁸ — бөпеледиң.

¹⁹ — үндедиң.

- 550 Талпынып конду¹ колуна²,
Салганындын баарысы
Далдайып жатты жолуна³.
Байбичендин үйүндө⁴
Балдагы⁵ алтын туурда*
Баса конбой⁶ талпынат,
Канатынын күүсүнө⁷
Канча жандар чарпылат.
Куп айтамын жалган жок,
Куу кемпир куру⁸ калган жок.
Туурдагы туйгуну⁹
- 560 Турна моюн, жез канат,
Тумшугу болот, боо манат,
Үйдөн¹⁰ туруп талпынса
Үйүмдөгү¹¹ эки куш
Кайра качып жалтанат,
Ушу кандай түш экен?»
Баркырады бай Жакып
Балага чукак* киши экен:
«Көргөн¹² болсон түшүндү¹³
Ондосун¹⁴ Алда ишинди!
Бүгүнкү¹⁵ түнүн¹⁶ кандай түн¹⁷?
Кечээги күнүм¹⁸ кандай күн?
Кечээ түштү оюма,

¹ — конды.

² — калыңа.

³ — жолыңа.

⁴ — үйүндө.

⁵ — балдагың. Кол жазмадагы мүнөздүү белгилердин бири. Контекст боюнча туура келбей турса да сөздүн аягына жак мүчөсүн улап жазуу учурлары бир топ арбын.

⁶ — конбай.

⁷ — куусына. Сөз «кы» аркылуу жазылган. Кээде канаттын «куусу» делип да айтылат. Балким бул жерде манасчы айткан үлгү «куусуна» болушу да ыктымал.

⁸ — куры.

⁹ — туйгыны.

¹⁰ — ойдан. Сөздү «ойдон» — деп окууга болот. Бирок контекст боюнча «үйдөн» — делиш туурараак.

¹¹ — үйүмдөги.

¹² — көргөн

¹³ — түшиңди.

¹⁴ — оңдасын.

¹⁵ — бүгүнкү.

¹⁶ — тунуң. Катчыдагы мүнөздүү белгилердин бири «ү» менен «у», «о» менен «ө» тамгаларынын айырмасын көрсөтө турган атайын белги көп учурларда коюлбайт. Бул абал, балким, анын манасчы шыдыр айтып жаткан тексттерди үлгүрүп тез жазууга кылган аракетинен келип чыккан зарылчылыктыр, же кыргызда орун алган оозеки салт боюнча «а» — «э», «ы» — «и», «о» — «ө», «у» — «ү» тыбыштарын атайын айырма (ичкертүү) белгилерисиз эле контекстке карата зарыл керектүүсүн окуй берүү адаты менен байланышкан көрүнүш болушу да ыктымал.

¹⁷ — тон. Кыясы катчыдан кеткен мех. ката. Башка учурлардагы жазылгандарды эске алганда бул сөз «тун» болуп жазылышы керек эле (тунуң — түнүн, тунде — түндө ж. б.).

¹⁸ — күним.

- Кадыр¹ Алда буйругу²
 Такатым турбай боюма³
 Ар неме кирди түшүмө⁴,
 Айран болуп турамын
 Кемпирдин айткан ишине.
 Арбыныраак мал союп,
 Жорутсак⁵ белем бул ишти?!»
- 580 Аны айтып бай Жакып
 Бакдөөлөт үйүн бет алды,
 Жанашалап Бакдөөлөт
 Бай Жакыпка кеп салды:
 «Не аяйсың абышка
 Бу ээн калган көп малды,
 Байбиче айткан кеп экен,
 Байкап көрсөм айтканы
 Баарыбызга эп экен,
 Кана, кабарын мен да угайын,
 Канча мал сойгун⁶ — деди экен?»
- 590 Ачууланды бай Жакып:
 «Байталдан сойгун кырк — деди,—
 Баарын бирдей жык — деди,—
 Байбиченин сөзү ушул,
 Малдан тойгон⁷ кези ушул.
 Сен да айтасың «сойгун!» — деп,—
 Бу соолуп⁸ калган кандай кеп?!
 Малды бакса сан болот,
 Малдуу⁹ киши кан болот.
 Менин мал союуга¹⁰ оюм¹¹ жок,
 Же бала көргөн тоюм¹² жок,
 Бул ишинден кыйын жок,
 Же бир түшүрүп¹³ жаткан жыйын жок.
 Мен эл ээси эмес, мал ээси,
 Бекер минтип¹⁴ кырган сон

¹ — такдыр. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «Кадыр».
² — буйрыгы.
³ — бойыма.
⁴ — тушуме.
⁵ — жорытсак.
⁶ — сойгын.
⁷ — тойган.
⁸ — саулыб.
⁹ — малды.
¹⁰ — союуга. Катчы кээде кыргыз сөздөрүн бурбай ушул түрдө так, туура жазган учурлар да бар.
¹¹ — ойым.
¹² — тойым.
¹³ — түшириб.
¹⁴ — мүнтиб.

- Бизге да болор мал кээси*¹.
 Кебинди катын*, албаймын,
 Кээсине² малдын калбаймын,
 Кетсе дөөлөт колумдан³
 610 Анда кедей болуп зарлаймын!»
 Муну айтып бай Жакып
 Буруп⁴ жүзүн⁵ алганы,
 Буркурап⁶ ыйлап Бакдөөлөт
 Капшытынан кармады:
 «Кырк байталды сой» — деген
 Кысынган экен байбиче,
 Бакдөөлөт билген кеп болсо,
 Байым сага эп болсо,
 Сексенди союп сел⁷ кылып,
 620 Коногума⁸ чакырып
 Сегиз уруу⁹ эл кылып,
 Арбытпас белем ашынды,
 Майлабас белең башынды,
 Эстебейсиң, билбейсиң
 Элүүгө келген жашынды!
 Дүнүйө арбын, чала жок,
 Жүрөсүң¹⁰ ыйлап бала жок,
 Кургатпайсың жашынды
 Кулдар бийлеп жүрбөйбү¹¹.
 630 Куураган малың менен башынды!?
 Малың бар да, элиң жок,
 Байкап турсам өзүңдүн¹²
 Эл сураарга эбиң жок,
 Сыңар жанга жол айтып
 Кубандырган кебиң жок.
 Байбиче сөзүн кылсаңчы,
 Малды аябай кырсаңчы!
 Бала десем, карысың,

¹ — *Кээси*. Катчы бул саптан бир сап мурдагы сапта «ээси» деген сөздү «иеси» деп бурмаланган түрдө жазса, бул жерде кыргыз сөзү кандай айтылса ошол түрүндө так берилген.

² — *кесине*. Мындан бир сап мурда эле ушул сөздүн өзү «кээси» түрүндө жазылган. Мындай абал ошол жазуу жүргүзүлгөн тарыхый учурдагы кыргыз тилинин орфографиялык эрежелери болбогондугу, экинчиден тексттерди бат жазуу зарылчылыгынан улам катчы шашып каталар кетиргендик менен түшүндүрүлүшү мүмкүн.

³ — *колымдан*.

⁴ — *бурыб*.

⁵ — *жүзин*.

⁶ — *буркыраб*.

⁷ — *зел*.

⁸ — *конагыма*.

⁹ — *уруу*. Катчыдан кеткен жаздымдык, контекст боюнча туурасы — «уруу».

¹⁰ — *жүрөсиң*.

¹¹ — *жүрбөйби*.

¹² — *оziңдин*.

- Байдасы¹ жок тарыйсын.
 Тарыган экен бейлиң — деп,—
 640 Талаада калды кебим² — деп,—
 Тагдыр ажал бир келсе
 Табылар сенин эбиң — деп,—
 Таарынсаң мейлиң эрим! — деп,
 Бакдөөлөт токтоп³ калганы.
 Ачууланып бай Жакып
 Байбиче үйүн бет алып
 Басып жана барганы.
 Астынан чыкты Канымжан:
 «Бай Жакып сизге не болду,
 650 Менин балам кайда жоголду?!
 Таппайсыңбы баламды,
 Ат куудуруп⁴, издебей
 Көрбөдүм сендей адамды?!
 Кечээтеден балам жок,
 Көөнүмө⁵ салдың алаңды*.
 Ач албарс кылыч миздебей,
 Ак бараң атсаң түздөбөй⁶,
 Алигиче⁷ баламды
 660 Артынан кууп издебей,
 Айтамын Жакып атыңды
 Аке дебей, сиз дебей!
 Баланын баркын билбеген,
 Малайын сөгүп⁸ тилдеген,
 Кулундун⁹ баркын билбеген,
 Кулдарын сөгүп тилдеген
 Куубаштыгың билинди,
 Қадырын билбей баланын
 Какбаштыгың* билинди,
 «Кандай болду балам!» — деп,—
 670 Кара боорум¹⁰ тилинди!
 Чыканак жерге салбадым,
 Чырым уйку албадым,
 Көрбөй турбу¹¹ көзүңүз¹²

1 — *файдасы.*

2 — *кебиң.* Контекст боюнча туурасы — «жебим».

3 — *токтаб.*

4 — *куудырыб.*

5 — *көнүмө.*

6 — *түздөбөй.* Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

7 — *алигиче.*

8 — *сөгиб.*

9 — *кулындын.*

10 — *баурым.*

11 — *турбы.*

12 — *көзиңиз.*

Чыгып күндүн¹ калганын?
 Курама кыргыз көп болду,
 Курган кандай көп болду?
 Калкымда казак көп болду,
 Кандай курган көп болду?!»
 Какылдабай турабы²,
 680 Катындыкы да эп болду.
 Анда Жакып муну айтат:
 «Бу кургурдуку³ эп болду.
 Кой деген жакшы мал экен,
 Койчунун⁴ аты бар бекен?
 Уй деген улу⁵ мал экен,
 Уйчунун⁶ аты бар бекен?
 Ат кеткен жөнүн⁷ билейиң,
 Алып келчи минейин,
 Сакалымды тарайын,
 690 Заңкылдатып олтурбай⁸,
 Мунун⁹ баласын издеп карайын.
 Ат куудурган¹⁰ баласын,
 Бу баласын таппасак¹¹
 Бизге коет¹² экен жалаасын».
 Койчунун коңур¹³ күрөңүн¹⁴
 Токунуп¹⁵ Жакып миниптир,
 Тозоңу¹⁶ жок, чаңы жок,
 Карааны жок, изи жок,
 Же кабарын билген киши жок,
 700 Тоодой¹⁷ болгон бай Жакып
 Томсоруп¹⁸ жолго¹⁹ кириптир.

1 — күнди. Контекст боюнча туурасы — «күндүн».

2 — турбайбы. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы «турабы».

3 — кургырдкы.

4 — койчынын.

5 — улык.

6 — уйчының.

7 — жонин. Сөздү «жонин» катары окууга да болот. Контекст боюнча бул жерде «жөнүн» деген сөз талап кылынып тургандыктан ичкертип окуу жөндүү.

8 — олтырбай.

9 — мунуң.

10 — куудырган.

11 — таппасак. Катчы басымдуу көпчүлүк учурда «п» келүүчү сөздөрдү «б» аркылуу жазып берет. Мисалы 615-сап ырдагы «таппайсыңбы» деген сөз «таббайсыңбы» делип жазылган. Бул жердеги ошол эле уңгудагы сөздүн «п» аркылуу туура жазылышы «б» менен «п» тыбыштарынын кол жазмадагы чаташтырылышы айтуучуга мүнөздүү белги эмес, катчынын мүчүлүштүгү экендигин айгинелейт.

12 — коят.

13 — коңыр.

14 — күреңин.

15 — токыныб.

16 — тозаңы.

17 — таудай.

18 — томсарыб.

19 — жолга.

- Адыр-адыр бел менен,
 Аркар баскан жол менен,
 Будур будур¹ бел менен,
 Бугу² оттогон³ жер менен,
 Булундуу⁴ токой⁵ чер менен,
 «Шумурай⁶ бала нетти? — деп, —
 Арам өлгөн Туучунак
 Кайда качып кетти? — деп, —
 710 Куу баланын мингени
 Кунан бекен, тай бекен,
 Кууса кайдан жетти?! — деп, —
 Же токтолорго⁷ жери жок,
 Мунун⁸ жоголорго⁹ эби жок.
 Карангыда¹⁰ баланы
 Качырып каман чалдыбы?
 Мени кара басып кун берип,
 Кадемим катып калдыбы?
 Жолдон¹¹ жолборс алдыбы?
 720 Жолум катып кун берип,
 Менин шороюм¹² куурап калдыбы?!»
 Нардай боздоп, кангырап,
 Ай талаада Жакып бай
 Меңдибайлап заңгырап,
 Қыйкырыгы баш жарып,
 Қырдап келет бай Жакып
 Қызылдай жанын бу күндө
 Қыйнап келет бай Жакып,
 «Қызыл аяк неткен?!» — деп,
 730 Ыйлап келет бай Жакып,
 Салкындуунун¹³ өзөнүн¹⁴
 Бойлоп¹⁵ келет бай Жакып,
 Өлгөн го¹⁶ — деп, баланы
 Ойлоп келет бай Жакып,

1 — будыр-будыр.

2 — бугы.

3 — оттаган.

4 — булыңды.

5 — токай.

6 — шумурай.

7 — токталарга.

8 — муңын.

9 — жоголорго.

10 — карангыда. Сөз «караңгы», «карангы» түрлөрүндө айтыла берет. Кайсыл үлгү манасчыга таандык экендикти так белгилөө мүмкүн эмес.

11 — жолдан.

12 — шорайым.

13 — салкындуунун.

14 — озекин.

15 — бойлаб.

16 — гау-го.

- Токой койбой, таш койбой
 Жойлоп¹ келет бай Жакып.
 Алты бөлөк аралды
 Арытып Жакып карады,
 740 Ак-Өтөк² деген аралга,
 Арасында кара суу,
 Аттатып өтүп³ барады⁴.
 Арам өлгөн Туучунак
 Астынан чыкты табылып,
 Ат үстүнөн⁵ караса
 Ак жолборстун⁶ териси
 Атында турат жабылып.
 Аны көрүп Жакыптын
 Акылы кетти жаңылып:
 750 «Баланы жолборс алган го,
 Менин башыма мүшкүл⁷ калган го,
 Балакетке⁸ салган го,
 Жеп жатканда⁹ баланы
 Жетик мерген аткан го,
 Жеке башым кун* берип
 Жеримден шорум каткан го,
 «Жеткирип кунун¹⁰ алсын» — деп,
 Бу желмогуз¹¹ атка жапкан¹² го¹³.
 Алганын көрүп баланы,
 Андис* мерген аткан го,
 760 Аргасыздан кун берип,
 Менин абыдан шорум каткан го.
 «Атынан таанып алсын» — деп,
 Атыма тери жапкан го.
 Куну¹⁴ курсун, кутулам¹⁵,

¹ — жойлаб.

² — өтек.

³ — өтиб.

⁴ — барады. Сөздүн мындай формасы катчынын буруп жазуусунан эмес, манасчынын өзү ушул түрдө айткан. Муну бул сөзгө уйкашкан «аралды», «карады» — делген сөздөр айгинелеп турат.

⁵ — устинен.

⁶ — жолбарстын.

⁷ — мүшкүл.

⁸ — балакетке

⁹ — атканда. Бул сөз «жатканда», «атканда» — делип аралаш айтыла берет. Манасчынын өзүнө кайсыл үлгү таандык экендигин так ажыратуу мүмкүн болбогондуктан жана эки форманын мааниси бир экендикти эске ала тексттерде кайсыл үлгү келсе ошону эскертүүсүз эле калтырыла берет.

¹⁰ — кунун.

¹¹ — желмогыз.

¹² — чапкан, катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы «жапкан».

¹³ — го. Буга чейин бул сөздөрдүн баарын катчы «гау» формасында жазып келген. Мисалы, башкалар турмак ушундан бир сап жогорку ыр сабында да.

¹⁴ — куну.

¹⁵ — кутулам.

- Бейжай экен энеси,
 Безеленген эмеси,
 Мээнетке¹ шондон² тутулам³.
 Аман экен өз атым,
 Алда кандай түн эле,
 770 Кайгы менен түн каттым!
 Атым аман табылды,
 Табылганы курусун,
 Ак жолборстун териси,
 Қандайлыктан жабылды?
 Артынан түшүп кубалап,
 Же адашып бала кеттиби⁴,
 Же качып келген бул⁵ атка
 Же кабылан каршы жеттиби,
 Качырып кармайм — дегенде
 780 Қаран калган Туучунак
 Муну как жүрөккө⁶ тептиби?!
 Жолборстун боорун⁷ бөлгөнбү⁸,
 Ат алам — деп, ак жолборс
 Ажалы жетип өлгөнбү?⁹
 Өлгөнбү¹⁰ бирөө¹¹ көргөнбү¹²,
 Эрмектеп бирөө сойгонбу¹³,
 «Ээси¹⁴ таанып алар» — деп,
 Атыма жаап¹⁵ койгонбу¹⁶?
 Бу арам өлгүр¹⁷ токтоптур¹⁸,
 790 Ар тарабын боктоптур¹⁹,

¹ — манатке.

² — шондан.

³ — тутулам.

⁴ — ушул сап ыр «же бала адашып кеттиби?» — делип жазылган. Контекст боюнча жана ырдын ыргактуулук талабына караганда туурасы — «же адашып бала кеттиби?».

⁵ — бул. Ушул сөз «бу», «бул» формаларында аралаш келе берет. Эки формасы тең т. н. кандай болсо ошол түрдө алынды. Анткени мындай аралаш келүү катчыдан кеткен мүчүлүштүкпү, же айтуучу өзү ошол түрдө айтканбы — тактоо кыйын. Балким айтуучу бир түрдө, ал эми катчы экинчи түрүндө айткандыктан аралаш берилиши да мүмкүн.

⁶ — жүрөккө. Оозеки сүйлөөдө «жүрөкө», «жүрөккө» түрлөрүндө айтыла берет.

⁷ — баурын.

⁸ — белгемби. Сөз диалектилик белги катары «бөлгөмбү» делип айтылышы да мүмкүн. Манасчы кайсыл үлгүдө айтканын ажыратып, так көрсөтүү мүмкүн эмес.

⁹ — өлгөнби.

¹⁰ — өлгенин.

¹¹ — биреу.

¹² — көргөнби.

¹³ — сойганбы.

¹⁴ — эси. Бул сөз мындан мурда «неси» формасында жазылып келген.

¹⁵ — жауб.

¹⁶ — койганбы.

¹⁷ — өлгөн. Контекст боюнча туурасы — «өлгүр».

¹⁸ — токтабтыр.

¹⁹ — боктабтыр.

- Нак ушу¹ жердин өзүндө²
 Таң атканча оттоптур³,
 Же жолборстун калган эти жок,
 Мендибайдын энеси
 Бейжай катын бети жок,
 Жатып калган күйүнүп⁴,
 Же Жакыптын жаман нээти⁵ жок
 Же «качкан атты карма!» — деп,
 Балага айткан киши жок.
 800 Атты кандай кууду⁶ экен,
 Бекер жүрчү⁷ шумурай
 Мени менен иши жок.
 Мээнет тартып, кун берип,
 Мендей шорлуу⁸ киши жок!»
 Атты алды колуна⁹,
 Кайтайын — деп, жолуна¹⁰
 Бай Жакып карайт соңуна¹¹
 Токойдон¹² чыгып буралып,
 810 Толук¹³ жүзү¹⁴ нурланып,
 Мендибай чыгып келгени,
 Сабыркап турган Жакыпка
 Саламды бала бергени,
 «Ай атаке, Жакып бай,
 Кандай жансың?» — дегени.
 «Айылга жүрсүз¹⁵ баш болуп,
 Кечээ чыктым жолундан¹⁶,
 Ыйлапсыз көзүң¹⁷ жаш болуп.
 Кандайлыктан ыйлайт — деп,
 820 Кара жашын тыйбайт — деп,
 Как ошондо¹⁸ сурадым,
 Качыңа токтоп турбадым,

1 — оша. Контекст боюнча туурасы — «ошо» эмес, «ушу».
 2 — озинде.
 3 — отдабтыр.
 4 — күйиниб.
 5 — ниети.
 6 — куды.
 7 — жүрчи.
 8 — шорлы. (Бул сөз мурда «д» аркылуу («шордыга») жазылган (к. 147-сап ырды).
 9 — колына.
 10 — жолына.
 11 — соңына.
 12 — токайдан.
 13 — толык.
 14 — жүзи.
 15 — жүрсиз.
 16 — жолыңдан.
 17 — кезиң.
 18 — ошанда.

- «Балада мунун ою»¹ — деп,
 Майышып ичим бурадым.
 Байбиче менен сүйлөшүп²,
 Үйүңө кирип суладың.
 Астындагы Туучунак,
 Ат байлаар киши жок болуп,
 Турбады атың токтолуп³,
 Чылбырын сүйрөп⁴ бош басты,
 830 Чындап качып, кыр ашты.
 Кыр ашкан атты тозом⁵ — деп,
 Кубаласам озом⁶ — деп,
 Кунан менен чү — дедим.
 Куу чабдар чурап жеткени,
 Кызыл күүгүм⁷ чак эле,
 Кырдан чыгып кыйкырып,
 Кырк бала тийип кеткени.
 «Бай Жакып!» — деп, бакырат,
 «Манастап!» ураан чакырат.
 840 Туучунак качып жөнөлдү⁸,
 Кырк бала кууп өмөлдү⁹,
 Бара жаткан жолунда¹⁰,
 Барандалар* көп өлдү¹¹.
 Баланды башта жашырдың,
 Атыңды кырдан ашырдың.
 Токойго¹² атың жеткени,
 Жолборс кучак саларда
 Жолдош¹³ болгон бир бала
 850 Күрсү¹⁴ урарда Туучунак
 Жолборсту¹⁵ тепти бир туйлап,
 Бала да күрсү* урганы,
 Күркүрөп¹⁶ жолборс сулады.
 Билбей калдым мен дагы
 Туучунак боорун бөлгөнүн¹⁷,

1 — ойы.

2 — сүйлөшиб.

3 — токталыб.

4 — сүйрөб.

5 — тозам.

6 — озам.

7 — күүгим.

8 — жөнөлдү.

9 — өмөлдү.

10 — жолунда.

11 — өлди.

12 — токойго.

13 — жолдош.

14 — күрсү.

15 — жолборсты.

16 — күркүрөб.

17 — бөлгөнүн.

- Же башка чапкан баланын
 Күрсүсүнөн*¹ өлгөнүн.
 Жолборсту бирөө сойгону²,
 Атыңа артып койгону³.
 860 «Мендибай бала сен — деди,—
 Жибербеймин мен — деди,—
 Тамак ичип ойнойлу⁴,
 Тамашага кел» — деди.
 Салкындын суун⁵ бойлодум⁶,
 Таң атканча ойнодум⁷,
 Уйкуга чырым албадым⁸,
 Урушуп калба салбадым,
 Күрөшкөн⁹ менен аларга
 Келер эмес дармаңым.
 870 Кырк балаң мында жүргөн соң,
 Бай Жакыпбай атаке,
 Кандай кылган арманың?!
 Мендибай айтты безилдеп,
 Берди Жакып жоопту¹⁰.
 «Бекер айтпа балам!» — деп. —
 Кырк бала түгүл бири жок,
 Өлгөн Жакып, тири¹¹ жок.
 Шылдыңың балам эп — деди,—
 Бу кандай кулакка сыйбас кеп — деди. —
 880 Балам мазак кылбачы,
 Эми¹² үйүңө кет — деди. —
 Энең кылды мазакты,
 Түндөтөн¹³ бери уктатпайт
 Артыкча салды азапты.
 Жок десем жолборс тери бар,
 Кырк чилтен* деген бар деген,
 Жолдош болсо эби бар.
 Байбичем аты Чыйырды,
 Бала үчүн ыйлап чыңырды.

¹ — курсисинен.

² — сойганы.

³ — койганы.

⁴ — ойнайлы.

⁵ — суун. Балким айтуучу «суусун» деген түрдө айтышы да мүмкүн. Сагымбайга мүнөздүү стиль «суун» формасын да жокко чыгарбайт.

⁶ — бойладым.

⁷ — ойнадым.

⁸ — салбадым. Катчыдан кеткен мүчүлүштүк, туурасы — «албадым».

⁹ — күрөшкөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹⁰ — жауапты.

¹¹ — тири. Жогорку саптагы «бири» деген сөзгө уйкаштыктын талабына ылайык манасчы өзү эле ушул формада айтышы да мүмкүн. Маани өзгөрбөйт жана бузулбайт.

¹² — энди. Сөздүн бул формасы да манасчынын өзүнө эле таандык болушу да мүмкүн.

¹³ — түндөтөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- 890 Токолум¹ аты — Бакдөөлөт,
Толук² менде көп дөөлөт,
Баласынын жогунан³
Күтө албады⁴ көп сөөлөт⁵.
Берсе кудай бир бала
Болор эле көп сөөмөт⁶.
Түндөгү⁷ түндүн⁸ өзүндө
Көрүнбөдү⁹ көзүмө¹⁰,
Атакелеп баланын
Айткан үнү угулду¹¹,
Алкымыма жүрөгүм¹²
- 900 Апкаарып келип тыгылды.
Берсе кудай баланы,
Казынасы канча көп,
Кемип андан калабы!?
Эрмек кылба карганда,
Кетели, үйгө баралы».
Баланы алып, атты алып,
Барды Жакып үйүнө,
Байбиче менен Бакдөөлөт
Басып чыкты сүйүнө¹³.
- 910 Канымжан келди кашына,
Баласын көрүп кургурдун¹⁴
Койну¹⁵ толду¹⁶ жашына:
«Эсиң чыгып ыйлаган,
Эшикке түндө¹⁷ чыкпаган,
Жаткандан турбай түшкөчө¹⁸
Эрикпестен уктаган,

¹ — токалым.

² — толыб. Кебетеси катчы кетирген мүчүлүштүк, «толук» делиш туурараак болмок.

³ — жогунан.

⁴ — куталбады. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө эки сөз бирге айтыла берет.

⁵ — саулет.

⁶ — саулет. Сөз «сөөлөт» маанисинде окулууга болот. Бирок бул жердеги контекстке андай маани туура келбейт. Кыясы катчыдан ката кеткен. Ылайык келүүчү сөз — «сөөмөт».

⁷ — түндеги. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

⁸ — түндин.

⁹ — керимбеди. Сөз «керимбеди» түрүндө да жазылат (к. 530-сап ыр). Кыясы диалектилик белги. Бирок, манасчынын өзүнө кайсыл түр таандык экендигин так айтуу мүмкүн эмес.

¹⁰ — көзиме.

¹¹ — угылды.

¹² — жүрегим.

¹³ — суюне.

¹⁴ — кургырдың.

¹⁵ — койны.

¹⁶ — толды.

¹⁷ — түнде.

¹⁸ — түшкөчө. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

- Талаага не деп жаттын? — деп,—
 Таң атканча уктабай
 Бекерге шорум катты — деп,—
 920 Бу жолборстон¹ кантип калдың? — деп,—
 Баарыбызды бу жерде
 Жоболонго² салдың! — деп,
 Энеси минтип сурады.
 Көргөнүн³ айтпай Мендибай
 Көөдөк⁴ бала турабы:
 «Бай Жакыптын Туучунак
 Баскан бойдон кетти — деп,—
 «Кетет экен аты» — деп,
 930 Кетүүгө⁵ көзүм⁶ жетти — деп,—
 Куу чабдар минген кунаным,
 Аны жүгүртмөккө⁷ кубандым⁸.
 Кызыл күүгүм чак эле,
 Кыр ашып аты кеткени,
 Кызык⁹ жетип кармаарда
 Кырк бала кырдан¹⁰ жеткени,
 Туучунакты кубалап,
 Тийип алып* кеткени,
 Кырк бала болду¹¹ жолдошум¹²,
 Кызыкта болду бу башым,
 940 Ат үстүндө¹³ ак жолборс
 Балдар жапты терисин,
 Таң атканча чаң кылдык
 Салкындуунун керисин.
 Түшкө¹⁴ жакын мен көрдүм
 Бай Жакыптын келүүсүн¹⁵.
 Бай Жакып үнү баркырап,
 Мендибайлап чакырды,
 Мени карап бакырды.
 Чакырганда «бар!» — деди,—
 950 Байкуш атам бай Жакып

1 — жолбарстан.

2 — жобалаңга.

3 — көргенин.

4 — көүдөк.

5 — кетүүгө. Оозеки сүйлөөдө «кетүүгө» деп айтыла берет.

6 — кезим.

7 — жүгүртмөккө.

8 — кууандым.

9 — кызык. Контекст боюнча туурасы «кызык».

10 — кырдан. Контекст боюнча туурасы — «кырдан».

11 — «болду» деген сөз жок. Ыр сабы «Кырк бала жолдашым» делип жазылып, ырга окшобой калган. Контекст боюнча түшүп калган, же жетпей жаткан сөз — «болду». Буга андан кийинки саптын түзүлүшү да күбө болуп турат.

12 — жолдашым.

13 — устүндө.

14 — түшкө. Оозеки сүйлөөдө «түшкө» түрүндө айтыла берет.

15 — келүүсүн.

- Бала үчүн болгон кар — деди,—
 Мен барганча бай Жакып
 Балага болор зар!» — деди.
 Бакдөөлөт менен байбиче
 Көрүп турду көз менен,
 Угуп¹ турду сөзүнөн²,
 «Бекерби, чынбы? — деп, сурайт,
 Мендибайдын өзүнөн.
 «Көөдөк³ бала турбайбы,
 960 Калп айтса кудай урбайбы,
 Көргөн иши чын го — деп,—
 Бу бир көз боочудай⁴ сыр го — деп,—
 Бербердигер⁵ бир Алда
 Кечээтеден бер жакка
 Белгини кандай кылды — деп,—
 Береги эки катыным
 Мээнетке мени койду — деп⁶,—
 Же белгиси жок турушуп⁷,
 Мени менен урушуп⁸,
 970 Берчи мына⁹ той! — деди —
 Бээ семизин сой! — деди. —
 Калмактан жылкы куугандай,
 Кантип соем¹⁰ көп малды
 Катыным эркек туугандай.
 Же кытайдан черүү*¹¹ келгендей,
 Кырамын кантип көп малды
 Кыз күйөөгө¹² бергендей,
 Кызыл ала кыламбы
 Кырдан кырк теке аткан мергендей?!
 980 Айлы бирге акыр,— деп,—
 Анда бар кыйла акыл — деп,—
 Айтууга¹³ кепке маакул — деп,—
 Акбалта бийди* чакыр! — деп. —
 Уругу¹⁴ кыргыз нойгуттан¹⁵,

1 — угыб.

2 — созинен.

3 — көдөк. Бул сөз 925-сап ырда «кеүдек» түрүндө жазылган.

4 — баучыдай.

5 — ферфедигер.

6 — 965—966-ыр саптары бир катары улай жазылган.

7 — турушыб. Бул сөздүн унгусу мурдагы ыр саптарында «турыб» (туруп) түрүндө берилген (к. 112-сап ыр).

8 — урушыб. Мурда «урышыб». (к. 429-сап ыр).

9 — мене.

10 — соям.

11 — черуу.

12 — күйеүге.

13 — айтуу. Контекст жана ыр ыргагынын толуктугу үчүн туурасы — «айтууга».

14 — уругу.

15 — ойгытдан.

- Нуска билген жакшы жан
 Бердикени чакыргын,
 Бери келсин мында — деп,—
 Бечара менен карыпка¹
 990 Кемпир, береринди чында — деп,—
 Дамбылданы² чакыргын,
 Даяр болсун мында — деп,—
 Далай келет талапкер,
 Береринди чында! — деп.
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат* караткан,
 Ургаачысын ар жерде,
 Уруш³, кыстоо⁴ тар жерде
 1000 Үлкөн⁵ калба бар⁶ жерде
 Ак түлөөгө⁷ жараткан
 Камбарбоздун⁸ үйрүнөн⁹
 Кармап келгин бир бээ.
 Тогуз¹⁰ кары бээ болсун,
 Токсон¹¹ кары кой болсун,
 Ушунун¹² баарын сойгон¹³ соң
 Толуп¹⁴ жаткан той болсун.
 Ак баш инген төө болсун,
 Аты жоктор¹⁵ жөө¹⁶ болсун,
 Сыйырдан жетөө¹⁷ союлсун¹⁸
 1010 Ач-арыктар тоюнсун¹⁹.
 «Мал сойсоң²⁰ бала берет!» — деп,—
 Байбичем жүрөт делектеп,
 «Той кылсаң бала берет!» — деп,—

1 — *гарыбка.*2 — *Дамолданы.*3 — *урыш.*4 — *кыстау.*5 — *үлкөн.* Оозеки сүйлөөдө сөз «үлкөн» катары айтылышы да мүмкүн.6 — *тар.* Контекст боюнча туурасы — «бар». «Тар» — десе да болор эле, бирок уйкаштыкка кирген сөз кайталанып калат.7 — *түлөуге.*8 — *камбарбоздын.*9 — *үйринен.*10 — *тогыз.*11 — *токсан.*12 — *ушынын.*13 — *сойган.*14 — *толыб.*15 — *жоктар.*16 — *жиеу.*17 — *жетеу.*18 — *суйылсын.* Буга чейин көп жерлерде бул сөздүн унгусу «сой» түрүндө жазылып келген. Мисалы: 786-сап ырда ж. б. Буга караганда бул жердеги жазылуу байкоосуздан кеткен каталык.19 — *тойынсын.*20 — *сойсаң.*

- Бакдөөлөт жүрөт электеп¹.
 Берейинчи тоюнду²,
 Анан карап келип турайын
 Катындар сенин жоюнду³.
 Чакыргын! — деп — Күлдүрдү»,⁴
 Катындар минтип бүлдүрдү⁵.
 Кабарын айтып бай Жакып
 1020 Баарысына билдирди,
 Малын союп бүлдүрдү⁶
 Жылкычысы Ыйманды
 «Ылдам⁷ алып кел!» — деди,
 Бадачысы⁸ Байболду⁹
 «Бачым алып кел!» — деди.
 Койчу башы Кубат — деп, —
 «Барып кабар айта көр¹⁰,
 Койду ылдам чубат!» — деп.
 Төө башчысы Сарбаны,
 1030 Төрт түлүктүү малына
 Төрт азамат барганы.
 Төрт түлүктүү малынан
 Бөлүп¹¹ айдап баарынан.
 Жергесинде Жакыптын
 Жетимиш үйлүү¹² киши экен,
 Элүү¹³ жашка чыкканча
 Бул эч кылбаган иши экен.
 Тогуз жылкы, токсон кой,
 Болуп жаткан бул бир той.
 1040 Уйдан сойду¹⁴ жетини,
 Төөдөн¹⁵ сойду экини,
 «Бу бай Жакып бирди көрдү!» — деп,
 Башканын баары шекиди.
 Жер очокту¹⁶ ойдурду¹⁷,

¹ — *делекдеб*. Бул сөз бир сап жогоруда кезиккен. Ошон үчүн бул жерде ошол мааниге жакын, бирок сөздүн өзгөргөн формасы болуусу жөндүү.

² — *тойыңды*.

³ — *жойыңды*.

⁴ — *Күлдирди*.

⁵ — *булдирди*.

⁶ — *бүлдирди*. 1018-сап ырда ушул эле сөз «булдирди» түрүндө жазылган.

⁷ — *жылдам*.

⁸ — *бадачысы*.

⁹ — *Байболды*.

¹⁰ — *гөр*. Оозеки сүйлөөдө дээрлик ушул формада айтылат.

¹¹ — *бөлиб*.

¹² — *үйли*.

¹³ — *элуу*.

¹⁴ — *сойды*.

¹⁵ — *туеден*.

¹⁶ — *очакты*.

¹⁷ — *ойдырды*.

- Жыйып — жыйнап баарысын
 Жыйырма кара сойдурду¹.
 Кызматка кыркты тургузду²,
 Ошо³ күнү чакырды
 Он эки уруу кыргызды.
- 1050 Катындар салды азапка,
 «Кабар бер — деди — казакка,
 Барып кел — деди — Маңгулга»⁴,
 Кабар берди калмакка.
 Эки күн⁸ этин бышырды⁹
 Элдин алдын түшүрдү⁷.
 Табакты элге тарттырды*,
 Майга тоюп баарысы
 Кешигин кенен арттырды.
 Кара-Шаар калмагы
- 1060 Кары, жашы барганы.
 Кырда жаткан кыргыздын⁸
 Кыйласы барды бу тойго⁹,
 Алтайдагы казактын
 Арбыны барды бу тойго.
 Эки күнү эт тартты,
 Атын чаап¹⁰, эл кайтты.
 «Кетпесин — деп, — тууганым»
 Келип Жакып элге айтты.
 Кыргыздын байы Бактыгул¹¹,
- 1070 Жакын тууган мына бул.
 Казактан Үйшүн¹² карыя,
 Алчын менен абагы,
 Ата уулудан*¹³ калганы.
 Кыргыздардан Байжигит
 Кыпчактардан Таз чечен,
 Нойгуттардан¹⁴ Акбалта,

1 — сойдырды.

2 — тургузды.

3 — оша.

4 — мангулга.

5 — күни. Сөздү «күнү» деп окууга болот. Бул үлгү контекстке толук туура келет. Бирок ыр сабындагы ыргактуулуктун таламына ылайык сөздүн «күн» катарында берилиши жөндүү. Мындан маани өзгөрбөйт, контекстке да эч зыян келбейт.

6 — бышырды.

7 — түшүрдү.

8 — кыргызы. Контекст боюнча туурасы — «кыргыздын».

9 — тойго.

10 — чаап.

11 — Бактыкул.

12 — Ушин. Кыясы катчыдан ката кеткен. Көп эскерилген бул каарман адатта «Үйшүн» делет.

13 — уулудан.

14 — ойгуттардан. Бул уруу атын «ойгут» катары манасчы өзү аташы да мүмкүн. Анткени кыргыздар арасында сөздү «ойгут» — деп атагандар кеңири жолугат.

- 1080 Ногойлордон¹ эр Эштек,
Түрктүн² уулу Дамбылда³,
Түмөнбайдын⁴ Абдылда
Баарын жыйып бай Жакып
Өз үйүнө киргизди,
Бирден ичик*, бир кымкап*
Эр башына кийгизди.
Караламан калганга
Сарпайдан* үч жүз тон болду.
Бечаранын балдары
Той жемекке барганы,
Белине жоолук⁵ кур берди,
Бербей калдым дегенге
1090 Беш теңгеден* бул берди.
Эттерин алып этектеп,
Жамбаш алып, баш алып,
Атасы жок жаш балдар
Көздөрүнө⁶ жаш алып⁷.
Бакдөөлөт менен Чыйырды
Ошол⁸ бакырларды⁹ чакырды.
Чакырып алып кашына,
Ырамы келип жашына,
1100 Бир-бирден чапан кийгизди
Жетимдердин башына.
Жарым койлук¹⁰ эт берип,
Талабына жеткирип,
Таратты тойдон¹¹ кетирип.
Жаш калбады, карысы
Бай Жакыптын үйүнө
Жыйылып кирди баарысы.
Көңүлү жакын көсөмү¹²,
Көкүрөк¹³ тунук¹⁴ чечени,
Олтурган¹⁵ экен жыйылып

¹ — ногойлардан.

² — Түрктүн.

³ — Дамолда.

⁴ — Түмөнбайдын.

⁵ — жаулык. Мурда «жоолуктуу» — деген сөз «жолукты» түрүндө жазылган (к. 382-сап ыр).

⁶ — көздөрине.

⁷ — алды. Ырдагы ыргак жана уйкаштык сакталыш үчүн «алып» делиш туура. Мындан контексттеги мазмун өзгөрбөйт, бузулбайт.

⁸ — шол. Манасчы өзү эле «шол» түрүндө айтышы да мүмкүн.

⁹ — факырларды.

¹⁰ — койлык.

¹¹ — тойдан.

¹² — кесеми.

¹³ — көкүрөк.

¹⁴ — тунук.

¹⁵ — олтырган.

- 1110 Билермандын¹ нечени.
Түшүн² Жакып бай айтат,
Түк таштабай жай айтат:
«Түшүмдө³ бир куш алыпмын,
Түмөндүү⁴ жерге салыпмын.
Кукулуктап үн чыкса,
Куштан бөлөк үнү бар,
Куйрук-башы жаркылдап,
Куудан аппак жүнү бар.
Айбат менен караса
- 1120 Алп кара куш сүрү бар.
Саңоорлору сары алтын,
Таканак жүнү баары алтын,
Чырымтал жүнү чылк алтын,
Текөөрү болот темир — дейт,—
Серпкени өлгөн себил — дейт,—
Жар берүүчү жапар теңир — дейт.
Тумшугу болот тунжур — дейт,—
Туягы темир канжар — дейт. —
Жыпар менен жуулган
- 1130 Жибектен боону тагыпмын,
Алтымыш кулач жибек боо
Аягына тагыпмын,
Ай мунарын жем кылып,
Аябай сыйлап багыпмын,
Күмүштөн боону тагыпмын,
Күн мунарын жем кылып,
Күпкөгө салып багыпмын.
Асмандагы канаттуу
Айбатынан уча албайт⁵,
- 1140 Жерде жүргөн аяктуу
Желип чыгып кача албайт⁶.
Ага конорго туур жайлапмын,
Алача моюн ак шуңкар
Ага кошо байлапмын⁷.
Билдим бир жакшылык болорун,
Кара жором*⁸ жоруңар⁹

¹ — билермендин.

² — түшин.

³ — түшүмдө. Бир сап жогоруда сөз «ү» аркылуу («түшин») жазылган.

⁴ — түмөндү.

⁵ — учалбай. Контексттеги мааниге жана кийинки сапта турган «кача албайт» — делген сөздөгү уйкаштыктын так келүүсү үчүн «уча албайт» делүү туура.

⁶ — качалбайт. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

⁷ — байладым. Бул сөзгө уйкашып турган 1142-саптын аяккы сөзүнө (жайлапмын) караганда уйкаштыктын талабына ылайык бул сөз «байлапмын» болуу керек эле. Эки учурда тең маани бир эле.

⁸ — жорам.

⁹ — жорыңар.

- 1150 Канаты күмүш¹ ак туйгун
 Качан келип конорун?!²
 Байбичем байкуш түш көрүп,
 Башкача сонун иш көрүп,
 Алма жеп ичи толуптур,
 Артынан чыгып ышкырып,
 Алтымыш кулач ажыдаар
 Ат ордуна болуптур!
 Ал эмине³ болуучу⁴,
 Акылмандар олтурсуң⁵,
 Бу түшүмдү⁶ жоручу?!⁷
 Жана токолум сонун түш көрүп,
 1160 Үйүндө эки куш көрүп,
 Боору кара, мойну кез,
 Болот текөөр⁸, боосу жез,
 Капшытка туур жайлаптыр,
 Катыным экөөн⁹ байлаптыр,
 Бул эмине¹⁰ болуучу,
 Бу түшүмдү жоручу?!»
 Баянын айтып бай¹¹ Жакып
 «Байкаңар — деди,— карылар,
 Жакшылап түштү жоручу,
 1170 Жакынымсың баарыңар!»
 Жакып бай айтып токтолду,
 Жар-жоронун¹² баарынан
 Жалгыз жооп жок болду.
 Сакалдарын тарашып,
 Бири-бирин карашып,
 Айта албады¹³ бир сөздү

1 — күмиш.

2 — конарын.

3 — эмене.

4 — болучу.

5 — олтырсың.

6 — түшүмди.

7 — жоручу.

8 — текеур.

9 — экеун.

10 — *немене*. Тексттерде эмине, немене деген сөздөр аралаш жазыла берет. Бул абалды жеке эле катчыдан кеткен мүчүлүштүк, же анын кыргыз сөздөрүн бурмалап жазышынын натыйжасы катары гана карабастан, балким айтуучунун өзүнө таандык белги дешке да мүмкүн. Анткени, манасчы эпостогу катышкан каарман кайсы элдин өкүлү экендикке карата айрым учурларда башка тилдердеги, же диалектилик сөздөрдү аралаштырып айта берет. Анын үстүнө манасчы өзү жазма үлгүлөрү менен тааныш адам катары айрым сөздөрдү чалып сүйлөшү да толук ыктымал нерсе. Ушуларды эске ала мындан нары «немене» деген сөз кезиккен учурларда эгер ырдын уйкаштыгы, же кандайдыр башка себептер зарыл кылбаса «эмине», «эмне» түрүндө атайын эскертүү-сүз эле берилип олтурат.

11 — *жай*. Катчыдан кеткен ката, туурасы — «бай».12 — *жаржоранын*.13 — *айталбады*. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- Акылынан адашып,
 Аш кайнамдай токтолду,
 Ага чейин кыңк этип
 Айтууга киши жок болду.
- 1180 Аш кайнамга жеткенде,
 Алардын шайы кеткенде,
 Байжигит кепти баштады:
 «Эй, Бердике менен Дамбылда,
 Белгилүү¹ чечен Таз элең,
 Бай Жакып түшү² түш экен,
 Бул онунан³ чыккан иш экен,
 Ушу түшү чың болсо,
 Ойротту⁴ баскан киши экен!
 Куш болгондо⁵ баладыр⁶,
- 1190 Азыр бала жогунан
 Бай Жакып көөнү⁷ аладыр⁸.
 Ай тийген жердин баарысын
 Алат экен балаңыз,
 Андан тынсын санааңыз!
 Күн тийген жердин баарысын
 Күтөт⁹ экен балаңыз,
 Күндө тынып санааңыз!
 Алтымыш кулач жибек боо
 Аягына такканың,
 Ай мунарын жем кылып,
 Азем менен бакканың
 Алтымыш жашка чыкканча
 Аким болуп журт сурап,
 Алат экен дүйнөнү¹⁰,
 Арбак* конуп¹¹ башына,
 Аны Алда таала¹² сүйгөнү¹³.
 Ажыдаар ат кылып
 Байбичең минип¹⁴ жүргөнү¹⁵
- 1200

1 — белгили.

2 — түши.

3 — оңынан.

4 — ойратты.

5 — болганда.

6 — баладыр. Сөздүн бул түрдө айтылышы катчы бузуп жазгандыктан эмес, манасчынын өзү айткан үлгү деш жөндүү. Анткени ансыз ыр сабындагы ыргак бузулмак.

7 — кеүни.

8 — аладыр. Манасчы өзү айткан форма.

9 — күтөт. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

10 — дүниени.

11 — коныб.

12 — Але тгалы. Катчынын диндик терминдерди жазуу ыгынын бир көрүнүштөрүнөн, туурасы контекст боюнча — «Алда таала», же «Алда таала».

13 — сүйгени. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

14 — менбе. Катчыдан кеткен ката, контекст боюнча туурасы — «минип».

15 — жүргени. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө да айтыла берет.

- 1210 Шол¹ баланын орою²
 Дүйнө³ жүзүн сүргөнү⁴.
 Ажыдаардай айбаттуу⁵,
 Арстандай кайраттуу⁶,
 Эркек уул эр болуп,
 Не кыйындын баарысы
 Эсеп берип эл болуп,
 Карайт экен көзүнө,
 Кара тоодой касиет
 Конот⁷ экен өзүнө.
 Бадыша⁸ болуп бай Жакып,
 1220 Баланыздын орою
 Көрүнгөн⁹ экен көзүңө!»
 Бай Жакып боздоп ыйлады
 Байжигит айткан сөзүнө¹⁰,
 Байлап койгон¹¹ ак шункар
 Жакыптын келди эсине.
 «Карчыга* болсо эр — деди,—
 Ак шункар кошо байладым,
 Муну да жоруп¹² бер!» — деди.
 «Сууктун¹³ күнү кыш — деди,—
 1230 Шункар болсо кыз» — деди.
 Эр Жакып дагы¹⁴ эстеди:
 «Эрке токол¹⁵ Бакдөөлөт
 Жоругун¹⁶ түшүн тез — деди. —
 Бакдөөлөттүн үйүнө
 Байланган эки куш — деди,—
 Муну байкаңар кандай иш!?» — деди.
 Дамбылда туруп кеп айтат:
 «Баракелде Байжигит,

¹ — шол. Бир сабындагы ыргактын талабына караганда сөз ушул «шол» түрүндө манасчынын өзү тарабынан айтылган.

² — орайы.

³ — дүниө. — Сөздү «дүнүйө» түрүндө окуу туура (к. 6-сап ыр). Бирок, бул жерде контекстке «дүйнө» делиш тагыраак туура келип турат. Адатта «дүйнө», «дүнүйө» делип айтыла берет да, мааниси контекст аркылуу ачык болот.

⁴ — сургени. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

⁵ — айбатты.

⁶ — кайратты.

⁷ — конат.

⁸ — падыша.

⁹ — көринген.

¹⁰ — созине.

¹¹ — койган.

¹² — жорыб.

¹³ — суукдын.

¹⁴ — «дагы» — деген сөз башка (көк) сыя менен ыр саптарынын арасына жазылган. Кебетеси кийин киргизилген тактоо. Ким киргизгени белгисиз, бирок тактоо туура жүргүзүлгөн. Анткени ал сөз болбосо ырдын ыргагы, муун чени бузулуп калмак.

¹⁵ — токал.

¹⁶ — жорыгын.

- 1240 Куп жоруду!¹ — деп, айтат. —
 Бакдөөлөт туур² эки уул,
 Баштагы сөзгө³ бакканда
 Баянын айтсак мына бул.
 Айтылгандай борумун⁴,
 Алат экен ал экөө⁵,
 Агасынын орунун⁶.
 Көкүрөк⁷ черин жазгандай,
 Көрүптүрсүз⁸ үчөөнүз⁹
 Дүйнөдө¹⁰ түштүн¹¹ сонунун¹².
 Алда ондосун ишинди,
 1250 Азырет* Жусуп*¹³ жорусун¹⁴
 Айткан ушул түшүндү!»
 Бата берип тарады,
 Барар жолун карады¹⁵.
 Тою¹⁶ тарап кеткени,
 Жакыптын көргүн¹⁷ неткенин,
 Зарланып жүргөн байкуштун¹⁸
 Талабына жеткенин.
 Ар беденин кудайым
 Тилегин берсин жудайын,
 1260 Атын атап алардын,
 Алдадан¹⁹ жардам сурайын.
 Ногойдун²⁰ уулу Жакыптыр,

¹ — жорыды.

² — тууар.

³ — сөзгө.

⁴ — борымын.

⁵ — экөө.

⁶ — орынын.

⁷ — көкрөк.

⁸ — көриптүрсыз. Сөздү «көрүптүрсүз» — деп окууга болор эле. Бирок бул жерде контекст боюнча туура келери — «көрүптүрсүз».

⁹ — үчөүңиз.

¹⁰ — дүйнөдө.

¹¹ — түштин.

¹² — сонынын.

¹³ — Жусуп.

¹⁴ — жорысын.

¹⁵ — Кол жазманын оң жак чекесине сөздөр жазылып, ушул ыр сабынан кийин кирүү керек деген белги коюлган. Жазылган сыясы бөлөк тексттерден (кара сыя) башка сыя (көк). Анын үстүнө кол тамга да түп нусканын катчысыныкы эмес. Сөздөрдүн мазмуну: «Манастын туогу». Кебетеси «Манастын туулушу», же «Манастын туулгандыгы», же «Манастын төрөлгөнү» — легенди билдирсе керек. Кыясы эпосту бастырууга даярдоо учурларында, же текстти окугандардын бири тактоо максатында киргизген өңдөнөт. Жомокко мүнөздүү эмес, ага пайда келтирбей, тескерисинче мүнөзүн, маңызын бурмалаган, айтуучунун эркинен тышкары текстке одоно кийлигишкен фактылардын биринен деп бааланышы мүмкүн.

¹⁶ — тойы.

¹⁷ — көргин.

¹⁸ — байкушдын.

¹⁹ — Алдадан.

²⁰ — Ногойдын.

- 1270 Оокатын¹ кылып жатыптыр,
 Аралдын башын жай алып,
 Алтайдын тоосун² таянып,
 Аксы менен Күчөрдөн³
 Ичерине чай алып,
 Иленин башын таянып,
 Кара-Шаарга мал көктөтүп⁴,
 Калмактарга көптөтүп⁵,
 Казактан көрүп кордукту⁶,
 Калмактан көрүп зордукту⁷,
 Байкуш болуп азгандар
 Бай Жакыпка жолукту⁸.
 Кыйладан көрүп кордукту
 Кытайдан көрдү зордукту⁹
 Орозду¹⁰ кандын он уулу
 Опол тоо¹¹ калган жерине,
 Ойрон¹² болгон бай Жакып
 1280 Ногойдун келбей элине.
 Байдын эки баласы
 Басканы Кашкар талаасы¹³.
 Бай акем «Жакып кантти?!» — деп,
 Басылбай жүрдү¹⁴ санаасы.
 Көзкаман аты — Үсөндүн¹⁵.
 Ал кытайга кетип түзөлдү¹⁶,
 Башка өсмөк¹⁷ болду баласы,
 Баскан-жүргөн¹⁸ жерлери
 Манжурия талаасы¹⁹.

¹ — аукатын.

² — таун. Сөз манасчы тарабынан «тоон» түрүндө айтылышы да мүмкүн.

³ — Күчөден. Бул жерде же катчыдан кеткен ката, же анын бул сөздү жазуудагы туура эмес транскрипциясы. Анткени Аксы, Күчөр эпосто көп эскерилүүчү, кеңири белгилүү топонимдерден. Демек туурасы — «Күчөрдөн».

⁴ — көктөтиб.

⁵ — көптөтиб.

⁶ — кордыкты.

⁷ — зорлыкты. Контекст боюнча «зордукту» дегенге караганда «зордукту» туура-раак.

⁸ — жолыкты.

⁹ — зордыкты. Ушул сөз ушул эле мааниде 4 сап ыр жогоруда «зорлыкты» деп жазылган.

¹⁰ — Орозды.

¹¹ — Опалтау.

¹² — ойран.

¹³ — даласы.

¹⁴ — жүрди.

¹⁵ — Үсөнди. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «Үсөндүн».

¹⁶ — түзөлдү.

¹⁷ — өсмөк. Оозеки сүйлөөдө бул сөз кээде «өсмөк» түрүндө да айтылат.

¹⁸ — баскан-жүргөн.

¹⁹ — таласы. Ушул эле сөз жогоруда 1282-сап ырда «даласы» түрүндө жазылып берилген.

- 1290 Тебиттин аркы тушунда¹,
 Тырп чыкпай калган ушунда².
 Кылыптыр кытай өкүмдү³,
 Кыйрынан азып бай Жакып,
 Кылмышы жоктон⁴ өкүндү⁵,
 Кыстоосун⁶ көрүп калмактын,
 Кыйналып Жакып өкүрдү⁷.
 Азгам менен тозгондон⁸,
 Ата-энеден бозгондон⁹,
 Ар кайсысын бир жактан
- 1300 Айдап келип кошкондон¹⁰
 Жетимиш болду түтүнү¹¹,
 Жетип барып арыз айтып,
 Жер алууга күтүндү¹².
 Иленин башы Эки-Арал
 Ататып алды жерине,
 Азыркысын жайлап тур
 Азоо-Белдин¹³ белине.
 Айта берсе сөзү көп,
 Азыр кулак салыңыз
- 1310 Арстан Манас кебине.
 Тойдон кийин токтолуп,
 Эки жыл тамам өтүптүр¹⁴,
 Эр Манас бойго¹⁵ бүткөнү¹⁶
 Тамам үч ай жетиптир,
 Байбиченин көңүлү
 Башкага¹⁷ ооп¹⁸ кетиптир.
 Өз тамагы эсте жок,

1 — тушунда.

2 — ушунда.

3 — өкимди.

4 — жокдан.

5 — өкинди.

6 — кыстаусын.

7 — өкирди.

8 — тозгандан.

9 — бозгандан.

10 — кошкандан. Сөздөрдүн бул түрдө жазылышы жеке эле катчынын арап алфавитин кыргыз сөздөрүнүн өзгөчөлүгүнө ылайыктап транскрипциялоодогу кетирген мүчүлүштүгү, же айрым сөздөрдү татарчалатып, же казакчалатып жазуунун көрүнүшү гана болбостон, ошол кездерде кеңири жайылган салт боюнча арап тамгаларын пайдаланган түрдүү эл өкүлдөрү бир түрдүү жазып, окуганда ар бири өз тилинде окуу адалынын көрүнүшүнөн болушу да ыктымал.

11 — түтүни.

12 — күтүнди.

13 — азаубилдин.

14 — өтүптүр.

15 — бойга.

16 — бүткөли. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө да айтыла берет.

17 — башка. Катчыдан кеткен мүчүлүштүк. Контекст боюнча туурасы — «башкага».

18 — ауб.

- 1320 Же көрүнүүчү¹ көзгө² жок,
Бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт,
«Жесем — деп, — жолборс жүрөгүн!»³
Мындан башка санабайт.
Же тийбейт жолборс жүрөгү⁴,
Жинди болуп байбиче,
Жеригинен⁵ жүдөдү⁶.
Жылкычы кабар бергени,
«Кангайдын Карамергени
Бир жолборс атты — дегени. —
Жолборсту атып салды — деп, —
1330 Терисин союп алды — деп, —
Боор⁷, жүрөк⁸, башка эти
Кош* жанында калды» — деп.
Айтканын Чыйыр угуптур⁹,
Алдыннан чуркап¹⁰ чыгыптыр.
Барып калды Чыйырды
Жылкычынын жолуна,
Кара кулак чон жамбы*
Кармай барды колуна:
1340 «Кайыптан*¹¹ дүйнө тап — деди, —
Карап турбай¹² жылкычым,
Кайта ылдамдап чап! — деди. —
Жашырып — жаап жүрбөгүн¹³,
Жарып жолборс жүрөгүн,
Алып кел — деди, — өзүмө,
Ата-энемден сен жакын
Көрүнөсүң¹⁴ көзүмө!
Каалаганың баарысын
Канча да берем өзүң!»
Байбиче айтып бу кепти,
1350 Жылкычысын жиберди,
Жылкычы буга таң калды,

¹ — көрүнүчи.² — көзгө.³ — жүрегин.⁴ — жүреги. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө да айтыла берет.⁵ — жеригенен.⁶ — жүдеди.⁷ — баур.⁸ — жүрөк. Оозеки сүйлөөдө өз ушул түрдө айтыла берет.⁹ — угыптыр.¹⁰ — чураб. Манасчынын өз айтуусунда да «чурап» болушу ыктымал. Ошону менен бирге эле «чуркап» түрүндө айткан сөздү катчы «чурап» катары жазышы да мүмкүн.¹¹ — гайыбдан.¹² — турмай.¹³ — жүрбегин. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.¹⁴ — көринесиң. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

- Акысына жамбы алды.
 Ара конуп арага,
 Ал жылкычы сандалды.
 Барса жолборс жатыптыр,
 Зыңкыйып муздап катыптыр,
 Жолборстон жүрөк алганы,
 Жолго кайра салганы.
 Жол боюнда¹ бир бээ
- 1360 Телиден* өлүп² жатыптыр,
 Жылкычылар жыйылып,
 Аны союп атыптыр³.
 Анын да алды жүрөгүн,
 Экөөн бирдей бермекке,
 Байбиченин бул ишин
 Байкап сонун⁴ көрмөккө⁵.
 Жылкычы жолго салганы,
 Эртесинде түш ченде
- 1370 Жылкычы келип калганы.
 Жылмайып басып байбиче,
 Элечектен каш чыгып,
 Эки көздөн жаш чыгып,
 Байбиче келип турганы.
 Жылкычы аты Бадалбай,
 Байбиче келип кеп айтат,
 «Бадалбай балам! — деп, айтат, —
 Эки жүрөк эмине,
 Жолборстор⁶ жолго жатканбы⁷,
 Каңгайдын Карамергени
- 1380 Катарлап экөөн атканбы?
 Же мал жүрөгүн жолборс — деп, —
 Башынан шорум катканбы?!
 Айт, Бадалбай балам? — деп, —
 Аныктап сурап алам» — деп,
 Байбиче сүйлөп⁸ салыптыр,

¹ — бойында.

² — өлиб.

³ — атыптыр. 1360-сап ырда «жатыптыр» деген сөз бар. Мааниси жагынан бул эки сөздүн айырмасы жок. Бирок, формасында өзгөчөлүккө ээ кылып берилиши Сагымбай манасчыда кеңири жолуккан белги. Бул аркылуу айтуучу мааниси, формасы жактан бирдей сөздүн ыр саптарында кайталанылышына, анын натыйжасында көркөмдүктүн төмөндөшүнө жол бербөөгө аракет кылат. Тескерисинче бири-бирине өтө жакын сөздөрдүн уйкаштыкка келүүсү аркылуу ыр саптарындагы ыргак жогорулайт.

⁴ — соңын.

⁵ — көрмекке.

⁶ — жолбарстар.

⁷ — Жаткамбы. Бул түрдөгү «жаткамбы», «аткамбы» — делип «н» тыбышынын ордуна «м» болуп айтылуу манасчыга таандык диалектилик тил өзгөчөлүгү болушу мүмкүн. Ошону менен бирге эле катчы өз каалоосу, же белгилүү диалектилик топко жаткандыктан манасчы «н» аркылуу айткан сөздөрдү «м» менен жазып салуусун да жокко чыгарууга болбойт. Мындан нары эскертүүсүз эле «н» аркылуу берилет.

⁸ — сүйлөб.

- «Жүрөгү — деп, — жолборстун»
 Бадалбай айтып калыптыр.
 «Алдам азыр турбайбы,
 Жалган айтсам жашаймбы,
 1390 Аксин* мени урбайбы!
 Кыласыңбы дары — деп, —
 Қыйла барктап аны — деп, —
 Қызарып агып турбайбы
 Жүрөгүнүн¹ каны» — деп,
 Бадалбай айтты баянды,
 Байбиче көөнү жай алды.
 Челкеңдей басып байбиче
 Челекке суусун² алганы,
 1400 Оозу³ капкак, жез казан
 Эки жүрөк салганы,
 Чала-була бышырып⁴.
 Жанга бербей жалмады.
 «Сонун экен бу да — деп⁵, —
 Сорпосун⁶ ичем жуда*!» — деп,
 Эки аяктай сорпосун
 Немесин койбой жалмады,
 Байбиченин талгагы*
 Магдырап канып калганы.
 Байбиче жыйды эсини,
 1410 Байкап уккун⁷ баягы
 Бай Жакыптын сөзүнү⁸.
 Эр Манас бойго бүткөнү⁹
 Тогуз айга жетиптир.
 Тогуз ай, тогуз күн болуп,
 Толгоо¹⁰ жаңы киргени
 Бейшемби кечи¹¹ түн болуп.
 Курсакка бала бүткөнү¹²,

¹ — жүрегиниң.

² — суусын.

³ — аузы.

⁴ — пышырыб.

⁵ — ушул сап ыр «Сонун экен деп бу да деп» — делип жазылып калган. Катчыдан кеткен каталык, туурасы «Сонун экен бу да — деп».

⁶ — сорасын.

⁷ — уккын.

⁸ — сөзини.

⁹ — жеткели. Кебетеси катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча бул жерде «бүткөлү» — деген сөздүн келиши талап кылынат.

¹⁰ — толгау.

¹¹ — кече. Контекст боюнча туурасы — «кечи».

¹² — бүткени. Сөз мурда (к. 1313-сап ыр) жана беш сап ыр жогоруда да «бүткели» түрүндө жазылган эле. Бир эле сөздүн эки формада жолугуусу, кыясы, диалектилик белги. Манасчынын өзүнө кайсыл үлгү таандык экендигин так айтуу кыйын. Оозеки сүйлөдө «бүткели» сыяктуу эле «бүткени» делип да айтыла берет. Эки форманын мазмунунда айырма жок. Манасчы айткан үлгү кайсынысы экендигин тактоо мүмкүн эместикке байланыштуу мындан нары түп нускада кайсыл түрү кезиксе ошол берилип олтурат.

- Кубаттанды Жакып чал,
Кубаттанган кайраты
1420 «Аман-эсен тууса!» — деп,
Назырга* айткан канча мал!
Карынга бала бүткөнү
Кайраттанган Жакып чал,
Каралдым аман туулса¹ — деп,
Назырга² айткан канча мал.
Акбоздон³ бээ союлду⁴,
Алтындан бакан коюлду*⁵,
Аны сайын байбиче
1430 Айгайын салып чоюлду⁶.
Коншунун⁷ баары жыйылды,
Козголгон⁸ сайын байбиче
Кокуюн⁹ айтып ыйынды.
Ордого*¹⁰ толо¹¹ жыйылды,
Ойбоюн¹² айтып ыйынды.
«Бала туур бекен!» — деп,
Бай Жакып жүрөк дегдеди,
Бала койсо чиренип
Байбиче бою тердеди.
1440 Бала катуу¹³ чиреди,
Байбиче бакан тиреди*,
Бекем туйлап кеткенде
Басып тарткан* катындар
Башы жерге киреди¹⁴.
Байбиченин ичинде
Ажыдаарбы, жолборспу¹⁵,
Же, адамдан арга болбоспу?!¹⁶
Бала туйлап кеткенде

¹ — *тууса*. Контекст боюнча туурасы — «туулса».

² *азырга*, ушул эле сөз жогорураакта (1421-ыр сабында) «назырга» — делип жазылган.

³ — *акбоздан*.

⁴ — *сойылды*.

⁵ — *койылды*.

⁶ — *чойылды*.

⁷ — *коңишының*.

⁸ — *козгалган*.

⁹ — *кокыйын*.

¹⁰ — *ордага*.

¹¹ — *тола*.

¹² — *ойбойын*.

¹³ — *каты*. Мурда ушул сөз Жакып малында жүрүп кайгырып үйүнө келген жерди баяндаган кара сөздү «каты» делип жазылган.

¹⁴ — *киреди*. Сөздүн бул жердеги жазылышы катчынын бурмалоосу эмес, манасчы өзү эле ыргактын талабына ылайык ушул түрдө айткан.

¹⁵ — *жолбарсбы*.

¹⁶ — *болбасбы*.

- 1450 Байбиче көзү сүзүлдү¹,
Белдемчинин* жакасы
Беш жеринен үзүлдү²
Алып келип бай Жакып
Аксары башыл кой чалды*,
Ай туякка бээ чалды*,
Ай мүйүзгө³ уй чалды*,
Айры өркөчкө⁴ төө чалды*.
Аны сайын байбиче
Айгайын баспай үн салды:
«Менин жанымды жечүү⁵ балабы,
Же жарып ичтен алабы?!»
- 1460 Бу башымды жечүү балабы,
Бай Жакып жесир калабы?!
Же жабыр баян* — шер беле,
Же менин жатарым кара жер беле?!
Жараткан Жапар кудайым*
Мени кандай жалмоочу⁶ бала берди эле?!»
Баканды кармап бакырды,
Бакшы* менен бүбүдөн*⁷
Немесин койбой чакырды.
Түндүктү⁸ карап түйүлдү⁹,
Көргөндөр¹⁰ жандан түңүлдү¹¹.
Жети күн тартты толгоону¹²,
Жергеси чарчап болгону¹³.
Алты күн тартты толгоону¹⁴,
Айылы чарчап болгону.
«Толгоосу¹⁵ эми толду — деп,—
Эртенки күнү бейшемби,
Туур¹⁶ күнү болду» — деп,
Бердикенин катыны
Беленденип калыптыр,

¹ — *созилди*. Жазылыш формасына карап сөздү «созулду» — деп окуса болор эле. Бирок бул жерде контекстке ал маани туура келбейт. Туура маани «сүзүлдү».

² — *үзилди*.

³ — *мүйизге*.

⁴ — *өркөчкө*.

⁵ — *жечу*.

⁶ — *жалмачы*.

⁷ — *бубиден*.

⁸ — *түндикти*.

⁹ — *түйилди*.

¹⁰ — *көргөндөр*.

¹¹ — *туңилди*.

¹² — *толгаоны*. Ушул эле сөздүн уңгусу 1415-сап ыра «толгау» түрүндө жазылган.

¹³ — *болганы*.

¹⁴ — *толгауны*. Ушул эле сөз экинчи сап жогоруда «толгаоны» — түрүндө жазылган эле.

¹⁵ — *толгаусы*.

¹⁶ — *тууар*. Ушул сөз 1435-сап ыра «туар» делип жазылган.

- 1480 Дамбылданын катыны
 Даярланып алыптыр,
 Акбалтанын катыны
 Азыр болуп калыптыр,
 Кутубайдын¹ катыны
 Курсагын ондоп² алыптыр,
 «Кудай берсе тубар»³ — деп,
 Куруп калган Жакыптын
 Кулагына салыптыр.
 Байбичең тууйт⁴ — дегенде
- 1490 Бай Жакып ыйлап каңгырап,
 Бакырып ыйлап заңгырап:
 «Баласы жоктон⁵ жүдөдүм⁶,
 «Эркек!» — деп, бирөө жүгүрсө⁷,
 Жарылып кетер жүрөгүм.
 Ботосу⁸ жоктон майышып,
 Боздоп жүрдүм кайышып,
 «Сүйүнчү!»⁹ — десе бир адам
 Тура албасмын¹⁰ тайышып.
 Өзүмдү¹¹ өзүм¹² жайлайын,
 Өңкөй¹³ бышты карабоз
 Элүү-кыркты байлайын.
 Айылга туруп нетейин,
 Адырга чыгып кетейин,
 Токтолуп туруп нетейин,
 Тоого чыгып кетейин.
 Жыгылсам да, талсам да,

¹ — *Куттыбайдын*. Бул адам аты, Куттуубай же Кутубай» — делип айтылышы да мүмкүн.

² — *оңдаб*.

³ — *тубар*. Буга чейин бул сөздү катчы «туар» (1435-сап ыр) «тууар» (1474-сап ыр) түрлөрүндө жазган. Сөздүн «тубар» делип айтылышы манасчынын өзүнө таандык болушу да ыктымал. Анын үстүнө ушул жерде «туур» дегенге караганда «тубар» делиш ыр сабынын ыргагы үчүн да оң келип турат.

⁴ — *тууат*.

⁵ — *жоктан*. Ушул сөз 14-сап ырда «жокдон», 1294-сап ырда «жокдан» түрүндө жазылган.

⁶ — *жудедим*.

⁷ — *жугирсе*.

⁸ — *ботасы*. Ушул сөздү К. Мифтаков 14-сап ырда «ботосо» түрүндө жазган.

⁹ — *суйинчи*.

¹⁰ — *тура албасам*. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туурасы «тура албасмын». Ушул түрдөгү сөздөрдү катчы оозеки айтылышы кандай болсо ошол үлгүдө да жаза берет. Мисалы: 466-ыр сабындагы «уча албай» — деген сөздүн учалбай, же 474-саптагы «биле албай» — деген сөздүн «билалбай» формасында берилиши. Мындай учурлардын ыргагы мааниге да, көркөмдүк белгилерге да эч пайдазыяны жок.

¹¹ — *өзимди*. Бул сөз буга чейин «о» аркылуу (озиме, озинен ж. б.) жазылып келген.

¹² — *өзим*. Бул сөздү да катчы көбүнчө «о» аркылуу жазат (оздери, озилери, озимди ж. б.).

¹³ — *өңкей*.

- Же кайрат кылып калсам да,
 Элге шылдың болбостой¹
 Ээн жакка барайын,
 1510 Алыстан айыл карайын,
 Айткандан кабар алайын».
 Ушуну айтып бай Жакып
 Кыл аркан керме* шайлатты,
 Кырк карабоз быштыны
 Кыдырата байлатты.
 «Жетпей калса минсин» — деп,
 Жети кур ат байлатты².
 «Эркек болсо — эр болсо,
 1520 Кыз болбосун³ не болсо,
 Кыз болсо үйдө калыңар⁴,
 Кыймылдаба баарыңар,
 Эркек болсо чабыңар,
 Талаадан мени табыңар.
 Сүйүнткөн⁵ болсо кудайым
 Сүйгөнүңдү⁶ алгын жудайын.
 Кубанткан болсо кудайым
 Кур аттан берем жудайын.
 «Эркекпи?» — деп, «кызбы?» — деп,
 1530 Аныктап алып чабыңар,
 Адырдан мени табыңар!»
 Айтып Жакып аттанды,
 «Атты байлап койду!» — деп,
 Айылдагылар шаттанды.
 Жакып бай жолго салыптыр,
 Жорго⁷ боз айгыр үйүрү⁸
 Жолунан⁹ чыгып калыптыр,
 Кара жалдуу кула бээ
 Кайкалактап алыптыр.
 «Кайдан келди булар?» — деп,—
 1540 Как ушу бүгүн тубар¹⁰ деп,—

¹ — болбасдай.

² — байлады. Контекст боюнча туурасы — «байлатты».

³ — болбасын.

⁴ — калыңар. Сөздүн мындай формасы манасчынын өзүнө таандык, анткени кийинки ыр саптарындагы уйкаштыкка кире турган сөздөргө («баарыңар») ылайыктоо үчүн «калгыла» деген сөздүн формасын өзгөртүп айтып жатат.

⁵ — сүйинткен.

⁶ — сүйгениңди.

⁷ — жорго.

⁸ — үйири.

⁹ — жолунан.

¹⁰ — тууар. Сөздү «туур» деп окууга болот (к. 1240-сап ыр). Бирок, бул сөздүн манасчы өзү айткан үлгүсү бул жерде «туур» эмес, «тубар» болуш керек. Анткени «туур» деген сөз ыр сабынын үндөшүү, уйкаштык, ыргактуулук күүсүн бөксөртүп жатат. Анын үстүнө сөздүн «тубар» деген үлгүсүн катчы ушул түрдө 1486-ыр сабында берген. «Тубар» деген сөзгө уйкашып турушкан «булар», «улар» деген сөздөр бул жерде башка сөз болушу мүмкүн эместикти айгинелейт.

- Тоо¹ башына токтобой,
 Болуп жүрчү эле улар — деп,—
 Болду, акыр болбоду²
 Кула бээм азыр тубар — деп. —
 Эркек болсо кулуну³
 Энчилейин балама,
 Эгем таала кудурет*
 Жеткирет бекен санаама!?
 Жорго боз атын жоеюн⁴,
 1550 Катаным тууса эркекти
 Мындан кийин айгырын
 Камбар боз — деп, коеюн*⁵,
 Ургаачысынын баарысын
 Ак түлөөмө⁶ соеюн⁷,
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат коеюн!»
 Ушуну айтып бай Жакып,
 Атынан түшүп алганы,
 Жылкыга көзүн⁸ салганы,
 1560 Жылкынын баары чубашып,
 Жылгага кирип калганы.
 Азканакай жабырга,
 Ат кулактуу⁹ шабырга,
 Асты барып токтоду¹⁰,
 Аркы-терки оттоду¹¹,
 Туруп, жатып кула бээ
 Тууй¹² турган окшоду¹³,
 Аны көрүп бай Жакып
 «Ак!» — деп, карап токтоду.
 1570 Аны таштап салыңар,
 Байбичеси Шакандын¹⁴
 Баянын угуп алыңар.
 Толгоосу¹⁵ сегиз күн болгон,

1 — тау.

2 — болбады.

3 — кулыны.

4 — жояйын.

5 — кояйын.

6 — тулеуме.

7 — сояйын.

8 — кезин.

9 — кулакты.

10 — токтады.

11 — оттады.

12 — тууа.

13 — окшады.

14 — Шакандан. Ушул жерде стилдик мүчүлүштүк кеткен. Эгер бул жерде «шакандан» — делип айтылса кийинки ыр сабы «Баян угуп алыңар» болуш керек эле. Кийинки сап — «Баянын угуп алыңар» — делип даана жазылып турат. Демек, бул жерде «Шакандын» делиш туура.

15 — толгаусы. Мурда «толгоо» деген сөз «толгао» түрүндө жазылган. (к. 1471-сап ыр).

- Толготкон мындай¹ ким болгон,
 Тарткандардын баарысы
 Талыкшып колу² тим болгон.
 Умай эне* бериште*³
 Урду⁴ келип баланы,
 Урганына чыдабай
 1580 Үжүддү*⁵ көздөй барганы.
 «Ак амири, чык! — деди,—
 Айтканымды ук!» — деди.
 Анда бала муну айтат:
 «Ыгы менен айда — деп,—
 Ырыскым⁶ менин кайда? — деп.
 Уруп⁷ кирди Умайын,
 «Ур!» — деген улук кудайым.
 «Ырыскың жалган жайда — деп,—
 Ылдамдап сууруп⁸ айда — деп,—
 1590 Тар курсакка талашып,
 Таппайсың мындан пайда⁹ — деп,—
 Талаага сыйбайт ырыскың
 Барсаң жалган жайда!» — деп.
 Балага Мүкил* бериште
 «Бачым болгун¹⁰, айда!» — деп,
 Чыдатпады мланик*.
 Чыгууга бала ойлоду¹¹,
 Чыбыктайын толгонду¹²,
 Чыккан сайын Чыйырды
 1600 Чыдай албай чыңырды.
 Талыкшып турган келинди
 «Тарта көр! — деди,— белимди».
 Он эки катын бек тартты,
 «Ондойгөр¹³ кудай!» — деп, тартты.
 Каканак суусу¹⁴ шар этти.
 Баланын үнү бар этти.
 Карынды катуу сүзгөнү¹⁵,

1 — *мендай*. Сөздү атайылап бурмалап жазуу эмес, жөн эле кеткен ката өңдөнөт. Контекст боюнча туурасы «мындай».

2 — *колы*.

3 — *фериште*.

4 — *урды*.

5 — *ужудды*.

6 — *ырызгым*. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

7 — *урыб*.

8 — *суурыб*.

9 — *файда*.

10 — *болгын*.

11 — *ойлады*.

12 — *толганды*.

13 — *оңдайкөр*.

14 — *суусы*.

15 — *сүзгени*. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- 1610 Эки колун¹ толтура²
 Қан чеңгелдеп түшкөнү³.
 Бала жерде туйлады,
 Бар-бар этип ыйлады.
 «Эркек бекен, кыз бекен,
 Мага качан айтат?!» — деп,
 Байбиче жашын тыйбады.
 Көшүдү⁴ көзү илинип,
 Көрө⁵ салган катынга
 Эркектиги билинип,
 Чочогу⁶ чыкты чороюп⁷,
 «Эркек экен!» — дегенде⁸
- 1620 Эси кетип Чыйырды
 Жыгылып кетти сороюп⁹,
 «Байбичеге нетти?! — деп, —
 Мартуу* басып кетти!» — деп,
 Катындын баары чочуду¹⁰,
 Кайта башын көтөрүп,
 Жыгылбады, жоошуду¹¹.
 «Антаңдабай катындар,
 Аныктап көрчү¹² каапырлар?!
 Жерден алгын тез — деди, —
 Дамбылданын¹³ зайыбы
 Киндигин өзүң¹⁴ кес!» — деди.
 Баланын кести киндигин,
 Кубангандан¹⁵ Чыйырды
 Куданын¹⁶ билди бирдигин.
 Оромолун¹⁷ колго¹⁸ алып,
 Ороюн¹⁹ — деди баланы,

1 — колун.

2 — толтыра.

3 — түшкени.

4 — көшиди.

5 — көрө.

6 — чочагы.

7 — чорайып.

8 — Эркек экен деп дегенде. Катчыдан кеткен ката, туурасы «Эркек, экен дегенде».

9 — сорайыб.

10 — чочыды.

11 — жоошды. Мурда ушул сөздүн уңгусу «жоош» — деген сөз «жауш» болуп жазылган (к. 367-сап ыр).

12 — көрчи.

13 — Дамолданың.

14 — озиң.

15 — кууангандан. Катчы кол жазманын 19-бетинде ушул эле уңгудагы «Кубан-дырган» — деген сөздү эч өзгөрүүсүз айтылганы кандай болсо ошол түрдө «кубан-дырган» — деп жазган.

16 — хданын.

17 — орамалын.

18 — колга.

19 — орайын.

- Ошо¹ күндө бу бала
 Оң колун сууруп алганы.
 «Ойбой² татай*, нетти!?» — деп,—
 1640 Отуздагы³ жигиттей
 Колун сууруп⁴ кетти — деп. —
 Татай көтөк⁵, нетти?! — деп,—
 Так кырктагы кишидей
 Тартып бутун⁶ кетти — деп,
 Карап турбай катындар
 Кармалашсаң нетти?!» — деп,
 Канымжан катын муну айтат.
 «Кандай сөзүң⁷ жаман! — деп,—
 1650 Кармоого⁸ карууң келбесе,
 Сен, качып кутул⁹ аман!» — деп,
 Бакдөөлөт жерден алганы
 Бакырып жаткан баланы.
 Он бештеги баладай
 Көтөргөндө¹⁰ салмагы,
 Берген экен кудайым
 Берекелүү¹¹ баланы.
 Көзү каткан Бакдөөлөт
 Көтөрүп өөп алганы.
 Куртканын зайбы Канышбек
 1660 Оозантмакка*¹² баланы
 Оозуна¹³ эмчек салганы,
 Өзөгүн¹⁴ үзө¹⁵ бир¹⁶ соруп¹⁷
 Өлө¹⁸ жазып калганы.

¹ — *ушы*. Сөздү формалык белгилерине карап «ушу» деген мааниде окууга болор эле (к. 8-беттеги кара сөз). Бирок бул жерде контекст боюнча «ошо» делиш тагыраак.

² — *ойбай*. Бул сөз балким манасчынын өзү тарабынан эле ушул түрдө айтылышы да ыктымал. Анткени: контекстке караганда ал сөздү айткан аял кыргыз өкүлү эмес, ага ушул сөзгө катар келген «татай» (калмак сөзү) күбө.

³ — *отыздагы*.

⁴ — *сурыб*. 1589-сап ырада «суурыб» делген сөз бар. Аны да «сууруп» деп окууга болот.

⁵ — *көтөк*. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө да айтылышы мүмкүн.

⁶ — *бутын*.

⁷ — *созиң*.

⁸ — *кармауга*.

⁹ — *кутыл*.

¹⁰ — *көтөргөндөй*. Сөз «көтөргөндөй» делип окулушу мүмкүн. Бул түрүндө контексттеги мааниге туура келбейт. Сөздүн туурасы — «көтөргөндө».

¹¹ — *берекели*.

¹² — *аусантмакка*.

¹³ — *аузына*.

¹⁴ — *өзегин*.

¹⁵ — *үзө*.

¹⁶ — *бер*. Катчы адатта «бир» — деген сөздү бул түрдө бурбай туура үлгүдө эле жазчу, кыясы ката өңдөнөт.

¹⁷ — *сорыб*.

¹⁸ — *оле*.

- «Сандык толо май — деди,—
Салган кошо бал — деди,
Эки-үч карын май алып
Эми оозуна сал!» — деди.
Үч карын май алганы,
Үч кайтара салганы,
1670 Үч карындын майларын
Үч саатка койбой жалмады.
Астына алып Чыйырды
Оң эмчегин салганы.
Оболкусу¹ сүт чыкты,
Экинчиси суу чыкты,
Үчүнчүсү² кан чыкты,
Чыдай албай байбичеден жан чыкты.
Чыгарып алып эмчекти,
Чакырып³ журтка бериптир,
1680 Сегиз бээ союп жентекти*,
Тоюнбаган⁴ тоюнун⁵,
Топтогон⁶ малдар союлуп⁷,
Ачтын баары тоюнуп,
Ар түрлүү⁸ малдар союлуп.
Балдарын катын жетектеп,
Май көтөрүп этектеп,
«Бай Жакып кайда экен?!» — деп,
Айылдагы жигиттер
Баары шашып энтедеп.
1690 Эми⁹ аны таштап салыңар,
Жакыптан кабар алыңар.
Байлаган аты кырк сегиз,
Баары күлүк¹⁰ тептегиз.
Айылдагы адамдар
Арбып-дарбып минишип,
Апкаарып жолго киришип,
Тоого чапты топтошуп¹¹,
Адырга чапты анталап,
Бөксөгө¹² чапты бөлүнүп¹³,

¹ — *ауэлгиси*. Сөздү «абалкысы» деп окууга болот. Бирок жогорку ыр сабынын «о» аркылуу башталганына караганда манасчы айткан үлгүсү «оболкусу» деш жөн-дүү. Эки үлгүнүн мааниси бир.

² — *үчинчиси*.

³ — *чекырыб*. Сөз манасчы тарабынан «чыкырып» түрүндө айтылышы да мүмкүн.

⁴ — *тойынбаган*.

⁵ — *тойыныб*.

⁶ — *топтаган*.

⁷ — *сойылыб*.

⁸ — *түрлү*.

⁹ — *эми*. Буга чейин бул сөз катчы тарабынан «энди» түрүндө жазылып келген.

¹⁰ — *күлик*.

¹¹ — *топташыб*.

¹² — *бөксөгө*.

¹³ — *бөлиниб*.

- 1700 Талаага чапты дабырап,
«Бай Жакып кайда кетти?!» — деп,
Баарысы жүрөт жабырап.
Эркектен неме калбаптыр,
Эки атты бирөө албаптыр,
Кермеде жылкы калбаптыр.
Кедеңдей басып Сулайка
Келип ордун¹ караптыр,
«Кеткен экен Акбалта,
Кетсе ишке жараптыр.
1710 Керменин несин карайын,
Энди² үйгө барайын».
Басып келип Сулайка
Башын үйгө салыптыр,
Үтүрөйүп³ Акбалта
Үйдө олтуруп⁴ алыптыр,
Көрө салып Сулайка
«Көтөк!» — деп, чочуп калыптыр.
Абышкам, дүнүйөдөн⁵ тойдуңбу⁶,
Атпай журт алган олжодон⁷
1720 Бир неме албай койдуңбу?⁸
Сүйүнчүгө⁹ шайлаган,
Кызыр* чалган бай Жакып
Кырк кара боз байлаган,
Кырк жылкыдан бирди албай
Сенин кандай шоруң¹⁰ кайнаган?!
Жана байлаптыр сегиз кур атты,
Ошолордон¹¹ кур калып,
Олтурушуң¹² уяттыр!»
Акбалтанын катыны
1730 Ачууланып акыры,
Айтып муну салганы.
Акырайып Акбалта
Катынга багып¹³ калганы:
«Эй, кара жолтой¹⁴ Сулайка,
Карасаңчы кудайга!

¹ — ордун.

² — энди. Манасчы өзү эле ушул үлгүдө, айтышы мүмкүн.

³ — утирейиб.

⁴ — олтырыб.

⁵ — дүйнөмдөн. Катчы кетирген ката, туурасы — «дүнүйөдөн».

⁶ — тойдыңбы.

⁷ — олжадан.

⁸ — койдыңбы.

⁹ — сүйүнчиге.

¹⁰ — шоруң.

¹¹ — ошалардан.

¹² — олтырышың.

¹³ — барып. Катчыдан кеткен ката, туурасы — «багып».

¹⁴ — жолтай.

- 1740 Тоюнбаган топор¹ бар,
 Жарыбаган жарды бар,
 Кууруңкай² жүргөн куулар бар,
 Мал көрбөгөн³ бакыр бар,
 Айылда жүргөн айбан⁴ бар,
 Коросо⁵ жүргөн коңшу⁶ бар,
 Коебу⁷ мага ушулар?!
 Эркек-кызын андабай,
 Эки жагын карабай,
 «Эр Жакыпка барам!» — деп,
 Эбак чаап кетиптир
 Эгем берер ырыскы⁸,
 Албай койсо Жакыптан
 Акбалтага нетиптир!
- 1750 Кудайдан⁹ ырыс¹⁰ сурабай
 Кууп жүргөн Жакыпты
 Кулдар алсын сүйүнчү,
 Алдадан¹¹ ырыс сурабай,
 Андып жүргөн Жакыпты
 Ангилер алсын сүйүнчү.
 Барбадым да, албадым,
 Же балакетке калбадым,
 Азыр атка минерге
 Келбейт менин дарманым,
 1760 Канча күндөн¹² бери жакка
 Каралашып жүрөсүң,
 Канча сенин алганың?»
 Акбалта айтып салганы,
 Суп* чапандан бирөө экен
 Сулайканын алганы.
 Эки элечек, бир чапан
 «Мына менин олжом!¹³» — деп,
 Эрине таштап салганы.
 «Бай кудайга казына,
 1770 Барсанчы Жакып кашына!»
 Катын айтып салганы,

1 — топар.

2 — куруңкай.

3 — көрбөгөн.

4 — аюан.

5 — корада.

6 — коңшы.

7 — коябы.

8 — ырызгы.

9 — хдайдан.

10 — ырыс. Ушул сөздүн уңгусу 2 сап жогоруда «ырыз» түрүндө жазылган.

11 — алледан.

12 — күнден.

13 — олжам.

- Элүү киши таласа:
 Жакыптын жаны калабы?!
 Кермеде сегиз кур атты
 Кез келген минип чуратты.
 1780 Катыны эркек тубарбы³,
 Карганда малын талатып,
 Атаа, мындай Жакыпты, кудай урарбы,
 Элүү киши барган соң
 Энтелеп барып Акбалта
 Да сүйүнчү сураарбы?!
 Жалгыз илик көк чолок⁴
 Жандоого⁵ кантип чабамын,
 Жакыпты кайдан табамын?!
 Элким атым көк чолок
 1790 Эңишке кантип чабамын,
 Элирип кеткен кесек кул,
 Алардын элесин кайдан табамын?
 Уудан калган итке окшоп⁶.
 Элким кайда чабамын!?».
 Акбалта айтып болбоду,
 «Барсаң — барсаң байым!» — деп,
 Катыны камап койбоду⁷.
 Анда Акбалта кеп айтат,
 Ачууланып бек айтат:
 «Кандай курган катынсын,
 1800 Калабалуу⁸ каапырсын.
 «Бай Жакыпка бар сен» — деп,
 Тынчымы койбой жатырсың⁹.
 Дөөкүрсүгөн¹⁰ кулдар баргандыр,
 Күлүктү¹¹ минип алгандыр,
 Аларын алып Жакыптан,
 Тарап кетип калгандыр».
 Акбалта айтып токтолду,

1 — болбай.

2 — мойнын.

3 — тууарбы.

4 — чолок.

5 — жандога

6 — окшаб.

7 — койбады.

8 — калабалы.

9 — жатырсын. Катчыдан кеткен ката, контекст боюнча туурасы — «жатырсың».

10 — декирсинген. Сөздүн башталыш эки тамгасы чийилип калган, кебетеси ко-
кустуктан болсо керек.

11 — куликтү.

- 1810 Катаны шондо¹ кеп айтат,
Катууланып бек айтат:
«Жүгүрткөн² киши алабы,
Жүрбөгөн³ куру калабы?!
Чапкылаган аларын,
Кудай өзү⁴ билбейби
Чарчаган куру каларын!
Булут⁵ минип учса да
Буюрбаса⁶ калбайбы,
Буюрган киши албайбы,
Чапкандар куру калбайбы,
Жазууда* кудай буюрса.
1820 Жатса да киши албайбы!
Көк чолок менен чабарсын,
Жазууда кудай буюрса
Жакып байды табарсын!»
«Барбаймын!» — деп, айта албай⁷,
Бармак болду Акбалта
Катындын сөзүн кайтарбай,
Байлап койгон көк чолок
Басыгы ылдам шайтандай.
1830 Акбалта чал бокчоюп⁸,
Аттанып чыгып чокчоюп⁹,
«Же жададым үйдө жатып — деп,
Табылар бекен Жакып?» — деп,
Акбалта жолго салыптыр,
Айылга жакын көмүскө¹⁰,
Азганакай жабырда,
Ат кулактуу шабырда,
Кара суунун¹¹ четинде,
Көк өтөктүн¹² бетинде
Минген атын суудуруп¹³,
1840 Кара жалдуу¹⁴ кула бээ

¹ — шонда. Бул сөздү «шондо» түрүндө манасчы өзү эле айтса керек. Анткени мурдагы сөздүн аягында үндүү тыбыш тургандыктан бул сөздүн башындагы үндүү тыбыштын түшүп калып айтылышы толук ыктымал. Анын үстүнө ыр сабындагы ар бир сөздү өз-өзүнчө толук айтуу бул жерде ыргактуулукка терс таасирин тийгизип, ырдын курулушу бузулуп калмак.

² — жүгүрткөн. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

³ — жүрбөгөн. Оозеки сүйлөөдө ушул үлгүдө да айтылышы мүмкүн.

⁴ — өзи.

⁵ — булыт.

⁶ — буйырбаса.

⁷ — айталбай. Оозеки сүйлөөдө эки сөз ушул түрдө бирге айтыла берет.

⁸ — бокчайыб.

⁹ — чокчайыб.

¹⁰ — көмиске.

¹¹ — суунуң.

¹² — өтекдин.

¹³ — суудырыб.

¹⁴ — жалды.

- Бир ак сур кулун¹ туудуруп²,
 Олтурган экен бай Жакып
 Шыйрагын ондоп шыпырып,
 Тумшугун³ сыгып, телчитип,
 Энесине ээрчитип,
 Олтурган экен Жакып бай,
 Көкчолок минген Акбалта
 Жакыпты көрдү жаймажай.
 Жан жагында киши жок,
 1850 Жакып жалгыз олтурат⁴
 Киши менен иши жок.
 Акбалта көрүп акырды,
 «Сүйүнчү!»* — деп, бакырды.
 Кубангандан бай Жакып:
 «Не дейсиң?» — деп, чакырды.
 Анда Акбалта муну айтат:
 «Айтканымды туюнчу⁵,
 Арстаным Жакып, сүйүнчү!
 Карыганда байбиче
 1860 Кабылан тапты, сүйүнчү!
 Жобогондо⁶ байбиче
 Жолборс тапты, сүйүнчү!
 Жоголордо⁷ байбиче
 Жолдош тапты, сүйүнчү!
 Эриккенде байбиче
 Эрмек тапты, сүйүнчү!
 Кайгырганда байбиче
 Каралды тапты, сүйүнчү!»
 1870 Акбалта айгай салыптыр,
 Аны уккан соң бай Жакып
 Акылынан таныптыр.
 Көздүн⁸ жашы он талаа,
 «Көрдүмбү!»⁹ — деди, — бир бала,
 Мерсент*¹⁰ берген кудайым,

¹ — кулын.

² — туудырыб.

³ — тумшыгын.

⁴ — олтырат.

⁵ — туйынчы.

⁶ — жобаганда.

⁷ — жогаларда.

⁸ — көздин.

⁹ — көрдимби.

¹⁰ — мерсет, катчыдан кеткен ката, туурасы — «перзент», же «мерсент», «парзант». Мурда бул сөз катчы тарабынан «фарзанд» (к. 413-сап ыр), «фарзант» (к. 508-сап ыр) түрлөрүндө жазылган. Бул жерде мерсет — мерсент түрүндө берилиши ушул сөзгө катар турган «берген» деген сөздөгү «э» тыбыштарынын таасири менен ыргактуулуктун талабына ылайык болушу. Демек, манасчы өзү «берсент», же «мерсент» түрүндө айтылышы да мүмкүн. Адатта перзент, берсент, мерсент, парзант аралаш айтыла берет жана маани жактан бири-биринен айырмасы жок. Ошон үчүн тексттерде жолуккан үлгү бир үлгүгө келтирилбей, кандай түрү турса ошону суу бериле берет.

- Жараткандын өзүнөн
 Жашын узун сурайы!
 Тууганына сүйүнбөй¹,
 Турарын тилеп кудайдан,
 Муңканган бойдон өтөм² — деп,
 1880 Ойлодум³ эле бу жайдан». Акбалта келди жаймажай,
 Шалак этип жыгылып,
 Талып калды Жакып бай.
 Жакыптын келди кашына,
 Тең курбусу⁴ Акбалта
 Ырамы келди жашына,
 Барбаба* болду башына.
 Кыйкырса Жакып кыңк этпейт,
 Кыймылдатса былк этпейт.
 1890 Акбалта чочуп калганы,
 Ак калпакты колго алып,
 Байпаңдай басып Акбалта
 Аккан сууга барганы.
 Басып келип Акбалта
 Талып калган Жакыптын
 Көөдөнүнө⁵ бүрккөнү⁶.
 Көтөрдү⁷ башын бай Жакып,
 Суудан бою үрккөнү⁸.
 1900 Сурады Жакып Балтадан:
 «Акбалта чалым неттиң? — деп,—
 Сен кай жактан жеттиң? — деп,—
 Келгенде мени неттиң? — деп,—
 Суу бүрктүң⁹ менин өзүмө¹⁰,
 Эч эчтенке көрүнбөйт
 Караган менин көзүмө,
 Кандайлыктан талганым
 Билинбейт менин өзүмө¹¹.
 Өзүң келдиң не үчүн?
 Өзөгүм¹² өрттөй¹³ күйүптүр¹⁴,

1 — сүйинбей.
 2 — өтөм.
 3 — ойладым.
 4 — курбысы.
 5 — кеүдөсине. Манасчы тарабынан «көөдөсүнө» — делип айтылышы мүмкүн.
 6 — бүрккени.
 7 — кетерди.
 8 — үрккени. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.
 9 — бүрктиң.
 10 — узиме. Катчынын мех, катасы өндөнөт, адатта бул сөздүн унгусу «о» кээ-де «ө» аркылуу жазылуучу эле, туурасы — «өзүмө».
 11 — озиме. Ушул эле сөз бир сап жогоруда «узиме» түрүндө жазылган.
 12 — өзегим.
 13 — орттей.
 14 — күйибтир.

- 1910 «Сени сүйлөсө¹ экен» — деп,
Кулагым кепти сүйүптүр²,
Не жүрөсүң Балта чал,
Кебиң болсо айта сал?»
«Айтпадымбы сага — деп,—
Эркек тууду³ катынын,
Не бересиң мага?» — деп,
Акбалта айтып салганы.
«Анык бекен, чынбы? — деп,—
Айтагөр Балтам чынды — деп,—
- 1920 Эркек бекен парзантым⁴,
Көзүң көрүп чыктынбы?
Же карап анык көрө албай,
Катындардан уктунбу⁵?
Кайтып айтчы, чалым!» — деп,
Бай Жакып сурайт дагы кеп.
Акбалта сөзүн баштады,
Тең курбуң⁶ Жакып шашпады,
Уккан сайын Жакып чал
Бурчактай көзүн жаштады.
- 1930 «Байбичен тууду эркек уул,
Байкасаң Жакып сөзүм⁷ бул —
Баркыраган доошу⁸
Тай чабым жерден угулду,
Олтурат элем үйүмдө⁹,
Окшуп¹⁰ келип жүрөгүм
Оозума¹¹ тыгылды.
Каралашкан катындар,
Кармалашкан келиндер,
Кошо жүргөн зайыптар,
Кошоматчы¹² кишилер
Жашы менен кары айтат,
Жалпы аламан баары айтат,
«Курсакты катуу сүздү¹³ — дейт,—
Эки колун толтура

¹ — сүйлөсө.

² — сүйүптүр.

³ — тууду.

⁴ — парзантым. Ушул эле сөз жогоруда, (1874-сап ыр) «мерсет» түрүндө жазылган.

⁵ — уктыңбы.

⁶ — курбуң.

⁷ — сөзүм.

⁸ — таушы. Бул сөздү «добушу», же «табышы» катары кабыл алууга да болот.

Бирок ыр тутумунда бул жерде «доошу» ийкемдүүрөөк.

⁹ — үйүмдө.

¹⁰ — окшыб.

¹¹ — ауазыма. Бул сөздүн унгусу жогоруда «аузы», «аузына» (1399—1669-сап ырлар) түрүндө жазылган.

¹² — кошоматчы. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹³ — сүзди.

- Кан ченгелдеп түштү — дейт, —
 Орогондо¹ чиренсе
 Отуздагы кишидей
 Ошондо да күчтүү² — дейт. —
 Бала да болсо мыкты, — дейт, —
 1950 Байбиченин боорун
 Балчыктай кармап чыкты — дейт.»
 «Эй, нени айтасың Акбалта,
 Жанчыгымда бар эле
 Сары алтындан бир калта*,
 Санап сага берейин
 Жайытта малдан бир канча³
 «Сүйүнчү» — дейсиң, жакшы кеп,
 Сүйүнгөн⁴ менен бай Жакып,
 Чынын айтсаң болбойбу⁵
 1960 Дүнүйөндөн⁶ какшы — деп.
 Эй ботом⁷,
 Өлөндүү⁸ жерге⁹ өрт¹⁰ койгон
 Бир өткүр¹¹ бала десеңчи,
 Өз журтума¹² чуу салчуу¹³
 Жеткир бала десеңчи!
 Кара сууга кан куйган
 Бир канкорду¹⁴ тууган белем да,
 Калайыкка¹⁵ чаң салган
 Анткорду¹⁶ тууган белем да!?
 1970 Байбичемди өлтүрчү¹⁷
 Ажалды тууган белем да,
 Баш бербеген дүйнөгө¹⁸
 Бир дажаалды тууган белем да!

¹ — ораганда.

² — күчтү.

³ — жайытта канча малдан бир канча. Контекст боюнча да, ыр өлчөмү жана ыргагы үчүн да бул сап ырдын туурасы — «Жайытта малдан бир канча».

⁴ — сүйинген.

⁵ — болбайбы.

⁶ — дүниөңдөн.

⁷ — ботом.

⁸ — олеңди.

⁹ — жерди. Контекст боюнча туурасы — «жерге».

¹⁰ — өрт.

¹¹ — өткүр.

¹² — журтыма.

¹³ — салчы.

¹⁴ — канкорды.

¹⁵ — халайыкка.

¹⁶ — анткорды.

¹⁷ — өлтүрчү.

¹⁸ — дүниеге. Сөздү «дүнүйөгө» — деп окууга болот. Бирок бул жерде ыр сабынын ыргактуулугуна «дүйнөгө» делиш туурараак келет. Эки үлгүнүн мааниси бир.

- Эр өлтүрүп¹ соёр² да,
 Кункор* кылып коер да!
 Нар өлтүрүп соер да,
 Булкор кылып коер да!
 Кызыл-тазыл көрүнсө³
 Кыздардан ала качар да,
 1980 Малымды суудай чачар да.
 Баласы боорун алыппы,
 Же ботом, байбиче аман калыппы?»
 Анда Акбалта кеп айтат,
 Ачууланып бек айтат:
 «Балам жок» — дейсиң майышып,
 «Карам жок» — дейсиң кайышып,
 Балага жаңы жетесиң,
 Бай Жакып байым нетесиң?
 1990 Баладан малды жуук көргөн
 Бакыл* киши экенсиң,
 Бекинем малга — деп жүрүп,
 Бей ыйман*⁴ өлөр⁵ бекенсиң!
 Же берериң болсо берсеңчи,
 Же бере албасаң Жакып бай
 «Бербеймин сага!» — десеңчи.
 Айтарың болсо айтсаңчы,
 Айтар малың жок болсо
 Мен азыр үйгө кайтсамчы».
 2000 Акбалта сүйлөп салганы,
 Ал сөзүнө Жакып бай
 Арсандап күлүп⁶ калганы.
 «Андай болсо Акбалтам,
 Мына бу алтынды алчы бир калта.
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат караттым,
 Ургаачысынын баарысын
 Ак түлөөгө жараттым.
 Үйүрү үч жүз болуптур,
 Жашы үч асыйга толуптур,
 2010 Камбар боздун⁷ үйрүнөн⁸
 Каалап туруп тогузду⁹ ал,

1 — өлтириб.

2 — сояр.

3 — көринсе.

4 — ыйман.

5 — олар.

Сөздү «алар» маанисинде окууга болор эле. Бирок андай маани бул жердеги контекстке туура келбейт. Туура маани берүүчү сөз — «өлөр». Ушул сөздүн жакын формасы болгон «өлө» дегенди катчы 1663-сап ырда «оле» түрүндө жазган. Эгер ошол үлгү так сакталса бул жерде «олер» болуш керек эле.

6 — кулиб.

7 — боздын.

8 — үйринен.

9 — тогызды.

- 2020 Төөдөн алгын төртөөнү¹,
Төрт уруу малдан төрт тогуз*,
Калганы болсо Акбалтам²,
Катындардан калпып ал,
Кыз балдардан кымтып ал,
Келиндерден кетип ал,
Сүйгөнүндү сүйрөп³ ал,
Каалаганың кармап ал,
Жээк-жергемен жетип ал,
Сүйүнчүлөп⁴ келгенин
Болду бекен Балта чал?!»
Камбар боздун үйрүнөн
Кармап берди тогузду.
«Ай талааны нетели,
Аттангын, үйгө кетели.
Байбичеге жүрөлү⁵,
Баласын барып көрөлү⁶.
Акбалта менен бай Жакып
- 2030 Айлына кайта барыптыр,
Аңыртка кеткен кырк киши
Алардын астынан чыгып калыптыр,
«Сүйүнчү бай, сүйүнчү!»
Айгайды алар салыптыр.
«Кай биринди ылгаймын,
Жакының бар, жатың бар,
Өз-өзүнөр⁷ алыңар
Миңген-миңген атыңды,
Аттан куру калганың
- 2040 Айт кудайга датыңды». Бай Жакып үнүн⁸ укканы,
Канышбек менен Канымжан
Каршы басып чыкканы.
«Бешик боосу бек болсун,
Кундагың боосу кут болсун!*
- Бай Жакып айтып бу сөздү,
Басып кирди үйүнө.
Жанут⁹ ичик жамынып,
Жаккан оттой¹⁰ камыгып¹¹,

1 — тортеуни.

2 — ушул сап ыр эки жолу жазылган.

3 — сүйрөб. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

4 — сүйинчилеб.

5 — журели.

6 — көрели.

7 — өз-өзиңер.

8 — үнин.

9 — янут.

10 — отдай.

11 — камынып. Катчыдан кеткен каталык, контекст бөюнча туурасы — «камыгып».

- 2050 Баласын алып болукшуп¹,
Байбичеси толукшуп²,
Олтурган экен үйүндө.
Бай Жакып шондо кеп айтат,
Бакдөөлөткө бек айтат:
«Байбиченин баласын
Алып келчи!» — деп, айтат.
Бакдөөлөт барып кол сунду³,
Байбиче берип озунду⁴.
Баланы Жакып алганы,
2060 «Бала деген шубу?!»⁵ — деп,
Бакырып ыйлап калганы.
Кубанды Жакып ыйлады,
Кучакта бала туйлады.
Баланын үнү баркырап,
Айбатынан атасы
Баары бою калтырап,
Баркырап ыйлап баласы,
Жалмалап тамак карады,
Атакеси бай Жакып
2070 Аяк — колун⁶ кармоого
Алы келбей барады,
«Балаң кандай ыйлаак!?» — деп,
Байбичени карады.
«Берсең эмчек нетти — деп,
Бир баланы тойгузбай⁷
Бейлиц кандай кетти?» — деп.
«Жакшы эле менин сүтүм⁸ — деп, —
Эки сорсо⁹ эмчектин
Немесин койбойт¹⁰ бүтүн¹¹ — деп, —
2080 Эң ачкарак балаң бар,
Тамагына күтүн»¹² — деп,
Байбиче сөзүн салганы,
Байкайын — деп, баласын
Бай Жакып көзүн салганы:

¹ — *болыкшыб.*

² — *толыкшыб.*

³ — *сунды.*

⁴ — *озынды.*

⁵ — *ушыбы.* Сөздүн туура айтылышы — «ушубу». Бирок ыр сабындагы ыргактуулуктун таламына ылайык «шубу» катарында манасчы тарабынан айтылышы толук мүмкүн.

⁶ — *аяк-колын.*

⁷ — *тойгызбай.*

⁸ — *сүтим.*

⁹ — *сорса.*

¹⁰ — *койбайт.*

¹¹ — *бүтин.*

¹² — *күтин.*

- 2090 «Мандайы жазы¹, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш*²,
Кочкор³ тумшук⁴, кош кирпик,
Көркү⁵ калча*, көзү тик,
Жалаяк ооз⁶, жар кабак,
Жаагы жазы, ээги узун,
Ээрди калың, көзү үнкүр⁷ —
— Эр мүнөзү⁸ көрүнөт.
Алакан жазык⁹, колу ачык,
Аттанып чыкса жолу ачык —
— Алп мүнөзү көрүнөт.
Кен көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кен, бели түз,
Айбаты катуу, заар¹⁰ жүз —
— Бил мүчөсү¹¹ көрүнөт.
- 2100 Жолборс моюн, жоон¹² билек,
Жооруну¹³ калың, таш жүрөк,
Жылма кабак, жылдыз көз,
Бөрү¹⁴ кулак, жолборс төш —
Бөлөкчө¹⁵ түрү¹⁶ бар экен!
Кут кылган болсо кудайым,
Кудайдан жашын сурайын!
Кеткенден алар кегимди,
Кек алганын көрөрмүн¹⁷.
Кетирбесе эбимди,
- 2110 Өткөндөн¹⁸ алар өчүмдү¹⁹,
Өч алганын көрөрмүн
Өлтүрбөсө²⁰ өзүмдү²¹».

1 — жазык. Бирдын ыргагынын талабы боюнча туурасы — «жазы». Анын үстүнө катчы ушул эле маанидеги сөздү 2090-ыр сабында «жазы» түрүндө берет.

2 — дууш. Контекст боюнча туурасы — «тууш».

3 — кочкар.

4 — тумшык.

5 — көрки.

6 — ауз.

7 — үңир. Контекст боюнча туурасы — «үнкүр».

8 — мүнөзи.

9 — жазык. Бул ыр сабында «жазы» эмес, «жазык» туура. Анткени мындай форма ыр сабынын аягындагы «ачык» деген сөзгө так уйкашуу үчүн талап кылынат.

10 — зары. Контекст боюнча туурасы — «заар».

11 — мүчөсү.

12 — жауң.

13 — жаурыны.

14 — бөри.

15 — бөлөкчө.

16 — түри.

17 — көрөрмин.

18 — өткөндөн.

19 — очимди.

20 — олтирбесе.

21 — озимди.

- Баштагы мүнөз¹ жоголду,
 Бай Жакыптын нээтинен²,
 «Бар кудайым берген!» — деп,
 Баланы өптү³ бетинен.
 Байбиче баланы алганы,
 Балкайтып эмчек салганы⁴.
 2120 «Балкыта бир той кылайын,
 Бар кудайым жалгады!»
 Аябай бир той кылууну⁵
 Бай Жакып эсине алганы:
 «Уругу кыргыз улуу⁶ журт,
 Ар жагы түрк артык журт,
 Аянбай бир той кылайын»⁷...
 Ойротто⁸ мындай ким болгон,
 Ошо кезде жылкысы,
 Эсеп кылып санаса,
 Отуз сегиз миң болгон.
 2130 «Арбын малым Алтайда,
 Қанча малым Қан-Тоодо⁹,
 Жылкымдын чети Шыйкууда,
 Қоюм¹⁰ сексен миң экен,
 Қонушум¹¹ Қара-Шаарда,
 Жакшы бир той кылайын
 Жаздын алды баарда*¹²
 Қулан-Жайлак, Қуу-Тезде
 Қур атым жатат¹³ бу кезде.
 Чыландын башы Чөнөр-Жар¹⁴

¹ — мүнөз.

² — нээтинен.

³ — өбти.

⁴ — ушул саптан кийин «Манастын» туулганына той бергени — деген сөздөр көк сыя менен барактын (53-б.) оң жак капталындагы ачык жерге жазылып киргизилген. Мазмунуна караганда тема катарындагы милдетти аткармак өндөнөт. Сөздөр ким тарабынан жазылганы белгисиз. Кол кат негизги текстти жазган адамдыкы — катчыныкы эмес. Буга караганда «тема» кийин тактоо максатында киргизилген. Бирок мындай майда темалар «Манас» үчүн мүнөздүү эмес. Анын үстүнө «тема» киргизилүү менен ыр текстиндеги уйкаштык экиге бөлүнүп, маани үзүлүп калуунун өзү да, б. а. айтылып жаткан ой бүтпөй туруп тема коюлуу да бул жерге теманын кереги жок экендигин айгинелейт.

⁵ — кылуны.

⁶ — улы.

⁷ — Ушул ыр сабынан кийин бир же бир нече ыр сабы жазылбай калган өндөнөт. Анткени ыр саптарындагы уйкаштык бузулуп, мурдагы саптардан логикалык жыйынтык чыкпай калган. Эч курбаса ушул саптан кийин «Буюрган болсо кудайым» — деген ыр сабы кошулса ыр түшүнүктүү жана жыйынтыктуу болор эле.

⁸ — ойратда.

⁹ — кантауда.

¹⁰ — койым.

¹¹ — конышым.

¹² — бахарда.

¹³ — жатыр. Бул сөздүн «жатыр» делген формада айтылышы манасчынын өзүнө эле таандык болушу да мүмкүн.

¹⁴ — Чоңаржар.

- 2140 Аз болгондо алты миң ашык төө¹ бар.
 Карагайлуу² Камбылда,
 Кар баспаган Жамбылда
 Өзөнгө³ жайсам толду эле,
 Жеке өзүмө караган
 Жети миң уй болду эле.
 Баарына кабар салайын,
 Малымды жыйып алайын.
 Азыркы турган аз кыргыз
 Алы келип күтө⁴ албас.
- 2150 Анжиян⁵ менең Ташкенге,
 Аларга кабар салайын,
 Ага-инимдин баарысын
 Бир чогултуп⁶ алайын.
 Кашкар деген кыштакты,
 Кабак-Арт менен Сары-Колдо⁷
 Кабырга тууган кыпчак бар,
 Кашыма жыйып алайын.
 Алчын, үйшүн, найманды,
 Абак, тарак, аргынды
- 2160 Айтайын тойго баарыны.
 Уругу тыргоот⁸ калмагы,
 Ушу балам туулганы⁹
 Укпай киши калбады,
 Маңгулдун жыйып баарысын,
 Кытайдын жыйып кыйласын,
 Сарттын алып санатын,
 Талыганча канатым
 Казынамды¹⁰ ачайын,
 Кара малды чачайын.
- 2170 Күмүшүм¹¹ жатат¹² таш болуп,
 Күрүчүм¹³ жатат аш болуп,
 Күлүгүм¹⁴ семиз мас болуп,
 Күлүктү таптап минүүгө¹⁵

¹ — *туем*. Бул сөздүн унусун катчы көбүнчө «у» аркылуу жазат.

² — *карагайлы*.

³ — *өзөнгө*.

⁴ — *күтө*. Сөз оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁵ — *Анжан*.

⁶ — *чогултыб*.

⁷ — *сары колдан*. Контекст боюнча туурасы — «Сары-Колдо».

⁸ — *тыргаут*.

⁹ — *туганы*. Сөздү манасчы «тууганы» — деп айтышы да мүмкүн.

¹⁰ — *казынамдан*. Ушул түрдө деле айтылышы мүмкүн. Бирок, кийинки ыр сабындагы «малды» — деген сөзгө караганда туурараагы — «казынамды».

¹¹ — *күмишим*.

¹² — *жатыр*. Сөздүн ушул түрдө айтылышы манасчынын өзүнө эле таандык болушу да ыктымал.

¹³ — *күричим*.

¹⁴ — *күлигим*.

¹⁵ — *минууге*. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

- Күрдөөлдүү¹ кыргыз аз болуп,
 Алтыным жатат таш болуп,
 Амбарда буудай аш болуп,
 Аттарым семиз мас болуп,
 Аттарды таптап минүүгө
 Айлымда кыргыз аз болуп.
- 2180 Кордугун² көрүп кытайдын,
 Қонушун³ кошпой⁴ куруду⁵,
 Қоңшу болуп мангулга,
 Қор болду Ногой уругу.
 Орозду калды Ополдо⁶,
 Бай калды башкы Сугумда⁷,
 Көз камандын балдары
 Қөйкапка жакын барганы,
 Көрө албай бизди калганы,
 Көрүндү⁸ көзгө ойлосо⁹
- 2190 Бу дүнүйө жалганы».
 Улуу бир той берүүгө¹⁰,
 Айтып болуп ал сөздү,
 Бай Жакып белин байлады.
 Чакырууга чыгарды
 Таамай отуз кишини,
 «Чакыргын — деди — ошону¹¹,
 Қызыл чок Қытай четинен,
 Асты киши калбасын
 Алтай тоонун¹² бетинен.
- 2200 Жетип келсин жеркендик,
 Тойго келсин тотулук¹³,
 Каптай келсин кашкарлык,
 Қошо келсин котондук¹⁴.
 Марал-Башы, Долонду¹⁵,
 Басып өткүн¹⁶ оларду»¹⁷.

¹ — күрделди.

² — корлыгын.

³ — конышын.

⁴ — кошбай. Сөз оозеки сүйлөөдө «кошбой» катары да айтыла берет.

⁵ — курыды.

⁶ — Опалга. Сөздү «Ополго» — деп окуу жөндүү, бирок бул жердеги контекст боюнча туурасы — «Ополдо».

⁷ — Сугымда.

⁸ — көринди.

⁹ — ойласам.

¹⁰ берүүгө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹¹ — ошаны.

¹² — таунын.

¹³ — тотылык.

¹⁴ — котандык.

¹⁵ — доланды.

¹⁶ — өтकिन.

¹⁷ — оларды.

- Самарканды, Жызакты
Санатын айтып узатты.
Оро-Төбө¹, Коженгги²,
Олуя-Ата³, Ташкенди.
2210 Орчун⁴ Кокон⁵, Маргалаң,
Иле менен Чүйүнө⁶,
«Кабарымды уккандар
Калбасын — деди — үйүнө.
Туурасы Эртиш суу болсун,
Аягы Орол тоо болсун,
Кара-Кум калмак калбасын,
Кабарсыз жатып албасын⁷,
Бир чети Тибет чөл болсун,
Күн чыгыш жагы кытайдын
2220 Камбылдын Кунар бел болсун,
Чакырарым тоюма⁸.
Ошондон⁹ берки эл болсун¹⁰,
Той берем быйыл жайында,
«Кай жерде?» — деп, сураса,
«Үч-Арал» — деп, дайында.
Төрт жарым айдан калбасын,
«Төгүн»¹¹ — деп, жатып албасын,
Беш айдан кийин калбасын,
«Бекер» — деп, жатып албасын!
2230 Өзү келсин өнөрпоз¹²,
Баары келсин балбаны,
Байлап келсин күлүгүн¹³,
Мага салсын түлүгүн¹⁴.
Ээрчиге келсин эшенин,
Четине алсын чеченин,
Кошуп¹⁵ келсин кожосун¹⁶,

¹ — Оратобе.

² — Хоженгги.

³ — олия ата.

⁴ — орчын.

⁵ — Кокан.

⁶ — Чуйине.

⁷ — аласын. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туурасы — «албасын».

⁸ — тойыма.

⁹ — шондан. Бул сөз мурда «шондон» катары окулган эле. (к. 767-сап ыр).
Туура окулар маани — «ошондон», 767-сап ырда «ошондон» — деп окууга ыр сабын-
дагы ыргак жол бербеген эле. Азыркы үлгүсүндө так формасы ыргакка да, маани
жактан да толук туура келет.

¹⁰ — 2221—2222-ыр саптары бир сапка улай жазылган.

¹¹ — тегин.

¹² — өнөрпоз.

¹³ — күлигин.

¹⁴ — түлигин.

¹⁵ — кошыб.

¹⁶ — кожасын.

- 2240 Ала келсин аярын,
Болжоп¹ келсин молдосун²,
Мында келип өкүнбөй³,
Мыктап келсин жолдошуң⁴,
Баш байгеге саярым
Беш жүз кызыл нарым бар,
Эки төөгө⁵ жүктөгөн⁶
Эндей алтын зарым* бар,
Беш жүз жылкы, бир миң кой
Баш байгеде дагы бар.
Аяк жагын сураса
Алты кара*, сексен кой,
«Арзан» — десең келбей кой,
2250 Катыным бала тапканга
Калкка берген бу бир той.
Ортосун⁷ өзүң ойлоп⁸ бил,
Отуз атка байге бар,
Озуп⁹ келсе күлүгүң¹⁰
Ойротто жок пайда бар!».
Чакырчууну¹¹ жиберди,
Жайкай конду шиберди.
Мөмө-чөмө¹² жемишке
2260 Так жүз киши жиберди
Төрт миң атан төө менен,
Түнөгөр¹³ балбан дөө¹⁴ менен —
«Таза болсун дасторкон¹⁵,
Көпчүлүктөн¹⁶ көп корком».
Бай Жакып баарын күтүнүп¹⁷,
Байбиче тонун¹⁸ бүтүрүп¹⁹,
Кедейлер кийим жамашып,
Келиндер чачын тарашып,

1 — болжаб.

2 — молдасын.

3 — өкинбей.

4 — жолдашын.

5 — түеге.

6 — жүктөгөн. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет.

7 — ортасын.

8 — ойлаб.

9 — озыб.

10 — күлүгиң.

11 — чакырчууны.

12 — мөмө-чөмө. Контекст боюнча туурасы — «мөмө-чөмө».

13 — Түнегер.

14 — деу.

15 — дастырхан.

16 — көбчиликден.

17 — күтиниб.

18 — тонын.

19 — бүтириб.

- 2270 Кызматкер киймин жамашып,
Кыз балдар чачын тарашып,
«Кызык тойду¹ көрсөк»² — деп,
Кылайтпай күнүн³ санашып,
Азаматтын баарысы
Аргымак жалын тарашып,
Ай кылайтпай санашып
Күн айланды күзүнө⁴,
Жакып бай жайнай конуптур⁵
Үч-Аралдын түзүнө⁶ —
Канды⁷ тоонун оюна,
Кара суунун⁸ боюна,
2280 Карап тургун⁹ калайык¹⁰
Кан Жакып кылган тоюна¹¹.
Жакып бай туун аштады,
Тойду бүгүн баштады,
Ошо күнү бейшемби¹²,
Токсон бээ союп таштады.
«Эртеңки күнү жума» — деп,
Жүз бээни¹³ сойду жуда — деп,
«Беш жүз бээ соеюн»
Берген соң малды кудай» — деп,
2290 Ишемби сойду элүүнү¹⁴,
Жекшемби сойду элүүнү,
Дүйшөмбү¹⁵ сойду элүүнү,
Бейшемби сойду элүүнү,
Чаршемби сойду элүүнү.
Бейшембинин күнүндө¹⁶
Берсе кудай тилегим
Алтымыш ак боз бээ алыңар,
Камбар¹⁷ боздун үйрүнөн
Кармап келип чалыңар.
2300 Камбар боздун үйрүнөн

1 — тойды.

2 — көрсөк. Оозеки сүйлөөдө сөз кээде ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

3 — күнүн.

4 — күзине.

5 — коныбтыр.

6 — тузине.

7 — кандын. Контекст боюнча туурасы «Канды», же «Кандуу» болуу керек.

8 — суунын.

9 — турган. Контекст боюнча туурасы — «тургун».

10 — халайык.

11 — тойына.

12 — бешемби.

13 — биени.

14 — элууну.

15 — дүйшөмби.

16 — күнүндө.

17 — Камбар. Бир саптан кийин ошол эле сөз «Камбар» делип туура жазылган.

- Кармап келип союңар,
 Кабыл болсо тоюңар.
 Эки миң эркек коюм бар,
 Эбактан бери бу тойго
 Атап койгон оюм бар,
 Немесин койбой союңар¹.
 Элүү бордоку*² өгүз³ бар
 Немесин койбой союңар,
 Ага-ини туугандар
 2310 Аламанды коюңар!»⁴
 Төрт жүз төөгө арттырган
 Мөмө-чөмө жемиши,
 Баары келди жыйылып,
 Телегейи тегизи.
 Алты жүз атан төөгө
 Аппак күрүч⁵ арттырды,
 Кытайларга ылайык
 Кырк миң чанач — меш* менен
 2320 Кара мейиз салдырган
 Кызыл арак тарттырды,
 Кыларына келгенде
 Кызматын журттан арттырды.
 Жети жүз очок⁶ ойдурду,
 Жетимиш үйлүү кыргызын
 Эт башкартып койдурду⁷.
 «Аркы атабыз Алаш⁸ — деп, —
 Намысыңа талаш!» — деп,
 Алты жүз аргын, найманды
 Эт тартууга жайлады.
 2330 Калмакка казан астырды,
 Эзетке этин бастырды,
 Сартка сорпо⁹ сапыртты,
 Жер очоктун¹⁰ баарысын
 Жеркендикке¹¹ каздырды.

¹ — сойыңар.

² — бордакы.

³ — өгиз.

⁴ — койыңар.

⁵ — күрүч.

⁶ — очак.

⁷ — койдурды.

⁸ — Алач.

⁹ — сорпа.

¹⁰ — очактын.

¹¹ — Жеркендикке. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтыла берет. Жалпы эле эпостун тексттеринде Жаркент, Жеркен делген эки топоним жолугат. Манасчы жана топоним жазган катчылар бул эки ат менен бир эле топонимди, же эки башка жерлерди түшүнүшкөнү белгисиз. Чынында экөө бир эле топоним. Бирок манасчы өзүбү, же катчыларбы эки башка атаганына караганда эки жер аты деп түшүнүүлөрү да мүмкүн. Ушуну эске ала жер аты бир үлгүгө келтирилбей, тексттердеги жолуккан түрүндө берилди.

- Дутар¹ менен комузун²
 Колуна алып чертишип
 Отуз, үйлүү нойгуттук³
 Отун⁴ жарып, кертишип
 Сурнайды суулап тартышып,
 2340 Ырчылар ырын айтышып,
 Кош башчылар баарысы
 Коно⁵ турган жерине
 Кой өңөрүп⁶ кайтышып,
 Колго келген маңгулдар⁷
 «Бадыша экен Жакып!» — деп,
 Кошоматын⁸ айтышып.
 Кытайдан кырк миң кол келди,
 Кыл жылоолуу⁹ ойроттон¹⁰
 2350 Туушаң төрө¹¹ зор келди.
 Калмактан канча кол келди,
 Казак, кыргыз мол келди.
 Түрктөн түмөн кол келди,
 Дүйнөнү¹² басып мол келди.
 Ногойдон¹³ калган кызыл туу
 Оболотуп¹⁴ аштады,
 Оюнду¹⁵ жаңы баштады.
 Карасман¹⁶ калмак балбаны
 Казактын Қалдар бөкөсү*¹⁷
 2360 Каршы алдына барганы.
 Кармашкан жерден эр Қалдар
 Каптай камтып алганы,
 Қалдайтып барып калмакты
 Кара жерге салганы.
 Атанын көйрөң¹⁸ журт болбос¹⁹,

1 — дутар.
 2 — комузын.
 3 — нойгутты. Катчыдан кеткен стилдик ката, контекст боюнча сөздүн туура-сы — «нойгуттук».
 4 — отын.
 5 — коно.
 6 — оңериб.
 7 — маңгулдар.
 8 — кошоматын. Оозеки сүйлөөдө сөз кээде ушул түрдө да айтылат.
 9 — кыл жалаулы.
 10 — ойратдан.
 11 — төрө.
 12 — дүйнени.
 13 — ногойдан.
 14 — обалатыб.
 15 — ойынды.
 16 — Кара Асман. Сөздүн этимологиясы «кара асман» болушу толук ыктымал. Бирок, бул этноним эпосто дээрлик «карасман» түрүндө айтылат.
 17 — бөкеси.
 18 — көйрөң.
 19 — болбас.

- Апырандап көп казак
Айгайлашып калганы.
Алты жылкы, бир төө
Байгесине алганы.
- 2370 Маңгулдан Чокон¹ дөө чыкты,
Ат минбеген жөө чыкты.
«Аркы атасы Туран — деп,—
Намыздуулар жөнөл² — деп,—
Берки атаңар Түрк — деп,—
Беттешиңер жүрүп — деп,—
Аты Чокон балбан — деп,—
Беттешкенин алган — деп,—
Намыстанып маңгулдар
Айбаттуусун³ салган — деп,—
О, түгөнбөй⁴ жаткан түрктөн⁵
- 2380 Түгөлбай⁶ аттуу балбан — деп,—
Бу сүрүшкөнүн⁷ алган» — деп,
Каалады калкы баарысы,
Жашы менен карысы.
Чокон дөө⁸ келди күркүрөп,
Оозунан⁹ түтүн¹⁰ буркурап,
«Башын үзгүн¹¹ түрктүн!» — деп,
Маңгулдун баары чуркурап¹².
Майданга Чокон барганы,
«Барасыңбы, жокпу?» — деп,
- 2390 Түгөлбайдай балбанга
Түрктүн баары барганы.
«Кейпи суук иттерге
Кетире көрбө намысты.
Аркы атаң Жапет¹³ жар болсо,
Аяй көрбө бул итти
Алы — күчүң¹⁴ бар болсо!»

¹ — Чокон.

² — жөнөл.

³ — айбаттуусун. Ушул сөздүн уңгусу 1211-сап ырда «айбатты» түрүндө жазылган.

⁴ — түгөнбөй. Оозеки сүйлөөдө «түгөнбөй» түрүндө да айтыла берет.

⁵ — түрктөн. Оозеки сүйлөө ушул түрдө да айтыла берет.

⁶ — Түгөлбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

⁷ — сүрүшкенин.

⁸ — дө. Ушул сөз 2261-сап ырда «деу» түрүндө жазылып берилген.

⁹ — аузынан.

¹⁰ — түтүн.

¹¹ — үзгүн.

¹² — чуркыраб.

¹³ — Яфеш. Сөздүн аягындагы тыбыш туура жазылбай да калган, формасы боюнча «н», же «т», бирок үстүнө үч чекит коюлган, аны «ш» — деп окууга болот. Бул адам атын кыргыздар оозеки сүйлөөдө Япет, Жапет түрлөрүндө айта беришет. Кыргыз сөзүнүн курулуш, айтылыш мүнөзүн эске ала Манасчы айткан үлгү Жапет болушу ыктымал деп божомолдоого болот.

¹⁴ — алы-күчиң.

- 2400 Баарысы айтып барганы,
«Барбаймын!» — деп, айта албай,
Майдандан башын тарта албай¹,
«Түк барбайм!» — деп, айта албай,
Түрктөрдүн² сөзүн кайтарбай
Бармак болду бекинип,
Сый тонун сыйрып чечинип,
Балбандын киймин кийинип.
Бабасына сыйынып,
Байтүгөл³ басып барганы,
Барган жерден бул экөө
Багалектен кармады,
Күрөштү⁴ экөө салганы,
2410 Бери мангул⁵ бири түрк,
Билектешип⁶ калганы,
Бир жулкканда Байтүгөл
Билегин сууруп алганы.
Эрдемсиген Чокондун⁷
Байтүгөл колун кармады,
Балбансыган бадирек*
Суура албай⁸ колун калганы.
Колун кошо Байтүгөл
2420 Белбоодон⁹ барып кармады,
Менменсиген чоң Чокон
Бери бакпай калганы.
Калың журт карап турганы,
Калдайтып келип Чоконду
Байтүгөл кармап урганы.
Балбанды түрк жыгыптыр,
Алты сыйыр*, беш жылкы
Байгесин алып чыгыптыр.
Түрк кубанды дүркүрөп¹⁰,
2430 Кызыл чок кытай журтунан¹¹
Күнөс¹² деген бир балбан
Күрсүсүн¹³ алып колуна,

1 — тарталбай. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтылат.

2 — түрктөрдүн.

3 — Байтүгөл.

4 — күрөшти.

5 — мангул.

6 — билектешип.

7 — Чокондун. Катчыдан кеткен мех. ката. Буга чейин катчы бул түрдөгү жөнөкөй кыргыз сөздөрүн мынча буруп берген эмес эле. Сөздүн туурасы — «билектешип».

8 — сууралбай.

9 — сууралбай. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтылат.

10 — белбаудан.

11 — дүркүрөб.

12 — журтынан.

13 — күнес. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

14 — күрсисин.

- Күндөй¹ болуп күркүрөп:
 «Турандын болгон тукуму²
 Төгөмүн³ — деп, — каныңды,
 Кыямын — деп, — жаныңды,
 Кетирем — деп, — саныңды!»
 Майданга кирди бакырып,
 «Түрк тукуму болгонун⁴
 Кел бери!» — деп, чакырып.
- 2440 Аркы атасы Барак кан,
 Өз атасы Камбар⁵ кан,
 Казактан чыкты мыкты жан,
 Өзүнүн⁶ аты Айдаркан.
 Айдаркан чыкты акырып,
 Айбаттанып бакырып:
 «Кытайдан болсон⁷ сен — деди, —
 Кылым түрктөн⁸ мен — деди, —
 Кызы талак каапырым⁹,
 Кыйын болсоң кел!» — деди.
- 2450 Кытайдын баары дүргүшүп¹⁰,
 Коркоктору¹¹ мүргүшүп¹²,
 Алтымыш миң аскери
 Айгай салып та-талап*,
 Аламан койду санталак.
 «Тойду баштап салдым — деп, —
 Тозокко¹³ кандай калдым?!» — деп, —
 Бай Жакып шашып анталап.
 Түрктүн¹⁴ баары дүркүрөп,
 Күн батыш журту¹⁵ күркүрөп,
- 2460 «Казак, кыргыз, өзүбек¹⁶
 Казатка тууган өзү — деп, —
 Кажылдаган каапырдын¹⁷
 Кандай айткан сөзү?!» — деп,

¹ — күндөй. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.
² — тукумы. Ушул сөз 1-сап ырда «тукуму» — түрүндө формасы жактан толук туура жазылып берилген.

³ — төгөмин.

⁴ — болганың.

⁵ — Гамбар.

⁶ — озиңиң.

⁷ — болсаң.

⁸ — түрктөн. Оозеки сүйлөөдө «түрктөн» түрүндө айтылышы да мүмкүн.

⁹ — кафирим. Сөз «к» (ки) аркылуу жазылган.

¹⁰ — дүргөшиб.

¹¹ — коркактары.

¹² — мүргөшиб.

¹³ — тозакка.

¹⁴ — түрктин.

¹⁵ — журты.

¹⁶ — өзибек.

¹⁷ — кафирдин. Сөз «к» (ки) аркылуу жазылган.

- 2470 Кыпчактардан Элеман¹,
 Кыйыр тууган чечен Таз,
 Татарлардан эр Эштек,
 Жедигердин Багышы,
 Жеткир² бийдин Агышы
 Мангулдан³ алды калысты.
 Балбан чыкпай, ат чаппай,
 Токтогуп⁴ тойду салышты,
 Эрегиш болуп эки журт
 Эки күн жатып алышты.
 Эки күн токтоп жатканы,
 Эртеси атты чапканы.
 Байгенин башын байлады
 Беш жүз жылкы, бир миң кой,
 Байгесине шайлады
 Беш кызыл⁵ нарыны,
- 2480 Эки төөгө жүктөгөн
 Эсептеп алтын зарыны,
 Алты кара, сексен кой,
 Байлап берди бай Жакып,
 Койчу, айткан байгесинин баарыны.
 Эки күн атын айдады,
 Эл тамакка жайланды,
 Үчүнчү⁶ күндө аттанып,
 Тойго келген көпчүлүк⁷
 Куржун⁸-кече байланды.
- 2490 Атка болжол⁹ айтыптыр —
 Өгүз-Кечүү¹⁰, Калкандан,
 Ошо жерден кайтыптыр.
 Эштектин аты Желтаман,
 Сүрөгөн* экен Элеман¹¹.
 Арандай оозу ачылып,

¹ — Элемен.

² — Жеткер.

³ — мангулдан.

⁴ — токтагыб.

⁵ — кызыл. Бирок эпостун ыр өлчөмү негизинен 7—8 муундан тургандыктан, жана бул саптын айланасындагы ыр саптары да 7—8 муундан курулгандыктан 6 муундук ыр алардын ыргагына туура келбейт. Буга караганда контекст боюнча сөздүн «кыпкызыл» делиниши логикалык жактан туурараак. Бирок анын ордуна башка бир муундан турган сөз болушу да ыктымал. Ал гана турмак ыр сабы манасчы тарабынан «Беш кызыл нарыны» түрүндө эле айтылышы да мүмкүн.

⁶ — үчинчи.

⁷ — көбчилик.

⁸ — куржын. Бул сөздү К. Мифтаков «коржун» түрүндө жазып берген (к. 21-сап ырды).

⁹ — болжал.

¹⁰ — Өгиз-Кечүү.

¹¹ — Элемен. Бул адам аты 2464-сап ырда «Элемен» түрүндө жазылган.

- Кара болот суулугу¹
 Жерди көздөй басылып,
 Даңканы тийген жерлери
 Таш да болсо казылып,
 2500 Төрт аягы ачылып,
 Ооздуктан² ак көбүк³
 Омуроодо⁴ чачылып,
 Сары кызыл, кара жал
 Сайдан чыккан булуттай⁵
 Закымдай учкан кандай мал!
 Артынан келет жакындап
 Аткан октой⁶ бир сур ат.
 Аркасынан жакындап
 2510 Багыштын аты Суркийик,
 Анда-санда бир тийип.
 Анын арка жагынан
 Каңгайлардын⁷ Карасур,
 Анын жүгүрүшүн⁸ карап тур!
 Анын арка жагынан
 Таз чечендин Тоокара⁹,
 Семиз экен бечара,
 Соорусу¹⁰ көөп¹¹ солуктоп¹²,
 Сүрөөгө¹³ кирип болоктоп¹⁴.
 2520 Алардын арка жагынан
 Алтайлардын Наркара
 Арышын керип адымдап,
 Айгайын алтай салыптыр,
 Ачып көздү¹⁵ жумганча
 Бир тору¹⁶ тай келип калыптыр.
 Тай өткөн¹⁷ жашы кунандыр,
 Калмактын Каражой деген түндүкчү¹⁸
 Артынан салып айгайды,

1 — суулыгы.

2 — ауздыкдан.

3 — көбик.

4 — омырауда.

5 — булутдай.

6 — октай.

7 — кангайлардын.

8 — жүгиришин.

9 — таукара.

10 — сорысы.

11 — көбиб.

12 — солактаб.

13 — сүрөөгө.

14 — болактаб.

15 — көзди.

16 — торы.

17 — өткөн.

18 — түндикчи.

- Кунанына кубанды:¹
 2530 «Тыргооттук² сага нетти?! — деп, —
 Тырмактай болгон кунаным
 Сай тулпарга жетти — деп, —
 Көтөрмөлөй³ көргүн — деп, —
 Көп тыргоот кандай өлдүң?!»⁴ — деп.
 Аркасынан караса
 Анжияндын⁵ Акелик —
 Бакпаягы майышып,
 Кабыргасы кайышып.
 Коңур⁶ бий желип акырды:
 2540 «Коржондогон⁷ бу доуз
 Не болган?!»⁸ — деп, бакырды.
 Айкырыгын укканда
 Арам өлгөн Акбакай
 Коёндой⁹ кулак жапырды,
 Даңканды көккө¹⁰ сапырды.
 Кулжага келген сүрөөчү¹¹
 Кумдуу¹² сары талаада¹³
 «Кудай колдой¹⁴ көргүн!» — деп,
 Куралып калган көп түрк,
 Кужулдаган¹⁵ көпчүлүк.
 2550 «Кытай алса бекер — деп, —
 Кызыр¹⁶ бизден кетер — деп,
 Каңгай алса бекер — деп, —
 Касиет бизден кетер — деп, —
 Желтаман менен Суркийик
 Бирөө алса экен!» — деп,
 Ат сүрөгөн адамдар

¹ — кууанды.

² — тыргауттык.

³ — көтөрмөлөй.

⁴ — олдиң.

⁵ — Андыжандын. Оозеки сүйлөөдө бул жер аты түрдүүчө айтыла берет. Манасчы өзү айткан үлгүнү так белгилөө мүмкүн эмес. Сөз бир эле топоним жөнүндө бара жаткандыктан эки ача түшүнүк болбосун үчүн бүгүнкү орфографияда кабыл алынган үлгү гана берилди.

⁶ — Коңыр.

⁷ — коржаңдаган.

⁸ — болган. Бул жерде «болган» деген сөздү «болгон» — деп окуу туура эмес. Анткени манасчы өзү сөздү буруп айткан дешке негиз бар.

⁹ — кояндай.

¹⁰ — көккө.

¹¹ — сүрөөчү. Сөздү «сүрөөнчү» — деп окууга да болот. Адатта эки түрдө «сүрөөчү», «сүрөөнчү» — делип айтыла берет. Маанисинде айырма жок.

¹² — кумды.

¹³ — далада.

¹⁴ — колдай.

¹⁵ — кужылдаган.

¹⁶ — Кызыр, «Кыдыр» — делип да айтыла берет. Манасчы өзү кайсыл түрүн айтканы белгисиз. Балким экөөн аралаш айта берүүсү да мүмкүн. Мааниси жактан бир эле түшүнүктү туюнтуп тургандыктан эл арасында эки түрдө айтыла берери эске алынып тексттерде кайсыл түрү жолукса өзгөртүлбөй калтырылды.

- 2560 Жетпей келет тепеңдеп.
 Байгеге жакын калганы,
 Башын чайкап Желтаман
 Басууга келбей калганы.
 Багыштын аты Суркийик
 Барып тууга бир тийип,
 Жедигер аты чыкканы,
 Желектүү¹ тууну² жыкканы*.
 Багыштын аты чыкты — деп,—
 Бай Жакып туусун³ жыкты!» — деп,
 Азиянын⁴ калкына⁵
 Азыр болду ушу кеп.
 Орто-Азия,⁶ күн батыш,
 2570 Озуп аты келген соң
 Эми осолдук⁷ болор тим жатыш:
 Айры өркөчкө төө чалды,
 Ай туякка бээ чалды.
 «Уругум⁸ кыргыз түрк — деп,—
 Бай Жакыптын урматын⁹
 Урматтайлы¹⁰ жүрүп!» — деп.
 «Тууганым Багыш соогат!¹¹ — деп,—
 Душмандын баарын жогот!»¹² — деп,
 2580 Бай Жакып байге башында,
 Бая Балта чалы кашында.
 Отуз бир атта байге бар,
 Ойротто мындай кайда бар!¹³
 Отуз бир ат байге алыптыр,
 Акбалтанын Көкчолок¹⁴
 Отуз бир болуп калыптыр,
 Алты кара, сексен кой
 Акбалта айдап алыптыр.
 «Соогат — дедин, байым — деп,—
 Айтарга менин жайым — деп,—

1 — желекти.

2 — тууны.

3 — туусын.

4 — асыяның.

5 — халкына.

6 — орта асия.

7 — осалдык.

8 — уругым.

9 — хурматын.

10 — хурматдайлы.

11 — саугат.

12 — жогат.

13 — Ойратда мындай кайда. Бир сабынын аягында «бар» — деген сөз контекст боюнча да, ырдын муун өлчөмү менен ыргагы үчүн да зарыл талап кылынат.

14 — көкчолок.

- 2590 Беш жүз жылкыны¹ өзүң ал,
Кой дегениң канча мал,
Айдаарга бизде болбойт ал²,
Кут кылсын³ кудай тоюнду,
Өзүң алчы коюнду⁴.
Беш жүз кызыл нарынды,
Эсеп кылып санап бер
Эки төө алтын зарынды.
Аксакалым ат минсин,
Топ башылар тон кийсин,
2600 Айылдан келген адамдар
Алтынды сагып булдасын⁵,
Арам жемсөө⁶ жигиттер
Бирин-бири бурдасын,
Наадан адам билбейт ко.
Акыр ушу жалганга
Өмүр⁷ сүрүп⁸ турбасын!»
Аны айтып эр Багыш⁹,
Энди келди Жакып бай:
«Казак, кыргыз, катаган
2610 Баарыбыз бир атадан,
Куткардыбы кудайым
Кытай, калмак чатадан!?»
Атабыздын сөзү бар,
Өзүбектин¹⁰ өзү бар,
Карыганда бир мерсент¹¹ —
Бай Жакып бала көрүптүр,
Ат коюучу¹² кези бар.
Кыпчактардан Байжигит,

¹ — беш жылкыны, бирок эпостун стилин эске алганда бул сап «беш жүз жылкыны» болуш керек эле. Анткени бай Жакып соогат сураганда беш жылкы берүү аны сыйлагандык эмес, тескерисинче кордогондук болмок. Анын үстүнө баш байгеге беш жүз жылкы, миң кой сайылган. Багыш ошол жылкылар менен койлорду бүт Жакыптын өзүнө калтырып жатат.

² — хал.

³ — кылса. Ушул түрдө эле айтылышы мүмкүн. Бирок контекст боюнча туура-сы — «кылсын».

⁴ — койыңды.

⁵ — пулдасын. Бул сөздүн уңгусу 26-сап ырда «бул» түрүндө жазылган. Кыргыздар арасында оозеки айтылууда басымдуу көпчүлүк учурда так ушул формасы көбүрөөк колдонулганын эске алганда манасчы «пул» түрүндө эмес, «бул» — деп айтышы чындыкка жакыныраак дешке болот.

⁶ — жемсеу.

⁷ — өмир.

⁸ — сүриб.

⁹ — Ушул ыр сабынан кийин бир нече сап ыр жазылбай калган өңдөнөт. Контекст боюнча калыбына келтирүү мүмкүн эмес. Анткени кыясы бир эле сап эмес, андан көп сап жетпейт: Багыштын сөзүнүн аягына жыйынтык чыгарылуу, андан кийин калмактардын тойдон тарап кетүүсү, Жакыптын туугандарына келүүсүн даярдоо, түшүндүрүү, үйүнө чакыруу ж. б. сыяктуу аракеттер баяндалыш керек эле.

¹⁰ — өзбектин.

¹¹ — мерсет (к. 1874-сап ырга берилген түшүндүрмөнү).

¹² — коюучы.

- 2620 Кыргыздардан Элеман,
 Анжияндык¹ Куртка чал,
 Аргындан Каракожо² бар,
 Нойгуттардан Акбалта,
 Ногойлордон Эштек бар,
 Түрк уулунан³ Абдылда,
 Өзүбектен⁴ Дамбылда
 Өзүлөрү⁵ олтурду⁶.
 Катагандан Мунар бий
 Карк алтын дейилде* сарпай кий,
 Ак сакалдан алтоон⁷ кий,
 2630 Кара сакал, кер мурут⁸
 Калгандарга бир-бир тон.
 Үч сарпайы чыгарды,
 Үлкөндөргө⁹ ыйгарды,
 Кийген тону¹⁰ жарашты,
 Бирин-бири карашты.
 Бай Жакып баланы алыптыр,
 Этегине салыптыр,
 Ээрчий¹¹ басып Чыйырды
 Эки кымкап алыптыр,
 2640 Элүү дилде* кызыл бул¹²
 Колуна кармап салыптыр.
 «Ат коюңар!» — деп, айтып,
 Ак сакал Жакып кеп айтып,
 Көптүн¹³ келди астына.
 «Ат асмандан дечүү¹⁴ эле*,
 Жакшы ат коер бекен?» — деп,
 Көзүн салып бай Жакып,
 Аяк менен башына.
 Олтурган эрлер дегдеди,
 2650 Оозуна бир ат келбеди,
 Ат кое албай¹⁵ алдырап,
 Акылмандын баарысы
 Карап турду жалдырап.
 Ак күлөлүү*¹⁶ дубана

1 — анжандык.

2 — Каракожа.

3 — уулынан.

4 — Өзибектен.

5 — озилери.

6 — олтырды.

7 — алтауң.

8 — журыт.

9 — үлкөндөргө.

10 — тоны.

11 — иерчий.

12 — пул.

13 — көбтин.

14 — дечуу.

15 — коялбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

16 — күлели.

- Асасы* колдо¹ шалдырап,
 Кайдан келди жан билбейт,
 Пайда болду дубана,
 Байкап көрдү буларга:
 2660 «Сонундан² тонду³ кийипсиз,
 Чогулуп⁴ баарын кирипсиз,
 Барбы мында жумушун?⁵
 Баарын бирдей сабыркап,
 Кандай токтоп турушун?⁶
 Айтыңарчы угайын,
 Абалы⁷ сиздеи сурайын?»
 Дубана жооп сурады,
 Бердике берди жообун:⁸
 «Ат коюп берсең балага
 Алар элең дубанам
 2670 Бул адамдардын сообун⁹.
 Башы Байгур уругу,
 Түбү¹⁰ түрктүн улугу¹¹,
 Бабасы Бабыр кан¹² — деди,—
 Жакып деген бу киши
 Баласыз жүргөн жан — деди. —
 Жерге сыйбайт малы көп,
 Коюп берсең бир жакшы ат
 Кубангандай¹³ асман — көк!
 Жеткен элүү жашы — деп,—
 2680 Жеке мерсент ушу — деп,—
 Ат коё албай көпчүлүк
 Камалып турган тушу»¹⁴ — деп,
 Бердике сүйлөп салганы,
 «Берген болсоң уруксат¹⁵
 Мен коеюн атын» — деп,

¹ — колдо. Бул сөз башка сыя менен ыр сабынын үстү жагына жазылган. Кол тамга негизги тексттерди жазган катчынын колу эмес. Кебетеси тактоо ирээтинде кийин киргизилген. Ким киргизгени белгисиз. Бирок, контекст боюнча жана ыр сабындагы муун өлчөмү үчүн да бул тактоо туура иштелген дешке болот.

² — сонындан.

³ — тонды.

⁴ — чогуллыб.

⁵ — жумышың.

⁶ — турушың.

⁷ — ауэли.

⁸ — жауабын.

⁹ — сауабын, бирок бул шарттуу түрдө, анткени сөздүн башкы тамгасы «с» эмес, формасы боюнча «н» же «т», анын үстүнө үстү жагына үч чекит коюлган. Контекст боюнча туурасы — «сообун».

¹⁰ — түби.

¹¹ — улыгы.

¹² — хан.

¹³ — кууангандай.

¹⁴ — тушы.

¹⁵ — уруксат.

- Дубана сүйлөп калганы.
«Ат коюңуз¹, акыр!» — деп,
Адамдын баары чуу этти.
«Баш жагына «мем» келсин
2690 Байгамбардын² сүрөтү³,
Ортосуна⁴ «нун» келсин
Олуянын⁵ сүрөтү,
Аягына «сен» келсин
Арстандардын боруму⁶,
Арты кайда кетти экен
Ал үчөөнүн⁷ оруну?»⁸
Окуп⁹ билди «Манас!» — деп,
Оозуна келди шондой¹⁰ кеп.
2700 Ат коюлду — «Манас!» — деп,
«Алда таала сактасын,
Ар балаадан калас!» — деп,
Бата кылды баарысы,
Жашы менен карысы.
«Аты жакшы болду» — деп,—
Айтканда көңүл¹¹ толду!» — деп,
Ата-энеси кубанды,
Алып турган энеси
Алтынды, кымкап буларды.
Жая салды дубана,
2710 «Алдым дагы, бердим!» — деп,
Алиги көргөн дубана
Кайта берди буларга.
Қатагандан Урматбай
Карыясы алганы,
Кашкардын Калматакунга
Тондун¹² бири калганы.
Қабар ал ушу сөзүнөн
Қарап турган дубана
Қайып болду көзүнөн¹³

¹ — койыңыз.

² — пайгамбардын. Сөздүн туура жазылышы «пайгамбардын», бирок тексттерде көпчүлүк учурда уңгу түрүндө «байгамбар» катары учурагандыктан жана кыргыздар оозеки сүйлөөдө негизинен «байгамбар» — деп айтарын эске ала манасчы өзү да ушул үлгүдө айтуусу чындыкка жакыныраак деп эсептеп башкы тамгасы «б» аркылуу берилди.

³ — сурети.

⁴ — ортасына.

⁵ — аулияның.

⁶ — форымы.

⁷ — учеуниң.

⁸ — орыны.

⁹ — окыб.

¹⁰ — шондай.

¹¹ — көңил.

¹² — тондын.

¹³ — кезинен.

- 2720 Айтып турган Сагынбай
Алган экен бу кебин
Арбактардын¹ өзүнөн,
Кетирбейт экен кудайым
Кеч-эртели эсинен.
Жазып жаткан молдосу²
Жарашкан экен жолдошу³,
Айта берсем арга жок
Адабият⁴ болбосу⁵.
Арбактардын акы үчүн
- 2730 Ачып муну окусун⁶
Ак калпак кыргыз молдосу.
Айткан тилим эне⁷ тил,
Акылмандар ойлоп бил.
Аркы атаңыз Түрктүр⁸,
Анык тили кыргызда,
Андай албай жүрүптүр⁹.
Өкүмөт¹⁰ берген Ленин,
Өнөрүн¹¹ артык билемин,
Өз башындын барында
- 2740 Өңкөй¹² кыргыз уругу
Өмүрүн¹³ узун тилегин.
Өлтүрбөсө кудайым
Өткөн ата-бабандын
Өнөрүн айтам жудайын.
Номдон¹⁴ Жапет¹⁵ тараган,
Ушулардын¹⁶ тукуму
Улук болгон Каракан¹⁷.
Каракандан¹⁸ кийинки
Байгур, Бабыр тараган.

¹ — аруактардын.

² — молдасы.

³ — жолдашы.

⁴ — адабият.

⁵ — болбасы.

⁶ — окысын.

⁷ — ана.

⁸ — түрктүр.

⁹ — жүрибтир.

¹⁰ — хукүүмат.

¹¹ — өнөрүн.

¹² — өңкөй.

¹³ — өмирин.

¹⁴ — Номдан.

¹⁵ — Яфиш. Бул адам атынын жазылыш формасы 2394-сап ырда так жазылбай калган. Бул жерде «Яфиш» — делип даана окулат (түп нусканын 66-бети).

¹⁶ — ушулардын.

¹⁷ — Караган. Ушул адам атын 1-беттеги кара сөз түрүндөгү тексттерде К. Мифтаков «Каракан» түрүндө жазып берген.

¹⁸ — Карагандан.

- 2750 Бабырдын уулу Түбөй¹ кан,
 Кызмат кылган канча жан.
 Түбөйдүн² уулу Көгөй кан,
 Көгөйдөн⁵ Ногой, Шыгайдыр.
 Кенже иниси Чыйыр — деп,
 Бу кеткендерден калган кеп.
 Ногойдун уулу төрт болду,
 Алардын⁴ бет алган жагы өрт болду.
 Кармаган жери көп болду.
 Анжиян менен Кашкарды,
 Анын баарын башкарды.
 Самаркан менен Букарды,
 Санатын алды буларды.
 Орол менен Үркүттү⁵,
 Ойдо⁶ жаткан чүрчүттү⁷
 Деңиздин Ноор⁸ көлүнө⁹
 Тегерете үркүттү¹⁰.
 Алтайдын тоосун бүт алган,
 Кырк уруу кыргыз уругу
 Кытайга барып чаң салган.
- 2770 Ошо жерде кыргыз токтолду,
 Опоосу¹¹ жок бу жалган!
 Көгөйдөн дөөлөт кайтыптыр,
 Кырга барган кыргызга
 Кытайлар өкүмөт айтыптыр.
 Бу жакта Көгөй журту бөлүнүптүр¹²,
 Көзүнө дүнүйөнүн¹³ көрүнүптүр¹⁴
 Бөлүнүп тууганынан кыргыз калып,

¹ — *тобей*. Бул адам аты кол жазманын 1-бетиндеги кара сөз тексттеринде «ту-
 бей» — делип жазылган.

² — *тобейдин*.

³ — *Көгөйден*.

⁴ — *олардын*.

⁵ — *үркитти*.

⁶ — *ойда*.

⁷ — *чүрчитти*.

⁸ — *аур*. Сөздүн жазылышына караганда «оор» — деп окууга болор эле. Бирок,
 андай маани контекстке туура келбейт. Сөз жер аты жөнүндө бара жатканы даана
 байкалат. Аны эске алганда бул жерде сөз көп эскерилүүчү Ноор көл делген топо-
 ним жөнүндө дешке негиз бар.

⁹ — *көлинө*.

¹⁰ — *үркитти*.

¹¹ — *уафасы*.

¹² — *бөлинибтир*. Ушул ыр сабынан тартып муун өлчөмү менен ыргак башка сап-
 тардан кескин айырмаланып турат. Бирок мындай көрүнүштү кокустук дешке бол-
 бойт, манасчынын өзүнө эле таандык белги. Тексттерди куюлушкан жорго сөз менен
 кара сөз түрүндө, же көнүмүш 7—8 муун ыр түрүндө эмес, 4—5 муун менен, кээде
 ушул түрдө 10—11 муун аркылуу түзүү Сагымбайдын вариантында башка жерлерде
 да жолугат.

¹³ — *дүниениң*.

¹⁴ — *көринибтир*.

- 2780 Кытайлар тынчың алган уруш салып,
Кененген жарым кыргыз Кебил¹ барып,
Куралган Кундуз², Талкан жерин алып,
Кураган буларды да жыпар³ калык⁴.
Качып барган кыргыздар
Катаган, тейит калкы⁵ бар,
Кадимки Кошой⁶ алпы бар,
Кыпчакта Кылыч беги бар,
Акпай, Мамбет эри бар,
Ооп качып баргандан
Ооган⁷ деген кеби бар.
Акпай чыккан тейиттен,
2790 Жүгөрү⁸ деген бирөө бар
Акырет⁹ кеткен шейиттен.
Найман, шаңгай да кыргыз,
Акырет кеткен бабандын
Ар орунун табарбыз.
Беш уруу кыргыз Ооганда¹⁰,
Бек заадалар бар анда.
Бабаларың үлгүсүн¹¹
Байкап аны уксаңар¹²
2800 Пайда болор көп жанга.
Бир жагы бар кыргыздын
Коросандын¹³ четинде,
Бүтүн Шыгай уругу
Жерген дарыя бетинде,
Жеткириптир кудурет
Ушу кепти нээтима¹⁴.
Аягы Ыспан¹⁵ аралы,
Балык менен Бадакшан¹⁶

¹ — кабил. Сөз «к» (ки) аркылуу жазылган.

² — кундыз.

³ — жыбар. Сөздүн мааниси күдүк. Контекстке караганда уруу, же эл аталышы — дешке болот.

⁴ — халык. Сөздүн туура айтылышы жана жазылышы — калк. Бирок бул жерде жогорку ыр саптарындагы уйкаштык түшкөн калып, салып, барып, алып — деген сөздөрдүн таасири менен уйкаштыктын таламы боюнча манасчы өзү сөздү «калык» түрүндө айткан дешке негиз бар.

⁵ — халкы.

⁶ — Кошай.

⁷ — ауган.

⁸ — жүгери. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө да айтыла берет.

⁹ — ахирет.

¹⁰ — ауганда.

¹¹ — үлгисин.

¹² — уксаң. Контексттеги маани туура ачылуу жана ырдын ыргагы сакталуу үчүн туурасы — «уксаңар».

¹³ — корасандын.

¹⁴ — ниетиме.

¹⁵ — Ысфыхан. Сөздүн жазылышы так эмес. Болжол менен ушул түрдө окууга болот.

¹⁶ — бдхшан.

- 2810 Баянын айтып баралы,
 Кырда жаткан эл байы
 Кыргыз болор далайы.
 Багдатта¹ кыргыз дагы² бар,
 Букардагы кыргыздар
 Өз тилинен айрылып
 Тажик болгон чагы бар.
 Урумда³ жаткан түрктүр,
 Азып кетип журтунан
 Арап болуп жүрүптүр.
 А да кыргыз уругу
 Ыстамбулдун⁴ улугу,
 2820 Каңгайда калып көп кыргыз
 Калмак болуп куруду.
 Алтайда казак ал да түрк,
 Үркүттө⁵ казак бул да түрк,
 Кара-Шаар, Кумулду⁶,
 Кабары бизге угулду,
 Ошолордун⁷ баарысы
 Ойлоп турсам жуда түрк.
 Кокон, Ташкен, Маргалаң
 Козголбогон⁸ бу да түрк,
 2830 Түркүстан⁹ турат жерибиз,
 Түмөн¹⁰ кыргыз элибиз,
 Түп атаңдан түрөйүн¹¹,
 Түгөнө¹² койбос кебибиз,
 Жоготпоюн¹³ аягын
 Жомогуңа¹⁴ келиңиз¹⁵.
 Аркы¹⁶ түбүн¹⁷ алаш— деп,—

1 — бгдадда.

2 — дагын.

3 — румда.

4 — Ыстамбулдын.

5 — үркитте.

6 — Кумылды.

7 — ошалардын.

8 — козгалбаган.

9 — түркүстан.

10 — түмөн.

11 — түрейин.

12 — түгөнө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

13 — жогатбайын.

14 — жомагыңа.

15 — барактын сол жагындагы ачыкка күнүрт көк сыя менен «Манастын тогуз жаштагы балалык убакты» — деген сөз жазылып ушул ыр сабынан кийин киргизүүгө белги коюлган. Жазган адам белгисиз, сөздөрдө бир нече грамматикалык каталар кетирген. Кол тамгага караганда жана сыянын өңү боюнча да бул сөздөрдү тема катары түп нусканын 53-бетиндеги «Манастын тууганына той бергени» — деген сөздөрдү жазган адам кийирген. Мурдагы сыяктуу эле бул жердеги түп нускага кийлигишүү да негизсиз.

16 — аргы.

17 — түбин.

- Ат коюлду Манас — деп.
Ат коюлуп, той тарап,
Жер-жерине кеткени,
2840 Арадан жети жыл өтүп,
Сегизге Манас жеткени.
Сегиз жылдын быягы¹,
Бала да болсо башында
Быйыл сегиз жашында
Бендеден башка сыягы.
Эркелетип энеси,
Аркалап жүрдү атасы,
Аркалабай не кылсын
2850 Артында жалгыз ботосу,
Ар мүчөсүн² карасаң
Адамдан башка жотосу³.
Кээ бир күнү караса
Кездей белин буунат⁴,
Керээли кечке жуунат.
Кете берет бир күнү
Билгенин кылып, турбастан,
Жүрүп кетет кээ⁵ бирде
Бир ай да колун жуубастан.
2860 Арам-адал түк билбей,
Ар бир түрлүү иш кылат
Ага-инисин көзгө илбей.
Болуп турат кээ күнү
Байлоодо⁶ буудан мингендей,
Басып кетет кээ күнү
Байлатпаган жиндидей.
Улук мазар дегенди
Кыйык* атып ойногон⁷,
Кыялына⁸ келгенин
Кылбай асты койбогон⁹.
2870 Балдарды көрсө жыйыптыр,
Мазарды көрсө кыйыптыр,
«Бай Жакыптын бул уулу
Бир балакет кылат!» — деп,
Калайык ушак кылыптыр.
Дубана көрсө уруптур¹⁰,

1 — *буягы.*2 — *мучесин.*3 — *жотасы.*4 — *жуунат.* Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «буунат».5 — *кей.*6 — *байлауда.*7 — *ойнаган.*8 — *хыялына.*9 — *койбаган.*10 — *урыбтыр.*

- 2880 Асасын тартып алыптыр,
 Азапка бөөдө¹ салыптыр.
 Андайын көргөн эл-журту
 «Акыр² бир балаа кылат!» — деп,
 Айындашып калыптыр.
 Кожону³ көрсө коркутат⁴,
 Бир сабаада* кымызды
 Колуна берсе бир жутат.
 Акылы кетип аз болбойт,
 Жарым⁵ челек аракты
 Жалгыз ичсе мас болбойт.
 Доргону*⁶ көрсө токмоктойт⁷,
 Жамбы тийсе колуна
 Чака булча токтотпойт⁸.
- 2890 Баркын билбейт дүйнөнүн⁹,
 Бай Жакып байкап күйгөнү¹⁰,
 Баары сөзүн бай Жакып
 Байбичеге сүйлөдү:¹¹
 «Андасам балаң акыл аз,
 Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,
 Тил азар деймин динге кас.
 Мал азабын балага
 Бир тарттырып көрөлү,
 Жайлоодогу¹² койчуга¹³
 2900 Алты ай малай¹⁴ берели,
 Эркелетип олтурбай,
 Катыктырып көрөлү.
 Сөз айтууга жатыксын,
 Сөөгү¹⁵ бышып¹⁶ катыксын.
 Малдын баркын билгизип,
 Малай кылып киргизип,
 Дүнүйө баркын билгизип,

¹ — бөдө.

² — акыр.

³ — кожаны.

⁴ — коркутат. Катчыдан кеткен мех. ката, контекст боюнча туурасы — коркутат».

⁵ — чарым. Сөздүн бул түрдө жазылышы атайын ык эмес, механикалык ката болушу да мүмкүн. Анткени мындай форма башка учурларда кезикпейт.

⁶ — дорганы.

⁷ — токмактайт.

⁸ — токтатбайт.

⁹ — дүйненин.

¹⁰ — күйгени.

¹¹ — сүйлөди.

¹² — жайлаудагы.

¹³ — койчыга.

¹⁴ — мала. Катчыдан кеткен мех. ката. Контекст боюнча туурасы — «малай».

¹⁵ — сүеги.

¹⁶ — пышыб.

- 2910 Түккап*¹ барып киргизип,
Ошпур² деген койчу бар,
Ондон койсун⁸ ушулар». Ал акылды бай Жакып
Байбичеге айтып салганы,
«Маакүл экен бул сөз!» — деп,
Байбиче кабыл алганы.
Чакырды Жакып баланы,
Бай Жакыптын балага
Мал бактыруу талабы.
«Карыгамын атаң — деп,—
Кагылайын ботом — деп,—
2920 Жылкы, төө малым бар,
Карып калдым, мал табар
Кайда менин алым бар.
Араң бир жүз коюм бар,
Ошпур деген бир бай бар⁴,
Алтай баксаң козусун⁵
Коюбузга⁶ кошумча⁷
Кой берер — деп, оюм бар.
Бабан Жакып мен — деди,—
Балам, мал табар кезиң сен — деди. —
2930 Барып Ошпур козусун
Аз күнү багып бер» — деди.
Жооп берди баласы,
Жоругу⁸ бөлөк Манасы:
«Ошпур кайда бай? — деди,
Баласы жок, малы көп,
Ал⁹ куруган¹⁰ кандай жан? — деди,—
Ачка кылып койбосо¹¹,
Жеткирип мени сал — деди.
Бай бекен малы мол — деди,—
2940 Арасы канча жол?» — деди,—
Анда Жакып кеп айтат:
«Арасы күндүк»¹² — деп, айтат.

¹ — *туккап*. Катчы чала уккандан, же байкоостон кетирилген ката. Сөздүн туу-
расы — «туккап».

² — *Ошпыр*. Бул адам атынын салттык аталышы — «Ошпур».

⁸ — *койсын*.

⁴ — *ыр* сабындагы аяккы «бар» деген сөз жок. Натыйжада сап ырга окшобой,
анын үстүнө маани да чыкпай калган. Контекст боюнча сөз талап кылынат, ылайык-
туусу жогорку жана кийинки саптарда кайталанып берилип жаткан «бар» — де-
ген сөз.

⁵ — *козысын*.

⁶ — *койыбызга*.

⁷ — *кошымча*.

⁸ — *жорыгы*.

⁹ — *ол*.

¹⁰ — *курган*. Сөз ушул түрдө да айтыла берет.

¹¹ — *койбаса*.

¹² — *күндик*.

- «Кой берүүчү бай болсо,
Андан не үчүн¹ качайын
Жегениме май болсо,
Орун — төшөк² жай болсо
Чоң эмесмин, баламын,
Жообунду³ ата аламын,
Токтобоймун⁴, барамын,
2950 Байкуш болор нээтим⁵ жок,
Мал табууга барамын,
Мени коюп, атаке,
Өз алынды карагын».
Бармакка бала кубанды,
Бай Жакып келип токутту⁶
Кула чабдар кунанды.
Ээрчитип Жакып алганы,
Эрмек кылып баланы,
Өз койчусу⁷ Ошпурдун⁸
2960 Короосуна⁹ барганы.
«Барсыңбы, Ошпур бай? — деди,—
Жатырсыңбы жай?¹⁰ — деди. —
Ошпур бай күттүң¹¹ далайды,
Алып келдим мен сизге
Козу¹² багар малайды».
Ошпур үйдөн¹³ чыкканы,
Жакыптын сөзүн укканы.
«Түшүнүзчү¹⁴ аттан?!» — деп,
Чылбырынан тутканы.
2970 Аттан түшүп Жакып бай,
Акылдашты жайма-жай,
Ал айылда бар экен
Атасы кыргыз Кадообай¹⁵,
Анын бардыр бир уулу,

¹ — *нечүн*. Оозеки сүйлөөдө «нечүн» делип айтыла берет. Бир сабында «не үчүн» дегенге караганда «нечүн» делген формасы алда канча орундураак.

² — *орын-төшөк*.

³ — *жауабыңды*.

⁴ — *токтабаймын*.

⁵ — *ниетим*.

⁶ — *токутты*.

⁷ — *койчысы*.

⁸ — *Ошбырдын*.

⁹ — *корасына*.

¹⁰ — *жатырсыңбы*. Сөздү «жатасыңбы» — деп окууга да болот. Бирок, бул форма ушул жерде манасчынын өзүнө эле таандык өңдөнөт. Анткени, ал үлгү ыр сабындагы ыргактуулуктун талабына көбүрөөк туура келет.

¹¹ — *күттиң*.

¹² — *козы*.

¹³ — *үйдөн*.

¹⁴ — *түшиңизчи*.

¹⁵ — *Кадаубай*.

- Баласынын аты Чегебай¹,
 «Манас менен Чегебай»²
 Козу баксын жайма жай.
 Бай Жакып айтты ушуну:
 «Баксын — деди, — козуну»³.
 2980 Ошпур менен Кадоого⁴,
 Баланы багып, кароого⁵,
 Кээде⁶ ач болсун, кээде ток,
 Кеби тийсе ур да, сок».
 Катыхсын — деп, — баламды,
 Кан Жакыптын талабы.
 Жашырып айтып Жакып бай,
 Кайтты үйүнө жайма-жай,
 Кандай кылат сөзүн ук
 Кадыр Алда⁷ бир кудай.
 2990 Кайтып Жакып кеткенин,
 Манастын көргүн неткенин,
 Арасынан булардын
 Жетинчи күнгө жеткенин.
 «Чеге бала чором»⁸ — деп, —
 Жеке менин жором — деп, —
 Жур козуга⁹ баралы,
 Жүдөтпөй¹⁰ малды багалы.
 Козусун айдап кобурап¹¹,
 Тоону¹² көздөй жобурап¹³,
 3000 Баланын сөзүн сөздөшүп¹⁴,
 Бара жатат¹⁵ бул экөө
 Бадалдуу¹⁶ тоону көздөшүп¹⁷.
 Козусун балдар жайыптыр,
 Колуна¹⁸ чыбык алыптыр,
 Каршы алдынан бир бөрү
 Качырып чыга калыптыр.

¹ — чегеубай.

² — Чегебай. Бул адам аты жогорку сапта «Чегеубай» түрүндө жазылган.

³ — козыны.

⁴ — Кадауга.

⁵ — Карауга.

⁶ — кейде.

⁷ — алле.

⁸ — чорам.

⁹ — козыга.

¹⁰ — жүдетбай.

¹¹ — кобыраб.

¹² — тауны.

¹³ — жобыраб.

¹⁴ — создешиб.

¹⁵ — жатыр.

¹⁶ — бадалды.

¹⁷ — көздешиб.

¹⁸ — колынан. Сөздү «колуна» — деп окууга болот, бирок ал маани бул жерге так туура келбейт, контекст боюнча туурасы — «колуна».

- 3010 Карышкыр — деп, бөрү — деп,
Кабарын мурун¹ укпаган,
Жашы жеткен тогузга²,
Карыш³ үйдөн чыкпаган.
Көзүн Манас салганы,
Баса калып⁴ козунун⁵
Көтүн⁶ жулуп⁷ алганы,
«Бул эмине шумдук?!»⁸ — деп,
Көрүп айран калганы.
Манас туруп кеп сурайт,
Он бирдеги баладан
«Бул эмине?» — деп сурайт.
Көрө салып Чегебай:
- 3020 «Атасынын көрү⁹ — деп,—
Аты мунун бөрү — деп,—
Көө¹⁰ берсе эркине
Кете берет тоо жакка
Бу козунун баарын жеп».
Чегебай айгай салганы,
«Кыйкырганың эмине,
Кыңк этпегин дегеле¹¹,
Бөрү болсо нетер — деп,—
Карды тойсо¹² кетер» — деп,
3030 Манас айтып салганы.
«Козуга убал болор — деп,—
Баарын жесе каапырдын
Карыны араң¹³ толор» — деп,
Бала чуркап калганы.
Бара жаткан балага
Бөрү көзүн салганы.
Кайрат кылды күркүрөп,
Кайра качты Чегебай
Кара бою дүркүрөп.
3040 «Коркоксуң¹⁴ кайра качтың — деп,—

1 — *мурын.*2 — *тогузга.*3 — *карыш.* мех. ката, контекст боюнча туурасы — «карыш».4 — *калыб.* Кыясы мех. ката. Контекст боюнча туура келүүчү сөз — «калып».

Адатта бул сөздү катчы дайым «калыб» түрүндө жазат.

5 — *козының.*

6 — *көтин.* Бул сөздүн үстүнө башка сый менен «куйругун» деген сөз жазылган. Алгачкы жазылган сөз да өчүрүлбөй, сызылбай калыбынча калтырылган.

7 — *жулыб.*8 — *шумдык.*9 — *көри.*10 — *коя.*11 — *дебеди.* Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «дегеле».12 — *тойса.*

13 — *арең.* Кыясы мех. ката өңдөнөт, катчы адатта бул сөздү туура формада жазчу эле.

14 — *коркаксың.*

- Акылындан шаштын» — деп,
 Кужуру¹ кайнап эр Манас:
 «Кулагынан алайын,
 Өлбөгөн² жерде калайын!
 Мунун атын бөрү дейби? — деп,—
 Адамды бөрү жейби?» — деп,
 Кашына чуркап барганы.
 Көтөрүп алып козуну
 Качып карышкыр³ кеткени,
 3050 Чала-була куйруктап⁴,
 Кууган менен жетпеди.
 Тогузунда⁵ коркпогон⁶
 Эрлиги эмей неткени!
 Көтөргөн⁷ бойдон көк бөрү
 Тоодон⁸ ашып кеткени.
 Токтобостон⁹ кубалап¹⁰,
 Капчал* улуу¹¹ зоо¹² экен¹³,
 Көз учкан бийик тоо экен,
 Карышкыр кирип кеткени,
 3060 Козунун канын кубалап
 Артынан Манас жеткени.
 Жетип барып караса
 Аттары бар канаттуу,
 Адамдан башка санаттуу¹⁴,
 Аргымак*, бедөө*¹⁵ минишкен,
 Аземдүү¹⁶ тонду кийишкен,
 Ак жолуна киришкен
 Бир үңкүрдө¹⁷ кырк киши —
 Бир өтөктө¹⁸ жык киши.

¹ — *кужыры.*

² — *өлбеген.*

³ — *кашкыр.* Ырдагы ыргактуулуктун талабына ылайык айтуучу өзү эле «Карышкыр» деген сөздү ушул формада айтышы да ыктымал. Контекст боюнча сөздүн туурасы — «карышкыр».

⁴ — *куйрыктаб.*

⁵ — *тогызында.*

⁶ — *коркбаган.*

⁷ — *көтөргөн.*

⁸ — *таудан.*

⁹ — *токтабастан.*

¹⁰ — *кууалаб.*

¹¹ — *уулы.* Сөздүн бул формада жазылышы адатта «уулу» — деген маани берет.

¹² — *зау.*

¹³ — *менен.* Ал сөздү сызып салып, үстүнө кара карандаш менен «экен» деген сөз жазылган. Контекст боюнча туурасы — «экен».

¹⁴ — *санатгы.*

¹⁵ — *бедеу.*

¹⁶ — *аземди.*

¹⁷ — *үңкирде.*

¹⁸ — *өтөкте.*

- 3070 Чайдоосто¹ чайы кайнаган,
 Дасторкону² жайнаган,
 Албан³ түрлүү жемиштен
 Оозго⁴ салып чайнаган.
 Аларды көрүп алганы,
 Жартысын жеген козусун
 Жанына байлап салганы.
 Козусу⁵ аман маарап тур,
 Козуга Манас карап тур,
 «Жартысын жеп козунун,
 3080 Көтөрүп алып кетти — деп,—
 Көрдүм эле көз менен,
 Бу козуга нетти? — деп,—
 Көтөрүп келип козумду⁶
 Карышкыр кайда кетти? — деп,—
 Кана⁷, карап турган адамдар
 Айтынарчы кепти?» — деп,
 Бала минтип сурады.
 «Көпкөрүнөө⁸ көзүмчө⁹
 3090 Төгүлдү¹⁰ козу каны деп,—
 Өлгөндөй¹¹ болду жаны — деп,—
 Эми келип бу жерден
 Эч бир жерде тагы жок
 Тирүү көрдүм аны — деп,—
 Мына, тирүү турат козум¹² — деп,—
 Сураганым ушу» — деп,
 Бала токтоп калганы.
 Баягы турган кырк адам
 Балага көзүн салганы:
 «Козунду¹³ алган бөрү — деп,—
 3100 Көркпогун¹⁴ балам көөнүң¹⁵ — деп,—
 Тагы¹⁶ барбы козуңда¹⁷,
 Жараты барбы ушунда?

1 — чайдауста.

2 — дастырканы.

3 — алуан.

4 — аузга.

5 — козысы.

6 — козымды.

7 — гана.

8 — көбкөриңе.

9 — көзимче.

10 — төгилди.

11 — өлгөндөй.

12 — козым.

13 — козыңды.

14 — коркбагын.

15 — күниң. Сөздү «күнүң» — деп окууга болот. Бирок андай маани тексттеги контекстке туура келбейт. Кыясы катчыдан кеткен каталык, контексттеги туурасы — «көөнүң».

16 — дагы. Контекст боюнча туурасы — «тагы».

17 — козыңда.

- Карап турсун¹ коюнду,
 Бизди кимге өлчөйсүң² оюнда³?
 Казатка кудай чыгарган
 Кайратың турат боюнда⁴.
 Коркпой⁵ сөздү тында — деп,
 Козуң⁶ турат мында» — деп,
 Балага сөздү салганы.
 3110 Көрүп туруп эр Манас
 Көнүлү айран калганы.
 «Кайтарган козум көп — деди,—
 Бир козумду көтөргөн
 Бөрүнүн⁷ түгү⁸ көк — деди. —
 Козунун жармын бөлдү⁹ эле,
 Көзүмчө козум өлдү эле.
 Ит сүрөттүү¹⁰, тик кулак,
 Бир кулач жерди бир чурап,
 Козума¹¹ бөрү жеткени,
 3120 Козумду кызыл кан кылып,
 Көтөрө¹² качып кеткени.
 Таштуу¹³ кырдан ашты эле,
 Жалгыз менден качты эле,
 Жаны чыгып шашты эле.
 Бөрү кайда кетти? — деп,—
 Бөлөкчө кылба кепти — деп,—
 Бу сиздерге нетти? — деп,—
 Кууп келдим бөрүнү¹⁴,
 Бөрү качып сиздерге
 3130 Салган экен жөнүнү¹⁵.
 Артынан кууп мен келсем
 Адам болуп калыпсыз,
 Алып келип козумду
 Аман байлап салыпсыз,
 Ар борумуң¹⁶ бир бөлөк,

¹ — *турсын*. Сөздү «турсун» — деп окуу жөндүү. Бирок бул жерде контекст боюнча туура келүүчү сөз — «турсун».

- ² — *өлчөйсүң*.
³ — *ойыңда*.
⁴ — *бойыңда*.
⁵ — *коркбай*.
⁶ — *козың*.
⁷ — *бөриниң*.
⁸ — *туги*.
⁹ — *бөлди*.
¹⁰ — *суретти*.
¹¹ — *козыма*.
¹² — *көтөре*.
¹³ — *ташты*.
¹⁴ — *бөрини*.
¹⁵ — *жөнүни*.
¹⁶ — *форымың*.

- Кайдан келген калыксың?
 Көрдүңөрбү¹ бөрүнү?
 Көрүнүп² кетсе сиздерге
 Көргөзүп³ кой жөнүнү?»
 3140 Адамдар анда кеп айтат:
 «Андап көр, балам — деп, айтат —
 Бөрү болгон биз — деди, —
 Бөлөкчө жансыз сиз — деди. —
 Кызыр Илияс* деген бар
 Сизди кырк күндөн бери издеди.
 Кырк чилтен деген биз — деди, —
 Козуна⁴ салган тиш — деди, —
 Тиш орду⁵ барбы из? — деди. —
 Андап көрчү аңтарып
 3150 Козуңуздуң⁶ куйругун⁷,
 Биздер тутуп⁸ жүрөбүз⁹
 Бир кудаанын буйругун¹⁰.
 Кубаттуу¹¹ болор тирлигин,
 Кудаанын билгин бирлигин,
 Көрбөй туруп ынанып,
 Көңүлдүн¹² чыгар кирлигин!
 Бербердигер¹³ бир Алда
 Бар! — деп, билгин ката жок,
 3160 Туудурду¹⁴ дебе, ата жок,
 Тууй турган эне¹⁵ жок,
 Туш келишер неме жок,
 Өзгө¹⁶ тууган — урук¹⁷ жок,
 Өзүнөн бөлөк улук жок,
 Өкүмүнө¹⁸ чаара жок,
 Өзү бар, андан бала жок,
 Өзүнөн бөлөк даана жок!
 Кирпик ирмем кидирген

1 — көрдиңерби.

2 — көриниб.

3 — көргөзүб.

4 — козыңе. Катчы, адатта, бул түрдөгү сөздөрдүн аягындагы тамгасын «а» түрүндө берчү эле. Кебетеси мех. ката, сөздүн туурасы — «козуңа».

5 — орды.

6 — козыңыздын.

7 — куйрыгын.

8 — тутуб.

9 — зүребиз.

10 — буйрыгын.

11 — кубатты.

12 — көңилдин.

13 — феруедигер.

14 — туудырды.

15 — эне. Ушул сөз мурда «ана» түрүндө жазылып келген (к. 2732-сап ыр ж. б.).

16 — өзге.

17 — урук.

18 — өкимине.

- 3170 Қапилети болбогон¹,
Макулуктун² баарысын
Базилинде*³ колдогон⁴,
Эгер⁵ амир кылса асман-жер
Бир мистеге толбогон⁶
Жараткан бардыр кудайың⁷
Жан-жаныбар⁸ баарысын
Колдоп⁹ турат жудайын.
Болсо сенде дил — деди,—
Болжоп акты бил — деди. —
Ак ислам динине*
Азбай балам «кир!» — деди.
- 3180 Анда Манас кеп сурайт:
«Кандайлыктан адамдар
Карышкыр болдуң¹⁰ — деп, сурайт. —
Карышкыр болгон кайсыңыз,
Кайсы экенин айтыңыз?
Кана, көк бөрү¹¹ болчу¹² көрөйүн¹³,
Көңүлүм¹⁴ анан бөлөйүн¹⁵,
Айткан насиятыңа
Анан кийин көнөйүн¹⁶.
Кандай жансың билейин,
Кабарыңа кирейин.
- 3190 Кайсы экенин биле албай
Карап турмун¹⁷ силерди,
Куп билейин сөзүңдү¹⁸
Кудайың кайдан жиберди?
Не себептен ушундай¹⁹

¹ — болбаган.

² — мгулуктын.

³ — фзлинде.

⁴ — колдаган.

⁵ — агер. Манасчы өзү эле бул сөздү ушул «агер» түрүндө айтышы да мүмкүн.
Анткени оозеки сүйлөөдө «агер» делип да айтыла берет.

⁶ — толбаган.

⁷ — хдайың.

⁸ — жануар.

⁹ — колдаб.

¹⁰ — болдың.

¹¹ — бори. Кыясы бул жерде катчыдан кеткен мех. ката, анткени «бөрү» деген сөз буга чейин «бөри» түрүндө жазылып келген (к. 2103—3114 ж. б. сап ырларды).

¹² — болчуу.

¹³ — көрөйин.

¹⁴ — көңүлим.

¹⁵ — бөлейин.

¹⁶ — көнөйин.

¹⁷ — турмын.

¹⁸ — сөзүңди.

¹⁹ — ушундай.

- Эндекей койгон силерди?¹
 Ушунчаны² жараткан
 Қайда болот кудайың,
 3200 Үйү-жайы³ кай жерде?
 Абалы ордун сизден сурайын». Ал сөздү бала салганы,
 Қызматта жүргөн кырк чилтен
 Каткырып⁴ күлүп калганы:
 «Урматы⁵ бар бул жайда,
 3210 Үй болобу⁶ кудайда!⁷
 Угуп турган кулагын,
 «Ушу!» — деп, билгин турагын!
 Жыт билиптир мурдуңуз⁸
 Сасык менен жакшыны
 3220 Күчүн⁹ билип туруңуз¹⁰,
 Ачуу менен таттууну¹¹
 Билген ооз тилиңиз,
 Аны да актын күчү¹² — деп,
 Акыл менен билиңиз.
 Көрүп турган көзүңүз,
 Кудуреттин¹³ күчү — деп,
 Күп билиңиз өзүңүз¹⁴.
 Кармай турган колунуз¹⁵,
 Кадыр Алда күчү — деп,
 Кабарынан болуңуз¹⁶.
 3220 Баса турган бутуңуз¹⁷,
 Кудуреттин күчү — деп,
 Көңүлүңө¹⁸ тутуңуз¹⁹.
 Көкүрөк, жүрөк, дилиңиз

¹ — 3195—3196-сап ырлар барактын сол жагындагы ачыкка жазылган. Максат тактоо болсо керек. Тактоо эпостун тексттери ошол алгач жазылып жатканда эле жүргүзүлгөн, анткени ыр саптары катчынын өз колу менен жазылган, сыя да окшош. Буга караганда тактоо айтуучу — манасчынын катышуусу менен жүргүзүлсө керек-дешке болот.

² — ушынчаны.

³ — үйи жайы.

⁴ — кыткырып. Кыясы катчы кетирген ката, туурасы — «каткырып».

⁵ — хурматы.

⁶ — болабы.

⁷ — хдайда.

⁸ — мурдыңыз.

⁹ — күчин.

¹⁰ — турыңыз.

¹¹ — таттыны.

¹² — күчи.

¹³ — кудиреттин. Сөз кээде ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

¹⁴ — озиңиз.

¹⁵ — колыңыз.

¹⁶ — болыңыз.

¹⁷ — бутуңыз.

¹⁸ — көңилиңе.

¹⁹ — тутуңыз.

- Кудаанын үйү¹ экен — деп,
 Куп ошондой² билиңиз!»
 Кырк чилтен айта салганы,
 Бир силкинип бирөө³
 Көк бөрү боло⁴ калганы.
 3230 «Бирде бөрү, бирде адам,
 Анык сонун экен!» — деп,
 Көөнүнө⁵ бала алганы.
 Көт жагынан Чегебай
 Бала келип калганы,
 Манас менен кырк чилтен,
 Баарына көзүн салганы,
 Маарап турган козуну,
 Аман көрүп ошону
 3240 Айран — азыр калганы.
 Аял-уял сөзү жок
 Кырк чилтен айтып салганы:
 «Баланын аты Чеге — деп,—
 Мындан кийин мунун атын Чеге дебе — деп,—
 Кутман болор сага — деп,—
 Дартыңа болор дабаа⁶ — деп,—
 Куту⁷ бий болуп атанат,
 Кудаанын атын жат алат.
 Отуз тогуз жолдошун⁸,
 Алардын аты колдо⁹ — деп,—
 3250 Олтурбайбыз¹⁰ бул жерде
 Жүрөлүк¹¹ эми жолдо¹²» — деп,
 Кайып болду көзүнөн,
 Кыпындай неме калбады
 Кырк кишинин өзүнөн.
 Эки бала энтелеп,
 Козусун алып жетелеп,
 Келди тоонун¹³ башына,

¹ — үйи.

² — ошандай.

³ — биреуи. Бул сөз мурда «биреу» түрүндө жазылган. (к. 785-сап ырды) Бир сабынын ыргагы толук сакталуу үчүн ушул сөздүн «бирөөсү» делиши туурараак болор эле.

⁴ — бола.

⁵ — көүнине.

⁶ — дауа.

⁷ — куты.

⁸ — жолдашың.

⁹ — колда.

¹⁰ — олтырбайбыз.

¹¹ — жүрелик.

¹² — жолда. Контекст боюнча туурараагы «жолго» болуш керек эле.

¹³ — тауның. Бул сөз көпчүлүк учурда «таунын» түрүндө жазылат. Ошондой эле катчы сөздүн аягына «н» тыбышы келгенде аны «ң» формасында жазуу да аз эмес.

- Көп козунун¹ кашына.
 «Жана көргөн көп киши
 3260 Куп сыйлады мени — деп,—
 «Куту бий» — деди, сени — деп²,—
 Белги калбай жоголду,
 Бекер эмес өздөрү³,
 Бек айбат⁴ экен сөздөрү⁵.
 Колу тийди алардын,
 Козу соо⁶ болгон жок,
 Кой, ушуну соёлу,
 Этин жейли, тоёлу⁷,
 3270 Ата-энебиз сураса
 Аларга айтпай коёлу».
 Акылдаша салышты,
 Козуну союп алышты.
 Жагарына оту⁸ жок,
 Айран-азыр калышты».
 «Бу козуну сойдук⁹ — деп,—
 Сойгон менен ушуну
 От таба албай¹⁰ койдук¹¹ — деп,
 Жыйып алды жыгачты,
 3280 Ойсураатты¹² отунду¹³,
 От таба албай отурду¹⁴.
 Ошонгуча¹⁵ болбоду
 Белине балта байлаган,
 Беш таначар айдаган
 Бир чал келип калганы,
 Балдарга көзүн салганы:
 «Кандай бейбаш баласың,
 Бекеринен не үчүн
 Козу союп саласың?
 Эне-атаңа айтамын,
 3290 Айтып коюп кайтамын!»
 Абышка жолго салганы,

¹ — козының. Бул сөз да көбүнчө «козынын» бөлүп берилет.

² — Куту бий — деди, сени деди. Катчыдан кеткен жаңылыштык, контекст боюнча да, мурдагы саптын курулуш ыгына караганда да бул саптын туурасы — «Куту бий — деди, сени — деп».

³ — өздери.

⁴ — айбет.

⁵ — сөздери.

⁶ — сау.

⁷ — тоялы.

⁸ — оты.

⁹ — сойдык.

¹⁰ — табалбай. Оозеки сүйлөөдө эки сөз ушул түрдө бирге айтылат.

¹¹ — койдык.

¹² — ойсураатты.

¹³ — отынды.

¹⁴ — отырды.

¹⁵ — ошангыча.

- Оттугу¹ бар жанында,
 Бастырада абышка
 Бала тура калганы,
 Ат жылоодон алганы²,
 «Абышкам токтоп, от бер!» — деп,
 Асылып бала калганы.
 Абышка жайын сурасаң,
 Алтай тыргоот калмагы.
 3300 «Үтүгүңө³ шоодай!»⁴ — деп,
 Үтүрөйүп бу калмак,
 Үксөндөгөн⁵ куу калмак⁶
 От бербеди балага.
 Тогуз жашар баланын
 Толук ачуу келгени,
 Курдан кармап алганы,
 Оодара⁷ тартты атынан,
 Чалды жерге салганы.
 3310 Чал жыгылды чалкадан,
 «Жүрөк, боору үзүлүп⁸,
 Жүдөгөн⁹ чал өлөт!»¹⁰ — деп,
 Жанындагы Куту бий
 Жөлөп¹¹ калды аркадан.
 Чалдын көзү сүзүлүп¹²,
 Кур белинен үзүлүп,
 Оттук¹³ менен бычагын¹⁴,
 Кыжыры кайнап кычаган,
 Кыраан Манас жаш бала
 Чалдан тартып алганы.
 3320 Анда¹⁵ Манас кеп айтат,

1 — отдыгы.

2 — жылаунан.

3 — утигиңе.

4 — шаудай.

5 — үксөндөгөн. Сөздү «үңсүндөгөн» — деп окууга болот. Бирок сөздүн туура айтылышы жана жазылышы — «үксөндөгөн».

6 — колмак. Кыясы бул жерде мех. ката кеткен. Катчы «калмак» — деген сөздү адатта бурбай, так, туура эле жазат.

7 — аудара.

8 — үзилиб.

9 — жүдөгөн.

10 — олет.

11 — жолөб.

12 — сүзилиб.

13 — оттык. Бул сөз 3292-сап ырда «отдык» формасында жазылган.

14 — пычагын.

15 — «Ана» — деп жазылып, бирок ал сызылып салынып, үстүнө ошол эле сыя, өз колу менен катчы «анда» деп ондоп жазган. Текст жазуунун процессинде мындай тактоо киргизүү мүмкүн эмес (манасчы тексти шыр айтып, катчы үлгүрүп жазып турган). Демек, тексттерди жазуу учурунда белгилүү бир мезгилдер жазылгандарды тактоого арналган дешке болот (катчы Ы. Абдыракмановдун эскерүүлөрүндө кечке жазылган тексттерди манасчы кечинде окутуп угуп, көңүлүнө жакпаганын, же туура эмес жазылып калган жерлерин кайра жаздырчу экен. Бул информациянын негизи бар экендигин жогорку түрдөгү фактылардан да көрүүгө мүмкүн).

- Ачуусу¹ келип бек айтат:
 «Чагып бер десем чакмакты,
 Көрбөдүм сендей² акмакты.
 Айтып бар — деп, — Ошпурга»³,
 Ачуусу келип ошого⁴,
 «Айдайсың тана мал — деди, —
 Алдың каткан чал — деди,
 Айтып барып Ошпурга
 Мага билгенниң кылып сал! — деди. —
- 3330 Сенин танандын бирин соеюн,
 Тамашага коёюн,
 Аларсың Жакып байдан — деп, —
 Ачуулансам бир жолу
 Көчүрөм⁵ ушу жайдан — деп, —
 Көз жеткен жердин баарынан
 Көрбөдүм сендей айбан — деп. —
 Айтып барып байыма
 Талабыңа жет — деди, —
- 3340 Тарпың калбай өлөсүң⁶,
 Чал, аттанып кет! — деди. —
 Оттук, бычак⁷, курунүз⁸,
 Олжо⁹ бизге мунуңуз¹⁰,
 Оолак¹¹ кет, эрте турунүз!»
 Бул абышка кеп сурайт:
 «Бурт*¹² кимдин баласы,
 Жөнүн айтчы?» — деп сурайт.
 Анда Манас кеп айтат,
 Ачуусу келип бек айтат:
 «Ата-жөнүм¹³ сурабай,
 3350 Аттанып чалым!» — деп, айтат.
 Көрккөндөн¹⁴ чалың компоюп¹⁵,
 Аттанып алып зомпоюп¹⁶,

¹ — ачуу. Контекст боюнча туурасы — «ачуусу».

² — бул жерде да жогорку сыяктуу эле мурда жазылган «сени» — деген сөз сызылып салынып, үстү жагына катчы өз колу менен «сендей» — деп жазып тактоо киргизген.

³ — Ошбырга.

⁴ — ошыга. Сөздү «ушуга» деп окуса да болот. Маани эки учурда тең бир.

⁵ — көчирем.

⁶ — олесиң.

⁷ — пычак.

⁸ — курыңыз.

⁹ — олжа.

¹⁰ — муныңыз.

¹¹ — аулак.

¹² — бурят.

¹³ — жөнүм.

¹⁴ — көрккөндөн.

¹⁵ — компайыб.

¹⁶ — зомпайыб.

- 3360 Отгук¹, курдан айрылып,
Ошпурду² көздөй сумсайып³
Чалдын жөнөп⁴ кеткенин⁵,
Балдардын көргүн⁶ неткенин.
Сараймандын айлы⁷ экен,
Саламат экен атасы,
Эки жүз козу сугарып,
Козусун жайып чыгарып,
Кемирчек казып алыптыр,
Бул экөөнүн⁸ кашына
Алар төрт бала келип калыптыр.
Төртөө⁹ боюн теңешип¹⁰,
Төмөнтөн¹¹ келет кеңешип:
«Бу козу оттоочу¹² жер эле,
Бир жагы токой чер эле.
Чендетпейлик черине,
Келтирбейлик буларды
3370 Козу оттоочу жерине.
Экөөн койсок¹³ ыйлатып,
Эзип, жанчып кыйратып,
Үйлөрүнө¹⁴ барар — деп,—
Ушу жерге келиштен
Үмүтүн¹⁵ үзүп¹⁶ салар — деп,—
Короосуна барар — деп,—
Коркуп¹⁷ кетип калар» — деп.
Төрт¹⁸ бала келе калганы,

¹ — *отдык*. Бул сөз 3316-сап ырда «оттык» түрүндө жазылып берилген.

² — *Ошбырды*.

³ — *сомсайыб*.

⁴ — *жөнөб*.

⁵ — *кеткенин*. Сөздүн ушул сүйлөм тутумундагы туура формасы «кеткени» болуш керек эле. Бирок бул жердеги үлгүнү бурмаланып жазылуу дешке болбойт, манасчы өзү эле ушул түрдө айткан. Буга ушул сөзгө уйкашкан «неткенин» күбө болуп турат. Сөз формасын бузуунун өзү ушул сөзгө уйкаштыкты толук келтирүү максатында жүргүзүлгөн.

⁶ — *көрдөгүн*. Сөздүн мааниси белгисиз. Кыясы катчы ката кетирген, ал жазган үлгү — көргин. Аны «көргүн» — деп окууга болот. Мындай маани контекстке толук туура келет.

⁷ — *аулы*.

⁸ — *экеүниң*.

⁹ — *тортеу*.

¹⁰ — *бойын*.

¹¹ — *томентен*.

¹² — *отдаучы*.

¹³ — *койсак*.

¹⁴ — *уйлерине*.

¹⁵ — *умитин*.

¹⁶ — *узиб*.

¹⁷ — *коркыб*.

¹⁸ — *түрт*. Бул сөздү катчы басымдуу көпчүлүк учурда «төрт», ал эми 2013-сап ырда «торт» түрүндө жазып берген. Балким бул жердеги жазууну мех. ката деш оң болор.

- 3380 Аксакалы Айнакул
Жанындагы Кутмандын
Төшүнө¹ минип алганы.
«Төрөм*² кантер экен?» — деп,
Чегебай көзүн салганы,
«Төрө» демек бир кыял
Оюна келип калганы.
«Ой бачагар, тургун!³ — деп,
Аны⁴ барып жаш Манас
Жыга⁵ тартып салганы,
Тура калып Манаска
- 3390 Жудурук*⁶ коюп калганы.
Башты көздөй туштады,
Манас туруп муштады.
Айнакул калба баштады,
Манас башка койгондо⁷
Башы үзүлө⁸ таштады,
Эки көзүн жаштады.
Эстен танып далдайып,
Айнакул калды шалдайып.
«Ойногонго⁹ нетти? — деп, —
- 3400 Ооп эсиң кетти — деп, —
Ойлонбостон¹⁰ айтасың
Оозуңа¹¹ келген кепти — деп. —
Өз кылганың өзүнө,
Жетип келип баскыдай
Не көрүндү көзүнө?!»
Муну айтып эр Манас
Жакасынан сүйрөдү¹²,
«Жаным чыгат, кокуй!»¹³ — деп,
Жалынып бала сүйлөдү:
3410 «Сынганга окшойт башым¹⁴ — деп, —
Чыкты көздөн жашым!» — деп,
Тура албады ордуңан¹⁵,
«Тур!» — деп, келип бу Манас

1 — тошине.

2 — төрөм.

3 — тургын.

4 — оны.

5 — оны. Сөз манасчы тарабынан эле ушул үлгүдө айтылышы да ыктымал. Бу-
га жогорку ыр саптарынын «о» аркылуу башталышы күбө.

6 — чыга. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «жыга».

7 — жудырык.

8 — койганда.

9 — узила.

10 — ойнаганга.

11 — ойланбастан.

12 — аузыңа.

13 — сүйрөди.

14 — кокуй.

15 — окшайт.

16 — ордынан.

- 3420 Көтөрдү анын колунан¹
Урууга келген үч бала
Манастын кирди сонунан²,
Бирөө кармап³ солунан⁴,
Бирөө кармап онунан,
Бирөө келип жабышып,
Түшпөдү⁵ Манас жонунан⁶.
Ачууланып Манастын
Түгү тешти тонунан⁷.
Камтый кармап үчөөнү⁸
Урду жерге колунан.
Төртөө бирдей ыйлады,
Төгүп⁹ жашын тыйбады.
«Төрө мени дегин! — деп, —
Козунун этин жегин» — деп,
3430 Төртөөн¹⁰ Манас сыйлады.
Шишкебек кылып козуну,
Жегин деди ушуну,
Куйрук менен башыны,
Куп жедирди ушуну.
«Тойдуңарбы¹¹ кардыңар?
Кардың тоюп алган соң
Үйгө не үчүн бардыңар?
Алты бала чогулдук¹²,
Нак ушу жерге жатабыз,
Ашык оюн¹³ атабыз».
3440 Аны айтып бу Манас
Козусун кошуп алганы,
Коркутуп¹⁴ антип салганы,
Балдардын баарын кетирбей
Конуп жатып алганы.
Түн ортосу болгондо
Кобо¹⁵ калып бу Манас

¹ — *колынан.*

² — *соңынан.*

³ — *караб.* Катчыдан кеткен мех. ката. Контекст боюнча сөздүн туурасы — «кармап».

⁴ — *солынан.*

⁵ — *тушбеди.*

⁶ — *жонынан.*

⁷ — *тонынан.*

⁸ — *учеуни.*

⁹ — *төгиб.*

¹⁰ — *төртеун.* Катчы 2012-сап ырда «төртөөнү» деген сөздү «тортеуни» түрүндө, ал эми «төртөө» деген сөздү 3364-сап ырда «тортеу» деп, эки учурда тең унуну «о» аркылуу жазып берген. Бул жерде «ө» менен жазган.

¹¹ — *тойдыңарбы.*

¹² — *чогулдык.*

¹³ — *ойын.*

¹⁴ — *коркытыб.*

¹⁵ — *коба.*

- Жана бир козу кармады.
 Балдарына сойдурду,
 Баягы турган алтоону¹
 3450 Шишкебекке² тойдурду³.
 Балдарды минтип майтарып,
 Басып жүрөт, уктабайт,
 Козуларын⁴ кайтарып.
 Саргарган таң чыгыптыр,
 Дагы кармап бу Манас
 Бир козуну жыгыптыр,
 Ач болобуз⁵ эртең — деп,
 Ойготту⁶ эле баарысын,
 3460 Бешөө⁷ турду темтендеп.
 «Бачымыраак бышыр»⁸ — деп,
 Манас шашат эntenдеп.
 Шиш кебегин сайышып,
 Козуларын жайышып,
 Алты бала турушту⁹,
 Андай кылды жумушту.
 Айылдагынын баарысы
 Кечээ кечтен бери жакка¹⁰
 Козу издешип курушту¹¹.
 3470 Койдун¹² баары маарашып,
 «Козу кайда кеткен? — деп,—
 Бай Жакыптын баласы
 Манас түпкө¹³ жеткен!» — деп,—
 Кокту¹⁴ — кырдан карашып,
 «Кеткен экен шум балдар
 Айыл таппай адашып».
 Ошпур айтып ушуну
 Атка минип алыптыр,
 Айгайды кырга салыптыр.
 Саламаттын айылы¹⁵

¹ — алтаун.

² — шишкебеке. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө да айтыла берет.

³ — тойдырды.

⁴ — козуларын.

⁵ — болабыз.

⁶ — ойгатты.

⁷ — бешуу.

⁸ — пышыр.

⁹ — турышты.

¹⁰ — бержакка. Оозеки сүйлөөдө «бержакка» түрүндө айтыла берет.

¹¹ — курышты.

¹² — койдын.

¹³ — түпкө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹⁴ — коқты.

¹⁵ — аулы. Бул сөз 3357-сап ырга «айлы» — деп окулган эле. Ыргагы ыргак сөз-дүн ошондой үлгүсүн талап кылган эле. Бул жерде тескерисинче ыр сабындагы ыргак бузулбас үчүн «айылы» делиш туура. Эки учурда тең маани бир эле.

- 3480 Санаалары бузулуп,
Козусу үчүн кысылып,
«Төрт¹ балага неткен? — деп, —
Адашып булар кеткен — деп, —
Кыргандыр го кыйласын,
Карышкыр түпкө жеткен! — деп,
Аттуу², жөөлүү³ болушуп⁴,
Адырдан издеп тепендеп,
«Алда⁵ эмине болду экен,
Аман тапсак экен!» — деп,
- 3490 Алар дагы санап жүр,
Ар коктудан⁶ карап жүр,
Алмалуунун⁷ жылгада,
Алыс жерден караса
Айдап алып козуну,
Алты бөрү талап жүр.
«Кудай уруп коюптур⁸,
Козунун көзүн оюптур⁹,
Кырып жүрөт ана — деп, —
Кызталак балдар кана?!» — деп,
- 3500 Саламат айлы баарысы,
Бу жактан¹⁰ келет кыйкырып
Кадоо¹¹, Ошпур карысы.
Туш-тушунан¹² сабалап,
Аттуу-жөөлүү бабалап
Жетип келип караса
Карышкыр түгүл таш да жок,
Бая балдарынан башка жок.
Он-он беши жыйылып
Чогулушуп¹³ турады,
- 3510 «Не кондунар¹⁴ мында?» — деп,
Жаш балдардан сурады.
«Береги¹⁵ Ошпур байдын малайы

¹ — төрт. Мурда бул сөздү катчы көбүнчө «торт» (к. 2013-сап ыр), же унгуусун ушул түрдөн өзгөртпөй «тортеуни» (к. 2012-сап), «тортеу» (к. 3364-сап ыр) түрлөрүндө жазып келген.

² — атты.

³ — живули.

⁴ — болышыб.

⁵ — алде.

⁶ — коктыдан.

⁷ — алмалының.

⁸ — койыбтыр.

⁹ — ойыбтыр.

¹⁰ — яктан.

¹¹ — кадау.

¹² — туштуушынан.

¹³ — чогылышыб.

¹⁴ — кондыңар.

¹⁵ — береа. Кебетеси мех. ката. Контекст боюнча туурасы — «береги».

- Ойрон кылды далайды,
 Үч козуну сойду — деп,—
 Үйүбүзгө¹ жибербей,
 «Конуп жат! — деп койду» — деп,
 Балдар сөзүн салганы.
 Байдын бирөө Саламат
 Байкап туруп бу кебин,
 3520 Айран-азыр калганы.
 Конгонуңар² талаа³ — деп. —
 Козуну бөлүп сана» — деп,
 Конгон⁴ жерин карады.
 «Сана» — деген Саламат,
 Жанында кыйла жамагат,
 Эсен, түгөл⁵ козусу.
 Энди⁶ Ошпурга кеп айтат:
 «Эсебин ал козуңдун⁷,
 Козу эсебин алууга
 3530 Мен сенден мурун озундум»⁸.
 Саламат айтып салганы,
 Кадоо менен Ошпур бай
 Козусун санап алганы.
 «Аман экен жуда* — деп,—
 Апкаарышып жаш балдар
 «Манас козу сойду» — деп,—
 Калп айтышты булар» — деп,
 Козуларын бөлүштү⁹,
 3540 Айдап-кырып жүргөнүн¹⁰
 Алыстан алар көрүштү¹¹.
 Карыялар кеп айтат:
 «Бу кандай кеп?! — деп айтат,—
 Алты бөрү аралап
 Жүрөт эле козуну,
 Анык көрдүк¹² ушуну.
 Келсек алты бала — деп,—

¹ — үйибизге.

² — конганыңар.

³ — конганың кана — делип жазылып, бирок үстүнө катчы өз колу менен «конганыңар тала» — деп ондогон.

⁴ — коңган.

⁵ — түгөл. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтылышы мүмкүн.

⁶ — Энди. Бул сөздү «эми» — деп окууга болот. (к. 880-сап ыр). Бирок, сөздү манасчы өзү эле «энди» түрүндө да айтышы мүмкүн.

⁷ — козыңдын.

⁸ — озындым.

⁹ — бөлишиб. Бир сабынын башка — өзүнөн кийинки саптар менен байланышы жана уйкаштыктын так келиши үчүн туурасы — «бөлүштү». Эки түрдө тең мазмун өзгөрбөйт.

¹⁰ — жүргенин. Оозеки сүйлөөдө көбүнчө ушул түрдө айтылат.

¹¹ — көришти.

¹² — көрдик.

- 3550 Ары бери ойлонуп¹,
Көңүлүм болду ала — деп,—
Алыстан бизге көрүнгөн
Алып-жулуп ыргыткан
Ач бөрүлөр² кана?»³ — деп,
Акылдашты чалдары,
Айдап алып козусун,
Айылга барды балдары,
«Айтор⁴ бир шумдук экен!» — деп,
Алар да айран калганы.
Чал чогулуп турганда
Баягы Маңачор⁵ калмак барганы.
- 3560 Ошпур байга кеп айтат:
«Тааптырсың малайды,
Малайың кылар далайды!
Тогуздагы⁶ бала экен,
Тозооку*⁷ болчуу жан экен.
Онго⁸ жакын бала экен,
Ойрон болчуу жан экен,
Үрпөйгөндө⁹ кайраты
Үрүстөмдөй¹⁰ бар экен,
Жетимиш төрт¹¹ жашым — деп,—
3570 Жерге кире таштады
Серпкенинде башым — деп,—
Оодарып¹² аттан алды — деп,—
Ойрон болор чагымда
Жанындагы бир бала
Жакшы жөлөп калды — деп. —
Жалган тебе мунумду¹³,
Тартып алды курумду¹⁴.
Оң жактан салды кучакты,
Оодарып, тартып алды го
Оттук менен бычакты¹⁵.

¹ — *ойланыб.*

² — *борилер.* Ушул сөздүн уңгусу мурда дайым «бери» түрүндө «ө» аркылуу жазылып келген (к. 2103-сап ыр ж. б.).

³ — *кана.* Мурда ушул сөз «гана» түрүндө жазылып келген эле. (к. 3085-сап ырды ж. б.).

⁴ — *айтаур.*

⁵ — *маңачар.*

⁶ — *тогуздагы.*

⁷ — *тозагы.*

⁸ — *онга.*

⁹ — *үрпөйгенди.* Сөздү жазууда адаттагы бурмалоодон башка да мех. ката кеткен өңдөнөт. Адатта сөздөрдүн мындай түрлөрүн жазчу эле.

¹⁰ — *Рстемдей.*

¹¹ — *төрт.* Сөздү катчы көбүнчө «торт» түрүндө жазат. (к. 2013-сап ыр ж. б.).

¹² — *аударыб.*

¹³ — *мунымды.*

¹⁴ — *курумды.*

¹⁵ — *пычакты.*

- 3580 Алып бер малайындан — деп,—
 Бузук сүйсөң¹ мурутум²
 Бычагын³ тартып алармын
 Мен дагы далайындан!» — деп,
 Баянчор⁴ айтып салганы,
 «Бар болсо алып берем» — деп,
 Ошпур жөнөп калганы.
 Жамыратып козуну,
 Жалдыратып көзүнү⁵,
 Байкап тургун Ошпурдун
- 3590 Балага айткан сөзүнү:
 «Кандай курган баласың,
 Келгениң сегиз күн болду
 Калбаны мынча саласың!
 Карып калган калмактын
 Үзүптүрсүң⁶ куруну⁷,
 Калмак келип турбайбы
 Катуу салып суруну⁸.
 Ойноп⁹ алсаң берегой
 Оттук менен бычагын,
 Ушу бейлиң бар болсо
- 3600 Сени ойрон кылып бычамын!¹⁰
 Берегой, Манас балам — деп,—
 Мен дагы¹¹ абийир алам» — деп,—
 Ошпур чал айта салганы,
 Одурайып¹² бетине
 Манас карап алганы.
 «Мен кечээ алдым жаңы олжо — деп,—
 Менин бербесимди болжо¹³ — деп,—
 Олжону¹⁴ берип болобу,

¹ — сүйсөң.

² — мурытым. Бул сөз 3345-сапта «бурут» түрүндө жазылган. Мындай айрым сөздөрдүн эки түрдө айтылышы кээде манасчылардын өзүндө да учурайт. Ошон үчүн «бурут» менен «муруттун» экөө тең түп нускада кайсынысы келсе ошол түрүндө калтырылды. Сөздүн туура үлгүсү — «бурут».

³ — бычагын. Контекстке караганда туурасы — «бычагын».

⁴ — Баянчор. Бул адам аты жогоруда «Мангочар» делген (к. 3558-сап ырда).

⁵ — көзиңи. Сөздүн «көзүнү» делген формасы бул жерде катчынын буруп жазуусунун натыйжасы эмес, манасчы өзү эле айткан үлгү. Буга ушул сөзгө уйкашкан кийинки ыр сабындагы «сөзүнү» айгине болуп турат.

⁶ — үзүптүрсүң.

⁷ — куруны.

⁸ — суруны.

⁹ — ойнаб.

¹⁰ — бычамын.

¹¹ — деги. Мындай жазылыш мех. ката болушу да ыктымал. Анткени бул түрдөгү жазуу башка жерлерде кезикпейт.

¹² — одырайыб.

¹³ — болжа.

¹⁴ — олжаны.

- 3610 Ошентсе Манас оңобу!¹
Чал сүйөнөт² чалдарга,
Бөлүп берип койгомун³
Жанымдагы балдарга.
«Бергин» — десен, Ошпур бай
Қалаба салып көрөмүн⁴,
Қалмагыңды өлтүрүп,
Кунун байлап беремин!⁵
Муну айтып жаш Манас
Баянчорго⁶ жеткени,
- 3620 Айбатына тұра албай⁷,
Аттана качып кеткени.
Артынан кууп Манасы,
Аттууга⁸ жөө жетпеди.
Манаска Ошпур бата албайт⁹,
Батынып кебин айта албай,
«Курган кандай¹⁰ бала — деп, —
Мени кууратмакка бай Жакып
Берген экен мага¹¹ — деп, —
Бай Жакыпка барайын,
3630 Мунун баянын айтып салайын,
Куу баладан кутулуп¹²,
Анан тынчтык алайын».
Аны ойлонуп Ошпур бай
Бай Жакып көздөй жөнөдү¹³.
Эртеси жок кечинде,
Кечки дигер* кезинде
Барды Жакып байына,
Баланын барган жайына,
Бакдөөлөт менен Чыйырды
3640 Амандашты баарына.

¹ — оңабы.² — суенет.³ — койгамын.⁴ — көремин.⁵ — беремин.⁶ — Баянчорго. Бул адам аты мурда 3584-сап ырда «Баянчор» делип берилген.⁷ — тура албай. Ушул түрдөгү сөздөр кээде бирге «туралбай» түрүндө жазылуу, кээде эки бөлөк берилүү кол жазмада адаттагы көрүнүш. Оозеки айтылууда бул түрдөгү эки сөз бирге айтылуу жалпыга маалым белги. Катчы тексттерди жазып жатканда ар бир сөздү айтылышына карата так жазууга аракеттенүүсү оң көрүнүш. Ошондой болсо да негизги текстте айтылышы боюнча эмес, туура жазылуу үлгүсүндө берилди.⁸ — аттууга. Бул сөздүн уңгусу менен биринчи уланды мүчөсү мурда «атты» түрүндө жазылып берилген (к. 3486-сап ырды ж. б.).⁹ — баталбай. Оозеки сүйлөөдө ушул үлгүдө айтылат.¹⁰ — тандай. Катчынын мех. катасы, туурасы — «кандай».¹¹ — бизге. Бирок, ал сөздүн үстүнө катчы өз колу менен «мага» — деп жазып ондогон.¹² — кутылыб.¹³ — жонеди.

- «Балаң кандай жүрөт?» — деп,
 Байбиче келди жанына.
 «Аман-эсен акыр — деп,—
 Билгенин кылып жатыр — деп,—
 Өзүңдөн¹ кой багып
 Мен бир жүргөн бакыр² — деп,—
 Кое берсем окуна
 Козу менен коюнду
 Түгөткүдөй³ такыр — деп,—
 3650 Албасаңар болбос — деп,—
 Ал коюндан⁴ койбос,— деп,—
 Көп болсок⁵ да койчубуз⁶
 Байкап турсам балаңдын
 Көнүлүнө⁷ толбос⁸ — деп. —
 Айдап коюн⁹ бөлдү — деп,—
 Аз күнү койсоң¹⁰ угасың
 Аксакал Ошпур өлдү!» — деп.
 А сөзүн айтып салганы,
 Андап — билип байбиче
 3660 Бай Жакыпка барганы:
 «Кутула албай¹¹ жүрдүңбү¹²
 Курган жалгыз баламдан,
 Бассам муунум¹³ бошонуп¹⁴,
 Балам кетпейт¹⁵ санаамдан!
 Кутула албай жүрсүңбү¹⁶
 Көргөн жалгыз карандан,
 Көп чочунам¹⁷ шол жерде
 Калмак — деген арамдан.
 Калмактын калың жеринде,

¹ — озиңерден.

² — факыр.

³ — түгөткүдөй.

⁴ — койыңдан.

⁵ — болсак.

⁶ — койчыбыз. Сөздү «койчу биз» деп окууга да болот. Жалпы эле ушул ыр сабынын мааниси анча так эмес, түзүлүшү да комсоороок болуп калган. Бир сабын «Койчуларыбыз көп болсо да» деп түшүнсө болот. Анда акыркы сөз «койчубуз» делип окулуу жөн, же «биз койчулар көп болсок да» маанисинде кабылдоого мүмкүн. Анда акыркы «койчыбыз» деп жазылган сөздү эки сөз менен «койчу биз» катары окуу зарыл.

⁷ — көңүлүнө.

⁸ — толбас.

⁹ — койын. Контекст боюнча сөздүн туурасы — «коюң».

¹⁰ — койсаң.

¹¹ — кутулалбай. Оозеки сүйлөөдө сөз «кутулалбай» түрүндө айтыла берет.

¹² — жүрдиңби. Ушул сөздүн «жүрдүм» деген түрү 103-сап ырда «жүрдим» формасында «ү» аркылуу жазылган эле.

¹³ — муным.

¹⁴ — бошаныб.

¹⁵ — кетпейт. Катчыдан кеткен мех. ката, туурасы — «кетпейт».

¹⁶ — жүрсиңби.

¹⁷ — чочынам.

- 3670 Алтайдын арбын элинде
 Азыр коюң¹ Туушаң тоонун белинде.
 Тентек өскөн² балаң бар,
 «Телмирип жүрөт бекен?» — деп,
 Көңүлүмдө³ алаң бар.
 Алып келгин баламды,
 Сактатпаймын талаанды!»
 Байбиче сүйлөп салганы,
 Байкап туруп бу кепти,
 Бай Жакып⁴ оюна алганы⁵.
- 3680 А күнү анда конуптур⁶,
 Эртеңки жарык болгону,
 Баланын алды кунанын,
 Баянын билди булардын.
 «Баламды алып келейин,
 Байбиченин колуна
 Соо-саламат берейин,
 Ошпур байым жүргүн»⁷ — деп,
 Ойду-тоону⁸ ойлонуп,
 Бай Жакып жолго салыптыр.
- 3690 Ошо күнү кечинде
 Ошпур байдын айлына
 Бай Жакып жетип алыптыр.
 Атасы Жакып кеп айтып:
 «Айланайын каралдым,
 Бери келгин — деп, — айтып, —
 Козу бакпай коюпсуң⁹,
 Бир айча да болгон жок,
 Бир түндө үчтөн¹⁰ союпсуң¹¹.

¹ — койың.

² — өскөн.

³ — көңүлүмдө.

⁴ — Чакыб. Катчыдан кеткен мех. ката, туурасы — «Жакып».

⁵ — барактын сол жак четиндеги ачыкка суюк көк сыя менен «Манастын калмактарды чаап өлтүрүп...» делген жазуу жазылган. Болжолдуу киргизилген жери ушул саптан кийин. Сүйлөмдүн аяккы сөздөрү окулбайт, кебетеси ой аягына чыга жазылбаган да окшойт. Жазуу кимге таандык экени белгисиз кол жазма катчыныкы эмес, «Чаап» — деген сөздү эки «а» аркылуу жазганына караганда кыргыз тилинин кийинки орфографиясынын эрежелери менен тааныш, бирок арапча жазууну деле чала билген адам. Анткени койгон белгилеринин көбү туура эмес. Аракет т. н. туура эмес кийлигишүүнүн фактыларынын биринен.

⁶ — Ушул ыр сабынын аягы бүтпөй, ой жыйынтыкталбай калган өңдөнөт. Сап башка ыр саптары менен уйкашпай турушу да ушуну айгинелейт. Бул саптан кийин эч курбаса «Эртеси күн болуптур» делген ыр сабы келгенде мазмун да тагыраак, ыр курулушу да өз ордунда болмок. Жеке эле бул сап эмес, кийинки сап да ушундай эле күдүктүккө ээ...

⁷ — жүргин.

⁸ — ойды-тауны.

⁹ — койыбсың.

¹⁰ — үчдөн.

¹¹ — сойыбсың.

- 3700 Урупсуң¹ кары калмакты,
Калмак ойлоп кетиптир
Мени бир балаага салмакты!»
Бай Жакып айтып салганы,
Манас угуп алганы,
«Эмне дейсиң, ата?» — деп,
Бала көзүн салганы.
«Корголоп² жүрүп күн көрбөй
Кое койсом³ не болор?!
Качып жүрүп күн көрбөй
Катылышса көрөрмүн,
3710 Қаза жетсе Алдадан
Кандай да болсо өлөмүн⁴.
«Калмактан мени кач» — дебей,
Атаке, кайтып өзүн жөнөгүн!»⁵
Анда Жакып кеп айтат⁶:
«Энең алды эсимди,
Баласын малай берди» — деп⁷,
Эл кайтарды десимди⁸.
Эми куру барганда
Энең алар эсимди!»
3720 Бай Жакып турду майышып,
Баласына кайышып.
«Барбаймын!» — деп, айта албай,
Бай Жакып сөзүн кайтарбай
Бармак болду баласы,
Жакыптын тынды санаасы.
Кере күндүк жол эле
Бара турган арасы,
Асты жагын караса
Ак-Өтөктүн⁹ талаасы,
3730 Алмалуунун Алты-Суу
Айылынан түшчүлүк¹⁰
Жылкы жатар жери бу.
Жылкычы башы Ыйманды,
Ак-Өтөктөн¹¹ көрүптүр
Асман баскан туманды.

1 — урыбсың.

2 — коргалаб.

3 — койсам.

4 — олемин.

5 — жөнегин.

6 — ушул сапты катчы барактын аягындагы ачыкка өз колу менен жазып киргизген. Тактоо туура иштелген.

7 — берди — деди. Контекст боюнча туурасы — «берди — деп».

8 — тезимди.

9 — акөтектин.

10 — түшчилик.

11 — акөтектен.

- 3740 «Бул эмине тозоң?!»¹ — деп,
 Айран болуп турганы.
 Андап турса артынан
 Жылкычысын токмоктоп²,
 Алты зубун^{*3} калмагы
 Он чактысы чогулуп
 Ортого⁴ алып кууганы.
 Кулундары⁵ куюгуп⁶,
 Кунандары жарышып,
 Куйругун сыртка салышып,
 Ангилери алышып,
 Токтото албай⁷ жылкычы
 Токмокту⁸ жеп калышып.
 Жер коруган калмагы,
 3750 Жер коруган⁹ калмакка
 Жетип Жакып барганы:
 «Алты зубун¹⁰ нетти? — деп,
 Жылкыны кызыл май кылып
 Эмине болуп кетти? — деп,—
 Апыраңдабай баарыңар
 Айтыңарчы кепти?» — деп.
 Жакыпты көрүп желгени,
 Жылкычысы Ыйманы
 3760 Ыйлап жашын тыйбады,
 Жанына жакын келгени,
 Башы-көзү кан болуп,
 Манас турат таң болуп.
 Таңыркап Манас турады,
 «Кимдин малы бу мал?» — деп,
 Бай Жакыптан сурады.
 «Калмактар кандай урган? — деп,—
 Бу жылкы кайда мурун турган? — деп,—
 Эмине үчүн калмактар
 Бу байкушту¹¹ урган?» — деп,
 3770 Баласы сурай калганы.
 Чыдай албай бай Жакып
 Чынын айтып салганы:
 «Балам, биздин жылкы — деп,—

1 — тозоң.

2 — токмактаб.

3 — зубын.

4 — ортога.

5 — кулундары.

6 — куйыгыб.

7 — токтогалбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылат.

8 — токмакты.

9 — корыган.

10 — зуун. Сөз 3740-сап ырда «зубын» түрүндө жазылган эле.

11 — байкушты.

- 3780 Башы жок мал курусун,
 Башатан мазак кылды — деп,—
 Алты зубун калмагы
 Коруган экен жерин — деп,—
 Отуз байтал, беш аттан
 От майына* бердим — деп,—
 Ошону да азсынып,
 Кууп жылкым келди» — деп,
 Жакып бай айта салганы.
 Жакып байды көргөндө
 Жарылдашып калмактар
 Курчап келип калганы:
 «Тегеректеп турсак — деп,—
 Тентегирээк сүйлөсө
 Бай Жакыпты урсак» — деп¹.
 3790 Кортук² башчы кеп айтат,
 «Кайнатам калдай!»* — деп, айтат.
 Урмак үчүн камын³ жеп,
 Ачууланды бу Кортук
 «Аминине шоодай!»* — деп.
 Анда Манас сурады:
 «Атаке, бул эмине деди?» — деп.
 Анда Жакып муну айтат:
 «Айланайын балам — деп,—
 Анын несин сурайсың,
 3800 Аябай азап тартууга⁴
 Азыр турат бабан!» — деп,
 Оозуна Жакып алганы,
 Он⁵ калмактын бирөөсү⁶
 Озунуп⁷ келип Жакыпты
 Оройго⁸ камчы салганы.
 Башына камчы чабылды,
 Тебетей чаңы кагылды.
 Тегеректеп он калмак
 Бай Жакыпка жабылды.
 Атасын көрүп жаш Манас

¹ — бул сап катчынын өз колу менен ачык жерге жазылып киргизилген, бирок бул жерге эмес, жогорку саптан мурда. Кебетеси, ал катчыдан кеткен жаңылыштык, анткени контекст боюнча саптын өз орду ушул жер.

² — *кортак*.

³ — *гамын*.

⁴ — *тартууга*. Ушул түрдө созулма «у» аркылуу жазылган. Адатта басымдуу «көпчүлүк жерлерде созулма үндүүлөр келүүчү сөздөр бир эле тамга аркылуу жазыла берет.

⁵ — *оң*. «н» менен «н» тыбыштарын алмаштырып жазып коюу катчыдагы көп учураган белгилерден. Контекст боюнча туурасы — «н».

⁶ — *биреуби*.

⁷ — *озыныб*.

⁸ — *орайга*.

- 3810 Урушмакка¹ камынды.
Жылкычысы Ыйманы
Жаш кайындан кыйганы,
Кайындан кыйып катырган,
Кабыгы менен жаткырган,
Қара боолук² тактырган
Ыймандын алды колунан,
Бай Жакып үйгө келгенче
Балакет чыккан жолунан,
Қачырып кирди жаш Манас
- 3820 Қалмактардын сонунан.
Укуруктун³ учунан⁴ кармап алганы
Қалмактын Қортуқ⁵ башчысын
Қачырып келип жаш Манас
Қак төбөгө⁶ салганы.
Укурук⁷ тийди башына,
Қан жабылды кашына,
Қалмактын мәэси⁸ агарып,
Қошо кетти, караса,
Укуруктун башына.
- 3830 Бекем башка чабылды,
Мээ⁹ укурукка¹⁰ жабылды,
«Лайламалуу!»¹¹ — деп,
Қалмактар¹² эстен жаңылды.
Аттан түштү албайып,
Жер кучактап далдайып,
Жолдош болгон тогузу¹³
Қоркуп турду шалдайып:¹⁴
«Баласы укурук алды — деп,—
Башчы болгон Қортуқтун¹⁵
3840 Башын жарып салды — деп. —
Баланы кармап алалық,

¹ — урушмакка.

² — баулық.

³ — укырыктын.

⁴ — учынан.

⁵ — кортык. Бул адам атын катчы мурда «кортак» түрүндө жазып берген.

⁶ — төбеге.

⁷ — укырык.

⁸ — миеси.

⁹ — мие.

¹⁰ — куркка. Бул сөздү «курукка» — деп да окууга болот. Айтуучу өзү да ырдын ыргагын сактоо үчүн «укурук» дебестен, «курук» катарында айтышы толук мүмкүн.

¹¹ — Лайламалылу. Катчыдан кеткен ката, туурасы — «Лайламалуу», же «лайламалы» болуш керек эле.

¹² — калмакдан. Катчыдан кеткен ката, контекст боюнча туурасы — «калмактар».

¹³ — тогызы.

¹⁴ — калдайып. Бирок контекст боюнча да, уйкаштыктын талабына ылайык да туурасы — «шалдайып».

¹⁵ — кортыкдын.

- Башына шири салалык.
 Үйгө алып барып кыйнайлык,
 Алты зубун калмактын
 Аяк-башын жыйнайлык.
 Каңгайга кабар салалык,
 Маңгулдун баарын алалык.
 Бай Жакыпка түк койбой,
 Талап кетип калалык!»
 3850 Кармайбыз — деп, камынды,
 Карап турган Манаска
 Кайгайлашып жабылды.
 Укуругу¹ колунда²,
 Ушунун кара соңуна,
 Чилтенден уккан бирлигин,
 Көңүлдүн жойду³ кирлигин,
 «Бир кудай өзүң колдо,— деп,—
 Колдой көр ушу жолдо!» — деп⁴...
 3860 Кармоого калмак жеткени,
 Качырганда каапырга
 Карап турбай жаш Манас
 Карсылдаша кеткени.
 Чапканы түштү⁵ чалкадан,
 Урганы түштү узундан⁶,
 Урушкан⁷ менен калмактар
 Аман калбас ушундан⁸.
 Атасы Жакып акырып:
 «Айланайын, койгун!»⁹
 Арачалап бакырып,
 3870 Беш жылкычы, бир бала
 Мен-менсиген калмакты
 Беш-алтоон¹⁰ кубалап
 Бел ашырды жапырып.
 «Бери токто¹¹, балам!» — деп,
 Бай Жакып барат чакырып.

¹ — укырыгы.

² — колында.

³ — жойды.

⁴ — Ушул ыр сабынан кийин ыр сабы калып калган өңдөнөт. Анткени айтылып жаткан ойдун аягы жок, корутунду чыгарыпбай калган. Жазылбай түшүп калган ыр сабы контекстке жана уйкаштыктын таламына караганда «Кудайдын билди бирлигин» болушу мүмкүн.

⁵ — тушти.

⁶ — узундан.

⁷ — урушкан.

⁸ — ушундан.

⁹ — койгын.

¹⁰ — алтаун. Сөздүн мындай жазылышы мурда «алтоону» деген мааниде окулду эле (к. 3449-сап ыр). Бул жерге контекст боюнча сөздүн мааниси — «алтоон» делиш туурараак.

¹¹ — токта.

- 3880 Аралоого¹ калмакка
Айлына² жакын калыптыр,
«Жалгызым эми³ кантет!» — деп,
Аркасынан баланын
Айгайды Жакып салыптыр,
Атасы үнүн уккан соң
Астындагы сур бышты
Оозун⁴ тартып алыптыр,
Атакеси Жакып бай
Артынан келип калыптыр:
«Айланайын каралдым,
Алды-артыңды жарагын,
Кызырлуу кыргыз элиң жок,
Азыр, кыйындык кылар эбиң жок!⁵
3890 Түркүстан⁵ жайык жериң жок,
Түмөн алаш элиң жок,
Тентектик кылар эбиң жок,
Дегелешип калмакка
Тең айтышар кебиң⁶ жок!
Балтыр этиң толо элек,
Балбан чагың боло элек.
Жүрөк этиң толо элек,
Жүткүнөр⁷ чагың боло элек.
3900 Карагын айткан сөзүмдү,
Андап көрчү, кулунум⁸,
Алды-артыңда күйөр⁹ жок,
Ачып кара көзүңдү!¹⁰
Каңгайдан¹¹ калың кол келет,
Қарып калган чагымда
Қара жанга зор келет.
Алтайдан арбын кол келет,
Аксакал болгон чагымда
Азаптуу¹² жанга зор келет.
Қызыл чоктуу¹³ көп ойрот¹⁴,

¹ — аралауга.

² — аулына.

³ — «эми» — деген сөз жок, бирок ыр саптарындагы ыргактуулуктун бузулбашы үчүн бул сөз керек болуп турат. Бул сөздүн кошулуусунан маани өзгөрбөйт.

⁴ — аузынан, контекст боюнча туурасы оозунан эмес — «оозун».

⁵ — түркүстан. Бул сөз 2830-сап ырда «түркүстан» делип жазылган.

⁶ — эбиң. Контекст боюнча да, уйкаштыктын талабына ылайык да бул жерде «кебиң» делиш туура.

⁷ — жүткүнер.

⁸ — кулыным.

⁹ — күөр.

¹⁰ — көзиңди.

¹¹ — каңгайдан. Бул сөздүн уңгусу катчы тарабынан буга чейин адатта «кангай» түрүндө «н» аркылуу жазылып келген (к. 1512—3864-сап ыр).

¹² — азабты.

¹³ — чокты.

¹⁴ — ойрот.

- 3910 Мени кытай кайдан соо коет.
 Кара чоктуу көп ойрот,
 Қалмак кайдан соо коёт?!
 Кара көзүм оёт¹ — дейм,
 Қарып калган атаңды
 Қаапырлар кармап соет² — дейм.
 Кара жаным саа қурман,
 Белиме таңуу каралдым,
 Сени дагы кокустан
 Мерт таптырып коет — дейм.
- 3920 Өлбөсөң³ өчүм⁴ аларсың,
 Өлүп калсаң, каралдым,
 Өксүп⁵ жатып каларсың!
 Кетпесең кегим аларсың,
 Кетип калсаң, кулунум,
 Кемип жатып каларсың!
 Баштан ары бир салып
 Башчысын мурун сойдун⁶ — деп,—
 Башкалары не болду,
 Балаага мени койдун⁷ — деп,—
- 3930 Чокудан⁸ ары бир салып,
 Чоңсунганың⁹ сойдун — деп,—
 Жолдоштору¹⁰ не болду,
 Мени жоболоңго койдун — деп. —
 Жүргүн кайра жөнөйлү¹¹,
 Қалмактарды көрөлү,
 Қантер экен қаапырлар,
 Қааласа кунун берели».
 Бай Жакып кайра бастырды.
 Бала Манас кеп айтат:
- 3940 «Эй, атаке — деп, айтат,—
 Қурулай¹² корктуң¹³ тегеле,
 Қун дегениң эмине?»
 Анда Жакып кеп айтат:
 «Қун — деп, санап мал алат,
 А малына көнбөсөк¹⁴

1 — оят.

2 — соят.

3 — олбесең.

4 — очим.

5 — өксиб.

6 — сойдың.

7 — койдың.

8 — чокыдан.

9 — чоңсынганын. Оозеки сүйлөөде ушул түрдө айтылышы мүмкүн.

10 — жолдаштары.

11 — жонейли.

12 — курылай.

13 — корктың.

14 — көнбесек.

- Бу курган кыргыз таланат.
 Айыбына санап мал алат,
 Айтканына көнбөсөк
 3950 Аз кыргыз мында таланат.
 Акырында, кулунум,
 Өлтүрбөй¹ койбойт өзүңдү²,
 Ойбой койбойт көзүңдү³
 Андап бил айткан сөзүмдү».
 Баласы Манас кеп айтат:
 «Эй, атаке,— деп, айтат,—
 Абалында⁴ кол салып,
 Сизди келип камалап,
 Урган калмак турбайбы,
 Жалгыз чака бул берсем
 3960 Мени кудай урбайбы!
 Кылымга малың толуптур,
 Эсебин уксам⁵ атаке,
 Кырк миң жылкың болуптур,
 Жылкычың Бйман угузду⁶,
 Жыйылып турган жеримде
 Кулакка сөзүн жугузду⁷.
 «Калмак өлүп калды — деп,—
 Кааласа алар малды» — деп,
 Кайрат айтты Бйманың,
 3970 Калмакка кыргын саларда
 Кайтарып мени тыйганың,
 Ырасын айтсам сөзүм бул —
 Ырысымды кыйганың!
 Коркуп жүрүп бирөөдөн⁸
 Мен короого⁹ малды жыйбадым,
 Жалынып жүрүп бирөөгө¹⁰
 Мен жайытка малды жыйбадым!
 Арбытып айыл жыяйын,
 Аманат жанга бир өлүм¹¹,
 3980 Намыс үчүн кыяйын.
 Короого коңшу жыяйын,
 Корксо¹² да жанга бир өлүм,

¹ — олтирбей.

² — озиңди.

³ — козеди. Катчыдан кеткен мех. каталык, контекст боюнча туурасы — «көзүңдү».

⁴ — ацелинде.

⁵ — уксаң. Контекст боюнча туурасы — «уксам».

⁶ — угызды.

⁷ — жугызды.

⁸ — биреуден.

⁹ — корага.

¹⁰ — биреуге.

¹¹ — өлим.

¹² — коркса.

- Арбак* үчүн кыяйын.
 Сенин түбүн¹ кимден болчуу — деп,—
 Түрмөгүң² айтып койчу — деп,—
 Тегиң кимден болчуу — деп,—
 Терип айтып койчу?! — деп,
 Тегин бала сурады,
 Телмирип Жакып турады³.
 3990 Түбүн бала сурады,
 Түнөрүп⁴ Жакып турады.
 «Оо балам, уругуң⁵ кыргыз — түрк — деп,—
 Өкүмөт⁶ кылган бабабыз
 Кытайдын журтун⁷ сүрүп — деп,—
 Айрылганбыз эл-журттан
 Ар кайсыбыз ар жерде
 Аким болуп жүрүп — деп. —
 Чоң атаң аты Ногой — деп,—
 Ногой кайдан оңой⁸ — деп —
 4000 Каратып турган Кашкарды,
 Кара-Шаарга жеткенче
 Кан атаң Ногой башкарды.
 Санатын алган Сар-Колду⁹,
 Ага самаган душман сап болду.
 Ордо¹⁰ кылган Ополду¹¹,
 Дандун тоонун оюна
 Далай журтун которду¹².
 Айдап билген Алайды,
 Анжиян¹³ менен Самаркан,
 4010 Алсыраткан далайды.
 Соонар¹⁴ келдү¹⁵ бойлогон¹⁶,
 Балам, бабаң Ногой тушунда

1 — тубиң.

2 — түрмегиң.

3 — турады. Сөздүн мындай түрдө болушу катчынын буруп жазуусунан эмес, манасчы өзү ушул түрдө айткан дешке негиз бар, анткени, жогорку саптагы уйкашкан сөздүн курулушу ушундай үлгүнү талап кылып турат.

4 — түнериб.

5 — уругуң.

6 — өкүмөт.

7 — журтын.

8 — оңай.

9 — сарколды.

10 — орда.

11 — опалды.

12 — которды.

13 — Анжан. Катчы бул шаар атын түрдүү учурда түрдүүчө жазат. Айтылышына карата бир түргө келтирилип, бүгүнкү кыргыз орфографиясында кабыл алынган «Анжиян» делген үлгү берилди.

14 — саунар. Бул топонимди манасчы «Соноор» — деп айтышы да мүмкүн.

15 — келди.

16 — бойлаган.

- Согушкандар¹ сойлогон².
 Лоп жакасын жердеген,
 Ойротко³ намыс бербеген.
 Бизди кудай урганда
 Эл кадырын биле албай
 Эндейиңки⁴ турганда
 Эсенкандын жарлыгын,
 4020 Көрүп калдык ошондо
 Бирлигинин барлыгын,
 Тартып калдык ошондо
 Кытайлардын тарлыгын.
 Көрүп калдык ошондо
 Башка токтоп турбаган
 Дүнүйөнүн карлыгын!
 Эсенкандын элинен
 Элүү жүз миң кол келди⁵,
 Чаап түштү талкалап
 4030 Биз караткан көп элди.
 Эндекей жатып эзилдик,
 Кенебей жатып кесилдик.
 Байкабай жатып малындык,
 Башыбыз торго⁶ чалындык,
 «Бар кудай, жанды койгун?! — деп, —
 Жараткан!» — деп, жалындык.
 Кыргынды кытай салганы,
 Кыргыз урук-түрк оолат⁷
 Кыйла жан өлүп калганы.
 4040 Кытайдан качып кыйла жан
 Балам, Багдатты⁸ көздөй барганы.
 Баштатан минтип чачылып,
 Бабандын ичте арманы,
 Букарабыз бу күндө,
 Башты кытай кармады.
 Бай — деген бир агаң бар,
 Ополду жердеп калганы.
 Орозду — деген агаң бар,
 Жайлайт — деп, угам Алайды.
 4050 Жакып — деген өз атаң,
 Жардылыктан жоктуктан⁹

¹ — *согшикандар*. Катчыдан кеткен ката, контекст боюнча туурасы — «согушкандар».

² — *сойлаган*.

³ — *ойратка*.

⁴ — *элбеңки*. Туурасы — «элбейиңки», же «эндейиңки».

⁵ — *калды*. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туурасы — «келди».

⁶ — *торга*.

⁷ — *олад*.

⁸ — *багдадды*.

⁹ — *жоктыктан*.

- Мен да көрдүм далайды.
 Үсөн аттуу аганды,
 Үмүтүм андан үзүлдү,
 Кытайдын¹ кыям жагында
 Даңгирди жердейт шекилдүү².
 Бери жагында кырк күндүк
 Караңгы токой чер бар — дейт,
 Ал токойдун³ ичинде
- 4060 Аюу, жолборс, кабылан
 Албан түрлүү шер бар — дейт.
 Андан өтүп барганда
 Кайып багыц, мал кылган
 Канча түрлүү эл бар — дейт.
 Байкап турсам не түрлүү
 Барса келбес жер бар — дейт.
 «Көп алыс жолго барды» — дейт,
 Көргөн, уккан эл айтат,
 Эл айтканда нени айтат:
- 4070 «Көрө албайсың! — деп, айтат. —
 Үсөн атын жойду — деп, —
 Аттары бузук алардын
 Көзкаман — деп, койду» — деп.
 Улуу уулу⁴ Көкчөкөз⁵,
 Угулат⁶ мага шондой сөз,
 Экинчиси Чагалдай,
 Анын элесин калдык таба албай.
 Үчүнчүсү Агалдай,
 Үшкүрөмүн⁷ бара албай⁸
- 4080 Төртүнчүсү⁹ Дөрбөлдөй¹⁰,
 Анын барган¹¹ жери бир көрдөй¹².
 Бешинчиси Арбалдай,
 Бербердигер¹³ бир кудай
 Бендесин чачат ар кандай.

¹ — *кытайдан*. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «кытайдын».

² — *шекилди*.

³ — *токайдын*.

⁴ — *Улы уулы*. Катчынын катасы, контекст боюнча туурасы — «улуу уулу».

⁵ — *көкчөкөз*.

⁶ — *угулат*.

⁷ — *үшкирамин*.

⁸ — *баралбай*. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул түрдө айтылат.

⁹ — *төртинчиси*.

¹⁰ — *дөрбөлдей*.

¹¹ — *баргын*. Кыясы мех. ката өңдөнөт. Бул түрдөгү сөздөрдү катчы адатта туура эле жазчу эле.

¹² — *көрдей*.

¹³ — *Берфедиге*. Катчыдан кеткен мех. ката, сөздүн аягында «р» тыбышы болуш керек эле. Анын үстүнө ушул «бербердигер» деген сөз мурда катчы тарабынан «ферфердигер» түрүндө жазылып берилген (к. 243-сап ырды). Андан мурда ушул эле сөз 198-сап ырда «перфедигер» делип жазылган. Ошондой эле сөздүн «ферфедигер» (к. 963-сап ыр), феруедигер (к. 3157-сап ыр) ж. б. жазылыштары кезигет.

- Алтынчысы Бекебай,
 Аларды санап олтурсам¹
 Арман кылам бир далай.
 Жетинчиси Токтобай²,
 Мен алардын жанында
 4090 Жеримде жатам жайма жай.
 Ногой деген бабаңдын
 Иниси бар эр Шыгай.
 Шыгайдын уулу Жапакты
 Сары-Кол³ менен Үч-Артта
 Жатат — деди ушунда,
 Жердеген жери Азия⁴,
 Сейли-Самин тушунда.
 Жатат — деп, угам жан багып,
 Жеркен жагы күн батыш
 4100 Жамыра тоодо мал багып.
 Балам, чачылган⁵ сенин тууганың,
 Менин чамам кетип турганым,
 Капилет жерден эр өлүп
 Карганда менин курганым!»
 Кан Жакып айтып болгону,
 Кайышып бала толгонду.
 «Кайда кетип калды экен
 Бөрү болгон кырк киши,
 4110 Кайда экен?» — деп, ойлонду⁶.
 «Бекер эмес эле!» — деп,
 Бел-белди карап элендеп.
 Жакыпка жооп айта албай,
 «Жаман жерден өлтүрүп⁷,
 Иш кылдым — деп, шайтандай!»
 Талаага⁸ көзүн салганы,
 Кызыл байрак көтөргөн
 Кырк киши чыга калганы.
 Кырк кишини көргөн соң
 4120 Каткырыгы⁹ баш жарып,
 Бала күлүп калганы.
 Баласы күлүп турганга
 Бай Жакып көзүн салганы:

¹ — олтырсам.

² — токтобай.

³ — Сарыкул. Адатта бул жер аты «Сары-Кол» же кээде Сар-Кол делип көп учурайт. Ошон үчүн бул жердеги жазылышты катчынын каталыгы деш оң.

⁴ — Асия.

⁵ — чачылганың. Катчынын мех. катасы. Контекст боюнча туурасы — «чачылган».

⁶ — ойланды.

⁷ — олтириб.

⁸ — далага.

⁹ — кытгырыгы.

- «Элсиз, күнсүз¹ болдуң² — деп,—
 Не көрүп балам күлдүң?»³ — деп,—
 Өлтүрүп эрди сойдуң — деп,—
 Өкүнүчкө⁴ мени койдун!» — деп,
 Жакыпка жооп айтканча
 Жабырлашып кырк чилтен
 4130 Балага келип калганы.
 Атасын бала билбеди,
 Адам көзүнө илбеди,
 Амандашып сүйлөшүп,
 Таанып калган кишини
 Таамай көрүп ушуну,
 Өлүп жаткан калмактын
 Айтты кылган ишини:
 «Атама таяк салды — деп,—
 Айдады кууп малды — деп,—
 4140 Өзүндөй⁵ кылып мен дагы
 Өтүнүп⁶ таяк салдым — деп,—
 Укурук менен бир салсам
 Ушинтип⁷ өлүп калды — деп,—
 Атам турат кайгырып,
 Акылынан айрылып,
 Айттыңар силер⁸ «Алда!» — деп,—
 Азыр турам бу жерде
 Алда болсоң колдо — деп!»
 Жаш бала айтып салганы,
 4150 «Бери бастыр, балам» — деп,
 Кырк чилтен сүйлөп калганы.
 «Кайгырбагын өзүң — деп,—
 Жумгун⁹ балам көзүң!» — деп,
 Кайберен*¹⁰ кырк чилтен
 Балага айтып туруптур¹¹,
 Бала көзүн жумуптур¹²,

¹ — күнсиз.

² — булдиң. Катчыдан кеткен мех. ката. Анткени буга чейин «бол» деген сөз «о» аркылуу «болды» (к. 72-сап ырды), «болжың» (к. 3182-сап ырды) ж. б. түрлөрдө жазылып келген.

³ — күлдиң.

⁴ — өкинчкө.

⁵ — озиңдей.

⁶ — өтиниб.

⁷ — ушинтиб.

⁸ — сендер.

⁹ — жумгын.

¹⁰ — кайыберен. Сөздүн туура айтылышы жана жазылышы — «кайберен». Бирок бул жерде ырдын муун ченемин сактоо жана ыргакты бузбоо үчүн манасчы сөздү «кайыберен», же кээде айтылуучу үлгүдө «кайып эрен» катары айтышы толук мүмкүн.

¹¹ — турыбтыр.

¹² — жумыбтыр

- Жумган жерде кулагы
Лаилалла иллалла*¹
- 4160 Келме* шахадат* угуптур,
Алды-артында, караса,
Көз жеткен жердин баарында
Көп-көк темир кийинген
Көп аскер курчап туруптур.
Алтындуу² таажы* башында
Агала сакал бирөө тур
Аскеринин кашында.
Жумуп³ турган көзү бар,
Сурай турган Манастын
Чилтендерден сөзү бар.
- 4170 Чилтендерден кеп сурайт:
«Көк темир кийген көп аскер
Бу кимдики?» — деп, сурайт.
Анда чилтен кеп айтат,
«Андатайын — деп, айтат —
Ак буйругу биздики,
Аскердин баары сиздики.
Башыңа дөөлөт конор⁴ — деп, —
Өлүп жаткан калмактын
Баласы жолдош болор — деп. —
- 4180 Бу Манжурия элинен
Сенин башың үчүн келинген.
Жолдош болгон баласы
Манжудан келген эл үчүн
Манжыбек — деп, атанат.
Каратоко⁵ калкы бар,
Кайраты толук каркыбар.
Алгын кабар сөзүмдөн⁶,
Атасы өлдү өзүндөн,
Эртели-кечти эки убак,
- 4190 Баласы чыкпайт сөзүндөн⁷
Кармаарыңа кол болуп,
Казатка чыксаң жол болуп,
Көрөрүңө⁸ көз болуп,
Көкүрөгүңө⁹ эс болуп,
Жоголгон¹⁰ калмак карасы,

1 — *Лаале алаале.*

2 — *алтынды.*

3 — *жумыб.*

4 — *конар.*

5 — *каратока.*

6 — *созимден.*

7 — *көзиңден.* Мех. ката, контекст боюнча туурасы — «сөзүндөн».

8 — *көрөриңе.*

9 — *көкирегиңе.*

10 — *жоголган.*

- 4200 Куданын* күчүн карачы,
 Жоролошуп¹ өзүнө,
 Жолдош болот баласы.
 Жайнаган жылкы мал — деди,—
 Жайып барып жылкынды
 Айылынын жанына
 Азыр бүгүн сал — деди. —
 Алда таала өкүмүн
 Анан көрүп ал!» — деди. —
 Жана Манас кеп сурайт²,
 Жайы-көйүн³ көп сурайт:
 Алтын таажы башында,
 Аскердин турган кашында
 Бу ким деген?» — деп, сурайт.
- 4210 Аскердин турган кашында,
 Азыр он беш жашында,
 Акылы болор жай — деди,—
 Атасы анын — Бай — деди,
 Жалпы түрктүн журтунда⁴
 Жарыгы тиер ай!» — деди.
 Аны айтып чилтендер
 «Ачкын — деди — көзүндү!»
 Көзүн Манас ачыптыр,
 Көрсө Жакып атасы
- 4220 Үйүн көздөй качыптыр.
 Жылкычы башы Ыйманы
 Жылкыны айдап жыйганы.
 Кайып болду кырк чилтен,
 Караса как талаада,
 Кайгырып бала ыйлады,
 Кара жашын тыйбады.
 Карыптык⁵ түшүп башына,
 «Атакем кайда кетти? — деп,—
 Мен ай талаада неттим? — деп,—
- 4230 Кызыл байрак кырк адам
 Кылчайбай кайып болду — деп,—
 Ээн талаа, эрме чөл
 Мени элким кылып койду — деп,—
 Айдап жылкыны алайын,

¹ — *жоралашыб*. Сөздү сырткы формасына карап «жоролушуп» деп окууга болор эле. Бирок бул жердеги контекстке андай маани туура келбейт. Туура маани — «жоролошуп».

² — *айгат*. Контекст боюнча да, ырдын курулушунун талабына ылайык да бул жерде «сурайт» болуу туура.

³ — *көйин-көйүн*.

⁴ — *журтында*. Сөздү «журтунда» катары окуу керек. Бирок контекст боюнча «журтуна» делиш тагыраак жана туурараак.

⁵ — *карыблык*.

- Атасынын көрү калмакка
 Айдап берип салайын!
 Бйман аба, жүргүн — деп,—
 Жылкыны айдап түргүн»¹ — деп,
 Жылдырып жылкы айдады.
- 4240 «Калабага саласың,
 Өлгөн калмак жерине
 Өчөшкөндөй² барасың,
 Өкүмүнө³ саласың,
 Азыр өткүрсүгөн⁴ баласың,
 Өмөлүп⁵ калмак келгенде
 Өзүңдү билбей каларсың!»
 Айласы жоктон жылкычы,
 Айдаган Жакып жылкысы,
 Бара турсун⁶ ушулар
- 4250 «Коруган жери кайда? — деп,—
 Коркпой ылдам айда!» — деп.
 Коркурап⁷ кыйла жыгылган
 Бая кордук⁸ көргөн кишилер.
 Жер коруган калмактын
 Жетиси калган жыгылып,
 Алтоо⁹ аман калыптыр,
 Аттарын кошуп жылкыга,
 Бйманкул айдап алыптыр.
 Чамбыл ала чаң болуп,
- 4260 Кызыл ала кан болуп,
 Эстерин жыйып элдиреп,
 Акылын жыйып алдырап,
 «Көк теңири* урду!» — деп.
 Алды алдынан балдырап,
 Өлүп жаткан¹⁰ Кортукту¹¹
 Өзүлөрү көрүшүп¹²,
 Өткүр Манас баланын
 Өкүмүнө көнүшүп¹³,
 Көнбөгөндө¹⁴ неткени

1 — түргүн.

2 — өчөшкөндөй.

3 — өкүмиңе.

4 — өткүрсиген.

5 — омелиб.

6 — турсын.

7 — коркыраб.

8 — кордык.

9 — Алтау.

10 — жатып. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «жаткан».

11 — кортыкты.

12 — көрүшиб.

13 — көнүшиб.

14 — көнбөгөндө.

- 4270 Жөөлөп¹ басып жөө болуп
 Үй-үйүнө кеткени.
 Экөөнүн колу сыныптыр,
 Бирөөнүн буту чыгыптыр,
 Үчөөнүн башы айрылып,
 Үшкүрүшүп² кайгырып,
 Қалмак барсын жайына
 Қарсыман суунун сайына.
 Жылдырып алып жылкы айдап,
 Бара турсун жаш Манас
- 4280 Жылкы салар жайына.
 Аны таштап салыңар,
 Атакеси Жакыптан
 Айтылса кабар алыңар.
 Байкуш болуп бүгүлүп,
 Баласынан түңүлүп³,
 «Ажына* мойнуна⁴ минди — деп,—
 Манасым болду жинди — деп,—
 Бакырсам укпайт тилди — деп,
 Оюна келген кепти айтып,
 Оолуккан⁵ бойдон кетти — деп,
 Қыйкырып айтсам кылчайбайт,
 Жин* болбосо нетти?! — деп,—
 Манжурия калмагын
 Башка чаап сойду — деп,
 «Балам!» — десем байкабайт,
 Баладан жаным тойду!» — деп,
 Барган экен катынга,
 Байбиче айран — таң калды
 Бай Жакып айткан датына.
- 4290 «Көз катканда көргөнүм,
 Көлөкө⁶ жалгыз эрмегим,
 Мен шордууда⁷ не акыл,
 Бербердигер⁸ кудурет
 Мага⁹ бир мээнеттүү¹⁰ бала бергенин!

¹ — *жолөб.* Қыясы бул жерде катчыдан каталык кеткен. Анткени 3313-сап ырда «жөлөп» деген сөздү «жолөб» түрүндө жазып берген. Бул сап ырда контекст боюнча зарыл керек сөз — «жөөлөп». Ушул эле саптагы «жөө» деген сөз «жиеу» делип жазылган. Ошондой эле 3486-сап ырда «жөөлүү» делген сөз «жиеули» болуп жазылган.

² — *үшкүришиб.*

³ — *туңдуб.*

⁴ — *мойынга.* Бул сөздү 21-сап ырда К. Мифтаков «мойнына» деген түрдө жазган.

⁵ — *аулыккан.*

⁶ — *көлеке.*

⁷ — *шордыда.*

⁸ — *бербедиби.* Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «бербердигер», же «барбардигер».

⁹ — *ма.* Туурасы «маа», «же «мага».

¹⁰ — *менетти.* Ушул сөздүн уңгусу 123-сап ырда «мейнат» (мейнатке), 159-сапта «менат» делип жазылган.

- Карасын көрбөй баламын
 Кангырып кайда барамын?
 Как талаада калуучу¹
 Менин ушу беле талабым?!
 4310 Койчу кылып кор кылдың,
 Караанын көргөз² баламдын!
 Жылкың менен жылас бол,
 Калабаны салганың,
 Калмактын бирөөн³ өлтүрүп,
 Качып келип калганың,
 «Каралдым жинди болду» — деп,
 Кабарды мага салганың!
 Өлгөнүн көзүң көрбөйбү⁴,
 Өзү жалгыз Алданын⁵
 4320 Өкүмүнө көнбөйбү⁶,
 Же качырбай кармап келбейби,
 «Каралдың минтип калды» — деп,
 Менин как өзүмө бербейби!
 Баламды таштап талаага,
 Жолугупмун⁷ шум башым
 Балага мерес балаага!
 Өлгөн калмак өлгөндүр⁸,
 Өлгөнүн келип көргөндүр⁹,
 Калмак өлсө¹⁰ кашайтып,
 4330 Менин каралдымды көмгөндүр!¹¹
 Орой¹² жаш бир баланы
 Өмөлсө¹³ калмак сойбойбу¹⁴,
 Өксүтүп¹⁵ мени койбойбу!¹⁶
 Муну¹⁷ айтып Чыйырды,

1 — калчуу. Ырдын ыргагы үчүн бул сөздүн «калуучу» түрүндө берилиши он. Анын үстүнө катчынын «калчуу» деп жазышып, «калычуу» катары окууга да мүмкүн. Мындай жазылуу «калуучу» — делип окулары шексиз.

2 — көргөз.

3 — биреун.

4 — көрбөйби.

5 — алениң.

6 — көнбөйби.

7 — жолыгыбмын.

8 — өлгөндир.

9 — көргөндир.

10 — олсе.

11 — көмгөндир.

12 — орай.

13 — омелсе.

14 — сойбайбы.

15 — окситиб.

16 — койбайбы.

17 — муни. Кебетеси катчыдан кеткен каталык. Анткени буга чейин дайым «муну» деген сөз «муны» түрүндө жазылып келген (к. 120-сап ыр ж. б.) Анын үстүнө ушул сөздүн уңгусу дайым «у» аркылуу жазылган: «мунын» (3045-сап ыр), «муныңыз» (3342-сап ыр) ж. б.

- Мунканып ыйлап чыңырды.
 Жакасын айрып тонуну¹,
 Жалдырады, карады
 Жакыптын келген жолуну².
 Караса бала көрүнбөй³,
 Байбиче чыкты эринбей.
- 4340 Кырга чыгып карады,
 Кыйла санаа санады.
 «Кой, байдын атын минейин,
 Бастырып жолго кирейин,
 Өлду бекен, тирүүбү⁴
 Өзүм барып билейин.
 Аман бекен жалгызым,
 Аны барып көрөйүн,
 Колунда болсо калмактын
 Анын кордугун⁵ көрбөй өлөйүн⁶!
- 4350 Камбарбоздун үйрүнөн
 Кармап минген Бозтайлак,
 Бозтайлак атка минейин.
 Ботомдун⁷ жөнүн билейин.
 Атасы айтып келди — деп,—
 «Ажына, шайтан* минди» — деп,—
 Не болгонун⁸ биле албай,
 Энтелеп мага келди» — деп,
 Байбиче муну ойлонуп,
 Баскан бойдон толгонуп⁹,
 Бозтайлак чечип алганы,
 4360 «Ботом эй, атты чечкен бу ким?» — деп,
 Бай Жакып чыга калганы.
 «Минесиң кайда атты? — деп,
 Чылбырдан кармай калганы.
 Чымырканып Чыйырды,
 Чылбырын сууруп алганы:
 «Байкуш болгон мен! — деди,—
 Баладан тойгон сен! — деди,—

¹ — *тоңының*. Сөздүн бул жердеги туура айтылыш формасы — «тонунун». Бирок, «тонуну» катары айтылышы уйкаштык үчүн зарыл болуп турат. Оозеки сүйлөөдө ушул жердеги ыр тутумунда «тонуну» делип айтыла бериши толук мүмкүн.

² — *жолыны*. «Жолун» деген маанинин «жолуну» катары «бузулуп» айтылышы катчыдан кеткен күнөө эмес, манасчы өзү ыр сабындагы сөздөргө ыргак берүү максаты менен иштелген атайын ыктын натыйжасы.

³ — *көринбей*.

⁴ — *тириби*.

⁵ — *кордыгын*.

⁶ — *өлейин*. Адатта «өл» деген сөздү катчы кээде «ө» («өлди, өлиб» ж. б.), кээде «о» («олбесең» ж. б.) аркылуу аралаша жаза берет.

⁷ — *ботамдын*.

⁸ — *болганын*.

⁹ — *толганыб*.

- 4370 Өлүүбү¹ — тирүү билбейсин,
Өчөшкөнсүп² балага,
Баланы таштап талаага
Өзүңдөй³ жүрчүү⁴ ким дейсиң?!»
Бозтайлак менен болукшуп,
Байбиче чыкты толукшуп,
Бара турсун байбиче,
Аны таштап салыңыз,
Алиги барган баладан
Айтылсын кабар алыңыз.
4380 Айдап жүргөн жылкысы
Коругуна⁵ барыптыр,
Козголбой жайып салыптыр.
Кордук көргөн калмактар
Кокуйлап⁶ үйгө барыптыр.
Жагалалап* буркурап,
Жалпы баары чуркурап,
«Байгурдун кылган кордугу⁷,
Башкача кылган зордугу⁸,
Кыргыздын кылган кордугу,
Кыйын экен зордугу!
4390 Айыл башын өлтүрүп,
Айдап жылкы алуусун⁹,
Корук кылган жерлерге
Мунун кордоп¹⁰ келип салуусун¹¹.
Койбойлук¹² тирүү жанын — деп,—
Колго тийсе союңар
Жанагы Жакып деген чалын — деп,—
Жалпы алалык малын!» — деп,
Ар тарапка аттанып
Калмактар кабар салыптыр.
4400 Калмактан угуп кабарын
Саламаттын иниси
Сарбан аттуу бир киши
Бай Жакыпка барыптыр:
«Камынып жатат калмак — деп,—
Эртең шашке-түш менен

1 — өлиби.
2 — өчөшкөнсиб.
3 — озиңдей.
4 — жүрчүү.
5 — корыгына.
6 — кокыйлаб.
7 — кордыгы.
8 — зордыгы.
9 — алуун.
10 — кордаб.
11 — салуун.
12 — койбайлык.

- Сизди чаап салмак — деп,—
 Түрк уругу болгон соң
 Типти¹ чыдабадым андап!» — деп.
 Жакып чыкты тыш жакка,
 4410 Жалынып чыкты бир акка:
 «Акбалтага айтыңар,
 Бердикеге барыңар,
 Менден кабар салыңар,
 Бекер өлүп калбайлык,
 Беленденгин баарыңар!
 Дамбылдага² нетти?»³ — деп,
 Карпаңдады бай Жакып:
 «Түгөнгүр⁴ кайда кетти? — деп,—
 Түгөнүп калган ушунда
 4420 Түбүмө⁵ кемпир жетти — деп,—
 Бозтайлак минип ушунда
 Болбой катын кетти — деп. —
 Өзүм баштап өлсөм⁶ да,
 Өзү⁷ кадыр Алданын⁸
 Өкүмүнө көнсөм⁹ да,
 Мал-мүлкүмдү¹⁰ алса экен,
 Балам аман калса экен!
 Намыстанып калмактар
 Аттанган экен баарысы.
 4430 Ондурбас¹¹ жумуш¹² болуптур,
 Алты зубун журтуна
 Аябай кабар салыптыр.
 Менин өлгөнүм¹³ болсо көрбөйбү,
 Өңкөй кыргыз балдары
 Өкүргөнсүп¹⁴ көмбөйбү¹⁵!
 Кеткеним болсо көрбөйбү,

¹ — тубти. Ушул сөздүн манасчы тарабынан кандай айтылганы күмөн туудурат. Айтуучу «деги» — деп айткан сөздү эле катчы «типти» катары жазып берүүсү мүмкүн. Ошону менен бирге эле манасчы өзү ушул түрдө айтышы мүмкүн экендикти да жокко чыгарууга болбойт.

² — Дамолдага.

³ — нитти.

⁴ — түнегер. Катчыдан кеткен мех. ката. Контекст боюнча туурасы — «түгөнгүр».

⁵ — тубиме.

⁶ — олсем.

⁷ — ози. Ушул сөз мурда «ө» аркылуу «өзи» болуп жазылган (к. 1813, 2230-сап

ырды).

⁸ — аллениң. Мурда бул сөз 4318-сап ырда «алениң» түрүндө жазылган.

⁹ — көнсем.

¹⁰ — мүлкимди.

¹¹ — оңдырбас.

¹² — жумыш.

¹³ — өлгеним.

¹⁴ — өкүргенсиб.

¹⁵ — көмбөйби.

- 4440 Кеңири түрк балдары
Кейиген болуп көмбөйбү!
Саламат менен Ошпурга,
Салам айткын ошого¹
Карабек казак бийине,
Казак, кыргыз бир тууган,
Калмак камап жатканда
Кантип жатат үйүнө!
Наймандан Жоро² баатырга айт,
Шашкеге калбай ылдам кайт.
Коңурат³ Байбак карыга айт,
Айдаркан деген тың бала,
Как ошого тийип кайт!»
4450 Ушуну айтып Сарбанды,
Ат которуп⁴ мингизип,
Айтып сөзүн билгизип,
Бай Жакып жолго салганы.
Ат аябай Сарбаны
Күн чалганда барганы:
«Бай Жакып бай өлдү! — деп,—
Малын калмак бөлдү! — деп,—
Онго жетпей баласы —
Ойрон болгон Манасы
4460 Ошо кошо өлдү! — деп,—
Өлгөнүн көзүм көрдү! — деп,—
Түрк уругу барсыңбы?
Баарың дүңкүйүп⁵ жатып алдыңбы?!
Байгур уулу барсыңбы,
Баарың баш көтөрбөй⁶ калдыңбы?!
Сарбанбек кабар салыптыр,
Ал кабарды укканда
Казак, кыргыз, кара түрк
Сапырылып калыптыр.
4470 Күлүктү минип тынданып,
Күрөөкө*⁷ кийип чынданып:
«Кызырлуу Жакып бай эле,
Кызматы кетер бөөдө — деп,—
Кыжылдаган ит калмак
Кайдан бизден өөдө!»⁸ — деп,

¹ — ошага.

² — жора.

³ — коңырат.

⁴ — котарыб.

⁵ — дүңкийиб.

⁶ — көтөрбөй.

⁷ — күрөүке. Бул сөз ушул мааниде 82-сап ырда «күрөүке» түрүндө жазылган.

⁸ — өдө. Сөздү «өйдө» — деп окууга да болор эле. Бирок жогорку ыр сабындагы уйкаштык түшкөн «бөөдө» — деген сөзгө караганда бул жерде манасчы өзү айткан үлгү катары «өөдө» эсептелиши жөндүү.

- Найзанын баары шоодурап¹,
 Азамат көзү жоодурап²,
 Бел байлаган жигиттен
 Беш жүзү³ чыкты бөлүнүп,
 4480 Беш атанын уулунан
 Белгилеген байрактан
 Беш-алтысы көрүнүп.
 Беш-алты жүз кол менен,
 Жүрө⁴ турсун ушулар
 Чынжырдан чыккан жол менен.
 Аны таштап салыңыз,
 Чыйырдынын кабарын
 Не болду угуп алыңыз.
 Бозтайлак атты моюндап*⁵,
 4490 Ыйлап жашын коюндап⁶,
 «Жалгызым менин нетти? — деп,
 Каралдым кайда кетти?» — деп,
 Жылкынын салып сүрдөөнө⁷,
 Кезикпей жандын бирөөнө⁸,
 Байбиче жолго салыптыр,
 Жылкыга жакын келгенде
 Баласы чыгып калыптыр.
 «Энеке⁹ сага не болду,
 Эсиң кайда жоголду?
 4500 Элким жолго түшүпсүз¹⁰,
 Ыйлагандай түрүң¹¹ бар,
 Эки көзүң шишипсиз.
 Бозтайлак минип алыпсыз,
 Болжолсуз¹² келип калыпсыз.
 Кандай келдиң өзүңүз,
 Кыйкыргандай сөзүңүз¹³,
 Жаш ордуна¹⁴ кан агып
 Ыйлаганга окшоп көзүңүз.
 Атамдын атын минипсиз,
 4510 Ашыгып жолго кирипсиз,

1 — шаудыраб.

2 — жаудыраб.

3 — жузи.

4 — журе.

5 — мойындаб.

6 — койындаб.

7 — сурдеуне.

8 — биреуне.

9 — энеге.

Катчынын мех. катасы, контекст боюнча туурасы — «энеке». Жалпы эле буга чейин катчы «эне» деген сөздү, адат катары, «ана» түрүндө жазып келген.

¹⁰ — түшибсиз.

¹¹ — туриң. Катчы мурда «түрү» деген сөздү «ү» аркылуу «түри» деп жазган. (к. 2104-сап ырды).

¹² — болжалсыз.

¹³ — созиңиз.

¹⁴ — ордына.

- Айтчы, энеке¹, сырыңды,
Сиз бир немени билипсиз!»
Бала сурап калганы,
Байбиче сөзүн² салганы:
«Атаң барды акырып,
Айгай салып бакырып,
«Жылкымды калмак бөлдү — деп,—
Жер коруган калмактан
Жети, алтысы өлдү — деп,—
4520 Өлгөнүн көзүм көрдү — деп,—
Беш жылкычы, бир балаң
Калмакты сүрүп бөлдү,— деп,—
Токтогум³ — деп,— аларды.
Кудай билет алардан
Бирөө тирүү каларды.
Кайра тартып карасам
Алты-Өзөндүн⁴ Ак-Түзгө⁵
Калмактан өлүк⁶ толду — деп,—
4530 Кандайлыгын билбедим,
Балам жинди болду — деп,—
Кыйкырсам укпай койду — деп,—
Кызык жинди болду — деп,—
Жүр — десем болбой койду — деп,—
Жүйө⁷ жок жинди болду» — деп,—
Түнүлүп сенден калыптыр,
Түнөрүп атаң барыптыр,
«Айласыз жинди болду — деп,—
Андабай кепти койду» — деп,—
4540 Эси чыгып калмактан⁸
Элиргенин билбедим,
Же коркуп калып калмактан
Коруганын⁹ билбедим.
Же койбой турган балакет
Тооруганын¹⁰ билбедим.

¹ — энеке. Сөздүн уңгусун катчы мурда «а» аркылуу («ана, анасы») жазчу. Бул жерде сөз толук туура жазылган.

² — созин.

³ токтаттым.

⁴ — озендин.

⁵ — түзгө.

⁶ — олик.

⁷ — жуе.

⁸ — калмактар. Катчыдан кеткен каталык, контекст боюнча туурасы — «калмактан».

⁹ — корыганын.

¹⁰ — торгоганын. Сөз формасына караганда «торгогонун» делип окулушу жөн-дүү. Бирок, контекстке «тооруганы» — деген тагыраак туура келет. Анын үстүнө жогорку саптагы уйкаштыкка кирген сөз «коруганын», «тооруганын» — дегенге толу-гураак уйкашат. Ушуларды эске алганда манасчы айткан үлгү «тооруганы» дешке негиз бар.

- Атандын сөзү ушу — деп, —
 Анын үчүн энекен
 Ашыгып келген тушу» — деп,
 Энеси айтып сөздөдү¹,
 Сөзүнө бала көздөдү².
- 4550 «Аманында кетели,
 Ай талааны нетели!».
 Энеси айтып салганы,
 Жылкычысы Ыйманды
 Эсине бала алганы.
 «Кайда кеттиң, Ыйман?!» — деп,
 Кырга чыгып жаш бала,
 Кырга чыгып кыйкырды.
 Кыйкырыгын укканы,
 Жылкынын бир жак четинен
- 4560 «Мен мында!» — деп, чыкканы.
 «Өңгөлөрүң³ кайда? — деп, —
 Өзөңгө жылкыңды айда — деп, —
 Өмөлүп калмак кол келсе
 Өз жаныңды жайла — деп, —
 Калмак келип калар — деп, —
 Кааласа жылкыны алар — деп, —
 Жолдошторунду⁴ алгын — деп, —
 Бешөөң⁵ болуп алыңар,
 Бекке боюн⁶ салыңар*.
- 4570 Санаты канча мага айтчы
 Айдаган жылкы малыңар?
 Кажылдаган калмакка
 Урушкан менен шо⁷ жерде
 Түк келе албас⁸ алыңар».
 Манас айтып турганы,
 Жылкычысы Ыйманы
 Манаска моюн бурганы:
- 4580 «Сегиз миң беш жүз жылкы» — деп,
 Санатын айтып турганы,
 «Алса баарын алар — деп, —
 Алган менен жылкымды
 Азапка өзү калар — деп, —
 Жүр кетели, энем» — деп,

1 — *создеди.*

2 — *көздеди.*

3 — *өңгөлөриң.*

4 — *жолдоштарыңды.*

5 — *бешеуң.*

6 — *бойың.*

7 — *оша.* Бул сөздү «ошо» деп окуу жөндүү. Бирок ушул жерде ыр сабынын ыргагы шыдыр кетүү үчүн манасчы «шо» — деп айткан болуусу мүмкүн. Эки учурда тең маани бир эле, өзгөрбөйт.

8 — *келалбас.* Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- Ээрчитип алып энесин
 Эркексии жолго салыптыр,
 Баласынын артынан
 Байбиче жүрүп калыптыр.
 Эртеси жок кечинде,
 4590 Күн батар маал кезинде
 Баягы өлгөн калмагы,
 Калмактын сөөгүн¹ алганы²
 Жетелеп алып бир атан,
 Жети калмак барганы.
 Байбиче, бала жолунан
 Калмактар чыгып калганы.
 Кайдан жүргөн катын? — деп,
 Калмактар көзүн салганы.
 4600 Тарбын деген бир калмак
 Тааныган экен баланы,
 «Так ушул бала жуткан!» — деп,
 Алтооно³ айтып салганы.
 «Андай болсо нетели,
 Муну айдап алып кетели.
 Энеси экөөн алпарып,
 Эмгекке тирүү салалы.
 Эми көкө⁴ теңир* бериптир
 Көөп⁵ жүргөн баланы.
 4610 Көргөн жерден жибербей,
 Байлап алып баралы
 Эр өлтүргөн⁶ баланы,
 Энесин кошуп алалы!»
 Бирөө төөдө⁷ калганы,
 Алтоо барды ат коюп,
 Ат койсо да бат коюп.
 Балага жакын барганы,
 «Баламды алат экен!» — деп,
 Байбиче ыйлап зарлады.
 4620 «Көз катканда көргөнүм,
 Көрүнгөн жалгыз эрмегим,
 Карыганда көргөнүм,
 Каралды жалгыз эрмегим
 Билдин бекен, каралдым,

¹ — сүегин.

² — калганы. Контекст боюнча туурасы — «алганы».

³ — алтауна.

⁴ — көкө.

⁵ — күөб.

⁶ — өлтүргөн.

⁷ — туюде.

- Бизди кармап кетүүгө
 Қалмактардын келгенин?!»
 «Қалмак келсе нетер¹, — деп, —
 Қайгырбачы, энеке,
 Алты киши турбайбы,
 Алы кантип жетер — деп, —
 4630 Алтымышы келсе да
 Алдырып ийсем бекер» — деп².
 Алтоо келип аларды
 Арага алып турганы,
 Ат чылбырдан алууга
 Бирөө колун сунганы.
 «Колунду³ сунба, каапыр^{4*} — деп,
 Кой, өлөсүн акыр! — деп,
 Тартты Манас чылбырды.
 Энекеси Чыйырды
 4640 «Не болом?!⁵» — деп, чынырды.
 Жана болбой жандырып
 Қалмак колду⁶ салганы,
 Жаалданып эр Манас
 Далысынан кармады.
 Көтөрүп колго турганы,
 Көз алдында Тарбынды
 Бирин-бири менен урганы.
 Тарбынга катуу тийгени,
 4650 «Лайламалуу!» — деп,
 Өлүм⁷ тонун кийгени.
 Анысы да өлгөнү⁸,
 Өлгөнүн анык көргөнү⁹.
 Қатыла албай¹⁰ балага
 Қалганы качып жөнөдү.
 Азабын артык тартышып,
 Берки калган беш калмак
 Эки өлүктү¹¹ төөгө артышып:

¹ — бекер. Контекст боюнча ушул жерде «нетер» — деген сөздүн болушу туура. Анын үстүнө «бекер» кийинки ыр саптарынын биринде орун алган.

² — Ушул ыр сабынан кийин жазылбай калган ыр сабы бар өңдөнөт — ой аягына чыгарылбай, сүйлөм бүтпөй калган. Контекстке караганда «кенебеди баласы» — делген, же ушул мааниге жакын ыр сабы болуу жөндүү.

³ — колыңды.

⁴ — кафыр.

⁵ — болом.

⁶ — колды.

⁷ — олим. Бул маани 3979-сап ырда «өлим» түрүндө жазылган.

⁸ — өлгени.

⁹ — көргени.

¹⁰ — катылалбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹¹ — өликти.

- «Бу бурут¹ кандай бала?! — деп, —
 Жок белем буга дааба — деп, —
 4660 Бир кишинин үстүнө²
 Жана бир киши өлтүрүп
 Кетишине кара!» — деп,
 Калмактар кайра кайтышты,
 Кажылдашып барышып,
 Көргөндөрүн³ айтышты.
 Энеси менен баласы
 Кайтып үйгө барганы,
 Бай Жакып көрүп баланы
 Бакырыгын салганы:
 4670 «Эсен, тирүү келдиңби?!
 Эс акылдан тандым — деп, —
 Эртеден сенден түңүлүп,
 Не кайгыга калдым — деп, —
 Энең экөөң⁴ келген соң
 Эсимди жыйып алдым — деп, —
 Не кылар экен калмак — деп, —
 Эсим чыгып, туш-тушка
 Элге кабар салдым!» — деп,
 4680 Бай Жакып айтып салганы.
 Бай Жакыпка байбиче
 Баласы кылган жумушун⁵,
 Ара жолдон калмактын
 Алаңгир кылган урушун⁶,
 Атынан жулкуп⁷ бөлгөнүн,
 «Тарбынга тийип тарбайып,
 Өлдү бирөө далбайып,
 Өзгөлөрү⁸ катылбай,
 Кетти — деди — шалдайып».
 4690 Бай Жакып анда барк этип,
 Ачууланып карк этип,
 «Кызы талак калмактар
 Кызыккан экен мага — деп, —
 Кыргыз дагы кыйла журт,

¹ — Сөз «мурут» — деп окулары шексиз. Тексттерде кээде «бурут» (бурыт), кээде «мурут» (мурыт) түрүндө кезигет. Контексттеги мааниси бир. Манасчы өзү айткан үлгү кайсынысы экенин так айтуу кыйын. Ал турмак айтуучу өзү эле «бурут» деп да, «мурут» деп да аралаш айта бериши мүмкүн. Туура айтылышы — «бурут»

² — устине.

³ — көргөндөрин.

⁴ — экеүң.

⁵ — жумышын.

⁶ — урышын.

⁷ — жулгыб. Сүйлөмдүн логикасына жана ыр түзүлүшүнө караганда ушул ыр сабынан кийин да бир нече сап жазылбай, калып калган өндөнөт. Контекст боюнча тактоо кыйын. Бирок, «Калмактын бири өлгөнүн Баян кылды байбиче» — деген ыр сыяктуу саптар болуу жөндүү эле.

⁸ — өзгелери.

- Кырылышып көрөйүн,
 Кырк миң жылкым бар экен,
 Кылым түрк журтунун¹
 Кызматына бөлөйүн!
 Аркы атам аты Туран — деп,—
 Намысташса² калмактар
 4700 Ак жазганын көрөм³ — деп,—
 Калмак курсун, калар — деп,—
 Мыктаганда мындагы
 Сегиз миң жылкыны алар — деп,—
 Өчүрүп⁴ өчүн⁵ жибербес
 Өзү жүрсө⁶ балам — деп,—
 Өчүмдү⁷ кийин алар!» — деп,
 Бай Жакып кылды кайратты,
 Байбиче көзүн жайнатты.
 4710 Байкап турат бай Жакып
 Баласынын айбатын:
 Өлгөндү⁸ албайт эсине
 Өртү⁹ күйүп¹⁰ көзүндө¹¹
 Эр өлтүрдүм¹² бүгүн — деп,
 Эгер албайт эсине.
 Эрикпей кулак салыңар
 Эки эрин бирдей өлтүргөн
 Калмактардын сөзүнө.
 Жеке Кортук өлдү — деп,
 4720 Жети жүз калмак жыйыптыр,
 Жергесинин баарысын
 Канды булоон^{*13} кылыптыр.
 Калмак конуп калыптыр,
 Зубун — зубун калмактар
 Эр өлгөн айылга барыптыр,
 Канча малын кырышып,
 Канды булоон¹⁴ кылышып;

¹ — журттының.

² — намысташсар. Катчыдан кеткен каталык, туурасы — «намысташса».

³ — көрөм.

⁴ — өчириб.

⁵ — өчин.

⁶ — жүрсө.

⁷ — өчимди. Бул сөз 2110-сап ырда «очимди» — делип жазылган.

⁸ — өлгөндө. Сөздү жазууда мөх. ката да кеткен өңдөнөт. Катчы адатта бул түрдөгү сөздөрдү эң аяккы тыбышын «и» аркылуу жазчуу эле. Ал ык боюнча болсо бул жерде «өлгенди» делмек.

⁹ — өрти.

¹⁰ — күйиб.

¹¹ — көзине. Сөз «көзүнө» делип окулмак. Бирок андай маани бул жерге туура келбейт. Контекст боюнча туурасы — «көзүндө».

¹² — өлтүрдим.

¹³ — кандай булан.

¹⁴ — кандай булау. Катчынын катасы. Контекст боюнча туурасы—«Канды булоон» Анын үстүнө «булоон» — деген сөз жогоруда (4721-сапта) «булан» түрүндө жазылган.

- «Түгөтүп¹ түрктү² салабыз,
Түк койбой талап алабыз!
Кайда анын айлы? — деп,—
4730 Каңгыраган бу түрк
Кайсы жактан келди? — деп,—
Бай болуптур мында — деп,—
Бай экен — деп,— Жакыпка
Мамырчылык кылба³ — деп,—
Жер талашып, эр өлгөн
Акылмандар сында! — деп,—
Кунду⁴ кандай кылабыз,
Буга куугунду⁵ кандай салабыз?
4740 Айыпты кандай алабыз,
Айып алдык — деп — тим болбой
Азапка кандай салабыз?
Бай Жакып менен баласын
Бирөөн жутуп⁶ албасак
Адам болбой калабыз!»
Бу сөздү айтып салганы.
Куптан* маал болгондо
Кужулдашып⁷ чуркурап,
Катындары чыркырап:
4750 «Баягы Манас тутуптур⁸,
Барган жети кишинин
Дагы бирөөн жутуптур!⁹
Өлүгүн¹⁰ жүктөп¹¹ алыптыр.
Өзгөсү¹² келип калыптыр.
Жолдон ага жолугуп,
Жоболонду¹³ салыптыр.
Качырса койбос какай* го
Дагы бирди чалыптыр,
Каршы чыгып, кармайм — деп,—
4760 Булардын кадеми катып калыптыр!»
Колго келген калмакка,
Койбой Жакып элинен
Коңшусун¹⁴ талап алмакка,

1 — түгөтиб.

2 — түркти.

3 — кылыб. Катчынын мөх. катасы, контекст боюнча туурасы — «кылба».

4 — кунды.

5 — куугынды.

6 — жутыб.

7 — кужылдашыб.

8 — тутыбтыр.

9 — жутыбтыр.

10 — өлигин.

11 — жүктеб.

12 — өзгеси.

13 — жобалаңды.

14 — коңшысын.

- 4770 Кобурашып¹ баягы
 Конок болгон калмакка,
 Акылдашып олтурат
 Аскерге келген калмакка,
 Аламан коюп таң эртең
 Аралдагы Жакыптын
 Айылын талап алмакка.
 Кеңешип кебин бүтүрүп,
 Жарык болду таң сүрүп.
 Жебелерин асынып,
 Жергелешип бастырып,
 Колокторун*² асынып,
 Кылкылдашып³ бастырып.
 Милтелерин чоктошуп⁴,
 Жүз, элүүдөн⁵ топтошуп⁶
 Калмактар жолго салганы,
 Кайыңдуунун⁷ өзөндө⁸
- 4780 Кайнап жаткан⁹ жылкынын
 Караанын көрүп алганы.
 «Бу да Жакып малы — деп, —
 Буйрук¹⁰ бизге баары!» — деп, —
 Чабуул коюп калганы,
 Эки миңден, бир миңден
 Эңшерип тийип айдады.
 Колду көрүп шекинип,
 Жылкычысы Бйманкул
 Жылгага кирди бекинип.
- 4790 Каңгайлап калмак тийишти,
 Кара жагал тондорун*¹¹
 Сыртынан баса кийишти¹²
 «Манжуулук¹³ бизден эр өлдү,
 Алтайлык сага не болду?!
 Көңтөрүп¹⁴ баарын аларсын,

¹ — кобырашыб.

² — колактарын.

³ — колкылдашып. Катчынын мех. катасы, контекст боюнча туурасы — «кылкылдашып».

⁴ — чокташыб.

⁵ — элуден.

⁶ — тобташыб.

⁷ — кайыңдуунын.

⁸ — өзөндө.

⁹ — аткан. Манасчы өзү бул сөздү ушул түрдө айтышы толук ыктымал, ошондой эле айтуучунун «жаткан» деген сөзүн катчы «аткан» түрүндө жазып коюусу да мүмкүн. Эки учурда тең эле ыр сабындагы маани бузулбайт.

¹⁰ — буйрук.

¹¹ — тондарын.

¹² — кийишиб. Үр саптарындагы уйкаштык бузулбас үчүн бул жерде «кийишти» делиш туура.

¹³ — манжулык.

¹⁴ — көңтериб.

- Көнүлүнө карасак
 Көзүнө илбей барасың!
 Эрим өлгөн менден, — деп, —
 4800 Эмнең чыкты сенден?! — деп, —
 Алтайлыктын¹ калмагы
 Насиби айдап келген — деп, —
 Бай Жакыптын малы — деп, —
 Өлгөн калмак манжуулук,
 Өзүбүз² олжо алсак — деп, —
 Жаман атты жазыгын
 Бизге коюп салсак — деп, —
 Бай Жакыптын жылкысын
 Баарын тийип алсак — деп, —
 4810 Аз болгондо сегиз миң,
 Алып кетсек³ баарысын,
 Азабынын баарысын
 Манжууга коюп салсак, — деп⁴,
 Байдасын⁵ көрүп алсак — деп, —
 Акылыңар ушу — деп, —
 Мындагынын баарысын
 «Адамбы?!» — деп, — ойлойсуң⁶,
 Же, айткан тилге болбойсуң⁷,
 Алтайдан⁸ келген калмактар
 Өкүмдүгүн⁹ койбойсуң¹⁰,
 4820 Мындагынын баарысын
 Өлүк ко¹¹ — деп, — ойлойсуң!
 Бай Жакыптын жылкысын
 Баарын алсаң тойбойсуң!¹²
 Байкасаңар болбойбу,
 Ээсиз¹³ калган бу малдан
 Эки миң алган тойбойбу¹⁴.

¹ — алтыайлыкдын.

² — өзибиз.

³ — кетсе. Контекстке караганда туурасы — «кетсек».

⁴ — 4810—4812-саптар туура эмес жазылып калган: 1-сап «Азабынын баарысын Манжууга», 2-сап «Коюп салсак — деп». Контекст боюнча да, ырдын курулушу жана ыргагы үчүн да бул эки саптардагы сөздөрдүн жайгашуусу бул түрдө болуу туура: «Азабынын баарысын Манжууга коюп салсак — деп».

⁵ — файдасын.

⁶ — ойлайсың.

⁷ — болбайсың.

⁸ — алтайдан. Ушул сөздүн унгусун катчы 4800-сап ырда «алтыай» (алтыайлык-дын) түрүндө жазган.

⁹ — өкимдигиң.

¹⁰ — койбайсың.

¹¹ — го. Сөз «го» түрүндө да айтылышы мүмкүн. Мааниде анча айырма жок. Бирок, ушул жерде «го» (барган го — деген маанидеги үлгү) дегенге караганда «ко» делиш мазмунга тагыраак туура келип турат.

¹² — тойбайсың.

¹³ — иесиз.

¹⁴ — тойбайбы.

- Эптүү алсаң болбойбу!»
 Аны айтып акырып,
 Айыл башы Атакул:
 4830 «Манжуулуктар¹ өлдүңбү?!² —
 Мобуларды³ көрдүңбү?⁴
 Бай Жакыптын жылкысын
 Баарын айдап бердинби?!
 Элинен азган бир түрк
 Эртең өчүн албайбы,
 Эңсеңер катып калбайбы!
 Жанына батса Жакып бай
 Алы келбей калса да,
 Арызга бир күн барбайбы,
 4840 Азапка бизди салбайбы,
 «Эки эрге кун — десе, —
 Алар акың бул» — десе
 Артык алган⁵ жылкынын
 Азабы бизге калбайбы.
 «Кунунду⁶ качан алдык?» — деп, —
 Алтайдан келген калмактар
 Куйругун сыртка салбайбы!»
 Дөгөн⁷ деген башчысы,
 Эки жүз элүү⁸ түтүндүн*⁹
 4850 Эл бийлеген жакшысы,
 Үч жүздөй¹⁰ экен жасоосу¹¹,
 Жакып байдын жылкысы
 Укурук, жүгөн¹² тийбеген
 Үркүп¹³ жүрөт асоосу¹⁴.
 Дөгөн келди бакырып,
 Жылкыны кайра жапырып.
 Алтайлык келди акырып,
 Домабил деген башчысы
 «Токтотпо!»¹⁵ — деп, бакырып.

1 — манжуулыктар.

2 — олдиңби.

3 — мобуларды.

4 — көрдиңби.

5 — калган. Катчыдан кеткен ката. Контекст боюнча туурасы — «алган».

6 — кунуңды.

7 — Дөгөн.

8 — элу. Бул сөз 1775-сап ырда «элүү» түрүндө жазылган.

9 — түтүндүн. Бул сөздүн унгусу 1301-сап ырда «түтүн», ал эми 2385-сап ырда «түтин» болуп жазылган.

10 — жүздөй.

11 — жасаусы.

12 — жүгөн.

13 — үркиб.

14 — азаусы.

15 — токтатба.

- 4860 «Айып алгандыкы — деп,—
Атасынын¹ көрү кыргыздын,
Алгандын кетем баарын жеп!
Кун куугандыкы! — деп,—
Куруп калсын кыргыздар,
Куугандын кетем баарын жеп!
Өлгөн манжуу өзүң — деп,—
«Өлгөнүмө² кун ал!» — деп,—
Кечээ күнү биздерге
Не үчүн³ айткан сөзүң? — деп,—
- 4870 Ат арытып, тон тозуп⁴,
Алыстан келдик мында⁵ — деп,—
Чакырып алып биздерди
Бекер ишти кылба — деп,—
Жакып кыргыз — бурут — деп,—
Кайда жүрөт жылкыны
Талаша турган журт?! — деп,—
Кайра жылкы тозосун⁶
Өзүңдүн напсин куруп!» — деп.
Домабили күүлөнүп⁷,
4880 Дөгөндү⁸ көздөй сүйлөнүп:⁹
«Өлгөн манжуу сен — деди,—
Өч алууга түрктөн
Өтүнүп келген мен — деди. —
Өзүң мени чакырып,
Өкүмсүнбө¹⁰ сен — деди,
Чакырганың чын болсо
Чыгымымды бер — деди,—
Ат арытып, тон тозуп
Азап кылдың сен!» — деди.
4890 Аны укканда Дөгөндүн¹¹
Абыдан ачуу келгени,
Абсап жагын көргөзүп:
«Ал мунумду сен!» — деди.
«Көргөзөт¹² мага көтүн — деп,—

¹ — атасын. Контекст боюнча туурасы — «атасынын». Бирок ырдын ыргагы үчүн ушул түрдө «атасын» болуп айтылышы да толук мүмкүн.

² — өлгениме.

³ — нечун. Ырдагы ыргақтауулуктун талабына ылайык оозеки сөздө манасчы өзү эле бул сөздү «нечун» түрүндө айтышы мүмкүн.

⁴ — тозыб.

⁵ — мындай. Мех. ката, контекст боюнча туурасы — «мында».

⁶ — тозасың.

⁷ — күүлениб. Оозеки сүйлөөдө «күүлөнип» катары айтыла берет.

⁸ — дегенди.

⁹ — сүйлөниб.

¹⁰ — өкүмсинбе.

¹¹ — дегендин.

¹² — көргөзөт.

- Жарайын кулдун¹ өтүн!² — деп,
 Атына камчы салганы,
 Качырып барып Дөгөнгө³
 Айбалта шилтеп калганы.
 Айбалта менен бирди жеп,
 4900 «Атаңдын көрү Алтай!» — деп,
 Дөгөн айгай салганы.
 Манжуулук кирди бакырып,
 «Кайдасың!» — деп, бир бирин,
 Алтайлыкты жапырып.
 Алар төрт жүз, бул үч жүз,
 Чабышкан жери керме түз.
 Айбалта башка шака-шак,
 Чоюнбаш башка⁴ чака-чак!
 4910 Найзаны төшкө⁵ мылгытып,
 Манжуулуктун⁶ кыйласын
 Айылын көздөй дыргытып,
 Домабил баштап эрлери
 Токтопкой⁷ сүрүп келгени.
 Кас чыкты калмак өзүнөн,
 Кара учуптур⁸ көзүнөн,
 Каарлуу айткан кадимки
 Домабил жайсаң* сөзүнөн:
 «Кысталакты кырыңар,
 Кызыл кыргын кылыңар,
 4920 Кыз, катынын олжолоп⁹,
 Андан кийин тыныңар!»
 Аны айтып Домабил,
 Айгайды бийик салганы.
 Манжуулук качып баарысы,
 Дөгөн баштап карысы
 Айылга жакын барышты.
 Айылынан Алтайдан
 Жана эки жүз барыптыр,
 Кечээ күнү угушкан¹⁰,
 4930 Кун алууга чыгышкан.
 Жер жайнаган мол¹¹ болуп,
 Алтайлыктан келгени

¹ — кулдын.

² — өтүн.

³ — дөгөнгө.

⁴ — чоюн башка. Контекст боюнча туурасы — «чоюн баш башка».

⁵ — төшкө.

⁶ — манжуудуктын.

⁷ — токтатбай.

⁸ — учыбтыр.

⁹ — олжалаб.

¹⁰ — угушкан.

¹¹ — мол. контекст боюнча туурасы «кол». «Мол» деген сөз кийинки сапта бар.

- Сегиз жүз аскер кол болуп,
 Башчысы¹ ким? — деп, сурасаң
 Эр Домабил² зор болуп,
 Тура албады бетине,
 Манжуулук качып камалды
 Айылынын четине.
 4940 Катын, кызын олжолоп,
 Айдап алып кетмекке
 Алтайлыктын³ нээтинде⁴
 Чагалалап* баарысы
 Камалган айыл четине.
 Мылтыктарын октошуп⁵,
 Милтелерин* чоктошуп,
 Калмак деген санталак,
 Эки бети канталап,
 Манжуулуктун баарысы
 Эси чыгып анталап:
 4950 «Өлөбүз!»⁶ — деп, өкүрүп,⁷
 Өткөн ишке өкүнүп,⁸
 Үйүн кармап чеп кылып,
 Арбып кетип алтайлык,
 «Айрылдык кара жандан!» — деп,
 Аманат жандан шек кылып.
 Камалышып калышып,
 Катын, кызы баарысы
 Канжар, бычак алышып,
 4960 Баканын алып сүйрөшүп,⁹
 Балдыр-салдыр сүйлөшүп,
 Кара жанын калкалап
 Качары жок аркалап,
 Барары жок мааналап
 Кеп айталбай дааналап
 Уруша¹⁰ турсун ушулар
 Түн боюнча¹¹ кол¹² жүрүп,

¹ башчы. Контекст боюнча туурасы — «башчысы», же «башчысың».

² Домабил. Катчыдан кеткен каталык, туурасы — «Домабил». Буга чейин бул сөздү катчы «Домабил» түрүндө жазган (к. 4858-ж. б. саптарды).

³ Алтайлыктын. 4800-сап ыр бул сөз «алтайлыктын» делип жазылган. Негизинен катчы «алтай» деген сөздү «алтай» эмес, «алтай» деп эле жазат (к. 4794-сап ырды ж. б.).

⁴ ниетинде.

⁵ окташыб.

⁶ олебиз.

⁷ өкириб.

⁸ өкиниб.

⁹ суйрешиб.

¹⁰ урыша.

¹¹ бойынча.

¹² кол.

- 4970 Ат аябай жол¹ жүрүп
Түрктөн келген кишилер
Жакын келип калыптыр,
Мынча аскер келдик — деп,
Жакыпка кабар салыптыр.
Таң атканда бай Жакып,
Бай Жакып болуп башында,
Балта чалы кашында,
Алтымыш киши аттанып,
Аксакал Жакып шаттанып,²
Бармак болуп жылкыга
Бай Жакып жолго салганы,
«Барам ата,³ мен да!» — деп,
4980 Ак сур бышты токунуп,
Манас да жөнөп калганы.
Жылкыны салган жерине,
Жыйылган калмак элине
Бай Жакып көзүн салганы:
«Аман экен малым — деп, —
Арбын калмак кол экен,
Аламандап ат койсо
Азыр келбес алым!» — деп,
4990 Караанын көрүп камалып,
Бараанын көрүп байланып,
Титине албай көпчүлүк
Сийдиги булут айланып,
Бадалдуунун⁴ оюна
Бай Жакып токтой⁵ калганы.
Өлгөн Кортук баласы,
Өздөрүнө⁶ белгилүү
Акылынын даанасы,
Аты Шакум бу бала,
5000 Акылы даана куу бала:
«Өз кордугун көргөнчө,⁷
Жат кордугун көрөйүн,
Бакылга башым бийлетпей,
Март кордугун көрөйүн,
Барып алып бу көрө
Жакыпка кабар берейин,
Жайымды айтып салайын,

¹ жол. Ушул түрдө айтылышы да мүмкүн. Бирок ушул эки сөз орун алмашып калган өңдөнөт. Контекст боюнча «Түн боюнча жол жүрүп» делиш туурараак болор эле. Анткени бул салттык туруктуу саптардан.

² — шадданыб. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

³ атам. Контекст боюнча туурасы — «ата».

⁴ бадалдуунун. «Бадалдуу» деген сөз 3002-сап ырда «бадалды» түрүндө жазылган.

⁵ токтай.

⁶ оздерине.

⁷ көргөнчө

- Жакып байга барайын,
Жанында болсо баласы,
Жаңы өспүрүм¹ Манасы
Жайы — көйүн көрөйүн!
5010 Муну ойлонуп бу бала,
Мурунтаң² Шакум куу бала
Уруштаң³ чыгып бөлүнүп,
Астындагы куучабдар
Учкан куштай көрүнүп,
Бала Шакум барганы.
Бай Жакыпты көргөндө
Көздүн жашы төгүлүп,
Түшүп аттан, баш уруп:
5020 «Алтайлык түпкө жетти — деп,—
Айлымды талап кетти! — деп,—
Ак сакал Жакып баатыр,— деп,
Алтайлыктан кол келип
Айлымды талап жатыр — деп,—
Аман койбойт бир жанды
Ажылдаган каапыр⁴ — деп,—
Атам өлдү сиздерден,
Манжуудан келген аз айыл
Асты аргабыз калбады
5030 Бөлөктөн⁵ жардам издээрден⁶.
Кыргыздан келген сиз элең,
Кытайдан келген биз элек.
Кырганы жатат алтайлык,
Кыйлабыз өлүп тамтайдык.
Жайытта жаткан малыңды
Жалгызын койбой айдады,
«Артык алба малын» — деп,
Айтып шорум кайнады.
«Аяйсың — деп, бурутту»,
5040 Айлымды кырып курутту⁷
Үйдү⁸ кармап чеп кылып,
Үлкөн улук кеп кылып,
Өлчөп⁹ турбуз¹⁰ өзүбүз

¹ өспирим.² мурынтаң.³ урыштаң.⁴ капыр. Бул сөз мурда «кафыр» (к. 4636-сап ыр), «кафырдын» (к. 2462-сап ыр) түрлөрүндө жазылган.⁵ бөлөктөн.⁶ истерден.⁷ курытты.⁸ үйди. Сөздүн уңгусу «үй» делгени менен уланды мүчөлөр жалгашканда «уй» катары жазыла берет (к. уйде, уйден, уйи ж. б.).⁹ олчөб.¹⁰ турбыз.

- «Өлөбүз!» — деп, шек кылып,
 Койчу, Жакып атаке,
 Корооңо¹ барып коноюн²,
 Коңшулаш³ тууган болоюн,⁴
 Кокус өлгөн атама
 Козунду да албай коеюн!
 5050 Айлыңа барып коноюн,
 Аралаш тууган болоюн,
 Ажалдан өлгөн атама
 Албастан кунум коёюн!»
 Шакум бала бу кепти
 Жакыпка айтып салганы.
 Чынжырга салган жол менен,
 Камбардын уулу Айдаркан
 Карк алты жүз кол менен,
 Байрактары делбиреп,
 5060 Кайкандан чыга калганы.
 Аны көрүп бай Жакып
 «Бачым жүрө көргүн!» — деп,
 Айгайды азыр салганы.
 Аны көрүп алар да
 Ат коюп жүрүп калганы.
 Бай Жакып да бакырып,
 «Бат жүргүн!» — деп, чакырып,
 Байрактын башын жапырып,
 Бай Жакып атка миниптир,
 5070 «Булар марашып аткан экен!» — деп,
 Бачымдашып тепеңдеп,
 Алар келип калганы.
 Аркасынан Жакыптын
 Андан-мындан⁵ жыйылган
 Отуз киши барыптыр,
 Антип-минтип чогулуп
 Жети жүз сексен кол болду.
 Ошол колдун⁶ ичинде
 Ортоктош⁷ болгон нойгут⁸ бар.
 5080 Кызыр чалган Жакыптын
 Кызматын көргөн кыргыз бар.
 Аркасы тийген найман бар,

¹ кораңа.² коңайын.³ коңшулаш.⁴ болайын.⁵ мундан. Оозеки сүйлөөдө «андан-мундан» түрүндө да айтыла берет. Эки үл-
гүнүн экөө тең бир эле мааниде жана бирдей колдонула да берет.⁶ колдын.⁷ ортакташ.⁸ ойгыт.

- Коңшулаш жүргөн коңурат,
 Үйүрлөш¹ жүргөн үйшүн² бар.
 Аралашкан алчын бар,
 Аргындан Каракожо бар,
 Ата уулдан кошо бар.
 Анда Жакып бай айтат:
 «Өлгөн киши өзүмкү³,
 5090 Бу өзгө калмак не кылат?
 «Өлгөндүн⁴ кунун албайт» — деп,
 Өчөшүп⁵ мынча не кырат?!
 Талган калмак өзүмкү,
 Талаада калмак не кылат?
 «Талгандын айбын албайт» — деп,
 Талкалап муну не кырат?!
 Атасы өлгөн бу бала
 Алды менин тынчымды
 Аягымды кучактап,
 5100 «Айрып койгун, ата!» — деп,
 Агып жашы бурчактап.
 Зарлап карап турат — деп,—
 Талабына жеткирбей
 Талатып ийсек уят — деп,—
 Кыйналып бала турат — деп,—
 Кызыталак алтайга
 Кырдырып ийсек уят — деп. —
 Олжолотсок⁶ окус⁷ — деп,—
 5110 Таңда күнү бизди да
 Талкалап кетер кокус — деп. —
 Аламан коюп калыңар,
 Атышкансып барыңар,
 Айрып муну алыңар!
 Аралаш тууган болом — дейт,
 Айлыңа келип коном⁸ — дейт,
 Анданарчы балдар?!» — деп,
 Бай Жакып айтып салганы.
 «Атасынын көрү калмак!» — деп,
 Айдаркан сүйлөп калганы.
 5120 «Муну айырбайт деген эмне!»⁹ — деп

¹ *уйирлешиб.* Сөздүн жазылышын «үйүрлөшүп» — деп окууга болот. Мындай маани контекстке туура келбейт. Мааниси боюнча жана ырдын ыргактуулугу бузулбас үчүн туурасы — «үйүрлөш».

² *үшим.* Бул сөз адам аты катары 1071-сап ырда — «Ушин» делип жазылган.

³ *өзимки.*

⁴ *өлгөндүн.*

⁵ *өчөшиб.*

⁶ *олжалатсак.*

⁷ *окус.*

⁸ *конам.*

⁹ *немне.*

- Манас айтып калганы.
 Ондошуп¹ атын минишип,
 Жарашып жарак кийишип,
 Урушмак² болду калмакка.
 «Урушсак³ ушуну алабыз,
 Ураанды ким — деп, салабыз?»
 Көпчүлүк сурап калганы.
 Көргүн Манас баланы:
 Көк найза колго⁴ алганы.
- 5130 Астындагы сур кунан
 Атына камчы салганы,
 Башка сөзгө карабай,
 «Манастап» ураан⁵ салганы,
 «Манас, Манас, Манас!» — деп,⁶
 Ошо жерде баатырын
 Чабуул коюп калганы.
 Баары бирдей бакырып,
 Кылкандай найза жапырып,
 Башка сөз келбей оозуна,
- 5140 «Манастап» ураан чакырып,
 Ак асаба*, кызыл туу,
 Айгайлаган ызы-чуу,
 Көк асаба, кызыл туу,
 Көк жаңырган улуу чуу.
 Мылтыктарын сундуруп⁷,
 Айгай кулак тундуруп,⁸
 Калмакка найза сундуруп,
 Желегин желге жапырып,
 Тозонду⁹ тоодой сапырып,
- 5150 Домабил шорун¹⁰ катырып,
 Кыйкыйлап кирип калганы,
 Кыргызды кыйла салганы.
 Айбатына туралбай¹¹
 Ат соорусун¹² салганы,

¹ оңдашыб.² урышмак.³ урышсак.⁴ колына.

«Колуна деп айтылышы мүмкүн. Бирок ыр сабындагы ыргактуулуктун талабы үчүн «колго» делиш туурараак. Маани эки учурда тең бир эле, өзгөрбөйт.

⁵ урган. Сөздүн жазылганына караганда «урган» маанисинде окуу керек эле. Бирок ал маани бул жердеги контекстке туура келбейт. Туура келүүчү сөз «ураан». Кыясы бул жерде механикалык ката кеткен эмес, катчы өзү уккан сөздү ушул түрдө транскрипциялаган.⁶ Манас, Манас — деп. Ырдын өлчөмү жана ыргактуулук сакталуу үчүн, бул саптын туурасы — «Манас, Манас, Манас!» — деп.⁷ сундырыб.⁸ тундырыб.⁹ тозаңды.¹⁰ шорын.¹¹ туралбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.¹² саурысын.

- Аземилге бет алып
 Ат коюп качып калганы.
 Аламандап жети миң,
 Бирөөн жанчты* экинин,
 5160 Үчөө¹ өлдү жетинин
 Аламанды улуу түрк²
 Коюп кетип баратат³
 Айбалталап чокусун⁴
 Оюп⁵ кетип баратат
 Алты — бештен ар жерге
 Союп кетип баратат.
 Чакыр-чукур⁶ чаң кылып
 Керме өтөктү⁷ кан кылып,
 5170 Өлтүргөнүн⁸ сан* кылып,
 Керменин Кара-Белине
 Кирип кетип баратат,
 Сазайларын калмактын
 Берип кетип баратат.
 Сакал менен мурутун⁹
 Санап казак, кыргызын
 Терип кетип баратат.
 Өйдө¹⁰ салып калмактар
 Өрүп¹¹ кетип баратат,
 Көрбөгөндү¹² алтайлык
 Көрүп кетип баратат.
 5180 Астында Манас жаш бала
 Баштап кетип баратат,
 Карагай найза* сүңгүнү^{13*}
 Калмактардын жонуна¹⁴
 Аштап кетип баратат,
 Кара жанын жаш Манас

¹ учуу.

² уулы үли түрк. Катчыдан кеткен каталык — туура эмес жазылып калган биринчи сөз оңдолуп, экинчи жолу жазылган, бирок алгачкы туура эмеси «сызылбай кала берген. Туурасы — «улуу түрк». Анын үстүнө «улуу» деген сөз мурдараак эле «улу» түрүндө жазылган (к. 5144-сап ырды). Андан мурда «улы» түрүндө жазылып келген (к. 2123-сап ырды ж. б.).

³ баратыр. Манасчы тарабынан эле «баратыр» түрүндө айтылышы да мүмкүн.

⁴ чокысын.

⁵ ойыб.

⁶ чукыр.

⁷ өтекти.

⁸ өлтүргенин.

⁹ мурытын.

¹⁰ өдө. Сөздүн мындай жазылышы 4475-сап ырда «өөдө» делип окулган эле. Манасчы бул жерде деле ошол үлгүдө айтылышы толук ыктымал. Бирок, контекст боюнча бул жерде мааниге тагыраак туура келери «өйдө».

¹¹ өриб.

¹² көрбөгөндү.

¹³ сүңгени.

¹⁴ жонына.

- Карыштап кетип баратат,
 Астындагы ак сур ат
 Арыштап кетип баратат,
 Алтайлык качып ар жакка
 Жапыстап кетип баратат.
 5190 Сегиз жүз келген алтайлык,¹
 Төрөсү² өлүп Домабил,
 Төрт жүз он үч кишиси
 Төгүлүп каны далдайды.
 Түштүк³ жерге сүрүптүр,⁴
 Түшүргөндүн⁵ баарысын
 Этегин башка түрүптүр.⁶
 5200 Эсеп жок өлүп бүлүптүр,⁷
 «Эми оңбойбуз⁸ мындан!» — деп,
 Эстүүлөрү⁹ билиптир.
 Асты качып үркүшүп,¹⁰
 Алтайды ашып дүргүшүп,
 Калганынын кыйласы
 Камбылга качып кириптир.
 Жалгзынын артынан,
 Баласынын дартынан
 Туучунакты моюндап,
 5210 Туулгасын* коюндап,
 Бай Жакып барат бакырып,
 «Балам, бери токто!» — деп,
 Байрак булгап чакырып.
 «Асый эмес, бышты — деп,—
 Астына элдин түштү — деп,—
 Чарчабаган бу догуз
 Қандай жылкы күчтүү!» — деп,
 Бай Жакып атын каргады,
 Айрыштын Сары-Кайкандан
 5220 Баласын жетип кармады.
 Манас токтоп калган соң
 Андан ары кубалап
 Алтайга киши барбады.
 «Кут болсун, Манас төрөм!» — деп,

¹ алтайды. Контекст боюнча туурасы — «алтайлык». Бирок манасчы өзү «алтайлык деген мааниде сөздү «алтайды» катары айтуусу да мүмкүн.

² төрөси.

³ түштүк.

⁴ сүриптир.

⁵ түширгендин.

⁶ түриптир.

⁷ булбтир.

⁸ оңбайбыз.

⁹ эстуулары.

¹⁰ үркишиб.

- Кортуктун¹ уулу барганы,
 Кубанып² Жакып атасы,
 Кайра тартып калганы,
 Баягы³ калмактардын тон-тоноо*⁴
 Кара журт талап алганы.
 Алтайлыктын калмагы
 «Ажыдаар чыкты — деп,—
 5230 Аты Манас мыкты! — деп,—
 Эсенканга неткен — деп,—
 Эмдигиче соо коюп,
 Эси кайда кеткен?» — деп,
 Жаң-жуңуна*⁵ жарылдап,
 Калдайына каңкуулап,
 Доотайына*⁶ добурап,
 Дуу-дуга⁷ арзын беришип,
 Кыйратмак болдук⁸ аны — деп,
 Кытайга айтып келишип
 5240 Жата турсун жайында.
 Жазып, окуган⁹ молдолор¹⁰
 Муну жакшылап байка¹¹ оюнда¹².
 Айрып манжуу калмагын,
 Аты-тонун олжолоп
 Айылына барганын.¹³
 Кыргынды кыйла салыптыр,
 Манжуудан барган калмактан
 Кырк төртү¹⁴ өлүп калыптыр.
 Өлүгүн жыйнап алышты,
 5250 Өкүрүп ыйлап калышты.
 «Өкүрбөнөр¹⁵ ыйлап» — деп,
 Калганынын баарына

¹ кортыктын.

² кууаныб.

³ бая. Ырдагы ыргактуулук сакталыш үчүн манасчы өзү эле ушул түрдө «бая» деп айтышы толук ыктымал. Анын үстүнө оозеки сүйлөөдө «баягы» деген маанини «бая» түрүндө айта берүү учурлары менен кездешет.

⁴ тон-тонау.

⁵ жаң-жуңына.

⁶ даутайына.

⁷ дуу-дуга.

⁸ болдык.

⁹ окыган.

¹⁰ молдалар.

¹¹ байкап. Катчыдан кеткен каталык, туурасы — «байка».

¹² оюнда. Катчыдан кеткен каталык, туурасы — «оюнда».

¹³ Сөздүн стиль жактан контекстке туура мааниде айтылышы «барганы». Бирок ыр саптарындагы уйкаштыктын таламына ылайык бул жерде манасчы өзү эле «барганын» деп айтканы күмөнсүз. Оозеки сүйлөөдө бул түр анча өөн сезилбейт, тескерисинче уйкаштыктын тактыгы жетишилгендиктен ырдын көркөмдүгү артып, ыргак шыдыр кетет.

¹⁴ төрти.

¹⁵ өкирбеңер.

- Кайрат айтып салышты,
 Казак, кыргыз барышты.
 «Журт бололук¹ сизге — деп,
 Өлгөн жанды тиргиздин,
 Тууган болгун бизге — деп,
 Ырайыңар артыкча
 Көрүнөт жакшы көзгө — деп,
 6260 Ынаныңар сөзгө — деп,
 Душман болдук сиздерден,
 Ишенбейт бизге өзгө!» — деп
 Калмактардын карысы —
 Кары Жакып байынын
 Кашына келди баарысы.
 «Өлүктү кандай кылсак?» — деп,
 Акылдашты баарысы.
 Бала Манас кеп айтат:
 5270 «Баарыңарга эп болсо,
 Мен бийлеген кеп болсо
 Бизди тууга көр — деди,
 Жерди казып, өлүктү
 Баарын бирдей көм» — деди.
 «Маакул болот акыр» — деп,
 Жерди терең оюшту,
 Өлүгүн көөмп коюшту.
 Өңкөй баары мусулман
 Айлына тарап конушту.
 5280 Жылкычысын чакырып
 Бай Жакып кашына алганы:
 «Кары-куру² бээден³.
 Как баш болгон аттардан
 Төрт жүзүн айдап кел — деди. —
 Атасы өлгөн балага,
 Арада өлгөн калмакка,
 Аларга бөлүп бер!» — деди.
 Бергенин бөлүп алышты,
 Береке таап калышты.
 5290 Жана Жакып жылкыдан
 Жыйырма үч жылкы алпарып,
 Жыйыңга союп салышты,
 Казак, кыргыз калмагы
 Жыргап жатып калганы.
 Манжуудан келген журт үчүн
 Атасы өлгөн баланы
 Бий көтөрүп алганы,

¹ болалык.

² кары-куру.

³ биеден.

- Каратоко Мажик — деп,
 Кабары кийин калганы.
 5300 Как өзүнө эл кылды,
 Алашка тууган болдук — деп,
 Айкалышып калганы.
 Камданбай Жакып калбады,
 Казак, кыргыз баарына:
 Баягы Дөгөн¹ карыга:
 «Алсаң менде мал — деди,—
 Ар түлүгүм² бар — деди,—
 Алтын менен зар — деди,—
 Барымды менден ал — деди,—
 Бирок балама көзүң сал!» — деди.
 5310 Аскерге келген адамды
 «Айылга жүр!» — деп, аларды,
 Баштап Жакып барганы
 Бая бий көтөргөн баланы,
 Бирин койбой жүргүн — деп,
 Баштап алып бай Жакып,
 «Баш көтөрбөй калбайын
 Байкай албай тим жатып!»
 Муну ойлонуп бай Жакып,
 Айылына барганы.
 5320 Жетимиш үйлүү тууганы
 Бүгүн жети жүз колду кондурду,³
 Жеп-ичкен жактан болтурду.⁴
 Эртесинде шашкеде
 Элдин баарын жыйнатып:
 «Ата уулудан аксакал
 Ат минсенер жол!» — деди,
 Аякынын баарына
 Аруу* жакшы тон берди.
 Аттаныңар, кайтыңар,
 5330 Аман-эсен бол!» — деди.
 Ата уулулар⁵ ат алып,
 Аяк жагы тон алып,
 Ар тарапка жол салып,
 Аскер кайтып кеткени.
 Алты ай⁶ өтүп арадан

¹ Декен. Мурда ушул эле адам аты «Деген» түрүндө жазылган (к. 4848-сап ыр).

² түлигим.

³ кондырды.

⁴ болтырды.

⁵ уулылар.

⁶ күн. «Күн» — деген сөз «Алты өтүп арадан» — делген саптын үстү жагына жазылган. Буга караганда катчы алгач айтылган сөздү жазбай калып, сапка тактоо киргизүү максатында калып, кеткен сөздү жазган. Бирок, ал сөздүн «күн» экени күмөн. Анткени алты күн өтүү менен эле жыл мезгили алмаша койбойт. Анын үстүнө контекст боюнча да алтайлык калмактар менен болгон согуш кышында эмес, жайында, же эрте күздө болот. Буларды эске алганда мазмундагы бул жерге ылайыктуу сөз — «ай».

- Жана жазга жеткени,
 Баягы Манас баланын
 Дагы көргүн неткеңин.
 Ушу күндө Манастын
- 5340 Он бирге жашы жетиптир,
 «Жылкынын туур маалы — деп,
 Барып көрөм аны!» — деп,
 Айбанбоз минип алганы,
 Төрт асый болгон мал экен,
 Төөдөй¹ шаңы бар экен.
 Атка минип аргытып,
 Айбанбоз менен каргытып,
 Балалыктан эригип,
 Бара жатыр желигип.
- 5350 Жолдо жаткан, топтогон,
 Жол боюнда оттогон²,
 Эң, тамгасы бир башка,
 Өз жылкысы окшобойт,³
 Өңкөй баары сур кашка,
 Миңге⁴ жакын карааны,
 Билейин — деп, жаш бала
 Аралап жетип барганы.
 Көрө салып тааныды:
- 5360 Бая төрт бала турушуп,⁵
 Төбөлөшүп⁶ урушуп,
 Козу союп кондурган,⁷
 Коногун⁸ кылып ондурган⁹,
 Аксакалы Айнакул,
 Анын экөөн таап алганы,
 «Экөөнөр¹⁰ бери жүргүн» — деп,
 Ээрчитип жолго салганы.
 Амандыгын сурашып,
 Ат жарышып чурашып,
 Бай Жакыптын жылкысын
- 5370 Бараанын көрүп бек айтып:
 «Айдаңар бери жылкыңды
 Мага жакын!» — деп, айтып,

¹ түүдөй.² отдаган.³ окшылабайт. Катчыдан кеткен механикалык ката. Контекст боюнча туурасы — «окшобойт».⁴ миңге.⁵ турушыб. Сөздү катчы мурда «турушыб» түрүндө жазган эле (к. 968-сап ыр ж. б.).⁶ тобелешиб.⁷ кондырган.⁸ конагын.⁹ ондырган.¹⁰ экеүңөр.

- Барды Манас кошуна,¹
 Жылкычынын кашына.
 Жылкычыдан сураса
 «Субайды сыртка салдык — деп,—
 Тубары² жыйырма миң³ экен,
 Түзгө келип калдык» — деп,
 Манаска айтты баянын.
 5380 Жыйырма эки экен жылкычы,
 Жыйып баарын алганы,
 Кысыр эмди тайлардан
 Үчтү⁴ союп салганы,
 «Үзүрүн⁵ көргүн сиздер!» — деп,
 Коштон⁶ майын агызып,
 Жылкычынын бириндей
 Кошо жатып алганы.
 Кошту⁷ тигип жанаша,
 5390 Кылганынын баарысы
 Оюн-күлкү тамаша.
 Бетегесин жулдуруп,⁸
 Белгини жерге урдуруп,⁹
 Беш чүкөнү¹⁰ бир* — дешип,
 Белсенип ордо* кир — дешип,
 Сызып алып сызыкты,
 Кыйлача кылып кызыкты,
 Жерди чийип салышып,
 Желпинишип алышып,
 5400 Жер жайнаган жылкы бар,
 Күндүгүнө¹¹ бир тайдан
 Кармап келип союшуп¹²,
 Карап турса мүнөзү
 Кан заададай* болушуп,
 Жалпак жыгач чаптырып
 Чараларын оюшуп,¹³
 Бир жагына бир тогуз,
 Бир жагына бир тогуз,

¹ кошуна.² тууары.³ миң. Бул сөздүн унгусу жогоруда «мин» (минге) түрүндө жазылган (к. 5357-сап ырды).⁴ үчти.⁵ үзирин.⁶ коштан.⁷ кошты.⁸ жолдырыб.⁹ урдырыб.¹⁰ чүкени.¹¹ күндигине.¹² сойышыб.¹³ ойышыб.

- 5410 Үй чыгарып коюшуп,¹
 Ою менен олтуруп,
 Ташын салып толтуруп,²
 Тогуз коргоол*³ ойгону⁴,
 Ордо, тогуз коргоол — деп,
 Жаш Манас кылып койгону⁵.
 Баштаптыр Манас ордону⁶
 Ордо — деген оюнду
 Бизге мурас⁷ койгону.
 Тогуздан⁸ коргоол салганы,
 Бу Манастан калганы.
- 5420 Алда билет бул сөздүн⁹
 Чыны менен жалганын.
 Жол боюнда ордосу¹⁰,
 Атып жаткан ордону
 Отуз эки жолдошу.
 Он алтысы бир тарап,
 Жана он алтысы бир тарап,
 Ордого кызып анталап.
 Жарымы¹¹ калмак, жарымы сарт.
 Алты кытай санталак¹²,
 Аны таштап салыңар,

¹ *койышыб.*

² *толтырыб.*

³ *коргал.*

⁴ *ойганы.*

⁵ *койганы.*

⁶ *орданы.*

⁷ *мерес.* Сөздү «мерез» катары окууга болор эле. Бирок андай маани бул жердеги контекстке туура келбейт. Формасынын бир топ алыс экендигине карабастан катчынын «мурас» дегенди жазганы эле ушул өңдөнөт. Контекстке «мурас» толук туура келет.

⁸ *тогуздан.*

⁹ *сөзди.* Контекстке караганда туурасы — «сөздүн». Бирок манасчы өзү эле «сөздү» түрүндө айтышы да мүмкүн.

¹⁰ *ордасы.*

¹¹ *жармы.* Сөздүн туура айтылышы жана жазылышы жарымы. Бирок, ыр сабындагы ыргактуулуктун талабына ылайык бул сөз манасчынын өзү тарабынан эле ушул түрдө «жармы» болуп айтылышы толук ыктымал. Оозеки сүйлөөдө «жармы» делип айтыла берет.

¹² 124-беттин оң жак четиндеги ачык жерге «Манастын Эсенкандын элин чаап алмак болуусу» — деген сөздөр суюк көк сыя менен жазылып, ушул саптан кийин киргизилүүгө белги коюлган. Жазуу кийин киргизилгени күмөнсүз. Буга жеке эле кол тамгасынын түп нусканы аткарган адамга таандык эместиги, сыянын башкалыгы эле эмес, 1324-жылдан кийинки реформаланган тамгалар пайдаланылганы да ачык күбө. Жазуу кимге таандык экени белгисиз. Максат тексттерге тактоо киргизүү, эпостогу майда окуяларды темаларга бөлүү өңдөнөт. Мындай ык жомоктун мүнөзүнө жат көрүнүш болгондуктан бул жазууну чыгармага негизсиз кийлигишүү катары баалоого болот. 5429—5430-сап ырлардын мазмуну ушул жердеги башка ыр саптары менен түздөн-түз байланышпайт. Бирок бул жерде сюжеттик үзүлүү жок. Жөн гана манасчы кийинки келе турган көрүнүштөрдүн бир үзүмүн алдын ала айтып кеткен. Ыр саптарында да үзүлүү жок экендикти уйкаштыктар айгинелеп турат.

- 5430 Ары түбү чоң Бээжин
Андан кабар алыңар.
Баш карматкан канча жан,
Бадышасы¹ экен Эсенкан.
Жаң-жундан жайын угуптур,
Калдайдан кабар угуптур,
Кан да болсо Эсенкан
Кайгыланып туруптур:
«Аты Жакып, түрк — деп, —
Ааламдан ашкан бай экен
- 5440 Алтай жакта жүрүп — деп, —
Жери Шыйкуу, Соошанда,²
Калаасы Кара-Шаар болуп,
Жердеген экен ошондо.
Байлыгына мактанса
Жеткирбейт экен көп жанга.
Мурунтадан³ бу Жакып
Мурут⁴ окшойт куу Жакып.
Жеркен, Котон куюшу,⁵
Сонор-Көл⁶ экен турушу.⁷
- 5450 Алтай тооно⁸ келиптир,
Мал-дүнүйө жагынан
Бүткөн⁹ экен жумушу¹⁰
Элүүгө жашы келгенче
Эч бала көрбөй туруптур,
Баласы жок, малы көп,
Байкуш болуп куруптур.¹¹
Алты жыл болду нак быйыл
Баркыраган ыйлаган
Баланын үнүн угуптур.
- 5460 Баланы жерден алганда
Бар жандын эси чыгыптыр.
Бери болсо тоюна
Беш жүз бээ союптур,¹²

¹ падышасы.² саушанда.³ мурынтадан.⁴ мурыт. Бул сөз «мурут», кээде «бурут» түрүндө аралаш айтыла берет. Мындай абалды катчыдан кеткен мүчүлүштүк катары кароого болбойт.⁵ куйышы.⁶ саунар көл. Бул топонимди манасчы «Сонор-Көл», «Соонар-Көл», «Соонор-Көл» түрлөрүндө айтышы мүмкүн. Булардын ичинен манасчы айткан үлгүнү так белгилөө мүмкүн эмес. Мурда жазылышы «Соонор көл» делип окулду эле (к. 4011-сая). Бул жерде «Сонор-Көл» — деш ыр сабынын ыргагына көбүрөөк ылайык келип турат.⁷ турышы.⁸ тауна.⁹ бүткөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.¹⁰ жомышы.¹¹ курыбтыр.¹² сойыбтыр.

- Ар жагы түрктү чакырып,¹
 Атын Манас коюптур.
 Аркы уругу түрк — дейт,
 Акылмандар баары айтат
 «Ааламга салат түлүк!² — дейт,—
 Чоң Бээжинге ок атар
 5470 Чонойгондо³ жүрүп!» — дейт.
 Берки урааны алаш — деп,
 Ат берилди Манас! — деп,—
 Акылыңа тундуруп
 Андай турган бу бир кеп!
 Орто Азия мурут — деп,—
 Көптүгү⁴ кара курт⁵ — деп,—
 Орто Азия түрк — деп,—
 Ойрон кылар жүрүп!» — деп,—
 Ою терең аярлар
 5480 Олордо бай мындай кеп:
 «Баашадан буйрук уксак — деп,—
 Баштап аскер чыксак — деп,—
 Акылмандар муну айтат —
 «Бар тамырын кырксак!» — деп.
 Эсенкан ойлоп⁶ танданып,
 Эл карады жарданып.
 Эсенкан элге кеп айтат:
 «Эй, калайык! — деп, айтат —
 5490 Түрктөн катын туубайбы?
 «Бир катыны тууду» — деп,
 Дүүлүксөм⁷ кудай урбайбы!
 Чантуудан* катын туубайбы?
 Чантуудан катын тууду» — деп,
 Мен чаң салсам кудай урбайбы!
 Менден аркы чоң атам
 Дуушаңгөр бааша* тушунда
 Чантуунун⁸ көбүн⁹ таратып
 Чачты деген ушунда.

¹ чыкырыб. Мурда бул сөздүн уңгусу «а» аркылуу жазылып келген (к. 2256-сап ырды). Манасчы өзү эле «чыкырып» түрүндө айтышы да мүмкүн.

² түлик.

³ чоңайганда.

⁴ көбтиги.

⁵ курт. Манасчы оозеки айтууда жогорку ыр сабындагы «мурут» деген сөзгө толук уйкаштыруу үчүн «курут» түрүндө айтышы да мүмкүн.

⁶ ойланыб. (ойлонуп). Ыр сабындагы ыргак бузулуп калган. Ошондуктан «ойлоп» — деш туура. Андан маани өзгөрбөйт.

⁷ дүүлүксөм.

⁸ чантуунын.

⁹ көбин.

- 5500 Ошондо келген түрктүр¹,
Мангулдун элин бакалап,
Алтайдын тоосун жакалап,
Анда алты зубун калмак бар,
Калмактын калкын аркалап
Араң жүргөн муруттур,²
Алтымыш жылдан бер жакка,
Бизге букара болуп туруптур,
Катыны эркек тууду!» — деп
Биздин калдайды кудай уруптур —
- 5510 Жаңы тууган баладан
Жаны коркуп калбаган,
Эми тууган баладан
Эси чыгып бир жолу
Эс-акылы калбаган.
Кандыгымды билдирем,
Жаңы тууган бала үчүн
Калкты кантип бүлдүрөм?³
Баашалыкты билдирем,
Бар-жокту⁴ кантип бүлдүрөм?!
Же көтөрүп чыккан туусу⁵ жок,
5520 Же кулак тунган чуусу⁶ жок,
Же көп жыйнаган колу жок,
Баашадан аскер барууга
Байкап турсам жолу жок.
Андай кылбай а көрө⁷
Андап ишти кылалык.
Жарымы калмак, жарымы сарт,
Баашалыктай мал сойгон
- 5530 Жакып чантуу⁸ кандай март,
Жыйырма — отузун⁹ чыгарып,
Казыналык төөдөн
Кырк-элүү төө ыйгарып,
Алты кытай доргосун,¹⁰
Ага кошуп жолдошун,

¹ түрктүр. Ушул ыр сабы уйкаштыкка кирбей элким калыптыр Балким мындан кийинки бир же бир нече ыр жазылбай калышы да мүмкүн. Мисалы, эч курбаса «Жанын багып жүрүптүр» — деген ыр сабы кошулса мазмун да тагыраак, толугураак, ой да жыйынтыктуу болмок.

² мурыттыр.

³ булдирем.

⁴ жокты.

⁵ туусы.

⁶ чуусы.

⁷ гөрө.

⁸ жантуу. Катчыдан кеткен механикалык ката. Контекст боюнча туурасы — «чантуу».

⁹ отызын.

¹⁰ доргасын.

- Қазыналык асыл бул
 Төөгө жүктөп арттырып,
 Орто Азия журтуна
 Ой менен тоого саттырып,
 Жакыбы кандай жерде экен,
 Баласы Манас эр бекен,
 5540 Дайындап жерин көрүшсүн,¹
 Каяша кылып биздерге
 Кол салуучу² эл бекен,
 Же корголоп жүрүп бай болгон
 Менин комутум³ толбос кем бекен,
 Қандайлыктан бул иштин
 Қабары мында келди экен,
 Қалкына барып бул сатып,
 Алтайдын тоосун аралап,
 5550 Қаңгайдын калкын каралап,
 Шыйкуунун⁴ элин шыпырсын,
 Таңшандын⁵ тоосун так басып,
 Керме тоону сыдырсын,
 Кебездин тоосун кыдырсын,
 Ополдун⁶ тоосун ойлосун,⁷
 Анжиян кире койбосун,⁸
 Кашкардан кайра тартсын — деп, —
 Қазыналык дүйнөдөн
 Қанча сонун артсын!» — деп,
 5560 Кылдырды соода⁹ каныңыз,¹⁰
 Кызыгын көрүп алыңыз.
 Бээжинден чыгып алыптыр,
 Беш айдан бери жол жүрүп,
 Алтай тоонун оюнда,¹¹
 Аземил суунун боюнда
 Ойноп-күлүп жатышып,
 Ордолорун¹² атышып,
 Ордого оюн салыптыр,
 Бая ойрон болгон кербендер,
 Эсенкандын алдынан

¹ көришсин.

² салычу.

³ комытым.

⁴ шыйкуунун.

⁵ таңшандын

⁶ опалдын.

⁷ ойласын.

⁸ койбасын.

⁹ сауда.

¹⁰ кайныңыз. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туурасы — «каныңыз».

¹¹ ойында.

¹² ордаларын.

- 5570 Эл¹ кезмекке келгендер,
Ордосу жолдун бетинде,
Атып аткан ордону
Алар жан — деп, кайдан ойлонду,
Алты дорго² кашында,
Атып-атып³ чүкөгө⁴
Ичке түшүп имерип,
Томпой⁵ менен жиберип,
Чертүүгө⁶ Манас барганы,
«Төөндү⁷ тышка тарткын!» — деп,
5580 Четкилер айтып салганы.
«Төө тартпасак нетет, — деп, —
Койчу, чүкөсү⁸ ок беле,
Эмнеге⁹ алы жетет?!» — деп,
Жетелеген сартын көр,
Калмагы кошо тепендеп,
Кан кишиси болгон сон
Бу канте коёт экен — деп,
Катар-катар төөсү¹⁰
Ордонун¹¹ четин кечкени,
5590 Томпойго¹² Манас жеткени,
Томпойду¹³ колуна алганы,
Кулжадан алган эңкени*
Кошо коюп калганы.
Томпойдун¹⁴ тийген учунан,
Манастын черткен күчүнөн¹⁵
Астыңкы төөнүн¹⁶ соңкусу¹⁷
Төө мылтыктын* огундай¹⁸
Черткенде сака жеткени,
5600 Төө шыйрагын сындырып,
Төө кырданып кеткени.
Бир эңкеси барыптыр,
Астыңкы эшек бутуна¹⁹

¹ элге. Катчыдан кеткен механикалык каталык, контекст боюнча туурасы — «эл».

² дорга.

³ атыбатыб. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

⁴ чүкеге. Оозеки сүйлөөдө ушул үлгүдө айтыла берет.

⁵ томпай.

⁶ чертүүгө.

⁷ тyeңди.

⁸ чүкеси.

⁹ немеге.

¹⁰ тyеси.

¹¹ орданын.

¹² томпайга.

¹³ томпайды.

¹⁴ томпайдын.

¹⁵ кучинен.

¹⁶ тyенин.

¹⁷ соңгысы.

¹⁸ огундай.

¹⁹ пyтына.

- А да тийип калыптыр.
 Жыгылды эшек, сарт калды,
 «Кыйынчылык көрдүм!» — деп,
 Кытайларга даттанды.
 «Бу кандай кыйын бала?!» — деп,
 Ушу жерде Манасты
 Улуктан¹ келген кытайлар
 5610 Урабыз — деп, чаң салды.
 «Буту сынып төө калды,
 Бу жолдошум жөө калды,
 Карма-карма-карма! — деп,—
 Как ушуну байла!» — деп,
 Та-талап кытай калганы,
 Кармамакка Манасты
 Жабыла алтоо барганы.
 «Карматпайбыз аны!» — деп,
 5620 Жанындагы отузу²
 Жабыла колду салганы.
 Калмак, сарты, кытайы
 Карсылдашып калганы.
 А дегенде эр Манас
 Кыйынсынган кытайдын
 Башчысын кармап алганы.
 Кармаша кеткен жеринде,
 Карк алтын кемер белинде,
 Бекемдеп кармап алганы,
 Көтөрүп жерге салганы.
 5630 Көтөрүп жерге бир уруп,
 Көөдөндөн³ басып бир туруп,
 Чилдин башын жулгандай,
 Балбандык эмей бу кандай,
 Башын жулуп алганы.
 Кызыл өңгөч⁴ кыйылып,
 Кекиртеги жыйылып,
 Башкасы калды зоңкоюп,⁵
 Башы калды томпоюп.⁶
 Башчысы мунун өлгөн соң
 5640 Баягы турган жигиттер
 Баары коркту⁷ сумсайып.
 «Сумсайбаңар⁸, баатыр — деп,—
 Буларга мен сонунду⁹ кылам акыр — деп,—

¹ улыктан.² отызы.³ көдөден. Манасчы өзү эле «көөдөн» түрүндө айтышы да толук ыктымал.⁴ өңгөч.⁵ зоңкайыб.⁶ томпайыб.⁷ коркты.⁸ сомсайбаңар.⁹ сонынды.

- Кырк беш төө жүк экен,
 Олжо кылам такыр — деп. —
 Он калмакты койбоңор,¹
 Берки турган беш кытай,
 Бешөөн² да союп тойло³ — деп, —
 Сарттын онун⁴ калтыр — деп, —
 5650 Баарын олжо кылыңар
 Кырк беш төө малды!» — деп,
 Ордону кызыл кан кылды,
 Ойротко муну даң кылды,
 Өлтүргөнү⁵ буларды
 Он алты каапыр жан кылды.
 Калмагы, кытай өлгөнү,
 Сарттын баары самсандап,
 «Жан кыйба?! — деп, тамтаңдап,⁶
 5660 Жаныбызды кыйба! — деп,
 Түбүбүз⁷ түрктүн кулубуз⁸,
 Биз да Туран уулубуз⁹
 «Жаныбызды кыйба» — деп,
 Жалынып сизге турубуз.¹⁰
 Торгун,¹¹ тубар асыл бул,
 Артып жүргөн булубуз.¹²
 Кан* казына мал — деди, —
 Карк алтын дүйнө булу¹³ бар,
 Доолон,¹⁴ чүчтө,¹⁵ буулум¹⁶ бар,
 5670 Кудай айдап жеткирген
 Сизге ылайык булу бар,
 Алгын мынча малын — деп. —
 Кандын келдик кашынан,
 Ушу жолго салба — деп,
 Айттым эле башынан.
 «Үрүстөмдөй¹⁷ иш кылган,

¹ койбаңар.² бешөөн.³ тойла.⁴ онын.⁵ өлтүргени.⁶ тамдандап.⁷ түбүбүз.⁸ кулубуыз.⁹ уулубуыз.¹⁰ туруубуыз.¹¹ торгын.¹² пулубуыз.¹³ пулы.¹⁴ даулан.¹⁵ чүчтө.¹⁶ буулым.¹⁷ үрүстөмдөй.

- 5680 Балбандык кылган жашынан
Манас — деген бала — деп, —
Барып келгин ага — деп, —
Билип келгин даана!» — деп, —
Эсенкан буюрду¹ бизди — деп, —
Эң сонун көрдүк сизди — деп, —
Атасы ким, аты ким,
Аркы уругу, заты ким
Билсек?!» — дешип, сурашты,
Бири айтпай, баары чуулашты.
Анда Манас билди да,
Арсан-арсан күлдү² да:
«Атам Жакып, Манасмын,
5690 Аркы уругум алашмын,
Ары тарт — десе болбостон³
Акылындан адаштын.
Төөмүн⁴ буту сынды — деп,
Бу дөөкүрсүгөн⁵ кандай кеп?
Кытай менен калмакка
Бул өлүшү⁶ жакшы эп!
Отуз эки жылкычы
Оюңа⁷ жаман албаңар,
Ороюн⁸ чочуп калбаңар.
5700 Ойрон болгон буларды
Шыйрактан байлап алыңар,
Жылгага сүйрөп салыңар!
Колунан байлап алыңар,
Коктуга⁹ сүйрөп салыңар!
Кыпындай неме койбостон¹⁰
Кийимин тоноп¹¹ алыңар,
Кидирбеңер баарыңар!»
Манас айтып салганы,
«Маакул болот, мырзам!» — деп,
5710 Баары кабыл алганы.
«Коктуга сүйрөп салыңар,
Козголуп¹² ылдам барыңар.
Жолу каткан иттердин

¹ буйырды.² күлди.³ болбастан.⁴ туемин.⁵ дөкирсиген. 1803-сап ырда сөз «дөкирсинген» (дөөкүрсүнгөн) түрүндө жазылган. Чынында жакын формада болгону менен маанисинде айырма бар.⁶ олиши.⁷ ойыңа.⁸ орайың.⁹ коктыга.¹⁰ койбастан.¹¹ тонаб.¹² козгалыб.

- Жору¹ жесин жоңконун,²
 Кузгун³ жесин куулугун,⁴
 Кудуреттен⁵ көрөрбүз⁶
 Башка салган буйругун!
 Бөрү жесин куйругун,
 Сагызган чукуп⁷ көзүнү,
 Сап кылсын шонтип⁸ өзүнү!⁹
- 5720 Манас муну сүйлөдү,
 Байлап алып шыйрактан,
 Коктуну¹⁰ көздөй сүйрөдү.
 Он сарты турат алдырап,
 «Онбойбуз!» — деп, жалдырап.
 Жылкычыдан «чап! — деди, —
 Бай Жакыпты тап — деди. —
 Акбалтаны алыңар,
 Бердикеге¹¹ кабар беринер,
 Бери жакка алып келиңер,
 5730 Дамбылдага¹² кабар салыңар.
 Азыр келсин баарысы
 Ак сакал Жакып карысы.
 Койчуга кошо кабар сал,
 Койбой баарын жыйып ал.
 Ошпур менен Саламат,
 Ошондогу¹³ жамагат
 Баары келип калсын — деп, —
 Манастын тапкан дүйнөсүн¹⁴
 5740 Байкап бөлүп алсын!» — деп,
 Кабар салды калкына,
 Карап тургун Манастын¹⁵...

¹ жоры.² жоңканын.³ кузгын.⁴ куулугын.⁵ кудиреттен.⁶ көрөрбиз.⁷ чукуйб.⁸ шонтиб. Сөздүн «шонтип» — делген түрүн катчы бузуп жазуунун натыйжасы эмес, манасчы өзү эле ушул үлгүдө айткан деш оң. Мындан башка формадагы ушул мазмунду берүүсү сөз (ошентип) ыр сабындагы муун өлчөмү менен ыргакка туура келбейт.⁹ өзини.¹⁰ коктыны.¹¹ Бердикеге. Контекст боюнча туурасы — «Бердикеге».¹² Дамолда. Контекст боюнча туурасы — «Дамбылдага».¹³ ошандагы.¹⁴ дүйнесин.¹⁵ Манастын. Ушул ыр сабында айтылган ой аягына чыкпай үзүлүп калган. Кетеси тексттерди жазуу учурунда катчы үлгүрө албай калуудан бир сап ыр түшүп калган өңдөнөт. Контекст боюнча да, жалпы манасчыга таандык стилди эске алганда да ал түшүп калган сап ыр «Кыла турган салтына». Мындай сап кошулуу менен тексттердеги логикалык ой үзүлүп калбай, өз ордунда болмок. Анын үстүнө бул эки сап ыр ушул түрдө катар келүү тексттердин башка жерлеринде көп учураган салтык көрүнүштөрдөн.

- «Манжурия айлынын
 Баарына кабар салыңар.¹
 Мажик мырза баланы,
 Баарын чакыр аларды!»
 Ушуну айтып туш-тушка
 Узатты сегиз кишини,
 Узартар кылар ишини.
 Эртеси күндө бешимде
 Түш эңкейген кезинде
 Жакып бай келди карпайып.
 Акбалта менен Бердике:
 «Алда эмине жумуш? — деп, —
 Дагы Манас тим жатпай
 Ким менен кылды уруш?!» — деп,
 Дамбылда менен Түнөгөр
 Бу да келип калыптыр,
 Койчу айылдагы адамдар
 Жуда келип калыптыр.
 Ошпур менен Саламат
 Ошондогу жамагат,
 Мажик менен Дөгөнү,²
 Манжуулуктун адамы,
 Баары жүрдү тамамы.
 Жыйылышып алганы,
 Кытайдан келген кырк беш төө,
 Бая турган сарт он жөө
 Буларга көзүн салганы.
 Жаңы көрүп Жакып бай
 Айран — азыр калганы:
 Кырк беш жүктүү³ төө көрдү,
 Кыйла сартты жөө көрдү.
 Чакыргандын баарысы
 Чапкылап келип калышты,
 Аксакалдан карысы
 Акылдашты баарысы:
 «Мынча төө жүк малды,
 Буларды кайдан таап алды?
 Оңой-олтон⁴ мал эмес,
 Ушу турган он сарты
 Ушуларга⁵ ээ болуп

¹ Ушул саптан кийин да бир сап ыр болуу жөндүү эле, анткени ыр сабы уйкаш-тык түшө турган сап, ага карабастан башка ыр саптары менен уйкашпай элким калган. Мындай болуу Сагынбай манасчыга мүнөздүү белги эмес. Ошон үчүн «Калтырбай жыйып алыңар» — дегенге жакын, же ушул мүнөздөгү бир сап ыр бул жерде да түшүп калса керек дешке толук негиз бар.

² *дегенди*. Сөздү «Дөгөнү» — деп окуу жөндүү. Бирок стилдик жактан контекстке андай маани туура келбейт. Контекст боюнча туурасы — «Дөгөнү».

³ *жүктү*.

⁴ *оңай-олтаң*.

⁵ *ушыларга*.

- Алып жүрчү жан эмес.
 Карандай мойну бир кулач
 Қазыналык нардан го?
 Үстүндөгү¹ жүктөрү²
 Қарк алтын кымбат зардан го?
 Артканынын баарысы
 Ар бир сонун малдан го?
 Башчылары жоголгон,
 5790 Бу байкуштарга не болгон?
 Сурайлыкчы сартынан,
 Жуда келдик жыйылып,
 Алып жүргөн мал-мүлкү³
 Қайсы калктын мартынан?⁴
 Бирди көрмөк⁵ болдук ко
 Бу Манастын дартынан,
 Издеп⁶ чыкпай коебу
 Ушунча⁷ малдын артынан!
 Албасакпы, алсакпы,
 5800 Же кайсы жерден келсе да
 «Как жайыңа баргын!» — деп,
 Карап турган сарттарды
 Қайтарып жолго салсакпы?!
 Карап бекер турбайлы,
 Кабарын сарттан сурайлы!»
 Акыл кылып баарысы,
 Акбалта, Жакып карысы
 Кеңеш кылып кеп сурайт,
 Кербен болгон сарттардан
 5810 «Кеп айтыңар? — деп, — сурайт. —
 Байсыңарбы өзүңөр,⁸
 Баяндап айткын сөзүңөр,⁹
 Башка жакта дүйнөнү
 Көрбөгөнбү¹⁰ көзүңөр?¹¹
 Көргөн-билген баарына айт
 Қайдан келдің өзүңөр?
 Қытайдан чыккан бай бекен,
 Қылымды баскан жан бекен,
 Қыйлача сонун нар экен.

¹ үстіндеги.

² жүктөри.

³ мал-мүлки.

⁴ мартынан. Контекст боюнча туурасы — «мартынан».

⁵ көрмөк.

⁶ издек. Катчыдан кеткен механикалык ката, туурасы — «издеп».

⁷ ушунча.

⁸ озиңер.

⁹ сөзиңер.

¹⁰ көрбегенби.

¹¹ көзиңер.

- 5820 Нар үстүндө арттырган
Кыйла сонун мал экен,
Айтыңарчы жайын — деп, —
Аныгын уксак дайын?» — деп,
Казак, кыргыз калкы бар,
Карыя Жакып каркыбар
Сарттардан жайын сурады,
Сарттар коркуп сабыркап
Кол куушуруп¹ турганы:
«Уйгурдан болот учубуз,²
5830 Түрктөн болот түбүбүз,³
Кумулдун⁴ ары жагында
Шаашунге деген шаарда
Оокат⁵ кылып жүрүбүз.⁶
Кандан кабар келгени —
«Сооданын⁷ тилин билгенден,
Жүрөгүн дүйнө тилгенден
Көптү⁸ көргөн көсөмдөн,⁹
Тилге жүйрүк¹⁰ чеченден,
Ток-ачкага бекемден
5840 Он сарт бизге келсин — деп, —
Беш-алты жылга бел байлап
Кызмат кылып берсин» — деп, —
Кандын келди кабары,
Зундундан келди чабары.
Токсон төрт элүү киши эле
Өңкөй уйгур¹¹ балдары,
«Ошонуңар¹² баргын» — деп,
Олор да¹³ бизди каалады.
Каалагандан кайта албай,

¹ кушырыб.² учыбыз.³ түбимиз. Ушул эле маанидеги сөздү катчы 5662-сап ырда «түбибиз» түрүндө жазган эле.⁴ кумылдын.⁵ аukat.⁶ жүрүбиз.⁷ сауданын.⁸ көбти.⁹ көсөмден.¹⁰ жүйрик.¹¹ уйгор. Сөздүн уңгусун катчы 5831-сап ырда «уйгур» (уйгурдан) түрүндө жазган эле. Ага чейин К. Мифтаков бул эл атын «ойгур» түрүндө жазган.¹² ошаныңар.¹³ оларды. Контекст боюнча туурасы — «Олор да». «Алар да» деп окууга болор эле. Бирок, «олор» делиши оң өңдөнөт. Сөздүн «олор» түрүндө берилишин катчынын буруп жазуусунун натыйжасы дебестен манасчынын ушул үлгүдө айтканы деш жөндүү. Анткени, сөз башка эл өкүлү жөнүндө бара жатат. Анын үстүнө мурдагы ыр сабы «о» (ошонуңар) менен башталган сөз болгондуктан ага үндөштүрүү аракетин да бар.

- 5850 Барбайбыз — деп айта албай,
«Бейли катуу сиздер — деп,—
Меңкээриген¹ биздер — деп,—
Акылга толук сиздер — деп,—
Араң жүргөн биздер» — деп². —
Бала-чака³, ургаачы,
Баарыбызга бу түйшүк,⁴
Барбайм — деп, карап турбачы.
Кан жарлыгы катуудур,⁵
Каарланса сап кылып,
5860 Баарыбызды атадыр.
Барбаганың болбос — деп,—
Кандын сөзү болгон соң
Каяша кылган оңбос!»⁶ — деп,
Элибиз айтып салганы,
Эсенкандын зундуну*⁷
«Не кечиктиң мынча?» — деп,
Энгелетип калганы,
Токсон төрт үйдөн он киши
Топтотуп⁸ айдап алганы.
5870 Жер кадамдап мол жүрүп,
Жетимиш күнү жол жүрүп
Ордосун⁹ көрдүк канынын,
Орчун Бээжин шаарынын,
«Не кылар экен бизди?» — деп.
Кара жандын камын жеп,
Карап турдук¹⁰ бүгүлүп,
Кан алдында жүгүнүп,¹¹
Карып жандан түңүлүп.
5880 Алты кытай, он калмак
Аскерден бөлүп куп тандап,
Казыналык нарынан,
Камдатып айдап баарынан,
Төөнүн баарын чомдотуп,¹²

¹ мээңкериген. Кыясы катчыдан кеткен механикалык ката. Туурасы— «меңкээриген».

² Ушул ыр сабынан кийинки 4—5-саптар арасында карама-каршылык, ойдун так эместиги бар. Кыясы калып калган саптар бар өңдөнөт. Кайсыл жерде, кандай сап жазылбай калган экендигин так көрсөтүү мүмкүн эмес. Түп нускада белги, же эскертүү жок.

³ бала чага.

⁴ түйшүк.

⁵ катыдыр.

⁶ оңбас.

⁷ сундуңы.

⁸ топтатып.

⁹ ордасын.

¹⁰ турдык.

¹¹ жүгүнүб.

¹² чомдатыб.

- Төө жарагын ондотуп,¹
 Казыналык малынан,
 Ар сонундун² баарынан,
 Алтын күмүш зарынан
 Аты улук Бээжин шаарынан
 5890 Жүктүн³ баарын арттырып,
 Жүндөн⁴ аркан тарттырып,
 Жүрөрдө⁵ бизге кеп айтты:
 «Алтай, Каңгай аралап,
 Аңгирени сыдырып,
 Ар жагы Эртиш дарыя бар,
 Соода менен кыдырып,
 Кашкарга кадам салыңар,
 Малдарындын баарысын
 Кара мал кылып алыңар.
 5900 Кан-Тоонун оюнда,
 Санар талаа боюнда
 Алтай деген эл бар — дейт,—
 Алты зубун калмактын
 Жердеп турган жер бар — дейт,—
 Так ошого каралдаш
 Түрктөн келген эл бар — дейт,—
 Ошол элдин ичинде
 Аты Жакып эр бар — дейт. —
 Баласы, атын⁶ — Манас — дейт,
 5910 Бабалары алаш — дейт,—
 Кандай экен баласы,
 Ал Жакыптын Манасы?
 Бузук болсо билгин — деп,—
 Эгер бузук көрүнсө
 Тирсегинен илгин — деп,—
 Насия мал бергин — деп,—
 Ар борумун⁷ көргүн — деп,—
 Аралап анык жүргүн — деп,—
 Ачып көзүң⁸ көргүн — деп,—
 5920 Бузуктугу⁹ чын болсо
 Мында кайтып келгин — деп,—
 Аныктап билсең кабарын
 Айтып бизге бергин — деп,—

¹ оңдатыб.

² сонындын.

³ жүктин.

⁴ жундөн.

⁵ жүрөрдө.

⁶ баласы алтын. Ыр сабындагы ыргактуулукту бузбаш үчүн манасчы өзү эле ушул түрдө айтышы толук мүмкүн.

⁷ форымын.

⁸ көзүн. Катчынын механикалык катасы, контекст боюнча туурасы — «көзүң».

⁹ бузыктыгы.

- Өтүрүк¹ сөз — өлгөн сөз,
 Жалган айткан жаман сөз,
 Убал кылбай бирөөгө,
 Укканыңды айтпагын,
 Көрмөйүнчө² көз менен
 Айтып келбе бу жерге
 Бирөө айткан сөз менен.
 5930 Бай — деп, айтты бабасын,
 Аралап Алтай талаасын,
 Аныктап билип баласын,
 Көз менен көрүп Манасын!»
 Урматтап бизди узатты,
 Көрмөк үчүн шу³ жакты⁴
 Кызмат кылып төөчүгө⁵
 Кыйладан бери жол жүрдүк,⁶
 Кызык жолду⁷ биз көрдүк.
 5940 Беш ай болду чыкканы,
 Кары-жашта бар бекен
 Бээжиндин шаарын укканы?
 Алты кытай башчысы —
 Сооданын жолун аччуусу.⁸
 Он калмак эле кошчусу⁹,
 Кызматкери биз элек,
 Кыйшыгы жок, түз элек.
 Кечээ күнү биз келсек,
 Бурулбай¹⁰ жолго түз келсек
 5950 «Ордодон¹¹ тышка чык — деди,—
 Айткан сөздү ук!» — деди,—
 Айткан сөзүн укпадак,
 Жолдон тышка чыкпадак.
 Жолду түзөп алыптыр,
 Жолго оюн салыптыр.
 Астыңкы төө жетелеп,
 Ордого кадам салганы,
 «Чык дегенди укпайт!» — деп,
 Томпоюн¹² колуна алганы,

¹ өтирик.

² көрмейинче.

³ шу. Ыр сабынын ыргагы бузулбас үчүн манасчы өзү эле «ушул» деген сөздү «шу», «шул» түрүндө айтуусу мүмкүн.

⁴ якты.

⁵ туечиге.

⁶ жүрдик.

⁷ жолды.

⁸ аччусы.

⁹ кошчысы.

¹⁰ бурулбай.

¹¹ ордадан.

¹² томпайын.

- 5960 Чоң чүкө¹ төөгө² жеткени
Шыйрагына тийгенде
Буту сынып кеткени.
Төөнүн буту сынган соң,
Төрөбүз³ өкүм⁴ кылган соң
«Кармагын!» — деди, баланы.
Калмактары жыйылып
Балага колду салганы.
Отуз киши жабылды,
Ошолордун баарысы
Өлтүрмөккө⁵ камынды.
- 5970 Кытайдын эң кыйыны
Балага каршы турганы,
Бала аны кучактап,
Көтөрүп жерге урганы,
Көөдөнүнөн⁶ бир басып,
Шол жерде башын жулганы,
Он алтысын өлтүрүп,
Ондонуп⁷ карап турганы.
Не кыларын билбейбиз
Энди бизди булары.
- 5980 Түндө бизди кондурду,
Конок⁸ кылып ондурду,⁹
Эндигисин билбейбиз
Кандай заман болорду».¹⁰
Сарттар айтып салганы,
Санап туруп бай Жакып
Акылынан таңганы:
«Эй, ага-ини болгон көпчүлүк
Анданарчы бу кепти,
Акыры мага түшүптүр¹¹
- 5990 Аябаган көп түлүк!
Алтымыш келген жашымды,
Акыры балам жутат бейм
Азапка калган башымды!
Бээжин бекем жер — деген,
Беш уруу кытай эл — деген,
Беттешкен аман келбеген.

¹ чүкө.² туге. Сөз «төө» делип окулат. Катчыдан кеткен механикалык ката. Контекст боюнча туурасы — «төөгө».³ төрөбиз.⁴ өким.⁵ өлтүрмөккө.⁶ гөүденинен.⁷ онданыб.⁸ конок.⁹ оңдырды.¹⁰ болурду.¹¹ түшибтир.

- 6000 Каканчындын калкы бар,
 Канча түркүн¹ алпы бар,
 Катылгандын баарысын
 Канын ичкен салты бар!
 Кылым журтка катылып
 Кыйынга калган экемин,
 Кандуу² журтка катыдып
 Калбага калган экемин,
 Кара башым калкалап
 Кайсы жакка кетемин?!
 Эсенкандын малы экен,
 Не сонуну³ бар экен.
 6010 Башкага тийип болорбу,⁴
 Баашага⁵ тийген оңорбу?!⁶
 Карага тийип болорбу,
 Канга тийген оңорбу?!
 Карап турган ага-ини
 Кандай кылсак эд болот,
 Калбайт деймин тукумум,⁷
 Бу кандай кыйын кеп болот?!⁸
 Муну айтып Жакып бай,
 Муңайып турду бир далай.
 6020 Акбалта чалы кеп айтат:
 «Ай, Жакып бай — деп, айтат,—
 Болсун бала — шок болсун,
 Шок болбосо жок болсун!
 Ак жазганың көрбөйбү,
 Ажалдуу жан өлбөйбү.⁸
 Кытай келип калганча,
 Кырып бизди салганча
 Азыр алып туралык,
 Абыдан малга туналык!
 6030 Алтайдын тоосун жөлөндүк,⁹
 Андан мурун соо бөлөк,
 Кыпкызыл канга бөлөндүк!¹⁰
 Беш айлык жолдо Бээжин бар,
 Бээжин бизди не кылар?!

¹ туркин.² канды.³ соныны.⁴ боларбы.⁵ башага. Буга чейин бул сөздүн уңгусу дайым «п» аркылуу («пашадан», «пашалыкты») жазылып келген (к. 5483-жана 5519-ырларды).⁶ оңарбы.⁷ тукумым.⁸ олбейби.⁹ жөлөндүк.¹⁰ бөлөндүк.

- Алты айлык жолдо Бээжин бар,
 Ант урган кытай не кылар?!
 Алты зубун калмагын,
 Аз болгондо төрт жүзүн,
 Балаң Манас жалмады,
 Алты айга жакын болуптур,
 6040 Қана, келип кырып салганы?
 Арууланып алардан
 Кутулар¹ шайман калбады.
 Кудай салса көрөбүз,
 Жазганына көнөбүз²,
 Кейип турбай курулай
 Кеңешиңер, жөнөйбүз»³
 Қарыясы Акбалта
 Қайрат айтып салганы,
 6050 Олтургандын баарысы
 «Оң сөз!»⁴ — дешип калганы.
 «Өлгөн жан кайта кобобу,⁵
 Өкүнгөн⁶ менен болобу.
 Кеткен жан кайта кобобу,
 Кейиген менен болобу.
 Сабыркоодон⁷ не чыгат,
 Сарсанааны⁸ коелу!»
 Балта чал сөзү токтолду,
 Ачууланып эр Манас
 6060 Атасын көздөй октолду:
 «Атаганат⁹ атаке,
 Акылыңыз канакер!
 Кудай салган ажалдан
 Кутулган¹⁰ жүргөн экенсиң,
 Куу дүйнөнүн түбүнө¹¹
 Куусан кантип жетесиң?
 Курулай корко¹² берсең сен
 Куураган бойдон кетесиң!
 Жалган дүйнө жай үчүн
 Жалтанган бойдон кетесиң,
 Бу жарык дүйнө түбүнө

6070

¹ кутылар.² көнөрбиз.³ жөнөйбиз.⁴ сөз.⁵ кобабы.⁶ өкинген.⁷ сабыркаудан.⁸ сары санааны.⁹ атиңана. Сөздүн мааниси белгисиз. Контекст боюнча бул жерде «аттиң гана», же «аттиң эле» же «атаганат» деген сөздөрдүн бири болушу керек эле.¹⁰ кутылган.¹¹ тубине.¹² корка.

- Чапкылап кантип жетесиң?
 Коркуп жүрүп, кор болуп
 Корлукка¹ көнгөн² экенсиң!
 Кансырап айтпай сөзүңдү
 Кандан кыстоо сөз келсе
 Кармап бергин өзүмдү,
 Кадыр Алда кудурет
 Канча дүнүйө мал берип,
 Ач кылыптыр көзүңдү.
 6080 Калмак, кытай биригип
 Кастыгы менде турбайбы,
 Калмактан коркуп калтырап,
 Кытайдан коркуп кылтылдап
 Жүрсөм³ кудай урбайбы!
 Эсенкандын өзүнөн,
 Кабарын угуп турамын
 Сарттардын айткан сөзүнөн,
 Қазынанын малы экен,
 6090 Калмак, кытай бириксе
 Кастыгы менде бар экен.
 Өлүүчү⁴ мениң өзүм — деп,—
 Өзүңөр угуп турдуңар⁵
 Сарттардын айткан сөзүн — деп,—
 Тагдырда⁶ кудай буюрса
 Жалгыз туума Манастын
 Тазалаарсың көзүн! — деп. —
 Төөлөрдү⁷ бөлүп алыңар,
 Дөөрүбөнөр⁸ баарыңар!»
 6100 Кырк беш төө жүк малды
 Кырк ата уулу эл алды.
 Он сартын бөлүп алганы,
 Олжого тунуп⁹ калганы.
 Ар кайсысы талашып
 Нар тазасын алыптыр,
 Баягы жилиги сынган кызыл нар
 Бай Жакыпка калыптыр.
 Нарды а жерге сойгону,
 Жүгүн¹⁰ чечип койгону.
 Жүгүн чечип караса

¹ корлыкка.

² көнгөн.

³ жүрсөм.

⁴ өлүчү.

⁵ турдыңар.

⁶ такдырда.

⁷ туелерди.

⁸ дорибөңөр.

⁹ тунуб.

¹⁰ жүгүн.

- 6110 Зумурут*¹, көөхар*² таш экен,
 Жубар бермет* кошо экен,
 Берки³ жүргөн кырк беш төө
 Баарысына тең келген
 Асыл дүйнө ушу экен,
 Кадырын билген караса
 Бир шаардын малындай
 Баркын билсе бош экен,
 Албарс* менен шам чырак,
 Буулум, доолон кошо экен.
- 6120 Төрт айгырга жүктөтүп,⁴
 Кийизге салып бүктөтүп⁵
 Бай Жакып алып жөнөлдү.
 Баргандардын баарысы
 Дүнүйөгө⁶ өмөлдү.
 Он эки жарым жашында,
 Отуз жигит калында,
 Жатсын Манас ушунда.
 Аны таштап салыңыз,
 Ногойдун Ороз⁷ уулунун⁸
- 6130 Кабарын угуп алыңыз.
 Орозду деген кишинин
 Он баласы бар экен,
 Ону⁹ бирдей караса
 Оңбогондой¹⁰ жан экен.
 Аксакалы Чагатай,
 Экинчиси Чегетей,¹¹
 Үчүнчүсү Көбөнтөй¹²,
 Төртүнчүсү Бөбөтөй,¹³
 Алтынчысы Бабатай,
 Жегинчиси Сабатай,
 Сегизинчиси Кабатай,
- 6140

¹ змрот. Сөздү «зымырот» түрүндө окууга да болот.

² көхр. Бул сөз мурда «көхер» түрүндө жазылган. (к. 155-сап ырды).

³ берги.

⁴ жүктөтүб. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁵ бүктөтүб.

⁶ дуниеге.

⁷ Ороз.

⁸ уулының.

⁹ оны. Сөздүн бул түрдөгү жазылышы буга чейин «аны» маанисинде окулган эле (к. 3387-сап ыр). Андай маани бул жердеги контекстке туура келбейт. Азыркы туура мааниси — «ону».

¹⁰ оңбагандай.

¹¹ чигетей.

¹² кобентай.

¹³ бобетей.

- Тогузунчусу¹ Тоботой²
 Онунчусу³ Ордобай,⁴
 Опол⁵ тоонун ар жагы,
 Орчун Даң-дун бер жагы,
 А да⁶ кыргыз баласы,
 Кирип-чыгып турганы
 Камус,⁷ Камар калаасы.
 Арандыны жайлаган,
 Атасы Ороз баш болуп,
 Алтымыш бээ байлаган.
 Алты — алтыдан болушуп,
 Ачууланса кай күнү
 Абыдан жатып өлүшүп,⁸
 Уштаганы жазылбай,
 Урушканы⁹ басылбай,
 Кармаганы жазылбай,
 Камашканы басылбай
 Беш-бештен болуп алышып,
 Белсенишип салышып,
 Бети-башын жарышып,
 Аны менен тим болбой
 Бек алдына барышып,
 Берип малын салышып,
 Береке кетип калышып.
 Атасы Ороз кан болгон,
 Алар өсө¹⁰ элегинде
 Караган канча жан болгон.
 Балдарынын шогуна,¹¹
 Сабырынын жбгуна
 Орозду карып кан болгон.*
 Ороздунун¹² иниси,
 Анын¹³ аты Бай болгон.
 Байдан эки бала бар,

¹ тогузынчысы.

² тобатай. Ушул адам аттары сунуш кылынган түрдөн башка үлгүдө болушу да мүмкүн: Чегетай, Көбөнтай, Бөбөнтай, Тоботай түрлөрүндө. Анткени, башка балдары Чагатай, Бабатай ж. б. аталышат. Ошону менен бирге эле сөздөгү катышкан үндүүлөрдүн ыргагы бузулбас үчүн Чегетей, Көбөнтөй, Бөбөтөй, Тоботой делиш да жокко чыгарылбайт.

³ онунчысы.

⁴ ордабай.

⁵ опал.

⁶ ода.

⁷ камыс.

⁸ өлүшүб.

⁹ урушканы.

¹⁰ өсө. Оозеки сүйлөөдө «өсө» түрүндө да айтыла берет.

¹¹ шогуна.

¹² Ороздының.

¹³ оның.

- Байкап кебин караңар.
«Қытайдын доору¹ ашты — деп, —
Қылым журт* бизден качты — деп, —
Мурунку² журттан айрылып,
Буларды кара басты!» — деп,
6180 Орозду менен Бай калган,
Опол тоосун³ жай кылган.⁴
Орозду менен жанаша
Бай жүрүшү⁵ тамаша.
Улуусу⁶ атын Бакай — дейт,
Нускалап угуп сөздү жейт.
Кичүүсү⁷ аты Тайлактыр,
Айылдын көөнүн⁸ жайлаптыр.
Байдын эки баласы
6190 Дүнүйө жыйып шайлаптыр.
Ороз уулу ээ⁹ кылбайт,
Мал — башына ээ болбойт,
Тарттырып шору¹⁰ кайнаптыр.
Алыс кетер арга жок,
Тарттырбаска дарман жок,
Ороз уулу тууганы
Оолактатып¹¹ муну кууганы.
Ондурбайт¹² — деп, буларды,
Ээ боло албай малына,
6200 Эми келди Байыңыз
Кашкар менен Жеркендин
Как ортосу шаарына.
«Жедик тууган токмогун¹³,
Жеркенге келип тойтоюн,¹⁴
Жеке кеткен Жакыптан
Жетип кабар жоктоюн!»¹⁵
Көйкапка кеткен Үсөндү¹⁶,

¹ дауры.² мурынгы.³ таусында. Сөздү «тоосунда» — деп окууга болот. Бирок андай маани контекстке так туура келбейт. Сөздүн туурасы — «тоосун».⁴ калган. Механикалык ката. Контекст боюнча туурасы — «кылган».⁵ жүриши.⁶ улысы.⁷ кичүсү.⁸ кеуниң.⁹ ие.¹⁰ шоры.¹¹ аулактатыб.¹² оңдырбайт.¹³ токмагын.¹⁴ токтайын.¹⁵ жоктайын.¹⁶ үсөндү.

- «Көрөмбү»¹ — деп, күсөдү².
 Бай Бакайга кеп айтат,
 «Балам, уккун — деп, айтат. —
 6210 Ороз уулу оңбоду³,
 Койгун десек болбоду,
 Кордогонун⁴ койбоду.
 Өздөрү да соо болбой,
 Өмдөгөнүн⁵ түк койбой,
 Эрестешип турушат,⁶
 Эки-үч күнү тим турбай
 Эрегишип урушат,⁷
 Арадан алты күн өтпөй,⁸
 Ач бөрүдөй⁹ жулушат.¹⁰
 6220 Белсенишип турушат,
 Беш күн өтпөй урушат.
 Камчы, таяк алышат,
 Кандайлыгын билбеймин,
 Карсылдашып калышат,
 Канын төгүп бир-бири.
 Кан алдына барышат,
 Қайтып келип калышат.
 «Бай балдары кайда? — деп,
 6230 Малың бери айда!» — деп,
 Балааны бизге салышат!
 Кашкар, Жаркен бакалап,
 Кара сууну¹¹ жакалап,
 Өз туугандан жат болуп,
 Өсөбүзбү¹² сарт болуп?
 Ороздунун балдары
 Өмдүгүн*¹³ койбойт ар качан,
 Өзөккө¹⁴ түшкөн¹⁵ дарт болуп.
 Тууганбыз десек болбоду,
 Душмандан бетер байлады,
 6240 «Бай балдары жалгыз — деп,—
 Басабыз!» — деп, ойлоду.

¹ көрөмби.² күсөди.³ оңбады.⁴ кордаганын.⁵ өмдөгөнүн.⁶ турышат.⁷ урышат.⁸ өтбөй.⁹ боридей.¹⁰ жулышат.¹¹ суну.¹² өсөбизби.¹³ өмдигин.¹⁴ өзөккө.¹⁵ түшкөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- Мал талашсак кокустан,
Бизге салат ойронду».¹
Атакеси Бай туруп,
Бир күнү муну ойлонду.
«Жеркен какыр жер экен,
Кашкарыңа карасак
Кайлаган кытай эл экен.
6250 Калмагы бар, сарты бар,
Кажылдап жаткан кем экен,
Караган менен каапырга²
Жакшылык кылбас эл экен.
Суусу булак, жери таш,
Баары душман, эли кас,
Мал багуучу³ жери ас.
Балам Бакай ойлонуп,
Башыңды алып мындан кач,
Масың тарап, көзүңдү ач!
6260 Алгын — деди — сөзүмдү,
Ачкын — деди — көзүңдү.
Сары-Колдо⁴ калды тууганың,
Зардабына чыдабай
Зарыгып келип турганым,
Аз болгон соң атадан
Абыдан мениң курганым.⁵
Эки балам сен болдуң,
Эмгектүү⁶ карган⁷ мен болдум.⁸
Ороздунун он уулу,
6270 Ойло,⁹ балам, сен муну,
Биздин малды алгандан
Бүткөндүр¹⁰ деймин өз күнү¹¹.
Жашың жетти он сегиз,
Жайытта малың куп тегиз,
Аттар жалдуу, төө семиз.
Ат току¹², балам, минейин,
Айбалтам белге илейин,
Алда — деп, — жолго кирейин.

¹ ойранды.² кафирга.³ багычуу.⁴ Сарколда. Оозеки сүйлөөдө «Сарколдо» түрүндө айтылат.⁵ корганым. Кыясы катчыдан кеткен механикалык ката. Адатта, бул сөз буга йин «курганым» түрүндө эле жазылып келген.⁶ эмгекти.⁷ карга. Катчыдан кеткен механикалык ката. Контекст боюнча туурасы -- рган».⁸ болдым.⁹ ойла.¹⁰ бүткендир. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.¹¹ куну.¹² токкы.

- Алтайдын тоосун чалайын,
 Ары чети, угушум¹,
 6280 Шыйкуу деген жер бар — дейт,
 Чын ошого барайын.
 Ыраактап кетер жер барбы?
 Ынтымак санаар² эл барбы?
 Боору жазы жай барбы?
 Баш калкалаар бай барбы?
 Кенже Жакып инибиз,
 Кечпейт ко мында күнүбүз³,
 Өлүү⁴ бекен тирүүбү,
 Тирүү болсо Жакыбым
 6290 Жалгыздыктан зарланып,
 Ыйлагандын бириби?
 Бар болсо байкап билейин,
 Башымды кошор⁵ бекен? — деп,
 Бар кудайдан тилейин.
 Өлгөнү болсо көрөйүн,
 Өкүрүп кайра жөнөйүн.⁶
 Балдарым, сага эп болсо,
 Алтайдын тоосун аралап,
 Азыр бир барып көрөйүн».
 6300 А сөздү айтып Бай турду,
 Акылын айтып жай турду.
 Баласы Бакай кеп айтат,
 «Барыңыз, ата! — деп, айтат: —
 Болот — деп, угам эли бай,
 Малга жакшы, жери жай.
 Өзүбүз жерин чалалык,
 Ошондо жакшы жер болсо
 Ороздуга⁷ кабар салалык,
 Аларды⁸ да чакырып,
 6310 Кашыбызга алалык.
 Быйыл он үч жыл болду,
 Бай Жакып белин бууду⁹ — деп,
 Уктум¹⁰ эле уламыш
 Чыйырдынын катыны

¹ огышым.

² салар. Сөз сызылып салып, башка сыя менен үстү жагына «санар» — деп оң-долгон. Оңдоо контекстке туура келет.

³ күнибиз.

⁴ өли.

⁵ кошар.

⁶ жонейин.

⁷ Ораздыга.

⁸ Оларды. Сөздүн ушул түрдө жазылышы мурда «олорду» делип окулган эле. Бул жерде контекст боюнча «аларды» делиш туурараак.

⁹ буды.

¹⁰ уктым.

- Шакан эркек тууду — деп,
 Ошондогу баргандан,
 Ат чабышкан балдардан,
 Барып келдик анда — деп,
 Олжо алышкан чалдардан,
 6320 Ошондо мен уккамын
 Ойноп жүргөн балдардан.
 Башка Жакып болбосо,
 Байкай турган бир кеп ко,
 Бөлөк¹ Жакып Болбосо,
 Ойго² алышың сизге эп ко.
 Баргын, ата, көрүңүз,³
 Алтай деген кайда? — деп,
 Айныбасын көөнүңүз».⁴
 6330 Бакай айтып салганы,
 Маакул болду бармакка,
 Бай жөнөлүп⁵ калганы.
 Күдүрлөгөн⁶ бор* менен,
 Күпүлдөгөн⁷ шор менен,
 Жетиген кыям* жол менен,
 Эки конуп арага,
 Алтымыш тогуз жашы бар,
 Бай жолуна салыптыр.
 6340 Үчүнчү күндө түш ченде
 Мелтиреген бир⁸ жапан*⁹
 Чөлгө¹⁰ келип калыптыр,
 Арык казган алты миң
 Элге келип калыптыр.
 Өөдө-төмөн¹¹ өткөндү¹²
 Өмөлүп кармап алчуу экен,
 Өзүнө арык каздырып,
 Атын союп салчуу экен.
 Башкарганы арыкты
 Басаңкул аттуу сарт болгон,
 Баскан менен тургандын
 6350 Жүрөгүнө¹³ дарт болгон.

¹ бүлөк.² ойга.³ көриңиз.⁴ көүниңиз.⁵ жонелиб.⁶ күдирлеген.⁷ күпүлдөгөн.⁸ бу. Сөз ушул түрдө, мааниде айтылышы да мүмкүн. Бирок контексттеги мааниге «бир» деш тагыраак туура келет.⁹ ябан.¹⁰ чөлгө.¹¹ оде томен.¹² өткенди.¹³ жүрегине.

- Ал арыкты каздырган,
 Абалда¹ шайтан аздырган
 Нескара деген дөө² болгон,
 Көлүгүнөн*³ айрылып,
 Көп адамдар жөө болгон.
 Атын союп — көлүгүн,⁴
 Арыктын таштайт кырына
 Адамдардын өлүгүн.
 Кетмен чаап шакылдап,
 6360 Башчы болгон Басаңкул
 Басылбай сүйлөп бакылдап,
 Мандикердин*⁵ баарысы
 Бая Басаңдан коркуп калтылдап,
 Байкуш Бай муну билбеген,
 Барып калды салпылдап.
 Чалга көзүн салганы,
 Чапа кармап алганы,
 Жер чалам — деп — желигип,
 6370 Бай балаага калганы,
 Балдарын ойлоп зарланды.
 Байдын атын союшту,⁶
 Байкуш⁷ кылып коюшту.⁸
 Кетмен берди колуна,
 Кебинин кара соңуна.
 Чалга арык каздырып,
 Чарчадым десе түк болбойт,
 «Чап бачым!» — деп, шаштырып.
 Эки жарым күн болду,
 Чалдын аты ким болду?
 6380 «Чарчадым, эми болдум!» — деп,
 Чал суналып тим болду.
 «Чал жыгылды көргүн — деп, —
 Арыктын сүйрөп кырына,
 Топурак⁹ үйүп¹⁰ көмгүн!»¹¹ — деп,
 Кырга сүйрөп салганы,
 Жерди чалам — деп, келип,
 Кызыкка бу чал калганы,

¹ ауылде.

² до.

³ көлигинен.

⁴ көлигин.

⁵ мандикердин.

⁶ сойышты.

⁷ байгош.

⁸ койышты.

⁹ топырак.

¹⁰ үйүп.

¹¹ көмгин.

- 6390 Көндөйүндө¹ кырчындын
Көөдөнү² ачык калганы.
Көрүп жаткан көзү бар,
Көкүрөктө³ эси бар,
Багын ачып кудайын
Башына бак конуучу⁴ кези бар.
Арык ээси Нескара,
Андап угуп, сөз кара.
Чабдар аты бар экен,
Ээси менен сүйлөшүп,
Эс үйрөтчү⁵ мал экен.
Аты болуп сүйлөөчү,⁶
- 6400 Ажына менен жин болуп,
Алты шайтан бар экен.
Караса көзгө илинбес,
Кармаса колго билинбес,
Нескараны колдогон
Элүү балбан дөөсү⁷ бар,
Эртели кечти эки убак,
Азгырып айткан сөзү бар.
Көрүнбөйт анын көзүнө,
Көрүнбөсө⁸ мейли — деп,
Ишенет анын сөзүнө.
- 6410 «Алтындан бутту*⁹ куйгун¹⁰ — деп,—
Ар качан башынды ургун¹¹ — деп,—
Алда деген нак ушу,
Айтканын кылып тургун — деп,—
Жарлыгы жалган түк болбойт,
Жаман — деген — жан оңбойт,¹²
Жамандык келген күнүндө¹³
Жалынып келсең чоң колдойт.¹⁴
Бут куйдуруп¹⁵ бултуйтуп,¹⁶
Эки ууртун¹⁷ дулдуйтуп,¹⁸
- 6420

¹ көңдөйүндө.² көүдөнү.³ көкүрөктө.⁴ конуучу.⁵ үйрөтчү.⁶ сүйлөчү.⁷ дөсү.⁸ көрүнбесе.⁹ бутту.¹⁰ куйгун.¹¹ ургун.¹² оңбайт.¹³ күнүндө.¹⁴ колдойт.¹⁵ куйдырып.¹⁶ бултуйтып.¹⁷ ууртын.¹⁸ дулдытып.

- Алтындан кылган башыны,
 Осмодон¹ куюп² кашыны,
 Көөхардан³ кылып көзүнү,
 Көркүн⁴ ондоп өзүнү.
 Сары алтындан бой кылып,
 Зебер зардан*⁵ кол кылып,
 Инжиден*⁶ сайып, тиш кылып,
 Жыргатчуудай иш кылып.
 Эрди — мурду⁷ зумуруд⁸,
 6430 Эртели-кечти кызматын
 Эрикпей кылып отурат.⁹
 Айтканыбыз болот — деп,
 Ал шайтандар кутурат.¹⁰
 Дөө, шайтан, жин болду,
 Колдон¹¹ согуп¹² кудай — деп,
 Жөөлүгөн¹³ мында ким болду?!
 Аны ошо жерге таштаңыз,
 Аттын кебин баштаңыз.
 6440 «Эр Нескара дөө — деди,—
 Өзүң мага ээ — деди,—
 Өлбөй турган камынды
 Ушу баштан же — деди,—
 Алып аткан алышын,
 Анык ырас билемин
 Ай талаада калышын.
 Айткан кебим бу — деди,—
 Алып аткан алышын
 Ак-Суудан чыккан суу — деди. —
 6450 Алтай тоону¹⁴ жердеген
 Түмөндөгөн¹⁵ жылкы бар,

¹ осмадан.

² куйыб. Сөздү сырткы окшоштугуна карап «куюп» — деп окууга болор эле. Бирок андай маани контекстке так туура келбейт. Анткени, осмону кашка куйбайт, коет. Кыязы «коюп» — деген эле сөздү катчы ушул түрдө жазган өңдөнөт. Балким, механикалык ката кетирилиши да мүмкүн.

³ көхрдан.

⁴ көркин.

⁵ зыбыр хирдан. Бул чет сөз башка жерлерде, адатта, «зебер зар» түрүндө айтылат.

⁶ жинжидан.

⁷ эрди мурды.

⁸ зымрод.

⁹ отырат.

¹⁰ кутырат.

¹¹ колдан.

¹² согыб.

¹³ жөөлиген.

¹⁴ тау. Сөздү жазылыш формасына карап «тоо» деп окуу жөндүү. Бирок контекст боюнча бул жерде «тоону» делиш туура болмок. Кыясы катчы «тоону» дегенди ушул түрдө жазган.

¹⁵ түмөндөгөн.

- Айдап бери куу — деди. —
 Аркаңан салат ошондо
 «Ногой!» — деген чуу — деди.
 Ошо чуунун¹ ичинде
 Толо элек азыр күчүнө²
 Манас — деген бала бар,
 Эсиңе муну сала бар.
 Отуз нөкөр³ кашында,
 Быйыл он үч жашында,
 6460 Аземил суунун башында.
 Тийип жылкы ал — деди, —
 Артынан келген куугунга⁴
 Тиктеп көзүң сал — деди,
 Ал жылкынын ээси,
 Жакып аттуу⁵ чал — деди. —
 Жакыпты коюп, баласын,
 Жалгыз туума Манасын
 Куткарбай кармап ал — деди.
 6470 Куткарып ийсең курудун,⁶
 Жалганы жок мунумун⁷.
 Качырып ийсең кайгырдың,
 Кара жандан айрылдың.
 Балтыр эти толо элек,⁸
 Балбан чагы боло элек,
 Умтулуп⁹ уруш сала элек,
 Уруштун ыгын ала элек,¹⁰
 Чаң көзүнө толо элек,
 Чабышка камбыл боло элек¹¹.
 6480 Уюган¹² чаңга кире элек,
 Уруштун ыгын биле элек.
 Ушу күндө тутпасаң,
 Урушуп аны жутпасаң,
 Оер¹³ эки көзүңдү,
 Ойлонгун¹⁴ менин сөзүмдү,
 Акырында ал Манас
 Ойрон кылар өзүңдү.»

¹ чуунын.² күчине.³ нөкөр.⁴ куугынга.⁵ атды.⁶ курыдың.⁷ муңымын.⁸ толалек. Оозеки сүйлөөдө «толалек», же «толалек» түрүндө айтыла берет.⁹ умтылыб.¹⁰ алалек. Оозеки сүйлөөдө «алалек», же «алалек» түрлөрүндө айтыла берет.¹¹ болалек. Жогоруда 6476-сап ырда сөз «боло элек» түрүндө жазылган. Оозеки сүйлөөдө «болалек» түрүндө айтыла берет.¹² уйыган.¹³ ояр.¹⁴ ойлангын.

- Аны уккан Нескара,
Алды-артынды тез кара.
«Манасты барып сой — деди,—
6490 Айдап келип жылкысын
Арыкчыга кой — деди. —
Арык казган сойсун¹ — деп,—
Адамдын баары тойсун² — деп,—
Эгер тийсе колуна
Манастын көзүн ойгун»³ — деп,
Чабдар ат болуп сүйлөдү,
Нескараны бийледи.
Алданын көргүн ишини,
6500 Айдап чыкты Нескара
Алты миң ашык кишини
Мандикердин баарысын,
Жашы менен карысын
Жалгыз бала Манаска,
Кадыр Алда билбейби
Кандай кылар ишини.
Кулундардын⁴ баарысы
Кара кулак* болду — деп,
Кур аттар*⁵ майга толду — деп,
6510 Ырандын башы солду⁶ — деп,
Кулан-Жайлоо,⁷ Куу-Тезге
Жылкы салчу бир кезге,
Көктөмүнүн⁸ артында,
Көргүн Жакып салтына,
Көзү жетпейт адамдын
Чыны менен калпына.
Жайлоосу⁹ Жашыл-Көл экен,
Өлкөгө*¹⁰ барып конору¹¹
Кулан-Жайлоо бел экен,
6520 Күн жүрүш¹² жагы — түштүгү¹³
Куу-Тездин ою дээр экен.
«Кулан-Жайлак барам — деп,—
Кабарсыз калды балам — деп,—

¹ сойсын.² тойсын.³ ойгын.⁴ кулундардын.⁵ аттарга. Механикалык ката. Контекст боюнча туурасы — «аттар».⁶ солду. Сөздүн туура жазылышы — «солуду». Бирок «солду» түрүндө да айтыла берет.⁷ кулан жайлау.⁸ көктемениң.⁹ жайлаусы.¹⁰ өлкеге.¹¹ конары.¹² жүрүш.¹³ түштиги.

- Малым менен баламдан
 Барып кабар алам» — деп,
 Туучунак менен болкоюп,¹
 Абаңыз Жакып золкоюп²
 Атына минип алыптыр,
 Аралдан чыгып барыптыр.
 Алты күнү жол жүрүп,
 Ангирге барчу жол менен,
 Алты миң ашык кол менен
 Нескара жолго салыптыр.
 Эл карасын көргөндө
 Эси чыгып бай Жакып
 «Бул эмине шумдук?!» — деп,
 Көрүнбөстөн³ калыптыр.
 Жалгыз-жарым жан болсо,
 Сурасам экен сөзүн — деп,
 Алиги көргөн аскердин
 Артына көзүн салыптыр.
 Жалгыз-жарым жан жүрсө,
 Карап көзгө илсем — деп,
 Кандай жүргөн черүү⁴ — деп,
 Кабарын сурап билсем — деп,
 Акмалап көзүн салыптыр,
 Алты миң аскер кол менен
 Алар өгүп кетип калыптыр.
 Өткөнүн⁴ Жакып көрүптүр,
 Кайыңдынын Алты-Суу,
 Бу кошун⁵ шондой өрүптүр,⁶
 Аскердин арка жагынан
 Элес-элес бир караан
 Эми Жакып көрүптүр.
 «Жалгыз-жарым жан экен,
 Жалгыз жүргөн бу да бир
 Мээнеттүү⁷ мендей чал бекен?
 Ким экенин билейин,
 Кебин угуп тилейин».
 Аны таштай салыңыз,
 Арыкка көмгөн⁸ Бай байкуш
 Андан кабар алыңыз.

1 болкайыб.
 2 золкайыб.
 3 көринбөстөн.
 4 өткенин.
 5 кошын.
 6 эрибтир.
 7 менатты.
 8 көмгөн.

- Бая, чабдар ат кебин урганын,
 Нескара тындап турганын
 Көмүүдө¹ Бай чал көрүптүр,
 Азыркысын алардын
 Қылганына көнүптүр.²
 Көбөктө³ калган Байыны,
 Көргүн анын жайыны.
 6570 Өзүнүн күүлөп⁴ шайыны,
 Суурулуп⁵ кумдан чыгыптыр,
 Чабдар ат айткан сөзүнү
 Шашпай жатып угуптур.
 Элин айдап Нескара,
 Жакыптын жылкын алууга,
 Арыкчыга сойгузуп,⁶
 Ачкаларын тойгузуп,⁷
 Мындай иш кылып салууга
 Арбып-дарбып дүрбөшүп,⁸
 6580 «Аттан, болгун, жүр!» — дешип,
 Айтканын⁹ баарын угуптур,
 Адамдын баары кеткен соң,
 Аш бышымга¹⁰ жеткен соң
 Көмгөн жерден чыгыптыр.
 «Союп койду атымды,
 Кимге айтам — деп, — датымды,
 Керейин — деп, — чатымды,
 Качып мындан кутулуп,
 Кетейин — деп, — акыры»
 6590 Жан жакка көзүн салыптыр,
 Жаргак деген колотто¹¹
 Алты качыр, төрт эшек
 Бая, аламанда¹² элден калыптыр.
 Качырды кармап алууга
 Бай барпайып барыптыр,
 Этекке¹³ конок салыптыр,

¹ көмүдө.² көнүптүр.³ көбөктө.⁴ күүлөб. Оозеки сүйлөөдө «күүлөп» түрүндө айтыла берет.⁵ сурылыб.⁶ сойгызыб.⁷ тойгызыб.⁸ дүрбөшиб.⁹ айтканын. Сөздүн контексттеги туура айтылыш үлгүсү — «айтканынын». Ырдын ыргак талабы, манасчы өзү эле ушул түрдө айткан дешке негиз бар.¹⁰ пышымга.¹¹ колотда.¹² аламандан. Кыясы катчыдан кеткен ката. Контексттеги маани боюнча туурасы — «аламанда».¹³ этеке. Оозеки сүйлөөдө сөз ушул үлгүдө айтыла берет. Мындан нары бул түрдөгү уңгу менен мүчө бирдей тамгадан тургандыгын сүйлөөдө бири сыйлыгышып түшүп калып айтылуучу учурлардын баарында атайын эскертилип олтурбастан эле контекст боюнча туурасы берилет.

- Энтелеп Байың барыптыр,
 Качырлардын бирөөнү
 Эптеп кармап алыптыр.
 Арык казган адамдын
 6600 Элүү — кыркы калыптыр,
 Эң учунда¹ арыктын
 Алар эңиш жакка барыптыр,
 Байдын эптеп чыкканын
 Баятадан көрбөй калыптыр,
 Качыр кармап жүргөндө²
 Карасын көрө салыптыр.
 «Кайдан келген адам — деп, —
 Келген экен бир жактан
 6610 Бу ууру кылчу арам — деп, —
 Кууп кармап алам!» — деп,
 Кужулдашып келатыр,³
 Азы бала, көбү⁴ чал,
 Аңгемесин көрүп ал.
 Алардан качып озунуп,
 Ак куудай мойну созулуп,⁵
 Бай кыраңга⁶ чыгыптыр.
 Экөө-үчөөн⁷ таш менен
 Кырдан уруп жыгыптыр.
 6620 Кайра кетчү жолуну
 Арыкчы тозуп алыптыр,
 Аргасы жок Байыңыз
 Аскердин арка жагынан
 Наалып жолго салыптыр:
 «Бу жолумдан⁸ кечейин,
 Аскердин арка жагынан
 Бура тартып нетейин,
 Эл карасын көргөнчө
 Ээрчип кошо кетейин.
 Көрүнбөйүн⁹ көзүнө,
 6630 Жолу каткан аскердин
 Жолукпайын¹⁰ өзүнө».
 Ошону ойлоп Байыңыз,
 Оңолор¹¹ эми жайыңыз.

¹ учунда.² жүргөндө. Оозеки сүйлөөдө ушул үлгүдө айтыла берет.³ келетир.⁴ көби.⁵ созылыб.⁶ кыраңга.⁷ экеу уцеун.⁸ жолымдан.⁹ көринбейин.¹⁰ жолыкбайын.¹¹ оңалар.

- Качырды коюп кулакка,
 Кары чал келет бу жакка¹.
 «Бу кандай жүргөн черүү? — деп,—
 Кай тараптын эли? — деп,—
 Каяктын каны, беги? — деп,—
 Кабарын уксам деги» — деп,
 6640 Бай Жакып көзүн салыптыр.
 Кол артынан бир караан
 Шашкелик* жерден көрүнгөн,
 Жакып күйүп, эринген.
 Туучунак менен жол тозуп,
 Сурайын— деп, жолгошуп²
 Жакып бай каршы желгени,
 Анда салам бизде жок,
 6650 Мөндү* — деп, салам бергени.
 Буурул сакал бу Жакып,
 Ал ак сакал экен келгени,
 Келген жерден а дагы
 «Амансызбы?» дегени.
 «Аман-эсен, баатыр,— деп,—
 Аты-жөнүн³ ким болот,
 Айт жөнүндү⁴ акыр?»— деп,
 Бай сурады Жакыптан.
 Жакып шондо кеп айтат,
 «Жайым ушу — деп айтат: —
 6660 Башкы атам Байгур болгон — дейт,—
 Башына дөөлөт конгон — дейт. —
 Экинчи атам Бабыр кан,
 Эгемдин ишин ойлонсом⁵
 Эсим ооп, болом таң!
 Үчүнчү атам Түбөйдү,⁶
 Түмөндөп⁷ эли көбөйдү.⁸
 Төртүнчү⁹ атам Көгөйдү¹⁰,
 Көгөйдөн тууган Ногой — деп,—
 Ногойдун уулу мен элем,
 Он жетимде жашымда
 6670 Ата-энемден айрылып,
 Айдоого¹¹ кеткен кем элем.

¹ аякка.

² жолкошыб.

³ аты жониң.

⁴ жониңди.

⁵ ойлансам.

⁶ Тубейди.

⁷ түмөндөб.

⁸ көбөйдү.

⁹ төртинчи.

¹⁰ Көгөйдү.

¹¹ айдауга.

- Котондун¹ куйган оюнда,
 Соошан² көлдүн³ боюнда
 Бөйөндүн уулу Чаянды,
 Мусаапыр болуп бу башым,
 Чаянга келип таянды.
 Башымды бердим малайга,
 Кызматын кылдым далайга.
 6680 Соошан көлдө⁴ жай алдым,
 Ал Чаян, Бөйөн⁵ өлгөн сон,
 Быйыл отуз жыл болду,
 Алтайдын тоосун таяндым.
 Атым Жакып « — дегенде,
 Айтып кабар бергенде
 Бай бакырды» — баа — деди,—
 Өткөн экен дүнүйө ай,
 Өмүрдүн⁶ баары аа — деди.—
 Он жетиде сен элең,
 6690 Эне-атаңа эркелеп,
 Эштеме билбес неме элең.
 Жыйырмада жылас мен элем,
 Жыргалда жүргөн неме элем.
 Куйругу⁷ болсом⁸, жал элең,
 Куруп калсын дүнүйө ай,
 Ойноп жүргөн бала элең.
 Көзүм болсо көргөнүм,
 Көргөндө жалгыз эрмегим,
 Өөдө болсом өбөгүм,⁹
 6700 Алдейлеген¹⁰ бөбөгүм,¹¹
 Тайгылганда жөлөгүм,¹²
 Тар курсақта жатканым,*
 Талашып чүкө атканым.
 Айдоосу¹³ менен улуктун¹⁴
 Айрылып калып тумуктум.¹⁵
 Камоосу¹⁶ менен каапырдын

¹ котандын.² Саушаң. Бул топоним манасчынын айтуусунда «Соошаң» — дегенден башка да «Суушан», «Шоошаң», же «Шуушан» болушу мүмкүн.³ көлдин.⁴ көлдө.⁵ боен.⁶ өмүрдүн.⁷ куйрыгы.⁸ болсам.⁹ өбегим.¹⁰ алдайлеген.¹¹ бөбегим.¹² жөлөгүм.¹³ айдаусы.¹⁴ улыктын.¹⁵ тумыктым.¹⁶ камаусы.

- 6710 Каралдым Жакып сен кетип,
 Кабыргама батырдың.
 Туушаң бааша¹ тушунда,
 Туш-тушка бөлүп ушунда,
 Ногойдун уулун² бөлгөнү,³
 Ойрон жаным өлбөдү,⁴
 Ошондон⁵ бери заркырап,⁶
 Ушубу көзүм көргөнү?!
 Күйөрүн⁷ Байың мен элем,
 Сенден⁸ калып айрылып,
 Күлкү болгон кем элем.
 Он жетинде бөлүндүн⁹,
 Ойлонсом жашым төгүлдүм,¹⁰
 6720 Каралдым сенден айрылып,
 Кабыргам мурда сөгүлдүм!¹¹
 Чарчасам минер бурагым,*
 Ташка бассам туягым,
 Жоого¹² кийсем¹³ кыягым,*
 Жобогонуң көп белем
 Карым калган сыягың.
 Кубанды бүгүн жүрөгүм,
 Ойлосом сени жүдөдүм.
 Көрдүмбү, Жакып өзүңдү?
 Чын айттыңбы, Жакып — деп?»¹⁴
 6730 Айгайды Байың салганы,
 Агасы Байды көргөндө
 Ал атынан түшүп калганы,
 Айгайды бийик салганы.
 Айрылганы алардын
 Алтымыш жылча болуптур,
 Аккан жашын караса,
 Коюнуна толуптур:

¹ паша.
² уулын.
³ бөлгөнү.
⁴ олбеди.
⁵ ошандан.
⁶ заркырап. Ушул түрдө айтылышы мүмкүн. Ошону менен бирге эле «зыркырап» делиши да ыктымал. Мааниси бир.
⁷ күйөрүн.
⁸ сенде. Катчыдан кеткен ката. Контекст боюнча туурасы — «сенден».
⁹ болондиң.
¹⁰ төгилдим.
¹¹ сөгилдим.
¹² жауга.
¹³ кесем. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туурасы — «кийсем».
¹⁴ Ушул ыр сабынан кийин бир сап ыр жазылбай калган өңдөнөт. Анткени, сүйлөм — ой бүтпөй калган. Контекстке караганда жазылбай калган ыр сабы болжол менен да бир айтчы сөзүңдү, же кайталачы сөзүңдү — деген мүнөздө, аяккы сөзү «сөзүңдү» делүсү абзел.

- 6740 «Жакама таккан тумарым,*
 Жазылар бекен кумарым?!
 «Көрөр¹ күнүм болорбу?»
 Көп зарланып сурадым!
 Алтымыш жылдан бер жакка
 Айрылышып арданган,
 Агага ини кошулуп,²
 Ай талаада зарланган,
 Аман-эсен көрүшкөн³
 Аларды арбак сүйгөн⁴ кандай жан!?
 Бай олтуруп кеп сурайт,
 «Балаң барбы?» — деп сурайт,
 6750 Баяндап аны көп сурайт.
 Жакып «Балам бар — деди, —
 Жараткан* болсун жар — деди. —
 Бишарат* берген түштө⁵ — деп, —
 Жашы барды бу күндө⁶
 Таамай он үчтө⁷ — деп. —
 Эл-журтумдун⁸ жогунан
 Дүнүйө мага тар — деди, —
 Дагы эки келиниң
 6760 Бойлорунда⁹ бар — деди. —
 Келиниң бар боюнда,
 Кененем деймин оюмда.»¹⁰
 Анда туруп Бай айтат,
 Жакыбына жай айтат:
 «Карганда бала көрүпсүн,¹¹
 Кайгы менен жүрүпсүн,¹²
 Калдайган талаа жер жатат,
 Мунун калкын кайда сүрүпсүн?»¹³
 Ээн экен жери неткен? — деп, —
 6770 Мунун эли кайда кеткен? — деп. —
 Бетеге белде булаган,
 Элиги ээн сулаган.»
 Жаңы келген байыңыз
 Жакыптан жайын сураган.

¹ көрөр.

² кошмалыб.

³ көришкен.

⁴ сүйгөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁵ түштө.

⁶ күндө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁷ үчдө. Ыр сабында стилдик мүчүлүштүк да кезигет. Мурдагы ыр сабынын түзүлүшүн эске алганда бул сөз «үчкө» болушу керек эле.

⁸ журтымдын.

⁹ бойларында.

¹⁰ ойымда.

¹¹ көрибсиң.

¹² жүрибсиң.

¹³ сурибсиң.

- «Мен келгени бу жерге
Жайытка малым толду — деп,—
Так отуз жыл болду — деп,
Ээн экен мурун жер,
Жерди айтайын уга бер:
Мен жаңыдан келгенде
6780 Ат түтөгүп¹ жыгылат
Аркан бою желгенде.
Адыр-адыр жерлери,
Артмак улуу белдери.
Адырдын чөбү² суюлуп,³
Аркары кумдай куюлуп,⁴
Аркары киши тааныбайт,
А түгүл, арыздуу⁵ адам наалыбайт.
Будур-будур жерлери,
6790 Буруш-буруш⁶ белдери,
Мында⁷ жок экен элдери.
Будурдун⁸ чөбү суюлуп,⁹
Бугусу¹⁰ кумдай куюлуп,
Бугусу киши тааныбайт,
Бу түгүл мундуу¹¹ киши наалыбайт.
Жерим эркин, жай болдум,
Илая шүгүр*¹² кудайга,
Жергемден озгон¹³ бай болдум.
Алың кандай, аба? — деп,—
6800 Айтып бергин мага — деп,—
Эй, бербердигер¹⁴ кудурет
Бердиби бала сага? — деп,—
Алда бербей койгон сон
Адамга недир чара» — деп,
Бай Жакып сурап калганы.
«Эки эркек балам — деп,—
Эрмек кылган карам — деп,—
Эбактан бери ажырап,
Элден тынбайт санаам — деп,—

¹ түгөтүб. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

² чөби.

³ суйылыб.

⁴ куйылыб.

⁵ арызды.

⁶ бурыш-бурыш.

⁷ мунда.

⁸ буйдыбы.

⁹ сойылыб. Катчынын катасы. Бул сөз сап жогоруда эле (6786-сап) «суйылыб» (суюлуп) түрүндө жазылган. Контекст боюнча туурасы — «суюлуп».

¹⁰ бугысы.

¹¹ мунды.

¹² шүгир.

¹³ озган.

¹⁴ берведигер.

- 6810 Он эки уруу кыргыздын
Олутун¹ жоктоп² кыйналдым,
Аларды³ санап ыйладым.
Кенже иним Жакып дегенде
Күндө үч убак ыйладым,
Күйүттөн⁴ жанды кыйбадым,
Ошондон⁵ бери бир жүрүп,
Ороздуну⁶ сыйладым.
Кан эле, карып болгону,
Балдарынын зарпынан,⁷
- 6820 Бат урушкан дартынан
Кайгыга кармап* толгону,⁸
Бек эле, бейпай болгону,
Балдарынын дартынан
Мээнетке кармап толгону.
Орозду жүрөт «ойбой! — деп,—
Ойроттун калың чагында,
Ошондо өлүп койбой!» — деп,
Сексенге жетти жашы — деп,—
Сексейген аппак чачы — деп,
Сен дегенде зарланып,
6830 Зел болот кара жашы» — деп,
Бай сүйлөдү баарысын
Бай Жакып укту⁹ наалышын.
«Баянын айт — деп,—тим эле,
Баландын аты ким эле?»
Жакып сурап салганы.
«Бир балам аты — Бакай — деп,—
Бир балам аты — Тайлак» — деп,
Бай берди минтип жообун,
Аларды аман көрсөм! — деп,
6840 Бай Жакып кылды тообун.¹⁰
Бай сурады Жакыптан,
Байкуш болгон эки жан,
Жай сурады, «тим — деди,—
Жакып сенин жанагы
Жалгызың аты ким? — деди.
Байга Жакып кеп айтат:

¹ олытын.² жоктаб.³ оларды.⁴ күнитден. Қатчыдан кеткен ката. Контекст боюнча туура келүүчү сөз — «күйүттөн».⁵ ошандан.⁶ Ораздыны.⁷ зарфынан.⁸ толганы.⁹ укты.¹⁰ тауабын.

- 6850 «Жалгыз көргөн бир балам,
Жардам берсин бир Алдам,¹
Аты Манас!» — деп, айтат.
Аны уккан соң Бай айтып:
«Айткан оозго толуптур,
Аты жакшы болуптур!
Ата-баба арбагы,
Колдой көргүн арбак!» — деп,
Кол көтөрүп салганы.
Эзилишкен эки чал,
Эси кеткен Байыңдын
Эсине түшө² калганы,
Өлтүрөм³ — деп, Нескара
6860 Манас — деген баланы
Алты миң аскер кол баштап,
Аңгире⁴ жолго* салганы.
«Издеп чыгып өзүндү,
Көрөмбү — деп, көзүндү,
Эки жарым күн жүрүп,
Алтай жолго салганым,
Арык казган Нескара,
Жолдо учурап⁵ калганым.
Жол боюнда жатыптыр,
6870 Андабай шорум катыптыр.
Көргөн жерден өзүмдү,
Карайлатып көзүмдү,⁶
Айтсам укпайт сөзүмдү.
Союп алып атымды,
Шорду⁷ абыдан катырды.
Кетмен берип колума,⁸
Кетмен менен бат чап! — деп —
Кекетип турду соңумда,⁹
6880 Керилип кетмен салганым,
Бир күн бүтүн чапкылап,
Эртесинде түш ченде
Күйүгүп¹⁰ жатып калганым.
Күркүрөшүп¹¹ сүйлөдү,
Өлдү чал — деп сүйрөдү.

¹ алдем.² туше.³ олтирем.⁴ аңгире.⁵ учыраб.⁶ көзүмди.⁷ шорды.⁸ колыма.⁹ соңымда. Сөздү жазылышына карап «соңунда» — деп окуу жөндүү. Бирок контекстке караганда туурасы — «соңумда». Кыясы катчы ката кетирген өңдөнөт.¹⁰ күйигиб.¹¹ күркирешиб.

- 6890 Казган арык сыртына,
 Арыкка салган кырчынга
 Жатыптырмын далдайып,
 Эстен танып шалдайып.
 Өлдү — деп, мени көрүптүр,
 Өңкөй талдын ичине
 Топурак менен көмүптүр.¹
 Көчүк² жагым басылып,
 Көкүрөгүм³ ачылып,
 Жарым күндө эс алып,
 Жан жагымды карасам
 Жаадай чабдар аты бар,
 Жагалдуу кара тону* бар,
 Алаңгир жаа* асынган,
 Азезил* шайтан мас кылган,
 6900 Нескара деген эр экен.
 Эгер беттешкен киши соо калбас,
 Бейли катуу неме экен.
 Аты менен тилдешкен,
 Азезил менен кенешкен,
 Аярлыгы бар экен,
 Азезил ага жар экен.*
 Казып аткан арыгын
 Кайрылбады, таштады.
 Алты миң ашык адамын
 6910 Аңгире⁴ жолго баштады.
 Манас деген ким? — дедим,
 Же башта жайын билбедим.
 Суурулуп чыгып турпактан,⁵
 Су буюрар⁶ — деп, бу жактан
 Качыр кармап алганым,
 Каркап алты күн болду,
 Каңгып жолго салганым.
 Колдун түшүп артынан,
 Көрүнбөдүм⁷ аларга
 6920 Бая чала⁸ өлтүргөн дартынан.
 Эл караанын көрөм — деп,

¹ көмүптүр.

² көчүк.

³ көкирегим.

⁴ аңгире. Сөз 6864-сапта «аңгире» түрүндө жазылган.

⁵ турпактан. Сөздүн контексттеги мааниси — «топурактан», «Топурак» — деген сөздү катчы «топырак» түрүндө жазат (к. 6386-сап ыр). Бул жерде манасчы өзү эле сөздү ушул түрдө айткан. Бул ушул сөзгө уйкашкан кийинки саптагы «бу жактан» — деген сөздөрдөн көрүнүп турат.

⁶ буйрар. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁷ көрүнбедим.

⁸ чал. Контекст боюнча туурасы — «чала».

- Эл караанын көрбөсөм¹
 Эми ачкадан өлөм — деп,
 Кайгыланган кезимде
 Кагылайын каралдым,
 Сен көрүндүн² көзүмө,
 Манас! — деп, тикти казатын,
 Ынангын ушу сөзүмө!»³
 Бай айтты, Жакып агасы,
 6930 Муну уккан соң Жакыптын
 Зирилдеди жакасы.
 Аттаналы, чабалы,
 Айылды ылдам табалы,
 Ары-бери камданып,
 Адам жыйып алалы!
 Аны ойлонду Жакып чал,
 Ашыкканын карап ал.
 Жетимиш үйлүү кыргызын
 Жетип кабар салыптыр.
 6940 Жаныдан келген тууганы,
 Бай Жакыпты мааналап
 Бир жыл болгон турганы,
 Алтымыш беш⁴ түтүнү,
 Каңгы — деген калк эле,
 Каңгылардын ичинде
 Чегиш — деген алп эле.
 Уругу кыргыз калчадан,
 Ушунда бар канча жан.
 Угузуп⁵ кабар салыптыр,
 6950 Уйгу-туйгу⁶ баарысы,
 Убарага калыптыр,
 Узак жолго барсын! — деп,
 Бая, карып калган Балтаны буйруп салыптыр.
 Бая, манжудан келген калмагы
 Эки жүз токсон түтүндү,⁷
 Немесин койбой күтүндү.
 Ошпур менен Саламат,

¹ көрбөсөм.

² көриндиң.

³ созиме.

⁴ алты беш. Бул жерде же сөз калып калган, же туура эмес жазылган. Анткени, ушул турушунда ыр сабы ыргагын жоготуу менен башка саптарга окшобой калган. Контекстке караганда ыр сабын — «алты — бештей түтүнү» — дешке болор эле. Бирок экинчи саптагы «каңгы деген калк эле» — дегенге караганда алты-бештей дешке болбойт. Беш түтүн адам «калк» делбейт болчу. Ошондуктан, «алтымыш беш» делиш жөндүү.

⁵ угызыб.

⁶ уйгу туйгы.

⁷ түтүндү.

- Олорго¹ түштү алаамат.
 Балта чал байкуш кетиптир,
 6960 Алты күндүк жолдорго²
 Арага конбой жетиптир,
 Жолдогу³ түрктүн баарына
 Кабарын айтып өтүптүр.
 Казактын ары четине,
 Эдил, Жайык бетине,
 Аягы Барскан, Сарканга
 Барып кабар салганда
 Түрктүн баары дүркүрөп,
 Күнөс балбан күркүрөп,
 6970 Атка минип алыптыр.
 Камбардын уулу Айдаркан
 Казактан чыккан мыкты жан,
 «Баарыбыз түрктүн уулу — деп,—
 Көптүрбөйлүк⁴ муну — деп,—
 Лоптон⁵ келген кулду⁶ — деп,—
 Ондурбайлык⁷ муну!» — деп,—
 Жүргөнү⁸ чынжыр жол* болуп,
 Селдей каптап булар да
 6980 Сегиз миндей кол болуп,
 Жүрө⁹ турсун ушулар
 Алты күндө, беш күндө
 Араң жетер ушулар.¹⁰
 Адашкан бойдон кетиптир,
 Нескараны ээрчиген
 Алты миң аскер кишилер
 Бай Жакыптын Кең-Арал
 Аягы менен өтүптүр,
 Эки күнү жол жүрүп,
 Жол жүрсө да мол жүрүп,
 6990 Маңгулдун журтун басыптыр.
 Жайытта жаткан жылкысын

¹ оларга. Сөздү «аларга» — деп окуу жөндүү эле. Бирок бул жерде манасчы өзү айткан үлгү «олорго» — дешке негиз бар. Анткени, мурдагы ыр сабы «о» менен башталган сөз болгондуктан, ыргактуулукту күчөтүү максатында айтуучу сөздү «алар» эмес, «олор» түрүндө айтуусу толук мүмкүн эле.

² жолдарга.

³ жолдагы.

⁴ көптүрбөйлүк.

⁵ лобдан.

⁶ кулды.

⁷ оңдырбайлык.

⁸ жүргени.

⁹ жүрө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹⁰ ушулар. Сөз «ушулар» деп окулат. Кеп анда эмес. Бир сап жогорудагы аяккы сөз «ушулар». Сагымбайга мүнөздүү белгилерди эске алганда бул түрдөгү кайталоо болбос керек эле. Балким, ушул жерде башка сөз айтылып (мисалы: «тугу бар»), аны катчы жаңылыш жазып алышы да ыктымал. Бирок бул жоромолду негизги текстке киргизген жокпуз. Анткени, ишенимдүү түрдө ушундай деп айтуу кыйын.

- Тийип алып качыптыр,
Айдап жолго салыптыр.
Аны көргөн маңгулдар:
«Улуу¹ черүү кол экен,
Адам арбын, мол экен,
Алдыргандын шору экен!»
Жайсаңбай деген² бай экен,
Так ошондо Жайсаңда
7000 Он миң жылкы бар экен,
Оңбогондой мал экен.
Оодарып тийип алыптыр,
Ойбойду³ ээси салыптыр.
Ар тараптан чапкылап,
Ким экенин биле албай,
Же бирөөнөн⁴ сурап тил албай,
«Кандай жүргөн кол? — дешип,—
Аркасынан чабалык,
Андан кабар табалык!»
7010 Маңгулдуктар⁵ жыйылып,
Беш жүз адам болуптур.
Ат салышып* акырып,
Айгайлашып бакырып:
«Ким болосуң⁶ элинер?
Кидирбей⁷ айтып беринер,
Жоологонун⁸ ким эле?
Жообунду⁹ айт — деп,— тим эле,
Издегенин ким эле?
Ишинди айт — деп,— тим эле!»
7020 Айгайды алар салганы.
Арык башчы Басаңкул:
«Бай Жакыптын баласы,
Кайда болот айтыңар
Байгур уулу Манасы?
Издегени шол — деди,—
Шону¹⁰ издеген кол!» — деди.
Анда булар кеп айтат:

¹ уулы. Жазылыш формасына карап сөздү «уулу» — деп окуу керек эле. Бирок контекстке караганда туура маани — «улуу».

² деген. Катчы «н» тыбышын калтырып кеткен.

³ ойбайды.

⁴ бирөөнөн.

⁵ маңгулдуктар.

⁶ болосуң.

⁷ кидирбей. Катчыдан ката кеткен. Контекст боюнча туура маани берүүчү сөз — «кидирбей».

⁸ жаулаганың.

⁹ жобуңды. Сөздүн уңгусун катчы мурда «жауаб» (к. 8-б. кара сөз), ал эми ушул маанидеги сөздүн өзүн «жауабыңды» (к. 2948-сап ж. б.) түрүндө жазып келген эле.

¹⁰ шоны.

- 7030 «Кулан-Жайлоо, Куу-Тезде
Манас, Жакып бу кезде.
Жакып — деген атасы,
Манас — деген уулу бар,
Бу жүргөн жандын чатасы.
Аны үчүн жылкыны алба — деп,—
Азапка бизди салба — деп,
Айтыңар — деди — кебинди,
Аскер башчы бегинди,
Бизде бар болсо алгын — деп,—
Мурунтан калган кегинди!»
- 7040 Жайсаңбай айгай салганы,
Угуп алып Басанкул,
Эр Нескара¹ кытайга
Жайын айтып барганы.
«Биз Дарыядан чыктык жол менен,
Алты мин төрт жүз кол менен.
Бу бай Жакыптын өзү го,
Бизди алдап айткан сөзү го.
Жашырып таштап Манасын,
Катып коюп баласын.
- 7050 Бай Жакыпта болбосо,
Башкада мындай мал болбойт.
Жылкынды берем — деп, туруп,
Жылуу² — жумшак кеп уруп,
Мойнуна курук³ салалык,
Бортоңдогон⁴ бу чалдын
Өзүн⁵ кармап алалык.
Болбо Жакып өзү — деп,—
Жакып деген мен эмес,
Бу, бизди алдап айткан сөзү» — деп,
7060 Нескара акыл чыгарды.
Бая Басанкул чалы кеп айтып,
«Амал менен бу чалды
Кармаса болот» — деп, айтып,
Аскерден чыгып алганы.
Антип-минтип алар да
Алты жүз болуп калганы.
Басанкул аны көргөңү,
Бай Жайсаңга жөнөдү.
«Айдабайлы жылкынды,

¹ Назар. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча сөз «Нескара» жөнүндө бара жатат.

² жылы.

³ курык. Сөздүн туура айтылышы жана жазылышы — «укурук». Бул жерде ыргын ыргагы бузулбас үчүн манасчы өзү эле сөздү «курук» түрүндө айткан.

⁴ бортоңдаган.

⁵ өзүн.

- 7070 Ачпайлы — деп, — уйкунду,¹
 Чачпайлы — деп, — мүлкүндү,²
 Жайсаңбай жакын кел — деди, —
 Сенин кылган кызматын
 Жакыптын уулу Манасты
 Таап, кармап бер!» — деди.
 Анда Жайсаң кеп айтат,
 Ачууланып бек айтат:
 «Келген сенин жолунда,³
 Ушу жактын тоолорун⁴
 Көргөн кишин жок беле
 Алты миң аскер колунда.⁵
 Калган сенин артыңда,
 Каттыла албайм, коркомун⁶
 Бала Манас баатырга.
 Кармап берер каруум жок,
 Айдап берер алым жок,
 Жылкы түгөл жыпжылас
 Айлымды чаап кетсең да
 Кармап берер табым жок!»
 Ушуну айтып Жайсаңбай,
 7090 Карап турду жайма-жай.
 Айтканын угуп алганы,
 «Бери келгин, бастыр!» — деп,
 Басаңкул айтып салганы.
 «Каныңызга барыңыз,
 Менин айткан сөзүмдү
 Кабар айтып салыңыз.
 Алар жылкыңды алдыңыз,
 «Бери келгин мага» — деп,
 Не асылып калдыңыз?»
 7100 Муну айтып Жайсаңбай,
 Бура тартып калганы.
 Кууп кармап алам! — деп,
 Кутурган⁷ кул Басаңкул
 Атына камчы салганы.
 Бура тартып Жайсаңбай,
 Колун көздөй качыптыр,
 Кууп келген Басаңды
 Таноо⁸ деген бир калмак,
 Тозуп туруп Басаңды

¹ уйкыңды.
² мүлкүңди.
³ жолыңда.
⁴ тауларын.
⁵ колында.
⁶ коркамдын.
⁷ кутурган.
⁸ танау.

- 7110 Колок¹ менен атыптыр.
Коркурап барып жыгылып,
Басаңкул өлүп жатыптыр.
Басаңкулдун² өлгөнү,
Өлгөнүн көзү көргөнү,
Башчы болгон Нескара
Жайсаңбайга жөнөдү.
Карап турган калың кол,
Адамы анын кумдан мол,
Төрт миң төрт жүз калганы,
7120 Эки миңи ат коюп,
Ат койсо да бат коюп,
Аламан уруш салганы.
Алиги турган алты жүз,
Атышарга жери түз,
Жазайылды* жаткырды,
Төө мылтыктын* бир жүзүн,
Күркүрөтүп³ аттырды.
Төө мылтык үнү күркүрөп,
Эки⁴ миң барган аскердин
7130 Тула бою дүркүрөп,
Кайра качып калганы.
Каарданып Нескара,
Чаптарга камчы салганы.
Чаң⁵ уюду абага,⁶
Алты миң аскер бирдей тең
Чабуул коюп калганы.
Көптөп⁷ чабуул койгон соң
Чыдай албай Жайсаңбай
Чыга качты айлынан.
7140 Токтоло⁸ албай Жайсаңбай
Тоого качып жөнөдү,
Толуп⁹ аткан дайралык
Айылга кирип өмөлдү.
Кыз-келинин кармашып,
Дүнүйөгө¹⁰ жармашып,
Олжолорун¹¹ талашып,

¹ колак.² басаңкулдын.³ күркиретиб.⁴ эңи. Катчыдан кеткен жаңылыштык. Контекст боюнча туура келүүчү сөз —

«эки».

⁵ уйыды.⁶ хауага.⁷ көбтеб.⁸ токтала.⁹ толык. Сөздү «толук» — деп окууга болот. Бирок андай маани бул жердеги контекстке туура келбейт. Туура келүүчү сөз — «толуп».¹⁰ дүниеге.¹¹ олжаларын.

- Орчунун¹ сен алдын — деп,
Орондошуп² сабашып.
7150 Алган мурун жылкыны,
Артып-тартып мүлкүнү³,
Чала кытай Нескара,
Чабылды Жайсаң бечара.
Кармаарын билип шекинип,
Качты Жайсаң бир тоого,
Токойго кирди бекинип,
«Кармап шону сойбой!»⁴ — деп,
Нескара жүрөт өкүнүп.
Катындар ыйлап чуркурап,
7160 Балдары ыйлап чыркурап,
Колго түшпөй⁵ калганы
Кокту, жылга, тоо, ташка
Качып кирди быркырап.
Айлына кирген дарыялык
Элүүдөй киши өлтүрүп,
Элдин көбүн бүлдүрүп,⁶
Олжону арбын алышты,
Онуп⁷ жыргап калышты.
Ошо күнү конушту,⁸
Ою менен болушту.⁹
7170 Канды булоо¹⁰ болушуп,
Кара малдан союшуп,
А күнү антип жатканы,
Олжого¹¹ кабат батканы.
Эртенки¹² күндө аттанып,
Эрдемсинип шаттанып,
Он бешке толгон жаштуудан,
Олоңдой¹³ кара чачтуудан,
Көчтөн¹⁴ чыккан көрктүүдөн,¹⁵

¹ орчынын.

² ораңдашыб.

³ мүлкүни.

⁴ сойбай.

⁵ тушбей.

⁶ бүлдириб.

⁷ оңыб.

⁸ конышты.

⁹ болышты.

¹⁰ канды-булау. Ушул эле маанини билдирген сөздөр мурда «канды булан» (канды булоон) — түрүндө жазылган эле (к. 4721-сап). Сөздөрдүн эки түрү тең айтыла берет. Манасчынын өзүнө кайсыл түр таандык экенин так белгилөө мүмкүн болбогондуктан эки түр тең тексттеги үлгүдө калтырылды.

¹¹ олжага.

¹² эртеңи.

¹³ олаңдай.

¹⁴ көчтөн.

¹⁵ көрктиден.

- 7180 Көмкөрө¹ кундуз бөрктүүдөн²
 Жүз отуз кыз алыптыр.³
 Эмчеги тикчей, эти арык,
 Эң чегер* бойлуу,⁴ кара каш,
 Эптүү,⁵ сулуу келинден
 Эки жүз түшүп калыптыр.
 Төөлөрүн⁶ бакыртып,
 Эшектерин акыртып,
 Уй мөөрөдү⁷ күнгүрөп,⁸
 Кой маарады дүнгүрөп,⁹
 Кишинетип жылкысын,
 7190 Кишилерин байлатып,
 Жылдырып малын айдатып,
 Ангире¹⁰ жолго салыптыр.
 Бара турсун жол менен,
 Нескара баштуу¹¹ зор менен.
 Аны таштап салыңар,
 Алыста Эсенканыңар,
 Эл бүлүнсө¹² түк билбейт¹³...
 Маңгул, казак, түрк уулу
 7200 Көтөрүп алып көп тууну,
 Эми жолдон көрүп ал
 Кулак тунган көп чууну.
 Бай Жакып кабар салыптыр,
 Аккула менен болкоюп,
 Ак найза колдо койкоюп¹⁴
 Накери* бутта чойкоюп,¹⁵
 Тегеректен¹⁶ жыйнатып,

¹ көмкөре.² бөрктиден.³ калыптыр. Сөз «калыптыр» — деп окулат. Бирок ал маани бул жердеги контекстке толук туура келбейт. Анын үстүнө «калыптыр» деген сөз кийинки сапта бар. Ошон үчүн бул жерде «алыптыр» делүү оң. Андай маани контекстке толук туура келет.⁴ бойлы.⁵ эбти.⁶ туелерин.⁷ муреуди.⁸ күнгиреб.⁹ дүнгиреб.¹⁰ ангирен. Сөз мурда «ангере» (к. 6912-сап), «ангире» (к. 6864-сап) түрлөрүндө жазылган эле. Бардык учурларда контексттеги маани бир эле.¹¹ башты.¹² булинсе.¹³ Ушул ыр сабынан кийин жазылбай калган ыр сабы бар өңдөнөт. Анткени, ой бүткөрө айтылбай, сүйлөм бүтпөй калыптыр. Канча сап ыр түшүп калганын жана алар кандай үлгүдө экенин айтуу кыйын.¹⁴ койкайыб.¹⁵ чойкайыб.¹⁶ төгөрөктөн. Сөз манасчы тарабынан «төгөрөктөн» түрүндө айтылышы да мүмкүн.

- Төрт жүз аскер алыптыр,
Төрөм, төрөм, төрөм! — деп,
Тегеректеп калыптыр.
- 7210 Ала байрак*, куу найза*
Шоодураган¹ көйкашка,*
Кан Жакыптын кашында
Қары менен чалдардан,
Қайраты жок балдардан
Эки жүзү бир башка.
Алты жүздөй кол менен,
Алмалуу² кыя жол менен,
«Атым Манас, билбейсин,
Алтайлыктын түркүнөн³
- 7220 Алдырып ийчү⁴ ким дейсиң?!»
Аны айтып акырып,
Аскердин алдын кайра жапырып,
Жазайылды жаткырып,
Күлдүрмамай*⁵ мылтыкты
Күркүрөтө⁶ аттырып.
Күлдү колун жапырып,
Күлдөн⁷ бетер сапырып,
Нескаранын аскерин,
Эрдемсиген көп элин
- 7230 Жолун бууп алыптыр,
Жоболоңду салыптыр.
Өтөрүнө⁸ жолу жок,
Ары жактан караса,
Өмөлүп келген колу жок,
Алты миң төрт жүз колу бар,
Алардын арбын шору бар,
Алмалуу деген жолу бар,
Арстан Манас алыптыр,
Айкырыкты салыптыр.
- 7240 Жарым күндөй болгондо
Қамбардын уулу Айдаркан,
Алтай казак калкынан
Ашкере баатыр бу бир жан,
Күнекер балбан күркүрөп,
Наймандардан Карабек
«Атаңдын көру кумарлык,

¹ шаудыраган.

² алмалы. Сөз «алмалуу» — деп окулат. Бирок мааниси алма өскөн жол эмес,
«Алмалуунун кыл жолу» — дегенди туюнтат, б. а. «Алмалуу» жер аты.

³ түркинен.

⁴ ийчу.

⁵ күлдирмамай.

⁶ күркирете.

⁷ күлден. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁸ отерине.

- Урушчуу¹ болсо кайда?» — деп, —
 Найзанын учу² чабышып,
 Адамдын башы кагышып,
 7250 Кырк жигиттин башы экен,
 Он алтыда жашы экен,
 Көкчө³ — деген баласы,
 Айдаркандын салдырган
 Ак-Калаа — деген калаасы,
 Аты Көкчө коюлган,⁴
 Айбатын көргөн адамдын
 Көрсө көөнү тоюлган,⁵
 Ак тасмадай чоюлган,⁶
 Алымсейит дегенин
 7260 Астына баштап алыптыр,
 «Көкчө — деген менмин — деп, —
 Сен, көпсүнүп⁷ кайдан келдин? — деп, —
 Жеке-жеке-жеке!» — деп,
 Жекеге чыгып туруптур.
 Анын жекесине келе албай,
 Кытайды кудай уруптур,
 Камалып карап туруптур.
 Арка жактан карасаң,
 7270 Бу да маңгул баатыры,
 Үйшүн⁸ деген акырып,
 Үстүнө темир кийинип,
 Чыга келди бакырып.
 Бир жүз он беш киши бар,
 Ар бир сонун иши бар.
 Үмөт⁹ чыкты жол менен,
 Эки жүз ашык кол менен,
 Жайсаң жандап алыптыр.
 Бир миң беш жүз кол болуп,
 Артын алды оролуп,¹⁰
 7280 Алты-Шаар адамы
 Кетпес болду оңолуп.¹¹
 Күнөс балбан күңгүрөп,¹²
 Күрсүсүн сүйрөп дүңгүрөп,

¹ урышчы.² учы.³ Көкчө.⁴ койылган.⁵ тойынган.⁶ чойылган.⁷ кобсиниб.⁸ үшин. Катчыдан кеткен каталык өндөнөт. Адатта, бул адам аты «Үйшүн» —

делет.

⁹ Умет.¹⁰ оралыб.¹¹ оңалыб.¹² күңгирөб.

- 7290 Сегиз миң аскер кол барып,
Селдей жайнап мол барып,
Курчап-курчап алыптыр,
Ак-Кыянын белесин
Атасы Жакып кашында,
Он үч жарым жашында,
Дөөлөт кушу¹ башында
Манас тозуп калыптыр.
Кампас — деген калаадан,
Қаражой деген талаадан,²
Калмак менен кытайдын
Как ортосу арадан
«Қанча мыкты болсоң да,
Куткарбаймын балаадан!»
Муну айтып буластап,
7300 Даң-даң — деген бир балбан³
Урушканын⁴ сойлоткон,⁵
Уларбоз атын ойноткон,⁶
Устундардан⁷ улаткан,
Учуна⁸ болот сулаткан,
Урган жоосун⁹ кулаткан
Узун найза колунда,
Қазандай болгон чоң күрсү
Қармап алып колуна,
Қарабады соңуна,
7310 Қачырып келип калганы,
Аны беттеп карасаң
Күнөс балбан барганы.
Күнөс барды күркүрөп,
Көргөндүн¹⁰ бою дүркүрөп.
Найзаларын көтөрүп,
Атка камчы салышып,
Ээринин¹¹ кашы — деп,
Эт жүрөктүн¹² башы — деп,
Қачырып найза шилтеди.
Төшкө¹³ найза так этип,

¹ кушы.² даладан.³ балбаны. Алгач «балбан» — деп жазылып, бирок катчы өзү эле өз колу менен сөздү «балбаны» — кылып ондогон. Контекст боюнча жана ыр сабындагы ыргак бузулбас үчүн мурдагы үлгү эле туура.⁴ урушканын.⁵ сойлаткан.⁶ ойнаткан.⁷ устындардан.⁸ учына.⁹ жаусын.¹⁰ көргөндин.¹¹ иериниң.¹² жүректин. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.¹³ түшке. Сөздүн мындай түрдө жазылышы мурда «түшкө» маанисинде окулган

- 7320 Чарайнага* шак этип,
Тирешип карап турушту,
Көргүн сонун жумушту.
Найзадан арга болбоду,
Күрсүнү¹ колго толгоду²
Күрсүнү күүлөп³ алышты,
Күркүрөшүп чабышты,
Күндүк жерге* угулуп,⁴
Калканга катуу тийгенде
Чакылдаган табышы.⁵
- 7330 Күрсүнү белге салышты,
Күркүрөшүп бир-бирин
Качырышып калышты.
Жакасына жармашып,
Ажыдаардай арбашып,
Эки балбан кармашып,
Эңишүүгө⁶ жетишти,
Тирешип экөө⁷ тартканда
Бакайынан* аттары
Жерге кирип кетишти.
- 7340 Каарын⁸ бойго салганы
Капастыктын балбаны
Кайран Күнес баатырды
Аттан жулуп алганы.
Калайык карап турганы,
Айлантып келип Күнөстү⁹
Алып жерге урганы.
Күнес өлдү¹⁰ таң болуп,
Тийген жери чаң болуп,
Кызыл жаян кан болуп,
7350 Чарайнасы дат болуп,
«Күнөс өлгөн жери» — деп,
Ошол жерге ат болуп,
Кыйын дөөсүн¹¹ сойдум¹² — деп,—

эле (к. 944-сап). Бул жерде ал маани туура келбейт. Контекст боюнча туурасы — «төшкө».

¹ курсини.

² толгады.

³ күүлөб. «күүлөп» — деген маанидеги сөз мурда «куулеб» түрүндө жазылган эле (к. 6571-сап.).

⁴ угылыб.

⁵ таушы. Сөздүн бул түрдө жазылышы мурда «доошу» маанисинде окулган эле (к. 1932-сап). Бул жерде жогорку ыр сабындагы ушул сөзгө уйкашуучу сөз «чабышы» делгенине караганда манасчы сөздү «табышы» катары айткан дешке негиз бар.

⁶ эңүүшиге.

⁷ экеү.

⁸ кахарын.

⁹ Күнести. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

¹⁰ олди.

¹¹ дөсин.

¹² сойдым.

- Кыргызды каран койдум¹ — деп,
 Кайраттуусун² сойдум — деп,—
 Калмагын каран койдум — деп,
 Атым Даң-даң, билгин — деп,—
 Ажалынды сагынган
 Адам болсоң келгин!» — деп,
 7360 Айгайын азыр салганы.
 Аны көрүп акырып,
 «Айдаркандап!» — бакырып,
 Көкчө жөнөп калганы.
 «Ойбай,³ балам, койгун — деп,—
 Көзүмдү менин ойдуң!»⁴ — деп,
 Айдаркан жетти акырып,
 Баласына бакырып,
 Жеткирбеди Даң-даңга.
 7370 Айдаркан жетип барганда
 Көкчө мырза кеп айтып,
 «Көт жагымдан не чаптың,
 Эй, атаке?» — деп, айтып,
 Токтоп тура калганы.
 Майданга кирген баланы
 Айдаркан тосуп алганы.
 «Балтыр этиң толо элек,
 Балбан күчүң боло элек,
 Жүрөк этиң толо элек,
 7380 Жүткүнөр кезиң боло элек,
 Койгун, балам, барба — деп,—
 Жолобогун⁵ ага!» — деп,
 Айдаркан айтып салганы.
 Аны көрүп эр Көкчө
 «Атамдын кеби акыл — деп,—
 Андай болсо маакул» — деп,
 Бура тартып калганы,
 Бул аскерге барганы,
 Кайтарып ийип баланы,
 Айдаркан баатыр калганы.
 7390 Каракөк атын моюндап,
 Качырып каршы жеткени.
 Уларбозун⁶ моюндап*,
 Малакайды коюндап*,

¹ койдым.² кайраттысын.³ ойбай. Сөздү манасчы өзү ушул түрдө айткан дешке негиз бар. Анткени, Айдаркан казак, каармандардын улутуна карата айрым сөздөрдү пайдалануу Сагымбайдагы мүнөздүү белги.⁴ ойдың.⁵ жолабагын.⁶ уларбозын.

- 7400 Атка камчы салыптыр,
Найзаны колуна алыптыр,
Качырган бойдон эр Дан-дан
Айдарканга барыптыр,
Каары¹ менен багыптыр.
Качырып найза саларда
Акылга толук Айдаркан
Найзасын кагып калыптыр.
Найзасы жерге сайылды,
Асабасы жайылды,
«Көргөзөйүн² барымды!»
Күүлөнүп келип чоң Дан-дан
Айдаркандын найзанын
Учуна келип сайылды.
Эр Айдаркан турушун,³
Көөдөнгө⁴ найза урушун,⁵
7410 Бир урганда найзаны
Бүтүрдү⁶ минтип жумушун.
Ооздон⁷ найза салыптыр,
Моюндун⁸ баарын талкалап,
Шилиден чыга калыптыр.
Болжолу⁹ жок Айдаркан
Ушу жерде Дан-даңды
Ойрон кылып салганы.
Дагы чыкты кытайдан
Көдөң¹⁰ деген балбаны.
7420 А дегенде найзаны¹¹
Айдарканга салганы,
Айбатынан чыдабай,
Камбардын уулу Айдаркан
Кайра качып калганы.
Карап алып ошону
Аккуланы моюндап,
Томогону¹² коюндап,
Манас чыкты бакырып,
«Бай Жакып!» — деп чакырып,

¹ кахары.² көргөзөйүн.³ турушын.⁴ гөүдөнгө.⁵ урушын.⁶ бүтүрдү.⁷ ауздан.⁸ мойындын.⁹ болжалы.¹⁰ Көдөң.¹¹ Ушул саптын үстү жагындагы «Көкчеге найза са, Айдарканга найзаны» — деп жазылган эки сапты туура жазылбаган үчүн катчы өзү сызып салган.¹² томаганы.

- 7430 Желекти желге жапырып,
 Жекеге чыкты качырып.
 Жеткен жерден Көдөндү¹
 Тебетейдей учуруп,²
 Көмө³ жанчып өткөнү.⁴
 Көт жагынан кытайдан
 Ыраңшоо⁵ балбаны
 Ыргап найза алганы,
 Таталашып каапырлар⁶
 «Баары кайрат шондо!» — деп,
- 7440 Бакырыкты салганы.
 Ага каршы Манас⁷ да
 Аккула атын чуратты,
 Бир урганда найзаны
 Ыраңшоону кулатты.
 Ыраңшоо калды жыгылып,
 Чаңга башы тыгылып.
 Этеги башка жабылды,⁸
 Каапырды⁹ сайып өткөндө
 Канжыгадай кара кан¹⁰
- 7450 Найзасына жабылды.
 Аны көрүп кытайдын
 Акылы баштан жаңылды.
 Шаңмусаар дегени,
 Шашпай турган эрени,
 Шалтаң — деген аты бар,
 Шаңы бийик каркыбар.
 Шалтаңга¹¹ камчы салыптыр,
 Алаңгир жаа,¹² сыр жебе,*
 Жебесин кездеп алыптыр.
- 7460 Качырган бойдон эр Манас
 Каарданып¹³ жеткени,
 Ашыккан бойдон Манасты

¹ Көдөнди.

² учырып.

³ көмө.

⁴ өткени.

⁵ Ыраңшау.

⁶ кафирлар.

⁷ «Ага каршы Манас». Бул ыр сабы жөнөкөй эле сүйлөм болуп калган. Сагымбайдын айткан ыр ыргагына окшобойт. Кыясы, жазып жатканда сөз түшүп калган. Саптын ыргактуулугун сакташ үчүн «да» же «эр», «шер» ж. б. сыяктуу сөздөрдүн биринин болушу зарыл.

⁸ чабылды. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча бул жерде туура келүүчү сөз — «жабылды».

⁹ кафирди.

¹⁰ Караган. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹¹ Шалпанга. Ушул эле сөз жогорку ыр сабында «Шалтаң» — деп, берилген.

¹² жав.

¹³ кахарданыб.

- Алыс атып салганы.
 Коломсокко*¹ кол салып,
 Қолуна тартып ок алып,
 Киричине* чалганча
 Коюп Манас кеткени,
 Баатырлығы эмей неткени,
 Башын түшүп кескени.
 7470 Шалтан атын алганы,
 «Урушка² бата бергин!» — деп,
 Байга тартып салганы.
 Бай тулпарын алганы,
 «Бар кудай жардам берсин!» — деп,
 Батасын берип салганы.
 Аны көрүп Алты-Шаар
 Айгайлап ыйлап калганы,
 Аны көрүп чыдабай,
 7480 Арданган бойдон Нескара
 Чабдарга камчы салганы,
 Мусулман³ жакка бет алып,
 Чабуул коюп калганы.
 «Атаңдын көрү каапыр,— деп,—
 Акыр заман башыңа
 Түшүрөйүн⁴ акыр!» — деп,
 Аккула камчы салганы,
 Ак сакалдуу бир адам
 Аскер жактан кошулуп,
 7490 Кошо жөнөп калганы.
 Нескаранда ээси бар,
 Эбактан бери жар болгон
 Элүү төрт дагар* дөөсү бар,
 Ажына жини алтымыш,
 Азезил бири жетөөсү⁵.
 Астыңкы кошо чапканы
 Аты Кызыр эр экен.
 Аманатка кыянат
 Кылдырбаска кудурет,
 Баштатан жүргөн дээр экен.
 7500 Кылым журт көрбөйт Кызырды,
 Қалайык көрбөйт⁶ кайыпты⁷,

¹ коламсакка.² урышка.³ мусылман.⁴ түширейин.⁵ жетеу. Сөздүн бул түрдө жазылышын «жетөө» — деп окууга болот (мурда ушул түрдө окулган — 1007-сап ыр). Бирок андай форма бул жерге толук туура келбейт — ырдын ыргагы жана муун ченеми бузулуп калат. Ошон үчүн манасчы айткан үлгү — «жетөөсү» — дешке негиз бар.⁶ көрбөйт. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.⁷ гайыпты.

- Астыма чапкан ак сакал
 Бу алда кандай адам? — деп,
 Оюна Манас алыптыр.
 Кызыр бир дем салганда
 Дөө,¹ жини, шайтаны
 Нескарадан кайтканы,
 «Лаанат² жолобогун!» — деп,
 7510 Кыйкырып Кызыр айтканы,
 Кырк күнчүлүк³ жолго учуп,⁴
 Кылчайбай⁵ качты шайтаны.
 Дөөсүнөн⁶ өзү бөлүнүп,
 Дөөкүрсүгөн бадирек
 Желеги жерге төгүлүп,
 Качырып каапыр калганы,
 Чабдарга камчы салганы,
 Аркасынан анын да
 Чаң созулуп калганы.
 7520 Арстан Манас бет алып,
 Акырып жетип барганы:
 «Аркы уругум алашмын,
 Атам Жакып, Манасмын!
 Эңшерермин элинди,
 Токторормун⁷ желинди,
 Мекен кылып жеринди,
 Карайлатып калкынды,
 Кетирермин баркынды,
 Алармын — деп, — колундан
 7530 Калмак, кытай, сартынды.
 Салармын сага каарымды,
 Чабармын Чаңшуу шаарынды.
 Чачармын сага заарымды,
 Талкалаармын баарынды!»
 Муну айтып бу Манас,
 Аккула камчы салганы,
 Найзаны колго алганы.
 Ак буйругун кылууга
 Астына түшүп калганы:
 7540 Жолборс болду жолуна,
 Ажыдаар болуп акырып,
 Кырк чилтендин бирөөсү

¹ *диу.*² *лгнт.* Жазылышты «лагынат» же «лыгыныт» катары окууга болот. Контекст боюнча туура келүүчү сөз — «лаанат».³ *күнчилик.*⁴ *учыб.*⁵ *кылчайыб.* Контекст боюнча «кылчайбай» делиш туура.⁶ *дөсинен.*⁷ *токтатармын.*

- Кабылан болуп бакырып,
 Шер болуп бири күркүрөп,
 Алпкаракуш арбайып,
 Асмандан буту сарбайып,
 Манаска жолдош болуптур,
 Айбаттуунун¹ баарысы
 Ар тушуна² толуптур.
 7550 Колдогон бири кол болуп,
 Тоо-таш буга жол болуп,
 Качырганын куткаргыс
 Кара чаар жолборстой,³
 Асылган аман болбостой,⁴
 Аккула аты астында,
 Алпкаракуш үстүндө,
 Ажыдаар түгү түсүндө
 Качырганда Манаска
 Уялбас ултан* бетиби,
 7560 Эси чыкпас жанагы
 Нескара кулдун көтүбү?⁵
 Чабдарга камчы салыптыр,
 Чарк⁶ айланып көп колун,
 Айлана качып калыптыр.
 Аккуласын кындыйтып,
 Ак найзасын сыңкыйтып,
 Арстан Манас баатыры
 Артынан түшүп алыптыр.
 Чарчабас күлүк мал экен,
 7570 Чабдар аттын көөдөндө⁷
 Сексен шайтан бар экен.
 Аты болуп азгырып,
 Шайтандай учкан мал экен.
 Алты миң жаткан аскерин
 Алты айланта кубалап,
 Аламын! — деп, кыбалап*.
 Жети миң толгон аскерин
 Жети айланта кубалап,
 Жетемин! — деп, кыбалап,
 Ээн талаа чөл⁸ менен,
 7580 Нечен албан эл менен,
 Айлана качып аскерин,
 Жандай качып өз элин

¹ айбаттының.

² тушына.

³ жолбарстай.

⁴ болбастай.

⁵ көтиби.

⁶ чарк. Кыясы катчы ката жазган. Контекст боюнча туурасы — «чарк».

⁷ көүдөндө.

⁸ чол.

- Чабдарга камчы салыптыр.
 Аккула менен закымдап,
 Арстан Манас жакындап,
 Өрттөй көзү кызарып,
 Өрдөктөй¹ мойну узарып,
 Кууп Манас калыптыр.
 Ошончо² колдун башы экен,
 7590 Ошо кезде Нескара
 Он тогузда³ жашы экен,
 Түбү кытай, мангүбө⁴,
 Түрк уулуна⁵ кас экен.
 Качып жүрүп муну айтат,
 Қалкынын баарын муңайтат:
 «Кабылан жолго жатарбы ай?»⁶
 Қатыларга катылбай,
 Кадемим мындай катарбы ай?⁷
 7600 Жолборс жолго жатарбы ай?
 Жолугарга⁸ жолукпай,⁹
 Жолум мындай катарбы ай?»
 Буркурап¹⁰ коркуп Нескара
 Бу сөздү айтып салыптыр,
 Бая¹¹ муңдуу болуп, колуна
 Мурун түшкөн кыз, келин
 «Кутулсак¹² экен мындан — деп,
 Кужулдашып калыптыр.
 Айрөктөшүп*¹³ карага*,
 Ашык болуп балага,
 7610 Арасында шуптуулар*¹⁴
 Акылынан таныптыр.
 Аккула менен жетерде,
 Ак найза менен нетерде,
 Нескара элге кеп айтып,
 «Эсен бол калкым!» — деп, айтып,
 Чабдарга камчы салганы,

¹ өрдөкте. Кыясы катчыдан жаңылыштык кеткен. Контекст боюнча сөздүн туу-
 расы — «өрдөктөй».

² ошанча.

³ тогузда.

⁴ маңгүүз.

⁵ уулына.

⁶ жатарбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁷ катарбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁸ жолыгарга.

⁹ жолыкбай.

¹⁰ буркыраб.

¹¹ ба. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туура келүүчү сөз — «бая».

¹² кутулсак.

¹³ айрөктешиб.

¹⁴ шуптылар.

- 7620 Каканчынга качмакка
Эми ойлонуп калганы.
Аккула менен чуратып,
Артынан Манас жеткени.
«Алтын кемер* чети — деп, —
Ай далынын¹ бети!» — деп,
Сыр найза менен неткени.
Өзгөчө² күлүк Чабдар ат
Өксүтүп кетип баратыр,
Накеринин* такага
Үзөнгү³ кагып шаркылдап,
Кыр аркага келтирип,
Сыр найза менен жанчкылап,
7630 Эки жанчып, үч сайып,
Үзөнгүдөн⁴ бут тайып,
«Аман болгун, элим — деп, —
Талкаланды белим! — деп, —
Азап айдап бу жерге
Эмине үчүн келдим?!» — деп,
Октой болгон Чабдардын
Оозун⁵ жайып алганы.
Чаңшуур⁶ шаар балбаны
Заарына⁷ чыдабай,
7640 Алмалуу белдин үстүндө,
Четиндүү⁸ кыя чер менен,
Кийик басбас жер менен,
Өдөнү⁹ көздөй салыптыр.
Өпкөсүндө¹⁰ көп шайтан
Үйлөп¹¹ аны учуруп,
Кырды көздөй салыптыр.
Каркап* күчү толбогон,
Бели толуп болбогон,
Каран калган Аккула ат
7650 Өөдөдөн¹² өксүп калыптыр.
Өзгөчө буудан Чабдар ат

¹ далының.² өзгөчө.³ үзөнгү. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да кезигет. Ошондой эле «үзөнгү» катарында да айтылат.⁴ үзөнгүдөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө же «үзөнгүдөн» делип да айтыла берет.⁵ аузын.⁶ Чаңшуур.⁷ захарына.⁸ четинди.⁹ одени.¹⁰ өпкөсүндө.¹¹ уйлеб.¹² өөдөден.

- 7660 Булуттуу¹ көктүн² астынан,
Муундуу³ чөптүн⁴ үстүнөн
Буркурап учуп калыптыр.
«Жер түбүнө жетсе да,
Бээжин түгүл бер жагы
Кен-Тооно⁵ кирип кетсе да
Артынан Манас жетем — деп,—
Же өлтүрбөй, же өлбөй
Кантип кайра кетем?!» — деп,
Аккула менен тепеңдеп,
Белге жакын калыптыр.
Туучунак менен түйүлтүп,⁶
Атасы Жакып барыптыр,
«Тура тургун, балам!» — деп,
Чылбырдан коштоп⁷ алыптыр.
Чыңырып жүрөт «коё бер!» — деп,
Коштогон⁸ бойдон баласын,
Колуна Жакып барыптыр.
- 7670 Айланасы кол болгон,
Арылбаган шор болгон,
Айдап мында келгени
Эр Нескара зор болгон.
Башында Басаңкулу⁹ дагы өлгөн.
Баатыр менен балбаны,
Мен-менсинип барганы,
Улугунун¹⁰ баары өлгөн,
Эси чыгып Манастан
Нескара ачып жөнөлгөн.¹¹
- 7680 Калганынын баары калтырап,
Кара көзү жылтырап,
Жан соогаттап¹² буркурап,
Жалпы баары чуркурап,
Төрт жүз отуз сарт экен,

¹ булытты.

² көктин.

³ муңды. Сөздүн жазылыш формасына карата «муңдуу» — деген мааниде окууга болор эле. Бирок андай маани бул жердеги контекстке туура келбейт. Кыясы катчы ката кетирген. Туура маани — «муундуу».

⁴ чөптүн.

⁵ Кен тауңе. Сөздү «Кен-Тооно» — деп окуу жөндүү эле. Бирок контекстке андай маани туура келбейт. Катчы сөз аягында «н» менен «ң» тамгаларын аралаш, алмаштырып жаза берерин эске алганда бул жерде «Кен-Тооно» катары окуу туура. Анда контексттеги мааниге туура келет.

⁶ түйилтиб.

⁷ коштаб.

⁸ коштаган.

⁹ Басаңкулы

¹⁰ улыгынын.

¹¹ жөнөлгөн.

¹² саугаттаб.

- 7690 Калганы кытай, калмагы,
«Катылбайбыз эми!» — деп,
Колун алып төбөгө,
Койдой¹ чуулап барганы.
Жесирдин баарын бошотуп.²
Уйшүн,³ Үмөт, Жайсанды
Урматтуу⁴ кебин айтканы.
Уйүндө мүлкүн⁵ таанышып,
Уйүп-жыйып көтөрүп,
«Алган экен иттер!» — деп,
Аста басып барышып,
«Аласыңбы муну?» — деп,
Айдаркан, Жакып, Дөгөнгө
Астына коюп салышып.
7700 Бала Манас кеп айтат:
«Мангулдар сага не болду?
Акылың кайда жоголду?
Айрып алган дүнүйө,
Айрып алдык жоодон⁶ — деп,
Аксакалдар муну алса,
Анан кайдан оңолду?»⁷
Чабылдын да, чачылдын,
Бетинден бардан ачылдын.
Жазайыл мылтык түздөп ал,⁸
7710 Керектүүн⁹ болсо бизден ал.
Он миң эле жылкыңыз,
Оодарылды¹⁰ мүлкүңүз,¹¹
Ыйлап жүрдүң¹² үч күнү,
Эми чыксын күлкүңүз¹³.
Аяк-башты жыялык,
Аккан жашты тыялык.
Эндекей* жүрбөй¹⁴ мунетип,
Аяк жагы Үч-Арал,
Тарбагатай, Кыңгырдан,
Алтыбайдын Тармал-Саз,

¹ койдай.² бошатыб.³ Уйшин.⁴ урматты.⁵ мүлкін.⁶ жаудан.⁷ оңалды.⁸ түздөб.⁹ керектин.¹⁰ айдарылды.¹¹ мүлкіңиз.¹² жүрдиң.¹³ күлкіңиз.¹⁴ жүрбөй.

- 7720 Аягүздүн¹ Керме-Саз,
Капталың Кара-Кум болсун,
Кабардашып² жоо келсе,
Жердээр жериң бул болсун.
Марал-Кечүү, Уркунда,³
Башы жатсын ушунда.
Арада болсун Аңырты,
Кара-Эмилди, Кажырты,
Как ушуну жерденер,
Эсенкан эгер соо койбойт,
7730 Эл деп бизди, ойлобойт.
Көптүгүнө⁴ салганда
Көк найза салса бойлобойт.⁵
Бекемденип каларбыз,
Амир болсо Алдадан⁶
Арбак урган кытайдын
Алты-Шаарын аларбыз.
Акыр биз да тим жатпай,
Алеңгирди* саларбыз!»
Аны айтып эр Манас
7740 Карыга кабар салганы,
Карап турган баарысы
Айран азыр калганы.
Манастан баары кеп сурайт:
«Алда, Алда! — дей бердиң,
Кудай, кудай! — дей бердиң,
Ал эмине?» — деп, сурайт.
Анда Манас кеп айтат,
«Ай, калайык! — деп, — айтат:
Тозондуунун⁷ башында,
7750 Чеге бала кашымда,
Тогуз жашар жашымда,
«Козу кайтар балам — деп,
Акыл айтам саган» — деп,
Атам алып келгенде,
Ошпур байга бергенде,
Ошпур — деген бай экен,
Конушу⁸ койго⁹ жай экен,
Бери болсо Ошпурда
Беш жүз козу бар экен.

¹ Аягүздин.

² жау.

³ уркында.

⁴ көбтигине.

⁵ бойлабайт.

⁶ алдан.

⁷ тозаңдууның.

⁸ конышы.

⁹ койга.

- 7760 «От жерге жай! — деп, козуну,
Ошпур айтты ушуну.
Айдап козуну алганда,
Алмалуу — деген өзөнгө
Айдап барып салганда,
Эки кулак чунайган,
Куйругу узун чубалган.
Көк жал келген жону¹ бар,
Көрүнбөй турган жолу бар.
Көтөрүп алып козуну,
7770 Көрүп турдум² ушуну,
Кылчайбай кырдан ашканы,
Кыйкырсам менден шашканы.
Чегеден сурап алганым,
Бул эмине деген? — деп,
Айран-азыр калганым.
Анда Чеге бек айтты,
Ашыккандай кеп айтты,
«Атасынын көрү — деп,—
Аты мунун бөрү — деп,—
7780 Бу козуну кетет жеп,
Чыкпасын козу жаны — деп,—
Жедирбейлик аны — деп,—
Агыптыр козу каны!» — деп.
Кууп барып карасам,
Бир үнкүрдө кырк киши,
Бир өтөктө жык киши.
Козум анда маарап тур,
Козуну бекем байлаптыр.
«Жакшы келдиң, сиз — деди,—
7790 Жараткандын буйругун
Кылып жүрбүз³ биз!» — деди.
Кыркы мага кеп айтты,
«Кызыр деген бирөө бар
Сени издеди — деп,— айтты. —
Кызыр издээр сиз — деди,—
Кырк чилтен деген биз — деди. —
Жан берип сенин өзүңө,
Жаратканың бар — деди. —
Амири үчүн Алданын
7800 Биз да сага жар — деди.—
Бир жараткан кудайың,
Билип муну ал!» — деди.
Аны үчүн айтам Алда! — деп,

¹ жони.² турдым.³ жүрбиз.

- Аздырбай жолдон колдо! — деп.
 Ошо турган кырк киши
 Ойлонуп көзүм салгамын,
 Бирде бөрү, бирде адам,
 Көрүп айран калгамын!
 Бул олтурган көбүнүз,¹
 7810 Көгөргөн² асман-көгүнүз,³
 Көл, дария, суу — деди,
 Куюлтуп⁴ бери жибербейт,
 Кудaanын күчүн көрүнүз!
 Аңырайтып тым койбой,
 Асман жасап, көк берген,
 Насибинди көп берген,
 Айбаныңа ылайык
 Албан түрлүү чөп берген.
 Астыңда турган кара жер,
 7820 Жер экен — деп, тым болбой,
 Суусу канча, таш канча,
 Айлананды карай бер,
 Баарыбызды көтөрүп,
 Акы албаган кандай эр,
 Ушунчанын ээси
 Бир жараткан кудай дээр!
 Ошол⁵ айткан кырк киши,
 Ойлоп турсам алардын
 7830 Арзан эмес бул иши!
 Бөлөк ишти кылбаймын,
 Аның үчүн алардын
 Айтканынан жылбаймын!
 Жетет экен тилекке,
 Кубат берер билекке.
 Мен да айтамын силерге
 Кудай бар! — деп, билерге».
 Муну айтып Манас салганы,
 «Маакул көрдүк аны!» — деп,
 Баары чуулап калганы.
 7840 Эл зерикти, кеч болду,
 Эл тараарга кез болду.
 Нескарадан калганы
 Алда эмне кылат? — деп,
 Алдырашып нез болду.

¹ көбиңиз.² көгөргөн.³ көгиңиз.⁴ куйылтыб.⁵ ошал.

- 7850 Бая¹ бузуктук² кылган мырдардан*,³
 Каапырлык кылган камбылдан,
 Ырайымсыз дангылдан*
 Бая катын, кызга катылган
 Дили катуу каапырдан,
 Сексен алты кишини
 Бүтүрдү тамам* ишини.
 Аты-тонун алганы,
 Чабылган элдин баарына
 Бөлүп берип салганы.
 Үлөштүрүп⁴ бөлүптүр,⁵
 Айбаттуу Манас баланын
 Айтканына көнүптүр.
 Алты миң үч жүз кол калды,
 Аты-тонун, жарагын,
 7860 Баарын алды, карагын,
 «Аман — деди — жаныңар,
 Алты миң үч жүз саныңар,
 Качып кетти каныңар.
 Баарыңарга эп болсо,
 Мага кара баарыңар!»
 Манас айтып салганы,
 Төрт жүз сарты бөлүнүп,
 Көздөн жашы төгүлүп:
 7870 Каапырдын тарттык карлыгын,
 Кытайдын тарттык кыйынын.
 Төгүн эмес мунубуз,⁶
 Түп атаңыз түрк экен,
 Баласы эмес, кулубуз,
 Кыжылдаган кытайдын
 Кызматында турубуз,⁷
 Кыйшык эмес мунубуз».⁸
 Сарттар тизе бүккөнү,⁹
 «Болду эми, шүк!» — деди.
 «Биз да калмак түркпүз,
 7880 Каканчындын калкынын
 Казабында жүрүппүз,¹⁰
 Кара жанга ээ болбой,

¹ ба. Мындай жазылуу маани бербейт. Жыясы катчы каталык кетирген. Кон-
 текст боюнча бул жерге туура келүүчү сөз — «бая».

² бузуктук.

³ мурдардан.

⁴ үлөштириб.

⁵ бөлибтир.

⁶ муныбыз.

⁷ туруумыз.

⁸ мунымыз. Ушул эле маанидеги сөз жогорураакта (7872-сап) «муныбыз» — тү-
 рүндө жазылган.

⁹ бүккени. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹⁰ жүриббиз.

- Азабында жүрүппүз!»
 Муну айтып буркурап,
 Эки миң үч жүз киши экен,
 «Эсен кой!» — деп, чуркурап,
 Бу да келип калганы.
 Үч миң алты жүз экен
 7890 Оң¹ кытайдын калганы,
 Жан соогаттап жалдырап,
 Жалпы баары барганы.
 «Кабарын² кытай билемин,
 Кабыл — деди — тилегиң!»
 Аны таштап салыңыз,
 Чабылып чыккан мангулдун
 Кабарын угуп алыңыз.
 Бая Үйшүн,³ Үмөт — дегени,
 Жайсаңбай, Үр⁴ эрени
 7900 Жан жабыла Жакыптын
 Мандайына келгени.
 «Ачсаң ал алаканыңа,
 Абийир берсин баарыңа!
 Жутсаң жумуруңдабыз,⁵
 Журт болуш⁶ мындан артыкпы?
 Этегиндин алдында
 Эл кылыңыз бизди — деп,—
 Эндекей жүрүш болбойт — деп,—
 Нескарага окшогон⁷
 Эр келсе эсен койбойт!» — деп,
 7910 Күнөс балбан агасы,
 Күлдүр⁸ жайсаң барганы.
 Айылы чала чабылып,
 Аттана качып жабылып.
 Чаган* аткан күнүндө,
 Буурул түндүн түнүндө⁹
 Тууган экен катыны,
 Кангай,¹⁰ мангул чогулуп,

¹ оң.

² кабарын. Ушул түрдө айтылышы да мүмкүн. Бирок контекст боюнча «кабарын» тагыраак болор эле.

³ Үйшин. Бул адам аты мурда «Үйшин» (к. 7692-сап ыр) түрүндө жазылган эле.

⁴ Ур.

⁵ жумырыңдабыз.

⁶ болыш.

⁷ окшаган.

⁸ Күлдир.

⁹ тубинде. Сөздү «түбүндө» катары окуу жөндүү эле. Бирок контекст боюнча бул жерде андай маани туура келбейт. Кыясы катчы ката кетирген. Туура келүүчү сөз — «түнүндө».

¹⁰ кангай.

- Койгон экен атыны.
 7920 Калкына кабар салыптыр,
 Карыясы ат коюп,
 Чаган күнү тууду — деп,
 Чаганбай коюп алыптыр.
 Атасынын кашында,
 Быйыл он төрт жашында.
 «Чаганбай аттуу балам — деп, —
 Жолдош болсун Манаска,
 Жоролош¹ болсун алашка²
 Эл болгондун³ белгиси
 Эрке бала жалгызым
 7930 Эми кошуп алыңыз,
 Эби келсе баарыңыз».
 Күлдүр айтып салганы,
 Күлдү журттун⁴ баарысы
 «Нээти менен айтат!» — деп,
 Күңгүрөп күлүп калганы.
 Күрмөлүп⁵ жаткан калың кол,
 Күүгүм кирди шондо кон.
 А күнү⁶ жатып алганы,
 7940 Эртеңки күн таң атып,
 Жарык болуп калганы.
 Жалпы аламан баарысы,
 Жашы менен карысы
 Жалпы баары турушту,
 Кылалы — деди, жумушту.
 Алтайлыктын азы бар,
 Каңгайлыктан⁷ канча бар.
 Маңгул журту көбү бар,
 Баатыр Күлдүр лөгү⁸ бар,
 Алчын, Үйшүн бу да бар,
 7950 Алаштын⁹ көбү жуда бар,
 Аргын Каракожо бар,
 Айдаркан баатыр кошо бар.
 Ногойлордон бай Жакып,
 Нойгуттардан Акбалта,
 Анын баары жыйылып:
 «Уркун дария жери бар.
 Анын ары жагында

¹ жоралаш.

² алачка.

³ болгандын.

⁴ журтдын.

⁵ күрмелиб.

⁶ гүни.

⁷ кангайлыктан.

⁸ лөги.

⁹ алачдын.

- 7960 Уюган калмак эли бар,
Көкө-Ноор¹ көлү² бар,
Гөбү-Шаму³ чөлү⁴ бар,
Теңиз-Ноор көлү бар,
Текши-Арыш деген чөлү бар,
Қарагайлуу талаа бар,
Қаңгуш аттуу калаа бар.
Атагы Бээжин жер — деген,
Адам уулу жеңбеген
Ант урган кытай эл — деген.
7970 Байкаса кыйын Бакбурчун,⁵
Қайнаң жатқан Қаканчын,
Чылгый⁶ динсиз Чынмачын,
Кесепет⁷ шаар Кентун бар,
Таңшут — деген шаар бар,
Тамашанын баары бар.
Қаспан⁸ кара тоо — деген,
Қайнаған жери шо — деген.
Ар жагы мухит^{*9} көл — деген,
Аты угулат бу жерге,
Аны Алтайдын журту көрбөгөн.
7980 Анын баары жоо болду,
Алакандай алтайлык
Алар асылса кайдан соо болду?!
Өлүп калсақ кырылып,
Бир чуңкурға¹⁰ тололук.¹¹
Тирүү болсок жыйылып,
Бир дөбөдө¹² бололук.
Уктуңарбы¹³ баарың? — деп,
Улуу-кичүү,¹⁴ карың!» — деп,
Анда бата* билбеген,
Ак динине кирбеген,
7990 Мөндү¹⁵ — мөндү — мөндү — деп,

¹ Көке наур.

² көли.

³ Губи-Шаму.

⁴ чөли.

⁵ бакбурчын.

⁶ жылгый. Сөз бул түрүндө туруп маани бербейт. Кыясы катчы ката жазга
Контекстке караганда туура келүүчү сөз — «чылгый».

⁷ кесепет.

⁸ каспан.

⁹ мөд.

¹⁰ чуқырга. Сөз оозеки сүйлөөдө «чукур» түрүндө да айтыла берет. Ошон үч
манасчы өзү эле «чукурға» деп айтышы мүмкүн.

¹¹ толалык.

¹² дөбөдө.

¹³ уктыңарбы.

¹⁴ кичи.

¹⁵ мөнди.

- Эки колун төбөгө
 Эл көтөрүп калганы.
 Эсине эгем салганы,
 Эр Манас шондо кеп айтып,
 «Башыңа алдың колунуз,
 Баштагы шертте болдунуз,¹
 Ошондон жанып кеткенин
 Уруп кетсин кудай! — деп,
 Угузуп мага коюңуз!»
- 8000 Ушуну айтты эр Манас,
 Кулагына салганы,
 Укканынын баарысы
 «Уруп кетсин кудай!» — деп,
 Чуркурашып² калганы.
 Антын, шертин кылышып,
 Ал а жерден тарады.
 «Уруксат болсо кетсек!» — деп,
 Улуу-кичүү жыйылды.
- 8010 Ушу Манас кандай — деп,
 Урматына³ сыйынды.
 Бет-бетине тарашып,
 Бечаралар жарашып,
 Жай-жайына карашып,
 Жыйылган черүү тарады,
 Чынжыр жолго салады.
 Алты миң аскер колуна,
 Айдап салды жолуна:
 «Үй, катының барбы? — деп, —
- 8020 Урматына баргын — деп, —
 Бала-чакан⁴ барбы? — деп, —
 Маанайына баргын — деп, —
 Ага-ининер барбы? — деп, —
 Акылына баргын — деп, —
 Эмне көргөн-билгениң
 Элиңей айтып салгын!» — деп,
 Жесирдин баарын айдады,
 Алты миң аскер жөнөдү,
 Жер-дүнүйө жайнады.
 Алардын баарын таратып,
- 8030 Аңгире жолго таянтып.
 Тууган болду душманы,
 Нескара менен кошулуп
 Аскерге келген алты миң

¹ болдыңыз.² чуркырашып.³ хурматына.⁴ бала-чагаң.

- Ичинде болуп бушманы:¹
 «Атанын жакшы эл бол — деп,—
 Өткүр Манас жаш бала
 Өлүмдү² билбес эр бол — деп,—
 Ушуну жаман дегениң
 Өлчөөң³ кара жер бол!» — деп,
 8040 Кубанып тарап кеткенин,
 Дагы көргүн неткенин.
 Арадаң алты ай⁴ өткөнүн,
 Он төрткө⁵ Манас жеткенин.
 Нескара менем кошулуп,
 Эликтей мойну созулуп,
 Түбү түрктүн⁶ кулунан,⁷
 Уйгурлуктун⁸ уулунан
 Келип калган кекейип,
 8050 Кер качыр минип тепейип.
 Башта өлтүргөн билиңиз,
 Басаңкулга кол салып.
 Колуна түшүп кор болду,
 Итейген сартка муш салып.⁹
 Он төрт жашар жашында
 Үйдөн чыгып келиптир
 Үч-Аралга куш салып.
 Үч-Аралдын аралы
 Үйүрүн¹⁰ жазбай жөнкүгөн,^{*11}
 8060 Бугу менен маралы,
 Мындан көргүн өнөрүн
 Баягы Манас баланын.
 Жолдошторуң¹² таратып,
 Бет-бетине каратып,
 Мергени кийик карашып,
 Бет-бетине тарашып,
 Эндөөлөп¹³ жолго салыптыр,

¹ пушманы.² өлимди.³ өлчөүң.⁴ алтай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө эки сөз бирге айтыла берет.⁵ төрткө.⁶ түрктөн. Сөз «түрктөн» делип окулуусу оң. Бирок ал маани контекстке туура келбейт, туурасы — «түрктүн».⁷ кулынан.⁸ уйгурлыкдын.⁹ 8045-сап ырдан тартып ушул сап аралыгындагы тексттердин мазмуну жалпы сюжеттин өнүгүү жолу менен анча так байланышпай турат. Балким, баш жагында, айрыкча аяк жагында жазылбай калган ыр саптары болушу ыктымал.¹⁰ үйүрүн.¹¹ жөңкиген.¹² жолдаштарын.¹³ эндеулеб.

- Эсилдин башы Боз-Дөбө¹
 Эр Манас чыгып алыптыр.
 Эки жагын караса,
 8070 Эмилдин Сары-Суусунун²
 Боюна³ келип калыптыр,
 Бул эмине жандар? — деп,
 Эр Манас оюна алыптыр:
 Кырк-элүүдөй төөсү бар,
 Кыйла баскан жөөсү⁴ бар.
 Аргымагы кекейген,
 Бутунда⁵ кош-кош өтүгү,⁶
 Келгири* бар тепейген,
 Качыр, эшек, аты бар,
 8080 Карап турса булардын
 Калктан бөлөк заты бар.
 Колдоруна⁷ караса,
 Мончок⁸ тизип алыптыр,
 Баштарына караса,
 Ак чүпүрөк⁹ чалыптыр.
 Артып жүргөн малы бар,
 Алты төөгө жүктөгөн
 Аппак кылган наны бар.
 8090 Дасторкан¹⁰ төктү¹¹ жайнатып,
 Даңканга* чайын кайнатып,
 Чогулуп токтой калышты,
 Сууну көздөй барышты.
 Көттөрүн¹² жууп алыптыр,
 Көзүн Манас салыптыр.
 Көттөрүн кандай жууйт¹³ — деп,
 Көрүп айран калыптыр.
 Ычкырларын байлашып,
 Орундарын¹⁴ жайлашып,
 Анан жууду¹⁵ колуну,¹⁶

¹ Боз дөбө.

² сары сусының.

³ бойына.

⁴ жөсү. Сөздүн уңгусу буга чейин «жиеу» түрүндө жазылып келген эле (к. 1007-жана 3486-ыр саптары ж. б.).

⁵ бутунда.

⁶ этиги.

⁷ колдарына.

⁸ мончок.

⁹ чүпирек.

¹⁰ дастырман. Сөз мурда «дастырхан» түрүндө жазылган эле (к. 2262-сап ыр).

¹¹ төкти.

¹² көттериң.

¹³ жууат.

¹⁴ орундарын.

¹⁵ жууды.

¹⁶ колыны.

- 8100 Он төрт жашка келгенче
Көрбөгөн мындай жолуну.
Анан жууду бетини,
Акты алып нээтине.¹
Чыканакка жеткенче
Чыгарып колун алганы,
Колун жууп салганы.
Башын сыйпап өткөнү,
Моюнга² колу жеткени.
Көрүп туруп не журт? — деп,
8110 Эр Манас ойго кеткени.
Эртеси жок, кеч экен,
Түш кыңкайган кези экен.
Кырк кишиден бирөөсү³
Күн батышка карады,
Эки колдоп кулагын
Эми бекем кармады.
Алдо акбар⁴ — деген сөз
Айтып айгай салганы,
Аны көрүп эр Манас
8120 Аңырайып калганы.
Кырк чилтенмин — деп, айтты
Алмалуунун башында,
Сегиз жашар жашымда.
Көк бөрү болгон көп адам
Алда деген билгин — деп,
Айтпады беле дагы кеп.⁵
Болду акыр болбоду
Булардан барып сурайын,
Алданы⁶ билсе аны — деп,
8130 Оюна Манас алганы.
Ортосу жакын жер эле,
Ордунан туруп баарысы
Кырка тура калганы.
Колу жетип кулакка,
Колун боорго⁷ алганы.
Бирөө турса, жыгылып,
Баары тура калганы.
Тизелерин таянып,
Тиктеп жерге карашат,

¹ ниетине,² мойынга.³ биреуи.⁴ але акбир.⁵ деб. Бул маани контекстке туура келбейт. Кыясы сөз ката жазылган. Туура келүүчү сөз — «кеп».⁶ асени.⁷ баурга.

- 8140 Башын жерге эки уруп,
Баары кооп¹ тик туруп,
Күн батышка карашып,
Күбүрөшүп² калышат,
Эки жагын карашып,
Элендешип калышат.
Салам айтып ийнине,
Алаканын жайышып.
Кобурашып майышып,
Жүзүн сыйпап алышып,
- 8150 Андан кийин бирөсү
Бир сөз айтып кобурап,
Бир кыйлага жобурап,
Бир адамы кыңк этпей,
Тындап турду жоодурап.
Кол көтөрүп болгон соң,
Жүздөрүнө³ сүртүшүп,⁴
Бата кылып койгон⁵ соң
Кайта олтурду жайына,
Кам урушту чайына.
- 8160 Тамакка булар киргени,
Тагты* бекен ушу? — деп,
Ойлонуп Манас билгени.
Бастырып келип калганы,
Буларга көзүн салганы.
«Кандай жансыз?» — деп, сурап,
Кербендерден кеп сурап,
«Кай жер болот жериңиз,
Кабарын айтып бериңиз,
Кай тараптан⁶ келдиңиз?»
- 8170 Бөлөк түрлүү баарыңыз,
Не деген болот шаарыңыз?
Баарың кырка турдуңар,
Башыңды жерге урдуңар,⁷
Көтөрдүнөр⁸ колунду,
Көргөндө айткын жолунду?»⁹

¹ кауб.² кубирешиб.³ жүздөринө. Оозеки сүйлөөдө «жүздөринө» түрүндө да айтылат.⁴ сүртишиб.⁵ болгон. Ушул түрдө айтылышы да мүмкүн. Бирок «болгон» деген сөз бир сап жогоруда айтылгандыгын эске алганда бул жерде башка сөз келиши жөндүү эле. Анткени, Сагымбайга мүнөздүү белгинин бири — мындай өтө жөнөкөй кайталоолорго, айрыкча уйкаштыкка келген сөздөрдүн сөзмө сөз кайталанышына жол берилбейт. Кыясы катчыдан ката кеткен. Контекстке толук туура келүүчү сөз — «койгон».⁶ тараптан.⁷ урдыңар.⁸ көтөрдүңөр.⁹ жолуңды.

- Манас сурап турганы.
 Батини* ачык салима*
 Балага көзүн салганы.
 Байкап аны караса,
 8180 Байгамбар¹ айткан бишарат*²
 Баладан чыгып калганы.
 «Балам, бери түшкүн!»³ — деп,
 Бузурук*⁴ сурай калганы.
 Аттан түшүп, астына
 Арстан Манас барганы.
 «Атандын аты ким? — деди, —
 Нарк тегинди бил! — деди. —
 Өзүңдүн атың ким? — деди,
 Өз акбалың⁵ бил!» — деди.
 8190 Анда Манас кеп айтат:
 «Түркүстан түмөн кыргызы»,
 Баланын келди оюна
 Түбүнөн тыкрып*⁶ кылгысы,
 «Башкы атабыз Байгур — деп, —
 Андан кийин Алаш — деп, —
 Өз атам аты — Жакыптыр,
 Өстүрүп⁷ малын жатыптыр.
 Өзүмдүн⁸ атым — Манас — деп, —
 Өскөн элим алаш — деп, —
 8200 Жерим Алтай гоосу⁹ — деп, —
 Жергене кебим ушу!» — деп,
 Айтып Манас билдирди,
 Аны көрүп бузурук,
 Адамдарын күлдүрдү.¹⁰
 «Куп баланын сөзү — деп, —
 Кудай айдап бу жерге
 Келген экен өзү — деп, —
 Түрк уругу элиңиз,
 Түркстан экен жериңиз,

¹ пегымбир.

² бишарт.

³ түшкин.

⁴ бусирик. Сөздөгү аяккы тамга «к» (ки).

⁵ ахуалың. Сөздү «акбалың» маанисинде окуса да болор эле. Контекстке андай маани туура келет. Бирок «акыбалың» бул жерде алда канча тагыраак. Сөз манасчы тарабынан «акыбал» түрүндө эмес, ыр ыргагынын таламына ылайык «акбалың» түрүндө айтылган дешке негиз бар.

⁶ тыгрыф.

⁷ өстириб.

⁸ өзүмдин.

⁹ таусы.

¹⁰ күлдирди.

- 8210 Түбүнөн түрүп¹ сүйлөйүн,²
Түгөнбөс³ биздин кебибиз.⁴
Беш жүз элүү жыл болду,
Аманатың берем деп
Менин да мойнум⁵ кыл болду.
Башы Бээжин, Кумулга⁶
Аягы Кырым, Урумга⁷
Шымал* жагы Кара-Кум,
Шашпагың, балам, карагың,
Күн жүрүшү Камас тоо,
8220 Ошонун⁸ баары бизге жоо.
Динге салчуу сиз — деди,—
Беш жүз элүү жыл болот,
Сизге күйгөн⁹ биз — деди.—
Мурунку батыл* дининден¹⁰
Балам, күдөр¹¹ үз — деди.—
Болбой турган бир жумуш
Мурунку батыл дин — деди,—
Бир жараткан кудайдын¹²
8230 Бирлигин анык бил! — деди. —
Кубаттуу болот тирлигин,
Кудааның билгин бирлигин,
Көрбөй туруп ынанып,
Көңүлдүн чыгар кирлигин.
Бар деп билгин, катаа жок,
Туудурду тебе, ата жок,
Тууду тебе, эне жок,
Бир жараткан кудаага¹³
Туш келишер неме жок.
Өкүмүнө чаара жок,
8240 Өзүнөн бөлөк даана жок,
Өзү бар да, бала жок,

¹ *туриб*. Сөздүн так ушул үлгүдөгү жазылышы «турыб» — деп окулуп, ал «туруп» маанисинде кабылданган эле. Тексттин бул жеринде андай маани туура келбейт. Ошон үчүн сырткы формасында эч айырма жок экендигине карабастан сөздүн жазылышын «түриб» деп окуу жаңа аны «түрүп» — маанисинде кабылдоо жөндүү. Бул маани контекстке толук туура келет.

² *сүйлейин*.

³ *түгөнбөс*.

⁴ *кебимиз*.

⁵ *мойным*.

⁶ *Кумылга*.

⁷ *Урымга*.

⁸ *ошаның*.

⁹ *күйгөн*. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

¹⁰ *дениңден*. Катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча бул жерде туура келүүчү сөз — «дининден».

¹¹ *күдөр*. Оозеки сүйлөөдө «күдөр» түрүндө айтыла берет.

¹² *хдайдын*.

¹³ *хдага*.

- Өзгө тууган, урук жок,
 Өзүнөн бөлөк улук жок!
 Бир жараткан кудайың
 Билгин угуп жудайын.
 Кулак, мурун, көзүңдө,¹
 Куп аралаш өзүңдө.²
 Мурун менен кулагын,
 8250 Кошо бар колун,³ бутун⁴ да,
 Бул сөздү бекем тутун⁵ да.
 Астында баскан жайдан бил,
 Ак⁶ тааланын⁷ барлыгын
 Асмандан чыккан айдан бил.
 Караңгы галмит* түндөн⁸ бил,
 Қайнаган ысык күндөн бил,
 Қаары катуу кыштан бил,
 Бери бирине оошпогон⁹
 Бир калыпта иштен бил.
 8260 Жакшылык келген жайдан бил,
 Таш боорунан¹⁰ суу чыгып,
 Суу оруну сайдан бил,
 Көз жетпеген көлдөн¹¹ бил,
 Чөп чыкпас такыр чөлдөн¹² бил,
 Күркүрөгөн¹³ күндөн бил,
 Эттен чыккан жүндөн¹⁴ бил,
 Сөөктөн¹⁵ чыккан эттен бил,
 Сүйлөп¹⁶ турган кептен бил,
 Суудан¹⁷ чыккан оттон бил,
 Абадан¹⁸ тарткан оптон¹⁹ бил,
 8270 Жылган жылдыз, мындан бил,
 Жайы-кышы он эки ай

¹ көзиңде.² өзиңде.³ колың.⁴ бутың.⁵ тутың.⁶ хык. Сөз адатта «хак» катары да окулат. Кыргыз сөздөрүнүн арасындагы жазылган формасы «хк» же «хык».⁷ тгалының.⁸ тунден. Оозеки сүйлөөдө «түндөн» түрүндө айтыла берет.⁹ аушбаган.¹⁰ баурынан.¹¹ көлден. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.¹² чөлдөн.¹³ күркиреген.¹⁴ жүндөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.¹⁵ сүекден.¹⁶ саулеб.¹⁷ суудан. Сөз даана жазылган. Бирок контексттеги мааниси белгисиз. Балким башка сөздүр.¹⁸ хауадан.¹⁹ обдан.

- Бузулбаган¹ жылдан бил.
 Астында бар кара жер,
 Акыл ойлоп карай бер,
 Ошончону² көтөрүп
 Акы албаган кандай эр!
 Бир кудаанын барлыгын,
 Өкүмү³ эки⁴ болбогон,
 Катаа дебе жарлыгын.
 8280 Чын деп билгин ишенип,
 Байгамбардын⁵ барлыгын.
 Бериште⁶ бар мыгрып,*
 Бенде болуп турасың
 Тамырыңа кан тарап,
 Дене-бойго жан тарап,
 Коркуу берген өзүнө
 Жүрөк чочуп анталап.»
 Ошо сөзгө келгени,
 8290 Анда Манас сүйлөдү:
 «Баянын айтчы тегеле
 Пайгамбар деген эмиңе?
 Адамданбы, башкабы?
 Же акылы жаандан*⁷ ашканбы?
 Сууданбы, таштанбы?
 Токойдонбу, талданбы?
 Же бөлөк түрдүү жанданбы?
 Айтчы мага аны? — деп, —
 Ал пайгамбар дегениң
 8300 Алданын кандай жаны? — деп, —
 Кантип билет калкы? — деп, —
 Кандай түрлүү наркы? — деп, —
 Баары жокко⁸ билинет
 Кандайлыктан баркы?» — деп,
 Манас сурап калганы.
 Айтмак болду Айкожо
 Бир адамдай башы бар,
 Тап ушул күндө караса
 Беш жүз элүү жашы бар.
 «Асилим шамдан, арап — деп, —
 8310 Анда мени карап!» — деп,
 Кырк жаштагы кишидей
 Кыял менен мүнөзү.

¹ бузылбаган.

² ошынчаны.

³ өкими.

⁴ өкү. Сөздүн мындай жазылышы мурдатан «экөө» маанисинде окулуп келген эле (к. 7339-сап ж. б.). Бирок бул жерде «эки» контекстке тагыраак туура келет.

⁵ пегымбирдин.

⁶ фириште.

⁷ жахандан.

⁸ жокка.

- Нуру¹ күндөй балкыган,
 Сакал менен муруту²
 Көөхар³ таштай* жаркыган.
 Ыйман нуру жүзүндө,⁴
 Дурри* көөхар сөзүндө,⁵
 8320 Шам чырагы көзүндө.⁶
 Айткан сөзү мунайым⁷,
 Аалым⁸ кылган кудайым.
 Айтканынын баарысы
 Аят адис* жудайын.
 Ак пайгамбар Мустапа⁹
 Нак өзүнөн бата алган,
 Айкожо — деп атанган.
 Жылын санап тактаган,
 Байгамбардан¹⁰ аманат
 Манас үчүн сактаган.
 8330 «Алда болсо жар — деди,—
 Азыр менин өзүмдө¹¹
 Аманатым бар — деди. —
 Дин ислам жанысын,
 Башы Кумул¹², аягы Урум,¹³
 Орто-Азия канысын.
 Баштап кебим айтайын,
 Аманатың тапшырып,
 Алда буюрса кайтайын.
 Медина,¹⁴ Меке¹⁵ жерибиз,¹⁶
 8340 Сам уулу арап элибиз,
 Ак ыслам динибиз,
 Аманат үчүн келген — деп,
 Ак амири билиниз.
 Дүйнөнү далай¹⁷ ашадым,

¹ нуры.² мурыты.³ жохыр. Бул маанидеги сөз буга чейин «көхар» (к. 155-сап), «көхр» (6112-сап) түрүндө жазылып келген эле.⁴ жүзүндө.⁵ созинде.⁶ көзүндө.⁷ мулайым. Кыясы катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туура маани берүүчү сөз — «мунайым».⁸ галым.⁹ Мыстыфы.¹⁰ пегымбырдан.¹¹ озимде.¹² кумыл.¹³ урым.¹⁴ мдине.¹⁵ мке.¹⁶ жеримиз.¹⁷ талай.

- Беш жүз элүү жашадым.
 Куп билиңиз, сен балам,
 Барча жан жүз жыл турбасын.
 Менин мынча жашашым
 Байгамбардын дубасы
 Сурадың, балам, байгамбар
 8350 Анын тилин алуучу
 Дүнүйөдө көп жандар.
 Анын тилин албаган
 Каапыр болду көп заңгар*.
 Ар бир түрлүү жандарды
 Алда таала¹ жараткан.
 Дүнүйөнүн жүзүнө²
 Не жандарды тараткан.
 Байгамбардын уругу
 8360 Арыш³ кейип араптан.
 Бабасы Манаф⁴ арабы,
 Алгын кабар ушундан.
 Бир атасы Кашымдыр,⁵
 Айтуун билгин ушундан.
 Чоң бабасын сурасаң,
 Атыдыр Абдалмуталип,⁶
 Жүрүштөрү⁷ бир калып.
 Кашым уругу дегени
 Арбагы ашык бир калк,⁸
 8370 Андасаң, балам, сөз анык,
 Ага-тууган баарысы,
 Омор Хапза⁹ деген бар,
 Кылымды¹⁰ бузган чаң салып.
 Өз атасы Абдулла,¹¹
 Алда канча бут¹² жасап,
 Сатып турган ар жылда.
 Акыр заман* байгамбар

¹ тгaлы. Сөздү «тыгалы» катары окууга да болот.

² жүзүнө.

³ Официалдуу европалык адабияттардагы айтылышы — «Курайш». Байгамбардын ата-бабасы, жалпы эле арап сөздөрүнүн манасчы тарабынан канчалык так, туура айтылышын болжолдоо кыйын. Анын үстүнө ошол Сагымбай айткан сөздөрдүн катчы тарабынан канчалык так жазылганына да эч ким кепил боло албайт. Ошон үчүн түп нускадагы жазуулар негизинен ошол бойдон калтырылып, ыр сабындагы сөздөр арасында окууга мүмкүн болгон формада гана түпкү айтылышы такталбастан берилди.

⁴ Манаф-Абд Манаф (Бул жерде сөз Абд-манаф жөнүндө өндөнөт).

⁵ Кашымдыр.

⁶ Гыбдалмытлиб.

⁷ журиштери.

⁸ хылык.

⁹ Официалдуу европалык адабияттардагы айтылышы — Амир-Хымзе. Умар-Хафса.

¹⁰ гaлымды. Сөздү — «ааламды» катары окууга да болот.

¹¹ Гыбдале — (Официалдуу европалык адабияттардагы айтылышы) «Абдаллах».

¹² пут.

- Амалаты мыглыф*
 Қаапырга салды көп жапаа¹
 Мукамбат² — деп, аталган,
 8380 Бүтүн куран*³ — деген бар,
 Көңүлүнө жат алган.
 Бел байлаган ар ишке,
 Бербердигер сөзү — деп,
 Берген кабар⁴ бериште,
 Күркүрөгөн доошу
 Күлдү журтка билинген
 Үзүр⁵ алып келиште.
 Келди сизге үзүр — деп, —
 8390 Салам айтты кудай — деп.
 Актан⁶ кабар келүүчү,⁷
 Айтып кабар берүүчү
 Жебирейил⁸ — деген!» — деп,
 Айкожо айтат канча кеп.
 Бейиш менен тозокту,⁹
 Кейиш менен азапты,
 Бакырга кылба мазакты,
 Карыпка кылба казапты.
 Барча жанды тең кылып
 8400 Кадыр Алда жасаптыр.
 Кепти Манас билбеди,
 «А кудай менен сүйлөшкөн¹⁰
 Бериште деген ким?» — деди.
 Анда Айкожо кеп айтат,
 «Анда, балам — деп айтат: —
 Катыны жок, зайбы жок,
 Кылган иши айбы жок.
 Мекен туткан үйү¹¹ жок,
 Бекер анда жүрүү жок.
 Оозу¹² жок, напси жок
 8410 Ою терең, жазуу жок.
 Кыямат* — деп, ойлонуп,

¹ жыфа.
² Мыгымбид. Байгамбардын аты кыргыз арасында «Мукамбет», «Мухаммед» түрлөрүндө айтыла берет.

³ кыран.

⁴ кабар.

⁵ озир.

⁶ хыкдин.

⁷ келүчи.

⁸ жбираил.

⁹ тозакты.

¹⁰ сүйлөшкөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылат.

¹¹ үйү.

¹² ауасы. Жазылуудагы сырткы формасына карата сөздү «абасы» деп окууга болор эле. Бирок контекстке толук туура келүүчү маани — «оозу». Кыясы катчы ушул эле сөздү жазган.

- Кылар иши бикирде*¹,
 Өз алынан корккондон
 Өмүр бою зикирде.*
 Адам эмес, бир башка,
 Асылын өзү биледи
 Алда таала бадыша.
 Төрт мукиреб*² аты бар.
 Адам эмес, бери* эмес,
 8420 Напси барган неме эмес.
 Адам заат акылы
 Ойлосо жетер теги эмес.
 Азирейил³, Мекайил,
 Анык ойлоп муну бил,
 Биринин аты Жебирейил
 Көз көрбөгөн бу бир жел.
 Ысырайыл⁴ бири — дейт.
 Барча жандын рухун⁵
 8430 Багып азыр жүрү — дейт.
 Кыямат кайым болгончо⁶
 Өлбөй алар тирүү — дейт.
 Көк айланып, жер тозуп,
 Жалгыз жан калбай калганча
 Жарлык күтүп⁷ жүрү — дейт.
 Кызматында кудайдын
 Кыяматы болгончо,
 Буюрган⁸ кудаанын
 Булар кылат жудайын.»
 8440 Айкожодон⁹ кеп сурайт,
 Төрө Манас бек сурайт:
 «Кудайыма¹⁰ кызматкер
 Төртөө элеби?» — деп, сурайт,
 Анда Айкожо кеп айтат,
 «Анда, балам — деп, айтат. —
 Төбөнүздө¹¹ көк — деди,
 Төртөө эмес, көп — деди.
 Бериштенин¹² ишине,
 Мээнетине жан жетпейт,
 Көптүгүнө бериште

¹ фикирде.² мигриб.³ гызраил.⁴ ысрафил.⁵ рухын.⁶ болганча.⁷ кутиб.⁸ буйырганын.⁹ Айкожадан.¹⁰ хдайыма.¹¹ тобеңизде.¹² фириштенин.

- 8450 Эсеп-кысап сан жетпейт!»
 Анда Манас кеп сурайт,
 «Ай, атаке — деп, сурайт:
 Байгамбарың¹ Мукамбет²
 Калкын жолго салганбы?»³
 Как ушуну уккан сон
 Каапырлар тилин алганбы?»⁴
 Же тил алдырбай тим бойдон
 Каңгырган бойдон калганбы?
 Акыр өлүм чын окшойт,
 Бул дүнүйө жалганбы?
 8460 Тил албаймын дегенди
 Токмоктоп динге салганбы?»
 Анда Айкожо кеп айтат,
 «Анда, балам — деп, айтат. —
 Арап, ажам эл болгон,
 Ыслам дини бел болгон.
 Динге кирбейм дегенден
 Далай жан кара жер болгон,
 Ак байгамбар күйөөсү
 8470 Азирет Аалы шер болгон.
 Динге салган кыйланы
 Өкүмүнө көндүрүп,⁵
 Ак байгамбар Мустапа
 Шарыятын*⁶ өндүрүп,
 Шарыятка⁷ көнбөгөн⁸
 Далайын кырган өлтүрүп!»
 Айтып турду Айкожо
 Арам менен алалды,
 Аманат жанга залалды.
 Шашпасан бенде тилээрсиң,
 Трими* бар, тнзиhi* бар
 Шарыяттан⁹ билерсиң.
 Өкүмүң¹⁰ болсо колдо — деп,—
 Өзү келер молдо¹¹ — деп,—
 Айтуучу¹² келер аалым — деп,—

¹ пигымбырың.

² мыгмед.

³ салгамбы. Сөз манасчы тарабынан ушул үлгүдө айтылышы да мүмкүн.

⁴ алганбы. Жогорку саптагы «салгамбы» — деген сөзгө ылайык эгер айтылган сөздөр так жазылса бул жерде «алгамбы» болуш керек эле. Кыясы диалектилик белги катчыга таандык окшойт.

⁵ көндириб.

⁶ ширигыгын.

⁷ ширигытка.

⁸ көнбеген. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

⁹ ширигыгдан.

¹⁰ өкмиң.

¹¹ молда.

¹² айтуучу.

- Баарын айтар маалым — деп,—
 Жакын келбес залым — деп,—
 Бутуңузду¹ койгун да,
 Жаратканга табын — деп. —
 8480 Байгамбардын сүннөтү*²
 Башка селде чалыңдык,
 Байкап турдуң³ баятадан
 Жаратканга жалыңдык.
 Бизден келип сурадың
 Кыдырата турдуң — деп,
 Башыңарды алпарып
 Не үчүн жерге урдун?⁴ — деп.
 Ыслам — дейт, динибиз,
 8490 Ырас, балам, билиңиз!
 Жакшылык кылып магшарда*⁵
 Баштай турган бирибиз
 Ак байгамбар Мустапа
 Аны, балам, билиңиз!
 Байкап турсам мажусу,*
 Батыл* окшойт диниңиз.
 Жети султан* бирисиз,
 Ак динине киресиз,
 Аят, адис⁶ баарысын
 8500 Аалымдардан⁷ билерсиз!»
 Аны айтып бузурук,
 «Ачкын, балам, оозун»⁸ — деп,
 Аманаты байгамбар
 Оозуна койду түкүрүп.⁹
 Мехри шабкат*¹⁰ чачылды,
 Бала Манас он төрттө¹¹
 Башы-көзү ачылды,
 Асты жагын караса
 Қирси лом* көрүндү,
 Күңгүрөнүп¹² ыйлады,
 8510 Көңүлү кыйла бөлүндү,¹³
 Көздүн жашы төгүлдү,
 Қайгыланып жаш бала

¹ бутуңызды.

² снити.

³ турдың.

⁴ урдың.

⁵ мыгшырда.

⁶ хдыш.

⁷ галимдерден.

⁸ аузың.

⁹ түкириб.

¹⁰ михри шифкыт.

¹¹ төртде.

¹² көңгирениб. Оозеки сүйлөөдө «күңгүрөнүп» түрүндө айтылышы мүмкүн.

¹³ белинди.

- 8520 Кабыргасы сөгүлдү.¹
 Асман жакка караса
 Гирш ыглы*² көрүндү,
 Баркырады, ыйлады,
 Мыгрыпытка^{3*} көмүлдү.⁴
 Акылы кетти башынан,
 Алды жуулду⁵ жашынан,
 Эзелде⁶ кетпес болуптур
 Айкожонун⁷ кашынан.
 «Билбестиктен жүрүпмүн,⁸
 Бир кудайды⁹ биле албай,
 Бир кыйла кылдым катаалык
 Адамдар айтса тил албай.
 Көрбөстүктөн¹⁰ жүрүпмүн
 Төө турса да көрө албай,
 Айткан киши жогунан
 Ак динине көнө¹¹ албай!»
 8530 Тозоктун¹² көрүп айбатын,
 Өзүнүн таппай айласын,
 Оту менен суусуну,¹³
 Ошо жерде көрүп ушуну
 Бөйөн¹⁴ менен чаянды —
 Кашынан көрдү көп жанды,
 Ажыдаар, жыланды,
 Азыр көрдү керемет
 Алда казап* кылганды.
 8540 Эрибеген музуну¹⁵,
 Эми көрдү ушуну.
 Агып жаткан дария
 Суу болгон ириң-каныны,
 Ушуларды көргөндө
 Корголотор¹⁶ жер таппай
 Чымын кара жаныңы.
 Керемет менен Айкожо

¹ сөгилди.² гырш иглы.³ мыгрыфтыка.⁴ көмилди.⁵ жуулды.⁶ азелде. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.⁷ Айкожаның.⁸ жүрибмин.⁹ хдайды.¹⁰ көрбестиктен.¹¹ көнө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.¹² дозактын. Буга чейин сөздүн уңгусун катчы «тозак» түрүндө жазып келген эле (к. 2456-, 8395-сап ж. б.).¹³ суусыны.¹⁴ боен.¹⁵ музыны.¹⁶ коргалатар.

- Чын көргөздү¹ баарыны.
 Угуп турду баарысы
 Баланын айткан зарыны.
 8550 Жарым күнү, бир түнү²
 Жанын бала кыйнады,
 «Салбагын — деп, — ушуга!»³
 Жаратканга жалбарып,
 Таң атканча ыйлады.
 Көрдү кыйын ушундай,
 Көзү шишип муштумдай.⁴
 Супа⁵ садык чалганда,*
 Таң саргарып калганда
 8560 Балага келме билгизди,
 Бардасын тартып бейиштин
 «Бар, балам!» — деп, киргизди.
 Башын бала салганы,
 Балкып бою калганы.
 Жети имерип карайм — деп,
 Жети күнгө⁶ барганы.
 Көргөзгөнү⁷ керемет,
 Көөхар, жакут,*⁸ мерүбет.*⁹
 Нур кыз*¹⁰ менен улманы*
 Алтындуу табак, даам алып,
 8570 Қызмат кылып турганы,
 Қызык көрдү буларды.
 Көрсө көңүл толгудай,
 Нур кызынын бирөөсү
 Бу дүйнөгө көрүнсө
 Баары бехуш* болгудай,¹¹
 Нур жүзүнөн¹² көргүдөй,¹³
 Мейли бала, мейли чал
 Үшү¹⁴ кетип өлгүдөй.¹⁵
 Күндөн жүзү дагы артык

¹ көргөзди.² түни.³ ушыга.⁴ муштумдай.⁵ супа.⁶ күнгө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.⁷ көргөзгөнү. Оозеки сүйлөөдө «көргөзкөнү» түрүндө айтылышы мүмкүн.⁸ якут.⁹ мерует.¹⁰ хуры.¹¹ болгыдай.¹² жүзүнөн.¹³ көргүдөй.¹⁴ хоши.¹⁵ өлгүдөй. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтылат.

- 8580 Күлсө¹ тишин агартып.
 Ай караңгы түн болсо,
 Жарыгы жайнап толгудай,²
 Жаанга³ жарык болгудай.
 Жыгары*⁴ чыкса бейиштен
 Адам уулу — деген жан
 Кутулгандай⁵ кейиштен.
 Ташы жубар, суусу бал,
 Тамашасын карап ал.
 Мөмөлөрү⁶ бышып тур,
 8590 Ырамылдын* суулары
 Тамчы болуп түшүп тур,
 Халин*⁷ көтир* шарабы⁸
 Ортосунан⁹ агып тур,
 Олорго Манас багып тур.
 Нур куштарын караса,
 Учуп-түшүп,¹⁰ конуп тур,
 Нур жемишин караса,
 Сабагында толуп тур,
 Көрүп туруп эр Манас
 8600 Бекерге бехуш болуптур.
 Кызыгын көрүп бейиштин
 Жети күн жатып калыптыр.
 Аны көрүп Айкожо
 Абу замзам¹¹ суусунан*
 Бетине бүркүп¹² салыптыр.
 Кереметтүү¹³ барданы
 Бетинен тартып алганы,
 Эми Манас кубанып,
 Ордунан туруп калганы.
 8610 «Казатка боюн сал — деди,—
 Байгамбар берген аманат
 Белегинди ал!» — деди.
 Бир мылтык асты жонуна,
 Бир кылыч берди колуна,
 Кетмек болду Айкожо

¹ күлсө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

² толгыдай.

³ жаханга.

⁴ жыгары. Сөздү «жогору» — деп окууга болбойт. Анткени, андай маани контекстке туура келбейт.

⁵ кутылгындай.

⁶ момелери.

⁷ хофин

⁸ шырабы.

⁹ ортасынан.

¹⁰ учыб-түшиб.

¹¹ зымзым.

¹² бүркиб.

¹³ кереметти.

- 8620 Кабилыстан жолуна,
Эми Манас не болду,
Кебинин кара соңуна.
Ит агытып,¹ куш салып,
Жети жигит кошчу² алып,
Кеткени он бир күн болду,
Караанын көргөн бир жан жок,
Кабар уккан тирүү жан жок,³
Жоголуп⁴ кетти баласы,
Жакыптын тынбай санаасы:
«Талаага бүгүн барайын,
Үч-Арал жолун карайын,
Балам кандай жоголду,
Бу балага не болду?»
- 8630 Он бир күн болуп жоголуп,
Куу балага не болду?
Туш-туштун⁵ баары кас эле,
Тууган бизге аз эле,
Алыскы жолго салгамбы,
Шумурай Ала-Көл кетип калгамбы?
Тентектигин салгамбы,
Деңизге кетип калгамбы?
Караанын көргөн калк барбы?
Элесин көргөн эл барбы?
- 8640 Бекер мынча кечикти,
Мен көрбөгөн жер барбы?»
Туучунак атын миниптир,
Төтөлөп⁶ жолго кириптир,
«Каралдым кайда болду?» — деп,
Бай Жакып көзүн салыптыр,
Баладан караан көрө албай
Кайгыланып калыптыр,
Айылдан узап бай Жакып
Ат чабым жолго барыптыр.
- 8650 Асты жагы жабырдан,
Ат кулактүү шабырдан
Көлүктүн⁷ бели ийилген,

¹ агына. Сөздөн контекстке туура келб турган маани чыкпайт. Туура келүүчү сөз — «агытып».

² котчы. Жазылуудан контекстке туура келүүчү маани чыкпайт. Туура келүүчү сөз — «кошчу».

³ тири жок. Сөздөрдү «тирүү жок» — деп окууга болот. Ушул мааниде айтылыш да мүмкүн. Бирок маани так ачылыш үчүн «тирүү жан жок» — делиш туурараак. Анын үстүнө жогорку ыр сабынын курулушу жана мазмуну эки сөз ортосунда «жан» — деген сөз кошулуп айтылышынын тууралыгын айгинелейт.

⁴ жогалыб.

⁵ туштуштуын.

⁶ тотелеб.

⁷ көликтин.

- Көпкөк темир кийинген,
 Белде кылыч байлаган,
 Колдо найза шайлаган,
 Очогор¹ мылтык асынган,
 Ойду-дөңдү² бастырган
 Он бири чыга калганы.
 Жетип келди Жакыпка,
 8660 Ортосуна алганы:
 «Түрк уулунан Жакып — дейт,
 Көп байыган жатып — дейт,
 Баласы Манас болгон — дейт,
 Бар дөөлөтү³ төлгон — дейт,
 Башына сыймык конгон — дейт.
 Атасы Жакып чал — деген,
 Арбын анда мал — деген,
 Бай Жакыптын баласы
 Билесиңби Манасты?
 8670 Биз кетпейбиз мындан тим,
 Чалкайыңкы курсагың
 Чалым, өзүң атың⁴ ким?» —
 Он бири⁵ алып ортого
 Жакыпка камоо⁶ салганы.
 Анда Жакып кеп айтат,
 Аргасы кетип бек айтат:
 «Ат-жөнүнөр⁷ ким болот?»⁸
 Ата-журтуң⁹ ким болот?
 Эне-журтуң ким болот?
 8680 Эли-журтуң ким болот?
 Кандай түрлүү¹⁰ жүрөсүз,¹¹
 Бай Жакыпты билесиз?
 Баласы Манас дегенди,
 Не себептен тилейсиз?» —
 Муну айтып бай Жакып
 Мукактанып турады.
 «Мырдар атыңды бат айт!» — деп,

¹ очагар.

² ойды-дөңди.

³ даулет.

⁴ атым. Катчыдан кеткен каталык. Сөздүн туурасы — «атың».

⁵ бириң. Сөздүн оозеки айтылуудагы угулушуна карата жазуунун бир көрүнүшү. Эпостун өз обону менен аткарылганда бул ыр сабы «он бириң алып ортого» катары угулушу мүмкүн.

⁶ камау.

⁷ ат жониңер.

⁸ билет. Сөз ушул түрдө айтылышы да мүмкүн эле. Бирок кийинки ыр саптарынын формалык түзүлүшү менен мазмунуна караганда бул жерде «болот» — делиш жөндүү. Кыясы катчы ката кетирген.

⁹ ата-журтың.

¹⁰ турли.

¹¹ журесиз.

- Булар күчөп¹ сурады.
 Жакып атын жашырып,
 8690 «Бердике деген мен — деди,—
 Чын айтыңар сен — деди,—
 Ар жагы кыргыз элибиз,
 Аралуу Алтай жерибиз,
 Атам — Түрк, айлым аз,
 Баласы Манас он төрттө,
 Атасы Жакып мага кас.
 Байлап кетсең баласын,
 Мага десең канаке,
 Өлтүрүп кетсең Манасын!
 8700 Айдап кетсең канаке,²
 Жакып — деген бабасын!
 Баянын айтчы, балдар?» — деп,
 Бай Жакып сурап турду кеп.
 Аны уккан соң он бири:
 «Жалгыз жүрсүң³ бу жерде,
 Сага Жакып кас болсо,
 Жакыптын айлы не жерде?
 Баштап бизди баргын — деп,—
 8710 Бай Жакыпка кылганды
 Байкап көрүп алгын» — деп,
 Баягылар турады.
 «Жайыңарды айткын?» — деп,
 Жандырып Жакып сурады.
 «Сук экенсиң, болбойсун,
 Сурап чалым койбойсун,
 Көргөзгүн⁴ көзүбүзгө⁵ — деп,—
 Жакыптын эли не жерде,
 Жолуктур⁶ өзүбүзгө⁷ — деп,—
 8720 Жок сөздү айтпай ташта — деп,—
 Жолу кайда, башта!» — деп,—
 Кайраттана калганы.
 Айласы кетип бай Жакып,
 Он бирине⁸ кеп айтат,
 «Ой, баатырлар — деп, айтат —
 Тарбагатай кери бар,
 Жакып деген ал чалдын
 Ушу жерден⁹ аттанса,

¹ күчөб. Оозеки сүйлөөдө «күчөп» түрүндө айтыла берет.

² ганаке. Бир сап жогоруда ушул эле «канаке» түрүндө жазылган.

³ жүрсиң.

⁴ көргөзгүн.

⁵ көзүбизге.

⁶ жолуктыр.

⁷ өзүбизге.

⁸ биринен. Катчыдан кеткен каталык. Туурасы — «бирине».

⁹ жердин. Катчыдан кеткен каталык. Туурасы — «жерден».

- 8730 Арасы эки күнчүлүк
Теректүү¹ деген жери бар.
Кышка жакын конуучу,²
Кыштоосу³ шондо болуучу.⁴
Ээрчитпеңер өзүмдү,
Эшитсеңер⁵ сөзүмдү,
Нак Манаска кылаар жумушту
Айтып берип бир жолу
Ачыңарчы көзүмдү».
Жакып чал сурап койбоду,
Жаңкыларды торгоду.⁶
Он бири анда кеп айтат,
8740 «Ой, аксакал,— деп, айтат. —
Оңой эмес жумуш — деп,⁷
Ушу жерге келип туруш⁷ — деп,—
Манасты алып барбасак,
Алтайлыктын элинен
Арылбайт коога⁸ — уруш — деп,—
Бирөөбүзбүз⁹ Кумулдан,¹⁰
Кумул да сизге угулган.¹¹
Жана бирөө Камбылдан,
8750 Кармашкан жоону¹² нан кылган.
Бирөөбүз¹³ Мар шаарынан,
Он беш күндүк жол бастык
Улуктун коркуп каарынан.
Бирибизди сурасан,
Тарлан аттуу жерибиз,
Талкуу кытай элибиз.
Ындыстандын¹⁴ бери жагы
Конгу деген жерибиз,
Доңшу¹⁵ кытай элибиз.
8760 Жана бирин сурасан
Дария Котон суусу бар,
Таңшуу деген көлү¹⁶ бар,

¹ теректи.² конучы.³ кыштаусы.⁴ болычы.⁵ эсирчеңер. Сөздүн мааниси түшүнүксүз. Жазуу учурундагы механикалык ката. Контекстке караганда туура келүүчү сөз — «эшитсеңер».⁶ торгады.⁷ тургыш.⁸ кауга.⁹ биреумиз биз.¹⁰ кумылдан.¹¹ угылган.¹² жауны.¹³ биреумиз.¹⁴ хиндистандын.¹⁵ доңшы.¹⁶ көли.

- Далба деген эли бар.
 Жана бирөөн сурасаң
 Өзөндүү¹ булак суусу бар,
 Өзгөчө арбын ушулар.
 Жери Жеркен аталат,
 Тутушуп² жоо чак келбейт,
 Душманы колго маталат.
 Башчы болгон Бакбурчун,
 8770 Кан жиберген Каканчын.
 Аяк-башы чогулуп
 Аттанып бери чыкканы
 Алты жыл өттү³ арадан,
 Асты дарек табылбайт
 Айткан Манас баладан.
 Кайда экенин биле албай,
 Карап жүргөн өзүбүз
 Карыям, ушу сөзүбүз». ⁴
 8780 Муну айтып билдирди,
 Жакып байды бүлдүрдү.⁵
 «Коюңар, балдар, коюм бар,
 Койду кашкыр⁶ жеди деп,
 Коркуу кирген оюм бар!
 Узайын, балдар, уюм⁷ бар,
 Өңкөй улук жиберген
 Бузук экен куюңар.⁸
 Жылкы, төө, малым — деп,—
 Жыюуга чыктым баарын — деп,—
 8790 Ал Жакыптын айлына
 Алып барар алым жок,
 Баштап барар маалым жок.
 Бара бергин өзүңөр,
 Башы чыккан чоң тоону
 Көрбөйбү силер көзүңөр?»
 Ушуну айтып бай Жакып
 Узатып жолго салганы,
 «Жалгызым кандай болот!» — деп,
 Убайымга калганы.
 Эки жарым ай болгон
 8800 Эркек бала Бакдөөлөт

¹ озенди.² тутышыб.³ өтти.⁴ сөзүбүз.⁵ бүлдүрдү.⁶ кашкыр. Сөздүн туура айтылышы «карышкыр». Бирок, ырдын ыргагынын тамына ылайык манасчы ушул түрдө айтышы мүмкүн. Ошондой эле «карышкыр» деген сөздү катчы ушул түрдө жазышы да ыктымал.⁷ уйым.⁸ куйыңар.

- А да тууп салганы.
 «Манасты душман алабы?
 Бакдөөлөт тууган бир бала
 Аман колдо калабы?»
 Анын дагы тоюна
 Арбын малды союптур,
 Абыке — деп, коюптур.
 Чаранада жаш бала
 Чабышарга дарман жок.
- 8810 Бешиктеги жаш бала
 Белге таңуу болобу?
 Бээжиндин журту асылды,
 Белима таңган Манасты
 Мерт таптырбай коёбу?
 Каканакта Абыке
 Кайрат кылсам болобу?
 Кагылайын каралдым,
 Какандын каны асылды,
 Кас кылбастан коёбу?
- 8820 Багым болсо кыйсамбы,
 Малым болсо жыйсамбы,
 Баламдын жайын кылсамбы,
 Түркүстан жакка жылсамбы?
 Акыры жалгыз баламдын
 Аргасын мындай кылсамбы?!»
 Туучунак менен туйлатып,
 Туюнтуп¹ айтып бу² кебин
 Байбичесин ыйлатып,
 Бай Жакып үйгө киргени.
- 8830 Айыл башы Акбалта,
 Акылдашы Бердике,
 Жүзгө³ толгон айлыны
 Жүрүп жыйып алганы.
 Жүргөндөрдүн⁴ баарыны.
 Баарын алды кашына,
 Байын алды башына.
 «Кызыл чоктуу* көп ойрот
 Кытай угуп алыптыр,
 «Кылабыз!» — деп, Жакыпка
 Кекенишип калыптыр.
- 8840 Кара чоктуу* көп ойрот
 Калмак кабар алыптыр,
 «Кап, Жакып!» — деп, кекенип,
 Камданышып калыптыр,

¹ туйынтыб.

² бо.

³ жүзгө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁴ жүргөндөрдүн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- Қандай арга кылабыз?
 «Манас ушу бала» — деп,
 Баалап берип бир бала
 Мал алуучу¹ бар бекен?
 Бул Манас — деп, берүүгө
 8850 Бул алуучу бар бекен?
 Бирөөндө² бар бир бала,
 Бирөөндө бар беш бала,
 Бирөөндө бар чоң бала,
 Бирөөндө бар он бала,
 «Бир баланы Манас» — деп,
 Берип койсок не болот?
 Бир кудаанын жазуусун³
 Көрүп койсок не болот?
 8860 Өкүмүнө баашанын
 Көнүп⁴ койсок не болот?
 Бай Жакыптын малыны
 Манасына садага*,
 Бөлүп койсок не болот?!»
 Бу сөздү айтып салганы,
 Бул олтурган калайык
 Баланча — деп, айта албай,
 Мукактанып калганы.
 Бай шол жерде кеп айтат:
 8870 «Байбиче менен бай Жакып,
 Айтпаңар муну, эсиң жок,
 Бала сатып, «Манас» — деп,
 Баашага берер кезиң жок.
 Бирин аял-ургаачы,
 Бирин кары чалсыңар,
 Экөөңдү⁵ карасам
 Қандай акмак жансыңар!?
 Баласын малга ким берет,
 Сенин балаңдын күнүн ким көрөт?
 Ботосун⁶ малга ким берет.
 8880 Сенин ботондун⁷ күнүн ким көрөт?
 Айтасың сөздү⁸ айбандай,
 Сенин а сөзүнө⁹ ким көнөт?¹⁰
 Чыландан чыккан жол барбы,

¹ алычу.

² бирөөндө.

³ жазуусын.

⁴ көниб.

⁵ экөөңдү.

⁶ ботасын.

⁷ ботаңдын.

⁸ созди.

⁹ созиңе.

¹⁰ көнөт.

- Чырмап келип бу жерде
 Камап жаткан кол барбы?
 Кумулдан чыккан жол барбы,
 Курчап келип бу жерде
 Кууратып жаткан кол барбы?
 8890 Кандай айткан кебинер?
 Калжайып тайган эбинер!
 Алты миң беш жүз кол келди,
 Аскер арбын мол келди,
 Нескара — деген эр келди,
 Нече түрлүү эл келди,
 Кыйратты Манас көзүңчө¹,
 Жакып, жаман экенсин
 Кыйлана берип өзүңчө,²
 Качырды Манас көзүңчө,
 8900 Кандай курган жан³ элең
 Кайгыра берип өзүңчө!»
 Бай жактырбай таштады,
 Байбиче көзүн жаштады:
 «Төрөгөнүм⁴ бир бала —
 Төгөрөк⁵ журт асылат,
 Дүмөгү⁶ качан басылат?
 Араң көрдүм бир бала
 Ай-аалам журт асылат,
 Азабы качан басылат?»
 Аны айтып байбиче,
 8910 А деп, токтоп калганы,
 Таштаңыздар сиз аны.
 Аны коюп салыңыз,
 Манастан кабар алыңыз.
 Бая, Үч-Аралга барыптыр,
 Он бир конуп талаага,
 Айкожого⁷ жолугуп,
 Атка минип оолугуп,⁸
 Жолдошторун эске алып,
 8920 Жолго чыгып эр Манас
 Төгөрөккө⁹ көз салып,
 Жан жакка көзүн салыптыр.

¹ көзиңче.

² озиңче.

³ кандай курган элең. Сүйлөм толук болуш үчүн «неме», «киши», «жан» деген сөздөрдүн бирөө болушу керек. Муун өлчөмүнүн талабына ылайык «жан» деген сөз туурараак өңдөнөт.

⁴ төрегеним.

⁵ төгөрөк.

⁶ дүмеги.

⁷ Айкожага.

⁸ олыгыб.

⁹ тогөрөккө.

- Талды-Суу деген өзөндөн,¹
 Жолдошун көрүп алыптыр,
 Алты бөрү, он түлкү
 Жолдоштору алыптыр,
 Эки бугу, үч кулжа
 Алар атып салыптыр,
 Бая, Манас талып жатканда
 Алты конуп калыптыр.
- 8930 Жетинчи күндө аттанып,
 Манасты издеп бастырып,
 «Байкуш бала неткен — деп,—
 Шумурай кайда кеткен? — деп,—
 Адашып бизден алгамбы,
 Же айылга кайра баргамбы?»
 Аны айтышып жолдошу,
 «Үйгө кантип тарайлы,
 Ой жагы талаа² көрүнөт,
 Оо береки бийиктен
- 8940 Эки жагын карайлы» —
 Аны айтышып алтоосу³
 Атына камчы салыптыр.
 Кырга чыгып караса
 Аккан улуу⁴ суу экен,
 Курбукум⁵ — деген бул экен,
 Кулжалар жайнап тур экен,
 Кайың, терек, тал экен,
 Кайыптын кени бар экен.
- 8950 Карап турду жаш Манас,
 Карап турса таңыркап,
 Токойдон чыгып бөлүндү,
 Жолдоштору көрүндү.
 «Мында жүргөн экен» — деп,
 Аккула менен тепеңдеп,
 Жолго бала салганы,
 Кадам баспай Аккула
 Качып туруп алганы.
 «Неден үркөт⁶ доңуз» — деп,
 Асты жагы аралга
- 8960 Көзүн бала салганы.
 Чагарактап куйругу,

¹ өзөндөн.² дала.³ алтауи.⁴ уулы. Мындай жазылууну катчынын байкабай кетирген каталыгы дешке болор эле. Бирок «улуу» — деген сөздү ушул түрдө жазуу мындан мурда да бир нече жерде кездешет (к.). Буга караганда бул жазуу кокустук эмес, катчы сөздү жазуунун эле ыгы.⁵ Курбыкум.⁶ үркөт. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтылат.

- Жагжайыңкы төшү¹ бар,
 Так чыныдай көзү бар,
 Кыңшылаган үнү бар,
 Кызыл сур келген жүнү бар,
 Чоң казандай башы бар,
 Уя баскан айгырдын
 Куйругундай² чачы бар,
 Көкүрөк жүнү самсаалап,
 8970 Көчүк жагы тарбайып,
 Жып-жылаңач санталак
 Азуу тиши бир карыш,
 Алкымы бар бир кучак
 Азууларын карасаң...³
 Капталында калы бар,
 Моюн менен шилиде
 Кере кулач* жалы бар.
 Чондугу⁴ бар өгүздөй,⁵
 8980 Аяк басса адамдай,
 Капталында канат бар,
 Куйругунда⁶ кылычы —
 Куп тамаша бул иши.
 Желдей учат желиши,
 Жаңы экен ушу келиши.
 Тырмактары арбайып,
 Оозу жаман аржайып,
 Жерди басса айбандай,
 Көчүк жагын караса
 8990 Алгыр кыраан тайгандай.
 Башында мүйүз⁷ көрүнөт,
 Найзадан мурун сайгандай.
 Манас менен иши жок,
 Басып чыга калганы,
 «Бул эмине шумдук?» — деп,
 Бала көзүн салганы.
 Басып чыгып дөбөгө⁸
 Бир кыйкырык салганы.
 Кыйкырыгын караса,
 Беш күндүк жерге угулду,
 9000 Жети жүз он төрт кулжа экен,

¹ төши.² куйрыгындай.³ Ушул ыр сабынан кийин «Өткүр болот — курч бычак» — делүүчү салттык туруктуу ыр сабынын бөлүгү жазылбай түшүп калган.⁴ чоңдыгы.⁵ өгиздей.⁶ куйрыгында.⁷ мүйүз.⁸ дөбеге.

- Немеси калбай жыгылды.
 Кулжанын баары өлгөнү,
 Өлгөнүн Манас көргөнү.
 «Атайын, залым экен — деп, —
 Айтпай койсом бекер» — деп,
 Айкожо берген Аккелте,
 Алыска, жуукка айныбас,
 Браакы, жакын ылгабас,
 9010 Ортосу болот, оозу албарс,
 Түтүнү туман, түбү ыспан,*
 Кароолу¹ дажаал*, огу² ажал,
 Асынып жүрсө Аккелте,
 Ачууланса койчагыр,*
 Чындаганда замбирек,
 Шай* колдогон бадирек,
 Мылтыгын колуна алганы.
 Көк милтени түтөтүп,³
 Бетине бала алганы.
 «Бере көргүн, теңир!» — деп,
 9020 Өпкөсүнүн⁴ тушу — деп, —
 Өлчүү⁵ жери ушу — деп,
 Аккелте менен бир койду.
 Көк түтүнү булады,
 Көтөрүлүп⁶ көк жакка
 Алты аркандын боюндай⁷
 Асманды көздөй чурады,
 Как Манастын үстүнөн
 Түшүп жерге сулады.
 9030 Баягынын кыйкырыгын⁸
 Жолдоштору угуптур,
 Угуп эси чыгыптыр.
 Аркасынан чаңырган,
 Айбат менен жаңырган
 Аккелте үнүн угуптур,
 «Атты бирөө мылтык» — деп,
 Таңыркашып туруптур.
 Алигинин өлгөнү,
 Өлгөнүн көзү көргөнү,
 Басып келип бу Манас

¹ караулы.

² огу.

³ тутетиб.

⁴ өпкесиниң.

⁵ өлчи.

⁶ көтерилиб.

⁷ бойындай.

⁸ кыйкырыгына. Катчыдан кеткен ката, контекстке караганда сөздүн туурасы — «кыйкырыгын».

- 9040 Айкожо берген Ачалбарс
Белинен эки бөлгөнү,
Кылычты Манас салганы,
Белинен эки бөлүнүп,
Бу жандар жатып калганы.
«Жети жүз он төрт кулжаны
Кыйкырып кырып салганы,
Кулжаларды көрдүнөр,¹
Аркары жок, кулжа — деп, —
Айылга кабар бериңер,
9050 Ат менен² төө, өгүздөн,³
Арбын алып келиңер,
Кызыкты кылып салды — деп, —
Кыйкырыктан кырылып,
Кулжалар жатып калды» — деп,
Алты жигит чаптырып,
Алтайлыктан чакырып,
Элге кабар салыптыр,
Эки жактан жыйылган
Эки миң адам барыптыр,
9060 Эттерин жүктөп алыптыр,
Ошо суунун аягы
Эми да аты өчкөн⁴ жок,
«Кулжа» атанып калыптыр.
Бая, кытайдан келген он бири
Калайык дүрбөп⁵ жүргөндө,
Манас, Манас — деген сөз
Кулагы аны чалыптыр,
«Кайда, Манас деген?» — деп,
Издеп келип калыптыр.
9070 «Манас бизге табылды,
Абийирибиз жабылды,
Азыр токтоп нетебиз,
Айдап алып кетебиз!»
Ошону айтып ушулар,
Бая, улуктан келген кишилер
Манаска көзүн салганы.
Алтоо⁶ эле жолдошу,
Арстан Манас жолборсу:⁷
«Атамды сурап нетесиң?
9080 Аалымдардан⁸ экенсин,

¹ көрдиңер.² мен. Бир тексттерин оозеки айтууда сөз ушул түрдө угулушу да мүмкүн.³ өгизден.⁴ өчкөн.⁵ дурбөб.⁶ эди.⁷ жолбарсы.⁸ алымдарден.

- Алпарайын атама,
 Айттырармын тобону¹
 Өзүңөр кылган катааңа.
 Он бириң бирдей жүрүңөр,²
 Орчун дөөлөт сүрүңөр»³
 Ара конуп, айылга
 Алып Манас барганы,
 «Атам Жакып келсин» — деп,
 Айтып кабар салганы.
- 9090 «Кандан келген элчилер
 Манасты кармап алды — деп,—
 Балакетке салды» — деп,
 Бай Жакыпка угулду,
 Чочугандан⁴ Жакыптын
 Жүрөк оозго тыгылды.
 Айлынын баарын жыйнады,
 Жакыпты кудай кыйнады,
 Наалыш кылып ыйлады.
- 9100 Байы менен Акбалта,
 Жакып баштап карысы,
 Бердике баштап баарысы,
 Белден ашып барышты:
 «Берен Манас бар болсо,
 Бере койбос намысты!»
 Дөөкүрсүп булар барыптыр,
 «Төрөбүз буйрук кылган!» — деп,
 Манасты кармап алыптыр.
 Ал аңгыча үстүнө
- 9110 Бай Жакып кирип барыптыр,
 «Атаң кайсы сенин?» — деп,
 Алар сурап калыптыр,
 «Атам мобу⁵ киши» — деп,
 Манас айтып салыптыр.
 Көрүп таанып Жакыпты
 «Жашырынып калдың,— деп,—
 Эмине үчүн биздерди
 Алыс жолго салдың? — деп,—
 Каршы экенсиң канга — деп,—
 Тетири жолго салууңа
- 9120 Биз калабыз таңга — деп,—
 Катуу каар касапты
 Салалыкбы жанга? — деп,—

¹ тобаны.² журиңер.³ суриңер.⁴ чочыгандан.⁵ мабу. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

- Жети күн болду, жоголдук,¹
 Жериндин жайын биле албай.
 Ар тоонун башын көрсөтүп,²
 Адаш жолго киргизип,
 Арамзаанды билгизип,
 Азыр сени коёлук
 Башыңа тери кийгизип!» —
 9130 Ушуну айтып чамынып,
 Төртөө турду камынып,
 «Бай Жакыпты байла!» — деп,
 Басып келди жабылып.
 Бай Жакып шондо кеп айтат:
 «Балдарым, токто! — деп, айтат. —
 Күнөөм³ болсо, балдарым,
 Күндөндү*⁴ мага камдагын,
 Шоктугум⁵ болсо балдарым,
 Зоолуңду*⁶ мага камдагын!
 9140 Дос кишинди кас көрүп,
 Биздин элди аз көрүп,
 Өлүмтүк⁷ кылып салбагын,
 Убалга бөөдө калбагын!»
 Бай Жакып айтып салганы,
 Жакыптын болбой сөзүнө,
 Жан деп илбей көзүнө,
 «Кармап, байлап салгын!» — деп,
 Жабылышып калганы.
 9150 Жанындагы баласы,
 Жаалы катуу Манасы:
 «Сен он бир киши экенсиң,
 Айтканыңа көнбөсө⁸
 Анда кантет экенсиң!?
 Жүйө менен, сөз менен,
 Канеткенде байлаттык
 Көрүп туруп көз менен,
 Катылба, карган кишиге,
 Кан кишиси болсоңор⁹
 9160 Көрүнгөндү¹⁰ карма — деп,
 Байкашканды байла — деп, —

¹ жоголдук.² көрсөтүб.³ күнөм.⁴ күндөңди. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.⁵ шоктыгым.⁶ заулуңды.⁷ өлүмдүк.⁸ көнбөсө.⁹ болсаңар.¹⁰ көрүнгөди. Сөздөн маани чыкпайт. Катчы кетирген каталык. Контексттеги туура сөз — «көрүнгөндү».

- Айранмын кылган ишиңе!»
 Аны айтып эр Манас
 Арасына барганы,
 «Нак өзүн кошо байла!» — деп,
 Айгайды алар салганы,
 Аны көрүп Манастын
 Ачуусу¹ келе калганы.
 Жаалы чыкты сөзүнөн,
 Жалыны чыкты көзүнөн.
 9170 Бирөөн кармап оң колдон,
 Бирөөн алды сол колдон,
 Бирөөн алды далыдан,
 Бирөөн алды жакадан,
 Төртөөн² кармап турганы,
 Көйнөктөй³ желпип төртөөн
 Көтөрүп жерге урганы.
 Жана жетөө камынып,
 Жекелөөгө⁴ жабылып,
 Манаска колун салганы.
 9180 Он төрт жарым жаш бала,
 Эки колго экөөн
 Кошоктой⁵ кармап турганы,
 Төртөөнүн⁶ үстүнө
 Экөөн басып турганы.
 Алтоо астына басылды,
 Топурагы⁷ тозулуп,⁸
 Кармашкан жери казылды.
 Берки турган бешөө да
 Манаска эми асылды.⁹
 9190 Экөөн экөө менен урду эле,
 Бирөө эси чыгып турду эле.
 «Ичейинби каныңды,
 Кыяйынбы жаныңды?
 Мынча колум тийген соң,
 Соо койбоюн¹⁰ баарыңды!»

¹ ачуу. Манасчы ушул түрдө айтышы да мүмкүн. Ошондой эле «ачуусу» деген сөздү катчы ушундай жазып коюшу да ыктымал. Сөздүн контекстке туура келүүчү формасы — «ачуусу».

² тортеун.

³ көйнөктөй. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтылышы мүмкүн.

⁴ жекелеуге.

⁵ кошоктой.

⁶ тортеуниң.

⁷ топурагы.

⁸ тозылыб.

⁹ Манаска асылды. Бир сабындагы ыргак жана муун өлчөмү бузулуп, сап башка саптарга окшобой калган. Кыясы катчы эки сөз арасындагы «келип», же «эми» деген сөздөрдүн бирин жазбай кеткен.

¹⁰ койбайын.

- 9200 Оң көзүнүн баарысын
Олуп¹ алып койгону,
Элчиликке келгенден
Жанынан алар тойгону,²
Оң кулагын култуйтуп,³
Шыпыра кести мултуйтуп.⁴
Мурунун⁵ кесип кенкейтип,
Сакалын кесип ээгин⁶
Коё берди деңкейтип⁷.
«Кайда болот каныңар?
Каның кайда болсо да,
Қабарын айтып барыңар,
Қаардансам бир жолу
Қалбас тирүү жаныңар,
9210 Как ушу сөзгө ынаныңар⁸
Ар кайсыңар ар кайсы
Улугуңа⁹ барыңар,
Укканыңды айтып салыңар.
Улуу черүү алыңар,
Урушту мага салыңар!
Колундан¹⁰ келсе койбоңор,
Өзү жалгыз Манасты
Қор кылууга ойлоңор.¹¹
9220 Тартынып, коркуп калбасын,
Ар кайсы каның баарысы
Таалайына карасын,
Чакты келбей калганы,
Талкаланып тарасын,
Так ошентип келбесе,
Табалбас Манас чарасын,
Чаң кылгандай кол келсин
Асман-жердин арасын!
Бекер жаткан бенде¹² жок,
Он бириң байлап кетем — деп,

¹ олыб.² тойганы.³ култыйтыб.⁴ мултыйтыб.⁵ мурын.⁶ иегин.⁷ наныңар. Оозеки сүйлөөдө, айрыкча ыр түрүндө ыргактын таламына ылайык ушул түрдө айтыла берет.⁸ 9188—9196-ыр түрмөгүндөгү саптар баатыр өзү келип катылган душманды кандайча жазалай тургандыгын баяндаган салттуу саптар. Бул саптар Орто Азия, Казакстан элдеринин эпосторуна да таандык.⁹ улыгыңа.¹⁰ колыңдан.¹¹ ойлаңар.¹² менде. Оозеки сүйлөөдө кээде ушул түрдө да айтыла берет. Манасчы өзү ушундай айтышы да мүмкүн.

- 9230 Оолугуп келген бу жерге
Тырмактай акыл сенде жок.
Тирүү баргын өзүнөр,
Баштарына садага
Кулак, мурун, көзүнөр.
Күйөөр болсо кандарын
Күрмөлгөн¹ аскер камдагын,
Кайраттуудан² түк койбой,
Капилетке калбагын.
«Баланчам болбой калды» — деп,
- 9240 Калбасын ичте арманын.
Жекеге чапчу баатырың,
Жер тыншоочу³ каапырың,
Жетик, толук акылың,
Өнөр⁴ билген аярың,
Өчтөшкөндүн⁵ баарысын
Өтүн⁶ жара саярың,
Күрөшкө⁷ чыкчуу бөкөндү,⁸
Күүлөп чыгар жекенди.
Алда берсе кубатты
- 9250 Бычак салбай бычаармын,
Бапылдаган текенди!»
Аны айтып, он бирин
«Мингин — деди, — атыңа —
Айтып баргын көргөнүң⁹,
Кандарың жетсин датыңа!»
Кыраан Манас баатырдын
Кыйрында турган кырк алты
Кыл! — дегенин кылышып,
Көкүлдөрүн¹⁰ атынын
Көзүнө ченеп кыркышып,
- 9260 Манастын кылды буйругун,
Толорсуктан¹¹ кыркышты
Аттарынын куйругун*.
«Заманаң болсун тар — деди, —
Самаганың бар болсо,
Кандарыңа бар — деди, —
Кабарды ылдам сал — деди, —

¹ күрмөлгөн. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

² кайраттыңдан.

³ тыңшаучу.

⁴ өнөр.

⁵ өчтөшкөндүн.

⁶ отин.

⁷ күрөшсө. Катчыдан кеткен ката. Туурасы — «күрөшкө».

⁸ бөкөңди.

⁹ көргөңүң.

¹⁰ көкилдериң.

¹¹ толорсыктан.

- 9270 Өзүнөр көргөн кордугун¹
 Өчүндү² менден ал — деди,—
 Кечикпегин, бат баргын,
 Колундан оной мен келсем,
 Аскериң арбын аткаргын!»
 Ушуну айтып эр Манас
 Узатып жолго салганы,
 Ар кайсысы шаарына
 Асты алтымыш күндө барганы,
 Аркасы алты айга чейин калганы.
 Бара турсун элдиңиз,
 Байкоого³ келген ченчиңиз.
- 9280 Аны таштап салыңыз,
 Арстан Манас баатырдын
 Алда эмине кеби бар,
 Кабарын угуп алыңыз.
 Атасы Жакып кашында,
 Жаңы келди жаш Манас
 Он беш жашар жашына,
 Дөөлөт кушу башында.⁴
 Алтайлыктын баарысы,
 Бай Жакыбы баш болуп,
 Барып конгон жерлери
 Мамырдын кара сазына.
 Аргын Каракожосу,⁵
 Алчындардын Бообегин⁶
 Манжулуктун Дөгөнү⁷,
 Наймандардын Көгөнү,⁸
 Кыргыздардын Саламат,
 Кыпчактардын Ошпуру,⁹
 Кыдырбайдын Таз чечен,
 Өзүбектен Акынбек,
 9300 Өткүр чечен Базылбек,¹⁰
 Айдың-Көлдү¹¹ жакалап,
 Бай Жакыпты бакалап,*
 Өзөндү бойлой¹² конушуп,¹³

¹ кордыгың.² очиңди.³ байкауга.⁴ кашында. Кыясы катчыдан кеткен каталык. Контекст боюнча туурасы «ба-
шында».⁵ Каракожасы.⁶ Баубегин.⁷ Дөгени.⁸ Көгени.⁹ Ошбыры.¹⁰ Фазылбек.¹¹ айдың-көлдү.¹² бойлай.¹³ конушыб.

- 9310 Өз алдынан болушуп,
 Жандоого¹ жаный конушуп,
 Жай-жайына болушуп,
 Өлкөдө² ую³ өкүрүп,
 Өтөктө төөсү бакырып,
 Ар кайсысы ата уулу
 Өз ураанын чакырып,
 Аتكаны мылтык түз болуп,
 Мыйзам*⁴ учуп, күз болуп,
 Жанказаны* жез болуп,
 Жыргалчылык кез болуп,
 Баш жагы Коңко⁵ тоосуна,⁶
 Ушагар улуу суусуна⁷
 Чыкмак болду калайык
 Чаркастандын уусуна.⁸
- 9320 Алтай тоонун киндиги,
 Асманга жакын бийиги,
 Адамды билбейт кийиги.
 Ар жагы Үркүн⁹ суусу — дейт,
 Жер сонуну ушу — дейт,
 Аягы Бар-Көл көлү — дейт,
 Шымалы¹⁰ Аңгир бели — дейт,
 Арасы жайык эркинче,
 Аңга ылайык¹¹ жери — дейт.
 Аны ойлошуп¹² алышып,
 Азыкты арбын салышып,
 9330 Алгыр куштан алышып,
 Түз мылтыгын асынып,
 Отуздан¹³ кырдан бастырып,
 Очогор мылтык асынып,
 Ондон¹⁴ бештен бастырып,
 Бүркүт¹⁵ алып шаңшытып,
 Тайгандарын кыңшытып,

¹ жандауга. Сөз ушул эле мааниде мурда «жандога» түрүндө жазылган эле (к. 1786-сая).

² өлкөдөн.

³ уйы.

⁴ мыйзам. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

⁵ конкау.

⁶ таусына.

⁷ суусына.

⁸ уусына.

⁹ урхун.

¹⁰ шамалы. Сөздөгү мындай маани контекстке туура келбейт. Кыясы катчы жаңылыш угуп калган, же ката жазган. Туура келүүчү сөз — «шымалы».

¹¹ аңгалайык. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө эки сөз бирге айтыла берет.

¹² ойлашып.

¹³ отыздан.

¹⁴ ондан.

¹⁵ бүркит.

- Арбып-дарбып дүрбөшүп,
Бирин бири жүр! — дешип,
Аттанып чыгып алышты.
- 9340 Чаркастандын оюна
Сексен төрт киши барышты.
Чатыр тигип, кош курап,
Тамашаны салышты.
Алты конуп талаага,
Аңгемесин карап ал,
Арстан Манас балага.
Атакеси Жакыпқа
Аттанар күнү кеп айтып:
«Атаке, сага эп болсо,
9350 Мен бир айтаар кеп болсо,
Эркегинин баарысын
Нээти казат караткан,
Ургаачысын баарысын
Ак түлөөгө жараткан
Камбарбоздун үйрүнөн
Карматып бергин үч бышты.
Баса минип аламын,
Жолдошума¹ мингизип,
Жол түзүнө саламын.
- 9360 Салбырын* деген сапар го,
Салбырынды көрөмүн,
Талаага чыгып көнөмүн»,²
Баласы айтып салганы.
«Айланайын, каралдым,
Алды-артынды карагын,
Керек болсо Камбарбоз
Үйүрү менен айдагын!
Канча алсаң, анча ал.³
Каралдым, сага жыйган ушу мал!»
- 9370 Камбарбоздун⁴ үйрүнөн
Карматып бешти бергени.
Үчөөн⁵ үч жолдошко⁶ мингизип,
Экөөнү жалан⁷ жетелеп,
Жолдоштордун⁸ артынан
Жете келген энтелеп.

¹ жолдашыма.² көнөмин.³ мал. Катчыдан кеткен каталык. Анткени «мал» контекстке туура келбейт. Туура келүүчү сөз — «ал».⁴ Камбарбоздын. Катчыдан кеткен каталык. Ушул эле сөз жогоруда 9365-ыр сабында «Камбарбоздын» түрүндө жазылган эле. Мындай жазылыш мурда да көп учураган (к. 1000-ж. б. ыр саптары).⁵ учеун.⁶ жолдашка.⁷ экеүни.⁸ жолдаштардын.

- Жолдошу сексен төрт болуп,
Жол салган жагы өрт болуп,
«Чаркастандын оюна
9380 Бүгүн алты кондук¹ — деп, —
Ангемеде болдук — деп, —
Ит агытып, куш салдык,
Бөрү, түлкү көп алдык.
Бул олтурган сексен төрт
Бирөөнү² төрө десекчи,
Атын атап төрө — деп,
Атын союп жесекчи.
Ак тердикке салсакчы,
Аким кылып, кан кылып,
9390 Улук кылып алсакчы.
Анын айтканына көнсөкчү,³
Сексен төрттүн⁴ бирөөнү
Аким кылып көрсөкчү,⁵
Урмат⁶ кылып көрсөкчү,
Ушунубуз⁷ улук — деп, —
Нускасына көнсөкчү!»
Асты бардыр жыйырма беш,
Аяк жагы он беште,
Алар болду кеңеште.
9400 «Ууда жүрдүк⁸ дебейлик,
Алдап атын жебейлик.
Талаада жүрдүк дебейлик,
Танып атын жебейлик.
Төрө кылып, кан кылып,
Касиеттүү⁹ жан кылып,
Каркыттап күтүп салалы,
Калк ичинде барганда
Каныбыз¹⁰ деп калалы.
Аны эгиздеп күтүп салалы
9410 Эл ичинде барганда
Бегибиз¹¹ — деп калалы.
Мартың барбы, союңар,
Бакылың болсоң коюңар.
Кана, жайдары болсоң союңар,
Сараң болсоң коюңар.

¹ кондук.² биреуни.³ көнсөкчи.⁴ төртдин.⁵ көрсөкчи.⁶ хурмат.⁷ ушыныбыз.⁸ жүрдик.⁹ касиетти.¹⁰ канымыз.¹¹ бегимиз.

- Тамашалап жедик — деп,—
Талаада мындай дедик — деп,—
Убадаңы танбаңар,
Ушу кептен жанбаңар.
Ушу кептен жанам — деп,
9420 Убайымга калбаңар!»
Олтуруп салды тамаша,
Қош тигишкен жанаша,
Кошубактуу тамаша.
«Баарың байдын уулусун,¹
Батына албай турусун!²
Билерман³ бийдин уулусун,
Бир жылкыга жашынып,
Билине албай турусун.
9430 Боломун⁴ — деген боз улан⁵
Боюңу⁶ тартпа ушундан.
Жакшы болчуу боз улан
Жалкоо⁷ тартпа ушундан.
Бели катуу балдардан,
Мен-менсиген жандардан
Астың келип калыпсын
Жыйырма беш жашыңа,
Арка жагың барсыңар
Он беш жаштын кашыңда,
9440 Мырза балдар, мыктылар,
Бир жылкыга жашынба».⁸
Ондон-ондон бөлүнгөн,⁹
Сегиз кошу¹⁰ көрүнгөн.
«Ата уулудан чыгыңар,
Айткан сөздү угуңар,
Белги болбос бекер сөз,
Арзан болбос мунуңар!»¹¹
Бая, манжудан барган Шакумду¹²

¹ уулысың.² турусың.³ билермен. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.⁴ боламын.⁵ бозылан.⁶ бойыңы.⁷ жалкау.⁸ жашымба. Оозеки сүйлөөдө диалектилик белги катары ушул түрдө да айтыла берет.⁹ бөлінген.¹⁰ кошы.¹¹ муңуңар.¹² Корткытын. Ушул ыр сабындагы ой бүтпөй калган жана кийинки ыр сабы менен түздөн-түз байланышы да жок. Контекстке караганда сөз өлгөн Кортуктун уулу жөнүндө бара жатат. Демек, манасчынын же катчынын жаңылуусунун натыйжасында адам аты өзгөрүп, чаташып калган. Бул жерде Кортуктун өзү жөнүндө эмес, анын уулу Шакум — делиш жөндүү. Анда ыр саптарынын байланышы да өз ордунда, контекст да туура болот.

- «Башчы бол!» — деп, ушуну
 Баары турду камалап.
 9450 Анда бала кеп айтат:
 «Өз атымды жойгомун,¹
 Алтайлык камап жатканда
 Манаска нөкөр болгомун²
 Ал болбоду союшка,³
 Өңгө⁴ балдар ашыктыр
 Бир ат союп коюшка.⁵
 Ошпурдун уулу Назарбек
 Орунду⁶ ушу басар — деп,
 Аны да айтты сойгун!» — деп,
 9460 Аны айтканда жооп⁷ айтат:
 «Сегиз жашар жашымда
 Манаска берип койдум» — деп.
 Алтайда кыргыз Айнакул,
 Атасынын аты Саламат
 Аны «Сен атың сойгун!» — деп,
 Арага алды жамагат.
 «Манастан корккон⁸ өзүм бар,
 Көбүңөргө⁹ сөзүм бар,
 Күчү менен кайратын
 9470 Көрүп калган көзүм бар,
 Көкүрөктө эсим бар,
 Баарыңарга эп болсо,
 Манасты төрө кылууга
 Ынтызар болгон кезим бар.»
 «Төгүн болбос төрөлүк,¹⁰
 Айдаркан уулу эр Көкчө,
 Сен атыңды союп бер,
 Канга ылайык көрөлүк.»¹¹
 «Каракожо баласы

¹ жойгамын.

² болгамын.

³ сойышка.

⁴ өңгө.

⁵ койышка.

⁶ орунды.

⁷ жауб. Ушул маанидеги сөз мурда «жауаб» түрүндө жазылып, уланды мүчөлөр уланганда да ошол түрдө калган эле (к. 873-, 2667-сап ж. б.).

⁸ корккан.

⁹ көбиңерге.

¹⁰ төрелик.

¹¹ көрелик. Ушул ыр сабынан кийин сюжет үзүлүп калган. Анткени, Көкчөнүн жообу айтылбай, башкага өтүп кеткен. Кыясы бул катчынын күнөөсү эмес. Манасчынын өз айтуусу өңдөнөт. Көкчөнүн сөзү кийин бар.

- 9480 Атын айтат Калдар — деп,
Калдар мырза баланы
Кан көтөргүн,¹ балдар!» — деп,
Камалаша калганы.
«Кан болуучу алым жок,
Камалаба мени» — деп,
Калдар айтып салганы.
Анда Көкчө кеп айтат:
«Арбак урсун² баарыңды,
Алты күн кондук талаага,
9490 Алдырганы турасың
Напси деген балаага.
Мазак кылган сөз үчүн
Макоо³ атын сойбосо,⁴
Ангеме кылган сөз үчүн
Акмак атын сойбосо,
Ачка болсон, ток болсон
Акыры бүгүн жатыңар,
Уулуу⁵ кийик болбосо,
Улар-пулар атыңар.
9500 Эч табылбай баратса,
Элик-мелик атаарсын,
Эчтеке⁶ таппай баратсаң,
Элди көздөй кайтаарсың».
Эр Көкчө айтып салганы,
А сөзүн угуп алганы,
Аскардын⁷ уулу Жабагы
Ачуусу келе калганы:
«Алтай тоонун аягы
9510 Сары-Арканы жайлаган,
Сан казакты айдаган,
Башкы атасы — Барак кан,
Чоң атаңар Камбар кан,
Өз атаң бар Айдаркан,
Боз балдардын ичинен
Болот деген Көкчө жан!
Атпай алаш журтунан
Болот деген сен болсоң,
Башыңдан куру киши эмес,
Башка киши кылса да

¹ көтөргүн.

² урсын.

³ макау.

⁴ сойбаса.

⁵ уулы. Сөздүн бул түрдө жазылышы буга чейин контекстке карата «уулу» (к. 235-сап ж. б.) жана «улуу» (к. 8954-сап) — деген маанилерде окулган эле. Бул жерде контекстке ал экөө тең туура келбейт, туурасы — «уулуу».

⁶ зштеке. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

⁷ аскырдын.

- 9520 Сен кылуучу¹ иш эмес!
 Малга кароо² болгонуң,
 Балкып жыргап оңгонуң,³
 Башка жанды айнытып,
 Бабырабай койгунуң!»⁴
 Жабагы кагып салганы,
 «Мен эле бузуп⁵ баратсам,
 Бекер жаткан мал тапсаң,
 Өчөшүп кетсең, Жабагым,
 Өз атыңды сойчу⁶ — деп, —
- 9530 Өөдөлүк⁷ сөзүң койчу!» — деп,
 Көкчө токтоп калганы.
 Күлдүрдүн⁸ уулу Чалыны
 «Сен атыңды сойгун» — деп,
 Күлдү баары жалынды.
 «Нескара келген тушунда,
 Эсим чыгып ушунда
 Коңшу болдум алашка,
 Кошчу⁹ болдум Манаска,
 Атымды соё¹⁰ салышка,
- 9540 Азыр менин алым жок
 Кан болуп чыга калышка.»
 Аны таштап жиберди,
 «Тыргооттордун¹¹ Деркенбай,
 Ар кимде бар бир-бир тай,
 Тыргоот деген улуу журт,
 Азаматың шайма-шай.
 Чоң атаң болгон калдай — деп, —
 Сойсоң атың кандай?! — деп, —
 Кезек сага келди — деп, —
- 9550 Сен билсең кантет элди?» — деп,
 Камалашты баарысы,
 Улуу-кичүү¹² баарысы.
 «Улук болор жайым жок,
 Урматка¹³ турар шайым жок»,
 Ушуну айтып салганы.

¹ кылуучы.

² карау.

³ оңганың.

⁴ койгының.

⁵ бузыб.

⁶ сойчы.

⁷ өделик.

⁸ Күлдирдин.

⁹ кошчы.

¹⁰ соя.

¹¹ тыргаутдардын.

¹² уулы-кичи.

¹³ хурматка.

- 9560 «Жана тыргоот калкы бар,
Ангирдин уулу Коной¹ — деп, —
Атыңды сойсоң болор — деп, —
Артыкча арбак конор» — деп,
Ага келди кезеги,
«Атымды сойбойм² акыр» — деп,
Ал айта электе безенди.
Баары болбой качкан соң
Манаска келди кезеги.
«Сексен төрттүн³ ичинде
Сен экенсиң, кичүүсү.
Эсеп жетпейт малыңыз,
Элден бата алыңыз,
Урматтап улук кылалы,
9570 Айтканга көнө калыңыз.
Уругуң⁴ түрк алашы,
Урматтуу Жакып баласы.
Сен кандайсың мырза?» — деп,
Эл ортого алышты.
Анда Манас кеп айтат:
«Алтайлыктан арбының,
Алдырап коркуп калганың,
Каңгайлыктан канчаң⁵ бар,
9580 Качканың⁶ чынбы каркыбар
Манжулуктан⁷ баарың бар,
Бир атымды⁸ союуга
Батына албай⁹ калдыңар.
Алчын, үйшүн, казагы
Бир жылкыңды союуга
Балдардын дедиң мазагы,
Коңурат менен найманы
Козгодуңар¹⁰ ар жанды.»
«Түп атаң кыргыз уругу,
9590 Өзүң бай Жакыптын тунугу.¹¹
Бала Манас, кандайсың
Эмине үчүн атыңды

¹ Коной.² сойбайм.³ төртдүн.⁴ уругуң.⁵ калкың. Мындай маани контекстке так туура келбейт, «канчаң» делиш алда канча тагыраак.⁶ качкан. Үр текстин оозеки аткарууда сөздүн аяккы мууну так айтылбай, угулушу «качкан» түрүнө жакын болуп калышы мүмкүн. Контекст боюнча туурасы — «качканын».⁷ манжолыктан.⁸ атымды. Контекст боюнча туурасы — «атыңды».⁹ батыналбай. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө эки сөз бирге айтыла берет.¹⁰ козгадыңар.¹¹ туныгы.

- Бу жерге союп салбайсың,
 Дөөлөтү бар атаңдын,
 Бизден бата албайсың?!»
 Бу сөздү айтып салганы,
 Муну уккан соң эр Манас
 Сөзгө кирип калганы:
 «Ата уулудан арбын бар,
 9600 Алаштардан¹ аргын бар,
 Алчындардан Кожо² бар,
 Акылмандар кошо бар,
 Баарыңарга эп эмес,
 Атын союп кан болуш
 Адам угаар кеп эмес.
 Кийик издеп, аң уулап
 Чаркастын келдиң бетине,
 Талгак болсоң баарыңар
 Бир жылкынын этине
 9610 Ат минбесем коёюн,
 Алып келип жыгыңар,
 Аккуланы соёюн.
 Аккула жандан кайранбы?»³
 Ач болсоңор табайын
 Аманат жанга айланды.»
 Аны айтып жаш Манас,
 «Алып келип бер жакка
 Аккуланы союңар
 «Атын сойбойт⁴ экен» — деп,
 Ойлонбосун⁵ оюңар».⁶
 9620 Аны айтып Манас салганы,
 Айтканын угуп Чегебай
 Ордуна тура калганы:
 «Аккула арык, эти жок,
 Аны жеген кишинин
 Адам эмес, бети жок.
 Арстан Манас баланын
 Атын сойбос⁷ нээти жок.
 Кан Жакыптын колунан
 Карматып минген мал эле,
 9630 Как өзүмдүн колумда⁸
 Бир боз бышты бар эле,
 Укурук, жүгөн тийбеген

¹ алачтардан.

² кожа.

³ кайрамбы. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

⁴ сойбайт.

⁵ ойланбасын.

⁶ ойыңар.

⁷ сойбас.

⁸ колумда.

- Ушундай семиз мал эле.
 Берсе Манас бегинер,
 Бекерге кетпей кебинер,
 Соёруңар¹ чын болсо
 Аккуланы коюңар,
 Боз быштыны союңар,
 Байрак байлап, туу* кылып,
 9640 Кашында Манас баланы
 Кан көтөрүп коюңар!»
 Бу сөздү Чеге баштады,
 «Маакул болот акыр!» — деп,
 Боз быштыны алып келип,
 Көпчүлүк союп таштады.
 Этин сегиз бөлүшүп,²
 Ар кошунда³ камбылдар
 Алиги Манас баланын
 9650 Айтканына көнүшүп,
 Жакшылап бөлүп алышып,
 Жанказанга салышып,
 Жайланып жыргап калышып,
 Качкан менен болбостон,
 Кабылан Манас баланы
 Камалап кармап алганы,
 «Коюңар!» — десе болбостон,
 Алып келип Манасты
 Ак тердикке салганы,
 «Каныбыз!» — деп, дүркүрөп,
 9660 Кан көтөрүп алганы,
 «Кан нөкөрү⁴ бизбиз!» — деп,
 Кашындагы боз балдар
 Каткырып күлүп калганы.
 Карап туруп эр Манас,
 Акыл менен нааданга
 Астыртан көзүн салганы:
 «Алда берсе багым — деп, —
 Айтканыма көндүрүп,
 Алармын го баарын!» — деп,
 9670 Аппак майга тоюшуп,⁵
 Ак быштыны союшуп,
 Ал күнү анда конушуп,
 Эртеңки күндө эр Манас:
 «Кан көтөрүп салдыңар,
 Качкан менен болбодун,⁶

¹ соярыңар.

² бөлишиб.

³ кошында.

⁴ нөкери.

⁵ тойышыб.

⁶ болбадың.

- Камалап кармап алдыңар.
 Өкүмүм¹ экөө болбосо,
 Өзүнөр аман кетпессин
 Өз көңүлүм толбосо,²
 9680 Жарлыгым жалган болбосо,
 Жаныңды тирүү³ кетирбейм.
 Санаада ишим толбосо.
 Баарыңарга эп болсо,
 Бакырың билген кеп болсо,
 Түлкү, бөрү алдык — деп,
 Түнү-күнү сүйүнбөн,⁴
 Үмүтүң⁵ үзгүн үйүндөн.⁶
 Алтай тоодо Аңырти
 Ашып аны алабыз,
 9690 Ар жагы Уркун дарыя бар,
 Марал-Кечүү барабыз,
 Батыра чалгын чалабыз.
 Жолдоштун⁷ баарын бардаймын,
 Жолду барып чардаймын,
 Каракчы болсо кармаймын,
 Ууру⁸ болсо тутамын,
 Уудуң-шуудуң⁹ жан барбы,
 Ушундайда¹⁰ жолукса,
 Соо койбой башын жутамын!
 9700 Кыйынсынып аттанып,
 Кытайдан жортуул бар бекен?
 Кайраттуусунуп¹¹ аттанган
 Каңгайдан жортуул бар бекен?
 Кан болгон соң Манасың
 Карап жатчу жан бекен?
 Калмактын журту көпчүлүк,
 Кайтып куру барганча
 Каапырга салып чоң түлүк.
 Каңгайга салып бир мүлүк,¹²
 9710 Кызайга салып бир түлүк,
 Кытайга салып чоң мүлүк,
 Бекер жүрүп нетелик,

¹ өкүмүм.² толбаса.³ тирик.⁴ сүйүнбөн. Сөздүн «сүйүнбөн» түрүндө айтылышы манасчынын өзүнө таандык.

Буга кийинки саптагы ага уйкашкан «үйүндөн» — деген сөз күбө болот.

⁵ үмүтүң.⁶ үйүндөн.⁷ жолдоштын.⁸ уру.⁹ уудуң-шуудуң.¹⁰ ушундайда.¹¹ кайраттысыб.¹² мүлүк.

Мерт кылбай кантип кетелик?!»
 Бул олтурган эрлерге,
 Буйрук кылып салганы,
 Буудан Манас баланын
 Айтканын кабыл алганы.
 Абыр-шабыр ат токуп,¹
 9720 Ат токуса бат токуп,
 Кош-колонун² артышып,
 Ошо баштан жалтанды

I

Кошоматын айтышып,
 Кош арканды тартышып,
 Аз гана эмес, мол жүрдү,
 Алтайдын башы Аңырты
 Ашып алып жол жүрдү.
 Ара конуп арага,
 Өкүматы³ тийиптир
 Өткүр Манас балага.
 9730 Алар жакын барыптыр
 Агындуу⁴ Уркун дарияга.⁵
 Марал-Кечүү бар деген,
 Башкасы бийик жар деген,
 Урган таштай суу аккан
 Уркундун⁶ суусу шар деген.
 Ушуну көздөй баралы,
 А да болсо бир сонун,
 Дарияны карайлы.
 9740 Кайра тартып калабыз,
 Карарган болсо таларбыз,
 Калбаны кыйла саларбыз.
 Ушуну ойлоп жаш Манас
 Узап жолго салганы,
 Ара конуп арага,
 Акыры кирген жери ошо
 Уркундан⁷ берки талаага.⁸
 Үч бөлүнгөн жол көрдү,
 Эки жолу оң жакта,
 Бир жолуну сол көрдү.

¹ токуб.² кош-колаңын.³ өкүматы. Сөз «өкүмөтү» түрүндө да айтыла берет.⁴ агынды.⁵ дарыяга. Ыргак шыр кетүү жана «балага» уйкаштык жакыныраак болуу үчүн манасчы бул сөздү «дайрага» — деп айтышы да мүмкүн. Эки үлгү тең айтыла берет.⁶ урхундын.⁷ урхундан.⁸ далага.

- 9750 Бири — терек, бири — тал,
Жыгачынын түркү¹ ушу,
Бир жыгачта миң уя,
Чынарынын көркү ушу.
«Жакшы экен го жери — деп,—
Жангел — токой² чери — деп,—
Жандуунун³ баары бар окшойт,
Жабырбаян, шері — деп,—
Алты күнү, беш күнү
Аялдайлы теги — деп,—
- 9760 Арстан Манас мырзага
Келген болсо эби» — деп,
Акылдаша калганы.
Аса байлап атгарын,
Көрпөчөсүн⁴ алышып,
Көк шибердин үстүнө
Көлпүгүп⁵ жая салышып,
Көйкөлүп⁶ жатып калышып,
Эригип элик атышып,
Эс алышып жатышып,
- 9770 Буурукса⁷ бугу атышып,
Буурукпаса⁸ жатышып,
Булар жатсын шо⁹ жерде.
Муну таштап салыңар,
Мурунку¹⁰ Эсенканыңар
Кырк беш төөгө¹¹ мал жүктөп,
Кызыл алтын зар жүктөп,
Торгун, тубар, бул менен,
Алты шибен кул менен,
Он уйгурлук¹² сарт менен,
Калмактын онун кошчу алып,
- 9780 Манас деген дарт менен
Байкап, билип келмекке
Жиберген экен Эсенкан,
«Кабары жок жоголду

¹ түрки.
² жангел токай.
³ жандууның.
⁴ көрпөчөсүн.
⁵ көлпүгүп.
⁶ көйкөлиб.
⁷ бурукса.
⁸ бурукпаса.
⁹ оша.
¹⁰ мурунку.
¹¹ туге.
¹² уйгырлык.

- 9790 Алтайга кеткен канча жан,
Кайда болсо кабарын
Таап, билип келгин — деп, —
Түк койбостон талкалап
Түрктүн болсо элин — деп, —
Манаска барып жоголду,
Кишилер кайда кетти экен,
Баарын билип келгин — деп, —
Алты жарым жыл болду,
Андан бери кабар жок,
Алар кандай болду экен,
Айтылбады бизге жооп,
Алтайдын тоосун аралап,
Оролдун¹ тоосун оодарып,
9800 Анжиянда² Алооке,³
Кашкардын беги Канкууга,
Кайрылбай Жаркент⁴, Котонго⁵
Кабар айткын ошого.
Самарканга барыңар,
Жайып кабар салыңар,
Кырк беш төө бул менен
Кыйла кишим жоголду,
Кабары болсо табыңар.
Каяша кылган жан болсо,
9810 Башын үзө чабыңар!»
Ушуну айтып Эсенкан,
Узаткан экен канча жан.
Нуукер⁶ деген башчысы,
Кент калаанын жакшысы.
Жолго Нуукер салыптыр,
Тогуз жүз аскер кол менен,
Марал-Кечүү жол менен,
Башчысы Нуукер зор менен,
Мандайга келип калыптыр.
9820 Байкап карап буларды,
«Алтайлыктын адамы
Алдыман чыгып калды» — деп,
Нуукер балбан кубанды.
«Айтканыма көнсүн⁷ — деп, —

¹ оралдын.² андыжанда.³ хлаке.⁴ жерген.⁵ котанга.⁶ нуукер. Сөздүн жазылышы «нуукер». Ушул түрдө айтылышы да мүмкүн. Бирок бул адам аты «Нуукер» түрүндө айтылуусу кеңири кабыл алынган. Мындан ары окулушу — «Нуукер» — делип окулат.⁷ көнсин.

- Ажалдуусу¹ өлсүн — деп,—
 Өлбөгөнү² келер — деп,—
 Өзүмө жооп берер — деп,—
 Жүзүн³ мындан баргын — деп,—
 Жур — деп, кабар салыңар,
 9830 «Жүрбөйбүз»⁴ — деп, тартынса
 Жүндөй⁵ саба баарыңар!»
 Нуукер буйруп ийиптир,
 Жүз адам келип караса
 Уркундун суусу⁶ кириптир.
 Башынан мөңгү⁷ бузулуп,
 Жандоосунан⁸ караса
 Жайсандын суусу кошулуп,
 Капкара болуп көрүнөт,
 Қан жыттанып жошулуп,⁹
 9840 Токою¹⁰ бийик доолдоп,¹¹
 Тоосу бийик зоолдоп,¹²
 Тереги шамдай сайылып,
 Деңизден чыккан толкуну¹³
 Қайың, талдын түбүнө
 Как тизеден жайылып,
 Жаткан экен күркүрөп,
 Жакын келген адамдын
 Тамам бою дүркүрөп.
 Нуукер буюрган жүз баатыр
 Сууну көздөй келатыр.¹⁴
 9850 Сууну көрүп алганы,
 Суру¹⁵ кетип калганы:
 «Адам аяк салбас — деп,—
 Аяк салган адамдар
 Агып өлбөй калбас — деп. —
 Кечип адам болбос — деп,—
 «Кечемин» — деп, кирген жан
 Бери багып оңбос» — деп,—

¹ ажалдысы.² өлбегени.³ жүзиң.⁴ жүрбөйбиз.⁵ жүндөй.⁶ сууи.⁷ мөңги.⁸ жандосынан.⁹ жошылыб.¹⁰ токайы.¹¹ даулдаб.¹² заулдаб.¹³ толкыны.¹⁴ кела жатыр. Сөз «келе жатыр» — делип окулуу жөн. Бирок бул түрдө айткан-
 да ыр сабындагы ыргак бузулуп калып жатат. Ошон үчүн манасчы сөздү «келатыр»
 түрүндө айткан дешке негиз бар.¹⁵ суры.

- 9860 Нуукерге кайра сал — деди.¹
 «Бу жумшаган жүз кишин
 Бири калбай өлөр² — деп, —
 Барып жооп ал — деди. —
 Өкүм кылса кечели,
 Өзүбүз³ билсек кетели,
 Ар кимдин жаны аялуу,
 Өлүмгө⁴ кирип нетели?»
 Муну айтып токтолду,
 Барып калган кишиге
 Баатыр Нуукер октолду.
 «Жалтанбасын суудан — деп, —
 9870 Баш тартпасын чуудан!» — деп,
 Буйрук кылып ийгени,
 Жүз кишиси бирдей тең
 Сууну көздөй киргени.
 Бирден-бирден бөлүнүп,
 Ар кайсысы ар жерде
 Өрдөктөйүн⁵ көрүнүп,
 Ат жалдаган чыгышып,
 Кийимдерин сыгышып,
 Жыйырмасы агып өлүптүр,⁶
 9880 Өлгөнүн көзү көрүптүр.
 Сексени чыгып бери жакка,
 Бая, Манастар жаткан жер жакка,
 Тал, токоюн⁷ аралап,
 Бая, жаткандарга каралап,
 Жакын келип калыптыр.
 Ат байлашып жаратып,
 Арстан Манас суу жакка
 Адам койгон каратып.
 Адамдар көрүп кайтыптыр,
 9890 «Бир жүзчө⁸ киши кечти» — деп, —
 Манаска келип айтыптыр.
 Кылыч, мылтык бар жарак,
 Келип кирди дайрага
 Бизди көздөй түз карап.
 Улугу буйрук кылбаса
 Ушу сууну ким кечет?
 Өкүмөтү болбосо

¹ салды эди. Сөз «салды эле» — деп окулат. Бирок башка ыр саптарын эске алганда бул жердеги контекстке туура келбейт. Туурасы — «сал — деди».

² олер.

³ озибиз.

⁴ өлимге.

⁵ өрдөкдөйин.

⁶ өлибтир.

⁷ токайын.

⁸ жүзчө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- 9900 Өлүмгө туура ким кирет?
Айтканымды тында — деп,—
Азат боюң чында — деп,—
Азыр келет мында» — деп,
Кароолчу¹ көрүп кайтканы,
Каны Манас балага
Кабарын барып айтканы.
«Аттарыңы мининер,
Алда кандай жан экен
Аңдап сөзүн билиңер,
Агер душман көрүнсө,
Кыңкайлаба биринер,
Кырылышка киринер!»
- 9910 Манас айта салганы,
Айтып оозун жыйганча
Нуукерден барган сексени
Буларга жетип барганы.
«Алтайлыкпы элин? — деп,—
Азыр кайдан келдиң? — деп,—
Багып жүргөн малың жок,
Тигип жүргөн багың жок,
Соода кылган булуң² жок,
Же сонундан алган буюм³ жок.
- 9920 Кылыч, мылтык бар жарак
Боюңарда⁴ көрүнөт,
Кыла турган жумушун
Оюңарда⁵ көрүнөт.
Бүркүтүң⁶ бар, кушун⁷ бар,
Адырмактан аң уулап,
Келген жанбы ушулар?
Салтанатың кан өңдүү,⁸
Кандай жүргөн жансыңар
Сапарга келген жан өңдүү?»
- 9930 Нуукер эрден барганы
Ушуну айтып салганы.
Анда Манас кеп сурайт:
«Өөдө-төмөн сөзүңөр,⁹
Өкүм менен жүргөндөй,¹⁰
Ким болосуң өзүңөр?
Кийик издеп, аң уулап,

¹ караулчы.² пулың.³ буйым.⁴ бойыңарда.⁵ ойыңарда.⁶ бүркигиң.⁷ кушың.⁸ оңди.⁹ созиңер.¹⁰ жүргөндөй. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

- Жүргөндү¹ көргөн көзүңөр».²
 Манас сурап турганы,
 9940 Қыжылдаган кызталак,
 Қытайды кудай урганы:
 «Каканчындын калкыбыз,
 Қандай өлүм келсе да
 Качууну³ билбейт наркыбыз!
 Аскер башчы Нуукери
 Алыстан көрүп силерди
 «Айдап кел!» — деп жиберди.
 Аттаныңар, жүрүңөр,
 Астына барсаң канымдын
 9950 Аман калбас бириңер!»
 Маңдай жакта жатканы
 Баатыр Нуукер каны бар,
 Ашыктырып «ат мин!» — деп,
 Анталаган чагы бар,
 Алиги Манас баланын
 Сураар кеби дагы бар:
 «Қана, Нуукерден келген баатырлар,
 Кабарыңды угалы,
 9960 Қандай түрлүү ишин бар,
 Алтайлыкка асылган
 Қим деген душман кишин бар?»
 Бу сөздү айтып салганы.
 «Биз билбейбиз душманын,
 Нуукер деген улукка⁴
 Көрдүк бизди кошконун,⁵
 Суудан кечип чыгасыз,
 Қандай сөзү бар болсо,
 Қан Нуукерден угасыз.
 Чакчандаган чантуу — деп, —
 9970 Бала туруп бу жерде
 Сөзүн айтат катуу» — деп,
 Өткүр Манас балага
 Өкүм кыла салганы,
 «Өлөсүң, ылдам бастыр!» — деп,
 Катуу сүйлөп калганы.
 Айдап барчуу сенсиң!» — деп,
 Айкожо берген ачалбарс
 Арстан Манас алганы,
 «Мына, барчуу кишин менмин!» — деп,

¹ жүргенди. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

² көзиңер.

³ качууны.

⁴ улыкка.

⁵ кошканым.

- 9980 Башын чаап салганы.
 Башчынын башы чабылды,
 Баягы турган сексен төрт
 Бири калбай жабылды.
 Кытайдан келген кыйынсып
 Сексен жети кишини
 Куп бүтүрдү ишини,
 Ооздон кақты тишини,
 Ондоду¹ минтип ишини.
 Аты, тонун, жарагын
- 9990 Олжо кылды карагын.
 Олжону алар алганы,
 Ойронду мыктап салганы.
 Ошо келген жүз киши
 Он үчү² өлүп дайрадан,
 Сексен жети мында өлүп,
 Жалгызы тирүү калбады.
 Ошо бойдон былк этпей,
 Булар ордуна конуп алганы.
 «Бу жүз кишиге нетти? — деп, —
 Типти бирөө кайрылбай
 Не жоголуп кетти?» — деп, —
- 10000 Нуукер дөө жатып алыптыр,
 «Кеткеним келбей калды» — деп,
 Кейишке башын салыптыр.
 Алар жатты аякта,
 Булар жатты буякта.
 Өйүз-бүйүз³ болушуп,
 Өзөндү⁴ бойлой конушуп,
 Кытайдын колу ачыкта,
- 10010 Кыйла иш болор ашыкпа.
 Мусулман⁵ булар токойдо,⁶
 Азы-көбү билинбей,
 Андаса көзгө илинбей,
 Түн болгондо карасаң
 Түтүн чыгат токойдон,
 Жылдыздай болгон от көрөт,⁷
 Ар кайсы жерде аянтган
 Чыга калган ат көрөт,
 Канча экенин биле албай,
 Кабар угуп, тил албай,
- 10020

¹ оңдады.² үчи.³ өйиз-буйиз.⁴ озенди.⁵ мусылман.⁶ токайда.⁷ көрөт.

- 10030 Капаланып Нуукер дөө,
 Казбай көргө¹ кире албай,
 Жүз кишиси жоголду,
 Жүргөнү кайдан оң болду,
 Санаадар болуп бу жатты,
 Саргарып чыгып таң атты.
 Урушка какты барабан,
 Сегиз жүз киши калыптыр
 Нуукер дөөгө² караган.
- 10040 Керней тартты бапылдап,
 Сурнай үнү тажылдап,
 Туу көтөрдү калкылдап,
 Асабасы жалнылдап,
 Айгай салып кытайлар
 Сууга кирди салпылдап.
 Терек кыйып, тал кыйып,
 Тегеренгиз сал* кылып,
 Эки жүздөн³ байлады,
 Элин сууга айдады.
- 10050 Төрт сал кылып ийиптир,
 Мында калган сегиз жүз
 Токтолбой⁴ сууга кириптир.
 Бөлөк-бөлөк кирбестен,
 Суунун жайын билбестен,
 Удаа кирип алыптыр,
 Бирин уруп бирине
 Убарага салыптыр,
 Ушаланып ортодон⁵
 Жүз⁶ ашык өлүп калыптыр,
- 10060 Калганы чыгып дайрадан,
 Адамы калган, аты өлгөн,
 Аты өлүп, кээси⁷ жөө болгон,
 Алты жүз токсон калыптыр,
 Айгайды Нуукер салыптыр.
 Калгандары жыйылып,
 Лаанатка* сыйынып,
 «Алтайлык кайда турат? — деп,—
 Ага⁸ кылбасам уят — деп,—
 Токой экен, тал экен,
 Томаяктар карасам,
 Баары томолонгон⁹ бала экен.

¹ көргө.² дөгө.³ жүздөн.⁴ токталбай.⁵ ортадан.⁶ жүзи. Кыясы катчыдан кеткен каталык. Туурасы — «жүз».⁷ кеиси.⁸ ага. Оозеки айтууда манасчы «аа» түрүндө айтышы да мүмкүн.⁹ томаланган.

- 10070 Бири кайтып келген жок,
Бир жүз кишим кана экен?¹
Жана маңдай жактан көрүнгөн
Алтайлык канча жан экен?
Атка минип алыңар,
Ар тарабын чалыңар,
Анча-мынча жоо болсо,
Куткарбай кармап алыңар,
Түрк уулунан жолукса,
Дүмүрүн² казып салыңар!»
Аны айтып Нуукери,
Ар тарапка чыгарды³
Баатыр менен балбаны
Ар тарапка барганы
Жети жүздөй кол эле,
Аралдагы аз киши
Тегеректеп калганы.
- 10080 «Кайсы калктан уругун?
Кай жер болот турагың?
Билмек үчүн сурадым.»
Чаң-Чаң деген бирөөсү
Шашыңкырап⁴ сүйлөдү.
Анда Манас кеп айтат,
Ачууланып бек айтат:
«Атандын көрү, каапырым,
Бийман айтса ынабас,
Ырысы жок жакырым,
Уругум улуу түрктөн,
10090 Корксом⁵ кудай урбайбы
Сага окшогон бүрүктөн.⁶
Кеп чыгарбы тилсизден,
Качсам кудай урбайбы,
Калжыраган динсизден!
Башкы атам Байгур⁷ бек болгон,
Уйгурум⁸ жатыр тыякта
Алты-Шаар жык толгон.
Түп атам уксаң Түбөй кан,
Түк калбастан кырылган

¹ канакен. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

² думирин.

³ Ар тарапка чыгарды. Ушул ыр сабынан кийин жазылбай калган текст бар. Анткени, сүйлөм бүтпөй калган. Контекстке караганда жазылбай калган ыр сабы — «Баатыр менен балбаның».

⁴ шашыңкырап.

⁵ корксам.

⁶ бүрүктөн.

⁷ байгор.

⁸ уйгырым.

- 10100 Сүрүшөм¹ деген канча жан,
 Башкы атам уксаң Бабыр кан,
 Башын жуткан өзүнүн
 Басташам деген канча жан,
 Көп жерди алган Көгөй кан,
 Көбү жерге көмүлгөн²
 Көсөмсүгөн³ канча жан.
 Чоң атам аты — Ногойдур,⁴
 Өзүмдүн атам — Жакып бай,
 Айтканымды уккун жайма-жай.
- 10110 Аркы атам бар — Алаш — деп,—
 Атым менин Манас — деп,—
 Алда таала сактаса,
 Ар балаадан калас — деп,—
 Алуучу кегин бар болсо,
 Намызыңа талаш — деп,—
 Аябагын жаныңды,
 Кетирермин саныңды,
 Суу ордуна төгөрмүн,
 Суурсам кылыч каныңды!»
- 10120 Манас салды айгайды,
 Атка минип сексен төрт
 Орто⁵ жерге жыйылып,
 Бир кудайга сыйынып,
 Токтолуп алар калганы.
 Кытайлардын жагынан
 Кымкар — деген бир балбан
 Кылычын сууруп алганы,
 «Мыкты болсоң түрк — деп,—
 Урушту кылгын жүрүп!» — деп,—
- 10130 Кыйкырып чыга калганы.
 «Кылмак элең, Манас! — деп,—
 Кызталак сенин зарпыңдан,
 Кырылаар бекен алаш — деп,—
 Бээжиндин шаары беш айлык,
 Бет алып бери кол чыкса
 Беттеше албайт алтайлык⁶
 Кийик атып, тим кетпей,
 Киши өлтүрүп тамтайдык.
 Эрегишип койбодуң,⁷

¹ суришем.² көмүлгөн.³ көсөмсүгөн.⁴ ногойдыр.⁵ орто.⁶ алты айлык,⁷ койбадың.

контекстке караганда алтайлык эл жөнүндө сөз болуп жатат.

- 10140 Эсенканды арзан ойлодун.¹
 Катылышып койбодун,
 Каканды арзан ойлодун.
 Жат эмессин, бөлөсүн,²
 Жаман жоого катылдык
 Жайсыз жерден өлөрсүн,³
 Жайнай качып жөнөлсөк⁴
 Жаман бизди көрөрсүн!»⁵
 Айдаркан уулу эр Көкчө⁶
 Анда Манас сүйлөндү.⁷
- 10150 «Акылын жок, жер Көкчө,
 Жазуудан артык жан өлбөйт⁸,
 Так үстүндө кан өлбөйт!
 Көптөн⁹ коркуп турбачы,
 Көөсөрлүк¹⁰ кебиң урбачы!
 Арбын — деп, коркуп турбачы,
 Сен, арамзаа кебиң урбачы!
 Алты жүз кытай келгенге
 Алдырайсың, каласың,
 Акылыңдан танасың,
- 10160 Артык сөз айтып саласың,
 Айта берсең ушинтип
 Азамат үшүн¹¹ аласың.
 Кырк, отузда¹² кишиден
 Арабызда карасам,
 Алтоо, бешөө турбайбы,
 Жалпы баары жаш бала,
 Буларды жалтанса кудай урбайбы!
 Улуктар¹³ өкүм айта элек,
 Уруштан теги кайта элек,
- 10170 Жүрөгү жоодон кала элек,
 Өңкөй өткүр бала элек.
 Бизге окшогон жаш балдар
 Кабыргасы катпайбы,

¹ ояладың.² болесиң.³ олерсиң.⁴ жөнөлсөк.⁵ көрөрсин.⁶ айдаркан уулу эр Көкчө. Сүйлөм бүтпөй, ой аягына чейин чыкпай калган.

Демек, ыр сабы түшүп, жазылбай калган. Жазылбай калган сап контекстке караганда «Ал сөздү айтып күүлөндү» болушу мүмкүн.

⁷ сүйлөндү.⁸ олбөйт.⁹ көбден.¹⁰ көсөрлик.¹¹ ушин.¹² отызда.¹³ улыктар.

- Кай бирөөнү¹ көрдүңүз,²
 Казып жерге көмдүңүз,³
 Қагын* алып жатпайбы!
 Чегилбей чечек* албайбы,
 Чекчектеген кай бирөө
 Жер майланып калбайбы!
 10180 Жети жүздөй кол экен
 Айланабызды каптаган,
 Селпендеген бу түгүл,
 Алты миң аскер кол менен,
 Ангиренин жол менен
 Нескара каапыр келгенде
 Алда таала сактаган.
 Менден жашың улуусун,⁴
 Жок жердеги сөздү айтып,
 10190 Жобоп⁵ келип турусун!»
 Аны айтып эр Манас,
 Чыгайын — деп, жекеге
 Камданып Манас калганы,
 «Кан болгонсон⁶ тим тур» — деп, —
 Айнакул айтып салганы.
 Ачууланып, күүлөнүп,⁷
 Айдаркан уулу эр Көкчө
 Атка камчы салганы,
 Кытайдын Кымкар баатырга
 10200 Маңдайлашып калганы.
 Көкчөдөн найза жеткени,
 Көкүрөккө⁸ неткени,
 Көк качырдан Кымкарды
 Көмө коюп кеткени.
 Болот кылыч алганы,
 Болжон⁹ деген бир баатыр
 Аскерден чыга калганы.
 Аламойнок¹⁰ аты бар,
 Адамдан башка заты бар.
 Болжон келди күркүрөп,
 10210 Көргөндүн бою дүркүрөп,

¹ бирөөди.² көрдиңиз.³ көмдиңиз.⁴ улысың.⁵ жауап. Сөздүн бул үлгүдө жазылышы мурда «жооп» маанисинде берилди эле (к. 8-б. кара сөз). Бул жердеги контексттеги мааниси — «жобоп».⁶ болгансың. Сөздү «болгонсуң» — деп окуу жөндүү. Ушул мааниде эле айтылышы да мүмкүн. Бирок контексттеги маани так ачылуу үчүн «болгон сон» туура. Кыясы катчыдан ката кеткен.⁷ күйлениб.⁸ көкирекке.⁹ Болжаң.¹⁰ аламойнак.

- Алеңгир жаа,¹ сыр жебе
 Коломсокто² огу бар.
 Көтөнооз³ көк бараң,
 Милтесинде чогу⁴ бар,
 Болжоң чыга калганы,
 Болумдуусу⁵ эр Көкчө
 Буга каршы барганы.
 Кымкарды кырдан салдың — деп, —
 Кызыталак, сен чантуу,
 10220 Кыйынсынып калдың!» — деп,
 Кыйкырып келди Көкчөгө,⁶
 «Эр Көкчөгө жетер — деп, —
 Найза сайбай, ок менен
 Мерт таптырып кетер» — деп,
 Ондонун Манас калыптыр,
 Аккелте менен бир атып,
 Ойрон кылып салыптыр.
 Аттан түшүп далп этип,
 Жер кучактап жалп этип,
 10230 Болжон баатыр өлгөнү,
 Болжон Нуукер көргөнү,
 Атына камчы салганы,
 Чыдай албай акырып,
 Чымырканып бакырып,
 Нуукер жөнөп калганы.
 Сайганы сая калбаган,
 Жашынан кудай жалгаган,
 Неткени эсен болбогон,
 Эгем таала колдогон,
 10240 Арстан Манас баатырын
 Аккула камчы салганы,
 Нуукер дөөгө бет алып,
 Маңдайлашып барганы.
 «Баатыр Манас нетти? — деп, —
 Не балаа болуп кетти? — деп, —
 Мен түшкөндө⁷ майданга
 Сен каяктан жеттиң? — деп, —
 Эмине болуп кеттиң?» — деп,
 Көкчө эр айтып салыптыр.
 10250 «Кытайдан Нуукер чыкты — деп, —

¹ жаак. Катчыдан кеткен ката. Туурасы — «жаа».

² коламсакта.

³ көтөнауз.

⁴ чогы.

⁵ болымдысы.

⁶ Көкчеге.

⁷ түшкөндө. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө да айтыла берет.

- Уктум эле мурунтан
 Кылымдан ашкан мыкты — деп,—
 Аны көрүп алдым — деп,—
 Ачыды сага жаным — деп,—
 Ан үчүн келип калдым» — деп,
 Эр Манас айтып салганы,
 Ээ дегенче болбоду
 Нуукер дөө келип калганы,
 Бу турган эки баланы
 10260 Жаалы менен карады.
 Атына камчы салганы,
 Айдаркан уулу эр Көкчө
 Акырып кирип барганы.
 Мылтык атып, жаа тартпай,
 Найза, кылыч көтөрбөй,
 Эрлиги эмей неткени,
 Ачууланып жеткени,
 Айдаркан уулу Көкчөнү¹
 10270 Айкырган бойдон чоң Нуукер
 Аттан жулуп кеткени.
 Атынан жулуп алганы,
 Алып барып ташка урууга
 Даярданып калганы.
 Аны көрүп эр Манас
 Аккула камчы салганы,
 Акырып жетип барганы,
 Ат үстүнөн Нуукерди
 Ай далыдан алганы,
 10280 Астында Көкчө баланы
 Алган бойдон албайып
 Эр Манастын колуна
 Экөө бирдей барганы.
 Аттын коюп жалына,
 Кайра чаап эр Манас
 Сексенине барганы,
 Сексейишип сексени
 Манаска көзүн салганы.
 Кармаган колу карышып,
 10290 Калган экен Көкчөгө
 Карчытына жабышып.
 Коё бербей тутуптур,
 Алып келип эр Манас
 Нуукер дөөнү² жутуптур,
 Жутпаганда неткени,
 Жулуп башын кеткени.

¹ Көкчени.

² дөни.

- Башын чаап салганы,
 Баягы турган жети жүз
 Баары бирдей ат коюп,
 «Аламан!» — деп, калганы.
 10300 Берки турган сексен төрт,
 Бет алган жагы болсун өрт,
 Найза, кылыч алганы,
 «Баабедин!»¹ — деп, бакырып,
 Желектүү найза жапырып,
 Манастап ураан чакырып,
 Аралашып калганы.
 Айбалта башка шака-шак,
 Найза төшкө така-так,
 Башка кылыч жарка-жарк,
 10310 Карсылдашты кошулуп,
 Кара кан баштан жошулуп.
 Тон тозулуп электей,
 Тебетейдин астында
 Томуктай² болгон курган баш
 Жошологон³ челектей.
 Кабылан Манас акырып,
 Каарданып бакырып.
 Айдаркан уулу эр Көкчө
 Алактатып кытайды
 10320 Бир четинен жапырды,
 Асманга чаңын сапырды.
 Алыскы-жуук айныбас,
 Ыраакы-жакын ылгабас
 Айкожо берген Аккелте
 Аtpасынбы каапырга!
 Аккелте үнү чаңырды,
 «Манас! Манас! Манас!» — деп,
 Арстан эрди карасаң
 Ач кыйкырык жаңырды,
 10330 Кысталышкан кезекте
 Кырк чилтен азыр табылды!
 Сексен киши айгайы
 Сегиз миндей кол болду,
 Селпилдеген кытайдын
 Селден каны мол болду,
 Орто жери оюлуп,⁴
 Өлүгүнөн⁵ жол болду.
 Аркасынан сексен төрт
 Аралаш уруш салыптыр,

¹ бабадин.

² томьктай.

³ жошалаган.

⁴ ойылыб.

⁵ өлигинен.

- 10340 Алтоо, жетөө жарадар,
Атка өбөктөп¹ алыптыр.
Айнакул келди акырып:
«Жаралуулар, туруңар,²
Жарады, балдар, мунуңар,
Кошту көздөй барыңар,
Кошулушуп³ алыңар!»
Муну айтып Айнакул,
Кыжылдаган кытайдын
Артынан түштү мына бул.
- 10350 Бая, манжудан келген Мажыбек:
«Кайда жүрөт⁴ каапыр? — деп, —
Качырып, кууп жапыр — деп, —
Канын суудай сапыр!» — деп,
Кылыч, найза салганы,
Качып калган каапырдан
Кырк ат сайып калганы.
Чалыбай кирди чаң салып,
Чыдай албай сексендин
Чыңырган аскер чуусуна,⁵
- 10360 Чыдабастан кытайлар
Уркундун кирсин суусуна.
Ат жакшысын мингени
Ага түшүп, бөлүнүп,
Аркы өйүздө⁶ көрүнүп,
Чабал аттуу кытайлар
Чалкасынан түшүшүп,⁷
Чабактай сууга сүзүшүп,⁸
Жанынан үмүт⁹ үзүшүп,¹⁰
Эзилген топо¹¹ тапталып,
- 10370 Этеги башка капталып,
Суу үстүндө сулайып,
Көк күрмө¹² менен булайып,
Шалак-шулак этишип,
Шалкайып сууга кетишип,

¹ өбектеб.² туруңар.³ кошмалышыб.⁴ жүрөт. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.⁵ чуусына.⁶ оизде.⁷ түшишиб.⁸ сүзишиб.⁹ үмит.¹⁰ үзишиб.¹¹ топа.¹² күрме. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

- Тebetейдей¹ бөлүнүп
 Дарыянын үстүндө
 Тегеренип көрүнүп,
 Соорусу² чыгып томтоюп,³
 Соо кутулган кай бирөө:
 10380 «Соолдук⁴ го» — деп, сумсайып,
 Кытайлар көзүн салыптыр,
 Дариядан кече албай,
 Кыргыз болуп калыптыр,
 Бойлой качып кытайлар
 Бодоң-Тоо⁵ көздөй барыптыр.
 Жээктей качып кай бирөө
 Жеркен-Тоо жакка барыптыр.
 Тогуз жүз аскер кол келип,
 10390 Нуукер балбан зор келип,
 Жер майланып калыптыр.
 Жер майланбай неткени
 Тогуз жүз толук аскерден
 Эки жүз араң кутулуп,
 Эсенкан жакка кеткени.
 Жети жүзү өлүптүр,
 Өлгөнүн булар көрүптүр,
 Ошо жерде ат-тонун
 Олжо кылып бөлүптүр.
 Эң аяккы балдары
 10400 Он бирден жылкы алганы,
 Олжого байып калганы.
 Топонун⁶ тоодой үйүшүп,⁷
 Топосун⁸ үйдөй⁹ жыйышып,
 Күлүгүн тандап минишип,
 Күрмөсүн¹⁰ тандап кийишип,
 Күлкүгө¹¹ бүгүн киришип,
 Каапырдын көзүн оюшуп,
 Кара канга тоюшуп,
 10410 Кабылан Манас баатырды
 Канкор атка коюшуп,
 Кош-колонун артышып,
 Кош аргамжы тартышып,

¹ тебетейдин.² саурысы.³ томтайыб.⁴ солды. Контекст боюнча туура келүүсү чөз — «соолдук».⁵ Бодоң тау.⁶ топанын.⁷ үйишиб.⁸ топесин.⁹ үйдөй.¹⁰ күрмесин.¹¹ кулкиге.

- «Канкор Манас экен!» — деп,
Кошоматын айтышып.¹
Аңырты белин ашышып,
Алтайдын түзүн² басышып,
Кайта келди элине,
Мамырдын сары чөлүнө³
Айдын-Көлдүн⁴ жээгине,⁵
10420 Бай Жакып конгон жерине.
Баары келип калганы,
Баштан-аяк көргөнүн
Баяндап айтып салганы.
Эки күн⁶ элин өргүтүп,⁷
Үчүнчү⁸ күндө эр Манас
Эркегинин баарысын
Нээтин казат караткан,
Ургаачысынын баарысын
Ак түлөөгө жараткан,
10430 Камбарбоздун⁹ үйрүнөн
Кармап келип тогузду,
Баарын бирдей сойдуруп,¹⁰
Жер очогун¹¹ ойдуруп,¹²
Алтайлыктын элинен
Ата уулудан түк койбой
Алды Манас чакырып.
«Алтайда жаткан эл — деди,—
Аяк-башын жыйналтып,
Эсебиң канча, бер!» — деди,
10440 Эл жыйылып келгени.
Башка уруктан¹³ мангул бар,
Баатыр Жайсаң даңгыл бар,
Күлдүр, Калдар¹⁴ беги бар,
Манжурия журтунан¹⁵

¹ Түп нусканын 236-бетинин сол тарабындагы ачык жерге жогортон төмөн карай «Манастын кан болуусу» — деген сөздөр суюк көк сыя менен жазылып, ушул ыр сабынан кийин кошулсун деген белги коюлган. Кол тамга катчыныкы эмес. Кийлигишүү туура эместиги «тема» сүйлөм бүтпөгөн ыр саптарынын арасына киргизилгенинен да көрүнүп турат.

² түзүн.

³ чолине.

⁴ айдың көлдин.

⁵ жиегине.

⁶ гүн.

⁷ өргитиб.

⁸ учинчи.

⁹ камборбоздын.

¹⁰ сойдырыб.

¹¹ очагын.

¹² ойдырыб.

¹³ урыктан.

¹⁴ калтар. Катчынын катасы. Бул салттык туруктуу ыр саптарында дайым «Калдар» — делет.

¹⁵ журтынан.

- 10450 Бала Мажик беги бар,
 Баштатан Дөгөн кары бар,
 Андан бөлөк быякта¹
 Алтайлыктын баары бар,
 Алчын, үйшүн,² найман бар,
 Аргын Каракожо бар,
 Абактардын ичинде
 Айдаркан баатыр кошо бар.
 Кыргыздардан Саламат,
 Кыпчактардан чечен Таз,
 Ногой уулу бай Жакып,
 Нойгуттардан — Акбалта,
 Тотудан³ барган Токтоо⁴ бий,
 Лөкүштөрдүн⁵ Өмүрзак,⁶
 Өзүбектин — Дамбылда,
 10460 Өткүр чечен Абдылда,
 Өс тууганы Акымбек,
 «Өткүрлөр⁷ ойло акыл — деп,—
 Туш-тушубуз⁸ жоо болду,
 Душмандык кылар каапыр» — деп,
 Бердике басып безилдеп,
 «Бекзаадалар* келсин» — деп,
 Кан Жакып баштап карысы,
 Акылмандар баарысы
 Жыйылышып олтуруп,
 10470 Тамагын тартып болтуруп.⁹
 «Канга кылдык кастыкты,—
 Карыя Жакып кеп айтат —
 Баашага¹⁰ кылдык мастыкты.
 Алтайдагы калмактын
 Арбынын айдап жибердик,
 Айыл келди Кангайдан,
 Ангир бою шиберлик.
 Эсил менен Нураны,
 Эсебин алып туралы
 10480 Барскан менен Сарканды,
 Башкарган болуп туралы
 Бабыл менен Дарканды.
 Аяк жагы Аягүз,
 Аркасында Сары-Арка,

¹ буюкта. Ушул түрдө айтылышы да мүмкүн.

² үшин.

³ тотыдан.

⁴ токтау.

⁵ лөкүштөрдүн.

⁶ омирзак.

⁷ өткүрлөр.

⁸ туш-тушыбыз.

⁹ болтырыб.

¹⁰ пашага.

- Нары чети Орол-Тоо,¹
 Эске алып Деңиз көлүнү²
 Талашып Иле чөлүнү,³
 Кытай бербейт — деп, ойлойм,⁴
 Анжиян, Кашкар жерини,
 10490 Бузук кылсак ашарбыз
 Муз-Дабандын белини.
 Нарын бою узун⁵ тоо,
 Кашкардын чети кызыл тоо,
 Карап турсаң калайык,
 Каапырдын-баары болду жоо,
 Камданбасак болбойт ко
 Кыргыз, казак, түрк уулу
 Калбайт деймин аман-соо.
 Башы Кер-Көл, аягы Чүй,
 10500 Чолоосу⁶ жок тиккен үй,
 Муздабаган көлү бар,
 Муңканган түрктүн эли бар,
 Анжиянда Алооке,
 Кайнаган каапыр кени бар,
 Азиреттин кара тоо,
 Анда жаткан калмак бар,
 А да бизди⁷ койбойт соо.
 Самарканда калдай бар,
 Биз жай алганча далай бар.
 10510 Чоң Ташкендин үстүндө
 Коңгуроолуу⁸ байы бар,
 Жанадил⁹ дөөнү өлтүрүп,
 Так ошондон бер жакка
 Козголбогон жайы бар.
 Орол-Тоонун¹⁰ учунда,
 Он уруу жөөт бар ушунда.
 Тажиктин баары Букарда,
 Жеткирбейт бизди буларга.
 Мекенин¹¹ журтун арап — дейт,
 10520 Бу жерге келбейт тарап — дейт.

¹ *орал тау.*² *көлини.*³ *көптөсө.*⁴ *көтөрөр.*⁵ *узун.*⁶ *чолосу.*⁷ *бизди.* Сөз бул ыр сабында жок. Бирок ыр сабынын мааниси туура ачылыш жана саптагы муун өлчөмү сакталыш, ыргак бузулбас үчүн бул сөздүн ушул жерге келиши зарыл. Андан контекст бузулбайт, тескерисинче, маани такталат. Сөздү кыясы катчы байкоостон калтырып кеткен өндөнөт.⁸ *коңгыраулы.*⁹ *Жанедил.*¹⁰ *орал таунын.*¹¹ *микенин.*

- Андан ак байгамбар чыккан — дейт,
 Ар тарапта каапырдын
 Атышып туун жыккан — дейт,
 Алардын кылган жумушун
 Ар адамдар сөз кылып,
 Акылмандар уккан — дейт.
 Түрк экен биздин атабыз,
 Түп-Бээжинге жапжакын
 Алтайды жердеп жатабыз.
- 10530 Калайыктын баарысы
 Караган экен Каканга,
 Калеми жетип көп жанга.
 Ордодон чыгып жоо болдук,
 Камаса кайдан соо болдук!
 Тукум¹ калбай кырылып,
 Тумшугубуз² катпайлык,
 Туйгун, минтип жатпайлык!
 Баарыласа, көптөсө,³
- 10540 Балакетке салбасын,
 Баш көтөрөр⁴ түрктөн
 Бала калбай калбасын.
 Ургаачынды күн кылып,
 Таң атпаган түн кылып,
 Эркегиндин баарысын
 Таманга басып жүн кылып,
 Сатыкка салып кул кылып,
 Сандыкка салып бул кылып,
 Зардалдын баарын өлтүрүп,
 Зайыбынды тул кылып,
- 10550 Санабай малың айдагып,
 Сай кашканды* жайлатып,
 Ата уулудан⁵ түк койбой
 Айдап жүрүп кырбасын
 Ар тарапка сайлатып.
 Баарынарга эп болсо,
 Бай Жакып айткан кеп болсо,
 Камданган болуп калалык,
 Каапыр келсе зордукчу⁶
 Каяша кылып салалык,
 Каза жетсе айла не
- 10560 Кармашып өлүп калалык.

¹ тукум.² тумшыгыбыз.³ көптөсө.⁴ көтөрөр.⁵ уылдан.⁶ зордыкчы.

- Түмөндөп жаткан түрк уулу
Түбүнө кабар салалык,
Бу түгөнгөн¹ кытайга
Бир сүрүшпөй² кантип калалык!
Кагылышты коёлук,
Баарыңарга эп болсо
Кадимки динди жоёлук,³
Ак байгамбар дини — дейт,
10570 Алардай болуп биз дагы
Намаз окуп коёлук.
Жалынган жаны калат — дейт, —
Жалбара берсе көбүрөөк⁴
Жалгап кудай салат — дейт.
Жардам берсе байгамбар
Каапыр кыйрап калат — дейт,
Ыслам динин алалык,
Элдин бери четине
10580 Эсибиз ооп баратса,
Эренге* кабар салалык,
Мусулман болуп алалык,
Мырдар кытай көптөсө,
Букарга кабар салалык.
Кебил — деген жери бар,
Аны жаткан бакалап,
Амурдун⁵ суусун жакалап
Кеңири кыргыз эли бар,
Өлгөнүңдөн⁶ калганың
10590 Ойлонуңар⁷ ошону.
Ойрон болгон кытайың
Ондурбаска⁸ окшоду.»⁹
Ошону айтып бай Жакып
Ортосунда¹⁰ токтоду.
Айткан сөзүн угушту¹¹
Акылдашып турушту.
Эсине алды кээ бири
Бая Нескара кылган урушту,
Он бир элчи келгенин,

¹ түгөнгөн.

² суришбей.

³ жоялык.

⁴ көбирек.

⁵ амурдын. Сөз көк сыя менен үстүнө бастырыла жазылып «амурттын» делип оңдолгон. Кыясы сөздүн мурдагы манасчы айткан үлгүсүн реалдуу топонимге окшоп калбасын деп сактануу үчүн иштелген өңдөнөт.

⁶ өлгөңүңдөн.

⁷ ойланыңар.

⁸ оңдырбаска.

⁹ окшады.

¹⁰ ортасында.

¹¹ угышты.

- 10600 Ойрондойбуз¹ дегенин,
Тогуз жүз аскер кол алып,
Алтайды көздөй жол алып,
Нуукер балбан келгенин,
Урушуп балдар жеңгенин,
Алтайлыктын кыйласы
Анжуну² көздөй кеткенин,
Арызы³ канга жеткенин
Айтып-айтып турушту,
Арбытты Жакып жумушту.
«Өкүм болбой өнүкпөйт,⁴
10610 Өзүнчө⁵ бу журт көнүкпөйт,⁶
Башчысы болбой марыбайт,
Башаламан жарыбайт,
Каны болсо кар болбойт,
Жарактуу⁷ киши зар болбойт,
Жайыт болбой, мал болбойт,
Жабылса кытай жан койбойт,
Бекери болбой, бек болбойт,
Бекер жатыш эп болбойт,
Кара болбой, кан болбойт,
10620 Дене болбой, жан болбойт,
Тегерегиң баары жоо,
Тепсесе душман жан койбойт.
Калкалайм десең жаныңды
Көтөрүнөр⁸ каныңды!
Кан көтөрбөй болбос — деп,—
Каптаса душман койбос — деп,
Кандуу журт болуп калалык,
Калаба кылса каапырлар
Кайрат кылган бололук.
10630 Өлүп калсак кокустан
Бир чукурга тололук,
Бекер жатпай эндекей,
Тирүү болсоң баарыбыз
Бир дөбөдө⁹ бололук,
Бели катүү бирөөндү¹⁰
Бек көтөрүп коёлук!
Калкка кабар салалык

¹ ойрандайбыз.

² анжунуны.

³ арызы. Оозеки сүйлөөдө ушул түрдө айтыла берет.

⁴ өникбейт.

⁵ озинче.

⁶ көникбейт.

⁷ жаракты.

⁸ көтериңер.

⁹ дөбөдө.

¹⁰ биреуңди.

- 10640 Кайраты бар бирөөндү
Кан көтөрүп алалык,
Калкка кабар салалык,
Каапыр келип кол салса,
Каруу — жарак асынып,
Каршысына баралык!»
Ушуну айтып бай Жакып,
Акбалта чалы кашында,
Бердике бар ушунда,
Жалпы турган адамдан
«Жайы барбы бу сөз? — деп,
Жакып бай турган тушунда.
- 10650 Жандын баары күңгүрөп¹,
«Жакшы кеп!» — деп, дүңгүрөп²,
Жакып байдын доорунда,³
Жалпы аламан баарысы
Кол куушурду⁴ бооруна.⁵
Ошо күндө көпчүлүк:
«Ойлонсок⁶ бизге көп түлүк.
Баракелди, эп экен,
Бай Жакып айткан кеп экен.
- 10660 Алтайлыктан аз барбыз,
Каңгайлыктан канча бар,
Манжуулуктун башы бар,
Тыргооттон⁷ бир миң түтүн бар,
Үч уруу казак болгондон⁸
Чачкыны жок бүтүн бар.
Кырк уруу кыргыз бу да бар,
Алты-Шаар арасы,
Ары четин сураса
Барганалык жуда бар.
- 10670 Кана, чыгыңарчы каныңар,
Чыгым тозоор⁹ жаныңар,
Чыңданыңар баарыңар,
Калп айтпаган чыныңар,
Казатка чыгар тыңыңар,
Кандыкка бириң чыгыңар!
Беттешкен жоого белдүүңөр,¹⁰

¹ күңгирлеб.
² дүңгирлеб.
³ дорында.
⁴ кушырды.
⁵ баурына.
⁶ ойлансак.
⁷ тыргаутдан.
⁸ болгандан.
⁹ тозар.
¹⁰ белдүүңөр.

- Белдешкен доого¹ демдүүнөр,²
 Өткүр, чечен тилдүүнөр,³
 Өкүмөт⁴ жөнүн билчүүнөр!»⁵
 Улуу-кичүү⁶ баарысы
 10680 Ушуну айтып салышты.
 Кан боломун калкка — деп,
 Кандай болсо чыдаймын
 Калк башкарган наркка — деп,
 Айтар адам жок болуп,
 Акылдашып токтолуп,
 Кара журт карап калганы,
 Бая, аң уулаган сексен төрт
 Калкка көзүн салганы,
 10690 «Камалышың кандай?» — деп,
 Элден сурап калганы.
 «Аң ууладык баарыбыз,
 Арада жок сиздердей
 Ак сакалдуу карыбыз.
 Көпчүлүк сени билбейбиз,
 Биздин көтөрүлгөн⁷ каныбыз!»
 Айнакул бала кеп айтат:
 «Ай, калайык! — деп, айтат,—
 Чеге минген ак бышты
 Ай талаада сойгонбуз,⁸
 10700 Манас — деген баланы
 Кан көтөрүп койгонбуз.⁹
 Биз кан көтөрдүк¹⁰ деги¹¹ — деп,—
 Биз көтөргөн каныбыз
 Аяк менен башыңа,
 Кары менен жашыңа
 Келер бекен эби?» — деп,
 Саламаттын Айнакул
 Сан журтка айткан сөзү бул.
 Өзүбек уулу Абдылда
 10710 Өткүр чечен кеп айтат:
 «Кан кылганың чын болсоң,
 Бай Жакыптын баласы
 Манас экөөң тың болсоң

¹ дауга.² демдүүнөр.³ тилдүүнөр.⁴ өкимат. Сөздү «өкүмат» катары окуса да болот.⁵ билчүүнөр.⁶ улы-кичи.⁷ көтөрүлгөн.⁸ сойганбыз.⁹ койганбыз.¹⁰ көтөрдүк.¹¹ теги.

- Дөөлөтүң¹ көлдөй толунуз,²
 Кылымды билген кан болсо
 Кырк убазири³ болот ко,
 Кыркына башчы болунуз!»
 Қалайыкка жакпады⁴
 Какшыктап айткан Абдылда.
- 10720 Кары-жашы күңгүрлөп,
 «Каныбыз Манас болду!» — деп,
 Қалктын баары⁵ дүңгүрлөп,
 Көпчүлүк топук⁶ алганы.
 Көкчөнү Камбар жемелеп:
 «Туубай калсын сени — деп, —
 Туулгандан бери дүйнөдөн⁷
 Қай жеринде кеми? — деп.
 Бир тайды аяп салганың,
 Қалкка маалым болдуң го
- 10730 Қарик болуп калганың.
 Қандыкты кыргыз алды — деп, —
 Қазак бекер калды — деп, —
 Атаң экөөң ар качан
 Адамдан жакын көрөсүң⁸
 Айбан да болсо малды — деп, —
 Башынан кудай бак берген
 Союптур Манас малды — деп, —
 Камалып жатқан⁹ кара журт
 Ана, кан көтөрүп алды!» — деп,
- 10740 Капаланды Қамбар кан,
 Қарап турган канча жан.
 «Өкүнүчтүү¹⁰ болсоң өзүнөр,
 Көрүп турат көзүнөр,
 Қан кылбайбыз дегениң
 Ушу жерде чыксын сөзүнөр.
 Айлыңдан арман калбасың,
 Атап коюп кандыкка

¹ даулетің.

² толығыз.

³ уазири.

⁴ жакпайт — деп. Контексттеги маани бузулуп калган. Қыясы сөздү жазууда катчы ката кетирген өңдөнөт. Бул жерде айтылып жатқан ой тура болуш үчүн «жаккан жок» же «жакпады» болуу керек эле.

⁵ баары. Қол жазмада мындай сөз жок. Бирок анын бул жерде болуусу зарыл. Ансыз ыр сабынын мааниси, ыргақ, муун ченеми бузулуп калат. Қыясы катчы жаңылған өңдөнөт.

⁶ тауфық.

⁷ дүйнөден.

⁸ көресің.

⁹ журткан. Катчыдан кеткен байкоостук ката. Контекст боюнча туура келүүчү сөз — «жаткан».

¹⁰ өкинчті.

- 10750 Артынан калба салбасын,
Ата уулулар барсыңар
Аны кылбайт элек — деп,¹
Арманың ичте калбасын!»
Ал сөздү айтып Акбалта
Айгайды журтка салганы.
Ал ангыча болбоду,
Арстан Манас жаш бала
Жыйынга басып барганы:
«Астымда болгон ага жок,
Ажал келсе даба жок,
10760 Артымда иним жаш жатыр,
Акылга дыйкан көй баатыр,
Айтууга менде сөз жатыр.
Мал жагында арман жок,
Башыма мүшкүл иш түшсө,²
Сууруп алаар азаптан
Тууганымда дарман жок,
Карып калган Жакыпта
Кайрат кылар шайман жок.
Түп атаң уктук³ Туран — деп,
Түбүнөн маалым ушу кеп.
10770 Экинчи атаң Түрктүр,
Эңкейип кетип кытайга,
Эмгегин тартып жүрүптүр.
Үчүнчү атаң Байгурду,⁴
Бирлик кетип колундан
Бирин-бири көрбөй кайгырды.
Байгурдан казак бөлүндү,
Маңгулдун тартып азабын,
Турандын жашы төгүлдү.
Казак, кыргыз бир тууган,
10780 Кан болуучу⁵ жана болсо,
Бирөө чыксын бел бууган.
Талаада бир ат сойдум — деп,—
Кан көтөрүп койдун — деп,—
Өз напсыма тартпайын,
Тоодой токонаалатты⁶
Өз мойнума⁷ артпайын.
Калмагың бар, маңгул бар,
Казагың бар, кыргыз бар,
Каңгай менен тыргоот бар,

¹ *деб.* Сөз кол жазмада жок. Бирок контекст боюнча анын болуусу зарыл.

² *тушсе.*

³ *уктык.*

⁴ *Байгурды.*

⁵ *болычу.*

⁶ *токанаалатты.*

⁷ *мойныма.*

- 10790 Бел байлаган болсун — деп,—
Мени боштон¹ койсун» — деп,
Бала Манас айтат кеп.
Камалашып калганы,
«Ырас айткан сөзүң — деп,—
Калайык кан кылууга
Ылайыксың өзүң» — деп,
Көпчүлүк ичин жыйбады,
Өңгөсүнүн² баарысы
Бир-бирине кыйбады,
10800 Журтту³ кудай сыйлады.
«Эр кадамы жойдо бар,
Не кылса да бай Жакып
Дүнүйөсү колдо бар.
Жаштык кылса баласы,
Болбосо мейли Манасы,
Карыса да Жакыпты
Кан көтөрүп алалы.
10810 Кабылан Манас баланы
Кайрат кылаар душманга
Баатыр коюп салалы!»
Көңүлгө⁴ шондой кеп келди,
Көпчүлүккө⁵ эп келди,
Көкчө мырза-бек келди.
«Кандыкты Жакып алдыбы?
Баатырлыктын мансабы
Манасына калдыбы?
Эби болсо көбүнө,⁶
Атаң менен лөгүнө⁷
Акылга кеңеш кураймын,
10820 Төгөрөк журтка эп болсо
Төрөлүктү⁸ сураймын!»
Айдаркан менен Камбардын
Ачуусунан⁹ чыдабай,
Жергедеги казактын
Жемесине чыдабай,
Жез жыгадай* эр Көкчө
Жетип келип элге айтат,
Көкчө сурайт төрөлүк,
Көбүнөргө эи болсо

¹ боштан.² өңгөсүниң.³ журтты.⁴ көңилге.⁵ көбчиликке.⁶ көбиңе.⁷ лөгиңе.⁸ төреликти.⁹ ачуусынан.

- 10830 «Төрө бол» — деп көрөлүк.
Көпчүлүктөн сөз кайтат:
«Казак, калмак алсын — деп, —
Качан такка мингени
Төрө атанып калсын!» — деп,
Калктын баары күңгүрөп,
«Казак төрө болсун!» — деп, —
Как жарылды дүңгүрөп
«Көтөрөлүк¹ канды — деп, —
Кан көтөргөн жанды!» — деп,
- 10840 Алты кулач ак кийиз
Астына алып салышып, —
Агала сакал Жакыпты
Акбалта менен Бердике
Жетелешип алышып,
Көпчүлүк аны сүйрөдү,
«Көтөрбөнөр² мени» — деп,
Көсөл³ Жакып сүйлөдү:
Көп дүнүйөм⁴ болсо да,
Көнүлүм толгон ала үчүн,
10850 Көргөнсүнөр⁵, калайык,
Көп ыйладым бала үчүн,
Акылга түшкөн ал үчүн
Азар түмөн дүнүйөм
Асили көзгө көрүнбөй
Наалып жүрдүм бала үчүн.
Карыганда кан бол — деп,
Қалабага салбаңар,
Каралдым турса кашымда,
Карып калган жашымда
10860 Убалыма калбаңар.
Кан жумушу көп болот,
Баланды коюп, болгун — деп,
Кандай курган кеп болот?
Ырасын мага кыйсаңар
Баламды кылсаң эп болот!
Муну айтып бай Жакып
Буркурады,⁶ ыйлады,
Бурчактап жашың тыйбады,
Кордукта⁷ жүргөн курган чал
10870 Кубангандан ыйлады.

¹ көтөрелик.² көтөрбеңер.³ көсөл.⁴ дунием.⁵ көргөнсиңер.⁶ буркырады.⁷ кордыкта.

- Казак, кыргыз камалап,
 Калмак, маңгул жабылып,
 Ак кийиздин үстүнө
 Бай Жакыпты салганы,
 Баласы Манас баатырды
 Ак кийиздин үстүнө
 Аны дагы биргелеш
 Олтургузуп¹ алганы,
 Көтөрүп көп журт алганы,
 10880 Жети кадам басканда
 «Болду, балдар, болду!» — деп,
 Жеткилең Жакып карыя
 Жерге түшүп калганы.
 Жеке Манас баланы
 Көтөрүп алып көпчүлүк,
 Алиги турган жыйынды
 Жети айланып барганы,
 Жергесинде калайык
 10890 «Жеттик мудаабызга» — деп,
 Кужулдашып калганы.
 Кан өкүмүн тийгизди,
 «Кан* таажысы* ушу» — деп,
 Эр Манастын башына
 Жыгалуу бөрктү² кийгизди.
 Ошондо Жакып ой кылды,
 Токсон бээ сойдуруп,
 Тогуз күнү той кылды.
 Жергесинде кыргызды
 Кызматына тургузду.
 10900 Ногойдон калган кызыл туу,
 Жакыпта калган мына бу,
 Оболотуп аштады,
 Тойду Жакып баштады.
 Оңолду Жакып карыя,
 Оболку³ бейилди таштады:
 «Жакыпта дүнүйө, мал — деди,—
 Жалпы аламан кара журт
 Эл эсебин ал» — деди.
 Алтайлыкты санаса,
 10910 Аяк-башын караса,
 Токсон алты миң болду,
 Тобунда⁴ мындай ким болду.
 Тогуз күндө той тарап,
 Үй-үйүнө⁵ кеткени,

¹ олтыргызыб.

² бөркти.

³ ауалкы.

⁴ табунда.

⁵ үй-үйүнө.

- Талапкердин баарысы
Талабына жеткени:
«Кандуу журт болуп калдык — деп,—
Кабылан Манас баланы
Кан көтөрүп салдык!» — деп.
- 10920 Такка минген бабаңыз,
Азыр турган кыргыздар
Таалайына караңыз,
Тарых болор билгенге
Далай жерден табабыз.
Жазган¹ акын Сагымбай,
Кош болсоңуз² буларга
Кол көтөргүн дубага.³
- 10930 Тууганыңдын тарыхы,
Бир аяттан* окусаң
Бизге тиер жарыгы.
Бабан үчүн дуба кыл,
Барча кыргыз элиңиз,
«Манас кайда кетти?» — деп,—
Басылбасын демиңиз,
Кан көтөргөн Манаска
Кайта айланып келиңиз.
Таажы кийди кан болуп,
10938 Кызматына турганы.

¹ «жазган» деген сөздү сызып салып, үстүн бастыра «айткан» — деген сөз көк сыя менен жазылган. Кол тамга катчыныкы эмес. Кыясы тактоо максатында иштелсе керек. Тексттерди Сагымбай жазбаганы чын. Ал айткан. Бирок бул жерде ошол жалпыга белгилүү чындыкты белгилөө үчүн текстке кийлигишүүнүн зарылдыгы жок. Манасчы деле сөзүн жаздырган адам Сагымбай деген мааниде айтканы түшүнүктүү.

² болсаңыз.

³ дубага.

* Бир сап өчүрүлүп калган, окулбайт.

ТЕКСТТЕГИ АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН КАТЧЫЛАР ТАРАБЫНАН ЖАЗЫЛЫШЫ

А

- Аалым — галым.
 Аалымдардан — галимдерден.
 Абалда — ауэлде.
 Абалтан — ауэлден.
 Абалы — ауэли.
 Абалында — ауелинде, ауэлинде.
 Агындуу — агынды.
 А да — О да.
 Адабият — адебият.
 Ажалдуусу — ажалдысы.
 Азаптуу — азабты.
 Аземдүү — аземди.
 Азия — асия.
 Азоо-Белдин — Азаубилдин.
 Айбан — аюан.
 Айбат — айбет.
 Айбаттуу — айбатты.
 Айбаттуунун — айбаттынын.
 Айбаттуусун — айбаттуусын.
 Айдоого — айдауга.
 Айдоосу — айдаусу.
 Айдың-Көлдү — айдың көлди.
 Айдың-Көлдүн — айдың көлдин.
 Айкожо — айкожа.
 Айкожого — Айкожага.
 Айкожодон — айкожадан.
 Айкожонун — айкожанын.
 Айлы — аулы.
 Айлына — аулына.
 Айлынын — айлынын.
 Айрөктөшүп — айрөктешиб.
 Айта албады — айталбады.
 Айта албай — айталбай.
 Айтор — айтаур.
 Айтуусу — айтуусы.
 Айтуучу — айтуучы.
 Айылы — аулы.
 Ак — хык.
 Акбалың — ахуалың.
 Акбоздон — акбоздан.
 Ак-Өтөктөн — акөтөктөн.
- Ак-Өтөктүн — акөтөктин.
 Акпай — акбай.
 Акыр — ахыр.
 Акырет — ахирет.
 Ал — хал.
 Аламоёнок — аламоёнак.
 Аларды — оларды.
 Алардын — олардын.
 Алаш — Алач.
 Алашка — алачка.
 Алаштардан — алачтардан.
 Алаштын — алачдын.
 Ала элек — алалек.
 Албан — алуан.
 Алда — Але, Алле, Алде.
 Алда /алда эмне/ — алде.
 Алдага — Аллеге.
 Алдадан — Алдедан, Алледан,
 Аледан.
 Алдам — Алдем.
 Алданы — Алени.
 Алданын — аленин, алленин.
 Алдейлеген — алдайлеген.
 Алдо акбар — але акбир.
 Алигиче — алигиче.
 Алмалуу — алмалы.
 Алмалуунун — алмалынын.
 Алооке — Хлаке.
 Алтайлык — алты айлык.
 Алтоо — алтау.
 Алтоон — алтаун.
 Алтооно — алтауна.
 Алтоону — алтоун.
 Алтооң — алтаун.
 Алтоосу — алтаун.
 Алтындуу — атынды.
 Алуусун — алуун.
 Алуучу — алычу, алуучы.
 Алы-күчүн — алы-күчин.
 Анжиян — анжан.
 Анжиянда — андыжанда.

Анжияндын — андыжандын.
 Анжууну — анжууны.
 Анткорду — анткорды.
 Аны — оны.
 Анын — онын.
 Ангире — ангире, ангере, ангирен.
 Аралоого — аралауга.
 Араң — арең.
 Арбактардын — аруактардын.
 Аркы — аргы.
 Арыздуу — арызды.
 Арызы — арзы.
 Асоосу — азаусы.

Б

Баабедин — бабодин.
 Баарда — бахарды, бахерда.
 Бааша — паша.
 Баашага — пашага.
 Багдадда — бгдадда.
 Багдатты — бгдадды.
 Багуучу — багычуу.
 Бадалдуу — бадалды.
 Бадалдуунун — бадалдуунын
 Бадахшан — бдхшан.
 Бадачысы — бадашысы.
 Бадыша — падша.
 Бадышасы — падшасы.
 Базилинде — фэлинде.
 Базылбек — фазылбек.
 Байболду — байболды.
 Байгамбар — пегымбир.
 Байгамбардан — пегымбырдан.
 Байгамбардын — пайгамбардын,
 пегымбырдын.
 Байгамбарын — пигымбырын.
 Байгур — байгор.
 Байгурду — байгурды.
 Байгурдун — Байгурдын.
 Байкоого — байкауга.
 Байкуш — байгаш.
 Байкуштун — байкушдын.
 Байлоодо — байлауда.
 Байлоодон — байлаудан.
 Байлоочу — байлаучы
 Байтүгөл — Байтүгөл.

Ата-Журтун — атажуртын.
 Аташкан — атар.
 Ат-жөнүңөр — ат жониңер.
 Атлес — адреш.
 Аттуу — атту, атты, атды.
 Аты жөнүң — аты-тониң.
 Аты-тонун — аты-тонын.
 Ачуусу — ачуусы.
 Ачуусунан — ачуусынан.
 Ачуусу — аччусы.
 Аягуздун — аягузин —
 Аяк-колун — аяк колын,
 ияк-колын.

Бакбурчун — Бакбурчын.
 Байдөөлөт — Бакдаолат,
 Бакдаолет, Бакдаулет.
 Бакдөөлөткө — Бакдаулетке.
 Бакдөөлөттүн — Бакдаулетдин.
 Бактыгул — Бактыкул.
 Бакыр — факыр.
 Бакырларды — факырларды.
 Балакетке — балакатке.
 Бала-чака — бала чага.
 Бара албай — баралбай.
 Барбардигер — перфердигер.
 Басаңкулдун — басаңкулдын.
 Басаңкулу — басаңкулы.
 Баскан-жүргөн — баскан-жүргөн.
 Бата албай — баталбай.
 Баштакы — баштабкы.
 Баштуу — башты.
 Баянчорго — баяочарга.
 Бегибиз — бегимиз.
 Бедеө — бедеу.
 Белбоодон — белбаудан.
 Белгилүү — белгили.
 Белдүүнөр — белдунер.
 Бенде — менде.
 Бендени — биндени.
 Бербердигер — ферфердигер,
 феруедигер,
 берведигер,
 ферфердигер.

Береги — береа.
 Берекелүү — берекели.
 Беремин — берамын.
 Бери — при.
 Бери жакка — бержакка.
 Бериште — фириште, фериште.
 Бериштенин — фириштениң.
 Берки — берги.
 Берүүгө — берүүге.
 Берүүчү — беруучи.
 Бешөө — бешеу.
 Бешөөн — бешеун.
 Бешөөң — бешеуң.
 Бикирде — фикирде.
 Биле албай — билелбай.
 Билектешип — филектешиб.
 Билерман — билермен.
 Билермандын — билермендин.
 Билчүүнөр — билчуңер.
 Бирок — бирак.
 Бирөө — биреу, биреун.
 Бирөөбүз — биреумиз.
 Бирөөбүзбүз — биреумизбиз.
 Бирөөгө — биреуге.
 Бирөөдөн — биреуден.
 Бирөөн — биреун.
 Бирөөнө — биреуне.
 Бирөөнөн — биреуенен.
 Бирөөнү — биреуни, биреуди.
 Бирөөнүн — биреуниң.
 Бирөөндө — биреунде.
 Бирөөндү — биреунди.
 Бирөөсү — биреуби, биреун.
 Бишерат — бишарт.
 Бодоң-Тоо — Бодан-Тау.
 Бозгондон — бозгандан.
 Боздоп — боздаб.
 Боз-Дөбө — боз добе.
 Боздун — боздын.
 Бозулан — бозылан.
 Бойго — бойга.
 Бойдон — бойдан.
 Бойлобойт — бойлабайт.
 Бойлогон — бойлаган.
 Бойлодум — бойладым.
 Бойлой — бойлай.
 Бойлоп — бойлаб.
 Бойлорунда — бойларында.

Бойлуу — бойлы.
 Боктоптур — боктабдыр.
 Бокчоюп — бокчайыб.
 Боломун — боламын.
 Болор — болар.
 Болорбу — боларбы.
 Болорун — боларын.
 Болосуң — боласың.
 Болот — болат.
 Болбогон — болбаган.
 Болбоду — болбады.
 Болбодуң — болбадың.
 Болбой — болбай.
 Болбойбу — болбайбы.
 Болбойсуң — болбайсың.
 Болбойт — болбайт.
 Болбос — болбас.
 Болбосо — болбаса.
 Болбоспу — болбасбы.
 Болбостой — болбасдай,
 болбастай.
 Болбостон — болбастан.
 Болбосу — болбасы.
 Болбосун — болбасын.
 Болгомун — болгамын.
 Болгон — болган.
 Болгондо — болганда.
 Болгондон — болгандан.
 Болгондун — болгандын.
 Болгону — болганы.
 Болгонун — болганын.
 Болгонуң — болганың.
 Болгончо — болганча.
 Болгудай — болгыдай.
 Болгун — болгын.
 Болду — болды.
 Болдум — болдым.
 Болдук — болдык.
 Болдуң — болдың.
 Болдуңуз — болдыңыз.
 Болжо — болжа.
 Болжол — болжал.
 Болжолсуз — болжасыз.
 Болжолу — болжалы.
 Болжоң — болжаң.
 Болжоп — болжаб.
 Болкоюп — болкайыб.
 Боло — бола.

Боло албай — болалбай.
 Болобу — болабы.
 Болобуз — болабыз.
 Болоктоп — болактаб.
 Бололук — болалык.
 Болом — болам.
 Боломун — боламын.
 Болор — болар.
 Болорбу — боларбы.
 Болорду — болурду.
 Болорун — боларын.
 Болосуң — боласың.
 Болот — болат.
 Болуюн — болайын.
 Болсо — болса.
 Болсок — болсак.
 Болсом — болсам,
 Болсон — болсан.
 Болсоңор — болсаңар.
 Болсоңуз — болсаңыз.
 Болсун — болсын.
 Болтурду — болтырды.
 Болтуруп — болтырыб.
 Болукшуп — болыкшыб.
 Болуңуз — болыңыз.
 Болуп — болоб, болыб.
 Болуптур — болыбтыр.
 Болучу — болучы, болычу, болычы.
 Болуш — болыш.
 Болушту — болышты.
 Болушуп — болышыб.
 Боо — бау.
 Бообеги — баубеги.
 Боолук — баулык.
 Боону — бауны.
 Боор — баур.
 Боорго — баурга.
 Боору — бауры.
 Боорум — баурым.
 Боорун — баурын.
 Бооруна — баурына.
 Боорунан — баурынан
 Боосу — баусы.
 Боочудай — баучыдай.
 Бордоку — бордакы.
 Бортоңдогон — бортаңдаган.
 Боруму — форымы.
 Борумун — борымын, форымын.

Борумун — форымын.
 Ботом — ботам.
 Ботомдун — ботамдын.
 Ботондун — ботандын.
 Ботосу — ботосо, ботасы.
 Ботосун — ботасын.
 Бошонуп — бошаныб.
 Бошоп — бошаб.
 Бошотуп — бошатыб.
 Боштон — боштан.
 Бою — бойы.
 Боюм — бойым.
 Боюма — бойыма.
 Боюн — бойын.
 Боюна — бойына.
 Боюнда — бойында.
 Боюндай — бойындай.
 Боюнча — бойынча.
 Боюң — бойың.
 Боюңарда — бойыңарда.
 Боюнда — бойында.
 Боюнду — бойынды.
 Бөбөгүм — бөбегим.
 Бөбөтөй — бөбөтей.
 Бөйөн — боен.
 Бөйөндүн — боендин.
 Бөкөндү — бөкөнди.
 Бөксөгө — бөксеге.
 Бөкөсү — бөкеси.
 Бөлгөнбү — бөлгенби.
 Бөлгөнү — бөлгени.
 Бөлгөнүн — бөлгенин.
 Бөлдү — бөлди.
 Бөлөйүн — болейин.
 Бөлөк — болек, бүлек.
 Бөлөктөн — болектен.
 Бөлөкчө — бөлөкче.
 Бөлөндүк — бөлөндик.
 Бөлөсүң — болесин.
 Бөлүнгөн — бөлинген.
 Бөлүндү — бөлинди.
 Бөлүндүн — болиндин.
 Бөлүнүп — бөлиниб.
 Бөлүнүптүр — бөлинибтир.
 Бөлүп — бөлиб.
 Бөлүптүр — бөлибтир.
 Бөлүшүп — бөлишиб.
 Бөөдө — бөдө.

Бөпөлөдүң — бопеледиң.
 Бөрүдөй — беридей.
 Бөрктү — бөркти.
 Бөрктүүдөм — бөрктиден.
 Бөркү — бөрки.
 Бөрү — бери.
 Бөрүлөр — бөрилер.
 Бөрүнү — бөрини.
 Бөрүнүн — бөриниң.
 Бөрүсү — бериси.
 Бу — бо.
 Бугу — бугы.
 Бугусу — бугысы.
 Будур-будур — будыр-будыр.
 Будурдун — будырдын.
 Бузук — бузык.
 Бузуктугу — бузыктыгы.
 Бузуктук — бузыктык.
 Бузулбаган — бузылбаган.
 Бузулуп — бузылыб.
 Бузуп — бузыб.
 Буйругу — буйрыгы.
 Буйругун — буйрыгын.
 Буйрук — буйрык.
 Буйруп — буйрыб.
 Бул — бол, пул.
 Буларды — боларды.
 Булдасын — пулдасын.
 Бултуйтуп — бултыйтыб.
 Булу — пулу.
 Булубуз — пулубыз.
 Булуң — пулуң.
 Булуңдуу — булуңды.
 Булут — булыт.
 Булуттай — булытдай.
 Булуттуу — булытты.
 Буркурады — буркырады.
 Буркурап — буркыраб.
 Буурукпаса — бурыкбаса.
 Буурукса — бурыкса.
 Бурулбай — бурылбай.
 Буруп — бурыб.
 Бурут — бурыт, мурыт.
 Буруш-буруш — бурыш-бурыш.
 Бусырык — бусирик.
 Бут — пут.
 Бутту — бутты.
 Буту — буту.

Бутун — бутын.
 Бутуна — путына.
 Бутунда — бутында.
 Бутун — бутын.
 Бутуңуз — бутыңыз.
 Бутуңузду — бутыңызды.
 Бууду — бууды.
 Буулум — буулым.
 Буурул — буурыл.
 Буюм — буйым.
 Буюрбаса — буйырбаса.
 Буюрган — буйырган.
 Буюрганын — буйырганын.
 Буюрду — буйырды.
 Буюрса — буйырса.
 Бүбүдөн — бубиден.
 Бүгүлүп — бүгилиб.
 Бүгүнкү — бүгүнки.
 Бүккөнү — бүккени.
 Бүктөтүп — бүктетиб.
 Бүлдүрдү — булдириди, бүлдириди.
 Бүлдүрөм — булдирем.
 Бүлдүрүп — булдирип.
 Бүлөбүз — булебиз.
 Бүлүндүрдү — бүлиндирди.
 Бүлүнсө — булинсе.
 Бүлүптүр — булиптир.
 Бүрккөнү — бүрккени.
 Бүрктүң — бүрктин.
 Бүркүп — бүркиб.
 Бүркүт — бүрkit.
 Бүркүтүң — бүрkitиң.
 Бүткөлү — бүткели.
 Бүткөн — бүткен.
 Бүткөндүр — бүткендир —
 Бүткөнү — бүткени.
 Бүтүн — бүтин.
 Бүтүрдү — бүтириди.
 Бүтүрүп — бүтириб.
 Бычак — пычак.
 Бычагын — пычагын.
 Бычакты — пычакты.
 Бычамын — пычамын.
 Бышымга — пышымга.
 Бышып — пышыб.
 Бышыр — пышыр.
 Бышырды — пышырды.
 Бышырып — пышырыб.

Быягы — буюгы.
 Быякта — буюкта.
 Бээ — бие.

Бээден — биеден.
 Бээни — биени.

Г

Габдалмыталиб — Гыбдалмыталиб.
 Габдулла — Гыбдале.
 Гана — кна, гна.

Го — гау.
 Гөбү-шаму — губи-шаму.

Д

Да — де
 Дагы — деги, дагын.
 Дабаа — дауа.
 Далай — талай.
 Дамбылда — Дамолда.
 Дамбылдага — дамолдага.
 Дамбылданы — Дамолданы.
 Дамбылданын — Дамолданың.
 Дасторкон — дастырган, дастырган.
 Дасторкону — дастырканы.
 Деги — теги.
 Демдүүнөр — демдуңер.
 Десимди — тезимди.
 Дечүү — дечуу.
 Добурап — добыраб.
 Добуш — дауш.
 Долонду — доланды.
 Доңуз — доңыз.
 Доңузду — доңызды.
 Доңшу — доңшы.
 Доого — дауга.
 Доолдоп — даулдаб.
 Доолон — даулан.
 Доору — дауры.
 Доорунда — дорында.
 Доотайына — даутайына.
 Доош — дауш.
 Доошу — таушы.
 Дорго — дорга.
 Доргону — дорганы.
 Доргосун — доргасын.
 Дөбө — дөбе.
 Дөбөгө — дөбеге.
 Дөбөдө — дөбөдө.

Дөгөн — дөген.
 Дөгөндү — дөгенди.
 Дөгөндүн — дөгендин.
 Дөгөнү — дөгени.
 Дөө — деу, до, диу.
 Дөөгө — дөге.
 Дөөкүрсүгөн — дөкирсиген,
 дөкирсинген.
 Дөөкүрсүп — дөкирсиб.
 Дөөлөт — даелат, даулет.
 Дөөлөтү — даулетти, даелаты.
 Дөөлөтүн — даулеттин.
 Дөөнү — дөни.
 Дөөрүбөнөр — дорибенер.
 Дөөсү — дөси.
 Дөөсүн — дөсин.
 Дөөсүнөн — дөсинен.
 Дөрбөлдөй — дорбелдей.
 Дулдуйтуп — дулдытыб.
 Дутар — дүтар.
 Дүйнөгө — дуниеге.
 Дүйнөдө — дуниеде.
 Дүйнөдөн — дуйнеден.
 Дүйнөнү — дуниеени, дуйнени.
 Дүйнөнүн — дуйненин.
 Дүйнөсүн — дуйнесин.
 Дүйшөмбү — дуйшемби.
 Дүмөгү — дүмеги.
 Дүмүрүн — дүмирин.
 Дүнүйө — дуние, дуйне.
 Дүнүйөгө — дуниеге.
 Дүнүйөм — дунием.
 Дүнүйөнүн — дуниеенин.
 Дүнүйөндөн — дуниеден.

Дүнүйөсү — дуньеси.
 Дүнгүрөп — дүңгирлеб, дүңгиреб.
 Дүңкүйүп — дүңкийиб.
 Дүрбөп — дурбөб.
 Дүрбөшүп — дурбешиб.

Дүргүшүп — дүргишиб.
 Дүркүрөп — дүркиреб.
 Дүрүйө — дурье.
 Дүүлүксөм — дүүлүксөм.

Ж

Жаа — жав.
 Жаанга — жаханга.
 Жаандан — жахандан.
 Жаап — жауб.
 Жаздык — жастык.
 Жазуусун — жазуусын.
 Жайлоодогу — жайлаудагы.
 Жайлоосу — жайлаусу.
 Жакка — якка.
 Жактан — яктан (йактан).
 Жакты — якты.
 Жакут — якут.
 Жакшы — якшы.
 Жакып — Жакыб.
 Жалдуу — жалды.
 Жалкоо — жалкау.
 Жалмоочу — жалмачы.
 Жанадил — Жанедил.
 Жандоого — жандауга.
 Жандуунун — жандууның.
 Жаныбар — жануар.
 Жанут — янут.
 Жаңгел-токой — жангел токай.
 Жандоого — жандога.
 Жаң-жуңуна — жаң-жуңуна.
 Жапан — ябан.
 Жапар — Жбар.
 Жарактуу — жаракты.
 Жар-жоронун — жаржоранын.
 Жаркент — жаркенд.
 Жасоосу — жасаусу.
 Жатарбы ай — жатарбай.
 Жашка — яшка.
 Жашы — яшы.
 Жебирейил — жибираил.
 Жекелөөгө — жекелеүгө.
 Желектүү — желекти.
 Желмогуз — желмагыз.
 Жемсөө — жемсеу.

Жерибиз — жеримиз.
 Жеригинен — жеригенен.
 Жеркендикке — жеркендикке.
 Жеткир — жеткер.
 Жетөө — жетеу.
 Жечүү — жечу.
 Жобогондо — жобаганда.
 Жобогонуң — жобаганың.
 Жоболонго — жобалаңга.
 Жоболонду — жобаланды.
 Жобурап — жобыраб.
 Жоголгон — жогалган.
 Жоголду — жогалды.
 Жоголдук — жогалдык.
 Жоголорго — жогаларга.
 Жоголордо — жогаларда.
 Жоголсо — жогалса.
 Жоголуп — жогалыб.
 Жогот — жогат.
 Жоготпоюн — жогатбайын.
 Жогунан — жогынан.
 Жоёлук — жоялык.
 Жоёюн — жойайын.
 Жойгомун — жойгамын.
 Жойду — жойды.
 Жойлоп — жойлаб.
 Жокко — жокка
 Жокпу — жокбы.
 Жоктон — жокдон, жоктан,
 жокдан.
 Жоктон — жокдан.
 Жоктор — жоктар.
 Жоктоюн — жоктайын.
 Жокту — жокты.
 Жоктугун — жоктыгын.
 Жоктуктан — жоктыктан.
 Жолборс — жолбарс.
 Жолборспу — жолбарсбы.
 Жолборстой — жолборстай.

Жолборстон — жолбарстан.
 Жолборстор — жолбарстар.
 Жолборсту — жолбарсты.
 Жолборстун — жолбарстын.
 Жолборсу — жолбарсы.
 Жолго — жолга.
 Жолгошуп — жолкошыб.
 Жолдо — жолда.
 Жолдогу — жолдагы.
 Жолдон — жолдан.
 Жолдоп — жолдаб.
 Жолдорго — жолдарга.
 Жолдош — жолдаш.
 Жолдошко — жолдашка.
 Жолдоштордун — жолдаштардын.
 Жолдоштору — жолдаштары.
 Жолдошторун — жолдаштарын.
 Жолдошторуңду — жолдаштарыңды.
 Жолдоштун — жолдаштын.
 Жолдошу — жолдашы.
 Жолдошум — жолдашым.
 Жолдошума — жолдашыма.
 Жолдошуп — жолдашып, жолдошып.
 Жолдошуң — жолдашың.
 Жолду — жолды.
 Жолобогун — жолабагын.
 Жолтой — жолтай.
 Жолу — жолы.
 Жолугарга — жолыгарга.
 Жолугуп — жолыгыб.
 Жолугупмун — жолыгыбмын.
 Жолукпай — жолыкбай.
 Жолукпайын — жолыкбайын.
 Жолукса — жолыкса.
 Жолукту — жолыкты.
 Жолуктыр — жолыктыр.
 Жолум — жолым.
 Жолумдан — жолымдан.
 Жолун — жолын.
 Жолуна — жолына.
 Жолунан — жолынан.
 Жолунда — жолында.
 Жолуну — жолыны.
 Жолуң — жолуң.
 Жолуңа — жолуңа.
 Жолуңда — жолуңда.
 Жолуңдан — жолуңдан.
 Жолунду — жолуңды.

Жомогуңа — жомагыңа.
 Жону — жоны.
 Жонуна — жонына.
 Жонунан — жонынан.
 Жоңконун — жоңканын.
 Жообун — жауабын.
 Жообунду — жауабыңды,
 жобыңды.
 Жоого — жауга.
 Жоодон — жаудан.
 Жоодурап — жаудраб.
 Жоолаганың — жаулаганың.
 Жоолук — жаулык.
 Жоолуктуу — жолыкты.
 Жоон — жаун.
 Жоону — жауны.
 Жооп — жауб.
 Жоопту — жауапты.
 Жооруну — жаурыны.
 Жоосун — жаусын.
 Жоошуду — жошыды.
 Жоошураак — жаушырак.
 Жорго — жорга.
 Жоро — жора.
 Жором — жорам.
 Жоролош — жоралаш.
 Жоролошуп — жоралашыб.
 Жору — жоры.
 Жоругу — жорыгы.
 Жоругун — жорыгын.
 Жоруду — жорыды.
 Жоруңар — жорыңар.
 Жоруп — жорыб.
 Жорусун — жорысын.
 Жорутсак — жорытсак.
 Жоручу — жорычы.
 Жотосу — жотасы.
 Жошологон — жошалаган.
 Жошулуп — жошылып.
 Жоюнду — жойыңды.
 Жөлөгүм — жөлөгүм.
 Жөлөндүк — жөлөндүк.
 Жөлөп — жөлөб.
 Жөнөгүн — жөнегин.
 Жөнөдү — жөнөди.
 Жөнөйбүз — жөнөйбиз.
 Жөнөйлү — жөнөйли.

Жөнөйүн — жонейин.
 Жөнөл — жонел.
 Жөнөлгөн — жонелген.
 Жөнөлдү — жонелди.
 Жөнөлсөк — жонелсек.
 Жөнөлүп — жонелиб.
 Жөнөдү — жонеди.
 Жөнөп — жонөб.
 Жөнүм — жөним.
 Жөнүн — жөниң.
 Жөнүнү — жөнини.
 Жөнүндү — жөнинди.
 Жөңгөр-Кече — Жөңгөркече.
 Жөңкүгөн — жөңкиген.
 Жөө — жиеу.
 Жөөсү — жөси.
 Жөөлөп — жөлөб.
 Жөөлүү — жиеүли.
 Жугузду — жугызды.
 Жудурук — жудырык.
 Жулдуруп — жолдырыб.
 Жулкуп — жулгыб.
 Жулуп — жулыб.
 Жулушат — жулышат.
 Жумгун — жумгын.
 Жумуп — жумыб.
 Жумуптур — жумыбтыр.
 Жумурундабыз — жумырындабыз.
 Жулуш — жулыш.
 Жумушту — жумышты.
 Жумушу — жумышы.
 Жумушун — жумышын.
 Жумушун — жумышың.
 Журтту — журтты.
 Журтгун — журттын.
 Журту — журты.
 Журтума — журтыма.
 Журтумдун — журтымдын.
 Журтун — журтын.
 Журтуна — журтына.
 Журтунан — журтынан.
 Журтунун — журтынын.
 Жусуп — Жусыв.
 Жутуп — жутыб.
 Жутуптур — жутыбтыр.
 Жууду — жууды.
 Жууйт — жууат.
 Жуулду — жуулды.

Жүгөн — жүген.
 Жүгөрү — жүгери.
 Жүгүн — жүгин.
 Жүгүнүп — жүгиниб.
 Жүгүрсө — жүгирсе.
 Жүгүрткөн — жүгүрткен.
 Жүгүртмөккө — жүгүртмекке.
 Жүгүрүшүп — жүгиришиб.
 Жүдөгөн — жүдеген.
 Жүдөдү — жүдеди.
 Жүдөдүм — жүдедим.
 Жүдөтпөй — жүдетбай.
 Жүзгө — жүзге.
 Жүздөй — жүздей.
 Жүздөн — жүзден.
 Жүздөрүнө — жүздерине.
 Жүзү — жузи, жүзи.
 Жүзүн — жүзин.
 Жүзүндө — жүзүндө.
 Жүзүнө — жүзине.
 Жүзүнөн — жүзинен.
 Жүзүн — жузиң.
 Жүзчө — жүзче.
 Жүйө — жуе.
 Жүйрүк — жүйрик.
 Жүктөгөн — жүктеген.
 Жүктөп — жүктөб.
 Жүктөрү — жүктөри.
 Жүктөтүп — жүктөтөп.
 Жүктүн — жүктин.
 Жүктүү — жүкти.
 Жүндөй — жүндей.
 Жүндөн — жүнден, жунден.
 Жүнү — жүни.
 Жүрбөйбиз — жүрбөйбиз.
 Жүрбөгүн — жүрбегин.
 Жүрбөй — жүрбөй.
 Жүрбөйбү — жүрбөйби.
 Жүрбүз — жүрбиз.
 Жүргөн — жүрген.
 Жүргөндө — жүргенде.
 Жүргөндөй — жүргендей.
 Жүргөндөрдүн — жүргендердин.
 Жүргөндү — жүргенди.
 Жүргөнү — жүргени.
 Жүргөнүм — жүргеним.
 Жүргөнүн — жүргенин.
 Жүргүн — жүргин.

Жүрдү — жүрди.
 Жүрдүк — жүрдик.
 Жүрдүм — жүрдим.
 Жүрдүн — жүрдин.
 Жүрдүнбү — жүрдинби.
 Жүрө — жүре, жүрө.
 Жүрөбүз — жүрөбиз.
 Жүрөгү — жүреги.
 Жүрөгүм — жүрегим.
 Жүрөгүн — жүрегин.
 Жүрөгүнө — жүрегине.
 Жүрөгүнүн — жүрегинин.
 Жүрөк — жүрөк.
 Жүрөккө — жүрөккө.
 Жүрөктөгү — жүрөктеги.
 Жүрөктүн — жүрөктин.
 Жүрөлү — жүрели.
 Жүрөлүк — жүрелик.
 Жүрөр — жүрөр.
 Жүрөрдө — жүрөрдө.
 Жүрөсүз — жүрөсүз.
 Жүрөсүн — жүрөсүн.
 Жүрөт — жүрөт, жүрөт.

З

Заарына — захарына.
 Замзам — зымзым.
 Зарланып — зарданып.
 Зарпынан — зарфынан.
 Золкоюп — золкайып.
 Зомпоюп — зомпайып.
 Зонкоюп — зонкайып.
 Зоо — зау.

И

Издээрден — истерден.

К

Каапыр — кафир.
 Каапырга — кафирга.
 Каапырды — кафирди.
 Каапырдын — кафирдин.
 Каапырлар — кафирлар.

Жүрсө — жүрсе.
 Жүрсөм — жүрсөм.
 Жүрсүз — жүрсиз.
 Жүрсүң — жүрсин.
 Жүрсүңбү — жүрсинби.
 Жүрүбүз — жүрүбиз.
 Жүрүнөр — журиңер.
 Жүрүп — журиб.
 Жүрүпмүн — журибмин.
 Жүрүпсүң — журибсин.
 Жүрүптүр — журибтир.
 Жүрүш — журиш.
 Жүрүштөрү — журиштери.
 Жүрүшү — журиши.
 Жүрчү — жүрчи.
 Жүрчүү — жүрчуу.
 Жүткүнөр — жүткинер.
 Жүүнү — жүүни.
 Жылоодон — жылаунан.
 Жылуу — жылы.
 Жыпар — жууар.
 Жээгине — жиегине.

Зоолдоп — заулдаб.
 Зоолунду — заулынды.
 Зоот — саут.
 Зордугу — зордыгы.
 Зордукту — зорлыкты.
 Зордукчу — зордыкчы.
 Зубун — зубын, зуун.
 Зумурут — змырод.

Ийчү — ийчу.

Каапырым — гафирим.
 Каарданып — кахарданып.
 Каары — кахары.
 Каарын — кахарын.
 Кабар — хабар.

Кадоо — кадау.
 Кадообай — Кадаубай.
 Кадоого — кадауга.
 Кайберен — кайыберен.
 Кайранбы — кайрамбы.
 Кайраттуу — кайратты.
 Кайраттуундан — кайраттындан.
 Кайраттуусун — кайраттысын.
 Кайраттуусунуп — кайраттысыб.
 Кайраты — гайраты.
 Кайындунун — кайындунун.
 Кайып — гайыб.
 Кайыптан — гайыбдан.
 Кайыпты — гайыбты.
 Калабалуу — калабалы.
 Калайык — халайык.
 Калайыкка — халайыкка.
 Калк — хылык.
 Калкы — халкы.
 Калкына — халкына.
 Калкынан — калкындан.
 Калык — халык.
 Камбар — камбор, гамбар.
 Камбарбоздун — камбарбоздын,
 камборбоздын.
 Камоо — камау.
 Камоосу — камаусы.
 Камус — камыс.
 Камын — гамын.
 Кан — хан.
 Кана — гана.
 Канаке — ганаке.
 Канаттуу — канатты.
 Кандуу — канды.
 Канды булоон — канды булан.
 Канкорду — канкорды.
 Кан-Тоодо — кантауда.
 Каныбыз — канымыз.
 Каңгай — кангай.
 Каңгайлардын — кангайлардын.
 Каңгайлыктан — кангайлыктан.
 Карагайлуу — карагайлы.
 Каракан — караган.
 Кара кан — караган.
 Каракандан — карагандан.
 Каракандын — карагандын.
 Каракожо — каракожа.
 Каракожосу — каракожасы.
 Кара-Курум — Карагурум.
 Караңгыда — карангыда.
 Карасман — кара асман.
 Каратоко — каратока.
 Кармоого — кармауга.
 Кароого — карауга.
 Кароолу — караулы.
 Кароолчу — караулчы.
 Кары-куру — Кары-Куры.
 Карыпка — гарыбка.
 Карыптык — карыблык.
 Касиеттүү — касиетти.
 Каспаң — каспан.
 Катарбы ай — катарбай.
 Каткырыгы — кытгырыгы.
 Катуу — катты, каты.
 Катуудур — катыдыр.
 Катыла албай — катылалбай.
 Кача албай — качалбай.
 Качууну — качууны.
 Кебиз — кебимиз.
 Кебил — кабил.
 Келатыр — келетыр.
 Келүүсүн — келүүсин.
 Келүүчү — келүчи.
 Келе албас — келалбас.
 Кентун — кантун.
 Керектүүң — керектин.
 Кереметтүү — кереметти.
 Кеткенби — кеткемби.
 Кетүүгө — кетүүге.
 Кичүү — кичи.
 Кичүүсү — кичүси.
 Кобо — коба.
 Кобобу — кобабы.
 Кобурап — кобыраб.
 Кобурашып — кобырашыб.
 Коё — коя.
 Коё албай — коялбай.
 Коёбу — коябы.
 Коёлу — коялы.
 Коёлук — коялык.
 Коёндой — кояндай.
 Коёр — кояр.
 Коёт — коят.
 Коёюн — кояйын.
 Коженкти — Хожентти.
 Кожо — кожа.

Қожону — кожаны.
 Қожосун — кожасын.
 Қозгодуңар — козгадыңар.
 Қозголбогон — козгалбаган.
 Қозголбой — козгалбай.
 Қозголуп — козгалыб.
 Қозу — козы.
 Қозуга — козыга.
 Қозуларын — козыларын.
 Қозум — козым.
 Қозума — козыма.
 Қозумду — козымды.
 Қозуну — козыны.
 Қозунун — козының.
 Қозуң — козың.
 Қозуңа — козыңа.
 Қозуңда — козыңда.
 Қозуңду — козыңды.
 Қозуңдун — козыңдын.
 Қозуңдун — козыңдызың.
 Қозусу — козысы.
 Қозусун — козысын.
 Қойбогон — койбаган.
 Қойбоду — койбады.
 Қойбодун — койбадын.
 Қойбой — койбай.
 Қойбойбу — койбайбы.
 Қойбойлук — койбайлык.
 Қойбойсуң — койбайсың.
 Қойбойт — койбайт.
 Қойбоңор — койбаңар.
 Қойбос — койбас.
 Қойбосо — койбаса.
 Қойбостон — койбастан.
 Қойбосун — койбасын.
 Қойбоюн — койбайын.
 Қойго — койга.
 Қойгомун — койгамын.
 Қойгон — койган.
 Қойгонбу — койганбы.
 Қойгонбуз — койганбыз.
 Қойгондо — койганда.
 Қойгондон — койгандан.
 Қойгону — койганы.
 Қойгун — койгын.
 Қойгунун — койгының.
 Қойдой — койдай.
 Қойду — койды.
 Қойдук — койдык.
 Қойдум — койдым.
 Қойдун — койдын.
 Қойдуң — койдың.
 Қойдуңбу — койдыңбы.
 Қойдурду — койдырды.
 Қойкоюп — койкайыб.
 Қойлук — койлык.
 Қойну — койны.
 Қойсо — койса.
 Қойсок — койсак.
 Қойсом — койсам.
 Қойсоң — койсаң.
 Қойсун — койсын.
 Қойчу — койчы.
 Қойчубуз — койчыбыз.
 Қойчуга — койчыга.
 Қойчунун — койчының.
 Қойчусу — койчысы.
 Қокон — Қокан.
 Қокту — коқты.
 Қоктуга — коқтыга.
 Қоктудан — коқтыдан.
 Қоктуну — коқтыны.
 Кокуй — кокый.
 Қокуйлап — кокыйлаб.
 Кокус — кокыс.
 Кокустан — кокыстан.
 Кокуюн — кокыйын.
 Колга — колга.
 Колдо — колда.
 Колдогон — колдаган.
 Колдой — колдай.
 Колдойт — колдайт.
 Колдон — колдан.
 Колдоп — колдаб.
 Колдоруна — колдарына.
 Колду — колды.
 Колдун — колдын.
 Колок — колак.
 Колокторун — колактарын.
 Коломсокко — коламсакка.
 Коломсокто — коламсакта.
 Колотто — колатда.
 Колу — колы.
 Колума — колыма.
 Колумда — колымда.
 Колумдан — колымдан.

Колун — колын.
 Колуна — колына.
 Колунан — колынан.
 Колунда — колында.
 Колуну — колыны.
 Колуң — колың.
 Колуңа — колыңа.
 Колуңда — колыңда.
 Колуңдан — колыңдан.
 Колуңду — колыңды.
 Колуңуз — колыңыз.
 Компоюп — компаыб.
 Комузун — комызын.
 Комутум — комытым.
 Конбой — конбай.
 Конгон — конган.
 Конгонуңар — конганыңар.
 Конду — конды.
 Кондук — кондык.
 Кондуңар — кондыңар.
 Кондурат — кондырат.
 Кондурган — кондырган.
 Кондурду — кондырды.
 Коно — кона.
 Конот — конат.
 Коногума — конагыма.
 Коногун — конагын.
 Конок — конак.
 Коном — конам.
 Конор — конар.
 Конорго — конарга.
 Конору — конары.
 Конорун — конарын.
 Коноюн — конайын.
 Конуп — коныб.
 Конуптур — коныбтыр.
 Конуучу — конычы, коңучу.
 Коңушту — конышты.
 Коңушу — конышы.
 Коңушум — конышым.
 Коңушун — конышын.
 Коңушуп — конышыб.
 Коңгуроолуу — коңгыраулы.
 Коңко — коңкау.
 Коңур — коңыр.
 Коңурат — коңырат.
 Коңуругу — коңырыгы.
 Коңшу — коңшы.

Коңшулаш — коңшылаш.
 Коңшунун — коңшынын.
 Коңшусун — коңшысын.
 Ко — го.
 Коога — кауга.
 Кооп — кауб.
 Копкон — кобкан.
 Корголоп — коргалаб.
 Корголотор — коргалатар.
 Коргоол — коргал.
 Кордогонун — кордаганын.
 Кордоп — кордаб.
 Кордугу — кордыгы.
 Кордугун — кордыгын, корлыгын.
 Кордугуң — кордыгың.
 Кордук — кордык.
 Кордукка — корлыкка.
 Кордукта — корлыкта.
 Кордукту — кордыкты.
 Коржондогон — коржандаган.
 Корккон — корккан.
 Корккондон — корккандан.
 Корко — корка.
 Коркокосуң — коркаксың.
 Коркоктору — коркактары.
 Коркомун — коркамын.
 Корклогон — коркбаган.
 Корклогун — коркбагын.
 Коркпой — коркбай.
 Корксо — коркса.
 Корксом — корксам.
 Коркту — коркты.
 Корктун — корктын.
 Коркуп — коркыб.
 Коркурап — коркыраб.
 Коркутуп — коркытыб.
 Корлукка — корлыкка.
 Короого — корага.
 Короодо — корада.
 Корооно — кораңа.
 Короосуна — корасына.
 Коросондун — корасандын.
 Кортук — кортак, кортык.
 Кортукту — кортыкты.
 Кортуктун — кортыкдын,
 кортыктын.
 Коруган — корыган.
 Коруганын — корыганын.

Коругуна — корыгына.
 Котон — Котан.
 Котонго — Котанга.
 Котондук — котандык.
 Котондун — котандын.
 Которду — котарды.
 Которуп — котарыб.
 Кочкор — кочкар.
 Кош колоңун — кош колаңын.
 Кошкондон — кошкандан.
 Кошконун — кошканын.
 Кошо — коша.
 Кошой — Кошай.
 Кошоктой — кошактай.
 Кошоматчы — кошаматчы.
 Кошоматын — кошаматын.
 Кошор — кошар.
 Кошпой — кошбай.
 Коштогон — коштаган.
 Коштон — коштан.
 Коштоп — коштаб.
 Кошту — кошты.
 Кошу — кошы.
 Кошуп — кошыб.
 Кошулуп — кошылыб.
 Кошулушуп — кошылышыб.
 Кошумча — кошымча.
 Кошун — кошын.
 Кошунда — кошында.
 Кошуп — кошыб.
 Кошчу — кошчы.
 Кошчусу — кошчысы.
 Коюбузга — койыбызга.
 Коюлган — койылган.
 Коюлду — койылды.
 Коюлуп — койылыб.
 Коюм — койым.
 Коюндап — койындаб.
 Коюнуна — койынына.
 Коюң — койың.
 Коюңар — койыңар.
 Коюндан — койындан.
 Коюнду — койынды.
 Коюңуз — койыңыз.
 Коюп — койыб, куйыб.
 Коюпсун — койыбсың.
 Коюптур — койыбтыр.
 Коючу — койычы.

Коюшка — койышка.
 Коюшту — койышты.
 Коюшуп — койышыб.
 Көбү — көби.
 Көбөйдү — көбейди.
 Көбөктө — көбекте.
 Көбөнтай — Көбөнтай.
 Көбүк — көбик.
 Көбүн — көбин.
 Көбүнө — көбиңе.
 Көбүнөргө — көбиңерге.
 Көбүңүз — көбиңиз.
 Көбүрөөк — көбирек.
 Көгөй — Көгөй.
 Көгөйдөн — Көгөйден.
 Көгөйдү — Көгөйди.
 Көгөнү — көгени.
 Көгөргөн — көгерген,
 Көгүңүз — көгиңиз.
 Көдөн — көден.
 Көдөндү — көденди.
 Көзгө — көзгө.
 Көздөдү — көздеди.
 Көздөй — көздөй.
 Көздөн — көзден.
 Көздөрүнө — көздерине.
 Көздөшүп — көздөшиб.
 Көздү — көзди.
 Көздүн — көздин.
 Көзү — көзи.
 Көзүбүзгө — көзибизге.
 Көзүн — көзин.
 Көзүмдү — көзимди.
 Көзүмө — көзиме.
 Көзүмчө — көзимче.
 Көзүн — көзин.
 Көзүндө — көзинде.
 Көзүнө — көзине.
 Көзүнөн — көзинен.
 Көзүнү — көзини.
 Көзүнүн — көзинин.
 Көзүң — көзиң.
 Көзүңдө — көзиңде.
 Көзүңдү — көзиңди.
 Көзүңө — көзиңе.
 Көзүңөр — көзинер.
 Көзүңүз — көзиңиз.
 Көзүңчө — көзиңче.

Көйкөлүп — көйкелиб.
 Көйкүлүктү — көйкүликти.
 Көйнөктөй — көйнөктей.
 Көйрөң — көйрөн.
 Көйүн — көйин.
 Көккө — көккө.
 Көкө — көкө.
 Көкө-Ноор — Көкө Наур.
 Көктөмүнүн — көктеминиң.
 Көктөтүп — көктөтиб.
 Көктүн — көктин.
 Көкүлдөрүн — көкилдерин.
 Көкүрөгүм — көкирегим.
 Көкүрөгүңө — көкирегине.
 Көкүрөк — көкирек, көкрөк.
 Көкүрөккө — көкирекке.
 Көкүрөктө — көкиректе.
 Көкчө — Көкчө.
 Көкчөгө — Көкчеге.
 Көкчөкөз — Көкчөкөз.
 Көкчөнү — Көкчени.
 Көкчолок — Көкчолак.
 Көлдө — көлдө.
 Көлдөй — көлдөй.
 Көлдөн — көлден.
 Көлдү — көлди.
 Көлдүн — көлдин.
 Көлөкө — көлөкө.
 Көлпүгүп — көлпигиб.
 Көлү — көлү.
 Көлүгүн — көлигин.
 Көлүгүнөн — көлигинен.
 Көлүктүн — көликтин.
 Көлүнө — көлине.
 Көлүнү — көлини.
 Көмбөйбү — көмбөйби.
 Көмгөн — көмгөн.
 Көмгөндүр — көмгөндир.
 Көмгүн — көмгин.
 Көмдүнүз — көмдиңиз.
 Көмкөрө — көмкөрө.
 Көмө — көмө.
 Көмүлгөн — көмилген.
 Көмүлдү — көмилди.
 Көмүптүр — көмибтир.
 Көмүскө — көмиске.
 Көмүүдө — көмиде.
 Көнбөгөн — көнбеген.

Көнбөгөндө — көнбегенде.
 Көнбөйбү — көнбөйби.
 Көнбөсө — көнбөсө.
 Көнбөсөк — көнбөсөк.
 Көнгөн — көнгөн.
 Көндүрүп — көндириб.
 Көнө — көнө.
 Көнөйүн — көнөйин.
 Көнөмүн — көнөмин.
 Көнөрбүз — көнөрбиз.
 Көнөт — көнөт.
 Көнсөкчү — көнсөкчи.
 Көнсөм — көнсөм.
 Көнсүн — көнсин.
 Көнүкпөйт — көникбейт.
 Көнүп — көниб.
 Көнүптүр — көнибтир.
 Көнүшүп — көнишиб.
 Көңүлүнө — көңилине.
 Көндөйүндө — көндайинде.
 Көнтөрүп — көнтериб.
 Көңүл — көңил.
 Көңүлү — күңүлү.
 Көңүлгө — көңилге.
 Көңүлдүн — көңилдин.
 Көңүлү — көңили.
 Көңүлүм — көңилим.
 Көңүлүмдө — көңилимде.
 Көңүлүнө — көңилине.
 Көңүлүнө — көңилине.
 Көөдөн — кеүден, көден.
 Көөдөнгө — кеүденге.
 Көөдөндө — кеүденде.
 Көөдөндөн — көдөден.
 Көөдөнү — кеүдени.
 Көөдөнүнө — кеүденине.
 Көөдөнүнөн — кеүденинен.
 Көөнө-Турпан — Көне Торпан.
 Көөнү — кеүни.
 Көөнүмө — көниме.
 Көөнүн — кеүнин.
 Көөнүнө — кеүнине.
 Көөнүңүз — кеүниңиз.
 Көөп — көбүб, күөб.
 Көөсөрлүк — көсөрлик.
 Көөхар — көхөр, көхр, көхыр.
 Көөхардан — көхрдан.
 Көпкөрүнөө — көпкөрине.

Көпсүнүп — көбсиниб.
 Көптөп — көптөб.
 Көптөсө — көптөсө.
 Көптөтүп — көптөтиб.
 Көптү — көпти.
 Көптүгү — көптиги.
 Көптүгүнө — көптигине.
 Көптүн — көптүн.
 Көптүрбөйлүк — көптирбейлик.
 Көпчүлүк — көбчилик, көпчилик.
 Көпчүлүккө — көбчиликке.
 Көпчүлүктөн — көбчиликден.
 Көр — гөр.
 Көрбөгөн — көрбеген.
 Көрбөгөнбү — көрбегенби.
 Көрбөгөндү — көрбегенди.
 Көрбөй — көрбей.
 Көрбөйбү — көрбейби.
 Көрбөсөм — көрбөсөм.
 Көрбөстүктөн — көрбөстиктен.
 Көргө — көргө.
 Көргөз — көргөз.
 Көргөзгөнү — көргөзгени.
 Көргөзгүн — көргөзгин.
 Көргөздү — көргөзди.
 Көргөзөйүн — көргөзөйүн.
 Көргөзөт — көргөзөт.
 Көргөзүп — көргөзүп.
 Көргөн — көргөн.
 Көргөнбү — көргөнби.
 Көргөнгө — көргөнгө.
 Көргөндө — көргөндө.
 Көргөндөр — көргөндөр.
 Көргөндөрүн — көргөндөрүн.
 Көргөндүн — көргөндүн.
 Көргөндүр — көргөндүр.
 Көргөнсүнөр — көргөнсүнөр.
 Көргөнү — көргөнү.
 Көргөнүм — көргөнүм.
 Көргөнүн — көргөнүн.
 Көргөнүң — көргөнүң.
 Көргөнчө — көргөнчө.
 Көргүдөй — көргүдөй.
 Көргүн — көргүн.
 Көрдү — көрди.
 Көрдүк — көрдүк.
 Көрдүм — көрдүм.
 Көрдүмбү — көрдүмби.

Көрдүнбү — көрдинби.
 Көрдүнөр — көрдинер.
 Көрдүнөрбү — көрдинерби.
 Көрдүнүз — көрдиңиз.
 Көркү — көрки.
 Көрктүүдөн — көрктиден.
 Көркүн — көркин.
 Көрмөйүнчө — көрмөйүнчө.
 Көрмөк — көрмөк.
 Көрмөккө — көрмөккө.
 Көрө — көрө, гөрө.
 Көрөйүн — көрөйүн.
 Көрөлү — көрөли.
 Көрөлүк — көрөлик.
 Көрөм — көрөм.
 Көрөмбү — көрөмби.
 Көрөмүн — көрөмүн.
 Көрөр — көрөр.
 Көрөрбүз — көрөрбүз.
 Көрөрмүн — көрөрмүн.
 Көрөрүнө — көрөрүнө.
 Көрөрсүн — көрөрсүн.
 Көрөсүң — көрөсүң.
 Көрөт — көрөт.
 Көрөлөчөсүн — көрөлөчөсүн.
 Көрсө — көрсө.
 Көрсөк — көрсөк.
 Көрсөкчү — көрсөкчү.
 Көрсөтүп — көрсөтүп.
 Көрү — көрү.
 Көрүнбөдү — көрүнбөди,
 көрүмбөди.
 Көрүнбөдүм — көрүнбөдүм.
 Көрүнбөй — көрүнбөй.
 Көрүнбөйт — көрүнбөйт.
 Көрүнбөйүн — көрүнбөйүн.
 Көрүнбөсө — көрүнбөсө.
 Көрүнбөстөн — көрүнбөстөн.
 Көрүнбөгөн — көрүнбөгөн.
 Көрүнгөн — көрүнгөн.
 Көрүндү — көрүндү.
 Көрүндүң — көрүндүң.
 Көрүнөсүн — көрүнөсүн.
 Көрүнөт — көрүнөт.
 Көрүнүп — көрүнүп.
 Көрүнүптүр — көрүнүптүр.
 Көрүнүүчү — көрүнүүчү.
 Көрүнүз — көрүңиз.

- Көрүнсө — көринсе.
 Көрүшкөн — көришкен.
 Көрүшсүн — көришсин.
 Көрүштү — көришти.
 Көрүшүп — көришиб.
 Көрүп — көриб.
 Көрүпсүн — көрибсүн.
 Көрүптүр — көриптир.
 Көрүптүрсүз — көрибтүрсүз.
 Көсөл — көсөл.
 Көсөмдөн — көсөмдөн.
 Көсөмсүгөн — көсөмсүгөн.
 Көсөмү — көсөмү.
 Көөсөрлүк — көөсөрлик.
 Көтөк — көтөк.
 Көтөрдү — көтөрдү.
 Көтөрдүк — көтөрдүк.
 Көтөрдүнөр — көтөрдүнөр.
 Көтөрмөлөй — көтөрмөлөй.
 Көтөрөр — көтөрөр.
 Көтөнөөз — көтөнөөз.
 Көтөрбөй — көтөрбөй.
 Көтөрбөнөр — көтөрбөнөр.
 Көтөргөн — көтөргөн.
 Көтөргүн — көтөргүн.
 Көтөрө — көтөрө.
 Көтөрөлүк — көтөрөлүк.
 Көтөрүлгөн — көтөрүлгөн.
 Көтөрүлүп — көтөрүлүп.
 Көтөрүнөр — көтөрүнөр.
 Көтөрүп — көтөрүп.
 Көттөрүн — көттөрүн.
 Көтүбү — көтүбү.
 Көтүн — көтүн.
 Көөхар — көөхар, хохр.
 Көөхардан — көөхардан.
 Көөхор — көөхор, жохр.
 Көчөнү — көчөнү.
 Көчүнүз — көчүнүз.
 Көчтөн — көчтөн.
 Көчүк — көчүк.
 Көчүрөлү — көчүрөлү.
 Көчүрөм — көчүрөм.
 Көшүдү — көшүдү.
 Кубалап — кубалап.
 Кубангандай — кубангандай.
 Кубангандан — кубангандан.
 Кубанды — кубанды.
 Кубандым — кубандым.
 Кубанып — кубанып.
 Кубаттуу — кубаттуу.
 Кудаяга — Хдаяга.
 Кудаянын — Хдаянын.
 Кудай — Хдай.
 Кудайга — Хдайга.
 Кудайда — Хдайда.
 Кудайдан — Хдайдан.
 Кудайды — Хдайды.
 Кудайдын — Хдайдын.
 Кудайым — Хдайым.
 Кудайыма — Хдайыма.
 Кудайың — Хдайың.
 Кудурет — кудирет.
 Кудуреттен — кудиреттен.
 Кудуреттин — кудиреттин.
 Кужулдаган — кужылдаган.
 Кужулдашып — кужылдашып.
 Кужуру — кужуру.
 Кузгун — кузгун.
 Куйгун — куйгун.
 Куйдуруп — куйдырып.
 Куйругу — куйрыгы.
 Куйругун — куйрыгун.
 Куйругунда — куйрыгунда.
 Куйругундай — куйрыгундай.
 Куйрук — куйрук.
 Куйруктап — куйруктап.
 Кукулуктап — кукылыктап.
 Кулактuu — кулакты.
 Кулан-Жайлоо — кулан жайлау.
 Кулду — кулды.
 Кулдун — кулдын.
 Култуйтуп — култуйтып.
 Кулубуз — кулубуз.
 Кулун — кулун.
 Кулунан — кулунан.
 Кулундардын — кулундардын.
 Кулундары — кулундары.
 Кулундун — кулундын.
 Кулуну — кулуны.
 Кулунум — кулуным.
 Кумдуу — кумдуу.
 Кумул — кумул.
 Кумулга — кумулга.
 Кумулдан — кумулдан.
 Кумулду — кумулду.

- Кумулдун — кумылдын.
 Кунду — кунды.
 Кундуз — кундыз.
 Куну — куну.
 Кунум — куным.
 Кунун — кунун.
 Кунунду — кунунды.
 Куп — коб.
 Куран — кыран.
 Курбуң — курбын.
 Курбусу — курбысы.
 Кургурдун — кургырдын.
 Кургурдуку — кургырдыкы.
 Куржун — коржун, куржын.
 Курсун — курсын.
 Куру — куры.
 Куруган — курган.
 Куруду — курыды.
 Курудуң — курыдың.
 Курулай — курылай.
 Курумду — курымды.
 Куруну — курыны.
 Курунуз — курыңыз.
 Куруп — курыб.
 Куруптур — курыбтыр.
 Курусун — курысын, курусын.
 Курутту — курытты.
 Курушту — курышты.
 Куттубайдын — Куттыбайдын.
 Куту — куты.
 Кутул — кутыл.
 Кутула албай — кутыла албай.
 Кутулам — кутылам.
 Кутулар — кутылар.
 Кутулбайт — кутылбайт.
 Кутулган — кутылган.
 Кутулгандай — кутылгандай.
 Кутулсак — кутылсак.
 Кутулуп — кутылып.
 Кутурат — кутырат.
 Кутурган — кутырган.
 Куугунга — куугынга.
 Куугунду — куугынды.
 Кууду — кууды.
 Куудурган — куудырган.
 Куудуруп — куудырыб.
 Куулугун — куулыгын.
 Кууптур — куубтыр.
 Куурыңкай — курынкай.
 Куушурду — куушырды.
 Куушуруп — куушырыб.
 Кушу — кушы.
 Кушуну — кушыны.
 Кушун — кушын.
 Куюгуп — куйыгыб.
 Куюңар — куйыңар.
 Куюлтуп — куйылтыб.
 Куюлуп — куйылыб.
 Куюшу — куйышы.
 Күбүрөшүп — күбиретсиб.
 Күдөр — күдер.
 Күдүрлөгөн — күдирлеген.
 Күзүнө — күзине.
 Күйгөн — күйген.
 Күйгөнү — күйгени.
 Күйөөгө — күүеге.
 Күйөөсү — күүөсү.
 Күйөр — күүер.
 Күйөрүн — күүерин.
 Күйүгүп — күйигиб.
 Күйүмбөчү — күйимбечи.
 Күйүнүп — күйиниб.
 Күйүп — күйиб.
 Күйүптүр — күйибтир.
 Күлдөн — күлден.
 Күлдү — күлди.
 Күлдүн — күлдин.
 Күлдүр — күлдири.
 Күлдүрдү — күлдирди.
 Күлдүрдүн — күлдирдин.
 Күлдүрмамай — Күлдирмамай.
 Күлкү — күлки.
 Күлкүгө — күлкиге.
 Күлкүдөн — күлкиден.
 Күлкүнүз — күлкиниз.
 Күлөлүү — күлели.
 Күлсө — күлсө.
 Күлүгүм — күлигим.
 Күлүгүн — күлигин.
 Күлүгүн — күлигин.
 Күлүк — күлик.
 Күлүктү — күликти.
 Күлүп — күлиб.
 Күлүүгө — күлүгө.
 Күмүш — күмиш.
 Күмүштөн — күмишден.

Күмүшүм — күмишим.
 Күн — гүн.
 Күнгө — күнге.
 Күндө — күнде, гүнде.
 Күндөй — күндөй.
 Күндөн — күнден.
 Күндөндү — күнденди.
 Күндө-түндө — күнде-түнде.
 Күндүгүнө — күндигине.
 Күндүк — күндик.
 Күнөөм — күнем.
 Күнөс — күнес.
 Күнөстүү — күнести.
 Күнсүз — күнсиз.
 Күнү — күни, гүни.
 Күнүбүз — күнибиз.
 Күнүгө — күнүгө.
 Күнүм — күним.
 Күнүн — күнин.
 Күнүндө — күнинде.
 Күнчүлүк — күнчилик.
 Күңгүрөнүп — күңгирениб.
 Күңгүрөп — күңгиреб, күңгиреб.
 Күпкөлөп — күпкөлөб.
 Күпүлдөгөн — күпилдеген.
 Күрдөөлдүү — күрделди.
 Күркүрөгөн — күркиреген.
 Күркүрөп — күркиреб.
 Күркүрөтө — күркирете.
 Күркүрөтүп — күркиретиб.
 Күркүрөшүб — күркирешиб.
 Күрмө — күрме.
 Күрмөлгөн — күрмелген.
 Күрмөлүп — күрмелиб.
 Күрмөсүн — күрмесин.
 Күрөнүн — күренин.
 Күрөөкө — күрөөгө, күрөөкө.
 Күрөшкөн — күрөшкөн.

Күрөштү — күрөшти.
 Күрсү — күрси.
 Күрсүнү — күрсини.
 Күрсүсүн — күрсисин.
 Күрсүсүнөн — күрсисинен.
 Күрүч — күрич.
 Күрүчүм — күричим.
 Күсөгөнүң — күсегениң.
 Күсөдү — күседи.
 Күтө албады — күталбады.
 Күтөм — күтем.
 Күтөт — күтет.
 Күттүм — көтдүм.
 Күттүн — күттин.
 Күтүн — күтин.
 Күтүндү — күтинди.
 Күтүнүп — күтиниб.
 Күтүп — күтиб.
 Күүгүм — күгим.
 Күүлөнүп — күүлениб, күйлениб.
 Күүлөп — күүлөб.
 Күүсүнө — күүсына.
 Күчөнүп — күчениб.
 Күчөп — күчөб.
 Күчөр — күчер.
 Күчтүү — күчти.
 Күчү — күчи.
 Күчүн — күчин.
 Күчүнө — күчине.
 Күчүнөн — күчинен.
 Кыл жылоолуу — кылжалаулы.
 Кылууну — кылуны.
 Кылуучу — кылуучу.
 Кылымды — галымды.
 Кыстоо — кыстау.
 Кыстоосун — кыстаусын.
 Кыштоосу — кыштаусу.
 Кыялына — хыялына.

Л

Лайламалуу — лайламалы.
 Лаилама иллалла — лаале ала але.
 Лоптон — Лопдон, Лопдан.

Лөгү — Лөги.
 Лөгүнө — лөгиңе.
 Лөкүштөрдүн — лөкиштердин.

М

Маа — ма.
 Мага — ма, маа, маган.
 Магшарда — мыгышарда.
 Мажусу — мжусу.
 Макоо — макау.
 Макулуктун — мглукдын.
 Малдуу — малды.
 Мал-мүлкү — мал мүлки.
 Мандикердин — мадикердин.
 Манжулуктан — манжолыктан.
 Манжуулук — манжулык.
 Манжуулуктар — манжулыктар.
 Манжуулуктун — манжулыктын.
 Маңгочор — маңаочар.
 Мангул — мангул.
 Мангулга — мангулга.
 Мангулдан — мангулдан.
 Мангулдар — мангулдар.
 Мангулдук — мангулдук.
 Мангулдын — мангулдын.
 Мангулдуктар — мангулдыктар.
 Мангубө — мангүүө.
 Медине — мдине.
 Меке — Мке.
 Мекенин — микенин.
 Мен да — менде.
 Менен — мен.
 Меңкээриген — мээңкериген.
 Мерүбет — мерует.
 Мэнеттүү — менетти.
 Минтип — мүнтиб.
 Минге — минге.
 Мобуларды — мабуларды.
 Мойну — мойны.
 Мойнум — мойным.
 Мойнума — мойныма.
 Мойнун — мойнын.
 Мойнума — мойнына, мойныга.
 Молдо — молда.
 Молдолор — молдалар.
 Молдосу — молдасы.
 Молдосун — молдасын.
 Мончок — мончак.
 Моңгол — мангол.
 Моюн — мойын.
 Моюнга — мойынга.

Моюндап — мойындаб.
 Моюндун — мойындын.
 Мөмөлөрү — момелери.
 Мөмөсүз — мөмөсиз.
 Мөмө-чөмө — моме-чоме.
 Мөндү — мөнди.
 Мөнгү — мөңги.
 Мөөрөдү — муреуди.
 Музуну — музыны.
 Музунду — музунды.
 Мукамбет — Мукамбед,
 Мыгымбид, Мыгмед.
 Мукиреб — мигриб.
 Мултуйтуп — мултыйтыб.
 Муну — муны, мүни.
 Мунубуз — муныбыз.
 Мунумду — мунымды.
 Мунумун — мунымын.
 Мунун — муның, мунын.
 Мунунар — мунынар.
 Мунууз — муныууз.
 Мундуу — мунды.
 Мурас — мерес.
 Мурдунуз — мурдыңыз.
 Мурун — мурын.
 Мурунку — мурыңгы, мурыңкы.
 Мурунтадан — мурынтадан.
 Мурунтан — мурынтан.
 Мурунун — мурынын.
 Мурут — мурыт.
 Муруттур — мурыттыр.
 Муруту — мурты.
 Мурутум — мурытым.
 Мурутун — мурытын.
 Мустапа — Мустафа.
 Мусулман — мусылман.
 Муунум — муным.
 Муштымдай — муштымдай.
 Мүйүз — мүйиз.
 Мүйүзгө — мүйизге.
 Мүлкүмдү — мүлкимди.
 Мүлкүн — мүлкин.
 Мүлкүнү — мүлкини.
 Мүлкүндү — мүлкиңди.
 Мүлкүңүз — мүлкиңиз.
 Мүлүк — мүлик.

Мүнөз — мүnez.
 Мүнөзү — мүnezи.
 Мүргүшүп — мүришиб.
 Мүчөсү — мүчөси.
 Мүчөсүн — мүчөсин.
 Мүшкүл — мүшкил.
 Мына — мене.
 Мында — мунда.
 Мындай — мундай, мендай.

Мындан — мундан.
 Мынча — мунча.
 Мырдар — мурдар.
 Мырдардан — мурдардан.
 Мээ — мие.
 Мээнет — минат.
 Мээнетке — мейнатке, менаткө.
 Мээнеттүү — менатты, менетти.
 Мээси — миеси.

Н

Назырга — азырга.
 Намысты — намызды.
 Нарын — Нарн.
 Нетти — нитти.
 Не үчүн — нечүн.
 Ногой — Ногай.
 Ногойдон — Ногайдан.
 Ногойдун — Ногайдын.
 Ногойдур — Ногайдыр.
 Ногойлордон — Ногайлардан.
 Нойгут — Ойгыт.
 Нойгуттан — ойгыттан.
 Нойгуттардан — ойгыттардан.

Нойгуттардан — нойгыттардан.
 Номдон — Номдан.
 Ноор — аур.
 Нөкөр — нөкөр.
 Нөкөрү — нөкери.
 Нуру — нуры.
 Нэти — ниети.
 Нээтим — ниетим.
 Нээтима — ниетима.
 Нээтинде — ниетинде.
 Нээтине — ниетине.
 Нээтинен — ниетинен.

О

Оболку — ауалкы.
 Оболкусу — ауэлгиси.
 Оболоп — обалаб.
 Оболотуп — обалатыб.
 Обону — обаны.
 Огу — огы.
 Огундай — огындай.
 Одурайып — одырайыб.
 Оёр — ояр.
 Оёт — оят.
 Озгон — озган.
 Озом — озам.
 Озунду — озынды.
 Озундум — озындым.
 Озунуп — озыныб.
 Озуп — озыб.
 Ойбой — ойбай.
 Ойбойду — ойбайды.

Ойбоюн — ойбайын.
 Ойго — ойга.
 Ойгону — ойганы.
 Ойгонуп — ойганыб.
 Ойгот — ойгат.
 Ойготпоюн — ойгатбайын.
 Ойготсончу — ойгатсаңчы.
 Ойготту — ойгатты.
 Ойгун — ойгын.
 Ойдо — ойда.
 Ойдон — ойдан.
 Ойду-дөндү — ойды-дөнди.
 Ойдуң — ойдың.
 Ойдурду — ойдырды.
 Ойдуруп — ойдырыб.
 Ойду-тоону — ойды-тауны.
 Ойло — ойла.
 Ойлodu — ойлaды.

Ойлодум — ойлалдым.
 Ойлодун — ойлалдың.
 Ойлойм — ойлалым.
 Ойлойсуң — ойлалысың.
 Ойлонбостон — ойланбастан.
 Ойлонбосун — ойланбасын.
 Ойлонгун — ойлангың.
 Ойлонду — ойланды.
 Ойлонсок — ойлансак,
 Ойлонсом — ойлансам.
 Ойлонуңар — ойланыңар.
 Ойлонуп — ойланыб.
 Ойлоңор — ойланар.
 Ойлоп — ойлаб.
 Ойлорду — ойлаларды.
 Ойлосо — ойлаласа.
 Ойлосом — ойлаласам.
 Ойлосоңчу — ойлаласанчы.
 Ойлошуп — ойлалашыб.
 Ойногон — ойлаланган.
 Ойногонго — ойлаланганга.
 Ойнодум — ойлалалдым.
 Ойнойлу — ойлалайлы.
 Ойноп — ойлалаб.
 Ойнокон — ойлалаткан.
 Ойрон — ойлалан.
 Ойрондойбуз — ойлаландайбыз.
 Ойронду — ойлаланды.
 Ойрот — ойлалат.
 Ойротко — ойлалатка.
 Ойротто — ойлалатта.
 Ойроттон — ойлалаттан.
 Ойротту — ойлалатты.
 Ойроттун — ойлалаттын.
 Ойсуратты — ойлаласуратты.
 Октой — окталы.
 Октолду — окталды.
 Октошуп — окталшыб.
 Окуган — окыган.
 Окус — окыс.
 Окусун — окысын.
 Окуп — окыб.
 Окшогон — окшалган.
 Окшоду — окшалды.
 Окшойт — окшалыт.
 Окшоп — окшалб.
 Окшоткону — окшалатканы.
 Окшошкону — окшалашканы.
 Окшуп — окшыб.
 Олжо — олжал.
 Олжого — олжалага.
 Олжодон — олжалдан.
 Олжолоп — олжалаб.
 Олжолорун — олжалаларын.
 Олжолотсок — олжалалатсак.
 Олжом — олжалм.
 Олжону — олжалны.
 Олоңдой — олоңдай.
 Олорго — оларга.
 Олорду — оларды.
 Олтурамбы — олтыраамбы.
 Олтурат — олтырат.
 Олтурбай — олтырбай.
 Олтурбайбыз — олтырбайбыз.
 Олтурган — олтырган.
 Олтурганда — олтырганда.
 Олтургузуп — олтыргызыб.
 Олтурду — олтырды.
 Олтурсам — олтырсам.
 Олтурсуң — олтырсын.
 Олтуруп — олтырыб.
 Олтурушун — олтырышың.
 Олуп — олыб.
 Олутун — олытын.
 Олуя-Ата — Олия-ата.
 Олуянын — олиянын.
 Омуроодо — омырауда.
 Онго — онга.
 Ондон — ондан.
 Ону — оны.
 Онун — онын.
 Онунчусу — онынчысы.
 Оңбогондой — оңбагандай.
 Оңбоду — оңбады.
 Оңбойбуз — оңбайбыз.
 Оңбойт — оңбайт.
 Оңбос — оңбас.
 Онгонуң — онганын.
 Оңдоду — ондады.
 Оңдойгөр — ондайкөр.
 Оңдонуп — онданыб.
 Оңдоп — ондаб.
 Оңдосун — ондасын.
 Оңдотуп — ондатыб.
 Оңдошуп — ондашыб.
 Оңдурбайлык — оңдырбайлык.

Ондурбайт — ондырбайт.
 Ондурбас — ондырбас.
 Ондурбаска — ондырбаска.
 Ондурган — ондырган.
 Ондурду — ондырды.
 Онобу — оңабы.
 Оной — оңай.
 Оной-олтон — оңай-олтан.
 Оңолду — оңалды.
 Оңолор — оңалар.
 Оңолуп — оңалыб.
 Оңорбу — оңарбы.
 Оңунан — оңыннан.
 Оңуп — оңыб.
 Ооган — ауган.
 Ооганда — ауганда.
 Оодара — аудара.
 Оодарылды — аударылды.
 Оодарып — аударыб.
 Ооз — ауз.
 Оозго — аузга
 Ооздон — ауздан.
 Оозанмакка — аузантмакка.
 Ооздуктан — ауздыкдан.
 Оозу — аузы.
 Оозун — аузына.
 Оозуна — аузына.
 Оозунан — аузынан.
 Оозуң — аузың.
 Оозуңа — аузыңа.
 Оокат — аukat.
 Оокат — аukatын.
 Оолак — аулак.
 Оолактатып — аулактатыб.
 Оолат — олад.
 Оолугуп — олыгыб.
 Оолуккан — аулыккан.
 Оолукпагын — аулыкбагын,
 улыкбагын.
 Ооп — ауб.
 Оорундарын — орындарын.
 Оорунду — орынды.
 Оорун-төшөк — орын-төшөк.
 Оошпогон — аушбаган.
 Опол — опал.
 Ополду — опалды.
 Ополдун — опалдын.
 Ополтоо — опалтау.

Опоосу — уафасы.
 Ордо — орда.
 Ордобай — Ордабай.
 Ордого — ордага.
 Ордодон — ордадан.
 Ордолорун — ордаларын.
 Ордону — орданы.
 Ордонун — орданын.
 Ордосу — ордасы.
 Ордосун — ордасын.
 Орду — орды.
 Ордун — ордын.
 Ордунан — ордына, орнына.
 Ордунан — ордынан, орнынан.
 Орогондо — ораганда.
 Ороз — ораз.
 Орозду — Оразды, Оросту.
 Ороздуга — Ораздыга.
 Ороздунун — ораздынын.
 Орой — орай.
 Оройго — орайга.
 Орол — орал.
 Оролдун — оралдын.
 Орол-Тоо — орал-тау.
 Орол-Тоонун — орал таунын.
 Оролуп — оралыб.
 Орломолун — орамалын.
 Орондошуп — орандашыб.
 Оро-Төбө — ора-төбө.
 Орою — орайы.
 Ороюн — орайын.
 Ороюң — орайың.
 Орто — орта.
 Орто Азия — Орта асия.
 Ортого — ортага.
 Ортодон — ортадан.
 Ортоктош — ортакташ.
 Ортосу — ортасы.
 Ортосун — ортасын.
 Ортосуна — ортасына.
 Ортосунан — ортасынан.
 Ортосунда — ортасында.
 Оруну — орыны.
 Орунун — орынын.
 Орун-төшөк — орын-төшөк.
 Орус — орыс.
 Орчун — орчын.
 Орчунун — орчынын.

Осмондон — осмадан.
 Осолдук — осалдык.
 Оттогон — оттаган, отдаган.
 Оттоду — оттады.
 Оттой — отдай.
 Оттоочу — отдаучы.
 Оттоптур — отдабтыр.
 Оттугу — отдыгы.
 Оттук — оттык, отдык.
 Оту — оты.
 Отуз — отыз.
 Отузда — отызда.
 Отуздагы — отыздагы.
 Отуздан — отыздан.
 Отузу — отызы.
 Отузун — отызын.
 Отун — отын.
 Отунду — отынды.
 Отундур — отындыр.
 Отурат — отырат.
 Отурду — отырды.
 Очогор — очагар.
 Очогун — очагын.
 Очок — очак.
 Очокту — очакты.
 Очоктун — очактын.
 Ошо — оша, ушы.
 Ошол — ошал.
 Ошолордон — ошалардан.
 Ошолордун — ошалардын.

Ө

Өбөгүм — өбегим.
 Өбөктөп — өбектеб.
 Өгүз — өгиз.
 Өгүздөй — өгиздей.
 Өгүздөн — өгизден.
 Өгүз-Кечүү — өгиз-кечүү.
 Өзгө — өзге.
 Өзгөлөрү — өзгелери.
 Өзгөсү — өзгеси.
 Өзгөчө — өзгече.
 Өздөрү — өздери, оздери.
 Өздөрүнө — өздерине, оздерине.
 Өзөгүм — өзегим.
 Өзөгүн — өзегин.
 Өзөккө — өзекке.

Ошонгуча — ошангыча.
 Ошондо — ошанда.
 Ошондогу — ошандагы.
 Ошондой — ошандай.
 Ошондон — ошандан.
 Ошону — ошаны.
 Ошонун — ошаның.
 Ошонуңар — ошаныңар.
 Ошончо — ошанча.
 Ошончону — ошанчаны.
 Ошпур — Ошбыр.
 Ошпурга — Ошбырга.
 Ошпурду — Ошбырды.
 Ошпурдун — Ошбырдын.
 Ою — ойы.
 Оюлуп — ойылыб.
 Оюм — ойым.
 Оюма — ойыма.
 Оюмда — ойымда.
 Оюн — ойын.
 Оюна — ойына.
 Оюнда — ойында.
 Оюнду — ойынды.
 Оюңа — ойыңа.
 Оюңар — ойыңар.
 Оюңарда — ойыңарда.
 Оюп — ойыб.
 Оюптур — ойыбтыр.
 Оюшуп — ойышыб.

Өзөнгө — өзөнгө.
 Өзөндө — өзөнде, озөнде.
 Өзөндөн — өзөнден, озөнден.
 Өзөндү — өзөнди.
 Өзөндүн — өзөндин.
 Өзөндүү — өзөнди.
 Өзөнүн — өзенин.
 Өзү — өзө, өзи, ози.
 Өзүбек — өзибек.
 Өзүбектен — өзибектен.
 Өзүбектин — өзибектин.
 Өзүбүз — өзибиз.
 Өзүбүзгө — өзибизге.
 Өзүлөрү — өзилери.
 Өзүм — өзим.

Өзүмө — өзиме, узиме.
 Өзүмдө — өзимде.
 Өзүмдү — өзимди, озимди.
 Өзүмдүн — өзимдин.
 Өзүмкү — өзимки.
 Өзүн — үзин, өзин.
 Өзүндө — озинде.
 Өзүндөй — озиндей.
 Өзүнө — озине.
 Өзүнөн — озинен.
 Өзүнү — озини.
 Өзүнүн — озинин.
 Өзүнчө — озинче.
 Өзүн — озин.
 Өзүндө — озинде.
 Өзүндөй — озиндей.
 Өзүндөн — озинден.
 Өзүндү — озинди.
 Өзүндүн — озиндин.
 Өзүнө — озиңе.
 Өзүңөр — өзүңер, озинер.
 Өзүңөрдөн — озинерден.
 Өзүңүз — озиңиз.
 Өзүңчө — озиңче.
 Өйүз-бүйүз — өйүз-бүйиз.
 Өйүздө — ойизде.
 Өксүп — өксиб.
 Өксүтүп — өкситиб.
 Өкүм — өким.
 Өкүматы — өкиматы.
 Өкүмдү — өкимди.
 Өкүмдүгүң — өкимдигиң.
 Өкүмөт — хукүмат, өкүмат, өкимат.
 Өкүмсүнбө — өкимсинбе.
 Өкүмү — өкими.
 Өкүмүм — өкимим.
 Өкүмүн — өкимин.
 Өкүмүнө — өкимине.
 Өкүмүң — өкимин.
 Өкүмүңө — өкимиңе.
 Өкүнбөй — өкинбей.
 Өкүнгөн — өкинген.
 Өкүндү — өкинди.
 Өкүнүп — өкиниб.
 Өкүнүчкө — өкинчке...
 Өкүнүчтүү — өкүнчти.
 Өкүрбөнөр — өкирбөнөр.
 Өкүрдү — өкирди.

Өкүргөнсүп — өкиргенсиб.
 Өкүрүп — өкириб.
 Өлбөгөн — өлбеген.
 Өлбөгөнү — өлбегени.
 Өлбөдү — өлбеди.
 Өлбөдүм — өлбедим.
 Өлбөй — өлбей.
 Өлбөйбү — өлбейби.
 Өлбөйт — олбөйт, өлбөйт.
 Өлбөсөң — олбөсөң.
 Өлгөн — өлгөн.
 Өлгөнбү — өлгөнби.
 Өлгөндөй — өлгөндөй.
 Өлгөндү — өлгенде.
 Өлгөндүн — өлгендин.
 Өлгөндүр — өлгендир.
 Өлгөнү — өлгени.
 Өлгөнүм — өлгеним.
 Өлгөнүмө — өлгениме.
 Өлгөнүн — өлгенин.
 Өлгөнүндөн — өлгениңден.
 Өлдү — өлди, олди.
 Өлдүң — олдин.
 Өлдүңбү — олдиңби.
 Өлкөгө — өлкеге.
 Өлкөдө — өлкеде.
 Өлө — оле.
 Өлөбүз — олебиз.
 Өлөйүн — олейин.
 Өлөмүн — өлемин.
 Өлөңдү — өлөңди.
 Өлөр — олер.
 Өлөрсүн — олерсин.
 Өлөсүн — олесин.
 Өлөт — олет.
 Өлсө — олсе.
 Өлсөм — олсем.
 Өлсүн — өлсин.
 Өлтүрбөй — олтирбей.
 Өлтүрбөсө — олтирбесе.
 Өлтүргөн — өлтирген.
 Өлтүргөнү — өлтиргени.
 Өлтүргөнүн — өлтиргенин.
 Өлтүрдүм — өлтирдим.
 Өлтүрмөккө — өлтирмекке.
 Өлтүрөм — олтирем.
 Өлтүрүп — олтириб, олтириб.
 Өлтүрчүү — өлтирчүү, өлтирчи.

Өлүү — өли.
 Өлүгүн — өлигин.
 Өлүгүнүн — өлигинен.
 Өлүк — өлик.
 Өлүктү — өликти.
 Өлүм — өлим, олим.
 Өлүмгө — өлимге.
 Өлүмдү — өлимди.
 Өлүмтүк — өлимдик.
 Өлүп — өлиб.
 Өлүптүр — өлибтир.
 Өлүүбү — өлиби.
 Өлүүчү — өличи.
 Өлүшү — өлиши.
 Өлүшүп — өлишиб.
 Өлчөйсүз — өлчейсиз.
 Өлчөөң — өлчөүң.
 Өлчөп — өлчөб.
 Өлчүү — өлчи.
 Өмдөгөнүн — өмдегенин.
 Өмдүгүн — өмдигин.
 Өмөлдү — өмөлди.
 Өмөлсө — өмөлсө.
 Өмөлүп — өмелиб.
 Өмүр — өмир.
 Өмүрдүн — өмирдин.
 Өмүрзак — Өмирзак.
 Өмүрүн — өмирин.
 Өндүрүп — өндириб.
 Өнөр — өнер.
 Өнөрпоз — өнерпоз.
 Өнөрүн — өнерин.
 Өнүкпөйт — өникбейт.
 Өңгө — өңгө.
 Өңгөлөрүң — өңгөлөриң.
 Өңгөсүнүн — өңгөсинин.
 Өңгөч — өңгөч.
 Өңдөнгөн — өңденген.
 Өңдүү — өңди.
 Өңкөй — өңкей.
 Өнөрүп — өнериб.
 Өөдө — өдө.
 Өөдөдөн — өдөдөн.
 Өөдөлүк — өделик.
 Өөдөнү — өдени.
 Өөдө-төмөн — өдө-томен.
 Өпкөсүндө — өпкөсинде.
 Өпкөсүнүн — өпкөсинин.
 Өптү — өпти.
 Өргүтүп — өргитиб.
 Өрдөктөйүн — өрдөкдейин.
 Өркөчкө — өркөчкө.
 Өркөчүм — өркөчим.
 Өрт — өрт.
 Өрттөй — өрттей.
 Өртү — өрти.
 Өрүп — өриб.
 Өрүптүр — өрибтир.
 Өрчүтүп — өрчитиб.
 Өсө — өсө.
 Өсөбүзбү — өсөбизби.
 Өскөн — өскөн.
 Өсмөк — өсмөк.
 Өспүрүм — өспирим.
 Өстүрүп — өстириб.
 Өткөн — өткөн.
 Өткөндөн — өткенден.
 Өткөндү — өткенди.
 Өткөнү — өткени.
 Өткөсүп — өткөсүб.
 Өткүн — өткин.
 Өткүр — өткир.
 Өткүрлөр — өткирлер.
 Өткүрсүгөн — өткирсиген.
 Өтөк — өтөк.
 Өтөктө — өтөкте.
 Өтөктү — өтөкти.
 Өтөктүн — өтөктин.
 Өтөм — өтөм.
 Өтөрүнө — өтерине.
 Өтпөй — өтбөй.
 Өттү — өтти.
 Өтүгү — этиги.
 Өтүн — өтин.
 Өтүнүп — өтиниб.
 Өтүп — өтиб.
 Өтүптүр — өтибтир.
 Өтүрүк — өтирик.
 Өткөн — өткөн.
 Өчөшкөндөй — өчөшкендей.
 Өчөшкөнсүп — өчөшкөнсүб.
 Өчөшөбү — өчөшөби, өчөшөби.
 Өчөшүп — өчөшиб.
 Өчтөшкөндүн — өчтөшкендин.
 Өчүм — очим.
 Өчүмдү — очимди, өчимди.

Өчүн — өчин.
Өчүндү — өчинди.

Өчүрүп — өчириб.

П

Пайда — айда.
Пайдасы — айдасы.
Пайдасын — айдасын.

Парзантым — фарзантым.
Парзантымдын — фарзандымдын.
Парзантыңды — фарзантыңды.

Р

Рухун — рухын.

С

Сабыркоодон — сабыркаудан.
Сага — саган.
Салкындуунун — салкындуунын.
Салуусу — салуун.
Салуучу — салычу.
Салчуу — салчы.
Сакалдуу — сакалды.
Санаттуу — санатты.
Саңоорлору — санаурлары.
Сар-Кол — Сарыкул.
Сар-Колду — Сарколды.
Сары-Колдо — Сарколда.
Сары-Суунун — Сары суунын.
Силер — сендер.
Соё — соя.
Соёлу — соялы.
Соёлук — соялык.
Соём — соям.
Соёр — сояр.
Соёрунар — соярыңар.
Соёт — соят.
Соёюн — сояйын.
Созулуп — созылыб.
Сойбой — сойбай.
Сойбойбу — сойбайбы.
Сойбойт — сойбайт.
Сойбос — сойбас.
Сойбосо — сойбаса.
Сойгон — сойган.
Сойгонбу — сойганбы.

Сойгонбуз — сойганбыз.
Сойгону — сойганы.
Сойгудай — сойгыдай.
Сойгузуп — сойгызыб.
Сойгун — сойгын.
Сойду — сойды.
Сойдук — сойдык.
Сойдум — сойдым.
Сойдун — сойдың.
Сойдурду — сойдырды.
Сойдуруп — сойдырыб.
Сойлогон — сойлаган.
Сойсоң — сойсаң.
Сойсун — сойсын.
Сойчу — сойчы.
Солду — солды.
Солоктоп — солактаб.
Солунан — солынан.
Сонону — сонаны.
Сонор Көл — Саунар көл.
Сонун — сонын.
Сонундап — сонындаб.
Сонунду — сонынды.
Сонундун — сонындын.
Сонуну — соныны.
Сонунун — сонынын.
Сонкусу — соңгысы.
Сонун — сонын.
Сонуна — соңына.
Сонунан — соңынан.

Соо — сау.
 Соогат — саугат.
 Соогаттап — саугаттаб.
 Соода — сауда.
 Сооданын — сауданын.
 Соолуп — соолюб.
 Соонар — саунар.
 Соорусу — сорысы, саурысы.
 Соорусун — саурысын.
 Соошаң — саушаң.
 Соошаңда — саушаңда.
 Сороюп — сораыб.
 Сорпо — сорпа.
 Сорпосун — сорпасын.
 Сорсо — сорса.
 Соруп — сорыб.
 Соруптур — сорыбтыр.
 Союлду — сойылды.
 Союлуп — сойылыб.
 Союлсун — сойылсын.
 Союңар — сойыңар.
 Союп — сойыб.
 Союпсуң — сойыбсың.
 Союптур — сойыбтыр.
 Союшка — сойышка.
 Союшту — сойышты.
 Союшуп — сойышыб.
 Союлду — сойылды.
 Союлдум — сойылдым.
 Сөгүлүп — сөгилиб.
 Сөгүп — сөгиб.
 Сөз — соз.
 Сөзгө — сөзге.
 Сөздөдү — сөздеди.
 Сөздөрдү — создорду.
 Сөздөрү — создари.
 Сөздөшүп — создөшиб.
 Сөздү — сөзди, созди.
 Сөзүмө — созиме.
 Сөзүнө — созине.
 Сөзү — сози.
 Сөзүбүз — созибиз.
 Сөзүм — созим.
 Сөзүмдөн — созимден.
 Сөзүмдү — созимди.
 Сөзүмдүн — созимдин.
 Сөзүн — сөзин, созин.
 Сөзүндө — сөзинде.

Сөзүнө — сөзине.
 Сөзүнөн — созинен.
 Сөзүнү — сөзини.
 Сөзүң — сөзин.
 Сөзүңдү — созинди.
 Сөзүнө — сөзине.
 Сөзүнөр — созинер.
 Сөзүнүз — созиниз.
 Сөөгү — сүеги.
 Сөөгүн — сүегин.
 Сөөктөн — сүекден.
 Сөөлөт — саулет.
 Сугумда — сугымда.
 Сумсайбаңар — сомсайбаңар.
 Сумсайып — сомсайыб.
 Сунду — сунды.
 Сундуруп — сундырыб.
 Сундуну — сундуңу.
 Суру — сурь.
 Суруну — сурьны.
 Суудуруп — суудырыб.
 Сууктун — суукдын.
 Суулдугу — суулыгы.
 Сууну — сууны.
 Суунун — сууның, суунын.
 Суура албай — сууралбай.
 Суурулуп — суурылыб.
 Сууруп — суурыб, сурьыб.
 Суусу — суусы.
 Суусун — суусын.
 Суусуна — суусына.
 Суусуну — суусыны.
 Суюлуп — суйылыб.
 Сүзгөнү — сүзгени.
 Сүздү — сүзди.
 Сүзүлдү — созилди.
 Сүзүлүп — сүзилиб.
 Сүзүшүп — сүзишиб.
 Сүйгөн — сүйген.
 Сүйгөнү — сүйгени.
 Сүйгөнүңдү — сүйгениңди.
 Сүйлөдү — суйледи.
 Сүйлөйүн — суйлейин.
 Сүйлөндү — суйленди.
 Сүйлөнүп — суйлениб.
 Сүйлөөчү — суйлеүчи.
 Сүйлөп — суйлеб, саулеб.
 Сүйлөсө — суйлесе.

Сүйлөшкөн — сүйлөшкөн.
 Сүйлөшүп — сүйлөшиб.
 Сүйөнөт — суенет.
 Сүйөнүшөр — суенишер.
 Сүйөрүнө — суерине.
 Сүйрөдү — суйреди.
 Сүйрөп — суйреб, сүйреб.
 Сүйрөшүп — суйрөшиб.
 Сүйсөң — суйсен.
 Сүйсөм — суйсем.
 Сүйүнбөй — сүйинбей.
 Сүйүнгөн — сүйинген.
 Сүйүнө — суюне.
 Сүйүнткөн — сүйинткен.
 Сүйүнчү — сүйинчи.
 Сүйүнгүчө — сүйингиче.
 Сүйүнчүлөп — сүйинчилеб.
 Сүйүптүр — сүйибтир.
 Сүлдөрүм — сүлдерим.

Т

Таала — тгалы.
 Тааланын — тгалынын.
 Таап — тауб.
 Таба албай — табалбай.
 Тагдырда — такдырда.
 Талаа — дала.
 Талаага — далага.
 Талаада — далада.
 Талаадан — даладан.
 Талаасы — даласы.
 Тамгандап — тамдандаб.
 Таноо — танау.
 Таңшандын — таншандын.
 Тараптан — тарафтан.
 Тарта албай — тарталбай.
 Таттууну — таттыны.
 Таттуу — татты.
 Таштуу — ташты.
 Текөөр — текеур.
 Текөөрү — текеури.
 Теректүү — теректи.
 Тилдүүнөр — тилдунер.
 Типти — түпти.
 Тирүү — тири, тирик.
 Тирүүбү — тириби.

Сүннөтү — снети.
 Сүнгүнү — сүнгини.
 Сүргөнү — сүргени.
 Сүрдөөнө — сүрдеуне.
 Сүрөгөн — сүреген.
 Сүрөөгө — сүреуге.
 Сүрөөчү — суреучи.
 Сүрөттүү — суретти.
 Сүрөтү — сурети.
 Сүртүшүп — сүртишиб.
 Сүрү — сүри.
 Сүрүнөр — суринер.
 Сүрүп — сүриб.
 Сүрүпсүн — сүрибсин.
 Сүрүптүр — сүрибтир.
 Сүрүшкөнүн — сүришкенин.
 Сүрүшөм — суришем.
 Сүрүшпөй — суришбей.
 Сүтүм — сүтим.

Тобону — тобаны.
 Тобунда — тобында.
 Тогуз — тогыз.
 Тогузга — тогызга.
 Тогузда — тогызда.
 Тогуздагы — тогыздагы.
 Тогуздан — тогыздан.
 Тогузду — тогызды.
 Тогузу — тогызы.
 Тогузунда — тогузында.
 Тогузунчусу — тогызынчысы.
 Тоелу — тоялы.
 Тозгондон — тозгандан.
 Тозокко — тозакка.
 Тозокту — тозакты.
 Тозоктун — тозактын.
 Тозоку — тозагы.
 Тозом — тозам.
 Тозоң — тозан.
 Тозонду — тозанды.
 Тозондуунун — тозандуунын.
 Тозону — тозаны.
 Тозор — тозар.
 Тозосун — тозасын.
 Тозуп — тозыб.

Тозулуп — тозылыб.
 Тойбойбу — тойбайбы.
 Тойбойсуң — тойбайсың.
 Тойго — тойга.
 Тойгон — тойган.
 Тойгону — тойганы.
 Тойгузбай — тойгызбай.
 Тойгузуп — тойгызуб.
 Тойдон — тойдан.
 Тойду — тойды.
 Тойдунарбы — тойдынарбы.
 Тойдунбу — тойдыңбы.
 Тойдурду — тойдырды.
 Тойло — тойла.
 Тойсо — тойса.
 Тойсун — тойсын.
 Токмогун — токмагын.
 Токмоктойт — токмактайт.
 Токмоктоп — токмактаб.
 Токмокту — токмакты.
 Токой — токай.
 Токойго — токайга.
 Токойдо — токайда.
 Токойдон — токайдан.
 Токойдонбу — токайданбы.
 Токойдун — токайдын.
 Токол — токал.
 Токолу — токалы.
 Токолум — токалым.
 Токолуң — токалың.
 Токонаалатты — токаналатты.
 Токою — токайы.
 Токоюн — токайын.
 Токсон — токсан.
 Токто — токта.
 Токтобай — токтабай.
 Токтобой — токтабай.
 Токтобоймун — токтабаймын.
 Токтобостон — токтабастан.
 Токтоду — токтады.
 Токтой — токтай.
 Токтолбой — токталбай.
 Токтолду — токталды.
 Токтолорго — токталарга.
 Токтолуп — токталыб.
 Токтоо — токтау.
 Токтоп — токтаб.
 Токтоптур — токтабтыр.

Токтото албай — токтоталбай.
 Токтотормун — токтатармын.
 Токтотпо — токтатба.
 Токтотпой — токтатбай.
 Токтотпойт — токтатбайт.
 Токтоттум — токтоттым.
 Токтотуп — токтатыб.
 Токтоюн — токтайын.
 Току — токы.
 Токунуп — токыныб.
 Токуп — токыб.
 Токутту — токытты.
 Толбогон — толбаган.
 Толбос — толбас.
 Толбосо — толбаса.
 Толгоду — толгады.
 Толгон — толган.
 Толгону — толганды.
 Толгону — толганы.
 Толгонуп — толганыб.
 Толгоо — толгау.
 Толгоону — толгаоны.
 Толгоосу — толгаусы.
 Толготкон — толгаткан.
 Толгудай — толгыдай.
 Толду — толды.
 Толкуну — толкыны.
 Толо — тола.
 Тололук — толалык.
 Толор — толар.
 Толорсуктан — толарсыктан.
 Толо элек — толалек.
 Толтура — толтыра.
 Толтуруп — толтырыб.
 Толук — толык.
 Толукшуп — толыкшыб.
 Толуруз — толыңыз.
 Толуп — толыб.
 Толуптур — толыбтыр.
 Томогону — томаганы.
 Томолонгон — томаланган.
 Томпой — томпай.
 Томпойго — томпайга.
 Томпойду — томпайды.
 Томпойдун — томпайдын.
 Томпоюн — томпайын.
 Томпоюн — томпайыб.
 Томсоруп — томсарыб.

Томтоюп — томтайыб.
 Томуктай — томыктай.
 Тондорун — тондарын.
 Тонду — тонды.
 Тондун — тондын.
 Тоноп — тонаб.
 Тон тоноо — тон тонау.
 Тону — тоны.
 Тонун — тонын.
 Тонунан — тонынан.
 Тонуну — тонынн.
 Тоо — тау.
 Тообун — тауабын.
 Тоого — тауга.
 Тоодо — тауда.
 Тоодой — таудай.
 Тоодон — таудан.
 Тоокара — таукара.
 Тоолорун — тауларын.
 Тоолоруна — тавларына.
 Тооно — тауна.
 Тоону — тауны.
 Тоонун — таунын.
 Тооруганын — торгаганын.
 Тоосу — таусы.
 Тоосун — таун.
 Тоосуна — таусына.
 Топо — топа.
 Топонун — топанын.
 Топор — топар.
 Топоруң — топарын.
 Топосун — топесин.
 Топтогон — топтаган.
 Топтотуп — топтатыб.
 Топтошуп — топташыб, тобташыб.
 Топурагы — топырагы.
 Топурак — топырак.
 Торго — торга.
 Торгоду — торгады.
 Торгун — торгын.
 Тору — торы.
 Тотудан — тотыдан.
 Тотулук — тотылык.
 Тою — тойы.
 Тоюм — тойым.
 Тоюма — тойыма.
 Тоюна — тойына.
 Тоюнбаган — тойынбаган.

Тоюнган — тойынган.
 Тоюнсун — тойынсын.
 Тоюнуп — тойыныб.
 Тоюнду — тойынды.
 Тоюп — тойыб.
 Тоюшуп — тойышыб.
 Төбөгө — төбеге.
 Төбөлөшүп — тобелешиб.
 Төбөнүздө — тобенизде.
 Төгөмүн — төгемин.
 Төгөрөк — төгерек.
 Төгөрөккө — төгерекке.
 Төгөрөктөн — төгеректен.
 Төгүлдү — төгилди.
 Төгүлдүм — төгилдим.
 Төгүлүп — төгилиб.
 Төгүн — төгин.
 Төгүп — төгиб.
 Төктү — төкти.
 Төмөндөгү — төмөндеги
 Төмөнтөн — томентен.
 Төө — тые.
 Төөгө — тыеге,
 Төөдө — тыеде.
 Төөдөй — тыедей.
 Төөдөн — тыеден.
 Төөлөрдү — тыелерди.
 Төөлөрүн — тыелерин.
 Төөм — тием.
 Төөмүн — тиемин.
 Төөнүн — тиенин.
 Төөндү — тиенди.
 Төөсү — тиеси.
 Төөчү — тиечи, тиечи.
 Төөчүгө — тиечиге.
 Төрө — торе.
 Төрөбүз — торебиз.
 Төрөгөнүм — төрегеним.
 Төрөлүк — төрелик.
 Төрөлүктү — төреликти.
 Төрөм — торем.
 Төрөсү — тореси.
 Төрт — түрт.
 Төрткө — төртке.
 Төртөө — тортеу.
 Төртөөн — төртеун, тортеун.
 Төртөөнү — төртеуни, тортеуни.
 Төртөөнүн — тортеуниин.

Төрттө — төртте.
 Төрттүн — төртдин.
 Төртү — төрти.
 Төртүнчү — төртинчи.
 Төртүнчүсү — төртинчиси.
 Төтөлөп — төтелеб.
 Төшкө — төшке.
 Төшү — төши.
 Төшүнө — тошине.
 Тубарбы — тууарбы.
 Тубары — тууары.
 Туйгун — туйгын.
 Туйгуну — туйгыны.
 Тукум — тукум.
 Тукуму — тукумы.
 Тукумум — тукумым.
 Тумуктум — тумуктым.
 Тумшугу — тумшыгы.
 Тумшугубуз — тумшыгыбыз.
 Тумшугун — тумшыгын.
 Тумшук — тумшык.
 Тундуруп — тундырыб.
 Тунжур — тумбыр.
 Тунугу — туныгы.
 Тунук — тунык.
 Тунуп — туныб.
 Тура албай — туралбай.
 Турбай — турмай.
 Турбу — турбы.
 Турбуз — турбыз.
 Тургузду — тургызды.
 Тургун — тургын.
 Турду — турды.
 Турдук — турдык.
 Турдум — турдым.
 Турдун — турдын.
 Турдунар — турдыңор.
 Турмун — турмын.
 Турсун — турсын, турсың.
 Турсун — турсын.
 Турубуз — туруубуз.
 Турусун — турусун.
 Турунар — турынар.
 Турунuz — турыңыз.
 Туруп — турыб.
 Туруптур — турыбтыр.
 Туруш — турыш.
 Турушту — турышты.

Турушу — турышы.
 Турушуп — турышыб,
 Турушун — турышын.
 Турушун — турышын.
 Тутулам — тутылам.
 Тутун — тутын.
 Тутунуз — тутыңыз.
 Тутуп — тутыб.
 Тутуптур — тутыбтыр.
 Тутушуп — тутушыб, тутышыб.
 Тууду — тууды.
 Туудурду — туудырды.
 Туудуруп — туудурыб.
 Тууй — тууа.
 Тууйт — тууат.
 Туулганы — туганы.
 Тууну — тууны.
 Туур — тууар, туар.
 Туусу — туусы.
 Туусун — туусын.
 Туусун — туун.
 Тууш — дууш.
 Туштук — туштык.
 Туш-туштун — туштуштын.
 Туш-тушубуз — туш-тушыбыз.
 Туш-тушунан — туштушунан.
 Тушу — тушы.
 Тушуна — тушына.
 Тушунда — тушында.
 Туюнтуп — туйынтыб.
 Туюнчу — туйынчы.
 Түбөй — Тобей, Тубей, Түбей.
 Түбөйдүн — Тобейдин.
 Түбөйдөн — Тубейден.
 Түбөйдү — Тубейди.
 Түбү — түби.
 Түбүбүз — түбибиз, түбимиз.
 Түбүмө — түбиме.
 Түбүн — түбин.
 Түбүнө — түбине.
 Түбүнөн — түбинен.
 Түбүн — түбин.
 Түгөл — түгел.
 Түгөлбай — Түгелбай.
 Түгөнбөй — түгенбей.
 Түгөнбөс — түгенбес.
 Түгөнгөн — түгенген.
 Түгөнө — түгене.

Түгөнүп — түгениб.
 Түгөткүдөй — түгөткүдей.
 Түгөтүп — түгөтүб.
 Түгү — түги.
 Түгүл — түгил. —
 Түгүнө — түгине.
 Түзгө — түзге.
 Түздөп — түздеб.
 Түздөбөй — түздебей.
 Түзөлдү — түзөлдү, түзелди.
 Түзүн — түзин.
 Түзүнө — түзине, тузине.
 Түйүлдү — түйилди.
 Түйүлтүп — түйилтиб.
 Түйшүк — түйшик.
 Түкүрүп — түкириб.
 Түлкү — түлки.
 Түлөөбүз — тулеубиз.
 Түлөөгө — түлөүгө.
 Түлөөмө — тулеумө.
 Түлүгүм — түлигим.
 Түлүгүн — түлигин.
 Түлүк — түлик.
 Түлүктөн — түлүктөн.
 Түлүктүү — түлүкти.
 Түмөн — тумен.
 Түмөнбайдын — Туменбайдын.
 Түмөндөгөн — түмөндеген.
 Түмөндөп — түмөндеб.
 Түмөндүү — түмөнди.
 Түн — тон.
 Түндө — тунде.
 Түндөгү — түндеги.
 Түндөн — тунден.
 Түндөтөн — түндөтөн.
 Түндүн — түндин.
 Түндүктү — түндикти.
 Түндүкчү — түндикчи.
 Түнөгөр — Түнегер.
 Түнөрүп — түнериб.
 Түнү — түни.
 Түнүн — түниң.
 Түнүлдү — түңилди.
 Түнүлдүм — түңилдим.
 Түнүлүп — түңилиб.
 Түпкө — түбкө.
 Түргүн — түргин.
 Түрдүү — түрлив.

Түрк — түрүк.
 Түркпүз — түркбиз.
 Түрктөн — түрктөн, түрктөн.
 Түрктөрдүн — түрктөрдүн.
 Түрктү — түркти.
 Түрктүн — түрктүн, түрктүн.
 Түрктүр — түрктир.
 Түркү — түрки.
 Түркүн — түркин.
 Түркүнөн — түркинен.
 Түркүстан — түркистен, түркистан.
 Түрлүү — түрли,
 Түрмөгүн — түрмегин.
 Түрөйүн — түрейин.
 Түрү — түри.
 Түрүн — турин.
 Түрүп — түриб.
 Түрүптүр — түриптир.
 Түсүндө — тусинде.
 Түтөгүп — түтөгиб, түтегиб.
 Түтөтүп — тутетиб.
 Түтүн — түтин.
 Түтүнү — түтүни.
 Түтүндү — түтинди.
 Түшкө — түшке.
 Түшкөн — түшкен.
 Түшкөндө — түшкенде.
 Түшкөнү — түшкени.
 Түшкөчө — түшкече.
 Түшкүн — түшкин.
 Түшө — туше.
 Түшпөдү — тушбеди.
 Түшпөй — тушбей.
 Түшсө — тушсе.
 Түштө — туште, туште.
 Түштү — тушти, түшти.
 Түштүгү — түштиги.
 Түштүк — түштик.
 Түштүн — түштин.
 Түшү — түши.
 Түшүмдө — тушимде.
 Түшүмө — тушиме.
 Түшүмдү — түшимди.
 Түшүн — түшин.
 Түшүнү — түшини.
 Түшүндү — түшинди.
 Түшүнүзчү — түшинизчи.
 Түшүп — түшиб.

Түшүпсүз — түшибсиз.
 Түшүптүр — түшибтир.
 Түшүргөндүн — түширгендин.
 Түшүрдү — түширди.
 Түшүрөйүн — түширейин.
 Түшүрүп — түшириб.
 Түшүшүп — түшишиб.

У

Убазири — аузири.
 Угузду — угызды.
 Угузуп — угызып.
 Угулат — угылат.
 Угулган — угылган.
 Угулду — угылды.
 Угулуп — угылыб.
 Угуп — угыб.
 Угуптур — угыбтыр.
 Угушкан — угышкан.
 Угушту — угышты.
 Угушум — угышым.
 Ужудду — ужудды.
 Узун — узун.
 Узундан — узундан.
 Уйгур — ойгур, уйгор.
 Уйгурдан — ойгурдан.
 Уйгурлук — уйгырлык.
 Уйгурлуктун — уйгырлыктын.
 Уйгурум — уйгырым.
 Уйгу-туйгу — уйгу-туйгы.
 Уйкуга — уйкыга.
 Уйкуңду — уйкынды.
 Уйчулар — уйчылар.
 Уйчунун — уйчынын.
 Уккун — уккын.
 Укту — укты.
 Уктук — уктык.
 Уктум — уктым.
 Уктуңарбы — уктыңарбы.
 Уктунбу — уктыңбы.
 Укурук — укырык.
 Укуругу — укырыгы.
 Укуруктун — укырыктын.
 Уларбозун — Уларбозын.
 Улугу — улугу.
 Улугунун — улыгынын.

Түшчүлүк — түшчилик.
 Тыншоочу — тыншаучы.
 Тыргоот — тыргаут.
 Тыргооттон — тыргауттан.
 Тыргооттордун — тыргаутдардын.
 Тыргооттук — тыргауттык.

Улугуңа — улыгыңа.
 Улук — улык.
 Улукка — улыкка.
 Улуктан — улыктан.
 Улуктар — улыктар.
 Улуктун — улыктын.
 Улуу — улы, уулы.
 Улуу — кичүү — улы — кичи.
 Улуусу — улысы.
 Улуусуң — улысың.
 Умтулуп — умтылыб.
 Ураан — урган.
 Ургун — ургын.
 Урду — урды.
 Урдуң — урдын.
 Урдуңар — урдыңар.
 Урдуруп — урдырыб.
 Уркун — Урхун.
 Уркунда — Уркында.
 Уркундан — Уркындан.
 Уркундун — Урхундын.
 Урмат — Хурмат.
 Урматка — Хурматка.
 Урматтайлы — хурматдайлы.
 Урматтуу — хурматты, урматты.
 Урматы — хурматы.
 Урматың — хурматың.
 Урматына — хурматына.
 Урсун — урсын.
 Уругу — уругу.
 Уругум — уругум.
 Уругуң — уругуң, уругуң.
 Урук — урык.
 Уруксат — урыксат.
 Уруктан — урыктан.
 Урум — урым.
 Урумга — урымга.

Урумда — румда.
 Уруп — урыб.
 Урупсуң — урыбсың.
 Уруптур — урыбтыр.
 Уруш — урыш.
 Уруша — урыша.
 Урушат — урышат.
 Урушка — урышка.
 Урушкан — урышкан.
 Урушканы — урышканы.
 Урушканын — урышканын.
 Урушмак — урышмак.
 Урушмакка — урышмакка.
 Урушсак — урышсак.
 Уруштан — урыштан.
 Урушту — урышты.
 Уруштун — урыштын.
 Урушун — урышын.
 Урушуп — урышыб.
 Урушчуу — урышчы.
 Устундардан — устындардан.
 Уудуң-шуудуң — уудың — шуудың.
 Уулдун — уулдын.
 Уулу — уулы.
 Уулубуз — уулыбыз.
 Уулудан — уулыдан.
 Уулулар — уулылар.
 Уулун — уулын.
 Уулуна — уулына.
 Уулунан — уулынан.
 Уулунун — уулының.
 Уулусуң — уулысың.
 ууру — ууры.
 Уусуна — уусына.
 Ууртун — ууртын.

Ү

Үзгүн — үзгин.
 Үзө — үзе.
 Үзөңгү — үзенги.
 Үзөңгүдөн — үзенгиден.
 Үзүлдү — үзилди.
 Үзүлө — үзиле.
 Үзүлүп — үзилиб.
 Үзүп — үзиб.
 Үзүптүрсүң — үзбтирсиң.

Уча албай — учалбай.
 Учү — учы.
 Учубуз — учыбыз.
 Учүна — учына.
 Учүнан — учынан.
 Учүнда — учында.
 Учүп — учыб.
 Учүптүр — учыбтыр.
 Учүп-түшүп — учыб-тушиб.
 Учүрап — учыраб.
 Учүрүп — учырыб.
 Ушинтип — үшинтиб.
 Ушу — ушы.
 Ушубу — ушыбы.
 Ушуга — ушыга.
 Ушул — шол.
 Ушулар — ушылар.
 Ушуларга — ушыларга.
 Ушулардын — ушылардын.
 Ушунда — ушында.
 Ушундай — ушындай.
 Ушундайда — ушындайда.
 Ушундайды — ушындайды.
 Ушундан — ушындан.
 Ушуну — ушуны, ушыны.
 Ушунубуз — ушыныбыз.
 Ушунун — ушының.
 Ушунча — ушынча.
 Ушунчаны — ушынчаны.
 Ушунчанын — ушынчанын.
 ую — уйы.
 уюган — уйыган.
 уюду — уйыды.
 Уюм — уйым.
 Уюп — уйыб.

Үзүр — озир.
 Үзүрүн — үзирин.
 Үзүшүп — үзишиб.
 Үйгө — үйге.
 Үйдө — үйде.
 Үйдөй — үйдей.
 Үйдөн — үйден.
 Үйдү — үйди.
 Үйлөп — үйлеб.

Үйлөрүнө — үйлерине.
 Үйлүү — үйли.
 Үйрүнөн — үйринен.
 Үйрөтчүү — үйрөтчү.
 Үйү — уйи, үйи.
 Үйүбүзгө — үйибизге.
 Үйү-жайы — үйи-жайы.
 Үй-үйүнө — үй-үйине.
 Үйүм — үйим.
 Үйүмдө — үйимде.
 Үйүмдөгү — үйимдеги.
 Үйүн — үйин.
 Үйүндө — үйинде.
 Үйүнө — үйине.
 Үйүндөн — үйинден.
 Үйүңө — үйиңе.
 Үйүп — үйиб.
 Үйүрү — үйири.
 Үйүрүн — үйирин.
 Үйүшүп — үйишиб.
 Үйшүн — үшим, үйшин, уйшин,
 ушин, ушин.
 Үксөндөгөн — үксендеген.
 Үлгүсүн — үлгисин.
 Үлкөн — үлкен.
 Үлкөндөргө — үлкендерге.
 Үлөштүрүп — улештириб.
 Үмөт — умет.
 Үмүт — үмит.
 Үмүтүм — үмитим.
 Үмүтүн — умитин.
 Үмүтүн — умитиң.
 Үн — ун.
 Үндөдүн — ундедиң.
 Үнү — үни.
 Үнүн — үнин.
 Үңкүр — үңир.

Ч

Чаап — чауб.
 Чайдоосто — чайдауста.
 Чакырууну — чакырууны.
 Чакырчууну — чакырчууны.
 Чакырып — чекирыб, чыкырыб.
 Чантуунун — чантууның.
 Чаңшуур — чаңшуар.

Үңкүрдө — үңкирде.
 Үр — ур.
 Үркөнү — үрккени.
 Үркөт — үркөт.
 Үркүп — үркиб.
 Үркүттө — үркитте.
 Үркүттү — үркитти.
 Үркүшүп — үркишиб.
 Үрпөйгөндө — үрпейгенде.
 Үрүстөмдөй — Рстемдей,
 Урстемдей.
 Үсөн — Усен.
 Үсөндү — Үсенди.
 Үстү — усти, үсти.
 Үстүндө — устинде.
 Үстүндөгү — устиндеги.
 Үстүнө — устине.
 Үстүнөн — устинен.
 Үтүгүнө — утигиңе.
 Үтүрөйүп — утирейиб.
 Үчөө — учеу.
 Үчөөн — учеун.
 Үчөөнү — учеуни.
 Үчөөнүн — учеуниң.
 Үчөөнүз — учеуңиз.
 Үчтө — учде.
 Үчтөн — учден.
 Үчтү — үчти.
 Үч-Турпан — Ош торпан.
 Үчү — үчи.
 Үчүн — үчин.
 Үчүнчү — үчинчи, учинчи.
 Үчүнчүсү — үчинчиси.
 Үшү — хоши.
 Үшкүрөмүн — үшкирамин.
 Үшкүрүшүп — үшкиришиб.
 Үшүн — ушин.

Чегебай — Чегеубай.
 Чегетей — Чигетей.
 Чертүүгө — чертүүге.
 Черүү — черуу.
 Четиндүү — четинди.
 Чогоолду — чоғолды, чоғалды.
 Чогу — чогы.

Чогулдук — чогулдык.
 Чогултуп — чогултыб.
 Чогулуп — чогулыб.
 Чогулушуп — чогулышыб.
 Чойкоюп — чойкайыб.
 Чокон — чокан.
 Чоконду — чоканды.
 Чоктошуп — чокташыб.
 Чоктуу — чокты.
 Чокудан — чокыдан.
 Чокусун — чокысын.
 Чокчоюп — чокчайыб.
 Чолок — чолак.
 Чолоосу — чолаусы.
 Чомдотуп — чомдатыб.
 Чондугу — чондыгы.
 Чонойгондо — чоңайганда.
 Чоңсунганын — чоңсынганын.
 Чором — чорам.
 Чороюп — чорайыб.
 Чочогу — чочагы.
 Чочугандан — чочыгандан.
 Чочуду — чочыды.
 Чочунам — чочынам.
 Чочуп — чочыб.
 Чоюлган — чойылган.
 Чоюлду — чойылды.
 Чоюлуп — чойылыб.

Ш

Шайы — чайы.
 Шарабы — шырабы.
 Шариятка — шаригытка,
 ширигытка.
 Шарияттан — шаригыттан.
 Шариятын — шаригытын,
 ширигытын.
 Шаттанып — шадданыб.
 Шекилдүү — шекилди.
 Шо — оша.
 Шогунан — шогынан.
 Шоктугум — шоктыгым.
 Шоктугун — шокдыгын.
 Шол — оша.
 Шондо — шонда.
 Шондой — шондай.

Чөбү — чөби.
 Чөл — чол.
 Чөлгө — чөлге.
 Чөлдөн — чолден.
 Чөлү — чөли.
 Чөлүнө — чөлине.
 Чөлүнү — чөлини.
 Чөнөр-Жар — Чонар жар.
 Чөптүн — чөбтин.
 Чукуп — чукыб.
 Чукур — чукыр.
 Чункурга — чукырга.
 Чуркап — чураб.
 Чуркурап — чуркыраб.
 Чуркурашып — чуркырашыб.
 Чууну — чууны.
 Чуунун — чуунын.
 Чуусу — чуусы.
 Чуусуна — чуусына.
 Чүй — Чуй.
 Чүйүнө — Чүйине.
 Чүкө — чүке.
 Чүкөгө — чүкеге.
 Чүкөнү — чүкени.
 Чүкөсү — чүкеси.
 Чүпүрөк — чүпирек.
 Чүрчүттү — чүрчитти.
 Чүчтө — чүчте.

Шондон — шондан.
 Шонтип — шөнтиб.
 Шону — шоны.
 Шоодай — шаудай.
 Шоодураган — шаудыраган.
 Шоодурап — шаудыраб.
 Шорду — шорды.
 Шордууга — шордыга.
 Шордууда — шордыда.
 Шорлуу — шорлы.
 Шороюм — шорайым.
 Шору — шоры.
 Шорум — шорым.
 Шорун — шорын.
 Шоруң — шорың.
 Шумдук — шумдык.

Шумурай — шумурай.
Шуптуулар — шуптылар.
Шүгүр — шүгир.

Ушул — шол.
Шыйкуунун — шыйкуунын.

Х

Хадиш — Хдиш.

Хапин — Хофин.

Ы

Ылдам — жылдам.
Ындыстандын — Хиндистандын.
Ырайымы — ырамы.
Ыраншоо — Ыраңшау.
Ыраншоонун — Ыраңшаунын.

Ырыскы — ырызгы.
Ырыскым — ырызгым.
Ыспан — ысфыхан.
Ыстампулдун — Ыстамбулдын.

Э

Эгер — агер.
Эзелде — азелде.
Экөө — экеү.
Экөөн — экеүн.
Экөөнү — экеүни.
Экөөнүн — экеүниц.
Экөөң — экеүң.
Экөөндү — экеүнди.
Экөөнөр — экеүнер.
Экөө-үчөөн — экеү-учеун.
Эле — эди.
Элем — эдим.
Элеман — Элемен.
Элүү — элив, элуу, элу.
Элүүгө — элүүгө.
Элүүдөй — элуудей.
Элүүдөн — элуден.
Элүү-кырк — элуу-кырк
Элүүнү — элүүни.
Эмчектүү — эмчекти.
Эмеге — немеге.

Эми — энди.
Эмине — немене, эмене.
Эмне — немне.
Эндөөлөп — эндеулеб.
Эне — ана.
Эңишүүгө — эңүүшиге.
Эптүү — эпти, эпти.
Эрди-мурду — эрди-мурды.
Эртеңки — эртеңи.
Эстүүлөрү — эстуулери.
Эчтеке — эштеке.
Ээ — эе, ие.
Ээгин — иегин.
Ээлеп — иелеб.
Ээлөөчүбүз — иелеучибиз.
Ээн — иен.
Эеринин — иеринин.
Ээрчий — иерчий.
Ээси — иеси.
Ээсиз — иесиз.

Я

Яфет — яфиш.

АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨЛӨРҮ ЖАНА КОММЕНТАРИЙЛЕРИ

ААЛЫМ — (же аалим) —

(аалым кылган кудайым. 8324.) — (ар.) — окумуштуу, билимдүү. Алгачкы маанисинде көбүнчө диндик илимдердин өкүлүнө таандык айтылган. Кийинчерээк жалпы эле илим-билимдүү, окумуштуу адам катарында айтыла берет.

АБУ ЗАМЗАМ СУУСУ —

(Абу замзам суусунан. 8615.) — (ар. абу — дары болуучу, эм болуучу, айыктыруучу, замзам — Мекедеги мусулмандар касиеттүү деп эсептеген булактын аты) — 1. Дары болуучу замзам суусу, эм болуучу замзам суусу, айыктыруучу замзам суусу маанилеринде. Замзам булагы мусулмандар өзгөчө жогору баалаган ыйыктардын бири. Замзам суусунун дарылык сапаты, касиети бар — деп эсептелип жогору бааланат. Ошон үчүн ажыга баргандар идишке куюп ала келишип, каалагандарына ооз тийгизишкен. Замзам суусун ичүү, ага жуунуу, айрыкча өлгөн адамды — сөөктү жууш расмисинде пайдалануу өзгөчө баркталган.

2. Өтмө түрдө эл арасында өзгөчө баалуу, баарына эм боло турган дары, же жагымдуу рахат бере турган суусун, ичимдик маанилеринде да айтыла берет. Эпосто негизинен 1 — мааниси, айрыкча замзам суусун касиеттүү — деп эсептөө түшүнүгү кеңири колдонулган.

АДАЛ (алал түрүндө да айтыла берет) —

(Арам, адал түк билбей

Ар бир түрдүү иш кылат

Ага-инисин көзгө илбей. 2859—2861.) —

(ар. халаал — эркин, уруксат кылынган, тыюу салынбаган, байланышы жок) — 1. Ислам дининин эрежелери боюнча тыюу салынбаган, жасоого, пайдаланууга жол берилген жорук-жосун, жүрүм-турумдар, же ичип-жешке уруксат кылынган тамак-аштар.

2. Өтмө мааниде: күнөөсүз, таза, чыныгы, туура.

3. Өз эмгеги менен табылган мал, дүнүйө-мүлк, акча ж. б.

4. Мусулманчылыктын кеңири белгилүү эрежелеринин биринен болгон эркек баланы сүннөткө олтургузуу (көбүнчө баланы олтургузуу түрүндө айтылат) расмисин да кыргыздар «колун адалдоо» — деп атай беришет. Эпосто түшүнүктүн саналган түрлөрү бүт жолугат.

АДИС (же хадис) —

(Аят, адис жудайын. 8324.) — (ар. хадис — жаңылык, кабар, аңгеме) — Мукамбет Мустапа (к. Мустапа) пайгамбардын (к. байгамбар) ишмердигин жана анын акыл-насаат сөздөрүн камтыган уламыштар. Анда мусулман коомунун диний-укуктук тур-

мушунун түрдүү жактары камтылган. Адис исламдын принциптеринин жана идеяларынын орчундуу бөлүгүн камтуу менен укук маселеси боюнча курандан кийинки экинчи таяныч болуп саналат, сүннөт (сунна) ага негизделген.

АЖАЛ —

(Ажал жетсе бир күнү
Акыретке кетем — деп. 7—8.) — (ар.

ажал — аяктоо) — өлүм, адамга (жалпы эле жандууларга) чектелген тирүүчүлүктүн — жашоонун бүтүшү, тирүү жүрүүнүн — жашоонун аяктоо чеги.

1. Кыргыздар арасына ислам дини аркылуу жайылган бул түшүнүк боюнча ар бир адамдын (жандуунун) тирүүчүлүктө канча убакыт жашаары Алда таала (к. Алда таала) тарабынан алдын ала белгиленип коюлат. Адам ошол белгиленген убакыт бүткөндө гана өлөт (эпосто кеңири жолугуучу «Ажал анык, айда өлбөйт, Адам уулу кайда өлбөйт», же «Ажалдан артык жан өлбөйт» — деген сыяктуу, же ажалдан мурун эч ким өлбөйт» — деген маанидеги түшүнүктөр мунун далили). Адамдын өлүмү — ажалдын жетиши. Буга караганда ажал адамды издеп, же кубалап жүрүү, ошол издеп тапканда, же кубалап жеткенде адам өлөт — тирүүлүгү токтойт — делген ишеним да болушу мүмкүн. Ажалдын жетиши — өлүм адам жанынын денеден ажырап, аны таштап кетүүсү (жан алуучу периште алып кетүү — жан тартуу) катары түшүнүлөт. «Ажал» түшүнүгүнүн маңызы эпосто негизинен ушул мааниде берилген.

2. Ажал, же ажал жетүү адамдын жашоосун токтотуучу, жанын сап кылуучу коркунучтуу күч маанисинде да колдонула берет.

АЖЫДААР —

(Артыман чыкты ышкырып
Ажыдаар болуптыр. 216—217.) — (ир.

аждапа — «жылан, ажыдаар») — ирандыктардын мифологиясында үч баштуу азезил — жылан түрүндө сүрөттөлөт. «Манас» эпосунда анын атын алып жүргөнү менен, ал жөнүндөгү мифологияга анча байланышы жок, ага караганда дүйнө элдеринин көптөгөн оозеки чыгармаларындагы өтө зор жылан түрүндөгү укмуштуу жаныбардын салттуу образына типтеш. Иран мифологиясындагы жамандыктын символу Аждахтан айырмаланып, «Манастагы» ажыдаар элдик баатыр Манасты колдоочу оң касиетке ээ жылан түрүндөгү укмуштуу жандык болуп сүрөттөлөт. Ал Манас жоого киргенде сүр — айбат берип жандап жүргөн башка жаныбарлар менен бирге — айрыкча, асмандан айланып учуп колдоо көрсөткөн алп кара куштун параллелинде Манастын асты жагында сойлоп ага колдоо көрсөтөт. Мындай сүрөттөө кандайдыр деңгээлде дүйнө элдеринин мифологиясында кеңири белгилүү башына бүркүт конгон, түбүндө ажыдаар жаткан космикалык өмүр дарагын эске түшүрүп. Манас асмандын (байыркы элдердин бутпарас дининдеги жакшылык кылуучу башкы кудай) жана жер астынын (жердин күч-куба-

тынын) колдоосуна ээ болгонун символдоштурат. Ажыдаар чексиз күчтүүлүктүн символу катары түшкө кирип келечекте баатыр бала төрөлөрүнөн да кабар берет.

Монгол тилдүү элдерде жаан-чачындын, суунун ээси — ажыдаар «Лу» деген ат менен белгилүү. Бул мифологиянын кыргыз эпосуна таасири тийгенин байкоого болот. Мисалы, С. Карала уулу таандык болгон манасчылардын мектебинин өкүлдөрүнүн варианттарында Алмамбет Аверген деген көлдөгү алтымыш баштуу ажыдаардан жаан-чачындын, суунун ээсине барып окуп, жайчылык ж. б. аскердик өнөр үйрөнүп кайтат. Алмамбет Аверген деген көлдөгү ажыдаардан окушу ага монгол мифологиясынын таасири бар экенин дагы бир жолу кабарлайт (Алардын мифологиясында Аварга Могой бүткүл дүйнөнү ээлеп жаткан укмуштуу ажыдаар).

Кыскасы «Манастагы» ажыдаардын образы А. Ф. Лосев дүйнөлүк мифологиядагы ажыдаардын классикалык үлгүсүнө берген төмөндөгү аныктамасына өтө жакын: «Жылан же жылан түспөлдүү жандык (мындай образдар ар түрдүү мифтерде өтө арбын) жердин эң жакын туундусу жана анын кудуреттүүлүгүнүн, күчүнүн, анын акылмандыгынын, жакшылык менен жамандыктын стихиялуу аралашмасынын символу болгон. (Лосев А. Ф. Античная мифология. М., 1957, 42-б.).

АЖЫНА —

(Ажына мойнуна минде — деп, Манасым болду жинди деп. 4286—4287) (ар. ажение — жин) — адамды акылынан ажыратып, келесоо кылып коё турган оору, же ошол ооруну алып келүүчү тескери күч. Эпосто ажына, жиндин (к. жин) тескери, адамга зыяндуу маңыздагылары негизинен бир, же бири-бирине өтө жакын түшүнүктү туюнтушат. Кээде буларга шайтан (к. шайтан) да кошо айтылат, же мааниси боюнча жакын түшүнүк катары сыпатталат (мисалы, Нескаранын колдоочулары болгон жин-шайтандар).

АЗЕЗИЛ —

(Азезил шайтан мас кылган. 6901) — (ар. азезил — алдамчы, азыткы) — ислам уламышы боюнча оттон жаралган периштелердин (к. бериште) бири, өз такыбаалыгы менен көрүнүктүү орунга жетишкен. Бирок топурактан жасалган адамга баш ийгиси келбей текеберчилик кылып Алданын (к. Алда) буйругун аткаруудан баш тартканы үчүн бети карарып Ибилис атка конуп жер жүзүнө айдалып жиберилген. Мурда өтөгөн эмгектери үчүн акы доолагандыктан Алда ага анын өз суроосу боюнча кыяматка (к. кыямат) чейин өлбөй, түрдүү кейипке өтө алуу жана адам баласынын нээтине кирип, аны туура жолдон азгырууга аракеттенүү мүмкүнчүлүктөрүн берген. Эпосто азезил, Ибилис, шайтан маанилеш сөздөр катары колдонула берет жана каапырлардын сыйынуучулары, аларды колдойм — деп алдап тескери жолго, иштерге кирептер кылган терс күчтөр катары кеңири сыпатталат.

АЗЕЛ —

(Азелден ширин бал алма. 203.) — (ар. асал) — бал.

АЗИРЕЙИЛ —

(Израил, Азраил түрүндө айтыла берет) — (Азирейил, Мекайил. 8424.) — Алданын мукараб (к. мукараб) периштелеринин бири, адамдардын жанын тартат — жан алат. Эпосто негизинен ушул мааниде берилген, бирок кээде Азирейил периште жан алуучу — тирүүлүктөн, жарыкчылыктан ажыратуучу коркунучтуу күч катарындагы мааниге ээ болгон учурлар да кездешет.

АЗИРЕТ —

(Азирети Мукамбет мустапа. 1-бет кара сөз, же Азирети Жусуп жорусун. 1250.) — (ар. хазрат — ыйык, касиеттүү) — ислам динин туткан элдерде пайгамбарлардын, кээде халифтердин аттарына кошо айтылып, титулдук мааниге ээ болгон, өзгөчө сыйлап, касиеттүүлүгүн таанууну туюнткан сөз. Эпосто да ушул мааниде колдонулат. Эл арасында кээде өзгөчө сыйга ээ болгон, касиеттүүлүк мааниге ээ деп эсептелген, мурда өткөн адам аттарын эскерүүдө ушул терминди колдонуу учурлары да кездешет.

АЙ МУНАРЫН ЖЕМ ҚЫЛУУ —

(Ай мунарын жем кылып Аябай сыйлап багыпмын. 461—462.) — айдын нуру менен багуу — өзгөчө бапестөө, аземдеп, сыйлап, баалап күтүү, керектүүнүн, каалаганынын баары менен камсыз кылуу маанисинде. Адатта бул түшүнүккө маанилеш катары «Күн мунарын жем кылуу» да кошо айтылат.

АЙ МҮЙҮЗГӨ УЙ ЧАЛУУ —

(Ай мүйүзгө уй чалды. 1455.) — элдик эң эски ишенимдердин биринен. Түпкү теги айды кудай тутуп, ага сыйынуу ишенимдери менен байланыштуу болушу мүмкүн. Бул уйдун мүйүзүн айга окшоштуруудан көрүнөт. Эпосто түлөө (к. түлөө) өткөрүүдө курмандыкка уй союуну туюнтат. Тилеген тилектин, же түлөө өткөрүүгө себеп болгон окуянын, максаттын маанисине жараша курмандыкка чалынуучу малдын саны түрдүүчө болушу мүмкүн. Мисалы: кээде ак сары башыл кой, же ай туякка бээ чалуу гана эскерилсе, кээде алардын экөө тең, ага кошумча катары айры өркөчкө төө чалуу бүт саналып да айтылат.

АЙРӨК —

(Айрөктөшүп карага. 7610.) — кордоо, кемсинтүү, таба-лоо маанилерине ээ болгон, талаш — тартышта, урушуу, мелдешүү учурларында колдонулуучу сөз. Көбүнчө өспүрүм жаштарга, келин-кыздарга мүнөздүү деп эсептелинет, бирок жаакташып урушкан аялдар каршысын тилдөөнүн бир түрү катары пайдаланылган учурлар да кездеше берет. Эркектер арасында тамаша түрүндө колдонулушу мүмкүн.

АЙРЫ ӨРКӨЧКӨ ТӨӨ ЧАЛУУ —

(Айры өркөчкө төө чалды.

1456.) — жакшы тилек, ойлонулган ой, максат жүзөгө ашуусуна кудай, же адамдарды колдоо касиетине ээ болгон сырдуу күчтөр, жогорку кудуреттүү күчтөр (эпосто айрыкча ата-бабанын арбагы өзгөчө баркка ээ), арбактар — рухтар ыраазы болуп, жардам берсин үчүн алардын урматына багышталган курмандыктардын бир түрү. Эпосто мындай курмандыктардын өзгөчө кеңири жолукканы жана кадырлуусу ай туякка бээ чалуу. Айры өркөчкө төө чалуу сейрек эскерилгени менен курмандык чалуудагы максат, тилектин өзгөчө орчундуулугун белгилей турган көрүнүштөрдөн. Жалпы эле курмандыкка чалынуучу малдын өңү-түсү, жашы, эркек-ургаачылыгы белгилүү мааниге ээ болгондуктан төө чалууда ак баш илген өзгөчө жогору бааланат. Расминин түпкү теги ислам динине чейин эле турмушта орун алса да кийин мусулманчылыктын жөрөлгөлөрүнө ылайыкташтырылган.

АЙ ТУЯККА БЭЭ ЧАЛУУ —

(Ай туякка бээ чалды. 1454.) — түлөөгө, курмандыкка мал чалуу расмисинин көрүнүштөрүнүн бири — бул жерде жылкы союлат. Салтын түпкү теги көп кудайлар мезгилдеринен бери келе жаткандыгына айга (курмандыкка чалынуучу малдын ай түспөлүнө ээ экендиги — ай туяк), ак түскө (курмандыктын талабына толук туура келүүчү малдын ак түстө болушу — ак боз бээ) табынуудан да даана көрүнөт. Анын үстүнө ислам дининин ишениминде курмандыкка жылкы чалуу салты жок. Эпос боюнча курмандыкка чалынуучу жылкынын өңүнөн башка эркек же ургаачы экендиги да чоң мааниге ээ (Манас төрөлгөн убакта туулган анын келечекки аты Аккуланын урматына ыйык көтөрүлүп Камбарбоз деп аталган жорго боз айгырдын үйрүндөгү жылкылардын эркектери бүт жоокерлер минүүгө, ал эми ургаачылары ак түлөөгө союуга арналуу). Эпосто жылкыны түлөөгө — жакшылык тилекке арнап чалуудан башка да маакулдашылган убаданы бекитүү, андан кайра жанбастыкты билдирүү максатында бээнин ичин жарып, анын канына колдорун карысына чейин малып убадага катышкан адамдар «убададан тангандын каны ушундай болуп төгүлүп калсын!» — деп ант кылышканы эскерилет. «Манаста» ата-бабанын арбагына сыйынуу — табынуу сыяктуу эле ар бир жакшы тилек, иштин башталышында ак боз бээ чалуу өзгөчө кеңири кезиккен расмилерден.

АК —

(Ак ишине чаарам жок. 47.) — (ар. хакк — чыныгы, таза, чындык, туура, күнөөсүз) — 1. Чыныгы, таза, чындык, күнөөсүз. 2. Адал (сөздүн бул 1—2 мааниси кыргыздын өз төл сөзү «ак» менен маанилеш жана үндөш болгондуктан, алардын ортосунда айырмачылык анча сезилбей, экөө бирин бири маани жагынан толуктап, семантикасын кеңитип бир сөз катары колдонулуп калган. 3. Көпчүлүк учурда Алданын негизги 99 сыпаттама ысымдарынын бири. Эпосто негизинен ушул мааниде колдонулат.

АК САРЫ БАШЫЛ КОЙ ЧАЛУУ —

(Ак сары башыл кой чалды.

1452.) — курмандык чалуу расмилеринин бир көрүнүшү (к. Ай туякка бээ чалуу; Ай мүйүзгө уй чалуу; Айры өркөчкө төө чалуу). Эпостун түшүнүгүндө курмандык чалуу расмисинин эң алгачкы көрүнүшү, же башкаларга караганда жеңили, майдасы ак сары башыл кой чалуу. Курмандык ырымы малдын көлөмүнө, баасына карата улам жогорулап олтурат. Мунун ачык үлгүсү Чыйырдынын толгоосу катуу болуп, төрөй албай жаткандагы окуяда даана берилген:

Алып келип бай Жакып
Ак сары башыл кой чалды,
Ай туякка бээ чалды,
Ай мүйүзгө уй чалды,
Айры өркөчкө төө чалды. 1452—1455.

Ырасминин саналган үлгүлөрү бүт дароо аткарылышы, же шартка жараша (тилек жүзөгө ашпай саамыктап туруп алган учурда) ирээти менен арадан кандайдыр убак өткөндө иштелиши да мүмкүн.

АКСИ —

(Аксин мени урбайбы. 1390.) — кусур, касиет. Көбүнчө жашы улуулук, урмат, касиет маанисинде айтылат.

АҚЫРЕТ —

(Ажал жетсе бир күнү Акыретке кетем — деп. 7—8.) — (ар. ал — ахира, ахир — бүтүшү, акыры, аягы) — келечек жашоо, өлгөндөн кийинки тиги дүйнө. Ислам ишеними боюнча адамдардын жер үстүндөгү убактылуу өмүрүнүн каршысында, өлгөндөн кийин түбөлүк жашай турган бирден бир маанилүү өмүрү. Адамдардын акыретке барганда бейишке же тозокко түшүшү бул дүйнөдөгү жорук-жосунуна жараша болот. Ошондуктан, бу дүйнөдө шарыят жолунан чыкпай, күнөөгө батпай, такыба жүрүп ага даярданышы керек.

АҚЫР ЗАМАН —

(Акыр заман байгамбар. 8377.) — (ар. ахер — акыры, соңу, кийини бүтүү; ир. заман — доор, мезгил) — бул дүйнөдөгү тирүүлүк жашоонун, дүйнөнүн бүтүшү. Акыр заман болгондо жер силкинип, тоолор урап, топон суу каптап, алаамат болуп, бүткүл дүйнө астын-үстүн түшүп, тиричилик аяктайт. Акыр заман жөнүндөгү уламыштар байыркы заманда эле пайда болгон. Бул тууралуу Тооратта да, Инжилде да айтылат. Исламдын таксыктоосу боюнча акыр заман болоор алдында адамдардан адеп, ыйман жоголот, алар жылаңач тайрак уруп, атасы кызын, энеси уулун тааныбай, аралашып, жуурулушуп, абийир кетет, бардыгы динбездер, кайырдин болушат. Жакшы менен жамандын айырмасы жоголуп, оң терске, жакшы жаманга айланат. Конгуроолуу көк эшек минген Дажжал (Тажаал) жер шарын кыдырып, ач кыйкырык, куу сүрөөн салып, бардыгын кыйратат.

Ошондо асмандан Ыйса пайгамбар түшүп келип, жер астынан Мухаммед тукуму имам Маади (ар. магди — кайтып келүү) чыгып, Та-

жаалды өлтүрүп, бейпил турмуш тургузат. Кыргыздар арасында өткөн кылым ичинде Акыр заман түшүнүгүнүн ушул анын болор алдындагы замандын бузулуп, адамдан ыйман кетип, оң терске айлануу мезгили жөнүндөгү маңызы кенири тарап, чоң баркка ээ болгон. Буга Калыгул, Арстанбек, Кылыч, Сагымбай ж. б. белгилүү адамдардын чыгармалары күбө.

Эпосто терминдин маңызы арасына чек коюлуп айырмаланбаган менен эки багытта: 1 — жашоонун, тирүүлүктүн, жалпы эле жарыкчылык дүйнөнүн аякташы, бүтүшү; 2 — кыямат кайымга (к. кыямат) чейинки оор, катаал, бузулган доор мезгили катары түшүнүлөт. Жалпы эле карапайым эл арасында акыр заман менен кыямат кайымды чаташтыруу, экөөн бир түшүнүк катары кабылдоо көп кезиккен көрүнүш.

Акыр заман термин-түшүнүгүнүн өтмө мааниси — бүлгүн, алаамат, кыйроо. Эпостун тексттеринен терминдин бардык маанилери кезигет.

АЛАМАН УРУШ —

(Аламан уруш салганы. 7124.) — эпостун өз маалыматына караганда негизинен найза, кылыч сыяктуу куралдар менен жарактанган көчмөн элдердеги атайын согуштук ыктардын бири — карама-каршы эки топтун бардык жоокерлери бирин бири каптап, натыйжада аралашып, баш аламан түрдө кармашуу. Согуштун мындай түрүндө да сырттан караганда баш аламан катары сезилгени менен өзүнчө атайын системасы, аскерлердин жайгашуу, аракеттенүү ыгы бар. Бирин бири каптаган эки топ колдон келишинче бир бүтүндүк сапатын, формасын жоготпоого аракеттенет, бул үчүн топтун эки капталында тандамалуу, иргелген мыкты жоокерлер аракеттенип, алды жагында атактуу баатырлар болуп, чабалдар ядронун ортосун ээлешет. Чыгаан баатырлардын милдети каршысындагы жоонун тобуна бой уруп, аралап кирип, алардын согуштук катарын бузуу, топту бытыратууга, ошонун натыйжасында анын бүтүндүк касиетин жоготууга аракеттенүү. Бул абал эпосто, адат катары

Орто жерин эр Манас
Оюп келип берди эле,
Тегерегин кырк бөрү
Союп келип берди эле —

деген сыяктуу негизинен туруктуу мүнөздөгү, шартка, согушта негизги сөз ким жөнүндө бара жаткандыгына карата айрым адам аттары, же катышуучулар алмаштырылып гана айтылуучу салттык ыр саптары аркылуу сүрөттөлөт. Аламан уруш учурунда душман тобун жарып кирген чоң баатырлардын жоо арасында жалгыз салгылашуу учурлары эпостогу көп кезигүүчү картиналардан. Мындай абалда баатыр жоонун «алыскысын найзалап, жакын кирип келгенин ач албарс менен кайсалап» аракеттенет. Ар бир аламан уруш эки колдун аралашып согушуусу менен кан суудай аккан кыргынга айланат. Аламан согуш учурунда эки жактын тең жоокерлери үчүн негизги белги ар биринин өз туусу. Көрүнөө жерге жайгашкан (адатта мыкты жоокерлердин көзөмөлүндө,

тандалма аскерлердин кайтаруусунда болгон) туу өз ордунда болсо жоокерлер «туубуз качпай турат — деп кубат кылып урушат». Туунун жыгылышы, же качуусу ошол тараптын жеңилгенинин белгиси (к. туу). Аламан уруш ар бир кармаштын жогорку чеги (кармаш көбүнчө айрым баатырлардын жекеге чыгуусу менен башталат). Аламан уруштун акыры беттешкен жоонун бир тарабы жеңилүү жана жоокерлердин качуусу менен бүтөт. Качкан жоону кубалып, таратып, талкалоо каршылыктын чечилиши. Жеңилген тарап жеңген тарапка баш ийип, тартуу тартып, эки эл элдешет.

АЛАҢ —

(Көөнүмө салдың аланды. 655.) — санаа, капачылык, бушайман, күдүктөнүү, өкүнүч, коркунуч.

АЛАШ —

казак-кыргыз урууларынын жалпы союзунун аталышы. Бул термин Казакстандагы уруулар биримдигинин «казак» деген этнонимге ээ болгонго чейинки жалпы аты катары көбүн эсе аларга карата колдонулган. «Алаш, Алаш болгондо, Ала тай ат болгондо, Тамгасыз тай, энсиз кой болгондо» — деген элдик аңыз сөздөрдөгү даректерге караганда «Алаш» термини феодализмден алда качан мурунку, мал-мүлк жалпы орток менчик болгон уруулук доордо пайда болгон. Бул аталыш качан, кандай кырдаалда пайда болгону жөнүндө тарыхый так маалымат жок. Эл ичинде санжыра, уламыш түрүндө ар түрдүү варианттары учурайт. Алардын бири, мисалы, казактарда — сакталган уламышта төмөнкүчө баяндалат: Илгери, илгери Туранды Абдул — Азис-хан бийлеп турган экен. Анын уулу ала оорулуу болгонуна байланыштуу Алач аталып кетет. Атасы ошол кездеги салт боюнча, ала оорулуу баласын элдин арасына тургузбай чөлгө кубалайт. Абдул — Азистин залымдигинен эли ачарчылыкка учурап, аны таштап чөлгө качышат да, Алачтын айланасына топтолушуп, жаңы жерде өздөрүнчө эл (мамлекет) түзүшүп, аны кан шайлашат. Ошол кандын урматына казактар өздөрүн алаш эли аташат (Валиханов. чыгар. жый. беш томдугу. Алматы. 1985, 2-т., 158—159-б.).

Якут элинин мифологиясындагы жердин ээси, духу Аан Алахчын хотун (ал якут элинин адамдарына, өзгөчө эпостордогу элдик баатырларга колдоочу эне катары да зор жардам көрсөтөт), монголдордун түпкү энеси Алан — Гоалар (ал балдарын күйөөсү жок, нур менен түшүп келген жаш жигит айдын культуна төрөйт) менен Алаштын атынан этимологиялаш болгонуна (ала — («пестрый») нерсенин же жандуулардын өңү-түсүн туюндуруу менен бирге, байыркы түрк-монгол элдеринин тилинде өтмө мааниде «улуу», «ыйык», «кереметтүү» деген түшүнүккө да ээ) жана алардын аткарган функциялары жакын болушуна (элдин алгачкы жаратуучусу же коомун уюштуруучусу катары башында турушу) карап буларды байыркы энелик доордогу түрк-монгол элдеринин жалпы мифологиясынын топурагында жаралган тектеш образдар деп болжоого болот. Анткени, энелик доордо уруунун башында аял туруп, уруу энелик линия боюнча бөлүнгөн

(мунун издери жогорудагы Аан Алахчын хотун, Алаш — Гоанын об-раздарында ачык сакталган), демек, уруу ошол энесинин атын алып жүргөн. Буга караганда алгач Алаш элдин мифологиялык түпкү энесинин аты болуп, кийин аталык доор өтө күч алып, барлык бийлик эркектердин колуна өткөндө (анын ичинде уруунун бөлүнүшү жана аталышы аталык линияга таандык болгондо) кайрадан ойлонуштурууга туштугуп, эми Алаш уруунун колдоочу түпкү энеси эмес, анын башын алгач бириктирген патриарх катары каралган. Демек, түрк-монгол элдеринин мифологиясында Алаш (варианттары Алакчын, Алан ж. б.) алардын түпкү энеси, кийинчерээк түпкү патриархы саналгандыктан, ага ылайык жеке казактар эмес, аларга тектеш, биздин эрага чейин эле өздөрүнүн этникалык аталышына ээ кыргыздар да өздөрүн Алаш балдары атаган болуу керек.

Казак илимпоздорунун айрымдары Абулгазинин «Түрк чежиресинде», Рашид-ад-диндин «Тарыхтар жыйнагында» аты жолуккан Аланча ханды Алаш кандын прототиби болуш керек дегендей ойду айтышат. Бирок тарыхый эмгектердеги аталган ат реалдуу адамдын аты экени күмөн туудурат. Анткени, легендарлуу Огуз кандын (тарыхый адам экендиги жөнүндө эч бир так далил жок) чоң атасы, Көк кандын (көк — «асман» деген аты көрсөтүп тургандай тарыхтагы реалдуу адамга караганда, мифологиялык персонаж) небереси Алашты кайсы бир тарыхый инсан менен жакындаштыруу кыйынга турат.

Тарыхый даректерде «алаш» термини элдин (уруулардын) аты катары XIII кылымдан тартып белгилүү. Мисалы, Чынгызхан өзүнө багынган элдерди уулдарына бөлүштүргөндө улуу уулу Жуучуга тийген улустун ичинде «алты сан алаш» да болот. Жуучунун улуу баласы Ордо-эжен Алтын-Ордодон бөлүнүп Ак-Ордо мамлекетин түзгөндө Алаш миңи анын составына кирген. Ошондон тартып «Алаш коому», «Алаш улусу» деген термин кеңири тарап, кийин XVI кылымдан тартып казак деген этноним менен алмашылууга өткөн. Жалпы айтканда, Алаш ал мезгилдерде али толук бирдиктүү бир эл болуп түзүлө элек, бирде кошулуп, бирде ыдырап турган түрк тилдүү уруулардын союзунун жалпы аты болгон.

XX кылымдын биринчи чейрегинде «Алаш» саясий термин катары кайрадан кеңири колдонула баштаган. Өз элинин улуттук таламдарын талашкан казактын интеллигенциясы «Алаш» партиясынын тегерегинде баш кошушуп 1917-жылы 18—26-декабрде Оренбургда өткөн бүткүл кыргыздык (бүткүл казактык) 3—2-съездинде Алаш партиясы түзүлүп, программасы такталып бекитилген. Кийин советтик түзүлүш учурунда бул партия буржуазиялык — улутчул саясий уюм катары күнөөлөнүп, куугунтукка алынган. Партиянын уюшулушунда Эшеннаалы Арабаев активдүү катышкан. Абдыкерим Сыдыков, Касым Тыныстанов ж. б. «Алаш» партиясынын мүчөлөрү болушкан. Бишкекте ал партиянын өзүнчө бөлүмү болгон. Ушуга байланыштуу кыргыз жергесинде да «Алаш ордочулардын» таасирин, калдыктарын издөө, куугунтуктоо узак убактар бою өкүм сүргөн. Э. Арабаевдин «Манас» эпосуна, айрыкча Сагымбайдын вариантын жазуу ишине байланышы бардыгына шылтоолоп эпостон алаш ордочулардын таасирин көрүү,

табуу өзгөчө күч болуп, алашчыларды жактайт, мактайт, аларга жан тартат-деген күнөөлөр бул вариантка коюлган күнөөлөрдүн эң орчундууларынын бирине айланган. Натыйжада андай ярлык эпосто изилдөө, бастырып чыгаруу, пропагандалоо маселелеринде көп жолдору залакасын тийгизген. Чынында эпосто «Алаш» партиясы жөнүндө эч жерде эскерилбейт. «Алаш» эпостун түшүнүгүндө уруунун аты, кыргыздар менен казактардын бирге аталышы, б. а. казак-кыргыздар Алаштан тараган элдер-деген түшүнүк берилет.

АЛБАРС —

(Албарс менен шамчырак. 6120.) — 1. Мыкты, өтө курч болот. 2. Ошол болоттон жасалган өткүр, курч курал-жарак (мисалы, кылыч). 3. Өтмө мааниде. Болот куралдарды сугарган уу (мисалы, хлордуу сымантан жасалган өтө уулуу порошок, сууда тез эрий турган азот кычкыл күмүш ж. б.).

АЛДА —

(Алда берсе тилегим. 180.) — (ар. «алилах» — «буйрук берүүчү») — Кудайдын адепки аты (Куран боюнча Алла, Аллах), Ислам дининин жоболорунда Ааламды жаратып жана аны башкарып, адамдарга тагдыр жазмыштап, бүт дүйнөдөгү бардык нерсени өз амирине баш ийдирип турган чексиз күч катары тастыкталат. Бул ишенимдин негизги маңызы: «Алладан башка Кудай жок, Мухаммед анын элчиси» деген формулада берилген.

Алдага ишенүү, ага моюн сунуу көп кудайлуулуктан бир кудайга сыйынууга өтүүнүн ачык көрүнүшү. Куранда (112-сүрөөдө) Алла — бирдиктүү, түбөлүктүү, туудурган да, туулган да эмес, жана ага эч ким тең келген да эмес делип сыпатталат. Алданын кудуреттүүлүгү, адилеттүүлүгү жана башка мыкты сапаттары анын ысымдарында, тагыраак айтканда негизги 99 түрлүү сыпаттарында камтылган. Эпосто Алда диний маанисинде гана колдонулат.

АЛДА ТААЛА —

(Аны Алда таала сүйгөнү. 1206.) — (ар. Алла — ислам дининдеги жападан жалгыз кудайдын ысмы (к. Алда), таала — «баарынан жогору») — Алда баарынан жогору. Бул түшүнүктүн маңызы мусулманчылык ишенимдин негизги жобосуна жата турган Алдадан башка кудай жок делинүүчү формула менен тыкыз байланыштуу. Таала Алданын негизги эпитет ысымдарынын бирине жатат, бирок турмушта өзүнчө айтылуусу кезикпейт, Алда таала түрүндө гана пайдаланылып, баарынан күчтүү, баарынан жогору турган Алда маанисин туюнтат. Эпосто «Алда таала бирге айтылып, маанисинин кыргызча туюнтмасы так чечмеленбестен, баарынан жогору турган, күчтүү жалгыз кудайдын ысмы катары кабылданат.

АЛДО АКБАР —

(Алдо акбар — деген сөз. 8118.) — (ар. алдо — Алла) к. Алда, (акбар — улуу) — 1. Улуу Алда, Улуу Кудай. Алданы

баарынан улуу, баарынан күчтүү! — деп атайылап тең берип сыйынуунун, табынуунун, улуулугун жарыялап тобо кылуунун негизги формаларынын бири. 2. Бата кылууда, жакшылык тилөөдө, ак жол, же ишке ийгилик каалоодо жолун ачылсын, тилегин кабыл болсун, каалаганына жет, кудай жалгасын, кудай жар болсун ж. б. түрдөгү жакшы каалоолор катары да айтыла берет. Эпосто биринчи маанисине караганда экинчи маңыз алда канча кеңири мүнөзгө ээ.

АЛЕНГИР —

(Аленгирди саларбыз. 7739.) — бүлүк, уруш, жаңжал, кыйынчылык, мүшкүл, талкалап кыйратуу, шаштысын кетирүү, алек кылуу. Аленгир салуу — бүлүк салуу, кыйратуу.

АЛЕНГИР ЖАА —

(Аленгир жаа асынган. 6900.) — монголдордун санжыра китебинде («сокровенное сказание») «аленгир нуман» (аленгир жаа) — деп жаанын өзгөчө түрү аталары белгиленген. «Манаста» бул сөз жаа куралынын туруктуу эпитети, кээде энчилүү аты катары колдонулат. Бирок «аленгир жаанын» кандай өзгөчөлүгү бар экендик, же жөнөкөй жаадан (кээде колок делет) эмнеси менен айырмаланары эч жерде эскерилбейт жана чечмеленбейт. Ушуларды эске ала аленгир жааны 1 — жаанын формасы жактан өзгөчө түрү, же баатырлар колдонууга ылайыкталып атайын жасалган жаа; 2 — кыйратуучу коркунучтуу (к. аленгир) жаа маанилеринде түшүнүүгө болот.

АЛПКАРАКУШ —

(Алпкаракуш сүрү бар. 448.) — байыркы түркчө алп — 1. «баатыр», «эр», «каарман». 2. «Кайраттуу», «эр жүрөк, тартынбас», «өткүр», кара куш — «бүркүт» — эпосто укмуштуу кереметке ээ, аябагандай зор куш. Байыркы коло кылымында эле Борбордук Азиядагы элдер колдоочулук керемет күчкө ээ куш катары бүркүткө сыйынышканы белгилүү: «Бүркүт молчулуктун жана бакыттын залогу катары малчылык жамааттын эң жогорку колдоочусу катары асмандын ырайымдуулук күчүн алып жүрүүчү болуп эсептелген» (А. П. Окладников). Бүркүттү жеке кыргыздар түпкү ата-бабаларынан бери карай ыйык эсептебестен, «дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде бүркүт асмандын өкүмдары, ал эми кыйла өнүккөн диндерде асман өкүмдарынын (Зевс, Один) жандоочусу» болуп саналат. Демек, Алпкаракуштун образы алгач жакшылык кылуучу асмандын ээси катары пайда болгон. Башкача айтканда, Алпкаракуштун Манастын үстүндө айланып учуп жүрүшү анын асмандын (асман дүйнөнүн бардык элдеринде эң башкы, эң жогорку культ) колдоосуна ээлигин символдоштурат. Эпосто алпкаракуш бүркүт маанисинде эмес, сырдуу, кереметтүү, касиеттүүлүк сапаты бар, өзгөчө зор канаттуу катары кабылданат.

АЛУУЧУ —

(«Мен киргенде үйүнө

Мен өндөнгөн алуучу
 Көрүнөт экен көзүнө. 162—164.) — Эпостогу мааниси боюнча жан алгыч — жан тартуучу периште (к. Азирейил). Бирок жан алуучу жөнүндөгү түшүнүк кыргыздар арасында качантан бери келе жатканын — түшүнүктүн элге ислам динине байланыштуу жайылганын, же ага чейин эле адамдардын жанын алуучу күч жөнүндөгү ишеним турмушта орун алганын так айтуу кыйын. Элдик ишенимде жан алгыч түрдүү түстөрдө, кейип-сыпаттарда келип жан тартуусу мүмкүн. Өтмө мааниде өтө коркунучтуу, кебетеси суук адам, жоо, душман. Айрым учурларда ыкчам, шайдоот адамга, же баатырга карата оң мааниде да айтылышы мүмкүн.

АМАЛАТЫ МЫГЛЫФ —

(Акыр заман байгамбар
 Амалаты мыглыф. 8377—8378.)

АМИНИҢЕ ШООДАЙ —

(Ачууланды бу Кортук
 Аминине шоодай — деп. 3792—3793.) —

калмактардын балит, уят сөздөр менен сөгүнүүсү.

АМИР —

(Ак амири күч — деди. 210.) — (ар. эвр) — буйрук, өкүм.

АН АЗИРЕТИ МУКАМБЕТ МУСТАПА САЛЕЙЛИ ГАЛЕЙХИ ВАССАЛАМ —

(1-беттеги кара сөздөрдө) — (ар. ан азирети — чын касиеттүү, Мухаммад мустапа — тандалган Мукамбет, салали — рахмат, галейхи вассалам — биздин саламыбыз) — тандалган касиеттүү Мукамбетке Алда биздин саламыбызды өзүндүн рахматында жеткиргин. Мусулман элдеринин жазма адабиятындагы атайын ыктардын бири — белгилүү, же касиеттүү адамдардын биринин улуулугун, ишин даңазалап туруп, ага Алданын рахымын тилеп, анан китептин өз окуяларына өтүү. Сагымбай манасчы жазма адабияттын үлгүлөрү менен тааныш (өзү окушу мүмкүн, же окугандарды уккан болушу ыктымал) болгондуктан жана өзү айтып берип жаздырып жаткан тексттерди «адабият» — (окуялар арасында бул жөнүндө бир нече жолу эскерет) — деп түшүнгөндүктөн өзү билген, же уккан ыкты пайдаланууга аракет кылган өндөнөт (буга кол жазманын биринчи сөздөрү да күбө). Бирок ошону менен бирге эле манасчы кыргыз эпосунун өз салттык башталышын да эстен чыгарбайт. Ошон үчүн ал өзү баштаганы жаткан чыгарма «мурункулардан калган сөз» экендигин эске салуу менен чыгарманын өзүнө киришет.

АНДАК АНСАР АГЛАН АКБАР —

(1-беттеги кара сөздөрдө) —
 (байыркы түрк тилинде — андаг — андай, же ир. — андах — аз-аздан,

акырын;) ар. ансар — (ар.) түз жазуу, ахбар — кабар, баян — андаг — андай түрк тилдүү элдердин жазма адабиятынын башталышындагы салттык туруктуу сөздөрдүн бири. Бул жердеги сөздөр бири-бирине түз байланышпаган (бекеринен алардын ар бири өзүнчө жазылган эмес), ар бири өзүнчө туруп, башка-башка маани берген сөздөрдүн жыйындысы. Балким манасчы бул сөздөрдүн жардамы менен түз жазуу аркылуу берилген ар түркүн (же көп) кабарлар (баяндар) — дегенди айтмакчы болгондур, же өзү билген адабий ыктардын үлгүсүнө жакындатып, же окшотуп сөздү, чыгарманы баштоодогу өзүнчө ык ойлоп чыгуу далалатынын бир көрүнүшү болушу да ыктымал.

АНДИС — (Андис мерген аткан го. 759.) — адис; көзгө атар, мыкты мерген.

АНГИРЕ ЖОЛ — (Аңгире жолго салганы. 6864.) — даңгыр жол, чоң кара жол.

АРАМ — (Баш түлүктөн мал жыйдым Беш чака булча арам жок. 25—26.) — (ар. харам — тыюу салынган, уруксат кылынбаган) — 1. Ислам дини тарабынан күнөө саналып, аткарууга, жасоого тыюу салынган жорук-жосун, жүрүм-турум, ичишке, жешке тыюу салынган тамак-аш, ичимдик; урунууга, пайдаланууга тыюу салынган буюм-тайымдар, мал-мүлк. 2. Өтмө мааниде: тескери, бузук, жаман, ыпылас. Эпосто сөздүн эки мааниси тең кеңири колдонулат.

АРБАК — (Арбак конуп башына. 1205.) — (ар. арвах; «рух» деген араб сөзүнүн көптүк түрү, мааниси — «жан», «тын»).

1. Өлгөн адамдын руху, куту.
2. Ыйык адамдардын же белгилүү ата-бабалардын жогорку күчкө ээ руху (культу).
3. Өтмө мааниде: атак-данк, бедел, сыймык.

Эпосто сөздүн бардык маанилери кеңири колдонулат. Арбак сөзүнүн 3 — мааниси менен тутумдаш сөз — арбактуу. Арбактуу (ар арвах — (к. «арбак») — кырг. — «туу» сын атооч уюштуруучу мүчө). 1. арбак колдогон же даарыган кудуреттүү, жеңишчил, ар-намыстуу адам. 2. Ыйык касиеттүү.

АРГЫМАК — (Аргымак, бедөө минишкен. 3065.) — жылкынын сымбаттуулугу, күлүктүгү менен айырмаланган өзүнчө түрү, таза кандуу жылкы.

АРУУ — (Аруу жакшы тон берди. 5330.) — таза, ак, сулуу, таты-

накай, назик. Кээде жакшы, мыкты — деген маанилерде да колдонула берет.

АСА —

(Асасы колдо шалдырап. 2655.) — (ар. таяк) — думаналар алып жүрүүчү таяк. Адатта кызыл-тазыл чүпүрөктөр, жип байлап, металл чыгырыктар, калай, тыйын ж. б. нерселер тагып (алар кыймыл учурунда шалдыраган үн чыгарышат), муунап, оюулар түшүрүп, түрдүү сыр боёктор менен боёп, учун жука металл (калай, темир ж. б.) менен каптап (кээде катуу шиш бекитип — ал таянганда жерге кирип, тайгаланбоо максатын аткарат) алган, узундугу алган адам боюна жараша ылайыкталган, анча жоон эмес, как, катуу жыгачтан жасалган жеңил таяк. Думананын кесиптик негизги белгисинин бири. Сөздүн түпкү теги Аса-Муса (Муса пайгамбар таянган касиеттүү аса таяк) менен байланышат. Аса-Муса кыргыздарда боорунда жик-жиги бар, өзгөчө катуу жыгач, же ошол жыгачтан жасалган таяк (аса-муса жыгачы касиеттүүлүк сапаты бар деп эсептелинет). Андай жыгач кыргыз жеринде өспөгөндүктөн өтө сейрек кездешип, жогору бааланган. Аса-Муса жыгачынан таяк таянган адамдар кадырлуу, бардар адамдар арасынан гана чыккан. Думаналардын таягы табылса аса-муса жыгачынан, табылбаса жергиликтүү жыгачтардын биринен эле колго иштетилген.

АСАБА —

(Ак асаба, кызыл туу. 5141.) — Сөздүн түпкү теги асма, асылма — дегенди туюнтат (балким бул сөз араптардагы аса-таяк — деген маани менен тектеш болушу да ыктымал) — туу, желек асылып коюлуучу жыгач, же туу, желекти асуучу (асма) жыгач. Бара-бара желектин, туунун жыгачы менен чүпүрөгү (чүпүрөккө чейин куйрук, топ кыл, түк, тери ж. б.) бөлүнбөй бир түшүнүк катары кабыл алынуунун натыйжасында жалпы жонунан желекти (туу эмес) туюнтуп калат. Ал эле эмес кээде желекченин чүпүрөгүн түшүнтүү учурлары да кезигет. Мисалы: душмандын колунан ыргып кеткен найза жөнүндө

«Найзасын кагып калыптыр,
Найзасы жерге сайылды,
Асабасы жайылды» (7403—7405-ыр саптары)

делет (бул жерде сөз атайын жыгачка илинген желек эмес, найзанын уч жагына тагылуучу желекче жөнүндө бара жатат).

АТ АСМАНДАН ДЕЧҮ ЭЛЕ —

(Ат асмандан дечү эле. 2645.) — адамга берилүүчү ысымды анын негизги сапат-касиеттери, ал эми тагдырын асман күчтөрү менен байланыштырып түшүнгөн элдик эң эски ишенимдерден болуусу мүмкүн. Ислам дини менен байланышы жок, түшүнүк эпостун тексттеринде бир гана жерде Манаска ат коюу расмисине байланыштуу эскерилет.

АТА УУЛУ —

(Ата уулудан калганы. 1073.) — эпосто бир атадан тарагандардын өкүлү маанисинде. Ата уулу уруу түзүлүшүндөгү топтордун эң майдасы. Адатта бир атадан тараган адамдардын бир нече муунун эки-үчтөн, 5—6 чейин ичине камтып, үч-төрттөн тартып, 10—15 түтүндөн (к. түгүн) турат. Кээде жыйырма-отуздан тартып, жүзгө чамалуу түтүндү бириктирген топ да бир атадан тараган адамдар катары ата уулу аталышы мүмкүн. Мындай учурда ошол топ өзү майда-раак бир канча ата уулудан куралат. Жалпы урууга, элге тиешелүү маанилүү маселелерди чечүүдө ата уулунун ушул кеңейтилген, б. а. бир канча майда ата уулуларды бириктирип турган үлгүсүнүн өкүлүнүн катышуусу жалпы кабыл алынган шарт. Ал эми ошол чоңураак топту түзгөн ата уулуга тиешелүү иштер майда ата уулулардын өкүлдөрүнүн катышуусу менен чечилет.

АТ МОЮНДАП ЖҮРҮҮ —

(Улар бозун моюндап. 7384.) — ат үстүндө жүрүүнүн ыктарынын бири — катуу чабуу, катуу жүрүү. Бастыруу, желдирүү, таскактатуу, чабуу ыктарына салыштырганда ат аябай катуу чабуу маанисин туюнтат.

АТ САЛЫШУУ —

(Ат салышып акырып. 7014.) — ат үстүндөгү атчан эки адамдын, же эки топтун беттешип качыруусун туюнткан согуштук ыктын өзүнчө түрү. Кээде ат сынашуу, ат жарыштыруу — ат чабыш маанисинде да учурайт.

АТ СҮРӨӨ —

(Сүрөгөн экен Элеман. 2494.) — улуттук оюн ат чабуунун өзүнчө деталдык көрүнүш белгилеринин бири. Көп күлүктөр катышкан чоң ат чабыштарда алыс жол басып чарчаган аттарды маарага жакындаганда мерчемдүү жерден тосуп туруп, минген атынын күчүнө салып сүрөмөлөп жардам берүү. Максат өз атын, же өз талапкеринин атынын башка атаандаш аттардан озуп кетүүсүнө жетишүү. Сүрөө ыгы көбүнчө чабылган аттын чылбырынан алдыга тартуу түрүндө болот. Мындан башка эгер сүрөгөн адамдар көп болсо бир нече атчан чарчаган атты ортого алып, бир чылбырдан тартса, башкалары үзөнгү, куюшкан ж. б. сыяктуу сүрөөгө ылайыктуу жерлерден кармап алдыга сүрөмөлөө — сүйрөө түрүндө болушу да мүмкүн. Ат сүрөө эрегиш, атаандашууну күчөтүп, орчундуу чыр-чатактардын чыгышына себепкер болору эпосто көп жолдору белгиленет жана мунун даана көрүнүшү «Көкөтөйдүн ашы» окуясында кенен сыпатталат.

АШЫК —

(Ашык оюн атабыз. 3439.) — (каз.) — чүкө.

АЯТ —

(Аят, адис жудайын. 8323.) — (ар. жекелик түрү «ая»;

көптүк түрү аят — жышаан, белги, керемет, аян; өтмө мааниде «ыр») — курандын сүрөөлөрүнүн (главаларынын) ичиндеги өз алдынчалыкка ээ майда бөлүктөрү. Ал ыр сабы түрүндөгү болжол менен 6204—6236 сөз тизмектеринен же сөз түрмөктөрүнөн турат. Айрым аяттар мечит, коомдук жайлар, жеке менчик үйлөрдү көркөмдөөдө дубал беттерине кооздолуп жазылган.

Кээде аят — адис кош сөз маанисинде катар айтылуу да кездешет. Бул учурда аят — адис (ар. аят) к. «аят» (жана хадис) к. «адис» — курандын аяттарынан жана адистеринен алынып баяндалган ырлар жана аңгемелер дегенди туюнтат. Алардын көбү Октябрь революциясына чейин түрк тилдүү мусулман элдерине оозеки жана китеп түрүндө тараган.

БААБЕДИН —

(Баабедин! — деп, бакырып. 10313.) — жигит пири, жигиттердин колдоочусу. Айрым окумуштуулар бул сөздүн чыгыш тегин Букаранын колдоочусу Бахауддиндин ысмы менен байланыштырышат. Эпосто жана жалпы эле кыргыз элинде кыйын абалда жардам берип, кырсыктан сактап калуу кудурети бар күч — дух. Баабединдин жолуна курмандык чалуу көп кезиккен ырымдардан, айрыкча кырсыктан, балаадан кутулгандык үчүн тогуз токоч баабедин айтуу кеңири жолугат.

Эпос боюнча кээде «Баабедин!» согуштук ураан катары да айтыла берет. («Баабедин! — деп бакырып»). Мындай учурда анын атын атоо, ага кайрылуу Баабедин колдосун! — деген маанини туюнтат.

БААР —

(Жаздын алды баарда. 2136.) — (ир.) — эрте жаз, жаздын алды. Кээде жалпы эле жаз маанисинде да айтыла берет.

БААТЫР —

(Кайрат кылар душманга
Баатыр коюп салалы. 10819—10820.) — уруу түзүлүшүнүн учурундагы жоокерчилик шарттагы согуштук эн жогорку наам. Алган орду, мааниси жактан кандан кийинки орунда турган адам. Адатта мындай атак-наам жоокердин жеке сапаттарына жана иштеген иштерине карата ыйгарылган. Эпос боюнча коомдогу орду, укугу жактан баатыр менен хандын көпчүлүк учурларда айырмасы жок, ал эле эмес кээде экөө маанилеш сөздөр катары колдонулган учурлар да көп. Бирок экөөн бир деп түшүнүүгө да болбойт. Анткени, канды эл атайын жыйында шайлайт, же орунду мурастык укугу боюнча ээлейт, баатыр атагы иштелген иштердин натыйжасында көпчүлүктүн ошол иштерге берген баасы, анын эрдигин моюнга алуунун белгиси катары ыйгарылат. Эпостун тексттериндеги жогоруда келтирилген Манасты жоо бетинде туруучу баатыр шайлоо жөнүндөгү саптарга караганда баатыр бир кездерде согуштук кан (к. кан) катары атайы шайлануу, анын баатырдык укугу көпчүлүк тарабынан атайын шартта жарыя кылынып кабыл алынуу салты да болуусу мүмкүн. Уруунун, элдин башында

турган адамдарды кан — баатыр атоо салты кыргыздарда кийинки кездерге чейин эле (мисалы, 19-кылымдарда да) орун алган — Шабдан, Ормон ж. б.

БАДИРЕК —

(Балбансыган бадирек. 2416.) — (ир.) — тилдөө же кемсинтүү максатында айтылуучу сөз. Мааниси боюнча 1 — кара ниет, орой, акмак, айбан, бузуку; 2 — теги жаман; 3 — оңбогур. Кээде эр жүрөк, кайраттуу, жалтанбаган баатыр — делген түшүнүктөрдү туюнткан учурлар да болот.

БАЗИЛ —

(Макулуктун баарысын
Базилинде колдогон. 3169—3170.) —

БАЗИЛ —

сөздүн мааниси түшүнүксүз. Кыясы туура жазылбай калган өндөнөт. Контексттеги маанисине караганда фарсы тилиндеги азэл — эң абалтан, башынан — деген сөз болушу мүмкүн.

БАЙГАМБАР —

(Байгамбар айткан бишарат. 8181.) — (ир. пэй-гэмбер — өкүл). — 1. Ислам ишеними боюнча Алданын жердеги өкүлү — элчиси, айткандарын адамдарга жеткирүүчү жана чечмелеп түшүндүрүп берүүчү, ак, туура жолго үндөөчү адам. Жеке эле ислам дининин жаратуучусу Мукамбед мустапа (к. мустапа) гана эмес Сулайман (Соломон), Муса (Моисей), Иса (Исус), Жусуп (Иосиф) ж. б. байгамбарлар катары таанылат.

2. Бардык нерсени, болочокту алдын ала билүү сапат-касиетине ээ болгон адам. Эпосто сөздүн негизинен биринчи мааниси кенен орун алган. Ошону менен бирге эле олуя, касиеттүү — деген сөздөрдүн синоними катары экинчи мааниси да жолугат.

БАЙРАК —

(Ала байрак, куу найза. 7212.) — жибек, же башка бышык, жука материалдан жасалуучу, көбүнчө үч бурчтук, кээ төрт чарчы түрүндөгү, түрдүү түстөгү, бир жак учун жыгач, же найзанын уч жагына бекитип тагып кое турган чүпүрөк, желек. Негизги милдети бирөөгө таандык атайын белги болуу. Ошон үчүн ээсинин каалоосуна ылайык ала-буладан тартып, түрдүү түстөрдө болушу мүмкүн. Байракты белгилүү даражада ар бир баатырдын өз жеке туусу (к. туу) катары түшүнүүгө да болот. Байрактын белги берүүчү, же чакырууда колдонулуучу («Байрак булгап бакырды») милдеттерине караганда жана жалпы эле анын негизги маанисин эске алганда ал тагыла турган жыгач (эгер ал жыгачка тагылса) анча узун эмес, жогору көтөрүп жүрүүгө эмес, жанга тагып, кыстарып, баштыкча, же атайын кабына салып жүрүүгө ылайыкталган болуусу мүмкүн. Кыргыздарда желек тагылган найзаны өлгөн адамдын түндүгүнөн чыгарып, же эшиктин

сол жагына үйдүн сыртына бекитип көтөрүү (үйдүн ээси өлгөндүктүн белгиси) салты да бар. Адатта ал белгилүү жана кадырлуу адам болгондуктан баланча өлгөндө туу көтөрүп, аза күткөн — деген аңыз сөз айтылат. Кадырлуу адамдын карасынын, ага аза күтүүнүн белгиси катары өлгөн адамдын ашы өткүчө анын айылы көчсө көч үстүндө да желек — (туу деп да айтыла берет) көтөрүп жүрүү салты да бар.

БАКАЙ —

(Бакайынан аттары
Жерге кирип кетишти. 7340—7341) — жылкынын туяктан жогорку биринчи муун менен жиликтин ашташкан жериндеги топ кыл. Бул сөз кээде кара малдын башка түрлөрүнө карата да айтыла берет.

БАКАЛОО —

(Бай Жакыпты бакалап. 9312.) — 1. Пааналап, каралап жашоо, жүрүү.
2. Кароо, көзөмөлдөө.
3. Кээде жол чалуу, байкоо, кароо маанилеринде да айтыла берет.

БАКАН КОЮУ —

(Алтындан бакан коюлду. 1427.) — толготуп жаткан аялдын көз жаруусун — төрөөтүн жеңилдетүү максатында иштелген аракет — атайын медициналык ык — толготкон аял түбүнө олтуруп, эки колдоп кармап асылып, таяныч катары пайдаланууга ылайыкталып боз үйдүн ичине орнотулган жыгач көбүнчө бакан орнотулган.

БАКАН ТИРӨӨ —

(Байбиче бакан тиреди.) — толготкон аял толгоо катуулап, бала төрөлүүгө жакындагандагы орнотулган баканга асылып, баланын ичтен чыгуу процессин жеңилдетүүгө кылган аракетинин деталдык көрүнүштөрүнүн бири.

БАКШЫ —

(Бакшы менен бүбүдөн
Немесин койбой чакырды. 1467—1468.) — эл арасында эмчи-домчулук, кээде табыпчылык менен кесип кылган, негизинен кара күчкө жата турган жин колдоочулары — чымыны бар — деп эсептелген адам. Эл арасында кара башкы, же кара жиндүү бакшы (кээде кутурма бакшы — деп да аталат) жана ак бакшы деп бөлгөн түшүнүктөр бар, бирок эпосто андай маанилер учурабайт. Жалпысынан бакшы кара күч ээлери менен байланышы бар, жин ооруларын айыктырууда жардамы тие турган адам катары көбүрөөк белгилүү. Анын жөнөкөй адам көрө албаганды көрө, биле ала турган көзү ачыктык сапаты бар деп да түшүнүлөт. Бакшы аял төрөгөндө албарсты басуу (к. мартуу) кеселине оң таасир тийгизүү жөндөмүнө ээ, албарстыны качыра турган куучу боло алат — деген ишеним бар. Кыргыздардын

бакшылары өнөр-сапаты жана аткарган милдеттери жактан Сибирь элдериндеги шамандар менен окшоштук, жакындыктары көп.

БАКЫЛ —

(Бакыл киши экенсин. 1990) — саран, ач көз, дүнүйөкор, кээде сук, кунарсыз маанилерин туюнтат.

БАЛДАК —

(Балдагы алтын туурда. 552.) — бүркүт, куш ж. б. алгыр канаттуулар конуп олтуруучу атайын жайдын — туурдун (к. туур) жерге орнотулган буттары, туура жыгачка бекитилген эки таякча. Сөздүн түпкү теги бутунан майып адамдын эки колунун колтугуна сүйөнүп таяна турган таяктары менен тектеш. Бүркүтчүнүн бүркүттү ат үстүндө колуна кондуруп алып жүргөндө бүркүт конгон колду сүйөп жүрө турган эки ача кыска таяк да (таяктын ылдыйкы учу ээрге такалат) балдак делет. Туурга таяныч болуучу балдак да, бүркүтчү ат үстүндө жүргөндө пайдалануучу балдак да эсинин кимдигине, мүмкүнчүлүгүнө жараша жөнөкөй эле жыгачтан болушу же башка металл аралаштырылып жасалышы, ошондой эле түрдүүчө кооздолушу мүмкүн.

БАЛКЫ —

(Байбиче турду балк этип, Балкы тон менен жолк этип. 321—322.) — кымбат баалуу кездеме, же ошол кездемеден тигилген сырт кийим.

БАРАНДА —

(Бара жаткан жолунда Барандалар көп өлдү. 842—843.) — (ир.) — майда канаттуулар.

БАРБАНА —

(Барбана болду башына. 1887.) — (ир.) — көпөлөк, жетим көпөлөк. Өтмө мааниде көлөкө, калканчы, күйөрү, жаны ачыры, кээде жөлөк, таяныч маанилеринде да айтыла берет.

БАРБАРДИГЕР —

(Барбардигер бар кудай. 198.) — (ир. парвадигер — жаратуучу) — Алданын эпитет ысымдарынын бири. Көбүнчө Алда, Кудай, кээде жараткан — деген сөздөр менен кошо айтылат да Алда, Кудай маанилерин туюнтат. Формасы жактан барбардигер, бербердигер түрлөрүндө кезиге берет. Эпосто Алда — дегенге караганда ошол маанини туюнтуп, Кудай сыяктуу эле өзгөчө кеңири колдонулат.

БАСЫП ТАРТУУ —

(Басып тарткан катындар. 1443.) — толготуп жаткан аялдын баланы төрөөсүнө жардам берүү максатын көздөгөн медициналык атайын ык — баканды кармап олтурган аялдын арт жа-

гынан кучактап, жогортон ылдый сылай тартуу менен курсактагы баланы сыгып чыгарууга аракеттенүү.

БАТА —

(Анда бата билбеген. 7989.) — (ар. фатиха — ачуучу Куран китебин) (— 1. Курандын биринчи сүрөөсү — дуба катары кеңири колдонулат. Нике кыйганда, өлүк койгондо ж. б.) учурларда, ошондой эле намаз окуганда ар бир рекеттин астында окулат.

2. Дүйнөдөн кайткан адамдын үйүнө барып, көңүл айтып, куран окуу.

3. Ак тилек, алкыш, жакшылык каалоо.

4. Өтмө мааниде — кудалашуу, баталашуу. Эпосто «куран» түшүнүгүнүн негизинен 2—3 — маанилери көбүрөөк орун алган. Айрыкча бата алуу, бата берүү расмилери кеңири жолугат жана ритуалдын көптөгөн деталдык белгилери, түрлүү терең чечмеленип сүрөттөлгөн учурлары көп. Жакшылык тилеп, ак бата берүүдөн башка каргап терс бата берүү учурлары да кездешет (терс бата берүүдө колдун сырты менен сүртүлөт, б. а. оң батанын тескерисинче, ошондой эле айтылуучу сөздөр да бата берүүнүн максатына ылайык болот). Терс бата чектен тыш көрүнүш катары бааланып, турмушта сейрек кездешүүчү расми.

БАТИН —

(Батини ачык салима. 8179.) — (ар. батин, ир. батэн — жашыруун, жабык, же ич жагы) — 1. Батини ачык — жашыруун сырды көрө билүү, же ички дүйнө, жашыруун сыр маанилеринде.

2. Кээде өтмө мааниде көрөгөч, акылман дегенди түшүндүрүү учурлары да кезигет.

3. Исмаилиддердин жашыруун окуусу. Диний жазмалардын жашыруун сырын ачууга арналган диний философиялык агым. Эпосто көбүнчө сөздүн биринчи маанисинде колдонулат. 3-маани дээрлик кезикпейт.

БАТЫЛ —

(Мурунку батыл диниден. 8225) — (ар. бател — жалган, опаасыз) — 1. Араб тилинде жер үстүндөгү жашоонун эпитети, мусулмандардын түшүнүгү боюнча адамдардын бул дүйнөдө жашоосу убактылуу, ошондуктан бул дүйнө — жалган дүйнө, ал эми өлгөндөн кийин баруучу тиги дүйнө түбөлүктүү — чыныгы дүйнө. 2. Батыл дин — жалган дин. Эпосто негизинен ушул экинчи маанисинде колдонулат жана чыныгы, туура дин исламдан башка диндер бүт батыл дин — деген түшүнүк берилет.

БАШ МАЙЛОО —

(Майлабас белем башынды. 622.) — кандайдыр ийгилик, жетишкендик, кубаныч иштерге байланыштуу куттуктоо. Түпкү теги ийгиликтин белгиси катары башты майлоо зарыл деп табылган кандайдыр эски ишенимдер менен байланыштуу болушу мүмкүн.

БАШЫНА ТЕРИ КИЙГИЗҮҮ —

(Башына тери кийгизип. 9139.) — душманды кыйноонун же күнөөлүүнү жазалоонун өзгөчө оор ыкмала-

рынын бири — жазалануучунун башындагы чачын устара менен алып туруп, чылгый терини (адатта бодо терилери) башка каптап коюу. Тери кургаган сайын башты кысып, өзгөчө катуу жабырланткан. Мындай жазанын эң катуусу өзүнүн бышыктыгы жана кургаганда абдан курушуу касиетине ээ болгон ширини — төө терисин кийгизүү эсептелген.

БЕДӨӨ —

(Аргымак, бедөө минишкен. 3065.) — (ар. бадаун — чөлдүктөр, чөлдүн жашоочулары). 1. Байыркы учурларда чөлдө жашашкан көчмөн — малчы араб уруулары.

2. Күлүк, тулпар ат (бедөөлөр жылкынын өзгөчө тукумун өстүрүшкөн, ал жылкылар чыдамдуулугу, күлүктүгү менен даңазаланып, өстүргөн элдин аты менен аталып кеткен).

БЕЙИШ —

(Бейиш менен тозокту. 8395.) — (ир. бехешт, ар. ал — жанна — «бак»). 1. Куранда такыба адамдар өлгөндөн кийин түбөлүк жыргап жашоочу тигил дүйнөдөгү жайдын аты. Мусулмандардын элестетүүсү боюнча ал сандаган булактары, каналдары, көлдөрү бар саябандуу бак. Анын дарыяларынан бал, шарап, сүт агып, багында анар, курма ж. б. жемиштер өсөт. Аны жеген, ичкен адам эч качан оорубайт жана түбөлүк жаш бойдон калып 33 жаш курактан жогорулабайт. Бейиштин өтө сулуу жана түбөлүк жапжаш кыздары — хурлар (кара көздөр) менен өмүр сүрөт. Бейиштин бир канча дарбазасы жана бир канча түрлөрү бар. Анын эшигин Ридван башында турган периштелер күзөтөт.

Мусулмандар бейишти сыпаттоодо өлгөндөн кийинки тигил дүйнө жөнүндөгү байыркы чыгыш элдеринин түшүнүгүн улантып, өнүктүрүп пайдаланышкан. С. Орозбаков «Курандагы» жана мусулман эсхотологиясындагы бейиш жөнүндөгү баяндар менен кабардар болгонун анын варианты ачык көрсөтүп турат. Анын вариантында башка варианттарда кезикпеген төмөнкүдөй кеңири сүрөттөөлөр бар:

«Турпагы жыпар, суусу бал,
Бейиштин жайын угуп ал:
Көөхар болор көз учкан
Бейишке чыккан терек — тал.
Уксаң сонун ушу — деп,
Нурдан болор кушу — деп,
Лайли жакут сарайы,
Буга кирип кете албас
Мусулмандын далайы.
Шарабан таbur чайыдыр,
Кийгени мүлдө шайыдыр.
Ага барчу ким десен
Шейиттердин жайыдыр.
Жемишин нурдан байлаган,

Шейиттер үчүн жайланган,
 Суусу бүткөн шербеттен,
 Суу түбүндө кумдары
 Инжи, маржан берметтен.
 Шол бейиштин жемиши
 Бу дүйнөдө ашасаң,
 Өлбөй миң жаш жашасаң
 Бузулбас эле калыбың,
 Миң жыл жүрсөң наарсыз
 Ачпас эле карынын.
 Қаапырга калба саларсыз,
 Каза тапсаң кытайдан
 Шейит болуп барасыз,
 Жетимиш эки нур кызын
 Жеке башың аларсыз.
 СО. инв. № 576, 829-6.

2. өтм. Жыргал жай же жалпы эле жыргал.
 Эпосто бейиш түшүнүгүнүн эки мааниси тең учурайт.

БЕКЗААДА —

(Бекзаадалар келсин деп. 10476.) — (ир. бек-бек, заада — туулган) 1. Бектен туулган — бек тукуму, бектин баласы.
 2. Өтмө мааниде — мыктылар, билермандар, мырзалар.

БЕККЕ БОЙ САЛУУ —

(Бекке боюн салыңар. 4570.) — жашырынуу, адам жете албас татаал жерге калкалануу.

БЕЛДЕМЧИ —

(Белдемчинин жакасы
 Беш жеринен үзүлдү. 1449—1450.) — 1. Сапаттуу, көбүнчө баркут, чий баркут, плюш, носту ж. б. сыяктуу калың кездемеден кооздоп жасалуучу аялдардын белден ылдый тартынып кийилүүчү, бир жак капталы ачык сый кийими. Этеги жазы, жогору жагы кууш, кашат коюлуп, жээктери саймаланып, кээде кундуз карматылып тигилет. Чачыланып, кашат менен жээктерине оюу салынып, шуру бастырылып, күмүш тыйын ж. б. кооздуктар тагылып иштелиши мүмкүн, кээде ичтелип да коюлат.
 2. Баатырлардын соот кийиминин түрү — көбүнчө металлдан, кээде калың, катуу булгаарыдан жасалып, белге тартылат. Адатта белдемчи чарайна — деген ат менен да айтыла берет. Бирок чарайна кийим ичинен (ич кийимдин сыртынан) кийилет, белдемчи, жеңил кийимдин сыртынан тартылат. Эпосто сөздүн эки мааниси тең кеңири жолугат.

БЕЛ ТАРТУУ —

(Талыкшып турган келинди
 Тарта көр! — деди, белимди. 1601—1602.) — тол-

готкон аялдын баланы төрөшүнө жардамдашууга байланышкан атайын ыктардын бири, басып тартуу (к. басып тартуу) ыгы менен байланыштуу, ошонун уландысы, жыйынтык аракетин. Адатта басып тартуу билген, тажрыйбалуу аялдар тарабынан кылдаттык менен иштелсе, бел тартууда көбүнчө кара күч көбүрөөк талап кылынгандыктан бул аракет карылуу келиндер тарабынан жүзөгө ашырылат, кээде зарылчылыкка карата төрөп жаткан аялдын өз эри, ал гана эмес башка адам (адатта жигит) жардамга чакырылуу учурлары да кезигет.

БЕНДЕ —

(Бендени сендей кылбасын. 160.) — (ир. бенде) — 1. Кул (кудайдын кулу маанисинде, Демек, эркек, ургаачыга бирдей айтыла берет).

2. Адам, киши.

3. Бечара, алсыз, күчсүз, бирөөгө көз каранды, караар-көрөөрү жок маанилеринде.

БЕРБЕРДИГЕР —

(Бербердигер Алдага. 243.
Бербердигер кудурет. 4303.) — (к. барбардигер.)

БЕРИ — (же пери) —

(Адам эмес, бери эмес. 8420.) — (ир. пери — учуучу) — 1. Түрдүү түс — кейипке өтүү, кубулуу, учуп жүрүү касиеттерине ээ, жашоо тирлиги жактан адамдарга жакын, бирок билим — өнөр, акыл жөндөмдөрү жактан көпчүлүк учурларда алардан алда канча жогору катары эсептелген, болорду, айлана чөйрөдө эмнелер болуп жатканын билүү керемети бар мифологиялык жандыктар. Жашоо тирлиги, коомдук структурасы, кебете түзүлүшү жактан адамга окшош, бирок өзгөчө сулуулугу (айрыкча ургаачылары) менен айырмаланып турат делет. Көбүнчө кыз, аял турпатында сыпатталат, бирок эркектери да бар, өзүнчө эл (перилер эли, перилердин падышасы, перилердин падышасынын кызы ж. б.) — деп да түшүнүлөт. Перилер калыстыктын, адилеттиктин, жогорку билим, чынчыл, убадага бектиктин үлгүлөрү катары негизинен оң бааланат. Бирок мусулман пери, каапыр пери — деген түшүнүктөр да бар. Ал эле эмес дөөпери, жинпери — деп бөлүү, кээде пери менен жин түшүнүктөрүн чагаштыруу, же бир катары кабылдоо да кезигет. Айрыкча жин оорусуна чалдыккан адамды пери тийиптир, же пери ойногон жерге кабылып, ошондон ооруптур ж. б. деген маңыздагы ишеним, түшүнүктөр жолугат.

Бери иран мифологиясындагы духтардын бири. Окумуштуулар терминдин түпкү теги байыркы индоевропа тилдериндеги «пер» (жарыкка алып келүү, төрөө) деген сөз менен байланыштуу деп болжолдошот. Антропоморфдук же зооморфдук кебетесинде жамандык да, жакшылык да кылуучу кереметтүү жандык катары пери жөнүндөгү түшүнүк иран элдеринде өтө байыркы мезгилдерде пайда болуп, кийин бир кыйла өзгөргөн калыбында коңшу элдерге да тараган. Ирандык-

тар менен алакалаш түрк элдеринин адабиятында перинин образы орто кылымдарда эле пайда болгону белгилүү (мис. XI кылымдагы «Кутадгу билигде»). Орто Азиялык түрк элдеринин мифологиясында пери — адам кебетелүү (көбүнесе өтө сулуу аял), кереметтүү персонаж, ал каалаган учурунда зооморфдук түргө да (көгүчкөн, ак куу, жылан ж. б.) келе алат. Элдик оозеки чыгармачылыкта (эпостордо, жөө жомоктордо) перилер ак санатай персонаждар катары оң каармандарга кереметтүү колдоо көрсөтөт, айрым учурларда элдик баатырга турмушка чыгат (өзбектердин «Көруулу» дастанында Юнус — пари, Мискал — пари, Гулнар — пари, кыргыздардын «Төштүгүндө» Айсалкын ж. б.). «Манас» үчилтигинин бир катар башкы каармандары пери тектүү аялдарга үйлөнүшөт же сүйүү байланышы болот (Алмамбет Аруукеге, Семетей Айчүрөккө, Сейтек Берметке үйлөнөт, Семетейдин Көкмончок, Куялыларга убактылуу сүйүү байланышы болот). Бирас, «Манас» үчилтигинде бул аял каармандардын теги пери жана ошол эле типке жакын турган Кайыптын кыздарынын (Кайып, Кайып Эрен) образдарынын контаминацияланышы түрдө чагылдырылган. Эпосто бул каармандар жердик кадимки адамдарга турмушка чыгып, кадимки жердик адамдардай өмүр сүрүшкөндө да перилик — (кайыптык) керемет күчүнөн жана зооморфтук белгилеринен (кубулуу аркылуу) ажырабайт. Мисалы, Айчүрөк перинин (кайыптын) кызы катары өз каалаганындай кубула алат (ак кууга, ак чабакка, ак булага); табиятка түздөн-түз таасир этет (Семетейдин Акшумкарын ала качканда туман түшүрүп, жамгыр жаадырат), кааласа өлгөн адамды тирийте алат (Коңурбайдан жараланып өлүм үстүндө жаткан Семетейдин дартындагы окту аттап түшүрүп айыктырат), же өлүмгө кириптер кылат (Семетей Кыястан өлөрүнүн астында анын каргышына калат), өзүндөй кереметтүү күчтөр менен күрөшүп жеңип чыгат (Кыястын кереметтүү аты Тооторунун тилин байлап, бутун тушап сыйкырлайт. Элдик поэтикалык чыгармаларда перилер сулуулуктун эң жогорку үлгүсү катары аялдардын өзгөчө сулуулугу аларга салыштырылат. Жин — пери, дөө — пери журту делип, адамдарга залал келтирүүчү тири укмуштуу терс күчтөр менен бирге айтылганына караганда кыргыз элинин ишеними жана оозеки чыгармачылыгы боюнча перилер адамдарга белгисиз сырдуу, кереметтүү күчтүн өкүлү катары терс мүнөзгө да ээ болуп келген.)

2. Өтмө мааниде — сулуу. Эпосто эки мааниси тең учурайт.

БЕРИШТЕ —

(Умай эне бериште. 1577.) — (ар. малаика, ир. фе-реште — жиберилген) — Алданын кызматкерлери. Алар эң көп, бирок төртөө (Азирейил, Жебирейил, Мекейил, Исрафил) мукараб (к. мукараб) периштелер аталып Алдага жакын турушат. 1. Алда тарабынан жаратылган үч акылдуу жандыктын бири (башка экөө адам менен жин). Алар Алданын көктөгү элчиси (Алданын жердеги элчиси — кадимки адамдардан чыккан — пайгамбарлар) жана кызматкери, анын буйругун, чечимин жана каалоосун жүзөгө ашырышат. Куран боюнча

периштелер оттон, хадис боюнча нурдан жаралган. Алар асманда жашашып, Алданын тактысын курчай сакташып, аны мактап ырдашат, төмөн «түшүшүп» адамдарды тескери жолдон сакташат, кудайдын сөзүн пайгамбарларга жеткиришет, адамдардын жүрүм-турумдарына көз салышып, алардын жасаган иштерин жазышат. Алар адам өлгөндөн кийин тигил дүйнөдө берген сурактарынын баарына катышышат, бейиш менен тозоктун сакчылары жана коргоочулары. Периште жөнүндөгү Курандагы түшүнүктүн башаттары зороастрийчилердин, иудейлердин, христиандардын асман иерархиясы жөнүндөгү түшүнүгүнө барып такалат.

2. Өтмө мааниде — айыпсыз, күнөөсүз, таптаза. Эпосто терминдин эки мааниси тең жолугат. Бирок 1 — маани өз маңызында так сакталбоо учурлары арбын. Мисалы: исламга чейинки эле түшүнүк — ишенимдерге жата турган Умай эне периште делип түшүнүлүү ж. б.

БЕХУШ —

(Бу дүйнөдө көрүнсө
Баары бехуш болгудай. 8585—8586.) — (ир. бей — жок, же жоктукту билдирген «сыз» уландысы; хуш — акыл-эс, аң-сезим, сезим) — акыл-эсинен тануу, акылдан ажыроо, эстен тануу, эси бош, эс-мас болуу, кээде өзүн өзү жоготуп коюу маанисинде да учурайт.

БЕШИК БООСУ БЕК БОЛСУН, КУНДАГЫН БООСУ КУТ БОЛСУН —

(2044—2045.) — жаңы төрөлгөн баланын амандыгын тилеген жакшылык каалоо. Бала төрөлгөндөн кийин анын атасын, энесин биринчи көргөндө же алардын үйүнө биринчи келгенде айтылат. Ошондой эле үйдүн ээси бала өзү жокто төрөлсө үйүнө келгенде ушул каалоону аялына айтышы мүмкүн (мисалы, жогоруда келтирилген Жакыптын сөзү).

БЕШ ТҮЛҮК МАЛ —

(Беш түлүктөн мал жыйдым. 25.) — кыргыздардын чарбасындагы негизги деп эсептелген малдардын беш түрү — жылкы, кой, уй, төө, эчки. Көпчүлүк учурда сөз «төрт түлүк» түрүндө айтылат да жылкы, кой, уй, төө түшүнүлөт. Эгер беш түлүк делсе жогорку төртөөнө эчки кошулуп айтылат. Эпосто төрт түлүк деп да, беш түлүк катары да кезигет.

БИЙ —

(Акбалта бийди чакыр — деп. 983.) — 1. Уруунун, кандайдыр аймактын, элдин өзүнчө тобунун башкаруучусу.
2. Калыстыгы менен кеңири белгилүү болгон кадырлуу адам. Кээде жалпы эле кадырлуу, сыйлуу адам маанисинде да айтыла берет. Эпосто биринчи мааниси көбүрөөк жолугат.

БИКИР —

(Кыямат — деп, ойлонуп,
Кылар иши бикирде. 8412—8413.) — (ар. фекр — ой) —

ой, кыял, ниет. Адамдардын белгилүү бир көз карашка, санаага, ниетке кабыл болушу. Эпосто берилген контексттеги мааниси — чын дүйнөнү, кыямат кайымды эстен чыгарбай, тобо келтирип, ойго батуу.

БИРДИН ҮЧҮ —

(Беш чүкөнү бир дешип. 5395.) — ордо оюнунун деталдык белгилеринин биринен — оюнга катышкан эки топтун ар бир мүчөсү үчүн оюндун башталышында бештен чүкө кошулат. Ал беш чүкө топтун ар бир мүчөсүнө оюнга үч жолу катышууга — үч оюн алууга (үч атууга — деп аталат) укук берет. Ошол беш чүкө бирдин үчү — бир кишиге үч оюнга укук берүүчү — деп аталат. Оюндун жүрүшүндө уттуруп бараткан топтун ар бир өкүлүнүн үлүшүнө алар утуп алган чүкөлөрдүн саны бешке жетпей калса оюнга катышуулардын саны азаят (к. ордо).

БИР КУДАЙГА ЗАР АЙТЫП, БИЛ БАШТАГАН НАР АЙТЫП —

(19—20.) — тилек менен кудай жолуна садага, кайыр, курмандык айтуу маанисинде.

БИШАРАТ —

(Байгамбар айткан бишарат. 8181.) — (ар.) — белги, сыр.

БОР —

(Күдүрлөгөн бор менен. 6334.) — чөп чыкпаган шорлуу жердеги жумшак ак топурак, жумшак ак топурактуу шордуу жер.

БОРДОКУ —

(Элүү бордоку өгүз бар. 2307.) — 1. Байлап семиртүүгө коюлган мал.
2. Абдан семиз мал.

БӨКӨ —

(Казактын Калдар бөкөсү. 2358.) — түрк-монголдун: балбан, күчтүү, баатыр деген түшүнүктү билдирүүчү сөзү. Байыркы түрк жазмаларында «бөге» формасында учурайт. Көбүнчө Сибирь чөйрөсүндөгү түрк-монгол тилиндеги элдерде: бөкө, бөкөс, мөгө, мөге формаларында «балбан» маанисинде азыр да активдүү колдонулат. Эпосто да көбүнчө «балбан» деген иран сөзүнө синоним катары айтылып, бир катар варианттарда жолугат.

БУРАК —

(Чарчасам минер бурагым. 6723.) — (ар. бораг) — 1. Мифтик канаттуу тулпар.
2. Эпостордо, жомоктордо талыбас күлүк, канаттуу жылкылар.
3. Өлгөн адам тигил дүйнөдө минсин деп камдалган ат. Аны адатта өлгөн адамга жаназа окуган молдого ээр токуму менен беришет. Мусулман дини боюнча айтылган легендаларда бурак ат менен көз ачып

жумганча Мукамбет пайгамбарды Меке шаарынан Иерусалимдеги аль — Масджид аль — Аксыга жеткирет. Орто кылымдарда Мукамбет пайгамбардын ошол ат менен учуп бараткан сүрөттөрү эл арасына кеңири таралган. Эпосто бардык маанилери жолугат.

БУРУТ —

(Бурут кимдин баласы? 3345.) — кыргыз. Бурут орто кылымдын соңку мезгилинде ойроттордун (калмактардын), андан кийин аларды туураган кытайлардын (алардын жазма эстеликтеринде «бу — ли — ти») кыргыздарды аташы. Кыргыздар өздөрүн бул ат менен эч убакта аташкан эмес, бирок аларды кытай-калмактар ушундай аташары аларга толук белгилүү болгон. «Манас» эпосунун бардык варианттарында душман тараптын өкүлдөрү (көбүнчө калмак, кытайлар) кыргыздарды мазактаган түрдө аларга ушул ат менен кайрылышат. Айрым окумуштуулар буруттарды б. з. IV кылымынан баштап, Котон чөйрөсүндө жашаган болу, булу, болюйлар менен окшоштурушат. XIII кылымдан тартып Саян — Алтай аймактарында бурут, буру — аттуу көчмөн эл жашаганы белгилүү. Бирок алардын «Манас» эпосундагы жана калмак, кытайлар атаган буруттар менен канчалык карым-катнашы, тиешеси бар экени илим жүзүндө ачык тактала элек. Ойроттор (калмактар) Жунгарияга ооп келгенден кийин (XIII—XIV к.) Чыгыш Теңир-Тоодо жашаган кыргыздар менен коңшу көчүп жүрүшкөн. XV—XVI кылымдарда негизинен Жети-Суу, Теңир-Тоо жана Чыгыш Түркстанда жашаган моголстандыктар менен калмактардын ортосунда узакка созулган согуштар болуп, ага кыргыздар да катышкан. Бул мезгилде калмактар менен кыргыздардын ортосунда саясий мамилелер туруктуу болгон эмес. Ошондуктан, калмактар кыргыздарды өз тилинде «буруттар» б. а. «күнөөлүүлөр», «чыккынчылар», «башка диндегилер» деген маанидеги жасалма ат бериши ыктымал.

БУСУРУК —

(бузурук, бусырык катары айтыла берет) —

(Бусурук сурай калганы. 8184.) — (ир. бузурк — ыйык, тажик. Бузург — улуу, чоң, маанилүү) — олуя, касиеттүү, ыйык маанилеринде өзгөчө сыйга ээ адамдарга (көбүнчө пайгамбардын тукумдарына, же дин өкүлдөрүнө) карата титулдук маани берип айтылган сөз.

БУТ —

(Алтындан бутту куйгун — деп. 6413.) — (ир. бут — идол) — ар түрдүү металлдардан (алтын, коло, жез, чоюн ж. б.) адам турпатында куюп жасалган жана кооздолгон (мисалы, эпосто башы алтын, тиши бермет, көзү жакут ж. б. түрлөрдө айтыла берет), ар кандай өлчөмдөгү сыйынуучу сүрөт. Адатта эпикалык душмандардын — калмак, кытайлардын сыйынган кудайы делет. Сөздүн теги тибеттиктердин будда деген сөзүн иран тилинде айтуудан чыккан. Кыргыздарга иран тилинен өткөн. Сөз кээде «кут» түрүндө да айтыла берет. Мындай учурда идол — сүрөттүн жанда алып жүрүүгө ылайыкталган («Кутун катып койнуна, Асып алып мойнуна») кичинекей үлгүлөрү түшүнүлөт.

Бут — куттун кыргыздардын кут (к. кут) ишеними менен байланышы да болушу мүмкүн.

БУУЛУМ —

(Доолон, чүчтө, буулум бар. 5669.) — баалуу, калын кездеменин бир түрү, же ошол кездемеден тигилген кийим (Буурулду берчи минейин, Буулумду берчи кийин).

БУБУ —

(Бакшы менен бүбүдөн. 1469.) — эмчи-домчулук кылган аял. Кээде көзү ачыктык жайы, чымыны, жини бар катары да түшүнүлөт. Көп белгилери боюнча бакшыга (к. бакшы) окшош.

ГАЛМИТ —

(Карангы галмит түндөн бил. 8255.) — сөздүн бул түрүндө мааниси белгисиз. Ката жазылган болушу ыктымал. Контекстке караганда араптын гаим — булут, туман баскан карангы түн — деген сөзү дешке болот.

ГЫРШ ИГЛЫ —

(Гырш иглы көрүндү. 8526.) —

ГЫРШ ИГЛЫ — контекстке караганда араптын арш агла — жогорку так, Алданын тагы — деген сөзүнүн бурулуп жазылышы болуу мүмкүн.

ДАГАР —

(Эбактан бери жар болгон Элүү төрт дагар дөөсү бар. 7493—7494.) — контекстке караганда сыйкырдуу, кара күчтүн ээси, же сырдуу, коркунучтуу, чоң деген маанилердин бири. Бирок андай ысымдагы мифтик, башка ишеним — түшүнүктөр белгисиз. Кыясы өзүнө кандайдыр белгилүү болгон этнонимди манасчы туура эмес кабылдап, текстте ошол өз түшүнүгүнө ылайык пайдаланган өңдөнөт. Илимге белгилүү маалыматтарга караганда дагар монгол тилинде сүйлөгөн эл. Аларды кытайлар дахуэр, уйгурлар дагур деп аташат. Загар (дагур) элинин түпкү теги каракытайлардан (кидандардан) XVII кылымдын ортосуна чейин Амур дарыясынын жээгинде жашаган. 1654-жылы кытай өкүмөтү тарабынан ички Монголияга мажбурлап көчүрүлгөн. XVIII кылымдын экинчи жарымында Чыгыш Түркстанды кытайлар басып алгандан кийин дагарлардын бир бөлүгү чек ара аскери катары Шинжаңга жөнөтүлөт. Демек Чыгыш Түркстандагы жергиликтүү элдер (уйгур, казак кыргыз ж. б.) биргелешип манжу-кытай баскынчыларына каршы боштондук үчүн жүргүзүп келген согуштардын учурларында дагарлар душман тараптагы чек ара аскерлери болгондуктан жергиликтүү элдер, ошолордун ичинде кыргыздар үчүн да жоо катары эсептелгени шексиз. Ушул белгилүү фактылардын элеси эпосто апыртылып, көркөмдөтүлгөн түрдө манжу — кытай өкүлү делген Нескаранын жардамчы дөөлөрүнүн атына айланган болушу толук ыктымал.

ДАҢКАН —
(Даңканга чайын кайнатып. 8092.) — чайнек (фарфор чайнегинин чоңу).

ДЕЙИЛДЕ —
(Карк алтындан дейилде сарпай кий. 628.) — 1. Кымбат баалуу кездеменин аты.
2. Ошол кездемеден тигилген сырт кийим.

ДИГЕР —
(Кечки дигер кезинде. 3636.) — (ир. дигар — күн батар алды) — 1. Мусулмандардын күн сайын окулуучу беш убак намазынын үчүнчүсү.
2. Күн батарга жакын деген убакытты белгилөө маанисинде да айтыла берет.

ДИЛДЕ —
(Элүү дилде кызыл бул. 2640.) — (ир. тилло — алтын) —
1. Алтын.
2. Алтын акча, Алтындан жасалган тыйын. Эпосто экинчи мааниси көбүрөөк жолугат.

ДООЛОН —
(Доолон, чүчтө, буулум бар. 5669.) — кымбат баалуу кездеменин аталышы.

ДООТАЙ —
(Доотайына добурап. 5238.) — (кыт. доо — округ, тай — урматтуу, ардактуу — округдун урматтуусу) — округдун башчысы (округдун губернатору). Эпос боюнча кытайлардын бир кыйла чоң мансаптагы башкаруучусу. Эпикалык душмандар, айрыкча кытайларга таандык катары гана колдонулат.

ДОРГО —
(Доргону көрсө токмоктойт. 2887.) — (монг. доруга — айыл башчысы — бир нече түтүндүн, же айылдын башкаруучусу, хандын шаарга койгон башкаруучусу. Орто кылымда дорго термини кеңири мааниге ээ болуп, хандын казынасына алык-салыктардын өз учурунда келип түшүшүн, ар түрдүү иштердин аткарылышын текшерип турган башчыны туюнткан. Эпос боюнча дорго башкаруучулук майда чиндердин бири, көбүнчө буйрукту аткаруучу, кабар жеткирүүчү жасоол, кээде бийлик адамынын кол алдындагы жигити маанилеринде көбүрөөк жолугат.

ДӨӨЛӨТ КУШУ —
(Дөөлөт кушу башында. 7292.) — бакты-таалай алып келе турган касиетке ээ деп эсептелген мифологиялык куш. Дөөлөт араптарча байлык. Дөөлөттүү адам — байлыгы мол адам

маанисин туюнтат. Дөөлөт кушу башында — байлыгы мол, кадыр-барктуу, сыйга ээ адам дегенди туюнтат.

ДУРРИ —

(Дурри көөхар сөзүндө. 8318.) — (ар. дурри) — эн баалуу, эң кымбат маанисинде. Өзгөчө баалуу, кымбат асыл таштар «дурри» аркылуу айтылат. Дурри көөхар асыл көөхар, эн баалуу көөхар маанилеринде.

ДУУ-ДУ —

(«Дуу-дуга арзын беришип. 5239.) — (кыт. дуду. Ду — чоң аймак, же шаар; ду — башкаруучу) — чоң аймактын башкаруучусу. Дуду — аскердик жогорку наам да. Муну эске алганда сөздүн мааниси чоң аймактын генерал-губернатору, же өзүнчө мамлекеттик укукка ээ болгон чоң шаардын (адатта мындай шаарга шаардын өзүнөн башка да айланасындагы бир кыйла аймак, ал жердеги жашаган элдер караган) башкаруучусу. Андай адам эпосто кан деп да атала берет (Мисалы, он бир дуу — ду жана алар башкарган шаарлар менен аймактар). Дуу — ду өзү башкарган аймактын аскер башчысынын милдетин да аткарат. Эпостун түшүнүгүндө дуу — ду калдайдан (к. калдай) жогорураак турган наам. Бирок так чектелүү жок, анын үстүнө калдай кээде кызматтык мансап эле эмес, кытайлардын мурастык наамдарынын бири катары да түшүнүлө берет («Кара чоктуу калмактын Калдайынын уулу элем...»).

ЖААН —

(Же акылы жаандан ашканбы? 8294.) — (ир.) — аалам, дүйнө жүзү.

ЖАБЫР БАЯН —

(Же жабыр баян шер беле? 1462.) — (ир. бабр — жолборс, жаен — каардуу, сүрдүү) — эпос түшүнүгү боюнча жалпы эле азуулуулардын — жырткыч айбандардын эң күчтүүсү, коркунучтуусу катары түшүнүлгөн мифтик жандык. Кээде сырдуулук, касиеттүүлүк маңызга ээ катары да айтылат. Буга караганда азуулуулардын пири — колдоочусу — түпкү атасы деп кабылдоого да болот.

ЖАГА —

(Жагалалап буркурап. 4383.) — (монг. калм. — чага — жүр!; чагала — жүргүлө!) — калмактардын согуштук урааны.

ЖАГАЛ ТОН —

(Кара жагал тондорун. 4791.) — калмактардын сырт кийими. Өнүнө карата кара жагал тон, кызыл жагал тон — делип айтыла берет.

ЖАГАЛДУУ КАРА ТОН —
(Жагалдуу кара тону бар. 6899.) — калмактардын улуттук кийими маанисинде (к. жагал тон).

ЖАЗАЙЫЛ —
(Жазайылды жаткырды, Төө мылтыктын бир жүзүн Күркүрөгө аттырды. 7127—7129.) — (ар. ал — же-заир арал) — Алжир мамлекетинин арапча аталышы. Орто Азия элдеринде жазайыл Алжирде жасалган мылтык маанисинде түшүнүлөт: өзбектерде жазаил милтик; казактарда жезаир мылтык; кыргыздарда жазайыл мылтык. Тажиктерде жазоил — атка, жетөөгө жүктөп жүрө турган анча чоң эмес замбирек — деп түшүнүлөт. Эпосто жазайыл чоң мылтык, көбүнчө топ — замбирек («Жазайыл мылтык — топ атып») маанисинде түшүнүлөт. Кээде «төө мылтык» (к. төө мылтык) экөө маанилеш сөздөр катары кабыл алынган учурлар да аз эмес.

ЖАЗУУ —
(Жазууда кудай буюрса. 1819.) — алдын ала белгиленген тагдыр маанисинде. Ислам ишеними боюнча адамдын туулгандан өлгөнгө чейинки тагдыры Алда таала тарабынан алдын ала эле Лоух Махфуз аттуу китепте жазылып коюлат ушундан улам элде (эпосто да) «Алданын жазганын көрөрбүз, бешенеге (же маңдайга) эмнени жазса аны көрбөскө чара жок» — деген түшүнүк кенири жолугат.

ЖАКУТ —
(Көөхар, жакут мерубет. 8578.) — кымбат баалуу асыл таштардын бир түрү.

ЖАЛГАН ЖАЙ — (же жалган дүйнө) —
(Брыскын жалган жайда — деп. 1588.) — бул дүйнө, жашаган жай. Түбөлүк жашай турган чыныгы дүйнөгө, тигил жайга карама-каршы мааниде айтылат.

ЖАЛГЫЗ КУУ БАШ —
(Жалгыз куу гана башым бар. 3.) — жалгыздык, эл-жери жоктук. Куу баш — баласы жоктук. Бул жерде баласы да, эл-жери, тууган-уругу да жок маанисинде.

ЖАМБЫ —
(Кара кулак чоң жамбы. 1337.) — (кыт. юаньбао, юань — уюткан, бао — асыл, кымбат баалуу) — койдун, жылкынын ж. б. туягынын формасында уютулган, ар түрдүү өлчөмдөгү жана салмактагы күмүштүн куймалары. Феодалдык кытайда ири өлчөмдөгү акча бирдиги болуп колдонулган. Эпосто алтын жамбы да эскерилет. Кыргыздар арасында, эпосто да акчанын түрү катары эсептелет, тай туяк жамбы, кара кулак чоң жамбы ж. б. түрлөрү айтылат.

(Жанказаны жез болуп. 9323.) — жүрүш учурунда пайдаланылуучу атчан алып жүрүүгө ылайыкталган кичине казан.

ЖАКУТ —

(Жакут ичик жамынып. 2048.) — териси баалуу, сууда жашоочу, анча чоң эмес жаныбар — елот.

ЖАНЧ —

(Бирөөн жанчты экинчи. 5158.) — 1. Майдалап талкалоо. 2. Сай, саюу (найза менен). Эпосто негизинен экинчи мааниси кеңири колдонулат.

ЖАҢ-ЖУҢ —

(Жаң-жуңуна жарылдап. 5236.) — (кыт. Цзянцзюнь. Цзин — команда берүү, генерал; Цзюнь — армия, аскер). Уйгурча айтылышы жаңжун, генерал губернатор дегенди түшүндүрөт. Цин империясы Жунгария менен Чыгыш Түркстанды басып алгандан (1758-ж.) кийин ал өлкөлөрдү бириктирип, Кулжа шаарын борбор кылып, башкаруу үчүн өзүнчө генерал-губернатор дайындаган. Ошол башкаруучунун аталышы. Бул жөнүндө Ч. Валиханов Цзянь-Цзюнь (жаңжун) деген вице-король, же крайдын генерал-губернатору жана ошол жерде кызмат кылган бардык аскердин башчысы (Ч. Валиханов. Соб. соч. II т. 61-6.) — деп көрсөтөт.

Эпосто жаң-жун кытайлардын жогорку мансаптуу башкаруучуларынын бири катары туюнтулат.

ЖАПАР —

(Жар берүүчү жапар теңир. — дейт. 454.) — (ар. жаббар — өтө күчтүү, кудуреттүү, кубаттуу) — Алданын сыпаттама ысымдарынын бири. Баары колунан келген, баарынан күчтүү Алда маанисин туюнтат.

ЖАР БОЛУУ —

(Алда таала жар болуп, же Азезил ага жар болуп. 6908.) — жардам берүү, колдоо маанисинде.

ЖАРАТКАН —

(Жараткан болсун жар — деди. 6754.) — Алданын кыргыз тилинде аталышы. Жараткан, жасаган формаларында айтыла берет. Жарат — кандайдыр бир нерсени пайда кылуу, түзүү, жасаш, же иштеп чыгуу, дүйнөгө келтирүү. Ага «кан» мүчөсү улануу менен ал атоочтук формага өткөн жана затташкан мааниде кудайды туюнтуп калган.

ЖЕБЕ —

(Алеңгир жаа, сыр жебе. 7460.) — жаанын огу. Кооз-

долгон, сырдалган, жылмаланган — деген маанилерди туюнткан сыр жебе түрүндө да айтыла берет.

ЖЕБИРЕЙИЛ —

(Биринин аты — Жебирейил. 8426.) — (ар. жаб-раил) — Алданын мукарап периштелеринин бири. Алданын сөзүн пайгамбарларга жеткирип, чабармандык кылат. Бирок эл арасында, кээде эпосто да бул периштени Азирейил менен чаташтыруу учурлары кезигет («Жебирейил жан алгыч»).

ЖЕНТЕК —

(Чакырып журтка бериптир

Сегиз бээ союп жентекти. 1679—1680.) — жаңы төрөлгөн баланын кубанычына арналып берилүүчү сый тамак. Көпчүлүк учурда жентек айыл-ападагы аялдарга берилет. Ошондой эле атайын кабар берилип, мал союлуп өткөрүлүшү да мүмкүн. Тойдон айырмасы салттык оюндар болбойт, негизинен тамак берилүү менен чектелет. Берилүүчү тамактардын ичинде сары май болуу шарт (карынга салынган май бузулат).

ЖЕРИК —

(Жинди болуп байбиче

Жеригинен жүдөдү. 1324—1325.) — боюнда бар аялдын өзүнчө оорусу — кандайдыр белгилүү бир тамакты өтө күзөө. Оору талгак деп да айтылат. Бойкат аял кайсыл тамакты күзөгөндүгүнө карата төрөлүүчү баланын келечекки тагдырын, ага таандык негизги сапаттарды алдын ала жоруу — болжол айтуу көп кезигет, эки көрүнүштүн байланышы бар, бири-бирине тиешеси бар делип түшүнүлөт. Мисалы, Манастын болочокто баатыр болору энеси Чыйырды бойкат кезинде Жолборстун жүрөгүн күзөгөнүнөн эле көрүнүп турат.

ЖЕТИГЕН КЫЯМ —

(Жетиген кыям жол менен. 6336.) — жетиген тарап — түндүк тарап, кыям — түштүк, түндүктөн түштүккө карай маанисинде. Кыям — кыйгач маанисинде да айтылат.

ЖЕТИ СУЛТАН —

(Жети султан бирисиз. 8507.) — кыясы сөз Ахмат Ясаби, Баизит Бастам ж. б. сыяктуу султан аталган олуялар жөнүндө. «Жети султан» — деген сөз уламыштарда, адабияттарда кенири учурайт жана бул термин менен ар кайсы жерлерде мазарлары бар олуялар (султан атагын алган олуялар түшүнүлөт).

ЖИН —

(Жин болбосо нетти — деп. 4292.) — (ар. жин — көрүнбөөчү) — көрүнбөй жүрүү, кубулуу сапаттарына ээ тескери күч. Кудай жараткан акыл-эстүү үч жандыктын бири (адам, периште, жин). Эпос-

то жин, азезил, шайтан түшүнүктөрү бир мааниге ээ. Алардын кайсынысы болбосун адамдарды азгырып, алдап, туура жолдон чыгаруу аракетин көрүшөт. Айрыкча алар эпикалык душман өкүлдөрүн кудаймын, колдоймун — деп алдап, азгырганына көп орун беришет.

ЖОРО —

(Кара жором жорунар. 1146.) — 1. Жолдош, курбу.

2. Кызматкер (ээрчип жүргөн, жанында кошо жүргөн маанилеринде).
3. Туугандык байланышы жок, бирок өзгөчө ынтымактуу жүргөн адамдардын тобу («Кою бирге короолош, ашы бирге жоролош»).
4. Бир курлуу адамдардын биригип алып уюшуп ичкен тамагы. Булардан башка да жакшы санаалаш, жакын адамы маанисинде да айтылат.

ЖӨНҚҮҮ —

(Үйүрүн жазбай жөңкүгөн. 8059.) — тобу менен каптоо, тобу менен бир тарапка бет алып жүрүү маанилеринде. Адатта топтошуп жүрө турган айбандарга, айрыкча кийик, бугу, кулан ж. б. сыяктуу жапайы айбандарга карата айтылат.

ЖУБАР —

(Жубар бермет кошо экен. 6113.) — 1. Ак, аппак. 2. Таза таптаза.

ЖУДА —

(Сорпосун ичем жуда — деп. 1404.) — 1. Эң абыдан, такыр, бүт, бүтүндөй.

ЖУДУРУК —

(Жудурук коюп калганы. 3390) — муштум. Кээде камчы маанисинде да кезигет.

ЖУСУП —

(Азирети Жусуп жорусун Айткан ушул түшүндү. 1250—1251) — (библияда Иосиф) — мусулмандар пайгамбар — деп эсептеген адамдардын бири. Чыгыш элдеринин фольклордук жана классикалык чыгармаларында ак жерден жапа чеккен адамдын жана эркектик сулуулуктун үлгүсү катары сыпатталат. Түш жоруунун пири эсептелет. Эпосто ушул акыркы жагдай эскерилет.

ЖЫГА —

(Жез жыгадай эр Көкчө. 10836.) — 1. Кандык мансапты көрсөтүүчү баш кийим. 2. Кандык белги катары эсептелген куш канаты. 3. Кандын белгиси салынган мөөр.

ЖЫГАРЫ —

(Жыгары чыкса бейиштен. 8595.) — сөздүн бул түрдө-

гү үлгүсү маани бербейт, биз таппадык. Ыр саптарындагы контекст боюнча да ишенерлик жоромол айтуу кыйын. Сөздү кыргыздын эле өз сөзү деп жоромолдосок аны катчы бурмалап жазып койгон деп түшүнүп, «жогору» катары окууга болор эле. Бирок андай маани ыр сабынан жалпы чыккан маңызга туура келбейт. Анткени, сап «жогору чыкса бейиштен» — түрүндө окулмак. Андай бейиштен да жогору турган жай бар — делген түшүнүк жок. Балким, манасчы тарабынан сөздү тандап пайдалануу жактан мүчүлүштүк, жана ошону менен бирге эле стилдик жактан да так эместик кетирилген болушу да мүмкүн. Мында ыр сабы «Жогору чыкса бейиштин» түрүндө болмок. Мында бейиштин жогору жагы, бейиштин да жакшы жагы — делген маани чыкмак. Элде андай маани бар: үзгөчө ажайып кооз, жанга жайлуу жай жөнүндө ал жер тим эле бейиштин төрү эмеспи — деп айтыла берет. Ырас, манасчы ыр сабын «Төрүнө чыкса бейиштин» түрүндө түзсө болмок. Бул жерде «жогору» — деген сөз анча туура тандалбаган сөз болуп, ырдын маңызына күдүк кетип жатат. Ошондой эле ыр сабындагы аяккы сөз «бейиштин» делбей, «бейиштен» делиш да стилдик мүчүлүштүк — дешке мүмкүн. Балким, анын формалык өзгөрүшү кийинки саптагы «кейиштен» — делген сөзгө так уйкаштыруу үчүн иштелген аракеттер.

Жалпы эле бул жердеги «жыгары» түрүндө жазылган сөзгө, ошондой эле бүт ыр сабынын маңызына башка чечмелөө болушу мүмкүн экендикти эстен чыгарууга болбойт.

ЖЫПАР —

(Жыпар менен жуулган. 457.) — адамга жагымдуу жыт (гүлдүн, атырдын ж. б.).

ЗАҢГАР —

(Каапыр болду көп заңгар. 8354.) — 1. Килейген, олчойгон, эбегейсиз зор, түрү суук, абдан чоң. 2. Абийирсиз, акмак, жексур ж. б. маанилериндеги кемсинтип, жийиркенүү менен тилдөөнү туюнтат. Кээде өңү суук, өтө чоң кара адам маанисинде да кезигет.

ЗАР —

(Эндей алтын зарым бар. 2244.) — (ир. зар — алтын) — 1. Алтын. 2. Өтмө мааниде казына, кымбат мүлк.

ЗЕБЕР ЗАР —

(Зебер зардан кол кылып. 6428.) — (ар. забар зер) — 1. Тоо хрусталы. 2. Асыл таштын бир түрү.

ЗИКИР —

(Өмүр бою зикирде. 8415.) — (ар. зекр — эске түшүрүү) — көп түрү — изкар — «эске салуу», «эстөө») — тобо кылуунун, кудайга жалынып, анын атын даңазалоонун өзүнчө ыгы. Адатта зикир чалуу — деп аталат. Бул расмини өткөрүүнүн өз алдынча ритуалдары

бар. Бардык эле адам зикир чала бербейт, негизинен думаналар, дербиштер аткарышат. Мазмуну өтө берилгендик менен Алданын аттарын тынымсыз кайталап айтуу. Катышуучулар ушул ык менен өзүн жоготуп койгонго, эси ооганга чейин барышат. Зикир чалуу учурунда өзүн тутуунун, сөздөрдү айтуунун атайын формалары бар (дене кыймылдары, үн ж. б.). Кээде зикир өтмө мааниде жалпы эле кудайга тобо кылуу, такыба жүрүү маанилеринде да жолугат. Эпосто ушул кийинки маани учурайт.

ЗООЛУ —

(Шоктугум болсо балдарым
Зоолунду мага камдагын. 9148—9149.) — (ир.) — 1. Колу-бутка, моюнга салынуучу чынжырлуу кишен. 2. Өтмө мааниде бирөөгө көз каранды, багыныштуу, же таасиринен чыга албаган адамга карата да айтылат. (Анын мойнуна зоолу салып алган, же анын мойнунда зоолусу бар — балалуу аялдын эрине, же ал жок учурда анын туугандарына көз карандылык абалы).

ЗУБУН —

(Алты зубун калмагы. 3740.) — (монг.) — 1. Уруу. 2. Топ, бөлүк.

ЗУМУРУТ —

(Жүгүн чечип караса
Зумурт, көөхар таш экен. 6111—6112.) — (ир.) —
Изумурт — ачык жашыл түстөгү асыл таш.

ИЛАЯ — ШҮГҮР —

(Илая шүгүр кудайга. 6798.) —
ИЛАЯ ШҮГҮР — кудайга шүгүр маанисинде. Илах — кудай аттарынын жазылышынын бири, Алда (Аллах) маанисин туюнтат.

ИНЖИ —

(Инжиден сайып тиш кылып. 6429.) — (кыт.) — бермет.

ИСЛАМ —

(Ак ислам динине. 3178.) — (ар. эслам — «кудайга берилүү», «моюн сунуу») — ислам дини — мусулмандар тутунган дин (кара мусулман). Ал буддизм, христиан диндери сыяктуу эле дүйнөгө кеңири тараган. Ислам көп кудайлуулуктан (политеизм) бир кудайга (монотеизмге) өтүүдөгү татаал күрөштөрдөн, үгүттөрдөн калыптанган. Анын негиздөөчүсү Мукамбет (Мухаммед) пайгамбар болуп садалат.

IX—X кылымдарда эле ислам дини философиялык теологияга (каламга) жана диний укукка (шарыятка) негизделген кеңири диний системага айланган жана бул улам өркүндөтүлүп, тереңдетилип жүрүп олтурган. Ислам дининин башкы жоболору Куранда (к. Куран) жана

шарыятта (к. шарыят) көрсөтүлгөн. Куранда ислам дини бирден бир чыныгы, туура дин деп табылат жана башка диндер мындай касиетке ээ эмес экендиги айтылат. Ислам дининде Куран Шарыят окуулары менен катар Мухамбеттин осуят сөздөрү жана анын кылган иштери жөнүндөгү уламыштардан турган сүннөт (сунна), акыл сөздөрү (хадис) маалыматтык чоң мааниге ээ.

Исламдын ички түзүлүшү ыймандын (к. ыйман) чындыгына ынануу, ишенүү жана динден (диний адеп, үрп-адат, жөрөлгөлөрдүн жыйындысынан) турат. Эгерде ыймандын негизинде Алладан башка Кудайдын жоктугуна, Мухамбеттин пайгамбарлыгына, Курандын ыйыктыгына, кыяматтын болорлугуна ынануу жатса, динде шахадатты (к. шахадат) толук түшүнүп, жарыя айтуу, мусулманчылыктын парздарын аткаруу, ж. б. диний милдеттер белгиленген. Ислам илиминин пайда болушу 622-жылы Алданын элчиси Мухамбет туулган жери Мекеден Ясрибге (кийинчерээк Мединага келген) «жер которгон» — Хижрадан башталат, ошол кезде ал куугунтукка алынган диний реформатор — козголоңчулардан бириккен диний коомдун жетекчиси жана анчалык чоң эмес өлкөнүн лидери болот. Мына ушуга улай, мусулмандар жамааты (умма) уюшулуп, ал диний гана эмес, саясий уюмга айланат. Ислам дининин таасири улам күч алат. Бул динди туу кылган арабдар башка элдерге «ыйык согуш» («жихад») ачып, айрым учурларда өздөрүнүн үгүтчүлөрүн (кожо, молдо, эшен, калпа, дубана, дербиш ж. б.) жиберип, көп жерлерди өзүнө каратып, ислам динине киргизип, мусулман империясын (халифатын) түзгөн.

Ислам дини кыргыздарга да тараган. Анын качан, кандайча тарагандыгы, калктын динчилдик деңгээлдери ж. б. тууралуу окумуштуулардын көз караштары бирдей эмес. Маселен, айрым илимпоздор (Б. Жамгырчинов, И. С. Абрамзон ж. б.) ислам кыргыздардын арасына болжол менен XVII кылымдын ортосунда тарай баштаганын, мында Кокон хандыгынын кыргыздарды өзүнө каратуу аракеттери чоң роль ойногондугун динди эл арасына негизинен кокондук мусулман миссионерлери (шайык, эшен, кожо, дубана, дербиш ж. б.) жүргүзгөндүгүн белгилесе, кээ бир окумуштуулар (Б. У. Урстанбеков, Т. К. Чороев) ислам дини Кыргызстандын территориясында Монгол жапырыгына чейин эле жаралып, ал эки этапта жүрүп: 1) 706—960-жылдар — Кыргыз калкынын отурукташкан чөйрөсүнө кире баштаганы; 2) 960—1219-жылдар — Кыргызстандын феодалдык төбөлдөрү исламды расми идеология катарында кабыл алгандыгын көрсөтүшөт. (Т. К. Чороев, Б. У. Урстанбеков. Основные этапы распространения ислама в Киргизстане в VII—XIV веков. Жыйнак: «Вопросы истории материальной и духовной культуры Кыргызстана. Фрунзе, 1987, 29-бет).

Ислам дини жалаң эле диний көз караштардын эмес, илимдүү, маалыматтуу болуунун, маданиятты калыптандыруунун да булагы болгон. Өз кезиндеги маалыматтуу адамдар медреседен тартып молдолорго чейин жолдоп ислам окуусунан таалим алышкан. Мунун негиздери Сагымбай Орозбаковдун чыгармачылыгында да таасын байкалат. Маселен, «Манас» эпосу боюнча алсак, «Сагымбай мусулман динине ишенген жана анын өзү билген эрежелерин так аткарган адам болгон

экен. Бул абал анын жомокко дин ишенимин башкаларга караганда көбүрөөк киргизүүгө аракеттенишине алып келген.» (С. Мусаев. Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө. Китепте: Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I китеп. «Кыргызстан», 1978, 291-бет). Чындыгында эле эпосто исламды шөкөттөөлөр арбын.

Бирок бул көрүнүш жалгыз гана Сагымбайга таандык белги деш туура болбойт. Ислам түшүнүктөрү эпостун илимге белгилүү варианттарынын баарында орун алган. Буга XIX кылымдын орто чендеринде кагаз бетине В. В. Радлов түшүргөн тексттердеги Манас бешикте жатканда эле «Каапырдын элин чачамын, мусулман жолун ачамын! — деген сөздөрдү сүйлөөсү, башка манасчылардагы көптөгөн фактылар күбө. Ошону менен бирге эле Совет доорунда кагаз бетине түшүрүлгөн тексттердин арасынан ислам кеңири мүнөздө Сагымбайдын вариантында берилгени да ырас. Так ушул белги айрым адамдарга манасчыга, ал айткан вариантка реакциячыл, панисламисттик — деген күнөөлөр коюуга жана натыйжада бул үлгүнү бастырып чыгаруу, изилдөө иштеринде узак убакыттар бою зыянын тийгизүүгө мүмкүнчүлүк берген.

ИЧИК —

(Бирден ичик, бир кымкап. 1082.) — жылуу сырт кийимдин түрү. Атайын иштетүүдөн (ашатылуу, өңдөлүү, ийленүү ж. б.) өткөн малдын (көбүнчө кара козунун) же баалуу жаныбарлардын (көбүнчө илбирс, карышкыр, кашкулак ж. б.) терилеринен сыртын калың бышык материя менен тыштап, ошол эле териден чоң жака салып тигилет. Ички аял же эркек киерине байланыштуу тышталган материяда, кээде ичтелүүчү териде да айырма болуусу мүмкүн. Мисалы, түлкү ичик көбүнчө аялдар кийүүгө ылайык, ошондой эле аялдар кийүүчү ичиктин сырты баркут, тукабы ж. б. аялдар кийимине ылайык кездемелерден болушат. Ичиктер ичтелген теринин түрүнө жараша көрпө ичик, түлкү ичик, карышкыр ичик, илбирс ичик ж. б. аталат.

КААПЫР —

(Колунду сунба каапыр деп. 4636.) — (ар. кафыр) — 1. Динсиз, мусулман эмес. Эпосто эпикалык душман өкүлдөрү бүт каапыр аталат. 2. Өтмө мааниде — митаам, арамзаа, абийирсиз, нысапсыз ж. б. жалпы терс кыял-жорукка, тегире иш иштеген адамга карата айтыла бериши мүмкүн. Эпосто эки маани тең кеңири жолугат.

КАГЫН —

(Кагын алып жатпайбы. 10186.) — оорунун аты. Өпкөгө суук тийгенден пайда болгон оорунун бир түрү.

КАДЫР —

(Кадыр Алда буюрса. 434.) — (ар. ал — кадэр — кудуреттүү, өтө күчтүү, баары колунан келген) — Алданын эпитет ысымдарынын бири. Адатта «Алда» менен кошо айтылып, анын мыкты сапаттарынын бирин — кудуреттүү, күчтүүлүгүн туютат. Эпосто сөздүн

маанисинин чечмелөөсүнө көңүл бурулбайт, күчтүү кудай, кудуреттүү кудай — деген туюнтмада пайдаланыла берет.

КАЗАП —

(Азыр көрдү керемет
Алда казап кылганды. 8548.—8549.) — (ар.) — 1. Зордук, залымдик, таш боор. 2. Каар, ырайымсыз, мээримсиз. 3. Жаза-лоо, кыйноо, азапка салуу.

КАЗАТ —

(Нээти казат караткан. 995.) — (ар. газва — кол салуу, чабуул, сөздүн көптүк түрү — газават) — 1. Ислам дини үчүн жүргүзүлгөн согуш, күрөш. Мукамбет мустапа пайгамбар Мединада турганда өзүнүн душмандарына (каапырларга) биринчи жолу куралдуу кол салганы (чабуул койгону) газават аталган. Кийин мусулмандардын башка диндегилер менен согуштары жалпысынан газават аталган. 2. Жортуул, согуш. Эпосто негизинен сөздүн экинчи мааниси көп жолугат.

КАЗЫНА —

(Кан казына мал — деди. 5668.) — (ар.) — алтын-күмүш, баалуу мүлк сакталуучу жай. Эпос боюнча казына, адатта, канда болот. Бирок айрым өтө бай адамдардын да (мисалы Жакып) казынасы болушу мүмкүн. Кээде казына — деген сөз мүлк сакталуучу жайды эмес, жалпы эле мүлктүн өзүн туюнткан мааниде да колдонула берет.

КАЙБЕРЕН — (кээде кайып эрен) —

(Кайберен кырк чилтен. 4154.) — (ар гайб — «көзгө көрүнбөөчү, көзгө илешпөө, жашыруун болуу, кыр. эрен — баатыр, эр, же жандуу, жаныбар). 1. Кепшөөчү жапайы жаныбарлардын (кийик, аркар, бугу ж. б.) жалпы аты. 2. Кыргыз мифологиясында ошол жаныбарлардын ээси, колдоочусу. 3. Көзгө көрүнбөй кубулуп жүрүп адамдарды колдоочу кереметтүү күчтөр. Эпосто кайыптардын (кайберендердин) образы татаал жана көп кырдуу. Көпчүлүк учурда кереметтүү кыздардын Арууке, Айчүрөк, Көкмончок, Куялылардын ата-энеси, эл-журту — кайып. Мис., Аруукенин атасы кайыптардын каны. Ал Байын деп аталат, аты якуттардын аңчылык кудайы менен уйкаш жана аткарган милдеттери окшош. Байын кулжа, кийик, бугу ж. б. кайыптарды башкарат. Кызы Арууке Алмамбетке турмушка чыкканда 12 айры бугу минип, заматта эл-журту менен жетип келет, той бүткөндө көздөн кайым болот. Манасчы кайып журтун «адамдардан анча өөдө, жин уруктан канча өөдө, Акка (Алдага, кудайга — Р. С.) жакын» кереметтүү күч катары мүнөздөйт (С. О. инв. 581, 202-б.) Байындын кызы Арууке менен «Кожожаш» эпосундагы Кайберендин ээси жана энеси Суречкинин кызы Ашайрандын окшош жактары бар. Бул типтеги кайыптардын образы алгач энелик доордогу аңчылыкка байланыштуу пайда болгон. Эпосто Айчүрөк да кайыптын кызы делет.

Ырас, манасчылар «периден эмес, кайыптан» деп Аруукенин тегин даана белгилешсе (С. О. инв. 581, 202-б.) «Акундун кызы Чүрөктүн, перинин кызы деген да, кайыптын кызы деген да, эки таалай кеби бар» дешип теги тайталаш экенин көрсөтүшөт. Кайыптын кыздары Арууке да, Айчүрөк да кереметтүү күчтөргө ээ. Арууке өзү каалагандай өңүн кубулта алат, ал бирде адамдар, бирде кайыптар менен жашай берет. Айчүрөк кереметтүү аял катары өз каалаганындай кубула алат (ак кууга, ак чабакка, ак булага). Мунун баары энелик доор күч алып турган мезгилде жаралган — улуу кудай аял-табияттын улуу энесине таандык касиеттер. Бирок, аккуу кыз — Айчүрөктүн мифологиялык образы түпкүлүгүндө тотемизм мезгилиндеги көз карашка барып такалат, б. а. Суречкинин тибиндеги мифологиялык образдын стадиялык өнүгүшүнүн жогорку чекке жеткен көрүнүшү. Түпкүлүгүндө тотемдик жаныбарларга барып такалуучу кайыптардын образы эволюциялык өнүгүшүндө өзүнчө типологиялык образдар менен биригишип, жаңыча түскө ээ боло башташкан. Мис., Манас жоого киргенде сүр-айбат болуп кошо кирген укмуштуу жаныбарлар жөнүндө манасчы «каршы алдынан көрүндү, кара чаар жолборсу — кайып эрен кырк чилтен канкор эрдин жолдошу, кырк чилтендин бирөөбү, ажыдаар болуп сойлошуп» (СО, 2. 186) — деп сүрөттөйт. Баштагы тотемдик колдоочунун, түпкү бабанын ордун ээлей баштаган кайып эрен кырк чилтен, алардын башчысы Кызыл Илияс элдик баатырларга кысталыш жерде жардам көрсөтөт, кайыбынан кезигип, курал-жарак, ат-тон менен жабдыт. Акскал думана кебетесинде келип жаңыдан туулган баатырга ат коет, анын келечегин алдын ала айтат. Кайыптар байыркы формасында — зооморфтук жаныбар түрүндө да каарманга жардамга келет. Сагымбайдын вариантында Көзкамандар тарабынан ууланып, өлүм алдында жаткан Манас өзүн издеп келген Сыргак, Серекке «Мени дагы чоролор, бейсаадат бенде дебенер, жолборстон болоор жолдошум, коркпостон болоор колдошум. Жолборстон жолдош келүүчү, жот дары алып берүүчү, бөрүдөн бөлө келүүчү, бөлөкчө дары берүүчү, илбирстен ини келүүчү, искеме дары берүүчү, аюудан ага келүүчү, ак дары казып берүүчү, өлөт деп жүрсүң оюнар, өкүнүчтү коюнар» — дейт. (СО, «Манас» ТАИ ҚИБ. инв. 1794, 437). Эпостун аркы бөлүгүндө Манас айткан жаныбарлар келип, ал айыгат. М. Мусулманкул уулунун вариантында ууланган Манасты кайыптар (бугулар) Жылаңач Бугу тоосуна алып барып дарылашып, айыктырып элге кошот. Энеси Букарга ала качып баратканда, жолдо азык түгөнүп ачка калган балтыр бешик Семетейди кайып Акмарал эмчегин эмизет. Кайыптар жеке адамдардын гана эмес, баатырдын курал-жарагынын, тулпар атынын да колдоочусу, же жаратуучусу. Баатырлардын аттары көбүнчө «кайыптан бүткөн жаныбар» — деп сүрөттөлөт. Тайбуурулдун «Энеси чөлдүн кайыбы» болот. Багыш Сазан уулунун вариантында Аккула да кайыптан туулат. «Асмандан түшкөн алты курч, кайыптан кылып табылган, калкта болбойт мындай иш» — (СК, «Манас», ТАИ, ҚИБ. инв. 502. 73) — деп сүрөттөлгөндөй Манастын бир катар куралы кайыбынан табылат. «Кайыптан акыл табылып» — деген сүрөттөөлөргө караганда кайыптар кысталышта көзгө көрүнбөй келип адамга акыл-ке-

неш берүүчү болуп да саналат. Эпосто жердик адамдар, жан-жаныбар да кайыпка айланат. Элдик улама боюнча эпостун каармандары Бакай, Каныкей, Семетей, Күлчоро, Айчүрөк, ошондой эле Тайбуурул, Акшумкар, Кумайыктар өмүрүнүн акырында кайып болуп кетишет. Алар азыр да дүйнө кезип кыдырып, кайыбынан жолуккан адамдарга жардам көрсөтүшөт имиш. Эпос боюнча кайберен негизинен сырдуу колдоочу. Ошон үчүн кырк чилтендин өзү да кайберен делет.

КАИРАН —

(Аккула жандан кайранбы, 9622) — кымбаттуу, ардактуу, артык, баалуу. (Аккула жандан кайранбы — Аккула жандан артыкпы, же баалуубу). Турмушта өлгөн адамга карата аны жоктоодо (өкүргөндө — эсил кайран), же эскергенде (кайран киши) да колдонулат.

КАЙЫП —

(Кайыптан дүйнө тап — деди. 1339) — (ар. ал — гайба — «жок болуу», «жашыруун болуу», «көзгө көрүнбөө», «Көзгө көрүнбөй жашоо»). 1. Алданын өзүнө гана белгилүү (эч бир жандын акылы жеткис) жашыруун сыры, билими. 2. Шийиттердин догмасында имамдын жашыруун абалы. Шийиттердин түшүнүгүндө Азирети Аалынын 12-муундагы тукуму өлгөн эмес, ал кайып болуп кеткен, ал Магди (имам Мадди) катары жер жүзүнө кайтып келип адилеттикти орнотот. 3. Кыргыз элинин ишениминде көзгө көрүнбөй кубулуп жүрүп колдоочу кереметтүү күчтөр мис., Кырк чилтен, Кызыр (Кыдыр) Илияз (к. Кырк чилтен. Кыдыр Илияз). 4. «Манас» үчилтигинин айрым оң каармандары (Бакай, Каныкей, Семетей, Айчүрөк, Күлчоро) жаныбарлары (Акшумкар, Кумайык, Тайбуурул) кайып болгону — өлбөй тирүү калышып, жер кесип көңүлдөрү сүйгөн адамдарга кезиккенде колдоо көрсөтөөрү айтылат. Айрым каармандар (Айчүрөк, Арууке, Көкмончок ж. б.) айрым жаныбарлар (ми. Тайбуурул) кайыптын тукуму же кайыбынан табылат (Акшумкар, Кумайык, айрым тулпарлар). Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында Кайып жөнүндөгү мындай түшүнүк алардын байыркы мифологиясы менен мусулман дининдеги Илияз, Кыдыр (ал-Хадир, ал-Хидр, Хизир) кырк чилтен жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн понтаминациялануусунан пайда болгон (к. кайберен). Эпосто кайып адамдарды колдоочу сырдуу күч. Кээде кайберен менен кайыптын арасына чек коюлбай, бир катары түшүнүп, же алардын негизги маңыздарын чаташтыруу учурлары да кездешет.

КАКАЙ —

(Качырса койбос какай го. 4756) — (монг. гахай) — доуз. Эпосто чочко, кээде каман маанилеринде да колдонула берет.

КАКБАШ —

(Кадырын билбей баланын
Какбаштыгын билинди. 668—669) — 1. Карыган, өтө карыган. 2. Көптү көргөн, митайым. Кээде баласыз, карыганча бала

көрбөгөн маанисинде да айтыла берет. Эпосто ушул маанисине басым жасалат.

КАЛБА —

(урушуп калба салбадым. 865) — (ир. гэлэбэ) — уруш, жаңжал, чатак, чыр.

КАЛДАЙ —

(Кайнатам калдай деп айтат. 3790). — (монг.) — 1. Штаб офицери. 2. Калмак, кытайлардагы административдик мансаптардын бири. Эпос боюнча жаң-жундан төмөнүрөөк, же экөө бир чамалуу мансап. Кээде титулдук наам катары да айтыла берет. Ал турмак кандык даражага жакын, же чамалаш укук. Мисалы, Коңурбайдын өзү да калдай наамындагы адам катары түшүнүлөт.

КАЛТА —

(Жанчыгымда бар эле Сары алтындан бир калта. 1953—1954) — (ир.) — 1. баштыкча (булгаарыдан, ийленген териден тигилген кичинекей баштыкча). Кээде чөнтөк маанисинде да колдонула берет.

КАМБАР —

(Камбарбоздун үйрүнөн. 1000) — жылкынын колдоочусу (адатта Камбар ата түрүндө айтылат). Кыргыздарда айрым адамдар өз малынын ичинен айрымдарын ыйык көтөрүү — ыйык деп эсептөө салты болгон. Ушул салтка ылайык Жакып балалуу болгонунун урматына үйрүнөн жышаналуу кулун туулган жорго боз айгырды Камбарбоз деп атайт, б. а. ыйык көтөрүп, жылкылардын колдоочусу — деп эсептей баштайт.

КАН —

(Кан казына мал — деди. 5668.) — уруунун, элдин, мамлекеттин башында турган башкаруучу адам. Эпос боюнча уруу башчылары да кан деп атала берет. Бирок ошол эле эпостогу маалыматтар кандык даража мамлекеттүүлүккө жакыныраак түшүнүк экенин айгинелейт («Кандуу журт болуп калалык», же «Калмак да болсо кандуу журт» ж. б.). Бул жактан алганда кан жалпы элдин, уруулардын башын коштуруп, тартипке салып, жоого каршы турууда, башка иштерде уюштуруп, тескеп, тартип сактап тура турган башкаруучулук наам. Ошон үчүн кандуу журт — уюмдашкан, тартиби бар, башкарылган эл.

«Кан» — деген түшүнүк кыргыздардык тарыхында кайсыл убактардан бери келе жатканын так айтуу кыйын. Бирок эпосто бул көнүмүш, элге сиңип кеткен мааниде баяндалат. «Манаста» учураган маалыматтар боюнча кандык даража мурас боюнча атадан балага калышы мүмкүн (Ногой кан өлгөндө анын ордун улуу баласы Орозду ээлеши), же кандайдыр топ (ууга барган балдардын Манасты кан көтөрүшү), уруу өкүлдөрү, жалпы эл тарабынан шайланат (Манастын кан шайланышы). Кан шайлоонун өзүнчө расми-жерөлгөлөрү бар: алды

менен көпчүлүккө кайрылып, кан болуу жүгүн көтөрүүгө бел байлай турган адам бар бекендиги суралат («Кан боломун калкка деп, кандай да болсо чыдаймын калайык айткан наркка — деп»). Эгер андай адам чыкпаса жыйынга катышкандар тарабынан татыктуулар сунуш кылынып, талкууга коюлат (салбырында жүргөн балдар ар кимге кан бол деп сунуш кылуу, Манасты көрсөтүү, же Манас кан шайланууда Жакып менен Манасты сунуш кылуу). Кан болуучу адамдын аты аталып, көпчүлүктүн кубаттоосуна ээ болгондон кийин да ким туура көрбөшү, кимге жакпасы суралып, жалпыга кайрылуу да бар. Эгер анда да кан болуучуга эч ким каршы чыкпаса канды шайлоо ритуалы башталат: Канды ак кийизге салып көтөрүп, ал жердеги элди үч айлантып чыгышат. Кандык белги катары жыгалуу баш кийим эсептелет.

Кандык наам адамга бир гана жолу, түбөлүк ыйгарылып, ал өмүрү өткүчө кандык кылат. Наам тукум кууп, баласына калышы мүмкүн.

Согуш, жүрүш-жортуул учурларында колду башкаруу үчүн да кан шайланат (Ала-Тоону душмандардан бошотуу үчүн аттанганда колго кан болуп шайланган Камбаркан, же «Чоң казат» учурундагы колдун каны Бакай, анын ордун ээлеген Алмамбет). Колду башкарууга шайланган кандын бийлиги убактылуу, ошол согуш, жүрүш учурларынын маалы менен чектелет. Ошондой эле бул даража мураска да калбайт.

КАНДЫ БУЛООН —

(Канча малын кырышып, Канды булоон кылышып. 4725—4726) — бир эле убакта көп мал союу, же салбырын учурунда мергендер көп кийик атып алганда да канды булоон болуп эле калды — делип айтылат. Сөздүн теги союлган малдан аккан жылуу кандын булоолонушун сүрөттөөдөн чыгуусу мүмкүн.

КАН ЗААДА —

(Кан заададай болушуп. 5405) — (ир.) — кан тукуму кан баласы.

КАҢ БОЛУУ —

(Орозду карып каң болгон. 6173) — айласы кетүү, эмне кыларын билбөө. Кээде карып болгон, бечара болгон, арып-тозгон маанилеринде да айтыла берет.

КАҢКОР —

(Канкор түрүндө да айтыла берет). — (Кабылан Манас баатырды Каңкор атка коюшуп) — канкор — Манастын негизги эпитеттеринин бири. Кыргыз тилинде ар кайсы тилдерден кирип омоним сөздөрдү түзгөн бир нече мааниси бар. 1. Канкор (кыргызча) — кан ичкич. Байыркы учурда азыркы кыргыз тилиндегидей «мыкаачы» деген терс мааниде эмес, касташкан жоосун аеосуз жеңген, жок кылган баатыр деген мааниге ээ болгон. «Кан ичип жүрүп катыккан Кан-

кор Манас атыккан». Термин байыркы адамдардын сөөк өтчү душманын өлтүргөндө көксөсүн суудуруу максатында анын канын ичүү салты менен байланыштуу чыккан. Мындай салт кыргыздарда да болгонун «Манастын» өз тексти да күбөлөйт. Семетей атасы Манастын кунун кууп Конурбайды жеңгенде анын башын кесип, канын ууртайт.

2. Канкор (ир. хункор — худовандкор) — мамлекеттин өкүмдарынын титулу.

3. Канкор. (монголчо, хонхор) — айкөл, ак пейил. «Манаста» үч мааниси тең колдонулат.

КАПЧАЛ —

(Капчал улуу зоо экен. 3057) — бийик зоокалуу тар капчыгай. Кээде капчал жол — делип бийик беттеги жандоо жол маанисинде да айтыла берет.

Кара — бул сөздүн өтмө маанилеринен эпосто кеңири жолуккандар булар: 1. Жөлөк, таяныч (Жанымда болгон карам жок». 29). 2. Чоң, көп, күчтүү, калың ж. б. (Алты кара, сексен кой». 2248). Бул жерде чоң мал маанисинде. Кара малга кыргыздар уй, жылкы, төө, топозду кошот. (Кой-эчки майда жандык аталат).

3. Куд, күң же жаман (Айрөктөшүп карага. 7610) Бул жерде жаманга, арсызга маанисинде. Булардан башка да бул сөз кара кийүү — аза күтүү, жөнөкөй — калың кара калайык, же кара мылтык ж. б. маанилерге ээ.

КАРА ЧОКТУУ ОЙРОТ —

(Кара чоктуу көп ойрот. 8852) — Ойрот элинин улуттук белгиси катарында айтылуучу сөз. Кызыл чоктуу көп ойрот түрүндө да айтылат. Сөздүн теги баш кийимге тагылган кызмат белгисин көрсөтүүчү чок, же тоголок шарча менен байланышкан.

КАРКАП —

(Кайгыга каркап толгону. 6822) — бүтүндөй, толугу менен, бүт бойдон, толтура, бүт.

КАРООЛУ ДАЖААЛ —

(Кароолу дажаал, огу ажал. 9021) — кароолуна илинге соо калбайт, кароолу коркунучтуу, сүрдүү деген маанини туюнтуусу мүмкүн. Чынында сөздүн кадиксиз ишендирерлик маңызы илимде али табыла элек. Айрым элдерде «дажаал» мылтыктын кароолунун өзүнчө түрү — үч бурчтук формасында эмес, жогору жагы тоголок шарча түрүндө болуусун айтары эскерилет. Бирок андай маани эмне себептен, кандай жол менен кыргыз эпосунун текстине киргени белгисиз. Сөз негизинен Манастын мылтыгы Аккелтеге карата айтылгандыгына караганда балким коркунучтуу, сүрдүү маанисинде мифтик кара тажаал, же башка сырдуу күчтөргө байланышкан ишенимдер менен өзөктөш болушу да ыктымал. Мындай учурда Аккелтегин өзүнүн сырдуулугу — касиети да эсепке алынышы жөн.

КАРЧЫГА —

(Карчыга болсо эр — деди. 1226) — кыраан куштардын бир түрү.

КАТЫН —

(Кебинди катын албаймын. 606) — эри аялынын атын тергөө расмисинин калдык көрүнүштөрүнүн биринен — кыргыздарда эркек өз аялын атынан айтпай, «катын» — деген сөз менен кайрылган.

КЕЛГИР —

(Келгири бар төпейген. 8079) — калың булгаарыдан тигилген апкыттуу кепич.

КЕЛМЕ —

(Келме шаадат угуп тур. 4159) — (ар. кәлемә — сөз, сөз айтуу) — ислам динин туткан адамдардын кудайдын бирдигин, Мукамбет анын элчиси — өкүлү экендигин ырастоо, моюнга алуу, ага ишенгендигин айгинелөө үчүн айтылуучу атайын формула (ла илахи иллалла, Мухаммед Расул Алла — Бир Алдадан башка Алда жок, Мукамбет Алданын элчиси). Келме айтуу кудайга тобо келтирүү учурунда эле эмес, ар бир исламды туткан адам үчүн анын мусулман экендигин билдирүүчү белги катары да айтылат. Эпосто келме исламды үгүттөө, анын жоболорун түшүндүрүү учурларында кенен жолугат.

КЕМЕР —

(Алтын кемер чети — деп. 7623) — (ир. кэмэр) — алтын, күмүш, асыл таштар менен кооздолгон жазы кур (кооздукту түзө турган металлдык деталдар чылк алтындан (өтө баалуу, сейрек учуроочу нерсе, көбүнчө күмүш же металлга алтын жалатылып иштетилет), көбүнчө күмүштөн жасалат. Күмүш жалатылган жөнөкөй металл болушу да мүмкүн. Бирок анда кур аты кемер болгону менен баркка ээ эмес. Курдун өзү көбүнчө булгаарыдан, же баалуу, калың, бышык материалдан, ичтелип, шырылып тигилет. Көбүнчө бетине улуттук орнаменттер чийилген, өзүлөрү да оюу түрлөрүнүн формаларына окшотулуп жасалган кооздуктар ошол кайыш курдун бетине бекитилет. Ар бир оюу деталь, айрыкча курдун эки башын бириктирип турган алдыңкы жагы асыл таштар чөгөрүлүп кооздолот. Эпос боюнча кемер кур согуштук жоо кийимдеринин бири (жекеге чыккан баатырлар «Алтын кемер чети — деп, айдалынын бети — деп», найза сайышуу өтө көп кезигүүчү элес көрүнүштөрдөн). Буга караганда баатырлар курчануучу кемерлер кийинки кездердеги жай турмушта сөөлөттүк кийим деп эсептелүүчү негизги сапаты кооздук-көркөмдүк болгон кемерлерден айырмаланып, адамдын бел курчоосун найзадан коргой турган чопкуттук-сооттук милдетти да аткараса керек. Ушуга жараша анын жасалышы да өз милдетине ылайык башкачараак болушу мүмкүн. Бирок сөз ар бир вариантта кезиккенине карабастан баатырлар курчанган кемерлердин жасалуу ыгы, эмнеден турары ж. б. бир да манасчыда чечмеленип берилбейт (найза, кылыч, чоюн баш, ж. б. көптөгөн курал-жарактар, ал

гана эмес мылтыктын эмнеден, кантип жасалары көптөгөн варианттарда кеңири сүрөттөлүүлөр жалпы салттык белги).

КЕРЕ КУЛАЧ —

(Кере кулач жалы бар. 7987.) — кыргыздардагы узундук өлчөмүнүн турмушта кеңири жолуккандарынын бири — адамдын эки тарапка сунулган колдорунун эки учунун аралыгы. Мындай аралык адатта ар бир адамдын өз боюна барабар болгондуктан кере кулач кимдин кулачы жөнүндө сөз бара жаткандыгына ылайыкташкан болжолдуу, ар түрдүү болуучу чен.

КЕРМЕ —

(Кыл аркан керме шайлатты. 1513) — бири-биринен көп алыс эмес тигилген эки боз үйдүн ортосуна эки учун түндүктөн түшүрүп керегеге, же керегенин баш жагына үзүктүн алдынан өткөрүп бекитилип, кээде атайын орнотулган эки мамынын аралыгына, учтарын мамынын баш жагына байлап тартылган аркан. Аркан жерден 1,5—2 метр (алды жагынан байлоодогу ат нары-бери өтө алгыдай болуп, жана жерге жата албас үчүн бийик өйдө көтөрүлүп туруу шарт. Сөздүн теги жалпы эле белгилүү аралыкка тартылган жип, же аркан ж. б. менен тектеш. Бирок эпосто «керме» негизинен ат байлоого арналган аркан катарында гана кезигет. Кермеге адатта, суутка коюлган, таң ашырылган ат байланат. Көп адамдар конокко келсе аттары кермеге байланышы мүмкүн. (Уй байлоочу керме да эскерилет. Бирок анын курулушу башка, мисалы, жерден бийик көтөрүлүп туруу зарылдыгы жок).

КИНДИК КЕСҮҮ —

(Киндигин өзүн кес — деди. 1631) — жаңы төрөлгөн баланын киндигин кесүү. Баланын киндигин, адатта, энесинин өтүнүчү боюнча нускалуу, кадырлуу аялдардын бири, же төрөгөн аялдын жакыны, жакшы санаалашы болгон аялдардын бири кескен. Киндик кескен аял баланын киндик энеси деп аталып, түбөлүк жакын адамдарынын бири катары эсептелген. Киндик эне балага белек тартуулаган жана жалпы эле ал чоңойгончо көз салууга, керек учурда каралашууга милдеттүү болгон.

КИРИЧ —

(Киричине чалганы. 7468) — жаанын кергичи. Кээде жаа, саадак маанилеринде да колдонула берет.

КИРСИ ЛОМ —

(Кирси лом көрүндү. 8519) —

КОЖО —

(Кожону көрсө коркутат. 2881.) — (ир. хажа — ээ, башчы). Мусулман тарыхында Мукамбет пайгамбардын, же алгачкы Халифтердин тукуму; бүт мусулмандын дин башчыларына берилүүчү наам. Бул наам негизинен Мукамбет пайгамбардын кызы Фатимадан

тарагандарга ыйгарылгандыгы, алар анын калыйпалык сулалесинде гана эмес, жалпы эле ислам дининин бийлик тепкичтеринде жогорку амалды ээлеп келишкендиги маалым. Эпосто кожолор Айкожо, Жаангер кожо негизинен ислам дининин үгүтчүлөрү, таалимчидери катары сүрөттөлөт. Кээде нускалуу, акылман, өзүн таза, такыба алып жүргөн кары адамдарга карата аларды касиеттүү деп эсептеп, урматтоонун, сыйлоонун белгиси катары кожо деп атоо учурлары да жолугат. Мындай учурда адамдын дин өкүлү экендиги, же улут — теги эмес, жеке сапаты мааниге ээ.

КОЙЧАГЫР —

(Ачууланса койчагыр. 9023) — милтелүү мылтыктын байыркы түрү (койчагыр таш — милтени тутандырып, мылтык от алдыруу үчүн колдонулган оттук чакмак таштын атынан алынган термин).

КОЛОК —

(Колокторун асынып. 4774) — жаа. Кээде жаанын огу маанисинде да айтыла берет.

КОЛОМСОК —

(Коломсокко кол салып. 7466) — калың булгаарыдан, же төөнүн терисинен түбү куушураак, ооз жагы кең кылып жасалган, ичи көндөй, жаанын огун салуучу куту — баштыкча. Саадак деп да айтыла берет. Сырты ээсинин коомдук абалына жараша алтын, күмүш, асыл таш же жез ж. б. менен көрчөгөлөнүп кооздолгон. Жаа кабы ж. б. турманы менен жалпысынан саадак деп да аталгандыктан, коломсок көбүнчө жебенин кабы деген мааниде кеңири колдонулган. Коломсок, саадак ийинге кайчылаштырылып асынылган, же курга өз-өз алдынча бекитилген. Мындай учурда коломсок жоокердин сол капталында, саадак оң капталында жайгаштырылган.

КОШ —

(Боор, жүрөк, башка эти
Кош жанында калды — деп. 1330—1331) — 1. Кичине боз үй, жеңилдетилген боз үй (убактылуу жашоо үчүн ылайыкталган). 2. Жүрүш учурунда колдун — жоокерлердин убактылуу токтогон жайы. Бул сөз кээде оорук деп да аталат. (Ооруктун арт жак, колдун арттагы, алыста калган турагы деген маанилери да бар). 3. Колдун, же жалпы эле жолдо, өз айлынан башка жерде (көңөктө, аш-тойдо ж. б.) жүргөн адамдардын өз ынтымагына, туугандык белгисине же башка байланыштарына карата бөлүнгөн анча чоң эмес тобу. Мындай топко кирген адамдар өзүнчө кош аталып, ичкен-жеген тамагы, жаткан жайы бирге, же ыңгайлаш болот. Кошко бөлүнгөн адамдардын өзүнчө бөлүнгөн милдеттери, аткара турган өзүнө ылайыктуу иштери бар. Мисалы, эпос боюнча Манастын кошуна анын кырк чоросу кирет. Кош башчы — Ыбыш («Кош башкарган эр Ыбыш»). Кош башынын милдети топту тамак менен камсыз кылуу («Төп башкарган адамдар коңо турган же-

рине кой өңөрүп кайтышып...») жана чатыр, боз үйдөн тартып, идиш-аякка чейинки топтун жүрүш учурунда, жолдо жашоосуна зарыл керек буюм-тайым, эмеректерге көз салуу, ээлик кылуу. Эпосто сөздүн көрсөтүлөн үч мааниси тең, айрыкча үчүнчүсү кенири жолугат. «Кош» — делген сөздүн башка маанилери да көп.

КОЮНДОО —

(Малакайды коюндап. 7395) — коюнга салып алуу, коюнга катуу маанилеринде. Эпосто көбүнчө атчан катуу чаап бара жаткан адамга карата малакайды коюндап — баш кийимин (малакай бул учурда — туулга маанисинде айтылышы да мүмкүн), ак сакалын коюндап — чоң узун сакал кыймыл-аракетке тоскоол болбос үчүн сакалын, койнуну катып ж. б. маанилеринде айтылат.

КӨЙ —

(Шоодурган көй кашка. 7213) — (түрк.) көй (к. гаан). — 1. мыкты, чыгаан, тандалган. 2. өңчөй, жалаң, абдан.

КӨЙ КАШКА —

(Шоодураган көй кашка. 7213) — (түрк. көй (к. көй), кашка — ак (касиеттүү, ыйык, ырайымдуу маанилеринде). Эпосто Манастын кырк чоросуна туруктуу колдонулуп келаткан мүнөздөмөнүн (эпитет) бири. «Кашка» деген титулдук термин кыргыз менен калмактарда гана аскербашы, уруу башчысы маанисинде колдонулган. Бул жөнүндө тарыхый маалыматтарда төмөнкүчө жазылган: «Кыргыздарда падышалар (кандар) болгон эмес, кашка (калмактарда көп учураган титул) деп аташкан бектери гана болгон» (Бартольд В. В. Соч. т. II, ч. 1, 517-б). Бартольд бул титулдук терминди түрк тилине таандык деп эсептейт.

КӨК ТЕҢИР —

(Көкө теңир бериптир. 4607) — асман кудайы. Эпос боюнча калмактардын, кээде кытайлардын кудайы. Бирок теңир өзүнчө айтылганда кудай маанисинде да колдонула берет (теңир ургур, аны теңир урду ж. б.).

КӨӨХАР —

(Зумурут, көөхар таш экен. 6112) — (ир) — асыл таштардын бир түрү. Эпосто көөхар жарык бере турган нур чыгарат деп эсептелет. («Көөхардан чырак жандырып, же «жарык болуп турсун деп көөхардан жарып койдуруп»).

КУДАА —

(Кудаанын күчүн карачы. 4196) — кудай менен маанилеш, ошол эле маңызды туюнткан сөз (к. Кудай).

КУДАЙ —

(Бир кудайга зар айтып. 19) — (ир. худо — чексиз бийлөөчү) — Алда менен маанилеш, ошол эле маңызды туюнткан сөз (к. Алде).

КУДУРЕТ —

(Бала берер кудурет. 245) — (ар. годрет — күч) — Алданын эпитет ысымдарынын бири, кудуреттүү — күчтүү Алда, күчтүү кудай маанисин берет. Эпосто кудай маанисинде түшүнүлүп, ошол сөздүн ордуна колдонула берет.

КУЛУН КАРА КУЛАК БОЛУУ —

(Кулундардын баарысы
Кара кулак болду — деп. 6508—
6509) — 1. Торолуп калган кулун (Кулун туулгандан кийин 2—2,5 ай өтүп, ал эттенип, тыңып калган учур. Бул куракта кулундун эки кулагынын учтары жана жогорку четтери кара жүн чыгып, карарып көрүнөт). 2. Жыл мезгили, жайдын толук учуру.

КУН —

(Жеке башым кун берип. — 754) — (ир.) — 1. Өлгөн адам үчүн төлөнүүчү айып (Эпосто негизинен мал, көбүнчө жылкы берилет). Өлгөн адамдын кунун анын эң жакын туугандары эле эмес, бүт уруусу кууйт, ошондой эле киши өлтүргөндүгү үчүн күнөөлүүнүн жеке керт башы эле эмес, бүт туугандары, ал турмак уруусу жооп берүүсү милдет. 2. Өтмө мааниде бир нерсенин (буюм, мүлктөн тартып, малга чейин, сатылуучу эле эмес, жалпы мааниде) баасы, наркы. Эпосто мындай баа да негизинен мал менен өлчөнөт. Сөздүн эки мааниси тең тексттерде кеңири жолугат.

КУНКОР —

(Кункор кылып коер да. 1975) — Кун төлөөгө кириптер болгон адам.

КУПТАН —

(Куптан маал болгондо. 4746) — (ир. хофтан — ук-тоо) — Мусулмандар үчүн парз болгон беш убак намаздын эң акыркысы. Караңгы кирип жылдыз толгондо окулат. 2. Ошол намазды окуй турган убакыттан келип чыккан (жылдыз толгондон тартып, түн ортосуна чейин) күнү түндүн бир маалы.

КУР —

(Кунаным жүрөт кур болуп. 41) — минилбеген семиз жылкы. Же көпкө чейин минилбей чың семирген жылкы (кур ат).

КУРАН —

(Бүтүн куран деген бар. 8381) — Куран (ар. ал — Куран — үн чыгарып окуу, жатка айтуу. Сириянын керияна — ыйык текст-

ти окуу, насыят деген сөзүнөн пайда болгон термин). — Ислам дини боюнча Мукамбеттин пайгамбардык ачылыштарынын жыйнагы. — Мусулмандардын эң башкы ыйык китеби. Курандын тексттери кудай табынан асмандан Мукамбетке жиберилген деп эсептелинет.

Курандын тексти рифмалашкан кара сөз менен жазылып, ал 114 сүрөөдөн (главадан) турат. Ар бир сүрөө аяттарга бөлүнгөн. Курандын бардык аяттары ар түрдүү эсеп боюнча 6204 төн 6236 га жетет, же 77934 сөздөн турат. Курандын алгачкы сөздөрүн Мукамбет пайгамбар жогор жактан (Алдадан) орозо айында алган. Мукамбеттин тирүү кезинде Курандын тексттери негизинен оозеки айтылган, анын айрым бөлүгүн, же бүтүндөй жатка айткан адамдар (кари — куранды жатка айтуучулар) болгон. Мукамбет өлгөндөн кийин ошолордун жатка айткандары кагазга түшүрүлүп, иретке келтирилип, алгач кол жазма түрүндөгү китепке айланган. Курандын ар ким — ар кимдин оозунан жазылган тексттери бири-бирине салыштырылып, канондук текстке ээ болушу үчүнчү халиф Осмондун тушунда ишке ашкан. (656-ж. китеп болуп чыккан). Куран мусулмандардын диндик эрежелеринин жыйындысы болуп эсептелип, өз кучагына табынуу-сыйынуу, этикалык, юридикалык чарбачылык мүнөздөгү жоболорду, насааттарды камтыйт. Куранда ааламдын жаралышы, табийкат кубулуштары, 28 пайгамбар жөнүндө уламыштар, тарыхый баяндар, адеп, ыйман, күнөө, сооп тууралуу насыяттар камтылган. Куран араб тилинде жазылган жана араб тилинде гана окулат, диний расмилер да ошол тилде жүргүзүлүү шарт. Ар түрдүү диндик жөрөлгөлөрдү, расми-каадаларды аткарууда Курандын тексттерин (айрым аяттарды, сүрөөлөрүн, же бүтүндөй текстти) кырааты менен жатка окуу салт.

КУР АТ —

(Кур аттар майга толду — деп. 6510) — минилбеген, семиз ат (к. Кур).

КУТМАНДУУ —

(Кутмандуудан бата алдым. 106) — Кут — 1. Кыргыздын шамандык дин ишеними боюнча боз үйдүн түндүгүнөн түн ичинде коломтогу түшкөн жана аны алган кишиге бакты-таалай, түбөлүк жыргалдык берүүчү кочкул кызыл түстүү, эриген коргошундай көлкүлдөгөн зат. Аны күнөөсү жок, таза жүргөн киши гана алып, колуна тиер замат катып алууга тийиш. Эгерде нээти бузук адамдын колуна тийсе ал коргошундун богуна (эриген коргошундун калдыгы) же башка бир керексиз нерсеге айланып калат имиш. 2. Мал-жанды, адамды кырсыктан сактоочу — тилсым. Ал жети көгүш топчу тигилген, ичинде коргошундун кичинекей кесекчеси бар баштык, же коргошундан, калайдан жасалып, көк же кызыл чүпүрөккө оролгон адамдын элеси, сөлөкөтү. Ал сөлөкөттү суу менен жууп, киринди сууну ооруган мал-жанга чачышкан. 3. Эпос боюнча калмак-кытайлардын кудайынын (Будда дининин кудайларынын) коюнга катып жүрүүгө ылайыкташкан кичинекей элеси, сүрөтү (идол). 4. Адамдын жаны, өмүргө кубат берип туруучу күч. Мындай ишеним шаман динин туткан Сибирдеги, Борбордук Азия-

дагы түрк элдеринде да акыркы мезгилдерге чейин сакталган (мис., якут, хакас, тува жана тоолуу алтайлыктарда). Алардын айрымдарында, мис., якуттарда адамдын жаны (куту) бир нече түргө бөлүнөт: буер кут (жерлик кут), салгын кут (абадагы кут), ийэ (эне кут). Буер кут кичине киши түрүндө адамдын денесинен бөлүнүп жанында айланчыктап, аны сак-сактап жүрөт. Салгын кут адам уктаганда денесинен бөлүнүп саякаттап жүрөт (адамдын ар түрдүү түш көрүшү ошого жараша болот). Ийэ кутту — карасанатай духтар уурдап кетсе адам өлөт. Айрым этнографиялык фактыларга таянганда байыркы кыргыздар да адамдын жанын (кутун) ушул түрдө элестетишкен. Кут жашоого, өмүргө, дегинкисин айтканда, тиричиликке түрткү берүүчү кубат-күч катары жеке адамдарга гана эмес, жан-жаныбарларга, өсүмдүктөргө да таандык. Кут жөнүндөгү мындай түшүнүк шамандык динди туткан түрк элдеринде гана эмес, монгол, тунгус — манжур, корей элдеринде да кеңири орун алган. Аталышынын, аткарган функциясынын окшоштугуна караганда кут жөнүндөгү түшүнүк аталган элдердин диний көз карашында өтө байыркы мезгилдерде, алардын түпкү ата-бабалары түрдүү алыскы территорияларга али тарай элек, тыкыс карым-катнашта жашаган мезгилдерде пайда болгон. 5. Өтм. бакыт, жакшылык, дөөлөт.

Кутмандуу, же кутмандуу адам — куту бар, кут конгон, кут колдогон адам. Кутмандуу адам көбүнчө дөөлөттүү, бактылуу адам маанисинде түшүнүлөт. Кээде касиеттүү деген маңызда да жолугат. Эпосто кут жөнүндөгү түшүнүктөрдүн бардык маанилери негизинен орун алган.

КУУ НАЙЗА —

(Ала байрак, куу найза. 7212) — 1. Куу — ак, куу найза — ак найза маанисинде — найзанын өңүн билдирген туюнтма. Куу — кургак дегенди түшүндүрөрүн эске алганда куу найза — ошол найзанын жеке эле өңү эмес, сапаттык маңызын да — кургаган, катуу жыгач экендигин белгилеп туруусу мүмкүн. 2. Өтмө мааниде найзага өзгөчө маш, бул өнөрдүн мыкты адиси маанисинде. Куу найза баатыр — найзадан эч кимге алдырбаган, баарын жеңген баатыр. Эпосто эки мааниси тең учурайт.

КҮЛДҮР МАМАЙ —

(Күлдүр мамай мылтыкты Күркүрөтө аттырды. 7226—7227) — (байыркы түрк тилдеринде «күлдүр» — катуу дабыш, «мама» — бука. Уйгурча «гүлдүр мама» — күндүн күркүрөгөнү, чагылган) — 1. Күндүн күркүрөшү, чагылган түшкөндөгү катуу дабыштын чыгышы. 2. Өтмө мааниде а) алыска тийген милтелүү чоң мылтык, б) замбирек.

Казак, башкырт, калмактар сыяктуу эле кыргыздар да күлдүр мамай мылтыкты өздөрү жасап, согушта колдонушканы айрым тарыхый эмгектерден белгилүү. Эпосто өтмө мааниси — катуу дабыш чыгаруучу чоң мылтык деген маңыз жолугат. Контекстте бул сөз кээде замбирек катары да айтылуусу кезигет.

КҮЛӨ —

(Ак күлөлүү дубана. 2654) — думаналардын баш кийими. Куу деп да атала берет. Териден, төбөсү бийик, шоңшогой жасалып, башка баса кийилет. Чокусуна куштардын (алгач ак куунун — ошол үчүн куу деп аталган) куйрук, канаттарынан тагып коюшат. Күлө мончок, тыйын ж. б. тагылып кооздолуу да кезиге берет.

КҮНДӨ —

(Күнөөм болсо балдарым
Күндөндү мага камдагын. 9146—9147) — колго салынуучу кишен.

КҮНДҮК ЖЕР —

(Күндүк жерге угулуп. 7329) — узундук, аралык өлчөмү — атчан же жөө жүргөн адам (адатта алар атайын айырмаланып да айтылат: атчан, же кээде салт атчанга бир күндүк жер, же жөө жүргөнгө бир күндүк жер. Бирок негизинен көпчүлүк учурда жалпы эле бир күндүк жер деп аталат да атчан адамдын жүрүшү түшүнүлөт) бир күндө басып өтө турган жолдун чени. Өлчөм чынында эң эле шарттуу. Анткени ат мыкты, же начар болушу, ошондой эле анын үстүндөгү адам да ар түрдүү жүрүшү мүмкүн.

КҮН ЖҮРҮШ ЖАК —

(Күн жүрүшү тарабы...) — түштүк жак, түштүк тарап.

КҮПКӨ —

(Күпкөлөп жүрүп багыпмын. 464) — 1. Күн тийбес кылып, атайын жасалгаланып даярдалган атайын жай, серече. 2. Жаш төлдү (көбүнчө козу, улакты) убактылуу кармоо үчүн атайын жасалган жылуу жай (жер кепе, кээде чымдан ж. б. жасалып, чөп, саман төшөлүп, капталдары, үстү жылууланып курулат). Канаттуулар, айрыкча жаш балапан үчүн да өзүнчө ылайык күпкө даярдалат. 3. Өтмө мааниде күпкөлөп багуу — ардактап, кастарлап, дайым кам көрүп, бапестеп багуу, кароо.

КҮРӨӨКӨ —

(Күрөөкө кийип чынданып. 4471) — (байыркы түрк тилинде күрик) — 1. мансаптуу, бардар адамдар кийүүчү кымбат кездемеден кооздолуп тигилген сырт кийим. 2. Сооттун өзүнчө түрү — кооздолуп, сырт кийим түрүндө даярдалган жоо кийими. Эпосто Эки мааниси тең кеңири учурайт.

КҮРСҮ —

(Күрсүсүнөн өлгөнүн... 856) — (ир. гурз) — 1. Согуштук курал — бекем, катуу жыгач саптын башына бир нече урчуктуу, уютулган тоголок чоюнду аштап жасалат. Сабы анча узун эмес. Сабынын колго кармоочу баш жагына билекке илинүүчү бышык боо да тагылат.

2. Так, же отурууга ылайыкталган атайын жай. 3. Доол (барабан) маанисинде да жолугат.

КЫБАЛОО —

(Аламын — деп, кыбалап. 7577) — 1. Сынып, же чыгып кеткен (мисалы, кол, бут ж. б.) сөөктү оңдоо, ордуна келтирип түзөтүү, эби менен кылдат таңуу. 2. Бир нерсени өзгөчө көңүл коюп, өтө тыкаттык менен, же чебер жасоо. 3. Аркасынан сая түшүп, калбай кубалоо. Эпосто ушул маани пайдаланылган.

КЫЗЫЛ —

чоктуу көп ойрот — (к. Кара чоктуу көп ойрот).

КЫЗЫР —

(кыдыр катары да айтыла берет) — (Кызыр чалган бай Жакып. 1722.) — адамдарга жакшылык, ийгилик, бакты-таалай, байлык алып келүү, кыйынчылыкта жардам берүү касиеттерине ээ ак санатай күч. Көптөгөн элдердин байыртадан бери келе жаткан ишенимдеринин биринен. Кийин ислам түшүнүктөрү менен жуурулушкан. Касиеттүү күчтүн ээси, алып жүрүүчүсү Кызыр деп эсептелет. Уламыш боюнча ал пайгамбарлардын бири, мүрөктүн суусун таап, андан ичкен үчүн кыямат кайымга чейин өлбөй калган, жер кыдырып, көңүлүнө жаккан — нээти таза, келечектүү, көпкө пайдалуу максатты көздөгөн адамдарга жакшылык кылат, жардам берет.

Кызыр түрдүү кейип-түргө өтүп кубулуу, көрүнбөй жүрүү касиеттерине ээ. Бирок адамдарга негизинен адам түспөлүндө көрүнөт — жолугат. Ал гана турмак ар бир адамдын жакшы билген, тааныган кишинин кебетесинде кезигиши мүмкүн. Ошон үчүн жети кишинин бири Кыдыр (жети кишинин бири Кыдыр болушу мүмкүн маанисинде) — делген макал айтылат. Ким болбосун ар бир адамга анын өмүрүнүн ичинде Кыдыр үч жолу учурайт делген ишеним бар. Кызырга жолукканын билген адам ага өз тилегин, каалоосун, өтүнүчүн айтуусу мүмкүн. Адатта өзүнө жолугуп, тилегин айткан адамдын суроосун Кызыр канааттандырат. Кызыр кимге болбосун анын тааныш, билген адамы түрүндө да жолуга берерин эсте тута адамдар кол алышып учурашканда баш бармакты кармап көрүшүү салты бар. Анткени, Кызырдын башкаларда учурабаган жалгыз белгиси башбармагынын сөөгү жок. Ушуга карап аны таанып, өз мүдөөсүн айтып калууга болот.

Кызыр адамдарга дайым эле кокустан эмес, атайын өзү издеп барып жолугуусу да мүмкүн. Мисалы, анын Манасты издеши («Кызыр Илияс деген бар, сизди кырк күндөн бери издөди, кырк чилтен деген биз — деди»).

Эпос боюнча Кызыр канчалык кудуреттүү күч болгону менен анын колунан баары эле келе бербейт. Мындай учурларда ал өзү каалаган адамына жардам бериш үчүн башка күчтөргө — ыйыктарга кайрылганы эскерилет. Мисалы: Манасты Бакка көрсөтүү (Бак сокур болуп, өзү каалабаса жөрбөй коет экен. Ал кокустан карап көргөн киши бак кон-

гон, бактылуу адам болот. Кызыр атайын ээрчитип барып Бакка Манасты көрсөтөт).

КЫЙЫК —

(Кыйык атып ойногон. 2867) — 1. Бута. 2. Жамбы атыш оюнундагы бута кылынган жамбыны жыгач башына бекиткен жиби (өзгөчө бышык жип, ичке өрүлгөн кыл, кээде ичке зым).

КЫЛЫМ —

(Кылым журт бизден качты — деп. 6179) — (ар. иклим, көптүк түрү акалим). 1. Грекче географиялык курчоо, зона, аймак, чөлкөм, климат деген сөзүнөн арабдарга, андан Орто Азия элдерине таралган. Тажикче: Иклим — жети географиялык (климаттык) курчоонун бири. Орто Азия элдерине бул традициялык жети зона (жети өлкө) деп орто кылымда төмөнкүлөрдү эсептеген: Чин, Иран, Туран, Хинди, Мисир, Шам, Занги. 2. Доор, кылым (жүз жыл). 3. Аалам, бүт дүйнө, жер жүзү. 4. Баары, бүт. Кээде эң көп, бүткүл маанисинде да айтыла берет. Эпосто айрыкча 3—4-маанилери кеңири жолугат.

КЫМКАП —

(Бирден ичик, бир кымкап. 1082) — (ир.) — алтын, күмүштөн жасалган зым кошулуп токулган кымбат баалуу кездеме. Кээде ошол кездемеден тигилген тыш кийим.

КЫРК ЧИЛТЕН —

(Кырк чилтен деген бар деген. 885) — (кыр. кырк, ир. чилл-кырк, тен-дене) — кырк адам, кырк колдоочу маанисинде — мифологиялык түшүнүктө адамдардын көзүнө көрүнбөгөн, сүйгөн кишилерин колдоп, жакшылык кылуучу касиеттүү дух. Кыргыздарда булар «кырк колдоочу», «кырк касиеттүү, сыйкырдуу олуя» деген түшүнүк менен ажырагыс байланышкан. Кырк чилтен — Орто Азия элдеринде илгертен келе жаткан ишеним. Мунун бир учугу иран мифологиясынан табылат жана ал жалаң эле кырк эмес, жети, үч ж. б. сандар да касиеттүүлүк маңызга ээ делет.

Чилтендердин түпкү теги кыргыздардын тотемдик түшүнүктөрү (бөрү, жолборс, илбирс) менен байланышып турса да (бул чилтендердин Манаска сүр катары бири арстан, бири жолборс, карышкыр, ажыдаар, алп кара куш ж. б. болуп согуш учурунда жандап-колдоп жүрүүсүнөн даана байкалат), кийин булар мусулман мифологиясынын сыйкырдуу колдоочуларынын катарына кирип кеткен. Эпосто кырк чилтен Манас баатырды кыйынчылыкта колдоочу башка касиеттүү күчтөрдүн катарында берилет.

КЫЯК —

(Жоого кийсем кыягым. 6725) — (монг. — куяк) — 1. согуштук жоо кийимдеринин бир түрү — калың, катуу териден, булгаарыдан жасалган төшкө тартылуучу калканч. 2. Өтмө мааниде — тая-

ныч, желөк, ишенимдүү жардамчы (жогоруда келтирилген ыр сабында сөздүн ушул мааниси чагылдырылган).

КЫЯМАТ, ЖЕ ҚЫЯМАТ ҚАЙЫМ —

(Кыямат — деп, ойлонуп. 8412) — (ар. «гыйамет» — «тирилүү») 1. Диний түшүнүктө бүлүнүүчүлүктү, жер астын-үстүн болуп, тиричиликтин, жашоонун бүтүүсүн, акыр замандын (кара: Акыр-заман) келишин билдирет. Исламда кыямат учурунда дини башкалар, мусулмандардын күнөөгө баткандары тозокко түшүп, мусулмандардын такыбалары бейишке чыгат. Кыямат кайым арабча какайып тик туруу деген сөздөр. Суракка баруу үчүн өлгөн адамдардын тирилиши, сурак күнү катары түшүнүлөт. 2. Тиги дүйнө. 3. Өтмө мааниде — оорчулук, өтө кыйын күн, алаамат — бүлгүн. Эпосто сөздүн бардык маанилери кеңири жолугат.

КЭЭ —

(Бизге да болор мал кээси. 605) — 1. Кусур, убал. 2. Кесир, туура эмес иштетилген иш.

ЛААНАТ —

(Лаат манат, лаат ланат катары да айтыла берет) — (ар. аль — Лат, Манат. — байыркы арабдардын ислам динин кабыл алганга (VII к.) чейинки буттан жасалган сыйынуучу аял кудайлары. Өзбектин «Көр уулу» дастанынын циклине кирген «Малика аёр» поэма-сында эпикалык душман Макатил-дөө ар убакта «Лаат-Маанатка» сыйынып жүрөт. «Манаста» башка душмандар менен катар «Макел-дөө да «Лаат-Манат» колдо» деп сыйынат. Мүмкүн «Малика-аер» дастанынын таасири менен С. Орозбаков киргизиши ыктымал. Анткени, эпостун башка варианттарында бул термин учурабайт.

Эпос боюнча бул сөз 1 — азгыргыч, тескери күчтөрдүн бири катары түшүнүлөт. Маңызы боюнча шайтан, терс, туура жолдон азгыруучу жин түшүнүктөрүнө жакын. 2. Кээде калмак кытайлардын сыйынуучу кудайы, же ошол кудайдын аталышы катары да айтыла берет.

ЛАИЛАЛЛА ИЛЛАЛЛА —

(Лаилалла иллалла

Келме шаадат угуптур. 4158—4159) —

(ар. Ла илаха илла Лаху — «Алдадан башка кудай жок» — ислам дининин эң башкы жана эң маанилүү жобосунун формуласы. Толук айтылышы: «Ла илаха илла Лаху ва Мухаммадун расулу Алаху» — «Алдадан башка эч бир кудай жок, ал эми Мукамбет Алданын (жердеги) элчиси.

Келме мусулманчылыктын эң негизги белгилеринин бири. Келме айтпаган — аны билбеген, анын маңызын түзгөн жобого ишенбеген адам мусулманмын дешке мүмкүн эмес.

ЛАЙЛАМА —

(Лайламалуу — деп. 3832) — (монг. далай — 1. океан; деңиз. 2. өтм. дүйнөлүк, ааламдык, эң улуу, тиб. вла-ма — жогорку) —

улуу лама (буддизмдин бир тарамы лама дининдегилердин эң башкы кечили — башкаруучусу). Ламаизм ишениминде далай лама түбөлүк жашай турган жердеги кудай. Ламаизмдин пайда болушу тибет кечили Дзонхандын (1357—1419-ж.) аты менен тыгыз байланыштуу. Ал салттуу классикалык буддизмдин жоболорун көчмөндөрдүн феодализмдик шарттарына ылайыктап иштеп чыккан. Ламаизмдин окуусу боюнча адамдын жердеги жашоосу мурдагы жашап өткөн өмүрүнө (буддизмдин ишеними боюнча адам жаны өлбөй, улам кубулуп, жаны форма, түргө өтүп кайталанып жашай берет) ырааттуу байланыштуу. Эгер адам мурунку өмүрүндө жакшылык иштерди көп жасап, такыба жүрсө кийинки жашоосу ошого ылайык жакшы, жаман жол менен жүрсө кийинки өмүрү ошого ылайык азаптуу, кыйын болот. Карапайым адам төмөндөгү жөнөкөй беш милдетти: бирөөнү өлтүрбөөгө, ууру кылбоого, жалган айтпоого, күнөөгө батуучу жаман ойлорго берилбөөгө, арактарып ичпөөгө тийиш. Күнөөдөн арылтуучу калган иштердин баарын карапайым адам өзүнүн кечилине жүктөйт (ар бир адам өзүнө бир кечилди насаатчы жаңа досу катары тандап алат да, көңүл-оюн жаңа кылган иштерин анын айткан насаатынын жолуна салып, күнөөсүнөн арылат). Кечил да бул дүйнөнүн көр-тирдик иштеринен биротоло баш тартып, адамдардын рухани дүйнөсүн жөнгө салууга өзүн арнайт. Кечилдер төмөндөн жогору карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: 1. катардагы кечил-манжы, 2) бақшы (окутуучу, насаатчы), 3) гөлүнгү (епископ), 4) лама (жогорку, эң жогорку, билимдүү), 5) далай лама (улуу лама). Монголдор буддизм менен Хубулай хан XIII-кылымда Кытайда Юань сулесин негиздеген кезде тааныша баштаган, бирок кеңири тараган эмес. Ал эми XIV кылымда монголдор кытайдан кубалангандан кийин ал дин таптакыр унутулуп, монгол тилдүү элдер байыркы дини — шаманизмге кайра көчкөн. XVI к. орто ченинде Түштүк Монголдун княздары Ордос, Көкөнорду жердей башташканда тибеттиктерге түздөн-түз кошуна жашаган. Ошол мезгилде так айтканда 1566-жылы Хуттуктай — Сеирен Хунтайджи лама динин кабыл алат. Анын таасири менен Алтын-хан 1578-жылы ламаизмди Чыгыш Монголиянын дини катары официалдуу кабыл алган. Батыш монголдорго — ойротторго ламаизм Байбагас-хандын (1550—1640-ж.) тушунда тараган. Ушул учурда кыргыздар менен ойроттордун ортосунда карамакаршылык күч алган. Мурда салыштырмалуу ынтымакта жашап келген эки эл эки динге: шаманизмден ламаизмге (ойроттор), мусулманга (кыргыздар) өтө башташы кастыкты ого бетер күчөткөн. Ошондуктан ойроттор лама динин кабыл албаган кыргыздарды буруттар (күнөөлүүлөр, чыжкынчылар) аташкан болуу керек. Кыргыздар өз кезегинде мусулман динине кирбеген ойроттуктарды каапыр (динсиз) аташкан. Эпос боюнча лайлама калмак, кытайлардын сыйынуучу кудайы, мааниси боюнча башка сыйынуучулардын арасында (бут, лаанат, жин ж. б.) барктууларынын, жогоркуларынын бири.

МАГРЫБЫТ —

(Мыгрыбытка көмүлдү. 8528) — (ар. магрефет — билим, окуу) — маалымат алуу маанисинде.

МАГШАР —

(Жакшылык кылып магшарда
Баштай турган бирибиз. 8502—8503) — (ар. ир. мах-
шар) — 1. Көпчүлүк жыйын, калың эл. 2. Бул дүйнөнүн акыркы күнү
бүтүп, тиги дүйнөдөгү бардык адамдар чоң суракка баруучу мезгил.

МАЖУС —

(Байкап турсам мажусу
Батыл окшойт диниңиз. 8505—8506) — (авест. магус, ар.
ал — Мажус — сыйкырчы, аяр) — зороастризм дининин мусулманча
аталышы. Б. з. ч. 2—1-кылымдар ченде Заратуштра негиздеген дин.
Бул дин байыркы жана орто кылымда Орто Азия, Иран, Афганстан,
Азербайжан жана Жакынкы жана Орто Чыгыштын бир катар мамле-
кеттерине жайылган. Аларды фарс тарыхтарында мугдар деп ата-
шат. Ыйык китеби «Авеста». Зороастризмдин негизги принциби бир
кудай Ахурамаздага табынуу. Алардын диндик расмилеринде от негиз-
ги роль ойнойт. Кийин мусулман дини жайылганда көпчүлүк зороас-
тристтер исламды кабыл алышкан. «Манаста» бул термин жалпы эле
жалган диндегилер, туура эмес дин деген мааниде колдонулат.

МАЗАР —

(Мазарды көрсө бай Жакып
Баркырап ыйлап, жалынып. 22—23) — 1. Көрүстөн. 2.
Касиеттүү деп эсептелген сыйынуучу жай. 3. Колдоочусу — пири бар
деп эсептелген нерсе (көбүнчө жалгыз түп дарак, булак ж. б.) Андай
мазарга атайын барып тайыйт (мал союп, куран окуп ж. б.), нары-бери
өткөндөр түрдүү түстөгү чүпүрөктүн үзүндүлөрүн байлайт. 4. Өтмө
мааниде бирөөгө өзгөчө зор урмат, сый көрсөтүүнүн белгиси, ыйык ту-
туу маанисинде айтылуучу сөз (мисалы, мазарым энем, бул адам менин
мазарым ж. б. ыйык тутам маанисинде).

МАЛДАН ЫЙЫК КӨТӨРҮҮ —

(Мындан кийин айгырын
Камбарбоз деп коёюн. 1551—
1552) — кыргыздардын байыркы ишенимдерине байланышкан салттык
жөрөлгө — элде малдын ар бир түрүнүн өз колдоочусу — пири (төөнү-
кү Ойсул ата, койдуку Чолпон ата, жылкыныкы Камбар ата, эчкиники
Чычаң ата ж. б.) болот деген ишеним жашаган. Ушул ишенимге
ылайык айрым адамдар өз малынын ичинен көңүлүнө жаккан, кандай-
дыр белгиси, сапаты ж. б. боюнча башкалардан айырмаланган малын
ошол малдын пиринин аты менен атап, ыйык көтөрүп алышкан. Эпосто
Манастын жоого минүүчү аты Аккуланын туулганына жана үйүрү беш
жүздөн ашкан үчүн боз жорго айгырды Жакып Камбар атап алат.
Ыйык көтөрүлгөн малдын тукуму жогору бааланып, белгилүү эрежелер
менен чыгымдалган (башка кишиге бербөө, же Камбар боздун үйрү-
нүн эркектерин жоого минүүгө, ургаачыларын түлөөгө арноо ж. б.)

МАМЫРЧЫЛЫК —

(Бай экен деп Жакыпка

Мамырчылык кылба — деп. 4734—4735) — мамыр-бейкут, жоош, жайма-жай. Мамырчылык — көңүлүнө кароо, жооштук кылуу, кечиримдүү болуу маанилеринде.

МАНДЫКЕР —

(Мандикердин баарысы

Бая Басаңдан коркуп калтылдап. 6364—6365) — (ир.) — убактылуу жалданып иштеген адам. Көбүнчө кара жумуш иштөөчү дыйкандар, же үй салган ж. б. майда усталар түшүнүлөт. Мартуу — (Мартуу басып. кетти — деп. 1623) — 1. Кыргыздардын байыртадан бери келе жаткан эң эски ишенимдеринин биринен — аял төрөтүнө байланышкан оорунун ээси — зыяндуу, терс күч, кээде ошол оорунун аты катары да айтыла берет. Элде кара, албарсты деген аттар менен да белгилүү. Аял төрөт учурунда эси ооп калуу мартуу басты, же кара басты, албарсты басты делип түшүнүлөт. Оорунун ээсин төрөп жаткан аялдан кубалап чыгуу үчүн көзү ачык адамды (ошол оорунун ээсин көрүү касиетине ээ адамды) чакырып, ал эси ооп жаткан аялды нары-бери сүйрөп, камчы менен чаап зыяндуу күчтү коркутуп качырууга аракет кылат. Албарстыны көрүү касиетине айбандардан айрыкча бүркүт ээ деп эсептелинет. Ошон үчүн кара басып жаткан аялга бүркүт алып келүү көп болгон. Ушул ишенимге ылайык бүркүтчү киши да куучулук (албарстыны оорулуудан кубалап кетирүү өнөрүнө ээ адам куучу аталган) сапатына ээ болот делип түшүнүлгөн. Кара басуу оорусу аялдын өлүмү менен бүтсө албарсты оорулуунун өпкөсүн сууруп алып, сууга салып жиберди дешкен (куучунун максаты жана милдети албарсты аялдын өпкөсүн сууруп кетүүгө жол бербөө, терс күчтү — оорунун ээсин ал өз максатын орундаганча кубалап чыгып, кайра келтирбөө). 2. Өтмө мааниде — эмне болду? Эмне болуп жатасын? Бул эмнең? ж. б. сыяктуу маанилерде (туура эмес иш иштеген күнөөлүү адамга карата сени кара бастыбы?, Сени кайсы кара басты? ж. б.).

МЕКЕЙИЛ —

(Азирейил, Мекейил... 8424) — (ар. Микал, же Микаил) — Алданын эң жакын төрт периштелеринин бири — Жан-жаныбарларга — бүт тирүүлөргө ырыскы таратат.

МЕРЗЕНТ —

(персент, парзант, катары айтыла берет) — (Мерзент берген кудайым. 1874) — (ир.) — бала, туяк (бала маанисинде).

МЕРУБЕТ —

(Көөхар, жакут, мерубет. 8578) — бермет.

МЕХРИ ШАБКАТ —

(Мехри шабкат чачылды. 8516) — (ир. мехр — жактыруу, каалоо, сүйүү; шафкат — ашып-ташкандык, укмуштук) — адамдын өзгөчө ажайып, жанга жагымдуу абалга туш болушу.

МЕШ — (Кырк миң чанач меш менен. 2318) — сөркенин терисинен жасалган чоң чанач. Кээде чоң чанач, же жалпы эле чанач маанисинде да айтыла берет.

МИЛТЕ — (Милтелерин чоктошуп. 4945) — эски мылтыктардын деталдарынын бири — дарыга от берүүгө ылайыкташтырылган өрүлмө жип.

МЛАНИК — (Чыдатгады мланик. 1596) —

МОЙНУНА КУРЖУН САЛЫНУУ —

(Мойнуна куржун салынып. 21) — кыргыздардын түшүнүгүндөгү кудайга тобо келтирип, жакшылык тилөөнүн ык-расмилеринин бири — мойнуна куржун салынып, жөө мазар кыдырып жүрүү кудайга моюн сунуунун, анын улуулуугун таануунун, өзүнүн алсыздыгын моюнга алуунун белгиси.

МӨНДҮ — (мөндү — деп, салам бергени. 6650) — (монг. мэнд — ден соолук, жакшылык, бакыбаттуулук) — саламатсызбы, саламатчылыкпы? жакшысызбы! (калмак, монголдордун саламдашуусу). Саламдашуунун толук формасы — мөндү лама пайна. Мөндү — ден соолук, жакшылык; лама — жогорку (кудай маанисинде); байна — болуу, бар болуу (ден соолугун эң жогорубу? (Лама колдоп турабы), саламатсызбы — дегенди туюнтат).

МУҚИЛ — (Балага мукил бериште. 1594) — сөздүн бул түрдө жазылышында маани белгисиз. Балким сөз муакил бериште — ушуга милдеттүү, ушуну тейлөөчү, ушуну карап турган, ушуну башкаруучу бериште жөнүндө болуп жаткандыр. Андай маңыз контекстке каршы келбейт.

МУҚИРЕБ — (Мукараб — деп да айтыла берет) — (Алда таала бадыша, Төрт мукиреб аты бар. 8418—8419) — (ар. могорреб — жакын, ынак) — жакын, ишеничтүү. Алданын төрт мукиреб бериштеси бар. Алар: Азырейил, Жебирейил, Мекейил, Ысрапил.

МУРУТ — (Бурут) — (Бузук сүйсөң мурутум. 3582) — кыргыз (к. Бурут).

МУСТАПА — (Мукамбет мустапа. 1-б. кара сөз) — (ар. Мустафа — тандалган (Алда тарабынан тандалган, жогору бааланган). Мукамбет

пайгамбардын ысмына кошо айтылган, же ордуна колдонулган жүздөгөн татары, эпитеттери болгон. Булардын ичинен Мустафа («тандалган») эң эле кеңири тараганы. Бул эпитет — ысымды ага такай колдонуу менен мусулман дининдегилер Алда аны башка пайгамбарлардан жогору коерун баса белгилешкен. Муну алар анын адресине туруктуу багышталган төмөнкү формула менен да бекемдешкен: «ва Мухаммад саффат Аллах мин халкихи ва Мустафаху» («Алда жараткандардын эң жакшысы жана анын (Алданын тандаганы — Мукамбет).

МУСУЛМАН —

(ар.— муслим — исламды туткан) — ислам динин туткандар. Мусулманчылыктын негизги жол-жоболору куранда (к. Куран) чагылдырылган. Мусулмандардын милдеттери эки негизги топтон турат: парс, сүннөт. Парс Алданын өзү айткан буйруктары. Парсты аткаруу ар бир өзүн мусулманмын деп эсептеген адам үчүн милдет. Андан башка да Мукамбет пайгамбар кенеш кылган жол-жоболор — сүннөттөр (сунна) бар. Аларды аткаруу сөзсүз милдеттүү болбогону менен мусулманчылык үчүн алар да зарыл керек. Алданын бирдигин, Курандын касиеттүү чындык экендигин, Мукамбет Алданын өкүлү — элчиси экендигин чын ыкласы менен ишенип тааныган ар бир адам өзүн мусулманмын — деп эсептөөгө акысы бар. Ошон үчүн мусулманчылыктын негизги жоболорунун бири деп келме эсептелет (к. келме). Келме арап тилинде гана айтылуу зарыл.

Адатта мусулман — каапыр бири-бирине карама-каршы маанидеги түшүнүктөр.

МЫРДАР —

(кээде мурдар түрүндө да айтыла берет) — (Бая бузуктук кылган мырдардан) — (ар. мордар) — 17-өлүк, тарп. 2. Арам, ыплас, булганч. 3. Бузук. Эпосто кемсинтүүнүн, тилдөөнүн өзгөчө көп кезиккен үлгүсү.

НАЗЫР —

(Назырга айткан канча мал. 1421) — (ар. назр — кол кайыр, садага) — кол кайыр кылуу, садага берүү.

НАЙЗА —

(Карагай найза сүнгүнү. 5182) — көчмөндөрдүн жоо куралынын бир түрү (Найза жалпы эле саюуга, же ыргытып урууга арналган курал. Эпосто негизинен атчан урушта саюу үчүн пайдаланары айтылат. Качып бараткан душманын артынан кууп бараткан адам кээде «найзаны уруп калганы» — деп сүрөттөлөт. Бирок бул жерде да сөз ыргытып уруу жөнүндө эмес, уруп саюу, катуу саюу жөнүндө. Балким айрым учурда найзаны ыргытуу да болор, бирок андай саюу чоң баатырлар үчүн анча натыйжа бере албайт. Анткени, белгилүү баатырлар соот-чопкут, чарайна ж. б. сыяктуу жоо кийимин кийгендиктен ыргыткан найзанын тийиши аларга чоң жара алып келе албайт. Эпостун түшүнүгүндө айтылуу баатырлардын карма-

шында «Ат күчү менен эр күчү» бириккенде, б. а. найзанын учун ээрге такап сайганда гана тиешелүү оң натыйжа чыгат. Ошон үчүн найзанын сапаты жөнүндө сөз болгондо «Сайган кезде ийилген, тартып алса союлган», же жоону күч менен сайганда «Сынып кетпей түгөнгүр түпкүч болуп ийилген» делип сыпатталат). Эпос боюнча найзанын жөнөкөй түрү учу учталган, анча жоон эмес, узун (болжол менен 2—2,5 метр, бирок бул сөзсүз деген чен эмес, ар ким өз каалоосуна жараша алган, айрым баатырлар атайылап эле эптүү, кыска найза урунганы, ал эми айрымдар «Узун найза колунда» — делип башкалардыкынан өзгөчөлөнгөн узун найзасы бар экени эскерилет) катуу, кургак жыгач, кээде жөнөкөй эле бакан. Найзанын мындай үлгүлөрү адатта сүнгү — делет. Карагай найза — сүнгү Манастын алгачкы аракеттериндеги негизги жоо куралы. Жалпы эле эпос боюнча найза жоокерлердин негизги куралы (балким бул абал анын, айрыкча жөнөкөй түрүнүн жасалуу ыгынын жөнөкөйлүгүнө жана материалынын оңой табылганына байланыштуу болушу мүмкүн). Бирок баатырлардын найзасы карагай сүнгү, же бакан эмес, анын материалы да, жасалуу ыгы да алда канча татаал. Бул процесске эпосто көптөгөн жолдору кеңири орун берилип, деталдаштырылып сүрөттөлөт: кыргыз баатырларынын найзасы сары талдан (бышык, карагай сыяктуу морт сынбай, ийилгич, ыргай сыяктуу оор эмес, жеңил) тандап кыйылып, катуу ысыкта көлөкө жерге жыйып коюп абыдан как кургаткан («Сары талдан кыйдырган, саратанга жыйдырган»), тарамыш менен оролуп чырмалып, желим менен (кээде чыраш деп да айтыла берет) чапталган, сырты жылмаланып, кооздолуп сырдалган («Тарамыш менен чырмаган, желим менен чаптаган, жети түрдөп сырдаган»), кармоочу жагы «колдон тайма болот — деп, коло менен сырдаган», учуна болоттон бөрү тил формасындагы («Учуна болот улаган» же «Бөрү тил учун чыгарган») өткүр темир ашталган курал. Найзанын учундагы курч темири жара ырбап кетсин үчүн атайы даярдалган ууга сугарылат. Учундагы темир ашталып бекитилген жерден улай сабына мизин сыртты каратып үч кыр, кээде эки кыр кылып бычак (миздүү, бычак сымал, узундугу 15—20 см.) чөгөрүлүп бекитилет. Бул сайганда душман кармай албас үчүн («Кармайм деген душмандын беш манжасы кыйылган»). Ошол бычактарга улай сайылган найзаны кайра сууруп алуу оңой болсун үчүн аны өтө терең киргизип жибербей турган топ кыл — түпөк бекитилет (Кээде өзгөчө чоң баатырлар адатта түпөгү жок найза пайдаланышат. Бул өз күчүнө ишенгендиктин белгиси катары эсептелет). Найзанын уч жагына желекче — асаба тагып алуу салты да бар. Бирок бул бардыгына милдеттүү, же зарыл нерсе эмес, ар кимдин өз эркинде, каалоосуна байланышкан (Желек тагуу өз тарабындагыларды чаташтырбай таануу үчүн керектелүүсү да мүмкүн. Мындай учурда ар кимдин өз белгиси, өз желеги эмес, жалпыга бирдей белги, же жалпы туунун кичиртилген үлгүсү тагылуусу ыктымал).

НАКЕР —

(Накеринин такага... 7628) — 1. Тумшугу шуштугуй келип, өйдө кайкалаган, оюу-чийүү менен кооздолгон азем өтүк. 2. Ошол эле өтүктүн баатырларга ылайыкталып иштелген ок өтпөс үлгүсү.

НӨКӨР —

(Отуз нөкөр кашында. 6460) — (монг. нөкүр) — 1. Хандын, төрөнүн кызматчысы. 2. Ханышалардын, төрө айымдардын коштоп жүрүүчү кыз-келиндери (свита). 3. Эпосто эпикалык баатырлардын, кандардын үзөнгүлөш жолдоштору (соратниктери), жан жигиттери.

НУР КЫЗ —

(Үр кыз түрүндө да айтыла берет) — (Нур кыз менен улманы. 8579) — (ар. хур, көптүк түрү хурин, гурин — «ак» («көздүн агы»). Көздүн туштунук агы капкара карекке контраст коюлуп кыздын ашкере сулуулугун поэтикалык көркөм сүрөттөдөн келип чыккан термин. Кыргызча «бото көз», «жал-жал кара көз» деген поэтикалык түшүнүктөргө туура келет. Куранда бейиштин кара көз кыздары (хур кыздары) бул дүйнөдө такыба жүргөн бейишке чыккан мусулмандардын тиги дүйнөдөгү (бейиштеги) жары. Нур кыздары — чатырларда жашашат, аларга жин да, адам да катышпаган, кабыгынын ичинде катылып жаткан берметтей эч күнөөсүз таза жандар. Алар күйөөгө тийгенден кийин да кыз белгиси боюнча калат. С. Орозбаков нур кыздары жөнүндөгү мусулмандардын бул аңыздары менен тааныш болуу менен бирге, аны кыргыз оозеки чыгармаларынын салттары менен өркүндөтүп сүрөттөгөн:

Казы болсон кытайдан,
Шейит болуп барарсын.
Жетимиш эки нур кызын
Жеке башың аларсын.
Ушу кыздын бирөбү
Жалган дүйнө жүзүнө
Салып көзүң көрүнсө
Адам уулу баарысы
Акылыңдан танарсың.
Бери болсо беш жүз жыл
Бегүш болуп каларсын,
Өз оокатың кылбассың,
Өксүп ыйлап жылбассың.
Ашык болуп ал кызга
Өлмөйүнчө тынбассың.

ОЙРОТ —

(Кара чоктуу көп ойрот.) — Илимий эмгектерде бул терминдин этимологиясы жана мааниси жөнүндө бирдиктүү так пикир жок. Бир катар окумуштуулардын (А. Ремюз, И. Я. Шмидт, В. В. Бар-

тольд, В. Рязановский, Н. Бичурин, К. Костенков ж. б.) пикири боюнча монгол тилинин «ойра» («жакын», «союздаш») деген сөзүнөн жана көптүктү уюштуруучу — «т» мүчөсүнөн түзүлүп «союздаштар» деген мааниге ээ. Чынгызхан түзгөн империя ыдырай баштаганда Монголиянын батыш бөлүгүндө Дөрбөн-Ойрот (төрт Ойрот аталган монголдордун төрт уруусу: чорос, хошоут, торгоут, хойт) өз ара биригишип, Ойрот мамлекетин түзүп, термин ушул маанисинде башка коңшу элдерге да тараган.

Экинчи бир окумуштуулар (Д. Банзаров, В. Успенский, Э. Бретшнейдер, Г. Грум-Гржимайло ж. б.) «ойрот» деген термин Чынгызхандын мезгилинен бери белгилүү болгонун көрсөтүшөт жана алардын айрымдарынын пикири боюнча бул термин Рашид-ад-Диндин эмгегиндеги «иргенге» («токой эли») туура келет. Чынгызхандын улуу уулу Жуучу багындырган иргендердин (токой элинин) катарында кыргыздар да болгон. Демек, бул көз караштан алып караганда кыргыздар ал термин менен ошол мезгилдерде эле тааныш.

Азыркы мезгилде «ойрот» термини кыргыз тилинде төмөнкүдөй маанилерге ээ. 1. Ойрот мамлекети. 13—14-кылымдарда ойроттор Чынгызхандын империясынын курамында болгон. 15-кылымдын башынан тартып алар жалпы монголдордун ханынын бийлигинен чыгып, Монголиянын батышына жайгашышкан. Ушундан улам тарыхта Жунгар (монг. Зун — «сол», «гар» — «кол», «каруу», «жак», «каптал») деген ат менен да белгилүү. 15-кылымдын орто ченине чейин, айрыкча Тогон, анын уулу Эсен-Тайжинин өлүшү менен феодалдык бытырандылык башталып, майда хандыктарга бөлүнүп кетишет. 16-кылымдын аягы 17-кылымдын башынан тартып дөрбөн-ойроттордун өз ара баш кошуусу менен Жунгар хандыгы кайрадан бийиктикке көтөрүлө баштаган. Анын бекемделе башташына адегенде хошоут уруусунун Хара-Хула зор роль ойношкон. Дегинкисин айтканда ойрот хандыгынын негизделишине жана бекемделишине чорос уруусунун ролу зор, алардын ичинен жогоруда эскерилген Тогон, Эсен, Хара-Хула жана Батурхунтайжи анын мураскорлору Талдан-Бошокту, Цеван-Равдан ж. б. хандар чыккан.

Ойрот хандыгы күчөгөн мезгилдеринде өздөрүнүн коңшу элдерине, анын ичинде кыргыздарга, феодалдык баскынчылык жортуулдарды уюштурушкан. Ойроттордун кыргыздар составында болгон Могулстанга 14-кылымдын аяк чендеринде эле кол сала башташканы бирок алар ийгиликке жетишпегени түрк элдериндеги жазма эстеликтерде эскерилет, Могулстандын ханы Увейстин тушунда аны менен ойроттордун ортосунда үзгүлтүксүз кармаш жүргөн. 1422-жылы Увейс Турпанды ээлеп, аны өзүнүн ордо шаары кылган. 15-кылымдын орто ченинде Могулстан менен ойроттордун ортосунда күрөш айыгышкан түргө өткөн. 1452-жылы Эсентайжинин жетекчилигинде ойроттор Могулстанга каршы жортуулга чыгышып, ал Эсентайжи өлгөндөн кийин 1455-жылы аяктаган. Ойроттордун колу бүткүл Могулстандын территориясын басып өтүп, Жети-Сууга кол салган, андан түштүккө бурулуп, Сыр-Дарыяны бойлоп жүрүп, Мавераннахрдын чегине жети-

шип, Ташкентти ж. б. бир катар жерлерди талап, кайра кайткан. 1470-жылы Могулстан ханынын колу ойротторду Хами округда талкалап, бир түмөн жоокерин колго түшүргөн. 1472-жылы Могулстанды басып кирген, Иленин боюнда Юнус хандын колун талкалап Сыр-Дарыяга чейин кубалап барышкан. Ойротторго каршы күрөштү Юнустун баласы Ахмедхан уланткан. Ал көп жолу жеңиштерге жетишкендиктен Алачыхан («кан ичкич», б. а. ойротторду кыруучу) аталган. Ойротторго каршы күрөштү Ахмеддин мураскору Мансур-хан ж. б. уланткан. 16-кылымдын орто ченинен тартып кыргыз-казактын бириккен колу ойроттордун күчтүү жоосу катары көрүнө баштаган. Жунгар хандыгы түзүлгөн соң (1635-ж.) ойроттордун баскынчылык саясаты күчөп, уюшкан мүнөзгө өтөт. Бутар хунтайжинин колу 1635-жылы Жети-Суудагы жана Казак талааларындагы казак-кыргыздарга кол салып, алардын ханы Эшимкандын Түркстан шаарындагы ордосун алууга аракет кылган. Буга Эшимдин уулу Жанчар баш болгон кыргыз-казак колу каршы күрөшүп, бирок жеңилип калган. Батур хунтайжи 1643-жылы 50000 аскер менен Ала-Тоолук кыргыздарга кол салган. Бир түмөн жоокерден турган кыргыздар баатырлык менен чабуулдун мизин кайтарган. Кыргыздарга 600 мылтыкчан жоокери менен келген Жангир-хан жоонун тылынан кол салып жардам берген. Натыйжада бир түмөн ойрот набыт болгон. Ангыча кыргыз-казактарга эки түмөн колу менен өзбектерден Ялантуш жардамга жете келип, Батур-хунтайжи качууга аргасыз болот. 1652-жылы Батур-хунтайжи буруттарга (кыргыздарга) кайрадан жортуулга барган. Колду анын күйөө баласы Хошоут уруусунун башчысы Очорту — Цецен-хан (тайжи) башкарып барган. Кыргыздар бул салгылашууда чоң жоготууга учураган. Очорту — Цецен-хандын 17 жашар баласы Галдама (өз кезегинде Очорту — Цецен-хан Жунгар хандыгын негиздегендин бири Байбагыстын, ал эми Байбагыс хани — нойон — Хонгордун баласы болгон) Жангар-ханды өлтүрүп, ойроттор арасында зор атакка ээ болгон. 1655-жылкы ойроттордун жортуулуна кыргыз-казактар катуу кайрат көрсөтүп, жеңишке жетишкен, ойроттордун башчысы Очонду колго түшүргөн. Батур-хунтайжи өлгөндө анын ордун баскан Галдан — Бошокту-хан кыргыздарга жана аларга коңшу элдерге карата ойроттордун баскынчылык саясатын уланткан, 1678, 1683, 1684, 1685-жылдары алар жашаган жерлерге жортуулга барган. 18-кылымдан баштап кыргыздардын ойротторго каршы күрөшү уюшкан түрдө боло баштаган, Галдан-Бошоктунун ордун ээлеген Цеван-Равдандын ордосуна чейин чабуул коюшкан. 1732, 1736, 1738 жылдары жасаган Галдан — Церендин жортуулу кыргыздарга кыйла бүлүк алып келген, бирок алар ага багынган эмес. 1745—48-жылдары Батыш Түркстанды, Хожентти ойроттордун басып алууга жасаган аракетин кыргыздар башка коңшу элдер менен бирге токтото алышкан. 1747-жылы Акмат бий жетектеген кыргыз колу ойротторго каршы ийгиликтүү жортуул жасаган. Өч алуу үчүн Ала-Тоолук кыргыздарга келген Цеван-Доржи жайсандын бир түмөн колуна 3 миң гана адам тирүү калып, катуу талкаланган. Цеван-Доржинин ордун ээлеген иниси Лама-Дор-

жинин ошол эле жылы жасаган жортуулу да кыргыздардан талкаланган. 1759-жылы Цин империясы тарабынан Жунгар хандыгынын тып-тыйпыл болушу менен ойроттор менен кыргыздардын ортосундагы күрөш өзүнөн өзү токтогон. Ойрот (калмак) хандары менен жогоркудай салгылаштар Орто Азия, Казакстандагы түрк элдеринин баардыгынын баатырдык эпосторунда алардын «баатырдык доору» катары кеңири чагылдырылган. Кыргыз элинин баарлык тарыхый доорлорун чагылдырган «Манас» эпосунан да Ойрот доору алардын тарыхындагы өтө урунттуу мезгилдердин бири катары өз алдынча негизги тарыхый катмарлардын бири болуп орун алган.

2. Ойрот эли. 3. Жалпы жер жүзү. Эпосто сөздүн үч мааниси тең кеңири кездешет.

ООЗАНТУУ —

(Оозантмакка баланы Оң эмчегин салганы. 1660—1661) — жаңыдан төрөлгөн балага берилген биринчи даам. Адатта бул эненин сүтү. Ага удаа өмүрү майлуу, сүттүү-дөөлөттүү, бардыгер болсун үчүн сары май берилет (даамын таттыруу аракети менен жалатат, эердине сүртөт ж. б.) Бирок түрдүү максат менен башка ырымдар иштелиши да мүмкүн (Мисалы, С. Каралаевдин вариантында жаңы туулган Манасты энеси ок менен оозантат).

ОРДО —

(Ордого толо жыйылды. 1433) — 1. Кандын сөөлөт үйү, бийлик үй. 2. Чоң боз үй (мисалы Жакыптын үйү, ал кан боло электе эле ордо деп атала берет). Ордо үйлөр атайын жасалышы, же кадимки үйдөн эле саналышы да мүмкүн (кадимки кереге, ууктарды бири-бирине улоо, санын көбөйтүү аркылуу). Бийлик белгиси ордо боз үй эле эмес, эпосто кээде аземдүү сарай, же чоң чатыр ж. б. түрдө да жолугат.

ОРДО ОЙНУ —

(Беш чүкөнү бир — дешип, Белсенип ордо кир — дешип. 5395—5396) — кыргыздардын улуттук оюндарынын бири. Оюндун маңызы кан, кан ордосун талашууну эске салат: эки топко бөлүнгөн адамдар тегерек чийиндин (кандык, же мамлекет — деп түшүнсө болот) ортосунда тизилген чүкөлөрдү (кандын эли), алардын ортосундагы канды утуп алуу аракетин көрүшөт (кандыкты ээлеп, жеңип алуу, бийлик үчүн күрөш). Ушундан улам оюндун аталышы «ордо», б. а. кандык, кандык бийликтин символу болгон жай үчүн күрөш — делсе керек. Оюнга катышуучулар эки топко бөлүнүп (топтогу адам сандары ар түрдүү боло берет, бирок эки топ бирдей сандагы адамдан туруу шарт — он-ондон, он беш-он бештен ж. б. кырк чоро адатта жыйырмадан эки топко бөлүнүп алып ордо атышат), тегиз, такыр жерге ортосунан бир жак чекесине чейин 30, 40 ж. б. (ордонун чоңдук өлчөмү) катышуучулардын санына, байгенин көп, аздыгына ж. б. байланышат, мисалы, катышуучулар аз болсо кичирээк: көп болсо чоң, эгер көп адам катышып, байге арбын болсо абдан чоң) таман жерди

тегерете чийип, чийиндин чок ортосуна (борбор, же жыдымак) анча-мынча чуңкурчага канды (айланасы 0,5 см. чейинки абыдан жука жез, же темир тегерекчени) жаткырып, анын үстүн бастыра оюнга кирген чүкөлөрдү (оюндун ар бир катышуучусу үчүн беш чүкө салынат, ал беш чүкө үчүн оюнчу үч жолу оюнга катышуу укугуна ээ. Ошондуктан андай беш чүкө үчтүн бири, б. а. бир кишинин үч оюнуна тиешелүү чүкө делип аталат) бөгөсүнөн жаткырып, тегерек кылып тизип коюп, ат чабылат (эки топ оюнду ким биринчи баштоо укугун алуу үчүн эки чүкө — ар ким өзү тандап алып чыгарып, жогору ыргытып калчайт, кимдин чүкөсү консо ошол топ оюнду биринчи баштайт), аты конгон тарап тегерек чийиндин ыңгайлуу делип эсептелген бир жагынан чийинге кирбей туруп кезектешип (оюнга катышуучулардын өз ич ара жөндөмүнө жараша адистиктери бар, бири топ бузууга маш болсо, экинчиси кадамакка, же тоорууга ж. б.) ортодогу топ чүкөнү абалак (кээде томпой) менен атып (колду боордон шилтеп алдыга ыргытып, бирок таш ыргыткандай колду ийинден артка шилтеп туруп алдыга күү менен урууга болбойт) тизилген тегерек топту чачууга — топ бузууга аракеттенет. Оюнчу топ бузуп жана бузулган топтогу чүкөлөрдүн бири (бир канчасы) чийиндин сыртына чыгып кетсе ал оюнун уланта берет, тегерек топко абалакты тийгизе албаса, тийген менен чүкө чыкпаса оюнчунун үч оюнунун бири кетет, (кийинки кезектери да ушул эле сыяктуу чүкө чыгарса жыдыганга чейин — чүкө чыгара албай, же эрежелердин бирин бузуп — улантат, чыгарбаса оюндун дагы бир үлүшү дароо бүтөт). Оюнга катышкан эки топтун ар биринин негизги максаты оюндагы чүкөлөрдүн баарын, канды кошо утуп алуу (кан ордосу үчүн болгон күрөштө жеңишке жетишүү). Бул максат аткарылганча оюн бир нече этаптан турушу мүмкүн (биринчи эле баштаганда бир тарап толук жеңип кетсе оюн бүтөт, толук жеңишке эч ким жете албаса оюндун экинчи этабы башталат, бул этап алгачкы башталыштан айырмалуу — ар бир топ утуп алган чүкөлөрүнө жараша оюн алышат, б. а. чүкөсү аз тараптын оюнчуларынын ар бири толук үчтөн оюнга ээ болбой, чокондон калуусу — кээси үчтөн, кээси бирден, экиден оюн алып калуусу ыктымал). Оюн эки эле эмес, (андан көп этаптардан туруусу да мүмкүн. Улам кийинки этаптагы оюнду ким канды утуп алса ошол топ баштайт. Канды ичке түшкөн киши башка чүкөлөр менен кошо чертип кетиши мүмкүн, эгер оюндагы чүкөлөр бүткөнчө канды эч ким чертип, же атып (андай учурлар да болот) кете албаса эки топтун өкүлдөрү канды кезектешип чертишет. Ким чийинден мурун чыгарса канды ошол топ утат. Канды уткан топтун артыкчылыгы ошол этаптагы оюнду биринчи баштоо эле эмес. Эгер канды уткан топтун такыр чүкөсү жок болсо да оюнчулары ар бири бирден оюнга ээ болушат. Ордо оюнунун өзүнчө иштелип чыккан көп сандагы татаал эрежелери, өзүнө таандык атайын көптөгөн терминдери бар. Алардын ичинен эпосто эскерилгендери: топ бузуу, чүкө чыгаруу, жыдымак, кан, тооруу, ичке түшүү, чүкө чертүү, үчтүн бири ж. б. 1) топ бузуу — ортого тизилген чүкөлөрдү абалак менен атып чачыратуу; 2) чүкө чыгаруу — топ бузуп, ичке түшкөндө чертип, тооруп чийиндин ичиндеги чүкөлөрдөн сыртка чыгарып кетүү; 3) жы-

дымак — тегерек чийиндин так ортосу, кан жаткан жер; 4) Кан — ордого салынган тегерек, жука жез, темир, кээде эчкинин чүкөсү; 5) тооруу — чийинге жакын келип токтоп калган чүкөнү атайын ык менен атуу (бир колун артына алып, бир буттап туруп, экинчи бутун турган бутунун сырт жагынан кайчылаштырып чалып алып атуу); 6) ичке түшүү — топ бузганда, тооруганда, кадаганда ж. б. учурларда чүкө чийинден чыгып, абалак чийиндин ичинде жаткан чүкөлөрдүн жанына, арасына токтосо аткан адам ичке түшөт, — атайын эрежелер боюнча, өзгөчө ык менен отуруп ал жердеги чүкөлөрдү, канды чертүү укугун алат; 7) чүкө чертүү — ордодогу чүкөлөрдү атайын ык менен чертүү — колдогу абалактын арт жагы менен уруу; 8) үчтүн бири — оюндун ар бир катышуучусуна үч оюнга катышуу укугун берүүчү беш чүкө.

Эпос ордо оюнун Манас чыгарган деп эсептейт.

ОТ МАЙ —

(Отуз байтал, беш аттан От майына бердим — деп. 3777—3778) — пайдаланылган жайыт үчүн төлөнүүчү акы. Эпосто жерге жеке менчик жок. Жер (негизинен жайыт үчүн) урууларга, же адам топторуна гана бөлүнөт (ошон үчүн Жакып айланасына чогулгандардын саны жетимиш түтүнгө жеткенде жер бөлдүрүп алуу аракетин көрөт). От май малдын ээси тарабынан жайыттын ээсине төлөнөт.

ӨМДҮК —

(Ороздунун балдары Өмдүгүн койбойт ар качан. 6519—6520) — үстөмдүк, өкүмдүк, кээде чоңдук, күчтүүлүк, көптүк маанилеринде.

ӨЛКӨ —

(Өлкөгө барып конору. 6519) — Эпосто орун алып эскерилген маанилери: 1. малга жайлуу, шамал тийбеген, жылуу жер — аймак. Мындай жерлерге мал кыштоосу жайгаштырылган. 2. Жалпы эле жылуу аймак (жайлоого салыштырганда эгин-тегин бышкан жак өлкө жер делет, же бир жерге караганда экинчи жер жылуураак келсе андай жерди беркиге салыштырмалуу алып бир топ эле өлкөлүк кылат — дейт.

ПААША —

(же Бааша, кээде бадыша) — (Дуушангер пааша тундунда. 5498) — бийлик, аскердик мансаптардын эң жогоркуларынын бири. Эпос боюнча: 1. Чоң өлкөнүн, көп элдин эң башкы бийлөөчүсү — башкы каны. Адатта бул титул бадыша түрүндө айтылып, кытайлардын башкы каны Эсенканга ыйгарылат («Баш карматкан канча жан бадышасы экен Эсенкан»), кээде Манастын өзү да бадыша аталат, бирок бул жерде сөз бийлик ээсин көрсөтүүчү титулдук мааниге караганда баатырдын оң маанидеги эпитеттеринин бири катары колдонулуп, ага карата болгон урмат-сыйды гана туюнтуп турат. 2. Эпи-

калык душмандардын (калмак, кытай) чоң аймагынын башкаруучусу. Мындай учурда кандык мансап менен чамалаш. 3) ошол эле калмак, кытайлардын чакан аймактын башкаруучусу, же аскер башчы. Мындай учурда пааша (бааша) түрүндө айтылат, пааша өзүнчө бийлик ээси, бирок кээде канга баш ие турган адам маанайында да сүрөттөлө берет (бул учурда көбүнчө аскер башы — генерал же генерал-губернатор маанилерине жакын)

ПАРЗАНТ —

(же мерзент) — (Береги катын көрүптүр, Менин парзантымдын жоктугун. 412—413) — бала, туяк (к. мерзент).

РУХ —

(Барча жандын рухун. 8429.) — (ар.) — жан. Адамдын негизги тыны — ажал жеткенде Азирейил периште тартып кетип кыямат кайымга чейин кутуда сакталуучу, кыямат кайымда бошонуп чыгып өз ээсин табуучу жан. Ал жан өз ээсин тапкан соң өлгөндөр кайра тирилип, суракка барат. Эпосто чечмеленбестен ар бир адамдын тирүүлүктөгү кыймылга келтирип, жашатып жаткан күчү катары түшүнүлөт.

САБАА —

(Бир сабаада кымызды, Колуна берсең бир жутат. 2881—2882) — кыргыздардын улуттук идиштеринин бир түрү — кымыз ачытылуучу атайын шири идиш. Жылкынын же төөнүн (кээде серкенин) терисинен жасалат. Тери эт, чел, майларынан таза арылтылып, кууш тарткан оозу болуп, төрт бурч келип бычылат. Тоборсугандан кийин бурчтары, конверт сыяктуу капкакчаларынын бириктирилген жерлери кылчык жүндөн чыйратылган жип менен, же жылкынын жал, куйругунан өрүлгөн жип — кылы менен жөрмөлөт. Ыштыкта ышталат. Кымыздын даамдуу, аш болумдуу болушу, даярдаган сабаанын ышталышында жана аны таза кармап, маал-маалы менен ышын жаныртып турушуна да байланыштуу болот. Изилдөөлөрдө мал чарбачылыгы менен кесип кылган көчмөн калктарда байыртадан бери эле пайда болуп, колдонулуп келген деп эсептешет.

САДАГА —

(Бай Жакыптын малдарын Манасына садага Бөлүп койсок не болот? 8872—8874) — кыргыздардын эскиден бери келе жаткан жакшы салттарынын бири менен ислам дининин негизги жоболорунун биринин жуурулушунан келип чыккан маанилүү, пайдалуу жөрөлгө — колунда барлардын бей-бечара, карыптарга, жармачтарга берүүчү жардамы, каралашуусу. Сөз садага — кайыр түрүндө да айтыла берет. Садага — кайырдын эпосто бир нече түрү эскерилет: 1. Оорусыркоодон, кырсыктан кутулуу, сак болуу максатында малдан курмандык чалуу. Бул ырым адатта садага чабуу — деп аталат, садагага көбүнчө улак (сары улак өзгөчө жогору бааланат — «Сары улактан таптырып, садагасын чаптырып») союлат (башка малдан садага чабуу

да кезигет, мисалы, торпок ж. б.). 2. Тилеген тилек орундалуу, жакшылык болуу, кырсыктан тыш болуу ж. б. үчүн садага кайыр берүү, жалпы эле ач-жылаңач, жармач, карып-мискиндерге жардам көрсөтүү. Эпосто айрыкча ушул салт өзгөчө кеңири кезигет. 3. Өтмө мааниде бирөөгө келүүчү кырсык, жамандыкты өзүнө алууга даярдыкты билдирген жакшылык тилек (садагаң болоюн, садагаң кетейин). Кээде адамдар арасындагы жылуу мамилени, сылыктыкты (көбүнчө жашы улуулардын кичүүлөргө карата) билдирүүчү сөзү катары да айтыла берет. Садага-кайырдын мааниси, зарылдыгы куранда кеңири айтылган (3-сүрөө, 86-аят, 9-сүрөө, 122-аят).

САЙ —

(Сай кашканды жайлатып... 10561) — 1. эн, абыдан, мыкты. 2. Белгилүү, атактуу. «Сай кашканды жайлатып» — белгилүү мыктынды өлтүрүп, же жок кылып, сай күлүк — мыкты күлүк маанилеринде.

САЛ —

(Тегеренгиз сал кылып. 10047) — дарыядан, чоң агын суудан өтүүдө пайдалануучу өзүнчө кайыктын эң жөнөкөй түрү. Бирдей жоондуктагы жыгачтардан (көбүнчө анча жоон эмес карагайдан) кесип, төрт чарчы, же сүйрү түрдө (жазылыгы, узундугу үстүнө түшө турган жүктүн санына жана салмагына жараша ар түрдүү — кичирээк, орто, чоң болушу мүмкүн) тизип, бышык жип ж. б. менен бири-бирине бириктирип бекитип байлап, тегеренип кетпес үчүн салмоор (атайын сууга чөгүп турган салмактар, же үч, кээде эки жагына тикесинен бекитилген жоон жыгач, тактай ж. б.) салып жасалат. Сал айдаган адамдын (чоң сал болсо бир нече адамдын) колунда узун таягы, же калагы болот.

САЛБЫРЫН —

(Салбырын деген сапар го. 9370) — (монг. салбар — бүркүт, кыраан куш, алгыр куш; уу(н) — аңчылык) Борбордук Азия менен Орто Азиянын элдеринде «Куш салуу», «Бүркүт салуу», «Ит агытып, куш салуу», илгертеден келаткан салттык көрүнүш. Эпосто көп адамдар (Манас кырк чоросу менен) көп күндөргө, алыска аңчылыкка чыгуу маанисинде, өзүнчө окуялар катары баяндалат. Негизинен аңчылыктын кандай түрү болсо да көпчүлүк катышкан аңчылык салбырын деп атала берет.

САЛИМА —

(Батини ачык салима. 8178) — (ир. салим — бүтүн, толук) бардыгы жеткиликтүү, бакубат, эч жеринен зыян тартпаган, кемчиликсиз. Бардык жагынан төп келген мыкты адам маанисинде.

САН —

(Өлтүргөнүн сан кылып. 5168) — 1. он миң. 2. Эң көп, эсепсиз көп маанисинде да айтыла берет.

САНТАЛАК —

(Аламан койду санталак. 2454) — (ар. санталак — аялы менен ажырашкан) — абийирсиз, уятсыз, бети жок маанилериндеги кемсинтип тилдөөнү туюнткан сөз.

САҢООР —

(Саңоорлору сары алтын. 449) — канаттуулардын буту менен куйругунун арасындагы жумшак жүн.

САРПАЙ —

(Сарпайдан үч жүз тон болду. 1058) — аш-тойлордо, башка салтанаттуу учурларда кадырлуу адамдарга берилүүчү сый кийим. Көбүнчө кымкап, же баалуу кездемелердин биринен тигилген сырт кийим — чепкен.

СЕБИЛ —

(Серпкени өлгөн себил — дейт. 453) — 1. Ок өтпөс сырт кийим (себил тон). 2. Курал-жарак. (Себилдүүсү сексен төрт). 3. Өтмө мааниде алгыр, кыраан (жырткыч куштарга карата айтылат).

СЕЛДЕ —

(Ак селдеси башында. 193) — (ир. салла — чалма, баш оромол) — мусулмандарда баш кийимдин сыртынан тегерек түрүндө оролуп коюлуучу атайын чүпүрөк. Мусулмандардын тышкы көзгө дароо чалдыккан белгисинин бири.

СУНДУҢ —

(Эсенкандын сундуу. 5867) — (жит. зунтун) — аскердик төмөнкү мансаптардын бири. Эпосто улуктун чабарманы, жигити маанисинде айтылат.

СУП —

(Суп чапандан бирөө экен. 1764) — 1. Ак жибектен, же ак төөнүн жүнүнөн токулган баалуу кездеме. 2. Ошол кездемеден тигилген кийим. Андай кийимдер, айрыкча ак төөнүн жүнүнөн жасалгандары, касиеттүү деп эсептелип, жогору бааланган («Суп кийгенде сурак жок»). 3. Жалпы эле ак кездемеден тигилген кийимдер суп деп атала берүү учурлары да кезигет.

СУПА САДЫК ЧАЛУУ —

(Супа садык чалганда. 8568) — (ар. супу садык) — таң сүрүү. Супа садык чалганда — жаңыдан таң сүрө баштаганда.

СҮЙҮНЧҮ —

(Сүйүнчү! — деп бакырды. 1853) — кубанычтуу, жакшылык кабарды билдирүүнүн атайын ыгы. Сүйүнчүлөгөн адамга ыгына жараша сыйлык, белек берүү салт.

СҮННӨТ —

(Байгамбардын сүннөтү. 9491) — Мукамбет мустапанын иштеген иштери, калтырган осуяты. Ислам дининдегилердин курандан кийинки эки ыйык (шарият, сунне) чыгармасынын бири. Сүннөнүн хадистери Мукамбет пайгамбардын өзү айтып калтырган сөздөрү менен осуяттарынан турат.

СҮНГҮ —

(Қарагай найза сүнгүнү. 5182) — 1. Учталган катуу жыгач (жер чукууда ж. б. колдонулат). 2. Қарагайдан жасалган найза (найзанын эң жөнөкөй түрү. К. найза).

СЫЙЫР —

(Сыйырдан жетөө союлсун. 1008) — уй.

ТААГТЫ —

(Таагты бекен ушу — деп. 8162) — маани так эмес. Балким араптын тагты — чын, акыйкатта, нагыз деген маңызды туюнткан сөзү болушу да ыктымал. Андай маани контекстке каршы келбейт.

ТААЖЫ —

(Алтындуу таажы башында. 4164) — (ир. тож.) — башышалардын, кандардын атайын баш кийими. Формасы, эмнеден жасалышы түрдүү элдерде түрдүүчө болушу мүмкүн. Кээде кадимки эле баш кийимге бийик даражаны — коомдогу ордун көрсөтүүчү белги тагылып, ал таажы атала да берет. Мисалы, жыгалуу (К. жыга) бөрк.

ТААЛА —

(Аны Алда таала сүйгөнү. 1206) — (ар. тала — эң жогорку) — Алданын атына эпитет катары кошо айтылуучу, Алда баарынан жогору тургандыгын белгилеген түшүнүк — туюнтма. Адатта кыргыздар арасында «Алда таала» бирге айтылат жана экөө бирге айтылганда гана мааниге ээ болуп, баарынан жогору турган, баарынан күчтүү, кудуреттүү Алда — дегенди туюнтат.

ТАБАК ТАРТУУ —

(Табакты элге тарттырды. 1056) — кыргыздардын салттык жөрөлгөлөрүнүн бири — конок күтүүдө, айрыкча аш-той ж. б. сыяктуу салтанаттуу расмилерде меймандарга негизги тамакты (көбүнчө эт) берүү. Коноктордун жашына, кадыр-барк, коомдук абалына жараша ар кимдин өзүнө ылайык устукан ыйгарылат.

ТАКАНАК ЖҮН —

(Таканак жүнү баары алтын. 450) — жырткыч куштардын бутундагы жүндөрү.

ТАЛГАК —

(Байбиченин талгагы Магдырап канып калганы. 1407—1408) — боюнда бар аялдарга мүнөздүү оорунун аты — тамактын кан-

дайдыр бир түрүн, же конкреттүү бир нерсени күсөө, самоо. Энеси эмнеге талгак болсо төрөлгөн балада ошол нерсенин негизги сапат — касиети болот деген ишеним бар. Мисалы, Манас боюнда барда Чы-йырды жолборстун жүрөгүн жесем — деп күсөшү төрөлүүчү баланын баатырдык сапатын алдын-ала билдирип турат.

ТАМАМ —

(Бүтүрдү тамам ишини. 7852) — (ар. тэмам) — 1. Бүткөнү, аягы, соңу. 2. Такыр, бүт маанилеринде да айтыла берет.

ТАР КУРСАКТА ЖАТУУ —

(Тар курсакта жатканым. 6703 — Жатындаш бир тууганым маанисинде).

ТА-ТА —

(Айгай салып та-талап. 2453.) — (кыт. та — ур, сок. Та-та — ур!, Ур!) — кытайлардын согуштук урааны.

ТАТАЙ —

(Ойбой, татай, нетти — деп.) — чочуп кеткенде айтылган, эч мааниге ээ болбогон сөз.

ТЕЛИ —

(Жол боюнда бир бээ Телиден өлүп жатыптыр. 1359—1360.) — жылкынын оорусунун аталышы.

ТЕНГЕ —

(Беш теңгеден бул берди. 1090.) — акча бирдиги. Жалпы эле акча маанисинде да, же майда акча, күмүш тыйын туюнтмаларында да колдонула берет.

ТЕҢИР —

(Бербесе теңир чаарам жок. 24.) — Борбордук Азияда жашаган элдердин мифологиясында эң байыркы мезгилдерде эле жолуккан термин. 1) «асман», «көк» менен маанилеш. Окумуштуулар анын этимологиясын кытайдын «тянь», байыркы шумерлердин «дингир» деген сөздөрү менен катар карашат. 2) Теңир алгач асмандын ээси, кудайы катары байыркы анимисттик ишенимдердин негизинде калыптанган. Байыркы түрктөрдүн мифологиясында адамдардын, элдердин, мамлекеттин тагдырын чечүүчү башкы кудайга айланган. Мусулмандашкан түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда «Кудай», «Алда» деген терминдердин ордуна колдонулуп, политеисттик түшүнүктөн монотеисттик түшүнүккө өткөн. Эпосто терминдин бардык маанилери орун алган. Бирок негизинен теңир эски түшүнүк катары эсептелери басымдуулук кылат.

ТИЙИП АЛУУ —

(Тийип алып кеткени. 937.) — көчмөн турмушка

байланышкан жоокерчилик шарттагы согуштук атайын ыктардын бири — анча көп эмес адам менен байкатпай барып олжо алуу (оңой жана айдап кетүүгө ыңгайлуулугуна карап көбүнчө жылкы тийүү салт болгон). Тийип алуунун так мааниси чекесинен айдай качууну, кууп кетүүнү туюнтат. Тийип алуу ыгы өтө көп адам катышкан чоң согуштарда да пайдаланылуусу мүмкүн. Бул «Чоң казатта» даана көрүнөт. Мындай учурда да тийип алуу ыгынын негизги белгилери (аз адам менен, жашыруун барып, мал ала качуу) сакталат. Тийип алуу ыгындагы маанилүү согуштук аракеттин бири — ит урушун салуу (куугунду мерчемдүү жерден тосуп туруп, алдыкы топко кол салуу, негизги көп кол келгенче качып берүү, жеткендер менен кармашып, улам качып ыкты кайталоо. Максат айдаган малдын узап кетишин камсыз кылуу). Тийип алуу кубалай качуу маанисинде да кезигет (Жакыптын аты Туучунакты кырк кайып тийип кетүүсү ж. б.).

ТОГУЗ МАЛ —

(Төрт уруу малдан төрт тогуз. 2013.) — сыйлыкка, айыпка, калыңга, байгеге ж. б. берилүүчү малдын бирдик эсеби (Бир тогуздан тартып эки тогуз, үч тогуз ж. б. болуп жогорулай берет). Тогуз малдын бир нече түрү бар: 1) ар бир малдын түрүнөн кошуп, жалпы санын тогузга жеткирүү; 2) бир эле малдан тогузду берүү; 3) белгилүү (күлүк ат, чоң жорго ж. б.) бир мал, же кара малдын бири (төө, бээ) баштаган тогуз мал (төө баштаган бир тогуз, бээ баштаган бир тогуз ж. б.) берүү. Тогуздап мал салуунун, берүүнүн жогорку токтогон чеги тогуз тогуз. Андан ашканда малдын саны жөн эле аталат (жүз жылкы, беш жүз кой ж. б.).

ТОГУЗ КОРГООЛ —

(Тогуз коргоол ойгону. 5413.) — улуттук белгилүү оюндардын бири. Ойноло турган жай жыгачтан жасалат (байыркы убактарда жерди оюп алып деле ойной беришкен). Өйүз-бүйүз оюлган он сегиз чуңкурларга ар бирине тогуздан таш (койдун коргоолунан кичирээк тоголок таш, же атайын жасалган шарчалар салынат. Оюнду эки оюнчу бири-бирине каршы ойнойт. Максат каршысынан көбүрөөк таш утуп алуу. Тогуз коргоол акыл оюну, айрыкча эсептөөнү жакшы билүү жана бир канча жүрүштөрдүн натыйжасы эмне болорун алдын ала эсептеп, жүрүштөрүн ошого ылайык пландай алуу зарыл. Бул жактан шахмат оюнуна жакын. Оюндун өзүнө ылайык көптөгөн татаал эрежелери бар. Алардын ичиндеги эң башкысы каршысынын үйлөрүндөгү таштарды жеш үчүн (утуп алуу үчүн) ал үйдөгү таштар так санда болуу шарт. Он сегиз чуңкур «үй» деп аталат. Ар бир үйдүн өз аты бар: ооз үй, көк шили үй, ат өтпөс үй, ак колтук үй, бел үй, жаман үй, эки тишти үй, тек үй, куйрук үй. Карама каршысындагы чуңкурлар да ушундай аталат. Ортодо эки оюнчунун ташын салып туруучу эки чуңкур чарасы болот. Ар бир оюнчу оюнду баштоодо (көчөт — деп аталат) өз үйлөрүнүн бириндеги коргоолдорду — таштарды алып, ордуна бир таш калтырып, калгандарын жолдогу ар бир үйгө бирден салып үлөштүрүп олтуруп каршысынын үй-

лөрүнүн кайсынысына жетсе ошондогу таштарды (эгер алар так болсо) жей алат — утуп алат. Эгер андагы таштар жуп болсо анын аракети текке кеткендик. Оюндун аягында кимдин уткан таштары көп болсо мөрөй ошонуку.

ТОЗОК —

(Бейиш менен тозокту. 8395.) — (ир. дузах ар. жахан-нам — байыркы еврейче гехинн — геенна). 1. Мусулман дини боюнча күнөөлүүлөр, каапырлар жана жин-шайтандар түбөлүк азап тартчу жай. Тозокко түшкөндөр куран боюнча түбөлүк жалындаган отко күйүп кыйналат. Тозоктун бир нече дарбазасы болуп, күнөөлүүлөр күнөөсүнө жараша ар кайсы эшиктен кирет. Тозоктун дарбазасын Малик баш болгон периштелер көзөмөлдөйт. Курандан кийин жазылган мусулмандардын аңыз китептеринде тозок ириң кайнаган суулуу көл, түбү жок кудук, «каарынан жарылып кетчүдөй» өкүрүп бакырган жандык (ал күнөөлүүлөрдү сугунат). Ушул кийинки түшүнүктөр орто кылымдагы адабияттарда жомоктук — мифологиялык элементтер менен байытылып баяндалган. С. Орозбаковдун вариантында тозок ушул кийинки адабияттардын таасиринде сүрөттөлөт:

Дозок деген оруну,
Оттон экен болуму,
Отто чаян, жылан бар,
Оттон адам кылган бар.
Адам эмес, бериште
Каар кылат ар ишке,
Башы миң кез жылан бар,
Нардай, нардай чаян бар.
Аманат курган жаныңыз
Анда кантип жай алар?!
Каапыр бойдон сен өлсөн
Ошо болор жайыңыз.

С. О. Инв. № 576, 609-б.

2. Өтмө мааниде — кыйналуу, кыйынчылык, азап тартуу. Эпосто эки мааниси тең орун алган.

ТОЗОКУ —

(Тозоку болчу жан экен. 3563.) — сөздүн теги тозок (к. тозок) менен тутумдаш, тозокко ылайыктуу, тозокко түшүүчү ж. б. маанилерде тилдөө максатында колдонулуучу сөз. Манызы жүрүш-турушу, кыялы, иштеген иштери ж. б. терс, жаман дегенди туюнтат.

ТОЛОРСУКТАН КЫРКЫШТЫ —

(Толорсуктан кыркышты Аттарынын куйругун. 9272—9273.) — жазалоонун, маскара кылып кемсинтүүнүн кеңири белгилүү болгон ыктарынын бири — күнөөлүүнүн минген атынын куйругун кыска кылып кыркып салуу. Айрыкча душмандарга карата алардын жүрөгүнүн үшүн алуу үчүн жеке эле атынын

куйругун кесип маскаралабастан өзүнүн да бир мүчөсүн кемитип кесүү (кулагын, мурдун ж. б.) түрдүү элдерде жолуккан салттардан.

ТОМОГО —

(Аккуланы моюндап, Томогону коюндап. 7428—7429.) — 1. Алгыр куштардын (бүркүт, ителги ж. б.) башына каптап кийгизилүүчү кайыштан жасалган баш кап. 2. Баш кийим (көбүнчө туулга).

ТОН-ТОНОО —

(Баягы калмактардын тон-тоноо. 5228.) — адамдын кийим-кечеси, буюм-терими, курал-жарагы, кээде минген атына чейин бүт жалпы айтыла берет.

ТОРГУН —

(Торгун, тубар асыл бар. 5666.) — баалуу жибек кездеменин түрү.

ТӨӨ МЫЛТЫК —

(Төө мылтыктын огундай. 5599.) — чоң мылтык (төө — деген сөздүн маанилеринин бири — чоң экендигине байланышкан көрүнүш). Бул сөз кээде төөгө артып жүрүп пайдалануучу кичирээк замбирек катары да түшүнтүлөт. Эгерде эпостогу «Төө мылтыкты жаткырды» — деген ыр сабын эске алганда төө мылтык атайын жаткырыла турган — орнотулуп, атууга даярдала турган курал, б. а. замбирек дешке толук негиз бар. Ушуга карап «төө мылтык» — деген термин ирак тилиндеги «шотор нал» — деген терминдин сөзмө сөз котормосу дешке да болот (ир. шотор — төө, нал — мылтык).

ТӨРӨ —

(Төрөм кантер экен? — деп. 3382.) — кеңири белгилүү мансап даражаларынын бири. Эпос боюнча баатыр (к. баатыр) даражасына жакын, чамаалаш. Бирок экөөнүн урунттуу айырмасы да бар. Баатыр эң алды менен согуштук — жоокерлик мансап, ал жоо бетине каршы турар аскер башы, ал эми төрөлүк наамда башкаруучулук маанай басымдуураак, төрөм — деш кожоюм, ээм, башкаруучум дегенди көбүрөөк туюнтат. Элде төрө ак сөөк маанисинде да түшүнүлөт. Тарыхый термин төрө Чынгызхандын баласы Чагатайдын хандык такка олтурбаган тукумдарынын мансап наамы — титулу, XV—XVI кылымдарда султан деген термин менен алмаштырылган. Казактардын бийлик башында көпчүлүк учурда Чынгызхандын тукумдары тургандыктан бул термин аларда кийинки кездерге чейин кеңири колдонулган. Сагымбайдын вариантында ушул абал өз алдынча түшүндүрүлөт. Эл Манасты кан шайлаганда төрөлүк наам казак баатыры Көкчөгө ыйгарылат. Төрө канга тең тайлаш, даражасы ага чамаалаш турган мансап. Эпосто төрө жогорку маанисинен тышкары тандамал жоокерлердин — чоролордун башчысы, эгеси катары да айтылат. Төрө мааниси жагынан монголдордогу ноёнго жакын. Ноён өкүмдар, бий-

лөөчү маанисинен башка да нөкөрлөрдүн (дружинниктердин) башчысы, начальниги деген түшүнүккө ээ. Чыгаан аскер башчы — ноёндун тегерегине тандамал жоокерлер — нөкөрлөр топтолгондой төрөнүн (Манастын) айланасына да чоролор өз каалоосу менен биригишет. Эпосто Манастын көптөгөн титулдарынын ичинен чоролор менен ымаласы ушул төрө деген титулу аркылуу берилет («төрөсү менен чоросу», «ошондо төрө муну айтат, ой чоролор деп айтат»). Чоролор да Манаска көпчүлүк учурда төрө деп кайрылышат. Төрө жеке эле оң каармандарга карата колдонулбастан, жогорку мансаптык наам катары душман тараптын өкүлдөрүнө да колдонулат, мисалы, Коңурбай көпчүлүк учурда Коңтөрө деген ат менен аталат.

ТӨРТ ТҮЛҮК —

(Төрт түлүктүү малымды. 175.) — кыргыздар урунган малдардын негизги төрт түрү: кой, жылкы, уй, төө. Кээде беш түлүк — деп да айтыла берет, ал учурда жогоркуларга эчки кошулат.

ТРИМИ, ТИЗИХИ —

сөздөрдүн мааниси белгисиз. Контекстке караганда насых — мансох — мурунку түшүнүктү тереңдетип, кеңейтип, толуктап, ошол аркылуу мурунку жобонун ордуна колдонулуучу эреже, түшүнүк жөнүндө бара жатышы мүмкүн.

ТУЙГУН —

(Боз ала туйгун боосу жез. 541.) — кыраан куштардын бир түрү.

ТУЛ —

(Алган жарым тул калат. 52.) — 1. Өлгөн адамдын колдон жасалган сөлөкөтү (эри өлгөн аял эринин кебетесине окшоштуруп жыгачтан тулку жасап, ага өлгөн күйөөсүнүн чапанын жаап, үстүнө анын баш кийимин коюп, көшөгө тартып бурчка отургузуп ашын бергенче сактоочу сөлөкөт). 2. Эри өлгөн аял.

ТУМАР —

(Жакама таккан тумарым. 6740.) — түрдүү оорулардан, кырсыктардан сактануу максатында моюнга, кийимдин таза жүрө турган бир жерине (көбүнчө жакасына) асып, же тагып алып жүрө турган курандын аяттарынан жазылган кагаз. Ал кагаз үч бурч болуп бүктөлүп, сыртынан булгаары, же бышык, калың кездеме менен тышталып тигилип коюлат. Эпостун түшүнүгү боюнча тумардын башка түрлөрү да бар, б. а. тумар алда канча кеңири түшүнүк. Тумар катары куран аяттары гана эмес, башка нерселер эсептелиши мүмкүн. Мисалы, ыйык, же касиеттик сапаты бар деп эсептелген түрдүү нерселер, буюмдар (карышкырдын чүкөсү, аюунун тырмагы ж. б.). Ал турмак эпос «Адамдын кулак-мурунун тумар кылып тагынган» күзөтчүлөрдү да эскерет.

ТУНЖУР —

(Тумшугу болот тунжур — дейт. 455.) — кыраан куштардын бир түрү (ителгинин ургаачысы).

ТУУ —

(Байрак байлап, туу кылып. 9649.) — уруунун, элдин, мамлекеттин, аскер бөлүктөрүнүн, кандын, баатырдын ж. б. атайын белгиси — символу. Ал көбүнчө бир же бир нече түрдүү түстөгү кездемеден, белгилүү өлчөмдө, бетине эмблема түшүрүлүп жасалат да, бир жагынан узундугу 2—2,5 м. жумуру жыгачка — таякка (асабага) бекитилет. Кээде кездемеден башка нерселерден да жасалып, туунун милдетин аткарган белги болушу мүмкүн. Мисалы, Чынгызхандын тогуз буттуу ак туусу учу бириктирилген тогуз найзага тогуз ак айгырдын жалы байланып жасалган. Ошондой эле ушул түрдө анын кара туусу болгон да ага кара айгырлардын жалы байланган. Ак туу Чынгызхандын ордосунда тынчтык күндүн белгиси катары турган, кара туу жортуул мезгилинде көтөрүлүп, коркутуучу сүр — айбатты билгизген. Дегинкисин айтканда, жеке монголдор эмес, байыркы элдердин көбү (кездеме чыга электе) тери, кыл ж. б. ушуга окшогон нерселерди туу катары пайдаланышкан. Мисалы, «Шахнамеде» ажыдаар падыша Заххокко каршы күрөшкөн темир уста Кава алжапкыч терисин туу кылып көтөрүп чыгат. Байыркы түрк-монгол элдери кылды (жаныбарлардын жалын, куйругун) туу катары пайдаланганын сөздүн этимологиясы (түг > туг ≥ туу — «түк», «жүн») да көрсөтүп турат.

Туу алгач Кытай, Индия ж. б. байыркы чыгыш өлкөлөрүндө пайда болгон. Туу жөнүндөгү түшүнүк кыргыздарга байыркы мезгилдерден бери карай белгилүү. Буга «Манас» эпосунда бу түшүнүктүн адаттагы көрүнүш катары кеңири орун алышы жана көптөгөн түрлөрүнүн милдеттеринин эскерилиши күбө. Мисалы, Ногойдун кызыл туусу, Көкөтөйдүн ашында аза белгиси катары көтөрүлгөн көк туу ж. б. Ошондой эле ар бир аскер бөлүгүнүн өзүнө таандык туусу болгону Чоң казатка кол аттанганда ачык сүрөттөлөт. Эпос боюнча жүз миң колдун башчысы бек, анын белгиси — туу, керней, он миңдин башчысы — түмөн башы, анын белгиси — байрак, сурнай. Жоого аттанганда тууну алып жүргөнгө эр жүрөк, ишеничтүү жоокер дайындалган. Салгылашуу учурунда кошунга дем-күч берүү максатында туу жоокерлерге алыстан көрүнүп тургандай бийик дөңсөө жерге орнотулган. Туунун душмандын колуна түшүшү жеңилгенге тете болгон, ошондуктан ал ыйык сакталган.

Тынчтык мезгилдеги көп эл чогулган жыйын, той-тамашада ар бир уруу өз туусунун айланасында топтолушкан.

Адам каза болгондо жашына жараша анын боз үйүнүн жанына же түндүгүнө кара, же көк туу сайылган.

ТУУ ЖЫГУУ —

(Желектүү тууну жыкканы. 2564.) — жеңишке ээ болду маанисинде. Эпосто сөздүн эки учурдагы колдонулушу өзгөчө кеңири кезигет: 1) аш-тойлордогу ат чабышта чыгып келген ат той

ээсинин тиккен туусун жыкты, б. а. жеңишке жетишти, мөрөй алды делет; 2) эки жоо беттешкенде жеңилген, качууга бет алган тараптын туусу жыгылды делет (жалпы эле согуш учурунда сөздүн түздөн-түз маанисинде эле жоонун туусун жыгуу, тартып алуу аракеттери согуштук маанилүү ыктардан. Туусу жыгылган, же жоонун колуна түшкөн тараптын колу дүрбөлөңгө түшүп, жеңилип калуу учурлары арбын эскерилет).

ТУУЛГА —

(Туулгасын коюндап. 5210.) — жоокердин ок өтпөс баш кийими. Согуштук туулга алгачкы коомдо эле пайда болуп, жыгач, чырпык, териден жасалган. Эң байыркы жез, алтын туулга Месопатамиядан (биздин заманга чейин 3 миңинчи жылга таандык) табылган. Байыркы Египет, Вавилония, Ассирия, Римде ар кандай формада (чулу куюлган, майда-майда шакекче сыяктуу чынжырлардан жыш туташтырылып) коло, темир туулгалар жасалган. Туулганын ичинен башка жумшак болсун үчүн кездемеден же кебезден ичмеги болгон да, сыртын ок өтпөс экенин билдирбеш үчүн кээде булгаары менен тыштаган. Орто кылымдарда туулгага бетти, моюнду калкалап турган бөлүктөр кошулуп түзүлүшү татаалданган. Орустар туулганы X—XVII кылымдарда колдонгон. XVII кылымдан баштап туулга жасалгалуу баш кийимге айлана баштаган. Кыргыздын оозеки чыгармаларына караганда туулганы байыркы замандан бери эле башка калканчы катары колдонушкан. Бирок кыргыздардын пайдаланган туулгаларынын кенен, так сүрөттөмөсү илимге белгисиз. Эпосто бул жоо кийиминин эмнеден жасалары, айрым деталдары эскерилгени менен кенен сыпаттоо жок, ал болоттон («Болоттон кылган туулга») жасалары, маңдайында жана эки капталында кулактарды калкалаган (кулакчын) жапкыч катептери (ортосу томпогой тегерекче) болору айтылат.

ТУУР —

(Балдагы алтын туурда. 552.) — 1. Кыраан куштарды таптап пайдаланууда кондура турган атайын жай — эки буттун (алар жерге бекитилет) ортосуна туура орнотулган жыгач. 2. Өтмө мааниде негиз, таяныч, түп деген туюнтмада да айтыла берет. Мисалы: Менин туурум силерсиңер, же бул үй менин туурум.

ТҮККАП —

(Түккап барып киргизип. 2908.) — кокустан, байкоостон, кабарсыз.

ТҮЛӨӨ —

(Ак түлөөгө жараткан. 999.) — жакшы ниет, тилек менен, же кырсыктан, оору-сыркоодон, оор абалдан ж. б. кутулгандык, арылгандык үчүн ата-бабанын арбагына, касиеттүүлөр менен ыйыктарга, кудай жолуна мал чалып, бата кылып, куран окуу салты. Салттын түпкү теги эл турмушунда исламдан алда канча мурда пайда болгон. Кийин мурдагы ырымдар кийинки диндик жөрөлгөлөр менен

аралашып, бирин бири толуктап калган, ал гана эмес бири бирине туура келбеген көрүнүштөрү да кыргыздарда кошо аткарыла берет. Мисалы: ата-бабанын арбагына атап жылкы чалып түлөө өткөрүү.

ТҮТҮН —

(Эки жүз элүү түтүндүн. 4849.) — өзүнчө жашаган ар бир үй-бүлө. Ата-энеси менен жашаган баласы өзүнчө бала-чакалуу болсо да атайын түтүн эсебине кирбеши мүмкүн.

ТЫКРЫП —

(Баланын келди оюна Түбүнөн тыкрып кылгысы. 8194—8195.) — (парс. тақрир — баяндап берүү, оозеки айтып берүү) — чечмелеп берүү, түшүндүрүп берүү, кенен баяндоо маанилеринде.

УЖУТ —

сөздүн мааниси так эмес. Балким уюрт — дүнүйө, жарыкчылык маанисинде (журт — эл маанисинде болушу да ыктымал) болуу мүмкүн. Мындай маани контекстке каршы келбейт.

УЛТАҢ —

(Уялбас ултан бетиби. 7560.) — өтүктүн таманы. Ултан бет — уятсыз, абийирсиз (бети өтүктүн таманы маанисинде. Ушундай эле уятсыз, абийирсиз адам жөнүндө анын бети бет эмес эле чокойдун таманы ж. б.)

УМАЙ ЭНЕ —

(Умай эне бериште. 1577.) — элдин эң эски ишенимдеринин бирине байланышкан түшүнүк — жаш балдардын коргоочусу. Терминдин чыгышы, теги жөнүндө илимде такталган пикир жок. Ишенимдин түбү энелик коомдун түшүнүктөрү менен байланышы мүмкүн. Балким сөздүн өзү инди мифологиясындагы Шибе кудайдын аялы Уманын ысымына тиешеси бар болушу да ыктымал.

Эпосто Умай периште деп аталып, ислам түшүнүктөрү менен байланыштырылат (энесинин ичиндеги баланы жарыкчылыкка чык! — деп кубалаганда баланын ырыскы талап кылышы, ал ырыскынын жалган жайда экендигин айтуу ж. б.). Жалпы эле кыргыздарда Умайды жаш баланы оору-сыркоодон сактоочу, коргоочу күч катары түшүнүшөт. Буга сыркоолоп калган баланы эм-дом кылганда менин колум эмес, Умай энемдин колу! — деп ырымдоо, баланы бешикке бөлөөдө Умай энең колдосун! — деп тилек айтуу ж. б. күбө болуп турат.

ҮЗҮР —

(Үзүр алып келиште. 8388.) — (ар. озр — өтүнүч) — 1. Сурануу, тиленүү, өтүнүч, тобо келтирүү маанилеринде. 2. Акыл-насаат, маанилүү сөз, жол-жобо.

ҮЛМАН —

(Нур кыз менен Үлманы. 8579.) — ар. туура айтылышы «гулман». Бейиштеги кызматкер балдар.

ҮТҮГҮНӨ ШООДАЙ —

(Үтүгүнө шоодай — деп. 3300.) — өтө балит, уят сөздөр менен сөгүү (калмак сөзү).

ХАПИН КӨТИР —

(Хапир көтир шарабы. 8603.) — сөздүн мааниси түшүнүксүз. Кыясы туура жазылбай калган өңдөнөт. Контекстке караганда хавзи кавсар — бейиштин суусу, бейиштин шарап суусу (бейиштин суусу жөнөкөй суу маанисинде эмес, шарап суу маанисинде түшүнүлөт) — деген сөз болушу мүмкүн.

ЧАГА —

(Чагалалап баарысы. 4942.) — калмактардын атайын мааниге ээ болбогон, корккондукту, чочугандыкты туюнтуучу сырдык сөзү. Эпосто кээде согуштук ураан маанисинде да айтыла берет.

ЧАГАН —

(Чаган аткан күнүндө. 7916.) — 1. Монголдордун календарындагы биринчи айы. 2. Жаздын башталышы. 3. Монгол, калмак, кытайлардагы жаңы жыл — жаз майрамы. Чаган аткан күн — жаңы жыл башталган күн.

ЧАЙДООС —

(Чайдоосто чайы кайнаган. 3070.) — чай кайнатуучу атайын идиш — моюндуу, ооз жагы кууш, түбү жазы болуп, жезден жасалат.

ЧАКА БУЛ —

(Беш чака булча арам жок. 26.) — жез тыйын — эн кичине акча бирдиги. Эн төмөнкү баа.

ЧАНТУУ —

(Чантуудан катын туубайбы? 5494.) — (кыт. чань — «ороо», тоу — «баш») селдечен, башына оромол байланган (жанеулардын орто кылымдагы коңшу жашаган мусулман — түрк элдерине (уйгур, кыргыз, казак ж. б.) берген мазактоо аты. Эпосто калмак-кытайлар кыргыздарды ушул ат менен атайт.

ЧАРАЙНА —

(Чарайнага чак этип. 7322.) — (ир.) — 1. Калын булгаарыдан, кээде металлдан жасалган, денеге кынапталган соот. 2. Майда тордон токулган соот.

ЧЕРҮҮ —
(Кандай жүргөн черүү? — деп. 6545.) — (санс. — чериг) — аскер, кошуун, кол. Кээде жүрүш, жортуул, согуш маанилеринде да колдонула берет.

ЧЕЧЕК —
(Чегилбей чечек албайбы. 10187.) — жугуштуу оорунун бир түрү. Көбүнчө балдар ооруйт.

ЧОРО —
(Чеге бала чором — деп. 2994.) — жигит (баатырдын, кандын кол алдындагы), кызматкер. Эпосто баатырдын эң жакын жардамчылары катары түшүнүлөт.

ЧУКАК —
(Балага чукак киши экен. 566.) — 1. Аз, тартыш. 2. Жок. (Балага чукак — баласы жок).

ЧҮЧТӨ —
(Доолон, чүчтө, буулум бар. 5669.) — жука ак кездеме, батист.

ЧЫНЖЫР ЖОЛ —
(Жүргөнү чынжыр жол болуп. 6979.) — ийри-буйру жол. Кээде өйдө-ылдыйы көп, бөксө менен жүрүүчү татаал жол маанисинде да айтыла берет.

ЧЫРЫМТАЛ ЖҮН —
(Чырымтал жүнү чылк алтын. 451.) — канаттуулардын жаш балапандарынын жумшак, үлпүлдөк жүнү.

ШААДАТ —
(же келме шаадат) — (Келме шаадат угуптур. 4159.) — (ар. шахада — күбөлүк) — мусулман экендигин күбөлөө — далилдөө. Бул үчүн Исламдагы эң башкы жоболордун биринен болгон кудайдын бирдигин, Мукамбеттин анын элчиси экендигин жария айтуу зарыл (Ла илаха илла Ллоху во Мухаммадун расулу Алахи — Алдадан башка Алда жок, Мукамбет Алданын элчиси).

ШАЙ —
(же Шаймерден) — (Шай колдогон бадирек. 9025.) — жигиттердин пири (жигит пири Шаймерден), колдоочусу. Түпкү теги исламга чейинки ишенимдердин биринен.

ШАЙТАН —
(Ажына, шайтан минди — деп. 4354.) — шайтан (байыркы еврейче — сатана) — диний уламыш боюнча Алдага жана адамдарга кас, кесепеттүү дух. Кудай анын өтүнүчүн аткарып Кыямат ка-

йымга чейин өлбөс кылып эрк берип койгон. Кыямат кайымдан кийин ал кожоюну Ибилис менен бирге тозокко түшөт. Ага чейин адамдарды ак жолдон адаштырып, бузуку, күнөө иштерди жасоого түртүп, азгырып жүрөт. Алар оттон же түтүндөн жаралган, Ибилистен да туула алат. Өзүнчө атка ээ болуп, тышкы турпаты боюнча түрдүүчө өзгөрө алат. Шайтандар Ибилистин эркин жана буйруктарын аткаруучулар болгондуктан, Куранда жана диний китептерде алар алмашылып айтыла берет. Шайтан жөнүндөгү түшүнүк исламга чейин эле пайда болсо да, ал исламдын таасири менен кыйла кеңири тараган. Кыргыздарда шайтан кандайдыр бир жакшы башталышка карама-каршы турган, анын ишке ашышына кедерги болгон кара күч катары түшүнүлөт. Эпосто көбүнчө адамдарды ак (ислам) динден адаштырган каардуу, зыяндуу, амалкөй дух түспөлүндө сүрөттөлөт.

ШАКАН АТЫ КАЛЫП... —

(Шакан аты калып, баштагы эринин аты менен Чыйырды атанып кеткен. 1-б.) — элдин эң эскиден бери келе жаткан ырым-жөрөлгөлөрүнүн биринен. Аялды өз атынан атабай, эринин атын атап ошонун катыны деш кыргыздарда кийинкиге чейин орун алган көрүнүштөрдүн биринен. Түпкү теги аталык коомунун өзгөчө күчөп турган шарттарында эркекти даңазалоо аракетине байланыштуу чыгышы мүмкүн.

ШАРИЯТ —

(Ак байгамбар мустапа Шарыятын өндүрүп. 8475—8476.) — (ар. шариа — туура жол) — Куран менен пайгамбардын хадистеринин (акыл насаат сөздөрүнүн) негизинде жаралган ислам дининин мыйзам жоболору. Тарыхый жана социологиялык жактан алганда шарият ислам жашоо өрнөгүнүн жалпы окуусу катары түшүнүлөт. Анда баарыдан мурда мусулман диний турмушу менен жүрүм-турумунун, диний-этикалык жана укук эрежелеринин, нормаларынын эң маанилүү, зарыл жагдайлары камтылган. Алардын баары жалпы мусулмандар үчүн ыйманды, адепти, ишенимдерди аныктаган жана жөнгө салган «кудайлуулуктун мыйзамы» болуп саналат. Шариятты билбей, андагы көрсөтмөлөрдү аткарбай туруп, чыныгы мусулман болууга мүмкүн эмес. Эпосто калкты исламга үгүттөө (асыресе казат окуяларында) көпчүлүк учурларда шарияттын жоболорун түшүндүрүү аркылуу жүргүзүлөт.

ШАШКЕ —

(Шашкелик жерден көрүнгөн. 6644.) — (ир. чаштгаф — чашт — эрте, гаф — убак) — эртең менен (күн көтөрүлүп калган убак). Чоң шашке, же улуу шашке — жалган түшкө жакын мезгил. Кыргыздардын бир күн ичиндеги убакыттарды күнгө карап белгилөө, бөлүү аракеттеринен. Жеке эле убакыт гана эмес узундук, аралык өлчөм да ушул күндүн ордуна карата болжолдонгон. Мисалы: шашкелик жер — атчан же жөө киши (адатта атчанга шашкелик жер, жөөгө шашкелик жер — деп тактап айтат. Эгер жөн эле шашкелик жер делсе көбүнчө

агчан жүрүү түшүнүлөт) күн шашке болгонго чейин (күн чыккандан тартып) басууга мүмкүн болгон аралык түшүнүлөт.

ШИРИ САЛУУ —

(Башына шири салалык. 3842.) — кыйноонун өзгөчө түрү — баштын чачын устара менен алып, жылаңач башка чылгый терини (көбүнчө жука; абыдан бышык жана кургаганда өтө тез, абыдан кичирейип жыйрылуу сапатына ээ деп эсептелген төө терисин) каптап кийгизип коюу. (Тери кургаганда башты кысып, өтө катуу оорутуп, азапка салган). Жазааны башка шири кийгизүү, шири салуу, башына тери кийгизүү түрлөрүндө атай беришет. Мындай жазалоо эпос боюнча калмактарга мүнөздүү делип эсептелет (кыргыздар арасында муну колдонгондук эч жерде эскерилбейт).

ШУҢҚАР —

(же шумкар) — (Алача моюн ак шункар. 470.) — кыраан куштардын бир түрү.

ШУПТУУ —

(Арасында шуптуулар. 7612.) — аялдарга карата жеңил мүнөз маанисинде айтылуучу сөз.

ШЫМАЛ —

(Шымал жагы Кара-Кум. 8218.) — (ар. — түндүк, түндүк жак).

ЫЙМАН —

(Бей ыйман өлөр бекенсин. 1992.) — (ар. имон — ишенүү) — исламдын аныктыгына ынануу. Мусулманчылыкта бул диндин ички ишенимге (итихад), оозеки дин ишенимине (икрар) жана кайрымдуулук иштерге бөлүнөт. Тактап айтканда, ыйман парзы төмөнкүлөр: жараткан Кудайдын жалгыз экенине, Мухамбеттин пайгамбарлыгына, Курандын ыйыктыгына, акыреттин бар экендигине ишенүү, жакшылык-жамандыкты Кудайдан деп, өлгөндөн кийин кайра тирилишибиз чындык — деп, билүү. Мына ушулардын аң-сезимден жана жүрүш-туруштан бекем орун алышы исламда ыймандуулукту күбөлөйт. Эпосто ыймандуулуктун негизги маңызы «Кудай жалгыз, Куран чын, байгамбар ак, диним ак» — деген салттык туруктуу ыр саптары аркылуу туюнтулат.

Ыйман — деген түшүнүктү жалпы эле адамгерчилик, абийир, адамдык жакшы сапаттардын жыйындысы катары кабылдоо, түшүнүү эпосто кеңири орун алган белги.

ЫРЫСКЫ —

(Ырыскым менин кайда? — деп. 1585.) — (ар.) — ар бир адамдын туулгандан өлгөнүнө чейинки өмүрүндөгү жазууда алдын ала белгиленген ага таандык үлүш — энчиси, насиби. Адам ырыскысы түгөнгөн күнү өлөт деп түшүнүлөт.

ЫСПАН —

(Түтүнү туман, түбү ыспан. 9020.) — Ираннын түндүк-чыгышындагы Исфагани шаарынын кыргызча айтылышы. Орто кылымда бул шаар өнөр жайы өнүгүп, сапаттуу курал-жарактарды жана керектүү буюмдарды жасап сатуу жагынан данкы чыккан. Соода байланыштары аркылуу бул шаардын аты кыргыздарга да белгилүү болгондугу көрүнөт. Ошондуктан, эпосто: Ыспани мылтык, Ыспани кылыч, Ыспани килем ж. б. буюмдардын аттары учурайт.

ЫСЫРАПЫЛ —

(же Исрафил — деп да айтыла берет) — (Ысырапыл бири — дейт. 8428.) — (ар. Исрафил, вар — Сарафил) — Алданын мукараб (к. мукараб) периштелеринин бири. Адамдардын жанын мүйүзгө окшош түтүктө — сурнайда сактап туруучу жана кыямат кайым башталганда ал жандарды үйлөп чыгарып ээлерине таратуучу периште. Кыямат кайымдын жарчысы — кабарчысы.

Кыямат күнү дүйнөнүн жана адамдын тагдыры жөнүндөгү Алданын эмне буюрганы жазылган тактайды окуп, аны аткаруу үчүн башка периштелерге өткөрүп берет. Сурнайын тартканда кыямат кайым башталып, адамдар өлүп, кайра бардыгы тирилип өз мүрзөсүнөн (көрүнөн — жаткан жеринен) тура башташат. Эпосто милдеттери чечмеленип, так берилген эмес, аты гана негизги периштелердин бири катары эскерилет.

ЭГЕ —

(Эгеме ыйлап зарладым. 119.) — 1. Ээ, кожоюн. 2. Алданын аталыштарынын (бардыгынын ээси, жаратканы, башкарып турганы — деген маанилерди чогуу туюнткан кыргызча аталыш) бири. Сөз адатта жеке турганда «эгем» үлгүсүндө, же Эгем таала, Алда таала формаларында айтылат.

ЭГЕМ ТААЛА КУДУРЕТ —

(1547.) — Алданын аталыштарынын бири — Эгем — Алда, Кудай, таала — баарынан жогору, кудурет — күчтүү — баарынан жогору турган, баары колунан келген күчтүү кудай маанисин туюнтат. Чогуу айтылганда бир мааниге (Алда, же Кудай) ээ.

ЭЖЕ —

(Эжекемдин жолун кууп. 148.) — токолдун байбичени, же бир кишинин бир нече аялынын улам кийинкилеринин мурдагыларын атоосу. Элдин эң эски салттарынын биринен, түпкү теги бир уруунун, же адамдын кыздарын экинчи уруунун, же адамдын балдары алган мезгилдерге байланыштуу болушу мүмкүн.

ЭЛ ЭЭСИ —

(Мен эл ээси эмес, мал ээси. 603.) — элдин башкаруучусу, элдин жетекчиси маанилеринде. Уруу түзүлүшүнүн көрүнүш-

төрүнүн биринен — уруу бир бүтүн катары кабыл алынып, анын ар бир мүчөсү үчүн бүт уруу жооп берген шартта уруунун башында турган адам ошол элдин ээси эсептелген.

ЭНДЕКЕЙ —

(Эндекей жүрбөй мунетип. 7717.) — бейкут, капарсыз, сарамжалсыз, камаарабай.

ЭҢГЕЧЕР —

(Эңгечер бойлуу, кара каш. 7184.) — орто бойлуу.

ЭРЕН —

(Эренге кабар салалык. 10590.) — эпостун тексттеринде берилген контексттеги мааниге караганда алыс жер, элдин алыскы чет-жакасы.

КИТЕПКЕ КИРГЕН ОКУЯЛАРДА КЕЗИККЕН АДАМ АТТАРЫ

- АБДЫЛДА — (эпизоддук каарман, уруу аксакалдарынын бири, Түмөнбайдын уулу) —
- АБДЫЛДА — (окуяларга активдүү катышкан белгилүү каармандардын бири, кийин кырк чоронун арасында Ажыбай деген ат менен аталат) —
- АБЫКЕ — (Манастын аталаш бир тууганы, аты гана эскерилип, өзү окуяларга катышпайт) —
- АГАЛДАЙ — (Жакыптын агасы Үсөндүн балдарынын бири, аты гана эскерилип, өзү окуяларга катышпайт) —
- АГЫШ — (Жеткир бийдин уулу — деп аталат, кадырлуу, калыс адамдардын бири катарында эскерилет) —
- АЗИРЕЙИЛ — (жан алгыч периште) —
- АЙДАРКАН — (окуяларга активдүү катышкан белгилүү каармандардын бири, казактардын каны, Көкчөнүн атасы) —
- АЙКОЖО — (эпизоддук каарман) —
- АЙНАКУЛ — (белгилүү каармандардын бири, Кыргыз чалдын өз аты, болочокто кырк чоронун башчысы) —
- АКБАЛТА — (кадырлуу адам, белгилүү каармандардын бири, кийин нойгуттардын каны, Чубактын атасы делет) —
- АҚПАЙ — (кыпчак баатырларынын бири, эпизоддук каарман) —
- АКУНБЕК — (эпизоддук каарман, уруу аксакалдарынын арасында аты аталат) —
- АКЫМБЕК — (эпизоддук каарман, Мендибайдын атасы) —
- АКЫНБЕК — (эпизоддук каарман, кыргыздардын жыйындарында мыктылар менен катар аты аталат) —
- АЛАНЧА ҚАН — (Манастын түпкү аталарынын бири катары эскерилет) —
- АЛАШ — (кыргыз-казактардын түпкү аталарынын бири) —
- АЛООКЕ — (эпикалык душмандардын белгилүү адамдарынын бири, Коңурбайдын атасы) —
- АЛЫМСЕЙИТ — (казактардын кадырлуу адамынын бири эпизоддук каарман) —
- АМИР ХЫМЗА — (эпизоддук каарман, Мукамбет пайгамбардын туугандарынын бири катары эскерилет) —
- АҢГИР — (эпизоддук каарман, Маңас Алтайда жүргөндөгү жолдошу Конойдун атасы. Манас салбырынга баргандагы окуяда аты гана эскерилет) —
- АРБАЛДАЙ — (Үсөндүн — Көзкамандын балдарынын бири катарында эскерилет) —
- АСҚАР — (эпизоддук каарман, Жабагынын атасы экендиги эскерилет) —
- АСҚАР — (эпизоддук каарман, Жумабектин атасы экендиги гана эскерилет) —
- АТАКУЛ — (калмактарда айыл башы, эпизоддук каарман) —

- БАБАТАЙ — (Жакыптын агасы, Ороздунун он уулунун бири катары эскерилет) —
- БАБЫР КАН — (Манастын түпкү аталары катарында эпостун санжыра саптарында аты гана эскерилет) —
- БАГЫШ — (Жедигердин уруу башчысы) —
- БАДАЛБАЙ — (эпизоддук каарман) —
- БАЗЫЛБЕК — (эпизоддук каарман, уруу аксакалдарынын бири катары эскерилет) —
- БАЙ — (Жакыптын агасы, Бакайдын атасы) —
- БАЙБАК — (Конурат уруусундагы кадырлуу билерман адам) —
- БАЙБОЛ — (эпизоддук каарман, Жакыптын бадачысы) —
- БАЙГУР — (Манастын түпкү аталарынын бири) —
- БАЙЖИГИТ — (эпизоддук каарман, уруу аксакалдарынын бири) —
- БАЙТҮГӨЛ — (Түгөлбай балбан) —
- БАКАЙ — (акылман, эпостогу негизги каармандардын бири) —
- БАКДӨӨЛӨТ — (Жакыптын кичүү аялы, эпизоддук каарман) —
- БАКТЫГУЛ — (эпизоддук каарман, Жакыптын тууганы, бай адам катары эскерилет) —
- БАРАК КАН — (казак каны Көкчөнүн түпкү аталарынын бири) —
- БАСАНКУЛ — (эпизоддук каарман) —
- БАЯНЧОР — (калмак, эпизоддук каарман) —
- БЕКЕБАЙ — (Үсөндүн — Көзкамандын балдарынын бири катары эскерилет) —
- БЕРДИКЕ — (Жакыпка жакын, кадырлуу адамдардын бири, эпизоддук каарман) —
- БОЛЖОН — (калмак баатыры, эпизоддук каарман) —
- БОЛОТ — (Манастын Алтайдагы жолдошу, Алтайдан Манас менен бирге келгени эскерилет) —
- БООБЕК — (алчындардын уруу аксакалы, эпизоддук каарман) —
- БӨБӨТАЙ — (Ороздунун он баласынын бири катары эскерилет) —
- БӨЙӨН — (эпизоддук каарман, Бакдөөлөттүн чоң атасы) —
- ГАБДАЛМЫТАЛИБ — (эпизоддук каарман, Мукамбеттин чоң атасы) —
- ГАБДУЛЛА — (Мукамбет пайгамбардын атасы) —
- ДАМБЫЛ — (эпизоддук каарман, кыргыз аксакалдарынын бири катары, кээде өзбек бектеринин бири катарында эскерилет) —
- ДАМБЫЛДА — (уруу аксакалдарынын бири, эпизоддук каарман, атасынын аты — Түрк) —
- ДАҢ-ДАҢ — (калмак баатыры, эпизоддук каарман) —
- ДЕРКЕНБАЙ — (эпизоддук каарман, Калдайдын небереси, Манас салбырында жүргөндө Деркенбайды да атыңды сой, хан шайлайбыз деп кыйнашат) —
- ДОМАБИЛ — (калмак баатыры, эпизоддук каарман) —
- ДӨГӨН — (эпизоддук каарман, Алтайда кыргыздар менен канатташ жашаган манжулук калмактардын эл билги карыясы) —
- ДӨРБӨЛДӨЙ — (Үсөн — Көзкамандын балдарынын бири катары айтылат) —

- ДУУШАҢҒЕР — (кытайлардын башкы каны Эсенкандын түпкү аталарынын бири) —
- ЖАБАГЫ — (эпизоддук каарман) —
- ЖАЙСАҢ — (кырк чоронун бири, Үмөт уулу) —
- ЖАЙСАҢ — (мангулдардан, бай адам, эпизоддук каарман) —
- ЖАКЫП — (Манастын атасы, негизги каармандардын бири) —
- ЖАПАК — (Манастын чоң атасы, Ногойдун иниси Шыгайдын уулу, эпизоддук каарман) —
- ЖАПАР — (кудай аттарынын бири) —
- ЖАПЕТ — (түрктөрдүн түп атасы катары эскерилет) —
- ЖЕДИГЕР — (Багыштын атасы катары эскерилет) —
- ЖЕТКИР — (бий, эпизоддук каарман, Агыштын атасы) —
- ЖОРО — (найман баатыры, эпизоддук каарман) —
- ЖУСУП — (байгамбар, түш жоруу менен атагы чыккан акылман) —
- ЖҮГӨРҮ — (эпизоддук каарман) —
- КАБАТАЙ — (Ороздунун он уулунун бири катары эскерилет) —
- КАДООБАЙ — (эпизоддук каарман, Чегебайдын атасы катары эскерилет) —
- КАДЫР — (кудай аттарынын бири) —
- КАЛДАЙ — (эпизоддук каарман, Тыргоот, Деркембайдын чоң атасы катарында эскерилет) —
- КАЛДАР — (казак балбаны, эпизоддук каарман) —
- КАЛДАР — (эпизоддук каарман, эл билерманы катары эскерилет) ..
- КАЛМАТКУН — (эпизоддук каарман) —
- КАМБАР — (кырк чоронун бири) —
- КАМБАРКАН — (казактардын каны, Көкчөнүн чоң атасы) —
- КАҢКУУ — (эпизоддук каарман, Кашкар беги) —
- КАНЫМЖАН — (эпизоддук каарман, Мендибайдын энеси) —
- КАНЫШБЕК — (Куртканын зайыбы, эпизоддук каарман) —
- КАРАБЕК — (казак бийи, эпизоддук каарман) —
- КАРАБӨРК — (эпизоддук кейипкер) —
- КАРАЖОЙ — (калмак, эпизоддук каарман) —
- КАРАКАН — (Манастын түпкү атасы) —
- КАРАКОЖО — (уруу аксакалы, көптүн арасында саналуучу каарман) —
- КАРАМЕРГЕН — (эпизоддук каарман) —
- КАРАСМАН — (калмак балбаны, эпизоддук каарман) —
- КОЖО — (алчын уруусунан, эпизоддук каарман) —
- КОНОЙ — (тыргооттордон, эпизоддук каарман) —
- КОҢУР БИЙ — (эпизоддук каарман) —
- КОРТУК — (Шакумдун — Манжыбек — Мажик аталуучу кырк чоронун биринин атасы, калмактын айыл башчысы, эпизоддук каарман) —
- КОШОЙ — (белгилүү баатыр, негизги каармандардын бири) —
- КӨБӨНТАЙ — (эпизоддук каарман, Ороздунун он уулунун бирөө катары эскерилет) —
- КӨБӨТӨЙ — (эпизоддук каарман, Ороздунун уулунун бири) —
- КӨГӨЙ — (Манастын түпкү аталарынын бири) —

- КӨГӨН** — (наймандардан, эпизоддук каарман) —
КӨЗКАМАН — (Жакыптын агасы Үсөнгө калмак-кытайлар койгон ат, эпизоддук каарман) —
КӨКЧӨ — (казак баатыры, окуяларга активдүү катышкан каарман) —
КӨКЧӨКӨЗ — (Манастын аталаш туугандарынын бири, Үсөндүн — Көзкамандын улуу уулу, эпизоддук каарман) —
КУБАТ — (эпизоддук каарман, Жакыптын койчусу) —
КУРТКА — (эпизоддук каарман, Жакыптын айылдашы, Канышбектин күйөөсү катары эскерилет) —
КУРТКА — (уруу өкүлдөрүнүн арасында Анжияндык чал деп эскерилет) —
КУТУБАЙ — (Жакыптын айылдашы, эпизоддук каарман) —
КУТУБИЙ — (болочок кырк чоронун бири) —
КҮДӨН — (кытай баатырларынын, эпизоддук каарман) —
КҮЛДҮР — (мангулдардын белгилүү адамы, Күнөс балбандын атасы, болочок кырк чоронун бири Чалыбайдын атасы, эпизоддук каарман) —
КҮЛДҮР — (Жакыптын айылдашы, эпизоддук каарман) —
КҮНӨГӨР — (балбан, эпизоддук каарман) —
КҮНӨС — (балбан, эпизоддук каарман) —
КҮНӨС — (кытай балбаны, эпизоддук каарман) —
КЫДЫРБАЙ — (Үрбүнүн чоң атасы, эпизоддук каарман) —
КЫЗЫР ИЛИЯС — (диндик, мифтик жандык-адамдарга бакыт-таалай алып келүүчү касиеттүү күчтүн-колдоочунун аты) —
КЫЛЫЧ — (кыпчак беги, эпизоддук каарман) —
КЫМКАР — (кытай баатыры, эпизоддук каарман) —
ЛЕНИН — (советтик түзүлүштүн негиздөөчүсү) —
ЛӨКҮШ — (эпизоддук каарман) —
МАЖИК — (Кортуктун уулу Шакумга берилген ысым, кырк чоронун бири, активдүү каармандардан) —
МАМБЕТ — (кыпчак баатыры, эпизоддук каарман) —
МАНЖЫБЕК — (Шакумду манжудан келген Манжыбек деп атап жүрүшүп, кийин Мажик аталып кетет) —
МАНАС — (эпостогу башкы каарман) —
МАҢГАЧОР — (эпизоддук каарман) —
МЕНДИБАЙ — (эпизоддук каармандын бириси) —
МУКАМБЕТ МУСТАПА — (ислам динин негиздөөчү байгамбар) —
МУНАР БИЙ — (катагандардын кадырлуу адамдарынын бири, уруу башчыларынын арасында эскерилет) —
НАЗАРБЕК — (Ошпурдун уулу, эпизоддук каарман) —
НАЙМАН — (уруу башчысы катары эскерилет) —
НЕСКАРА — (эпикалык душмандардын белгилүү баатырларынын бири, окуяларга активдүү катышат) —
НОГОЙ — (Манастын чоң атасы) —
НОЙГУТ — (уруу аксакалы катарында эскерилет) —
НОМ — (эпос боюнча кыргыздын түпкү аталарынын бири) —
НУУКЕР — (эпикалык душман баатырларынын бири) —

- ОГУЗ КАН — (Манастын түпкү аталарынын бири) —
 ОРДОБАЙ — (Ороздунун он уулунун бири катары эскерилет) —
 ОРОЗДУ — (Жакыптын агасы, Ногойдун уулу) —
 ОШПҮР — (Жакыптын койчусу, кадырлуу адамдардын бири) —
 ӨЗУБЕК — (эпизоддук каарман, Абдылда — Ажыбайдын атасы) —
 ӨМҮРЗАК — (лөкүш уруусунун өкүлү, эпизоддук каарман, уруу башчыларынын арасында саналат) —
 САБАТАЙ — (Ороздунун он уулунун бири катарында эскерилет) —
 САГЫМБАЙ — (манасчы) —
 САЛАМАТ — (эпизоддук каарман, айыл башы) —
 САРБАН — (Жакыптын төөчүсү, эпизоддук каарман) —
 САРБАН — (Саламаттын иниси, эпизоддук каарман) —
 СУЛАЙКА — (Акбалтанын зайыбы, эпизоддук каарман) —
 ТАЗ — (уруу башчысы — кан, Үрбүнүн атасы, эпизоддук каарман) —
 ТАЙЛАК — (Байдын кичүү уулу, эпизоддук каарман) —
 ТАНОО — (калмак, эпизоддук каарман) —
 ТАРБЫН — (калмак, эпизоддук каарман) —
 ТОБОТОЙ — (Ороздунун он уулунун бири катары эскерилет) —
 ТОКТОБАЙ — (Үсөндүн — Көзкамандын балдарынын бири катары эскерилет) —
 ТӨБӨТӨЙ — (Манастын түпкү ата-теги катары эскерилет) —
 ТӨРӨН — (Манастын түпкү аталары катары эскерилет) —
 ТУРАН — (кыргыздардын түпкү аталарынын бири катары эскерилет) —
 ТУУШАҢ — (кытай кандарынын бири катарында эскерилет) —
 ТУУШАҢ — (Ойрот төрөлөрүнүн бири катары эскерилет) —
 ТҮБӨЙ — (Манастын чоң аталарынын бири катары эскерилет) —
 ТҮГӨЛБАЙ — (эпизоддук каарман, кыргыз балбаны) —
 ТҮНӨГӨР — (балбан, эпизоддук каарман) —
 ТҮМӨНБАЙ — (эпизоддук каарман, уруу аксакалдарынын бири Абдылданын атасы катары эскерилет) —
 ТҮРК — (түрк элдеринин түпкү атасы) —
 ТҮРК — (уруу башчыларынын бири Дамбылданын атасы катары эскерилет) —
 УГУЗ КАН — (Манастын түпкү аталарынын бири катары эскерилет) —
 УИГУР — (Манастын түпкү аталарынын бири катары эскерилет) —
 УМАЙ — (мифтик персонаж, кыргыздарда периштелердин бири) —
 УРМАТ — (катагандардын урматтуу кары адамы катары эскерилет) —
 ҮЙШҮН — (казак, кары адам, уруу аксакалы катары эскерилет) —
 ҮЙШҮН — (мангул баатырларынын бири, эпизоддук каарман) —
 ҮМӨТ — (мангул баатырларынын бири, эпизоддук каарман) —
 ҮРБҮ — (белгилүү баатыр) —
 ҮРҮСТӨМ — (чыгыш элдерине кеңири белгилүү легендардык баатыр) —
 ҮСӨН — (Жакыптын үч агасынын бири, Көзкаман) —
 ЧАГАЛДАЙ — (Үсөндүн — Көзкамандын балдарынын бири катары эскерилет) —

- ЧАГАНБАЙ** — (Күлдүрдүн уулу, кийин кырк чоронун бири — Чалыбай) —
ЧАГАТАЙ — (Ороздунун он уулунун бири катары эскерилет) —
ЧАЛЫ — (Чалыбай, кырк чоронун бири) —
ЧАҢ-ЧАҢ — (кытай баатырларынан, эпизоддук каарман) —
ЧАЯН — (Жакыптын кайын атасы, Бакдөөлөттүн атасы, калмак) —
ЧЕГЕБАЙ — (активдүү каармандардын бири, кырк чоронун көрүнүктүүлөрүнөн — Кутубий) —
ЧЕГЕТЕЙ — (Ороздунун он уулунун бири катары эскерилет) —
ЧЕГИШ — (кангылардын баатыры, эпизоддук каарман) —
ЧОКОН — (мангул балбаны, эпизоддук каарман) —
ЧОРО — (наймандардын баатыры, эпизоддук каарман) —
ЧЫЙЫР — (Жакыптын аталаш агаларынын бири, Шакандын мурдагы эри) —
ЧЫЙЫРДЫ — (Манастын энеси) —
ШАКАН — (Манастын энеси — Чыйырды) —
ШАКУМ — (эпизоддук каарман, Кортуктун уулу, кийин — Мажик) —
ШАҢМУСАРЫ — (калмак баатырларынын бири, эпизоддук каарман) —
ШЫГАЙ — (Манастын чоң атасы Ногойдун бир тууганы) —
БЫМАН — (Жакыптын жылкычысы, эпизоддук каарман) —
ЫРАҢШОО — (калмак баатырларынын бири, эпизоддук каарман) —
ЭЛЕМАН — (кыпчак, уруу башчыларынын биринен) —
ЭСЕНКАН — (эпикалык душмандардын башкы каны) —
ЭШТЕК — (уруу каны, Жамгырчынын атасы, Манастын таятасы) —
ЯПЕТ — (эпос боюнча кыргыздардын түпкү аталарынын бири катары эскерилет, к. Жапет).

ОКУЯЛАРДА ЭСКЕРИЛГЕН ЭТНОНИМДЕР

Абак
 Алтай
 Алаш
 Алчын
 Ангирс
 Арап
 Аргын
 Байгур
 Дагар
 Далбаа
 Доңшу
 Жапан
 Жедигер
 Казак
 Калмак
 Калча
 Каңгай
 Каңгы
 Кара токо
 Катаган
 Коңурат
 Кыпчак
 Кыргыз
 Кытай
 Лөкүш
 Манжу
 Манжурия

Маңгул
 Маңгүбө
 Найман
 Ногой
 Нойгут
 Ойрот
 Орус
 Ооган
 Өзүбек
 Сарайман
 Сарт
 Тажик
 Талкоо
 Тарак
 Татар
 Тоту
 Тейит
 Түрк
 Тыргоот
 Уйгур
 Үйшүн
 Чүрчүт
 Шаңгай
 Шибен
 Шыгай
 Шыйкуу
 Эзет

ОКУЯЛАРДА УЧУРАГАН ТОПОНИМДЕР

Адырмак	Будаң-Тоо
Аземил	Букар
Аземил суу	Булгар
Азия	Бээжин
Азоо-Бел	Губий-Шаму
Айдың-Көл	Даңгир
Айрыш	Даң-дун
Ак-Калаа	Дандуу тоо
Ак-Кыя	Даркан
Ак-Өтөк	Дарыя
Ак-Суу	Деңиз
Аксы	Долон
Ак-Түз	Жайсаң
Алай	Жайсаң Суу
Ала-Көл	Жайык
Алмалуу	Жамбыл
Алмалуу жол	Жамыра тоо
Алмалуу-Кыя	Жаргак
Алмалуу өзөн	Жаркан
Алтай	Жаркент
Алтай-Тоо	Жашыл-Көл
Алтыбай	Жерген дарыя
Алты-Өзөн	Жергент (же Жеркен)
Алты-Суу	Жеркен тоо
Алты-Шаар	Жеркен шаар
Амур суусу	Жоңгер-Кече
Анжуу	Жазык
Анжиян	Иле
Ангир-Бел	Кабак-Арт
Ангире	Кабылстан
Аңыргы	Кажырты
Арал	Кайыңдуу
Аралуу-Алтай	Какан
Аранды жайлоо	Каканчын
Бабыл	Калкан
Багдат	Канар калаа
Бадакшан	Камас тоо
Бадалдуу	Камбыл
Бакбурчун	Кампас
Балык	Камус
Баргана	Кан-Тоо
Баркөл	Канды-Тоо
Барскан	Кантон
Бодоң-Дөбө	Каң-Тоо
Боз-Дөбө	Кангай

Кангуш
 Канас
 Кара-Бел
 Каражой
 Кара-Кум
 Кара-Курум
 Кара-Суу
 Кара-Шаар
 Кара-Эмил
 Карсыман (суу)
 Каспан
 Кашкар
 Кашкар (суу)
 Кебез-Тоо
 Кебил
 Кент
 Кен-Тоо
 Кентун
 Кең-Арал
 Кер-Көл
 Керме
 Керме-Өтөк
 Керме-Саз
 Керме-Тоо
 Кожент
 Кокон
 Конгу
 Конко
 Конко тоо
 Коросан
 Котон
 Котон (суунун аты)
 Көйкап
 Көкө-Ноор
 Көөнө-Турпан
 Кулан-Жайлак
 Кулан жайлоо
 Кулжа
 Кумар
 Кумул
 Кунар
 Кундуз
 Курбу-Кум
 Куу-Тез
 Күчөр
 Кыңгыр
 Кырым
 Лепси

Лоп
 Мамырдын сазы
 Мамырдын чөлү
 Манжуу
 Манжурия
 Мар
 Марал-Башы
 Марал-Кечүү
 Маргалаң
 Медина
 Меке
 Муз-Дабанын бели
 Мухит
 Нарын
 Нарын тоосу
 Ноор
 Нура
 Олуя-Ата
 Опол
 Ополтоо
 Оркун
 Орол
 Орол-Тоо
 Оро-Төбө
 Орто Азия
 Ооган
 Өгүз-Кечүү
 Салкын (суу аты)
 Салкындуу
 Самаркан
 Санар
 Саркан
 Сар-Кол
 Сары-Арка
 Сары-Кайкан
 Сары-Кол
 Сары-Суу
 Сашаң-Көл
 Сейли-Самин
 Соонар-Көл
 Соошаң
 Стамбул
 Сугум
 Сурайман
 Суушаң көл
 Талды-Суу
 Талкан
 Таңшаң

Таншут
Таншуу
Тарбагатай
Тармал-Саз
Тарлан
Ташкен
Тебит
Текшиарш
Тенир-Ноор
Теректүү
Таш-Арык
Тибет
Тозонду
Тоту
Туран
Тушаң
Түп Бээжин
Түркүстан
Тыргоот
Уркун
Урум
Ушагар
Үркүт
Үч-Арал
Үч-Арт

Үч-Турпан
Чаркас
Чаркастан
Чаңшуу
Четиндүү-Кыя
Чон-Бээжин
Чоркостан
Чөңөр-Жар
Чүй
Чылан
Чынжыр
Чынмачын
Шашундге
Шибер
Шыйкуу
Ындыстан
Ыраң суу
Ыспан
Ыстамбул
Ысык-Көл
Эдил
Эки-Арал
Эмил-Суусу
Эртиш
Эсил

БУЛ КИТЕПКЕ КИРГЕН ЭПИЗОДДОРДУН МУРДА ЖАРЫК КӨРГӨН ҮЛГҮЛӨРҮ

1. «Манастын балалык чагы». Сагымбай Орозбаковдун айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы. Абдыракманов. Жооптуу редактору К. Рахматуллин. Кыргызстан мамлекеттик басмасы, Фрунзе шаары, 1940.

«Манас» сериялары — деген жалпы наам менен жарыяланган китепчелердин биринчиси болгон бул басылыш Кыргыз тилинин жана адабиятынын илим изилдөө институту тарабынан жүзөгө ашырылган.

Китепче илим изилдөө институтунун «Манас» эпосунун элге кеңири белгилүү окуяларын жалпы калкка тааныштыруу максаты менен «Манас» сериялары — деген ат менен көрүнүктүү манасчылардын варианттарынан үзүндүлөр жарыялана тургандыгын маалымдаган кыскача кириш сөзү менен ачылат.

Китепке С. Орозбак уулу айткан варианттагы биринчи чоң окуя болгон баатырдын туулганынан кан шайланганга чейинки тексттер киргизилген. Окуялардын салттык нугу негизинен сакталып, ирээти менен баяндалган, бирок көп кыскартылган түрдө, анын үстүнө ыр менен кара сөз аралаштырылып, манасчы өзү ыр менен берген айрым окуялардын кыскача мазмуну гана кара сөз аркылуу баяндалып берилген. Мисалы: баласы жок Жакыптын зары, Жакып жана аялдарынын көргөн түштөрү, жоголгон атты издөө, түш жорутуу үчүн берилген той кара сөз түрүндө. Ошондой эле Манастын Незкара менен согушу жана андан кийинки окуялар бүт кара сөз менен кыскача баяндалган. Кара сөздө да такыр эле эскерилбеген эпизоддор да бар: козу кайтарып жүргөн Манастын кырк чилтенге жолугушу, Манас ууда жүрүп Айкожого жолугушу ж. б. Ошентип, бул басылышта түп нускадагы 10926 сап ырдан 3223 гана берилген, б. а. сюжеттин басымдуу көпчүлүк бөлүгүн манасчынын өз тексти эмес, ал тексттин башка адам (китепте эскертилген эмес, кыясы китепти басмага даярдаган адам Ы. Абдыракманов болсо керек) тарабынан түзүлгөн баяндамасы ээлейт. Анын үстүнө тексттерди басмага даярдоодо түп нускага кийлигишүүгө жол коюлган. Алардын түрлөрү көп: ыр саптарындагы айрым сөздөр башка сөздөр менен алмаштырылган (түп нускада — «Таман үч ай жетиптир» — 1314-сап. Китепчеде — «Таман үч ай өтүптүр» — 12-бет. Түп нускада — «Жылмайып басып байбиче» — 1370-сап. Китепчеде — «Жылмайып чыгып байбиче» — 13-бет ж. б.); түп нусканын ыр сабында жок сөз, же бүтүн ыр сабы кошулуп берилген (түп нускада —

«Байбиче жыйды эсини,

Байкап уккун баягы

Бай Жакыптын сөзүнүн» — 1409—1411-саптар.

Китепчеде — «Байбиче жыйды эми эсин,

Байкап уккун баягы

Бай Жакыптын бар сөзүн» — 15-бет.

Түп нускада — «Ордого толо жыйылды,
Ойбоюн айтып ыйынды» — 1433—1434-саптар.

Китепчеде — «Ордого катын жыйылды,
Ошенткен сайын байбиче
Ойбоюн айтып ыйынды» — 16-бет ж. б.)

Бул түрдөгү түп нускага кийлигишүүлөр тексттердин эң көп жерлеринен кезигет.

Китепченин аягында тиркеме түрүндө айрым сөздөргө түшүндүрмөлөр берилген.

2. «Манас», 1-бөлүк, 1-китеп. Кыргызмамбас, Фрунзе, 1958. Кыскартылып бириктирилген вариант. Жалпы редакциялаган проф. Б. М. Юнусалиев. Тексттерди басмага даярдаган түзүүчү. К. Маликов. Редакциялык коллегия — Айтиев К., Асаналиев К., Ауэзов М., Жакишев Ө. (башкы редактордун орун басары), Жантөшев К. Илиясов С., Керимжанова Б., Салиев А. (башкы редактордун орун басары), Токомбаев Аалы, Шукуров Ж., Юдахин К. К., Юнусалиев Б. М. (башкы редактор), Сопиев А. (редколлегиянын секретары).

Эпостун бул басылышына Сагымбай Орозбак уулу айткан вариантын ушул китепке кирген эпизодунан алынган ыр саптары кенен пайдаланылган. Бирок тексттер ирээти менен толук берилбей, үзүп-үзүп алынган түрдө ар кайсы жерде ар түрдүү сандагы ыр саптары кезиккендиктен жана ошол материалдар да түп нускадагы үлгүсүндө сакталбай өзгөртүүлөргө учурап, манасчынын текстине кийлигишүүгө кеңири жол берилгендиктен алардын так санын айтуу кыйын.

Китеп басмага даярдалууда андагы окуялар негизинен С. Караляев менен С. Орозбаков айткан варианттардан алынганы даана көрүнүп турат. Ошону менен бирге эле түзүүчүнүн өзү кошкон ыр саптары да эң эле көп.

Сагымбайдын вариантынан алынган ыр саптары «Баатырдын төрөлүшү» — деп аталган китептеги 3-темадан тартып жолугат (китептин 17-бети) Сагымбайдын вариантындагы Жакыптын баласынын жоктугуна арман кылган зарына тиешелүү ыр саптарынын 24-сабынан тартып 40-сапка чейинки тексттер толук берилет да, андан кийин 83-сапка чейин кыскартылып, кайта төрт сап ыр (83—86-саптар) алынат. Андан нары ыр саптары, кара сөз менен берилген сюжет, ага улай келүүчү ыр саптары кыскартылып, алардын ордуна 16-саптан турган түзүүчүнүн өз тексттери — Сагымбайда да, Саякбайда да жок ыр саптары кошулган. Кайра Сагымбайдан эки сап ыр (89—90-ыр саптары) алынат да оң бир сап кыскартылып 103-ыр сабы кошулат. Ага улай келген бир сап ыр сызылып салып, кийинки бир нече сап ыр берилет. Калган тексттер да ушул түрдө иштелгендиктен баарын баштан аяк тизмелеп олтуруунун кажети жок.

Тексттерди үзүп-үзүп алып, ар кайсы жериней пайдалануудан башка да сюжетти бузуу — манасчыда берилген окуяны такыр башка планда берүү учурлары көп. Мисалы: Жакып түш көрүп, аны аялдарына айтып, өзү алардын көргөн түштөрүн угуп, бирок эки аялы түлөө өткөрүп, той берели дешсе көнбөйт. Сагымбайда мындан кийин койчунун коңур күрөңүн минген Жакып ат кууп кетип жоголгон Менди-

байды издеп чыгат. Ал окуяны бүт кыскарткан түзүүчү өзүнчө жаны манасчылардын эч кимисинде жок эпизод киргизет — аялдарына таарынган Жакып койчунун конур күрөңүн минип тоо аралап бир топ бастырып жүрүп үйүнө кайра келип аялдарына мен силердин акылыңарга маакулмун деп той берүүгө камына баштайт (китептин 19-бети). Бул түрдөгү эпостун сюжеттик нугуна кийлигишүү, аны варианттарда орун албаган чон, кичине «жаны» окуялар менен кошумчалоо да китепте арбын.

Бул же тигил көрүнүштү, кыймыл-аракетти баяндаган кайдыгер ыр саптары эле эмес, варианттагы көп жолу кайталануучу, салттык, дайым бир калыпта айтылуучу ыр түрмөктөрүн өзгөртүп берүүлөр да кенири жолугат. Мисалы:

«Эркегинин баарысын
Нээти казат караткан,
Ургаачысын ар жерде,
Уруш-кыстоо тар жерде,
Үлкөн калба бар жерде
Ак түлөөгө жараткан
Камбарбоздун үйрүнөн

Кармап келгин бир бээ»... (994—1001-саптар) — делүүчү салттык ыр саптары китепте

«Эркеги буудан ат болуп
Эр жигиттер талашкан,
Ургаачысын ар жерде,
Уруш-кыстоо бар жерде,
Қалабалуу тар жерде
Ак түлөөгө жараткан
Камбарбоздун үйрүнөн
Кармап келгин бир бээни» (19-б.)

— түрүндө берилген.

Китепте текст негизинен сакталып, бирок ошол эле учурда адам, жер-суу аттарын өзгөртүп, такыр башка аталышта берүү учурлары да аз эмес. Мисалы, китепте Жакыптын атасы Ороз делет (китептин 7-бети). Мындай атоо Сагымбайда да, Саякбайда да жок. Жеке эле эпосто кан, бек деп аталган Ногой, Каракаң ж. б. сыяктуулар эмес, эч мааниге ээ болбогон эпизоддук каармандардын аттары да алмаштырылып, же өзгөртүлүп берилген учурлар бир топ. Сагымбай боюнча Акбалтанын зайыбынын аты Сулайка. Ага байланыштуу ыр саптарынын дээрлик баары Сагымбай боюнча алынат да, бирок аялдын аталышы өзгөртүлүп Сулайка делбей, Канымжан делет. Же түп нускада бир каарман сүйлөгөн сөздү китепте такыр башкага сүйлөтөт, мисалы, Манасты кан шайлаган эпизоддогу тегерегибиз бүт жоо, баш кошуп, кан шайлап алып жашайлы деген сөздөрдү Жакып баштап, Бердике кубаттаса, китепте ал сөздөрдү бүт Байга сүйлөтөт ж. б.

Кыскартылып бириктирилген вариант Сагымбай Орозбак уулу айт-

кан варианттын тексттери басылып жарык көргөн китептердин бири. Анда бул томго кирген материалдардын сюжеттик нугу «Баатырдын төрөлүшү» (17-б.) — деген темадан башталып «Манаска тизгин берилиши» (69-б.) — делген темалардын арасындагы тексттерде негизинен камтылган. Сагымбай манасчы айткан үлгүдөгү сюжеттик урунттуу түйүндөрдөн болгон Жакыптын арманы, түш көрүү, баатырдын төрөлүшү, тентек Манасты Ошпурга берүү, Манас баланын калмактар менен алгачкы кармашы, Жакыптын агасы Байдын баяны, Манастын Незкара менен согушу, жаш баатырды байлап кетүүгө келген он бир балбан, Манасты кан шайлоо бул китептен да орун алган. Бирок ал окуялар манасчы айткан үлгүдө ирээти менен жана түп нускадагы тексттер аркылуу берилбестен араларына башка манасчылардан (негизинен С. Каралаев айткан вариант) алынган окуялар, ыр саптары аралаштырылып, аларга өзү да эпосто жок окуялар, тексттер кошулуп жарыяланган.

3. «Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп.

Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн С. Мусаев. — Фрунзе: «Кыргызстан», 1978-ж., кыргыз тилинде, көлөмү — 296 бет. Башкы редактор — Айтматов Ч. Т., редакциялык коллегия: Абакиров А., Алтымышбаев А. А., Абдылдаев Э., Байходжоев С., Жамгырчинов Б. Ж., Каракеев К. К., Маликов К., Молдобаев К., Мусаев С., Орозалиев К. К., Табышалиев С., Турсунов А. Сүрөтчүнүн консультанты — СССРдин Эл сүрөтчүсү — Г. Айтиев; китепти көркөмдөгөн сүрөтчү — Т. Герцен.

Китеп академик Ч. Айтматовдун «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» аттуу баш сөзү менен башталат. Баш сөздө кыргыз искусствосунун туу чокусу болгон «Манаска», аны жараткан жана өнүктүрүп сактаган манасчыларга жогору баа берилет. Китеп басмага кеңири калайык окууга ылайыкталып даярдалгандыктан, өзүнө жараша талаптарга жооп бергендей абалда иштелген. 1-китепке кирген жомоктун үзүндүсү С. Орозбаков айткан варианттын башталышы, б. а. Манас баатырдын ата-тегинен кабар берген кара сөз түрүндөгү санжырадан тартып, жаш баатырды кан көтөрүүгө чейинки окуялар салттык нукта өз ирээти менен толук киргизилген. Айрым эпизоддорго шарттуу түрдө темалар коюлуп, бирок андай тема түп нускада жок экендиги ошол эле беттин аягына сноскада эскертилип отурган.

Текст манасчынын өзүнөн кандай жазылып алынса ошол абалында эч өзгөрүүсүз, ыр саптарындагы сөздөр бурмаланбай, алмаштырылбай берилген. Бирок китеп даярдалып жаткан жана басмадан чыккан тарихый шарттагы кабыл алынган идеологиялык талаптарга ылайык «Манас» жомогунун традициялык сюжетине жатпаган деп эсептелген айрым эпизоддорду, ислам динин үгүттөгөн пантюристтик идеядагы ой жоруулар деп эсептелген ыр саптарын сюжетти үзүп салбай ыгы менен кыскартуу иштери жүргүзүлгөн. Үч тексттерин басмага даярдоодо кандай түрдөгү кыскартуулар киргизилгени тексттерден кийин берилген илимий макалада кеңири түшүнүк берилип, көрсөтүлгөн.

Китепте тексттен кийин айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсү берилген

жана «Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө» деген көлөмдүү макала басылган, автору — С. Мусаев. Анда С. Орозбаковдун манасчылык кудурети, ага таандык варианттын өзгөчөлүгү туурасында кеңири сөз болот.

4. «Манас». Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 1-китеп. Экинчи басылышы. Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн С. Мусаев. Фрунзе, «Кыргызстан», 1984-ж., кыргыз тилинде, көлөмү — 296 бет. Редакциялык коллегия — Айтматов Ч. — (башкы редактор), Абакиров А., Алтымышбаев А. А., Абдылдаев Э., Байходжоев С., Жамгырчинов Б. Ж., Каракеев К. К., Маликов К., Молдобаев К., Мусаев С., Орозалиев К. К., Табышалиев С., Турсунов А. Сүрөтчүнүн консультанты — Г. Айтиев. Китепти көркөмдөгөн сүрөтчү Герцен Т.

Китеп 1978-жылы басылган китептин толук кайталанышы, айырмасы китепке кирген айрым материалдардын жайгашуу орду гана алмашылган: мурдагы басылышында китептин аягында берилген С. Мусаевдин «Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө» — деген макаласы бул китепте Ч. Айтматовдун баш макаласынан кийин жайгаштырылып берилген.

5. Манас. Кыргыз элинин баатырлык эпосу. М., Чыгыш адабиятынын башкы редакциясы. 1984.1-китеп, иллюстрациясы менен 544 б. (Манас). Киргизский героический эпос. М., Главная редакция восточной литературы. 1984, книга 1, 544 с. с илл. («Эпос народов СССР»). «СССР элдеринин эпостору» сериясынын башкы редактору А. А. Петросян. Томдун редколлегиясы А. А. Садыков, С. М. Мусаев, А. С. Мирбадалева (жооптуу редактору). Текстин түзгөндөр жана даярдагандар Б. М. Юнусалиев, С. М. Мусаев, К. К. Кырбашев. Орусча котормосу А. С. Мирбадалева, Н. В. Кидайш-Покровскаяныкы. Комментарийлери А. С. Мирбадалева, Н. В. Кидайш-Покровская, С. Мусаевдики.

«СССР элдеринин эпостору» деген серия менен чыккан «Манас» эпосунун 4 томдугунун бул 1-китебине С. Орозбаковдун варианты боюнча Маңастын туулушунан тартып кан көтөрүлүшүнө чейинки окуялардын кыргызча тексти жана анын орусча сөзмө-сөз котормосу (котормочулар түп нусканын мазмунун жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн такма-так берүүгө, бирок сөз кубалап которууга жол бербөөгө аракеттенишкен) жарыяланган. Түп нускадагы 10926 сап ырдан 1438 сабы кыскартылуу менен, китепке 9488 сап ыр басылган. Кыскартуу сюжеттик линияны бузбай, негизинен китеп басылган кездеги саясий көз караш боюнча идеологиялык жактан кемчилиги бар (панисламизм, пантюркизмди жайылтууга үндөгөн) деп табылган ыр түрмөктөрүнүн эсебинен болгон. Мисалы, азыркы басылыштагы 3148—3179; 3185—3227 саптар ал китепке басылган эмес.

Төрт томдуктун 1-тому катары бул китепте Редакциядан (от редакции), А. Петросяндын Киришүү ордуна (Вместо введения с. 7—10), С. М. Мусаевдин Кыргыздын элдик эпосу «Манас» (Киргизский народный эпос «Манас», с. 420—442) деген макалалары басылган. А. С. Мирбадалева, Н. В. Кидайш-Покровская, С. М. Мусаевдин «Манас» эпосунун варианттарынын жазмаларына обзор (Обзор записей вариантов эпоса «Манас» с. 443—491) деген бөлүмүндө Кыргыз ИАнын ТАИсинин

АЙРЫМ БЕЛГИЛҮҮ МАНАСЧЫЛАР АЛАРДЫН ВАРИАНТТАРЫ ЖӨНҮНДӨ

ТОГОЛОК МОЛДО (БАЙЫМБЕТ АБДЫРАХМАНОВ)

(1860—1942)

1860-жылы Нарын өрөөнүнүн Куртка деген жеринде туулган. Кыргыз жазма-акыны. Байымбет жаш кезинен атасынын айткан жомок, ырларын үйрөнүп чоңойгон. Атасы дүйнөдөн кайткандан кийин аталаш чоң абасы атактуу Музооке комузчу-ырчынын тарбиясында жүрүп эр жеткен. Молдодон кат тааныган. Ырды он төрт жашында жаза баштаган. 18 жашында Тыныбек жомокчуга жолугуп, узак убак кошо жүрүп «Манас» жомогун үйрөнгөн.

Тоголок Молдо айткан «Манастын» вариантындагы «Манастын балалык чагы» өз колу менен кагазга түшүрүлгөн. Ал үчилтиктин мындан башка «Чоң казат», «Кичи казат», «Манастын ашы» сыяктуу эпизоддорун жана «Семетей», «Сейтектин» толук вариантын жазып, Академиянын кол жазмалар бөлүмүнө өткөргөн. Тоголок Молдонун вариантындагы «Манастын балалык чагы» деген эпизод жорго сөз менен жазылган, бардыгы 498 беттен турат, латын ариби менен жазылган, инв. № 567.

Тоголок Молдонун жазган «Манастын бала чагы» эпизодунун кыскача сюжеттик мазмуну төмөндөгүдөй.

Манасчы Манастын ата-бабасын Түрктөн деп эсептейт. Эпос «түп атасы Түрк баатыр болгон калкына, балдарына баатырлык нуска калган артына» — деп башталат.

Түрк, Түтөк, Элче, Баку, Кийик Аланча, Аланчадан Татар, Моңол. Татардан Бута, Бука, Моңолдон Каракан, андан Бурут, Бурат. Буруттан Уйгур, Байгур. Байгурдан Угуз кан, Угуз кандан Кыргыз кан андан Сапар шаа. Сапар шаадан Алаш шаа, андан 100 баатыр болот. Мындан үч баатыр, Алаш кандын жүз баатырынан Анал, Рашит, Аналдан Кабыран, Үйшүн, Кабырандан Эштек, Кыпчак, Катаган Эсет, Дөсөт, Нуркунан. Катагандан Кошой, Эсеттен Көкөтөй, Шыйыр чечен, Баймырза. Досоттон Көкбөрү, Бай, Көркөкүл. Нуркунандан Барганбек, Калданбек, Кылымкан. Кылымкандан 8 кан, кичүүсү Каракан. Каракандан Ногой. Нойгут, Ногойдон Бай, Орозду, Үсөн, Жакып. Жакыптан Манас, Абыке, Көбөш. Нойгуттан Шыгай, Акбалта, Чыйырды, Чагатай. Шыгайдан Жапак, Шырдак. Акбалтадан Чубак. Чыйырдыдан Серек, Сыргак. Чагатайдан Чынкожо.

Кытайлардын кыргыздарды чар тарапка таратканы айтылат. Кыргыз түртүлүп айдалып Алтай тоосуна камалганынын себеби башында Манастын төрөлүшүн болжоп кытайдын билгич балчы сыйкырчылары «Түркстанда түрк бир бала туулат. Бала кыраандык атак алып, кылыч кармап аттанганда кылымга бүлүк салат, кытайың аман калбайт, калка бүлүк салат, каканың аман калбайт, уругу алаш болот, аты Манас

болот» — дешип Эсенканга ошол баланы алдын ала жоготууну кеңеш беришет. Түрктөргө кол жиберип айдатып келип, Алтай тоосуна камап салмак болушат. Баатыр башы Чоталаны аскер башы кылып жөнөтүшөт. Ал үч жылы жүрүп Түркстанды багындырып кайтат. Ошондо турк уруулары Эсет, Досот, Эштек, Кыпчак, Нуркунандан жан калбай кытайлардын колуна түшөт. Мындан Катагандын кан Кошой уруусун бүт алып Кундуз деген жерге качып кутулуп кетет. Кытайлар кыйындардын башын бириктирбей, жаңы туулган балдарды өлтүрүп, кытайлардан аким коюшат. Баласыз жүргөн Жакып ыйлап, кудайдан бала тилейт. Бир күнү Чыйырды түш көрөт. Түшүндө ак селделүү, ак сакалдуу адам кашына келип, тилеген тилегинерди кудурет кабыл кылды, мени аманат алма берип силерге жиберди, ыйлабасын деди — дейт. Жакыптын түшүнө куш кирет. Көргөн түштөрүн жорутушуп, түлөө өткөрүп, той беришет. Байбиченин боюна бүтүп, жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Ай-күнү жеткенде жети күнү толгоо тартып, бала төрөлөт. Той берип, балама ат коюп бергиле деп, Жакып элге кайрылат. Ал ангыча ак күлө кийген думана пайда болуп, «Манас» деп баланын атын коет.

Манас теңтек чыгып, атасы Ошпурга берип кой кайтартат. Кой кайтарып жүрүп кырк чилтенге жолугат. Жер коруп жүргөн Кортук калмакты өлтүрөт. Эсенкандын жиберген кытай-калмактарын ордо үстүндө өлтүрүп, төөлөрүн таратып жиберет. Нескара колу менен атайын аттанып чыгып Маңастан жеңилип калат. Айкожо Манасты атайын издеп келип Аккелте менен Ачалбарсты берет. Манасты издеп келген кытайдын эки дөөсүн Манас кулак-мурдун кесип айдап жиберет. Манас 15 жашында жолдоштору менен ан улоого (салбырынга) барып, өзүн кармаш үчүн келген 900 кытайды кырып таштайт. Ушул жерде жолдоштору Манасты кан шайлашат. «Аңырттын белин ашып, Алтайдын суусун басып» балдар элине келишет. Элинде бай Жакып баш болуп төрт түгөл түрк уулдары чогулуп «Бир дөбөдө бололу, бели катуу бирөөндү Бек көтөрүп коелу, Калкка кабар салып кайраттуу бирөөндү кан көтөрүп коелу» — дешип кеңеш салышат. «Кан болууга кандай пенде чыдайт?! — деп, кан болом — деп, айтар адам жок болуп» — эл камалып турат. Ангыча ан уулап барган балдардын ичинен Айнакул деген бала, биз Манасты кан кылганбыз, биздин көтөргөн каныбыз бар, ал силерге туура келеби? — дейт. Эл да муну кубаттап, Манас баланы кан көтөрүп ошо турган көп элди жети айлантышты. Ал жердеги калайык мудаабызга жеттик — деп, кубанып калышты. Кан өкүмүн билгизди. Кан таажысы ушу деп, кан Манаска жыгалуу бөрк кийгизди. Тилегим кабыл болду — деп токсон бээ союп, бай Жакып, тогуз күнү той берди, жергесинде кыргызды кызматына тургузду.

ЖАҢЫБАЙ КОЖЕКОВ

(1863—1942)

Жаңыбай Кожеков 1869-жылы Жумгал өрөөнүндө туулган. Атасы Жаңыбай өлгөндөн кийин ал 29 жашка караганда жалгыздыктын айынан байырлап Кетмен-Төбөдөгү эжесиникине көчүп барат. 1942-жылы

дүйнөдөн кайтат. Анын жети атасы (Айдарбек, Сүйүмбай, Сакечүк, Теңирбай, Сары, Жаманкара, Кожек) «Манас» айтып, манасчылык атадан балага өтүп, мурас катары сакталып жана айтылып келген.

Жаңыбай «Манасты» атасы Кожектен үйрөнүп, 16 жашынан айта баштаган. «Манастан» «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» эпизоддорун жана «Семетей», «Сейтек» эпосторун толук айткан.

К. Мифтаков тарабынан Жаңыбайдан 1936-жылдын сентябрынан тартып 1937-жылдын март айына чейин 100 басма табак көлөмүндө «Семетейди» толук жана «Манастан» үзүндү жазылып алынган, көлөмү — 19445 сап ыр. Жаңыбай манасчыдан эпостун биринчи бөлүмү боюнча жазылган тексттердин арасында чыгарманын алгачкы окуялары да бар, бирок аягына чыга жазылбай калган. К. Мифтаков «Манастын санжырасы» деген тема коюп жазган материалдар кара сөз түрүндө. Муну манасчы дайым ушул түрдө кара сөз менен айтканы, же мурда өзү ыр менен баяндоочу окуяларды кыска берүү максатында (кийинки ыр менен айтылган тексттер да кыскартылган үлгүдө берилгени даана байкалып турат) гана ушул түрдө айтканы белгисиз.

МАНАСТЫН САНЖЫРАСЫ

Баатыр Манастан мурун Амир Темир көрөгөн деген баатыр чыккан. Анын убагында калмак, кытай, түрк элдери аралаш жашоочу экен. Кара кан деген калмактын Набат деген кызы өзгөчө сулуу болуптур. Аны увазирлери Темирге айтып сизге ылайык дешет. Кызын мага берсин! — деп Темир увазирлерин Караканга жөнөтөт. Темирден коркконунан Каракан кызын берет. Темир Каракан кызын коркконунан гана бергенин билип, зордук менен алсам түбү жакшы болбос, анын үстүнө өз ыраазылыгы болбосо мындан туулган тукумум макирөө болуп калар — деп ойлонуп, Бээжинден тартып Букардын көк ташына чейинки ортодогу жерлерди бүт кыздын калыңына бердим деп жарыялайт. Ыраазы болгон Каракан кызын көп дүнүйө сеп, кырк кенизек, кырк кул жумшап, чоң салтанат менен берип узатты. Амир Темир Самарканда калмак аялы менен жашап туруп дүйнөдөн кайтты. Ал өлгөндөн кийин Каракан мен кызымдын калыңына Амир Темирден эң көп жер алдым, жер эң сонун, Бээжиндеги батпаган, оокат кыла албаган калмак, кытайлар бул жакка келе берсин. Амир Темир өлдү, эми жерди бүт биз ээлейбиз — деп Бээжинге кабар жиберет. Аны уккан соң калмак-кытайлар күн-түн чубап келе берип, жерге батпай толуп, бийлеп алып, мусулмандарды басып, сулуу келин, сулуу кыздарын тартып алып, каршылык көрсөткөндөрүн өлтүрүп, элди катуу кыйнап жиберешти. Корккон мусулмандар тоо-тоого чыга качып, ойду бүт кытайлар ээлеп калышты. Ошол кезде Айкожо, Акешен, Кызылешен деген касиеттүү, олуя адамдар жашаптыр. Алар кудайга мунажат кылып: Мукамбет пайгамбардын үмөттөрүнө да эркиндик болобу, же алар бүт динсиздерге кор болуу үчүн гана жаралганбы? — деп күн-түн ыйлап олтурушканда аларга 17 жаштагы Манастын элеси көрүнөт. Сүйүнгөн үч эшен адам жиберип эл арасынан өзүлөрүнө элеси көрүнгөн баатыр-

ды издетишет. Издегендер элди үч сыйра кыдырып чыгып ким душманга каршы күрөшөт? — деп суроо салышты. Эч ким чыкпайт, үч жолу тең бир жаш бала гана мен урушам! — дейт. Баланын сөзүн угушкан айыл-ападагы адамдар муну калмактар укса баарыбызды тукум-курут кылат — деп коркушуп, баланды тый! — деп атасы Жакыпка арызданышат. Жакып баласын тилдеп, элге бул менин тилимди алгыдай эмес, алып барып далда жерге байлап коелу — дейт.

Эшендердин адамы олуяларга барып кытайларга каршы тура алуучу баатыр таппадык, жалгыз гана Манас деген жаш бала мен согушам деди. Бирок ал 17 эле жашта экен, өзү өйдө-төмөн сүйлөгөн энөө бала, аркандап олтурган жалгыз арбак кула быштысы бар, атасы Жакып деген киши. Ал баланы да корккондон жүрөгү түшүп калган ногой эли уруп-согуп, тилдеп, тыйып олтурушат — деди. Айкожо «Чап, ошо баланы алып кел!» — деп адамды кайра жөнөттү. Ал адам Манаска барып сени Айкожом чакырып атат — дегенде эли-журту тыйганына болбой Манас аттанып жөнөп кетти. Жолдон ага Акыл, Кенеш, Таалай-Бакты, Ажат-Абийир кез келип жолугушту. Манасты көргөндө эле Айкожо өзү түшүнө кирген бала экенин тааныды. Батасын берип, Акешенге жиберди. Акешен да дароо таанып, батасын берип, Кызылешенге жиберди. Ал да Манасты таанып, батасын берип, Чамбылдын белиндеги Нусуп-Акмат, Ашырбек сардарга каршы болбо, Ополдун тоосун ашпа, Бээжинге казат кылба — деп үч өтүнүчүн айтты. Манас убадасын берди. Манас менин да бир өтүнүчүм бар: ак иши үчүн согушка бара жатам, мен өлсөм артым эмне болот? — дейт. Кызылешен — өзүң өлсөң да ишиң өлбөсүн, кылганың жомок болуп, атадан балага өтүп унутулбай айтылып калсын! — деп батасын берди. Манаска олуя-шайык, арбак, Кызыр, кырк чилтендер бүт колдоочу болушту. Манас кытайларга кол салып, четинен кырып кирет. Анын арбагы артып, даңкы элге таралат. Манас элине кайтат.

Калмактардан коркуп тоо-таштарда качып жүргөн мусулмандарда кырк дөө бар эле. Алардын кырк уулу бар эле. Ошол кырк бала чогулуп, ушинтип качып жүрбөй жоо менен кармашалы — деп кеңешишет. Бирок бири-бирине ишенбей, бирден тарап, акыры Манастын кабарын угуп, ага ар кимиси ар кайдан бирден келип чоро болушат. Манас аларды ат, курал-жарак менен шайлайт.

Манастын уругу алаш, урааны, улуту кыргыз. Атасы Жакып Ногойдун жээни. Алтайда туулуп, Кырым шаарында чонойгон. Манас 17 жашында атасы Жакып Казан шаарына келип турган экен. Эшендерден бата алып, кырк чоросун кураган Манас кытайларды кырып киргенде алар качып Бээжинге чейин барышты. Бээжиндин каны Коңурбай Манастын кабарын угуп, андан корккондон тартуу тартып, алдынан чыкты. Манас Түп Бээжин, Орто Бээжин, Чет Бээжин деген кытай шаарларынын Чет Бээжинин Чеп Бээжин — деп атап, мындан нары өтпөйсүң — деп шерт койду. Коңурбай макул алды. Манас Казан шаарына кайтып келип, Ыраманоптун түпкү атасы Оруска уруш, же алым бер! — деп элчи жиберди. Анын даңкын уккан Орус алым берүүгө макул болду. Алым алып Манас орустарды жарды кылды. Манас өлгөндө Ыраманоптор атасынын кегин алып, мусулмандарды аттырды,

астырды, кыйноого салды. Акыры кечээги Николайга чейин Манастын кегин куушту. Ленин, Сталин бизди бул зулумдардан куткарды. 18-май, 1939-ж. Айткан Кожеков Жаңыбай, жазган Мифтаков Каим. Фрунзе шаары, Совет көчөсү, № 53.

Жогорудагы «Манастын санжырасы» деген жалпы ат менен жазылган кара сөз түрүндөгү материалдар сюжетине караганда Жаңыбай манасчы айткан варианттын кыскача баяндамасы. Ага улай жазылып «Манастын балалык убагы» — деген тема коюлуп, ыр менен берилген ошол жогорку кыска мазмундун чечмеленген, адаттагы айтылуучу үлгүсү өңдөнөт. Бирок текст аягына чыга жазылбай калган, же өтө эле үстүртөн, кыска түрдө берилген. Мунун мазмуну бул:

МАНАСТЫН БАЛАЛЫК УБАГЫ

Ногой катын Бакдөөлөт калыстык кылбай Чыйырдыга кордук көргөзүп жүрөт. Бейшембинин түнүндө Чыйырды түш көрөт: беделдүү чаар жолборсту бекем кармап, көсө куйрук жолборсту көтөрүп багып жүргөн болот. Чочуп ойгонгон Чыйырды сүйүнүп, эркек төрөйт экенин! — деп түшүн өзү жоруп коет. Ага чейин эле бала үчүн зар болуп, кудайга жалынып, кайыр берип жүргөн Жакыптын тилеги кабыл болуп, байбиче теңдик кылбай, кордук көргөзгөнүнө карабай ак пээти менен кызмат кылып жүргөн Чыйырдынын боюна бала бүткөн экен. Чыйырды түштү төрөөрүнө жакын калганда көрүптүр. Боюнда бар кезде Чыйырды кара чаар жолборстун өтү менен бооруна, ажыдаардын заарына талгак болот. Чыйырды аман төрөөр бекен деп Жакып түлөө өткөрүп, садага-кайыр берип, тилек тилеп жүрөт. Чыйырды түшүн жорутайын деп Шытайдын кемпирине барат. Кемпир анын түшүн баатыр эркек уул төрөйт экенин, түшүн кабыл болуп, бактың ачылсын, куу кемпирдин кордугунан кутул! — деп жоруп, батасын берет. Үйүн көздөй жөнөгөн кезде толгоо башталып, туура он күн толготуп Чыйырды төрөйт. Бала энесинин ичинен кан, жин ченгелдеп түшөт. Анын ыйлаган үнүнүн бардашынан энеси Чыйырды баш болуп тургандардын баары чочуп коркушат. Баланын оң ийининде калы, шилисинен бел курчоого жеткиче кулундун жалындай тайкы жалы бар экен. Баланын өзгөчө баатыр болору жышааналарынан көрүнөт.

(Ушул жерден тартып мурдагы кара сөз менен айтылган сюжеттин аяк жагы ыр түрүндө өтө кыска мүнөздө кайталанат. Мазмуну бул: он жети жашка чыкканда үч эшенден бата алып, баатыр Манас атанып, калмактарды Букардан сүрүп кубалап Бээжинге жеткирген. Калмакка каран салып, канкор Манас атанган, кытайды чаап олжолоп, кыйын Манас атанган. Манас такка минип, жердеген жери аягы Талас, башы Чүй болгон. Он жети жашында калмакка салган домогун, казак, кыргыз аралаш канкор баатыр Манастын карманып калган жомогун. Кытайга салган домогун, кыргыз эли кетирбей берен Манас баатырдын эмдигиче унутпай бек кармаган жомогун. Бул корутунду түрүндөгү бөлүмчөнүн көлөмү 94 сап ыр).

ШАПАК ЫРЫСМЕНДИЕВ

(1863—1956)

Белгилүү манасчылардын бири: 1863-жылы азыркы Нарын облусунун Кочкор районундагы Шамшы деген жерде туулган. Ата-тегинде «Манас» айткан адамдар болгон эмес. Арап тамгасы менен жазганды, окуганды билген. Чоң манасчы Балык менен айылдаш болуп калып, ал айткан эпосту уккан, таалимин алган. Ырчы жана манасчы катары белгилүү болгон Найманбай (Балыктын баккан уулу) менен аралаш жашап, жакын мамиледе болгон жана андан да таалим алган. Ошондой эле чоң манасчы Акылбекти да уккан, «Манасын» үйрөнгөн. 1889-жылдардан тартып чоң манасчы Сагымбай менен жакын мамиледе болуп, анын көзү өткөнчө катташып турган. Илимде Сагымбай Шапактын манасчылык дареметин жогору баалаганы белгилүү.

«Манастын» үзүндүлөрүн айтууну жаш бала чагынан эле баштаса да эпос айтууну кесип кылып, эл аралап ушул иштин артынан түшүүнү жыйырма алты жашынан баштаган экен.

Шапак Ырысмендиевдин айтуусунда эпостун үч бөлүгү бүт жазылган, бирок тексттерди кагаз бетине түшүрүү ар башка убактарда, анын үстүнө окуялар ирээти менен баштан аяк эмес, кийин айтылуучу окуя мурун, мурун келүүчү окуя башка мезгилде, арадан узак убактар өткөрүлүп иштелгендиктен үзүлүп калуулар, же бир эле окуя кайталануу учурлар кездешет.

Ш. Ырысмендиев манасчы эле эмес, кыргыз фольклорун мыкты билген адам катары да кеңири белгилүү. Анын айтуусунда «Мендирман», «Жаныбек» ж. б. эпостор, ырлар жазылып алынган.

Ш. Ырысмендиевдин вариантынын кагаз бетине түшүрүлгөн тексттеринин азыр Адабият жана искусство институтунун кол жазмалар фондусунда сакталган үлгүлөрү булар:

1. «Чоң казат». Тексттерди Курман Кыдырбаева латын тамгасы менен Фрунзе шаарында 1935-жылы жазган. Көлөмү 5936 сап ыр. Инв. № 38 (863).

2. «Манастын бала чагы». Жанек Нааматов бүгүнкү графика менен 1948-жылы Фрунзе шаарында жазган. Көлөмү 2102 сап ыр. Инв. № 49 (1000).

3. «Манастын өспүрүм чагы». Жанек Нааматов бүгүнкү графика менен 1948-жылы Фрунзе шаарында жазган. Көлөмү 6327 сап ыр. Инв. № 50 (1001).

4. «Чоң казат». Жанек Нааматов 1948-жылы Фрунзе шаарында азыркы графика менен жазган. Көлөмү 6195 сап ыр. Инв. № 51 (1002).

Сагымбай манасчынын вариантындагы бул китепке кирген окуялар Шапак Ырысмендиевден жазылган тексттерде да бар. Сюжеттик нук негизинен бири-бирине жакын. Эпизодду Шапак манасчы «Манастын бала чагы» — деген ат менен жаздырган. Окуялар ич ара «Манастын аталары» (1-бет), «Кытайлар Ногойдун элин басып алганы» (2-бет), «Жакыптын түшү» (10-б.), «Чыйырдынын боюна бүтүшү» (15-б.), «Манастын туулушу» (16-б.), «Манастын тою» (26-б.), «Ма-

настын өсүшү» (28-б.), «Манасты койчулукка бергени» (29-б.), «Манастын калмактарды кырганы» (35-б.), «Эсенкандын жиберген киши-лери Манастан өлүм болгону» (45-б.), «Нескаранын Манастан женилиши» (50-б.), «Манастын Жолойду жеңгени» (53-б.), «Манастын кан көтөрүлгөнү» (55-б.), «Айкожонун келиши» (57-б.) — делген он төрт майда темаларга бөлүнүп берилген. Жалпы көлөмү 2102 сап ыр.

Шапактын варианты боюнча окуялардын кыскача нугу бул түрдө: Манастын түпкү атасы Түбөйкан. Андан Тогой кан. Тогойдон Шыгай, Ногой. Ногойдун төрт баласы болот: Бай, Жакып, Орозду, Үсөн.

Ногой мыкты чыгып, беттешкен жоосун мерт таптырып, көп жерди каратып, калмак, кара кытайларды баш ийдирип турат. Ногой өлгөн соң ордуна улуу уулу Орозду кан болот. Бирок көп элди башкара албай, эли бытырайт. Кара кытайлардын каны Туушан Алооке менен Кырым канды башчы кылып көп кол аттанып, алар кыргыздарды басып алышат. Аярларынын кеңеши боюнча Алооке Ногойдун төрт уулун туш тарапка таратып айдап жиберет. Бай Кашкарга, Үсөн Бээжиндин бери жагына, Жакып Алтай, Каңгайга айдалат. Орозду Алайда калат.

Ногойдун кичүү уулу Жакыптын алган зайыбы Эштек бийдин кызы Чыйырды экен. Жакып Алтайга айдалып барганда кара калмактардын Бөйөн, Чаян деген байларынын малын багып, кызматы жаккандыктан Чаян кызы Бакдөөлөттү аялдыкка берет. Азган-тозгондор Жакыптын айланасына чогулуп, алтымыш үйлүү эл болушат, Жакып жанда жок байыйт. Мал-мүлкү, дүнүйөсү эсепсиз көп, бирок бала көрбөй зарланып жүргөн Жакып бир күнү түш көрөт: куш кармап алып кууга салса кушу кууну кырат. Кайра келе жатып болот кылыч таап алып үйдөй болгон кара ташты он бөлө чабат. Ойгонуп түшүн аялдарына айтса алар түштү жорутуп, той берели дешет. Жакып мойноп болбойт. Бакдөөлөт тукумсуз өлсөн малын талаада каларын билбейсиңби? — деп катуу сөз айтат. Жакып той берүүгө маакул болуп, көп эл чакырып той берет. Жакыптын түшүн Байжигит баатыр уулдуу болот экенсиң! — деп жоруйт.

Чыйырдынын боюна бүтүп, ал жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Жакып азган-тозгон кыргызга бүт кабар салып мергендерди бүт жыыйп алып ууга чыгып, каңгайдын кара мергени бир жолборс атып, жүрөгүн Чыйырдыга жедиришет.

Ай-күнү жетип Чыйырдынын толгоосу башталат. Толгоо катуу болуп 7 күнгө созулат. Чыдамы кеткен Жакып кермеге кырк ат байлатып коюп, эркек болсо мага кабар айткыла — деп тоого чыгып кетет.

Толготконуна тогуз күн болгондо бала төрөлөт. Ал сол колуна кара кан, оң колуна кара таш ченгелдеп түшөт. Чыканагы жерге тийгенде карыш сөөм эки эли жерге кирип кетет. Үнү отуздагы адамдардыкындай айбаттуу болот. Аны укканда ал жерде олтургандар бүт качып жөнөшөт. Баланы эки аял араң жерден көтөрүп, оозантканда үч карын сары май жейт.

Сүйүнчүлөгөнгө сен деле барсаң боло — деген зайыбынын жемесине чыдабай аттанып чыккан Акбалта айылдан алыс эмес жерде кула бээни туудуруп жанында олтурган Жакыпты көрүп сүйүнчүлөйт. Үйүнө

келген Жакып аялдарга көп көрүндүк берип, баласын көрөт. Жакып баласына чоң той берип, сакалдууларды алып калып, баласына ат коюп берүүнү өтүнөт. Олтургандар ылайыктуу ат таба албай кысылып турганда эшиктен ак күлө кийген думана кирип, көпчүлүктүн өтүнүчү боюнча балага Манас — деп ат коёт, думана көздөн кайым болот.

Жашынан өзгөчө тентек чыккан баласын катыксын үчүн Жакып Ошпурга козу кайтарт деп берет. Чеге аттуу бала менен козу кайтарып жүргөн жети жаштагы Манас козуну көтөрө качкан карышкырды кубалап барып, чоң үнкүрдөн кырк кишини көрөт. Алар биз кырк чилтен — деген болобуз, сага жардам беребиз. Алданын атын бил! — дешет да аман маарап турган козусун жетелетип, баланы кайра кетирет. Бөрү көтөрө качкан козуну союп, өт бышырууга от таппай турганда келип калган калмактан оттугун сураса бербей коёт. Ачуусу келген Манас оттугун белиндеги куру менен кошо жулуп алат. Көркөк калмак качып кутулат. Манас козунун этин бышырып, 5—6 бала чогултуп аларды коноктоп, талаага конуп калышат. Эртеси айылдагы адамдар издеп келип, Манастын ээнбаштыгына нааразы болушат. Арызданып барган Ошпурдун баянын уккан Жакып келип, баласын ээрчитип үйүнө жөнөйт.

Жакып жылкыларын ар кай жерге багып, жайыт акысына калмактарга от май төлөп туруучу экен. Калмактардын Кортук аттуу калдайы опузалап Жакыптан мал алмак үчүн он чакты адамы менен жылкыларын кубалап Жакыптын алдын тосуп чыгат. Жылкыны кызыл май кылып бул эмнеңер? — деген суроого жооп бербей, Кортук жетип келип, кепке-сөзгө келбей Жакыпты башка салып калат. Атасынын башы айрылып кеткенин көргөн Манас жылкычы Ыймандын колундагы укурукту ала коюп Кортукту чаап жиберсе мээси чыгып өлүп калат. Кол салган он чакты калмактын көбүн жыга чаап, калганын кубалап жиберет.

Ордум менен соолмок болдум! — деп Жакып катуу кайгырат. Жардам беребиз — деген кырк киши оюна түшкөн Манаска чилтендер келип, кайгырба, жылкыларыңды корук жерге жайып таштап, кам санабай үйүнө бара бер — дешет. Манас атасынан тек жайын сурайт. Жакып өз тегин, эли чабылып-чачылганын баян кылат. Атасы менен баласы ээрчишип үйүнө барышат.

Калмактардан кабар угуп кун алабыз — деп келишкен алтайлыктардын Домобил деген башчысы Жакыптын көп жылкысынын теңин айдап жөнөшөт. Өлгөн калмак тараптан Дөгөн деген жакшысы чыгып ченеп алсаң боло, минди алсаң жетпейби?! — десе Домобил ачууланып, анын айылын каптап, четинен кырып кирет. Өлгөн Кортуктун баласы Шакум муну көрүп Жакыпка эл болоюн деп арызга барат. Муну уккан Жакып өз айылындагы жигиттерин аттантып, жардамга келген Айдаркандын алты жүз адамына кошулуп алтайлык калмактарга ат коюп, көбүн кырып, качканын кубалап жиберешет. Жаңы кошулган калмактарга Шакум баланы бий көтөрүп, жай жатып калышат.

Кытайлардын түпкү каны Эсенкан Ногойдун тукумунан баатыр бала чыгып алтайлык калмактарды кыйратып салыптыр — деп угуп

капа болот. Қалдай, доотай, жанжундары жаш чагында соолтпосок, кийин ал бала бизге коркунуч келтириши мүмкүн дешет. Эсенкан аныгын тактап билип келгиле деп жүз төөгө пул артып, араларына сынчы, тынчы адамдарын кошуп, кербен жөнөтөт. Алар алты ай жол жүрүп жыйырма бала чоросу менен жылкычыларга барып, ордо атып ойноп жаткан Манастарга туш келишет. Ордону кечип тепсетип келе жаткан кербенчилердин төөсүнүн бутуна Манас аткан томпой тийип сындырып кеткендиктен чыр чыгып, Манас ушул экен, байлап кетебиз — дешкен кытайлар балага жабылышып, кармашта бүт кытайлар сап болушат. Кербендердин мүлкүн Манас элге таратат.

Қара кытайлардын Нескара деген баатыры Алтайга барган буруттардан Манас деген жаш бала чыгып, калмактарды кыйратып жатат — деп угуп, чоңойтпой кармап, жаштайында тындым кылып салууга алты сан кол алып Аксыдан аттанып чыгат. Алтайдын тоосуна жетип, тааныбай калмактардын Жайсаңбай деген чоң байынын жылкыларын түп көтөрө айдап жөнөйт. Бул кабарды уккан Манас өз адамдары менен артынан кууп жетип уруш салат. Нескара Маңасты жекеге чакырат. Бирок анын айбатына даап тура албай качып жөнөйт. Манаф артынан кууп жетпей, калат. Нескаранын колуна тарап кеткиле деп уруксат берсе, алар кетпей, Манаска эл болуп туруп калышат. Ыраазы болгон Жайсаңбай да эли менен Манаска кошулат.

Аксакалдар кеңешип душман капыстан басып калбасын сак болулу — дешип туш-тушка мерчемдүү жерлерге, жолдорго кароол коюшат.

Қара калмактардан Жолой деген зор балбан чыкканын уккан Эсенкан алдына чакыртып алып, аскер башы коюп, миң төөгө жүктөнгөн чай берип сыйлайт.

Жүз жолдошу менен миң төөгө чай жүктөп Чылан аркылуу өтүп бараткан Жолойдун кабарын кароолго қойгондор Манаска айтып келишет. Манас чоролору менен барып тосуп туруп уруш салып Жолойдун жүз жолдошун бүт кыйратат. Аты күлүк Жолой өзү араң качып кутулат. Жолойдун чай, төө, аттарын бүт Манас олжо кылат.

Қалктын баары кеңешип туруп, эндекей жатпайлы, жообуз көп, Эсенкан эсепсиз кол менен бир күнү каптабай қойбойт, қалкты саңга салып, бирөөнү қан көтөрүп, қандуу журт бололу — деген бүтүмгө келишет. Элди эсепке алса саны тоқсон миң болуптур. Ногойдон қалған алтын тууну көтөрүп, он төрт жаштағы Манасты ақ қийизге салып қан көтөрүшөт. Ала-Тоодой эт, ала көлдөй чық қылып той берип, қандуу журт болуп, эр азаматтарга жарак-жабдық қамдатып жатып қалышат.

Муқамбет мустапа пайгамбардын қалтырган аманаты Аккелте менен Ачалбарсты Манаска тапшыруу үчүн Мекеден жанына қырк киши алып Айқожо келет. Аманатын тапшырып, дайым қабар алып турам — деп Айқожо қайта кетет.

БАГЫШ САЗАНОВ

(1876—1958)

«Манастын» үч бөлүгүн айткан манасчылардын бири. 1876-ж. азыркы Нарын облусунун Жумгал районундагы Кызыл-Туу кыштагында (мурдагы «Совнарком» колхозу) туулган жана өмүрүнүн акырына чейин ошол айылда темир усталык жана тегирменчилик менен эмгектенген. Башка манасчылардай манасчылыкты кесип кылып, эл кыдырып айткан эмес. Манасчы болуп калышына жакын тууганы Байбагыш, чоң манасчы Тыныбектин таасири тийген. Залкар манасчы Сагымбай Орозбак уулунан «Манастын» айрым эпизоддорун уккан таалим алган. 17—18 жаштан тартып «Манас» айта баштаган. Андан 1938—41, 49-жылдары Багышов Мукаммет-Садык, Абдыраков Токтаалы жана Мусаев Иноят деген адамдар тарабынан жазылып алынган «Манас» үчилтиги, азыркы учурда Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Адабият жана көркөм өнөр институтунун кол жазмалар фондусунда № 160—171 инвентарларда сакталып турат. Булар: 1) «Манастын атасы Жакыптын балалык чагы». Тексттин Багышов Мукаммет-Садык 1940-жылдын декабрь айынан тартып жазган. Ариби латын тамгасында. Жазылган жери: Жумгал району, Кызыл-Туу сельсовети, Совнарком колхозу. Көлөмү — 35 бет, 650 сап ыр. Инв. № 160 (974).

2) «Бир кандын калкы келип, Жакыптын эгинин көрүшү». Ошол эле дептерде. Көлөмү — 13 бет, 247 сап ыр. Инв. № 160 (974). 46-беттен баштап Абдыраков Токтаалы жазган.

3) «Жакыпты кан көтөрүү». Ошол эле дептерде. Көлөмү — 159 бет, 3263 сап ыр.

4) «Ажыбай Манастын түшүн жоруп турган жери», «Алмамбеттин келиши». Инв. № 160 (974), 34 бет, 871 сап ыр.

5) «Чоң казаттын башталышы жана Көкөтөйдүн ашы». Жазган: Мусаев Иноят. 1938-жылы 23-июндан баштап жазылган. Көлөмү 7000 сап ыр. Инв. № 161 (975).

6) «Алмамбет, Сыргактардын чалгынга жөнөшкөнү». 612 бет, 125000 сап ыр. Жазган: Мусаев Иноят. Инв. № 162 (196).

Багыштан эпостун тексттерин жазып алуу ар кандай учурларда, ар жерде болгондуктан, жана андан жазып алган катчылар ар кимдер болгондуктан, окуялар ирээти менен жазылбастан үзүлүп, башка манасчыларда кезиккен окуялар да камтылбай калган учурлары кездешет.

МАНАСТЫН АТАСЫ ЖАКЫПТЫН БАЛАЛЫК ЧАГЫ¹

Ороздунун он уулунун кенжеси да, жардысы да Жакып болгон. Улуусу Бай — андан Бакай, Аргындан Ажыбай, Көкчөкөздөн үч уул:

¹ Түп нускадагы (инв. № 974) бул тема Ы. Абдырахмановдун колу менен кийин оңдолгону сыясынан айырмаланып турат. «Манастын атасы Жакыптын» деген сөздөн кийинкилери өчүрүлүп, «балалык чагы» деп жазылган. Жазуу учурунда катчы — Багышов Мукамбет-Садык — «Манастын атасы Жакыптын зары» деп жазса керек.

Көзкаман, Токтобай, Алим. Алимден Серек, Сыргак. Күлдүр, Чалыбай, Кыргызл анан Жакып.

Жакып 21 жашка келгенге чейин агасы Байдын малын багат. Мал кайтарып жүргөн жеринен жайдак кызыл уй минген, селдечен, ак сакалдуу абышка жолугуп, бүгүн Байдан акынды аласың. Акыңа бир куржун буудай сура да, аны Айкөлдүн Кара талаасына экин деп көздөн кайым болот.

Жакып агасынан акы сурап, эгин эгип, эл сыяктуу оокат кылып, үй-жай күтөрүн айтса, Бай ачууланып качан аял алам дегенинде кой дедим, эгин экпей, мал бак. Мал адамды бай кылат, бай болгон киши кан болот. Сен кетсең менин малым не болот,— деп тил токмокко алат.

Акыры Жакып агасынан боз куржунга толтуруп буудай, кош өгүз, буурсун алып, абышка айткан жерге келип кезигет.

Кечке жер айдап, тукум себет, сепкен буудайы түгөнбөй, акыры чарчап уйкуга кирет.

Агасы Бай элден Жакып эгин экпей эле аткулактын арасында азык түгөтүп жүрөт,— деп угуп, эгининди көргөзчү деп келип, додо болуп үйүлгөн кырман толо кызылды көрүп, иниси Жакыпка ыраазы болот.

БИР КАНДЫН КАЛКЫ КЕЛИП ЖАКЫПТЫН ЭГИНИН

КӨРҮП ТУРУШУ

Бир кандын эли келип, Жакыптын эгинин көрүп кетишти. Ошондо баягы ак сакалдуу абышка пайда болуп, эми калктан кой, уй, ат жетелеп карысы да, жашы да, кемпири да, кызы да келет. Аларга эгининди каалагандай сат, бирок өзүң салып бербе. Элдин аягында күчүк ээрчиткен аксак кемпир кыз жетелеп келет. Ошол кемпир эне, кызы жупту, күчүгүн багып ал,— деп Жакыпка айтып көздөн кайым болот.

Жакып сан малдуу болуп, кас санаган душмандары кул болду. Кожо-Молдолорду алдырып кызга нике кыйдырды.

Агасы Бай баш болгон бир жоон тобу Айдаркан кызы Бакдөөлөткө жуучу түшүп алып келишип, нике кыйдырып элге той берди.

ЖАКЫПТЫ КАН КӨТӨРҮҮ

Билермандар Жакыпты кан көтөрдү, жылдар өтө берди. Бакдөөлөт, Чыйырды туубай Жакып кан куу баш атанды. Жакып бир перзенттин айынан жер кезип жүрүп, баягы абышкага кезигет. Ал Жакыпты Мекедеги Шайыкка жиберет. Шайыктын башчысы Жакыпка бир ак, эки көк алма берип, ак алмадан аялың тууйт, эки көк алмадан Абыке, Көбөш туулат. Атын Манас кой, жер жүзүнө даңкы толот,— деп жөнөтөт. Жакып 40 күн дегенде үйүнө келет. Чыйырдынын ай-күнү жетип, толгоосу толуп, аны Акбалтанын аялы төрөтөт.

Бала төрөлгөндө эки уучуна кан чөңгөлдөп түшөт. Балага көйнөк кийгизели десе эч бир көйнөк туура келбейт. 6—7 аял жерден алалбай койгондо, өзү кырынан мандаш токунуп, оттун жанына барып олтурат. Малына кеткен Жакыпка эл сүйүнчүлөп жөнөйт. Олжосун алган Акбалтанын аялы үйүнө келип, күйөөсүн Жакыпка жиберет.

Акбалта Жакыпка барганда туу бой калган бээси тууп, кулуну оозанбай энесинин үстүнөн ары-бери аттап турган экен.

Жакып Байга кеңешип, той берип, 200 ат чаптырат. Эл баланын атын кое албай бушайман болуп турганда, мага уруксат бергиле,— деп баягы абышка пайда болуп, баланын атын Манас коет.

Куу шайтан Манастын төрөлүшүнөн 6 жылы чочуп, аярына кабар берет. Аяр Эсенканга жеткирип, баланы быйыл албасан, 7 жашка чыкса ай-ааламга ээ бербейт,— деп кенеш берет.

Эсенкан 200 төөгө зар жүктөп, 2000 балбанды тандап кербенчи кылып, Манасты кармап келүүгө жиберет. Ал кербенчилер ордо ойнун ойноп жаткан балдарга кезигишет. Манас ордо атып жатып, Эсенкандын бир төөсүнүн бутун капасынан сындыра атып алат. Кербендер сурамжылап, Манас экенин билип, 9 күнү жатып алышат. Келген элчилерге Манасты Эсенканга алып кетерин айтышат.

Баланы 40 чоросу менен Жакып баш болуп берүүгө аргасыз болот.

Бээжинге келгиче, жолдо бир жыл өтүп, Манас 7 жашка чыгат. Бээжиндин ача жолуна келгенде эки миң кол экиге бөлүнүп, Манасты алып баруу үчүн талаш болуп, Манаска келип кимибиз менен барасың деп кеңешишет. Манас чабышкыла, кай жеңгениңер менен барам,— деп эки колду чабыштырат да 40 чоросу менен колду кырып, экөөнүн башчыларынын кулак, мурдун кесип Эсенканга жиберет. Өзү 2000 атты, 200 нарды алып Таласка келет.

Эл чуулдап, таш бараңга алып, эми силер үчүн Эсенкандан кол келет, андан көрө өзүбүз кармап берелик,— дегенде, Манас 40 чоросу менен качып чыгат.

Шаймерденге барып 15 күн окуп молдо болуп, Кожосанга кол берет. Үч эшен чогулуп: каапырга ок ат, мусулманга жан тарт!— деп бата берди.

Манас үч олуядан бата алгандан кийин элин Аскар тоого көчүрдү.

Алооке Жакыптын малына көз артып, Жүйрүк чеченди жиберди. Жакып Алоокеге тартуу кылып 90 шумкар, 90 түлкү алып жөнөгөндө, Манас атасын токтотуп, 80 балбанын Алоокени даргага аскыла!— деп буюрду.

Жезбилектен жөн калбайбыз,— деп 40 кы бөлүнүп калганда, калган 40 чоросун каптатып, тил албаган кыркын кырып салды. Ошол күндөн тартып Ажыбай Манасты канкор атады.

Алооке Манас барганда камандарын, кара чаар жолборстору, ажыдаарын кое берди. Кабыландын айбатынан алар куйругун шүйдү.

Манас Алоокенин колунун канын чыгара кармаганда сөзгө келип, Жезбилек инимди алсан, мен сага баш ием, алдырып ийсең мага тартуу бересиң деп бүжүрөдү да, Манаска сарпай тон жапты. Алгачкы тырмак алдым деп Манас жамынып эшикке чыкты. Жезбилекке Сыр-

гак чыкмакчы болгондо, алдырып коесун,— деп Манас болбой койду. Кыргыз баштап Манасты көндүрүштү.

Алгачкы кармашта Сыргак алалбай кайтты эле, жалгыз көздү көзгө сайыш керек болчу,— деп Манас булдурсун камчы менен Сыргакты тартып-тартып жиберди.

Экинчи жолку беттешүүдө Сыргак Жезбилекти ыргыта сайды. Алооке баш болуп чуркурап, мөөрөй сеники,— деп Жезбилекти ажыратып алышты. Муну Бээжиндеги Эсенкан угат. Төштүк Манас менен сайышка чыгам деп Мыскал кыздын тоюнда сайышка чыгат.

Сарыкунан менен Чубак чыгып, Төштүктү ыргыта сайып, колун байлап, Эргистан элин көчүрүп, Манаска айдап келет.

Төштүк Манаска багынып, экөө дос болуп, кагазга жазышып, мөөрүн басышып, шерт кылышат. Ошол учурда кара кытай, калмактар Бакайды кармап кетишкен эле. Бакай күнү-түнү менен качып олтуруп көрбөгөнү көр болду.

Урумдун уулу Тасбаймат Манаска кошулуп, чоролукка өтүп, Кыйбанын белин кыйратып, Кыйбадан сурак алды.

Манас Алайдын талаасында 60 төрө, 40 тилмечтен тартып алган Аккелте колго тийгени Ооганды алды. Анжияндагы кыпчакты айдап жүрүп сарт кылды. Кызылбаш элин кыйратты. Манаска укурук кайра адам калбады. Мындан кийин Алмамбеттин окуясы башталат.

МОЛДОБАСАН МУСУЛМАНКУЛОВ

(1883—1961)

1883-жылы (кээ бир документтер боюнча 1884-жылы) Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Терек деген жерде туулган. Жаш кезинен ар түрдүү лирикалык ырлар чыгарып, аны күүгө салып, кыз оюндарда, аш-тойлордо аткарган. Ырчылык үнүнүн (обонунун) эң мукам болушу анын эл алдында баркын ого бетер көтөргөн. Атасынын, агасынын акындык, манасчылык талантка эгедер болушу Молдобасандын акындык шыгынын эртелеп ойгонушуна жагымдуу шарт түзүп, алар анын алгачкы устаттарынан болушкан. Ал 17 жашынан тартып ырчылыкты өзүнө кесип кылып алып, 25 жашынан баштап «Манас», «Семетей» айта баштаган. Манасчылык өнөрдү Калыгул, Тоголок Молдо, Сагымбайдан таалим алып өздөштүргөн. Андан «Манас» 1935, 1944—45-жылдары кагазга жана 1936-жылы «Чоң казаттан» үзүндү грампластинкага жазылып алынган. Ошондой эле кыргыз оозеки чыгармачылыгынын чыгаан өкүлү катары андан 1922-жылы кенже эпостор «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Жаныл-Мырза», «Кедейкан» баш болгон секетбай, тамсил, ар түрдүү күү ырлары (комуздун айтым ырлары), жөө жомоктор жазылган. Булардын ичинен «Курманбек» 1928-жылы кыргыз элинин кенже эпосторунун тарыхында биринчи жолу өзүнчө китеп болуп чыккан. Мусулманкуловдун көзү өткөндөн кийин айрым китептери (Ырлар жыйнагы. Фр., 1962; Тандамал чыгармаларынын бир томдугу. Түзгөн жана баш сөзүн жазган Р. Сарыпбеков Фр., 1984)

жарык көргөн. Мусулманкуловдон жазылып алынган «Манас» эпосунун вариантынын айрым ыр түрмөктөрү, мотивдери, эпизоддору «Манас» үчилтигинин профессор Б. М. Юнусалиевдин жалпы редакциясы астында кыскартылып бириктирилип басылган китептеринде пайдаланылган) (Манас. Биринчи бөлүк, 1—2-китеп, Фр., 1958; Семетей. Экинчи бөлүк, 3-китеп, Фр., 1959).

М. Мусулманкулов 1933—1952-жылдары Кыргызстан мамлекеттик филармониясынын элдик ыр күүлөрдү, анын ичинде «Манас» эпосун аткаруучу солисти болуп иштеген. 1935-жылы Кыргыз ССРинин Эл артисти деген ардактуу наамга эң алгачкылардан болуп ээ болгон. 1961-жылы Бишкек шаарында (а кездеги аталышы Фрунзе) дүйнөдөн кайткан.

М. Мусулманкуловдон жазылып алынган «Манас» эпосунун бул эпизоддору Кыргыз республикасынын улуттук академиясынын Адабият жана көркөм өнөр институтунун Кол жазмалар фондусунда (инв. № 65 (886) — биринчи дептер 4298 сап ыр, 120 бет жана инв. № 66 (887) — экинчи дептер 784 сап ыр, 16 бет) сакталып турат. Аларды азыркы графика менен 1944-жылдын май айынан баштап С. А. Байсалов Фрунзе шаарында жазган.

МАНАСТЫН БАЛАЛЫК ЖАНА ЖИГИТТИК ЧАГЫ

Түп атасы Түбөйкандан берки аталары Чаян кан, Бөйөн кан, Көгөй кан, Ногой кан, Кара кан болгон Жакып Азиреткан тоосунда Самарканды жердеп турганда кыргыздарды Бээжинден келген Алооке Коконго байтак куруп төрт жыл сурады. Жакып алынын жетишинче ага каршылык көрсөттү. Кантемир, Музбурчак, Жүгөрү Шоорук кан, Жедигердин Багышы, Агыш, Кожош, Акбай, Мамбет, Аккоен, Султан Алоокеге кошомат кылышып, аны ого бетер күчтөндүрүштү. Алооке баш ийбеген Жакыпты анын өзүнө караштуу эли менен Алтайга жер котортуп айдап жиберди. Жакып калмактарга от май төлөп ал жерде жашап калды.

Анын Чыйырды, Бакдөөлөт деген эки аялы бар эле, экөө тең узакка төрөбөдү. Жакып мал четинде жүрүп баласыздыгына арман кылып үйүнө келип түштү. Анын байланбай бош калып токойго качкан атын кармап келгени артынан Ошбурдун баласы Миндибай кетип, кайтып келбеди. Анын ата-энеси балабызды таап бер деп Жакыпты кыйнашты. Жакып издеп жөнөп, үстүнө өтө зор жолборстун териси жабылган Туучунакты жетелеген Миндибайга токойдун четинен жолукту. Миндибай токойдон кырк балага жолугуп алар менен түнү бою ойногонун (кийин белгилүү болгондой, алар Манастын жана анын чоролорунун периштелери болот), жолборсту ошолор өлтүрүшүп, өздөрүн Жакыптын балдарыбыз дешкенин, алардын башчысы Манас деген бала экенин айтты. Жакып баланын айтканына көп ишене бербеди.

Ошондон көп өтпөй Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөттөр укмуштуу түш көрүшүп аны көзү ачык, жакын адамы Байжигитке жоругушуп, жакшы түштүн урматына той беришти. Арадан эки жыл өткөндөн ки-

йин Чыйырдынын боюна бүтүп, жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, аны жеди. Ай-күнү жеткенде эркек бала төрөдү. Аялы толготуп жатканда көңүлү тынчтанбай айылдан чыгып кеткен Жакып Аккуланы туудуруп жатканда Акбалта сүйүнчүлөп барды. Баланын бешик тою өткөрүлүп, келген эл атын Ашырбек койду. Миндибай мен токойдон көргөн баланын аты Манас болчу деди. Эл анын айтканын эп көрүшүп Ашырбек-Манас болсун дешти.

Сегизге жашы келгенде тентектиги ашынган Манасты атасы кагылып-согулуп эс кирсин деп койчусу Ошбурга кой кайтарууга берди. Балдар менен кой кайтарып жүргөн Манас талаага кой союп, от тутантканга калмак чалдын оттугун сурап, ал бербегенде тартып алды. Бөрү болуп кубулуп келип козусун көтөрө качкан чилтенди тоо түбүндөгү үңкүргө кубалап кирген Манас Кызыр баштаган чилтендерге, же он эки имамга (бул вариантта чилтендер мусулмандардын аңыз сөздөрүндөгү Аалынын тукумдары 12 пир (имам) менен чаташтырылып берилген) жолугуп батасын алат. Алар Манаска ар дайым кереметтүү колдоо көрсөтүшөрүн айтышат.

Ошбурдун даттануусу боюнча Жакып Манасты үйүнө алып кайтат. Жолдо жылкычыларды уруп, кууп келе жатышкан жер коруган калмактарга манас кой кайтарып берет. Калмактар Жакыптын өзүнө кол салып, сабап киришет. Атасына болушкан Манас алардын башчысы Кортукту укурук менен башка чаап өлтүрөт.

Кортуктун өчүн алыш үчүн анын баласы Шакум кол чогултат. Кортуктун куну үчүн анын айлына Жакып айдап барып таштаган он миң жылкыны Томобил башчылык кылган калмактар Шакумга ээ кылбай айдап кетишет. Буга ызаланган Шакум: «өз кордугун көргөнчө жат кордугун көрөйүн»,— деп Манаска кошулууга жөнөйт. Калмак сынчысы Манасты сынына толтуруп, аны менен түбөлүк жолдош болууга Шакумга кенеш берет. Шакум Манас менен достошуп, өзүнө караштуу калмак колун ага өткөрүп берет. Кыргыздар Шакумга Мажик деген жаңы ат коюшат. Манас менен Мажиктин биригишкен колу Томобилди багындырат. Калмак-кыргыз колун бириктирген Манас аларды курал-жарак менен жабдып, аскер ишине машыктырат.

Бээжиндин каны Эсенкан Манастын кабарын угуп, аны издеп таап байлап келүүгө 60 төөчөн кербен жөнөтөт. Кербенчилер Манас ордо ойноп жатканда кез келишип, ордосун тебелетишет. Манас черткен чүкө кербендин астынкы төөсүнүн шыйрагын талкалап, ортодо чыр чыгып, кербендер жеңилип, дүйнө-мүлкү кыргыздарга олжо болот.

Кытайдын каны Нескара Ак-Суунун башы аралдан суу алыш үчүн арык чаптырат. Ошол кезде Кашкарга соода-сатык кылганы кеткен Жакып кечигип, анын дайынын билиш үчүн артынан издеп чыккан Байжигит Нескаранын колуна түшөт. Байжигиттен Манастын дайынын уккан Нескара аны чаап алганы жөнөйт. Жоонун артында калган Байжигит Жакыпка жолугат да экөө Манаска кабар жеткиришет. Нескара Манаска ынтымакташ калмак Жайсаң байдын айлын чаап талоон кылат. Колу менен жете келген Манастын айбат-сүрүн алыстан көргөн Нескара аны менен жекеге чыгып беттеше албай качып кетет, анын колу каршылык кылбай Манаска карап берет.

Түбүнөн бери санаганда Айтууган, Күнтууган, Соорендик, Айдаркан, Асылкан аталары болгон Бээжиндин каны Эсенкан өзүнө караштуу уйгурдун он бир каны: Кайыпкан, Мунаркан, Арсалаңкан, Бозкертик, Орунбек, Буданчаң, Байкөш, Мадемел, Азреткандарды Манасты байлап берүүгө буйрук кылат. Алар элинен он бир дөөнү тандап Манаска жөнөтөт. Жолунан жолуккандын баарын кыйратып, талкалап келе жаткан дөөлөрдүн кабарын Жайсаңбай Манаска жеткирет. Аларга каршы кол чогултууну намыс көргөн Манас Көкчөнү 25 киши менен жолдош алып, дөөлөргө келип, алардын ар бирин чоюн баш менен бир-бир чаап эстен тандырып, колго түшүрүп, сез үчүн кулак-мурдун кесип, элине кайтарып жиберет.

Манас түшүнө кирген аксакал кишинин кенеши менен өзүн чапканы камынып жаткан алты шаар Кумулду 90 миң кол менен барып багытып кайтат. Бул кабарды угуп чочулаган Эсенкан Нөкөр дөөнү чакырып алып сегиз жүз кол менен Манаска жөнөтөт. 100 жолдошу менен ууга чыккан Манас Нөкөрдүн колун дүрбү менен алыстан көрүп, тар жол тайгак кечүүдөн мергендерине тостуруп кырдырат, өзү Нөкөр дөөгө жекеме-жекеге чыгып жеңет. Мунун урматына той өткөрүлүп, чогулган калың эл Манасты ак кийизге салып кан көтөрүшөт.

ЫБЫРАЙ АБДЫРАКМАНОВ

(1888—1970)

Кенири белгилүү фольклорист, «Манасты» изилдөөчү жана манасчы. Азыркы Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районундагы Чырак айылында 1888-жылы туулган. Жашынан айылдык молдодон, кийинчерээк Кара-Кол шаарындагы медреседен окуган. Окууну бүткөндөн тартып Октябрь революциясына чейин айрым жеке адамдардын балдарын, революциядан кийин мектептерде бала окутуп мугалим болгон. 1922-жылы Нарын канткому тарабынан атайын чакыртылып келип, Сагымбай манасчыдан эпостун тексттерин жазып, кагаз бетине түшүрүү тапшырылган. Отузунчу жылдардын орто чендеринен тартып эс алууга чыкканга чейин Тил-адабият институтунда илимий кызматкер болуп иштеп, негизинен «Манас» эпосун кагаз бетине түшүрүү, кол жазмаларды ирээтке келтирүү ж. б. багытта аракеттенген. 1938-жылы Фрунзе шаарындагы Кыргыз мамлекеттик пединституттан окуп, Тил жана адабият факультетинин эки жылдык мугалимдер бөлүмүн бүткөн.

Сагымбайдын вариантын жазуудан башка да Саякбай Каралаевдин, Тоголок Молдонун, Акмат Ырысмендеевдин ж. б. айткан тексттерин кагаз бетине түшүрүү иштеринде активдүү катышкан. Жеке эле алар эмес башка манасчылардан жазылып алынган тексттердин дээрлик баары Ыбырай Абдыракмановдун колунан өткөн. Ы. Абдыракманов айткан тексттери кагаз бетине түшпөй калган белгилүү манасчылардын эпосту аткарганын (Акылбек, Доңузбай ж. б.) уккан жана ошол уккандарын майда деталдарына чейин жадысында сактап, кийин кайра айтып бере алган.

Ы. Абдыракманов укканын, окуганын, көзү менен көргөндөрүн канча убак өткөнүнө карабай толук эсинде сактай алган укмуштай жөндөмгө ээ адам болгондуктан «Манастын» өзү тааныш болгон бардык варианттарын терең билген жана ар биринин айырмачылыктарын майда деталдарына чейин ажыратып айтып бере алган. Ошол өзү жакшы билген варианттардын көңүлүнө жаккан урунттуу жерлерин манасчы катары эл алдында аткарып да жүргөн. Манасчылардан айрыкча Сагымбай Орозбаковду жогору баалап, ал айткан тексттерди мыкты билген жана эл алдында манасчы катары чыкканда ошол варианттын белгилүү окуяларын көп аткарган.

Ы. Абдыракманов 1952-жылы «Манас» боюнча өз вариантын түзүп, өзү кагаз бетине түшүргөн. Анын варианты көп жактардан С. Орозбак уулунун айткан тексттерине жакын.

Адабият жана искусство институтунун кол жазмалар фондусунда Ы. Абдыракманов тарабынан жазылган кыргыз фольклорунун түрдүү жанрларына тиешелүү көптөгөн материалдар сакталууда. Алардын арасында «Жаңыл Мырза» эпосу да бар.

«Манас» эпосу боюнча Ы. Абдыракманов 1952-жылы жазып кол жазмалар фондусуна өткөргөн анын варианты ар бир эпизод-бөлүмгө өзүнчө тема коюлуп жазылып, төмөнкү бөлүмдөрдөн турат: 1. «Манастын аталары», «Манастын туулушу», «Алтайдан көчүү жөнүндө кеңеш», «Шоорук кан», «Алмамбеттин окуясы», «Манастын Каныкейди алганы», «Көзкамандар окуясы» ж. б. Бүгүнкү графика менен жазылган, бир дептер, 596-бет, 11907 сап ыр. Инв. № 190^а (1421). 2. «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат». Бүгүнкү графика менен жазылган, бир дептер, 331-бет, 6952 сап ыр. Инв. № 190^б (1421).

Ы. Абдыракмановдун вариантындагы сюжеттик нугу, окуялары боюнча Сагымбай айткан «Манастагы» бул китепке кирген материалдарга жалпы алганда туура келе турган тексттери «Манастын аталары» — деген темадан башталып (1-бет), «Манас Нукөр дөөнү жеңгени» (293-бет) — деген темада берилген окуялардын аралыгында берилген.

«МАНАСТЫН АТАЛАРЫ»

Манас баатырдын түп атасы Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, анын үч уулу болуп, улуусу Ногой, ортончусу Шыгай, кичүүсү Чыйыр. Ногой баатыр чыгып, кыргызды коргоп, бет келген душмандардын мизин кайтарып турат. Ногойдун Орозду, Үсөн, Бай, Жакып аттуу төрт уулу болот.

Ногой өлгөндө салт боюнча анын ордуна улуу уулу Орозду кан болот. Ногойдун өлгөнүн уккан душмандары баш көтөрүп, Эсенкандан эң көп кол келип, кыргыздарга кыргын салып, басып алат. Эсенкандын сынчысы Ногойдун төрт уулун сындап, туш-тушка бөлүп жиберүүгө кеңеш берет. Үсөн менен Жакыпты Алтайга айдап, Орозду Алайда калат, Бай Кашкарга сүрүлөт.

Алтай, Кангай жерине кара калмактардын арасына айдалып барган жаш Жакып Бөйөндүн уулу Чаян дегенге малай жүрүп, мал багып, эгин эгин, адал эмгек кылат. Эгин сатып көп пайда таап, анын аркасы менен баркы көтөрүлгөн Чаянга алынып, аны бийлеп кетет.

Чыйыр ошол жерде өлүп, анын аялы Шаканды Жакып алат. Шакан бара-бара Чыйырды атанып кетет. Жакыптын кызматына ыраазы болгон Чаян ага кызы Бакдөөлөттү токолдукка берет. Алтайдагы калмактарга алынып, тең тууган болуп калган Жакып эспесиз байыйт. Арадан канча убакыт өтүп, Жакыптын жашы элүүгө жетет. Бирок ыңаалап ыйлаган баланын үнүн укпай, туяксыз жүрөт. Күндөрдүн биринде Жакып кеч курун аттанып малына барып, бүрүүлдө үйүнө кайтып келатып баласы жоктугуна арман кылып, зарлап капа болуп, үйүнө түшүп, минген атын байлабай, үйгө кирип жатып калат. Капа болгонунун жөнүн сураган Чыйырдыга ачууланып, анын туубастыгын, өзүнүн куу баш атанганын, эки даялдан бир бала көрбөгөнүн айтат. Чыйырды да капа болуп, менин жашым элүүгө барды, бала төрөөдөн үмүтүм үзүлдү. Сенин эркелеткен жаш аялың не төрөбөйт, — дейт. Ошол убакта сырттан кирген Бакдөөлөт эжемдин жолун жолдоп кеттим, башым жаш, али балалуу болормун, бендени сендей кылбасын! — деп, кайра Чыйырдыга доомат коёт. Чыгып кеткен Бакдөөлөткө айтар жүйөлүү сөз таппай, капа болгон Чыйырды арманын айтып, жатып калып уктап кетет да укмуштуу түш көрөт: оң колуна аяктай болгон ак алма, сол колуна кызыл алма пайда болуп, алмаларды жеп тоет, аңгыча ичинен алтымыш кулач ажыдаар ышкырып чыгат, аны Чыйырды ат кылып минет. Ажыдаар ай-ааламды оп тартып сорот, Чыйырдынын бою 130 кез болуп узарат. Чочуп ойгонгон Чыйырды Жакып да уктап жатканын көрөт.

Жакып малдан келип үйүнө түшкөндө анын бош басып кеткен атын кармайм деп Акынбектин уулу артынан кууп кеткен экен. Ал кайтып келбей, баласынан санаасы тынбаган Канымжан үйгө кирип, уктап жаткан Жакыпты көрүп, Чыйырдыга эринди ойгот, балам жоголду, таап бергиле. Биз сенин малайың эмеспиз. Балам кокус болсо, эзелтен бала көргөнүң жок, мени да өзүнө окшоткону турасынбы?! Чыбыр толгон малыңды баламдын чыпалагына да албаймын! Чалыңды ойгот, баламды таап бергиле! — деп катуу-катуу сөздөр айтат. Ыза болгон Чыйырды Жакыпты ойготуп, ат издеп кеткен баланы тап, укпаган сөзүм калбады! — десе ал ордуна козголуп, кайгырба кемпирим, мен бекер уктабай жакшы түш көрдүм, түшүмдө кукулуктап унчукса куштан бөлөк үнү бар, куйрук-башы жалтылдайт, куудан аппак жүнү бар, айбат менен караса алп кара куш сүрү бар, текөөрү болот өзгөчө куш (түп нускада эмне кармаганы так айтылбайт, контекст боюнча кыраан куштардын бири) кармап алыпмын, аны купкөгө салып, ай-күн мунарын жем кылып ардактап бактым, анын айбат-сүрүнөн асмандагы канаттуу, жердеги аяктуу корктуу — дейт. Чыйырды түштү жакшылыкка жоруп, эртең 40—50 мал союп, түлөө өткөрөлү — деген кеңешин айтат. Ага ачуусу келген Жакып мен малды малай жүрүп, кызмат кылып тапкамын, сен бекер жерден олжо таптынбы? Эркек түгүл кыз көрбөй жатып малды эмнеге кырамын. Мал түгөнүп калган соң сенин балаңдын кереги эмне? — деп мойноп болбойт. Аңгыча Бакдөөлөт келип жакшы түш көргөнүн, үйүндө эки туйгун куш конуп олтурганын айтат. Жакып аны жакшылыкка жоруп, кемпир көп мал соелу дегенин айтса, Бакдөөлөт да аны кубаттайт. Жакып бала көрбөй туруп той бербесин

айгат. Ошол учурда Канымжан келип баланын баркын билбеген как баштыгың билинди! — деп Жакыпка катуу сөздөр айтып, урушат. Жакып койчунун атын минип, издеп чыгып Мендибайды таап, айлына кайра келет.

Аялдарынын кыстоосу менен Жакып тегерегиндеги элдерди чакырып той берип, тою тараган соң жакшы санаалаш туугандарын алып калып көргөн түштөрүн жоруп берүүнү сурады. Байжигит баатыр уулдуу, кыздуу болорун, Бердике токолу да эки уул төрөөрүн айтып түштөр жорулду. Арадан эки жыл өткөндө Чыйырдынын боюна бүтөт.

«МАНАСТЫН ТУУЛУШУ»

Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болуп, кангайдын кара мергени аткан жолборстун жүрөгүн жылкычысы Бадалбайга алдырып келип жейт.

Чыйырдынын боюна бүткөнү 9 ай 9 күн болуп убактысы жетип толгоо башталат. Толгоосу катуу болуп 7 күн толготот. Толгоосу толуп, туур күнү болду дегенде Жакып чабаганчылар минсин деп 40 ат байлатып, эркек болсо мага кабар бергиле — деп аттанып кетет. Чыйырды эркек төрөп, зайыбы Сулайканын өтүнүчү менен Жакыпты издеп чыккан Акбалта аны айылга жакын эле жерде эркек кулун тууган Кула бээнин жанынан таап сүйүнчүлөйт.

«МАНАСТЫН ТОЮ»

Балалуу болгонуна арнап көп эл чогултуп чоң той берет. Балбан күрөш, ат чабыш оюндары болуп, Багыштын аты Суркийик чыгат. Той тарап, Жакыптын жакын адамдары калып, туулган балага Байжигит Манас — деп ат коёт. Арадан жети жыл өтүп, Манас сегизге чыгат.

«МАНАСТЫ КОЙЧУЛУККА БЕРГЕНИ»

Манас жашынан тентек чыгып, аны катыксын, эркелигин койсун үчүн Жакып өз койчусу Ошпурга козу кайтартууга берет. Ал айылдагы Кадообай деген адамдын баласы Чегебай Манас экөө козу кайтарып жүрсө козулардын бирин бөрү ала качат. Артынан кууган Манас карышкырды өлтүрүп, козуну ажыратып калат. Жарадар болгон козуну союп, оттугун бербей койгон калмак чалдын курун тартып алып, козу кайтарып жүргөн башка айылдын балдарын үйүнө кетирбей Манас талаага кондуурат. Бир түндө үч козу союп жешет.

Ошпур Жакыпка барып уулунун тентектигин айтып, алып кет деп өтүнөт. Жакып келип, уулун ээрчитип, үйүнө жөнөйт.

«МАНАСТЫН КАЛМАКТАРГА СОККУ УРГАНЫ»

Жакыптын алдынан анын жылкыларын кубалап келе жатышкан жер коруган калмактар жолугушуп, атасын урмак болгондо ага бо-

лушкан Манас калмактардын Коркут деген башчысын укурук менен башка чаап өлтүрөт. Атасы менен баласын байлап кетмек болуп кол салган калмактардан дагы бири өлүм табат. Капа болгон Жакыптан баласы өзүнүн тегин сурап, эли-журту чабылып-чачылганын, жүргөн жери душман арасы экенин угуп, бекер иш кылыпмын — деп өкүнөт. Ата-бала үйүнө кайтышат.

Эки адамы өлгөн калмактар туш-тушка кабар айттырып, Жакыпты чаап алууга камдана башташат. Анын кабарын уккан Жакып да жакшы санаалаштарына киши жиберип өзүнчө кам көрөт.

Калмактарга алтайлыктардан жардамга көп киши келип, эртеси Жакыптын жылкысын тийип жөнөшөт. Бирок өз ич ара чатак чыгып, бузулушуп, жергиликтүү калмактар Жакыпка кошулуп кетишет. Туш-туштан жардамга келген адамдары менен Манас баш болуп чабуул койгон Жакып тарап алтайлык калмактарды женип, өлгөндөн калганын кубалап жиберешет. Жакып кун төлөп, эки эл жарашып, жергиликтүү калмактар Жакыптарга эл болуп кошулат. Жардамга келгендерди конок кылып, сый көрсөтүп Жакып узатат.

«МАНАС ЭСЕНКАНДЫН БААТЫРЛАРЫН ӨЛҮМ КЫЛГАНЫ»

Алтайдагы калмактардын арасында айдоодо жүргөн Жакып деген буруттун Манас аттуу баласы мыкты чыгып, сага ок атат — деген аярларынын сөзүн уккан Эсенкан анын жөнүн тактап билип келиш үчүн кырк беш төөгө асыл пул жүктөп кербен болуп соода кылып аңдап келгиле деп өз адамдарын жөнөтөт. Ал кербендер Алтай тоонун оюндагы жылкычыларга барып, ордо атып ойноп жатышкан Манастарга жолугушат. Жол таманындагы ордону кечип тепсетип келе жаткан кербендердин төөсүнүн бутуна ичке түшүп чүкө чертип жаткан Манас черткен чүкө тийип, төөнүн буту сынып, байлап алмак болгон калмактарды Манас өлүм кылып, 45 төөдөгү асыл малды элге бөлүп таратып берет.

«МАНАС НЕСКАРАНЫ ЖЕҢГЕНИ»

Кашкар тарапка айдалган Жакыптын агасы Бай уулу Бакай менен кеңешип, иниси Жакыпты издеп аттанып чыгып, Нескара аттуу дөө арык каздырып жаткан көп адамдарга кез келет. Байды кармап алып арык каздырып коёт. Чарчап эси ооп жыгылса арыктын кырына таштап көөмп салышат. Көөдөнү ачык калган Бай эсин жыйып жакын жерден Нескара дөөнү көрөт. Бир адам келип төмөндөгү Жакып деген байдын жылкысын тий, кубалап келсе баласы Манасты баралына келе электе өлтүр — деп кеңеш берет. Нескара маакул көрүп, алты миң арык казган адамдарын айдап аттанып жөнөйт. Эл кеткен соң көмүлгөн жерден суурулуп чыккан Бай колдун артынан ээрчип кетет.

Жакып жылкыларын көрмөккө баратып өтө көп колду көрүп жашынып калат да, колдун артында келе жаткан жалгыз адамды тосул туруп кабар укмак болот. Экөө жай сурашып, бирин бири таанып учурашат.

Байдан көп колдун жөнүн уккан Жакып казак, кыргыз, калмактарга кабар айттырып, Жайсаңбай деген калмак байынын көп жылкысын айдап, элин талап кайра тарткан Нескараны кууп жетип согуш болуп, Нескара Манаска беттеше албай качып кетет.

Он төрттөгү Манас ууга чыгып, талаадан жүргөн-турганы, сүйлөгөн сөзү башка кырк адам көрөт. Барып жөн сурап, бирок сүйлөгөн сөздөрүн түшүнбөйт.

«МАНАС УЙГУР БААТЫРЛАРЫН ОЙРОНДОГОНУ»

Баласы ууга кеткени он бир күн болуп, санаасы тынчыбаган Жакып издемекке аттанып чыгат. Айылдан узай электе эле ага кебетелери сүрдүү он бир адам жолугуп, андан Жакып деген кыргызды, анын баласы Манасты билесинби? — деп сурашат. Алардын түрүнөн чочулаган Жакып өз атын жашырып, он бир балбанды тескери жолго салып жиберип, шашылыш үйүнө кайтып, жакындарын чогултуп, көргөнүн айтып кеңеш кылат. Байбиче Чыйырды сарсанаа болот. Токтоно албаган Жакып аттанып чыгып жер чардап жүргөндө Манаска жолугат. Атасы ага уйгурлардан он бир балбан байлап кетебиз — деп келгенин айтат. Ангыча Манасты издеп түш-тушка кетишкен адамдар чогулуп келишет. Алардан Манас табылды, Манас келди — деген сөздөрүн угушкан он бир балбан да келип, бизди алдапсың дешип Жакыпты кармамак болушат. Койгула — деп арасына барган Манаска кол салышкан он бир балбанды Манас баатыр жеке жеңип, кулак-мурундарын кесип жазалап, кандарыңарга барып айткыла деп айдап жиберет.

Манас Жакыпка өзү талаада көргөн кырк кишинин жөнүн айтат. Атасы ага алар арап деген элден келгенин, ислам дининде экендигин түшүнтөт.

«МАНАС НУКӨР ДӨӨНУ ЖЕҢГЕНИ»

Эл тынч, бейпил турмушта жаткан жай айларынын биринде он беш жаштагы Манас жүз киши менен ууга чыгып, Оркун дайранын Марал-Кечүүсүнө барышат. Ал жерден Эсенкан дайынсыз жоголгон 45 төө жүгүн издетип жөнөткөн миң кишиси менен Нукөр дөөгө кезигип, аны жеңип, көп олжо менен элге кайтышат.

Манас элге кабар айтып, ата уулудан калтырбай бүт чогултуп алып кеңеш курат. Жакып чогулгандарга Эсенкандан тартып көп жоого катылдык, эндекей жүрбөй сак бололу! — дейт. Чогулгандар кенешип, анын сөзүн эп көрүшөт. Жакып идерлүү жигит-азаматтардын эсебин алып, баарына минерине ат, курал-жарак берет. Туш-тушка кароол коюп, жоого камданып жатып калышат.

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

(1894—1971)

Улуу манасчы С. Каралаев 1894-жылы (азыркы Ысык-Көл обл. Тон району, Ак-Өлөң кыштагы) кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Жокчулуктун айынан жаш кезинен баштап бай-манаптарга жалчы болуп иштеген. 1916-жылы падышалык Россиянын эзүүсүнө каршы чыккан көтөрүлүшкө (Үркүн) кабылып, качкындар менен Кытайга барып, азып-тозуп, кайра 1917-жылы өз жерине келген. 1918-жылы ыктыярдуу түрдө Кызыл Армиянын катарына кирип, 1922-жылга чейин Совет бийлиги үчүн Сибирде (Дутов менен Анненковго каршы), Алматыда, Бухарада, Ашхабадда актарга, басмачыларга каршы күрөшкө катышкан. Аскерден кайтып келгенден кийин 1922—31-жылдары Каракол (Пржевальск) шаарына жакын аймактарда айылдык кеңештин төрагасы болуп иштеген. 1930-жылы ал жазуучу Жекшен Ашубаев жана окумуштуу Кусейин Карасаевдин демилгелери менен республиканын Эл агартуу комиссариатына чакырылып, кароодон өтүп, өнөрү жогору бааланат. 1935—54-жылдары филармонияда артист болуп эмгектенет. С. Каралаевдин ырга шыктуулугу жаш кезинен эле билине баштаган. Ал эми манасчылык өнөрдүн артынан түшүүгө элдик оозеки чыгармаларды мыкты билген чоң энеси Дакиштин таасири тийген. С. Каралаев 1918-жылдан тартып эл арасында, асыресе актарга, басмачыларга каршы салгылашып жүргөн мезгилдерде кызыл аскерлердин алдында «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү кадимкидей айтып калган. Өнөрүн өркүндөтүү, чеберчилигин арттыруу максатында С. Каралаев 1922-жылы атактуу манасчы Чоюкеге, андан кийин чоң манасчы Акылбекке жолугуп, алардан «Манастын» мазмунун, аткаруучулук ыктарын дагы терең, толук, так үйрөнүп, көп жагынан таалим алат. 1925-жылдан кийинки мезгилдер анын эпосту толук өздөштүрүп, талаптануу жана калыптануу багытында болгондугун көрсөтөт. С. Каралаевдин чоң талант, залкар манасчы болуп жетилүүсүнө асыресе анын Кыргыз мамлекеттик филармониясында артист болуп иштеши чоң өбөлгө түзгөн.

Улуу манасчыдан 1932—1947-жылдары «Манас» үчилтигинин толук варианты («Манас» — 84513, «Семетей» — 316157, «Сейтек» — 84697 сап ырлар) жана андан аркы уландылары (Кенен, Алымсарык, Кулансарык жөнүндө жалпы 15186 сап ыр) жазылып алынган. С. Каралаевдин ушул варианты эпостун толук варианты болуу менен ал көлөмү жагынан гана эмес, идеялык-көркөмдүк сапаты боюнча да эң мыкты чыгарма болуп саналат.

С. Каралаев «Манас» үчилтигинен башка бир топ элдик эпикалык поэмаларды да айткан. Булардын ичинен «Эр Төштүк» эпосу кыйла айырмаланып турат. Мындан сырткары ал өзүнүн оригиналдуу бир топ чыгармаларын жараткан («Унутулгус күндөр» эскерүүсү, «Кара-Молдо» поэмасы ж. б.) таанымал акын катары да белгилүү. Кыргыз улуттук маданиятын өнүктүрүүгө сиңирген эмгеги үчүн Кыргыз ССРинин Эл артисти (1939) деген ардактуу наамга ээ болгон, үч жолу Эмгек Кызыл Туу, «Ардак белгиси» ордендери, медалдар менен сыйланган. 1971-жылы Бишкек (мурунку Фрунзе) шаарында дүйнөдөн кайтты.

С. КАРАЛАЕВДЕН ЖАЗЫЛЫП АЛЫНГАН МАТЕРИАЛДАР

1936-жыл.

1. «Манастын бала чагы». Жазган Керим Жумабаев. Фрунзе шаары. Латын тамгасында; тетр. № 1; 294 бет; 5082 ыр сап. инв. № 90 (911).
2. «Манастын балалык чагы». Жазган Ибраим Абдырахманов. Фрунзе шаары. Латын тамгасында; тетр. № 2; 198 бет; 5250 ыр сап. инв. № 91 (912).
3. «Манастын жигиттик чагы». Жазган Ибраим Абдырахманов. Фрунзе шаары. Латын тамгасында; тетр. № 3; 152 бет; 4256 ыр сап. Инв. № 92 (913).

1937-жыл.

4. «Манастын жигиттик чагы». Жазган Ибраим Абдырахманов. Жазуу кайсыл жерде жүргүзүлгөндүгү көрсөтүлгөн эмес. Латын тамгасы; тетр. № 4; 153 бет; 4000 ыр сап. Инв. № 93 (914).
5. «Манастын жигиттик чагы». Уландысы. Жазган Ибраим Абдырахманов. Фрунзе шаары. Латын тамгасы; тетр. № 5; 191 бет; 5900 ыр сап. Инв. № 94 (915).
6. «Манастын жигиттик чагы». Уландысы. Жазган Ибраим Абдырахманов. Фрунзе шаары. Латын тамгасы; тетр. № 6; 167 бет; 5244 ыр сап. Инв. № 95 (916).
7. «Манастын жигиттик чагы». Уландысы. Жазган Ибраим Абдырахманов. Фрунзе шаары. Латын тамгасы; тетр. № 7; 157 бет; 4024 ыр сап. Инв. № 96 (918).
8. «Манастын жигиттик чагы». Уландысы. Жазган Ибраим Абдырахманов. Фрунзе шаары. Латын тамгасында; тетр. № 8; 176 бет; 5808 ыр сап. Инв. № 97 (918). Жазманын түп нускасы (№ 9—22 дептерлер) жоголгон. 1947-жылы азыркы тамга менен түп нускадан машинкада басылган көчүрмөсү сакталып калган.
9. «Чоң казат». Качан, кайсыл жерде ким тарабынан жазуу жүргүзүлгөндүгү көрсөтүлгөн эмес, тетр. № 9; 342 бет; 10602 ыр сап. (Кол жазманын адегендеги тышкы бетине «9, 10, 11-дептерлердин түп нускасына туура келет» деп белгиленип коюлган).
10. «Чоң казат». Уландысы. Качан, кайсыл жерде ким тарабынан жазылганы көрсөтүлгөн эмес. Тетр. № 10; 358 бет; 11000 ыр сап (кол жазманын адегендеги тышкы бетине «12, 13, 14-дептерлердин түп нускасына туура келет» деп белгиленип коюлган. Инв. № 99 (921).
11. «Чоң казат». Уландысы. Качан, кайсыл жерде, ким тарабынан жазылгандыгы көрсөтүлгөн эмес. Тетр. № 11, 358 бет; 9600 ыр сап (кол жазманын адегендеги тышкы бетине «15, 16, 17-дептерлердин түп нускасына туура келет» деп белгиленип коюлган. Инв. № 100 (922).
12. «Чоң казат». Уландысы. Качан, кайсыл жерде, ким тарабынан жазылгандыгы көрсөтүлгөн эмес. Тетр. № 12; 311 бет; 9641 ыр сап (кол жазманын алгачкы тышкы бетине «18, 19, 20-дептерлердин түп нускасына туура келет» деп белгиленип коюлган). Инв. № 101 (923).
13. «Чоң казат». Уландысы. Качан, кайсыл жерде жана ким тарабынан жазылгандыгы көрсөтүлгөн эмес. Тетр. № 12; 160 бет; 4960 ыр сап (кол жазманын алгачкы тышкы бетине «21, 22-дептерлердин түп нус-

касына туура келет» деп белгиленип каюлган). Инв. № 102 (924).
14. «Чоң казат». Аягы. Жазган Жунуш Ирисов. Качан жана кайсыл жерде жазылганы көрсөтүлгөн эмес. Латын тамгасы; тетр. № 23; 100 бет; 3200 ыр сап. Инв. № 103 (925).

1952-жыл.

1. «Манас» (башталышы). Жазгандар Касым Исмаилов, Байдылда Маленов, Жаки Таштемиров. Фрунзе шаары. Азыркы тамгада; тетр. № 1; 351 бет; 16385 ыр сап. Инв. 151 — Б (1415).

2. «Манас» (уландысы). Жазган Касым Исмаилов. Фрунзе шаары. Азыркы тамгада; тетр. № 2; 610 бет; 19413 ыр сап. Инв. № 151 — В (1415). № 151 — В жана 151 — Б инв. номерлер менен жазылган эпизоддор Манастын туулганынан өлгөнүнө чейин бардык эпизоддорду камтыйт. Буларды айтуучу кыскарган түрдө жаздырган.

1966-жыл.

Эпос магнитофондук лентага түшүрүлгөн. Муну Самар Мусаев жана Сапар Бегалиев Ысык-Көл областынын «Улахол» совхозунда ишке ашырышкан (11 кассет, 2750 м., инв. № 4061—4061а).

Бул жазылып алынган дар 1969-жылы кагазга көчүрүлгөн. № 1 папка: 6 дептер (1—7 кассеталар), форматы 17×20 см, 572 бет; 11371 ыр сап. Инв. № 151 (4066). № 2 папка: 4 дептер (8—11 кассеталар); форматы 17×20, 5 см, 379 бет; 7619 ыр сап. Инв. № 151 (4066).

ЭПОСТУН СЮЖЕТИ

Эпос Манастын түпкү тегин баяндоодо башталат. Алар: Бөйөн кан. Чаян кан, Ногой, Балакан, Каракан. Манастын атасы Жакып Каракандын кичүү баласы. Каракан өлгөндөн кийин анын күчтүү мамлекетин мурунтан кекенип жүргөн душмандары кара кытай Молто кан, Алооке тымтыракайын чыгарып, элди талап, жаш калган сегиз уулун экинчи баш көтөргүс кылып алыска айдап, чилдей таратат. Кырк үйлүү кыргыз менен арып, азып келип Жакып Алтайга туруп калат. Акбалта сыяктуу акылмандардын кеңеши менен чеке тердетип иштеп, алтын казып, эгин айдап, мал багып, абдан байыйт. Жашы улгайып баратса да бала көрбөй арманда жүрөт. Бир күнү ал түш көрөт: Түшүндө Ала-Тоо башын жайлап, ала барчын бүркүт кармайт, зоодо жүрүп зулпукор кылыч таап алат, көлөкөсү бүт дүйнөнү каптаган чатырга кирет, ай менен күндү колуна ойноп, чөлмөк урдурат. Түштү жоруу үчүн той берилет. Түштү чын олуя, көзү ачык акылман карыя Акбалта «кырк үйлүү кыргыз жакыр журт» «киндик кесип, кир жууган» жерди, «паана берип жараткан, элди табат экенбиз» деп жакшылыкка жоруйт.

Чыйырдынын боюна бүтүп, ал шердин этине талгак болуп, акыры Манасты төрөйт. Анын аты Жакыптын түшүнө кирген кызыр алейки саламдын айтканы боюнча коюлат. Уулунун атын «Манас» деп бир адамга билгизбөөнү, анткени анын даңкы жети жыл мурун Каяндын даңзасына чийилгенин эскертет. Манастын атын эч кимге айтпоого шерт кылышат, ага «Чоң жинди» деген тергөө ат берилет. Манас бешке чыкканча бечел, жети жашында ченден чыккан тентек болот. Аны

бышып, катыгышы, турмушка көзүн ачуу үчүн 12 жашка чыкканга чейин Ошпур койчуга тарбияга берет.

Манастын баатырдыгы алгачкы жолу калмактардын Кочку аттуу балбанын 700 колу менен талкалагандан кийин ачык көрүнө баштайт. Ушул кармашта качып кутулган Тагылык деген адам бул болгон окуяны төкпөй-чачпай Эсенканга жеткирет. Сестенген Эсенкан Дөңгү, Жолой аттуу балбандарына 10 миң кол курап, Манасты кармап келүүгө аттандырат. Манас жолдоштору менен ордо атып жатканда Дөөдүр алгач чалгындап келүү үчүн 40 төөгө пул жүктөп, 200 балбаны менен соодагер кейиптенип алардын жанынан өтүп калат. Ушул мезгилде Манастын черткен чүкөсү алдыңкы төөнүн бутун сындыра коюп, жаңжал башталат. Кармашта Дөөдүрдүн колу бүт кырылып, өзү араң качып кутулат. Мунун артынан келген чоң кол менен болгон кызыл кыргын, таймашта Дөңгүнү Манас өлтүрөт. Жолой беттешүүдө Манаска туруштук бере албай, жеңилеринде качып жөнөйт. Манастын айылына жеңиштүү кайтышы туугандарын кубандырат. Ал кырк жолдошу менен кырк чилтенге, жигит пири Шайга жолугат. Акбалтанын берген кеңеши менен Манас Кошойду издеп жөнөйт. Аны Ат-Башынын Чеч-Дөбө деген жеринен табат. Кошой Манаска элдин аябай чабылып, чачылганын, өзүнүн кыйын ахыбалын айтып, ата конушуна көчүп келүүсүнө кеңеш берет. Манас буга макул болуп кайра артына жол тартат. Кошой аны алты айдан кийин алдынан чыгып тосуп аларын эскертет.

Акбалтанын демилгеси менен Манас келе электе эле кырк үйлүү кыргыз Алтайдан Ала-Тоого көчүп жөнөйт. Ушул кезде өзүнүн мурунку жиберген колу талкалангандыгын уккан Эсенкан кайра дагы көп кол курап, Манаска каршы аттандырат. Алар келип, кыргыздарды ордунан таппай, көчтүн артынан кууп жөнөшөт. Көчтүн узашына көмөк көрсөтүү максатында Акбалта менен Кутубий аларга ит урушун салат. Ушул учурда Манас жетип келип катуу кармаш болуп, ал минип жүргөн атынан жана кырк жолдошунан ажырап, өзү жөө курчоодо калат. Бул кыйын абалдан аны кытайларга барып мурун колго түшүп, кармалып кеткен Билерик менен Жарманасты бошотуп, көп кол менен келе жаткан Кошой куткарат. Кытайлар жеңилет. Жолой, Нескара Каражойлор качып кутулушат. Манас баштаган кыргыздар Таласка көчүп келишип, орун-очок алып калышат.

Жакыптын сарандыгы арта баштайт. Малымды ысырап кылдың деп Манаска ачуусу келет. Буга таарынган Манас өзүнө татыктуу жолдош издеп, жолдо келе жатып, дыйканчылыктын пири Баба дыйканга жолугат. Экөө өнөк болушуп, эгин айдап, андан мол түшүм алышат. Аны кургакчылыктан эли ачкачылыкта калган нойгуттардын Карача канына берип, мунун ордуна тартуу катарында Аккуланы алат.

Манас Аккуланы минип келе жатса алдынан Кызыр жолугуп, ага атайылап асмандан түшкөн алтын курчту (кылычты) тапшырат. «Азып кеткен журтумду, бирин койбой жыйбасам» деп туугандарын издеп келе жатып Бакайга учурайт. Бакай Манаска Аккелтенин таржымалын айтат. Аны Керке кандын колунан тартып алуу үчүн келе жатышып, жолдон Ажыбай, Шууту. Ырчыууларга жолугушат. Манас Ак-

келтени алып элине жөнөйт. Даңкынын тарашы менен 40 чоро куралат. Айкожо Анжияндын элин Алооке кан аябай эзип жатканын айтып, мындан куткарып алууну Манастан суранат. Ал Алоокеге каршы жөнөйт. Анын келе жатканын уккан Алооке мүлкүн артынып, качат. Манас кууп жетип, аскерин талкалап, өзүн өлтүрүп, дүнүйөсүн элге таратып берет. Кошой Манасты кандыкка көрсөтүп, эл кабыл алат.

МАМБЕТ ЧОКМОРОВ

(1896—1973)

Мамбет Чокморов 1896-жылы азыркы Ысык-Көл областынын Тоң районундагы Корумду деген айылда орто чарбалуу үй-бүлөдө туулган. Ата тектеринде манасчы болгон эмес. Манасты жыйырма жашынан тартып айта баштаган. Манасчылык таалимди Эшимбеков Догузбай деген адамдан үйрөнгөн. Догузбай манасчы Тыныбектин окуучусу болгон экен. Мамбет Чокморовду манасчы катары эл арасына алып чыгып тааныткан да Эшимбеков Догузбай болгон.

Мамбет Чокморов «Манастын» үч бөлүгүн толук айткан. Манасчынын айтып бергени боюнча 1959—1972-жылдар аралыгында 148557 сап ыр жана 28 магниттик кассетага (узундугу 9700 метр) материалдар жазылып алынган.

«МАНАСТЫН БАЛАЛЫК ЧАГЫ»

Мамбет Чокморовдун варианты боюнча «Манас» жомогу Сары Нүкүр, Кара Нүкүрдөн башталып, анын ата-бабалары жөнүндө баяндалып Каракандан тараганы айтылат. Сары Нүкүр аттуу кан жашаган экен. Ал күндөрдүн биринде наавайчынын кызына үйлөнмөк болуп, тойго элинин бардыгын чакырат. Ким келбей калды десе Асанкайгыдан башкасы келди деп жооп беришет. Кан ачууланып желдеттерине Асанкайгыны алып келгиле деп буюрат.

— Сен эмне үчүн тойго келген жоксун? — деген кандын суроосуна Асанкайгы минтип жооп берет. — Эгер сен ушул кызга үйлөнсөң башыңдан багың учат, алдындан тагың кетет — деп, көздөн кайым болот. (Асанкайгы бир нерсени алдын ала билген, көзү ачык адам экен). Асанкайгы уулу Ногой менен Медияндын чөлүнө келип жашап жүрөт. Ал жер Бөйөн кандын бийлигинин алдында турган жер болот. Күндөрдүн биринде Асанкайгы уулу Ногойго Каракандын элинен кыз издегин дейт.

Кийин элин чогултуп Ногой элине ыраазычылыгын билдирип, Ажыбай — Көзкамандардын кастыгын, уулу төрөлгөнчө булардын бийлигинин күчөй турганын айтып, үй-бүлөсү менен коштошуп, атасы Асанкайгыны алып жүрүп кетет. Ногой кеткенден кийин анын элин Чынжуу кан бийлейт. Төрөлөөр маалына жетип калганда Ханбүбү Чаян канга жашыруун кетмек болот. Чаян кандын элине жетпей Орумбет төрөлөт. Орумбеттен Сары кан туулат. Сары кандан болочок баатыр Манастын атасы Жакып төрөлөт. Ошол кездерде Сары

кан Чынжуу кан менен каршылашып турган убак болот. Чынжуу кийин өзү багынып берет. Сары кан Шооруктун элинен кыз алып бермек болот уулуна. Жакыпка Сары кан Карача байдын Чыйырды аттуу кызын алып берет. Жакып кызына үйлөнгөндөн кийин Карача бай мусулман динин кабыл алат. Андан кийин Сары кан уулуна экинчи жолу Бакдөөлөткө куда түшүп алып берет. Эки аялы болсо да Жакып бала көрбөйт. Ошол кезде Көзкаман, Көкчөкөз аттуу уулдуу болот. Чыйырды Жакыпка Көкчөкөздүн душман болорун айтат. Бирок Жакып буга ачуусу келип Чыйырдыны тилдеп коёт. Көп убакыт өтпөй Көкчөкөз Жакыптын элин басып алат. Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөт жашыруун качып чыгышат. Ошентип, жер кезип жүрүп бир жерге байыр алып туруп калышат. Түнүндө Чыйырды түш көрөт. Түшүндө ажыдаар, кабылан көрүп, деңизде сүзүп жүргөн болот. Кандайдыр бир дубана чал пайда болуп Чыйырдынын түшүн жоруйт. Ажыдаар көрсөң ал сенин уулун болот. Деңизде сүзсөң — демек сенин балаң абдан күчтүү баатыр болот экен дейт. Бул түшүн Бакдөөлөт, Жакыптар жакшылыктын жышааны экенин билишет. Ошентип, алар андан ары көчүп жөнөшөт. Жолдон жез тырмактуу алп кара куш жолугуп үчөөнү тең үстүнө олтургузуп алып бийик ашууну ашууга жардам берет. Алар жүрүп олтуруп Арсланбаб аймагына келип токтошот. Ошол жерден бир баба дыйкан жолугуп Жакыпка жер айдап, эгин эчкиле деп кеңешин берет. Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөт болуп туруп калышат.

Жакып элине кайтып келип кайра кан шайланат. Манас аттуу уулдуу болот. Бала төрөлгөндө туюк карын ичинде төрөлөт. Карындын ичин ачса эки муштумун түйгөн эр мүчөлүү уул экен. Жакып эгер уул болсо кабар бергиле, кыз болсо тим калгыла деп үйүнөн алыс малын көздөй кетип калган болот ошол кезде. Манастын төрөлгөнүн сүйүнчүлөп Сары таз барат. Кубангандан Жакып сүйүнчүгө толо мал берип, элин чакырып той берип жатып калат.

Манас бала кезинен абдан шок чыгат. Атасы молдого берип окутса ага токтобойт. Койчусуна кошуп берсе, алардын күнүн курутуп сабайт, койлорун чекесинен соё баштайт. Айласы кеткен Жакып жылкычысы Ыйманга кошуп берет. Ал жактан да жөн жүрбөй күндөрдүн биринде калмактар менен чабыша кетет. Аргасыздан Жакып жер которууга туура келет. Ачууланып Чыйырдыга уулунду алгын да көзүмө көрүнбөй жоголгула. Эгер токтолсо кайтып келерсин, болбосо көзүмө көрүнбөгүлө! — дейт. Ошентип, Чыйырды уулун ээрчитип атасы Карача байды көздөй кетет. Жолдо келе жатышып Кошойго жолугушат. Кошой баланын келечегин алдын ала айтып, атаңа кайткын, ал жактан кол курап алып Эскарадан өч алгын дейт. Чыйырдылар жолдо келе жатканда Карача байдын байбичеси түш көрөт. Түшүндө жер жайнаган ээн малын ажыдаар, кабылан кайтарып жүргөнүн көрөт. Түшүн байына айтып Чыйырдылардын келерин алдын ала сезип, күтүп жатып калышат. Чыйырды, Манас болуп келип калышат. Олтуруп жайланышып эс алган соң баласынын жайын айтат. Таятасы Карача «Ой, бул жинди эмес эле, пир колдогон баатыр сүрү көрүнөт» — дейт. Аркы-берки кептер айтылып, акыры олтургандар кеңшип, бу балага колукту алып берели, анан токтолот дешет. Олтурган элдин ичинде Жолдошбек чечен

деген болгон экен. О төмөндө, Түлөбайдын Карабөрк аттуу кызы бар, дал ошол кыз Манаска бар келет — дейт. Атасына келгендең кийин Чыйырды Шоорук кан менен сүйлөшүп, анын Акылай аттуу кызына куда түшмөк болуп макулдашып сөз бекитишет. Акылайга үйлөнгөнгө чейин Манас Карабөрктү алып, алар ээн тоодо эки ай жашашат. Карабөрк Манас менен кош айтышып, мен сенин акыреттик жубайың болоюн деп, кетет.

Манас келип Акылайга үйлөнөт. Ал аңгыча убакыт өтөт, атасына кайтуу жөнүндө ойлонот. Көпкө ойлонуп Чыйырды, Акылай, Манас үчөө Жакыпка кайтышат. Булардын келгенине Бакдөөлөт абдан сүйүнөт, бир гана Жакып бай уулунун кылыктарын кечирбей, келишин көп жактырбайт. Чыйырды, Акылай Манастын кандай болуп өзгөргөнүн жана муну пирлер колдогон касиеттүү жан экенин айтышат. Ошентип, Жакыпка жакындары Манаска өзүн колуктуу алып бергин деп кеңешин беришет. Кыз издеп Жангазы менен Элчибай кетет. Жолдон Кошойго жолугушуп анын айтуусу боюнча Букардын каны Темир кандын кызы Каныкейге куда түшмөк болушат. Куду түшүп Кошой өзү баш болуп Сары кан, Бакай, Ташыбек, Жанай, Беккожо, Үрбү болуп Букарга жөнөп калышат. Булардын келерин Каныкей алдын ала билет (Түш көрөт, түшүнөн белгилүү болот).

Алооке мусулмандарды басып алып аларды будда динине киргизмек болот. Ошондо Эдиге деген бир кыргыздан мен мусулмандарды кантип жок кылам деп сурайт. Эдиге сен Манас деген баланы тапмайын жай ала албайсың — дейт. Ошентип, Алооке Манасты издейт. Ушул учурда Жакып Аккуланы катып жашыруун жерге кармап турат. Ал эми Манаска Аккула керек болот. Акырында бошонуп алып Аккула Манасты өзү таап келет. Ээр токуму жок жайдак ат минип колунда бир гана чокмору менен калмактар менен согушат. Манастын колдоочулары жардам берип, женишке ээ болот.

Үйүнө кайтып келе жатып ал бир адамга жолугат. Ал Азиретаалынын кылычын Манаска тапшырат. Андан келатып Сарыкожо Аркалпага жолугат, ал Аколпок берет, Сарыкожо батасын берип айбалтасын тапшырат. Ошентип, жоо жарагын шайланып Манас Алоокени көздөй аттанат. Алоокени жеңгенден кийин Бээжинге аттанмак болот. Бирок Кошой токтотот. Кошойдун айтканына көнүп Манас макул болот. Алоокени толук талкалап бүткөндөн кийин Кошой кан көтөрүүгө сунуш кылат. Эл муну туура көрүп Манасты кан шайлашат.

М А З М У Н У

I. БАШ СӨЗ	3
II. МАНАСЧЫ, КАТЧЫ, ТҮП НУСКА	23
III. МАНАС (текст)	77
IV. ТЕКСТТЕГИ АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН КАТЧЫЛАР ТАРАБЫНАН ЖАЗЫЛЫШЫ	400
V. АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨЛӨРҮ ЖАНА КОММЕНТАРИЙЛЕРИ	438
VI. КИТЕПКЕ КИРГЕН ОКУЯЛАРДА КЕЗИККЕН АДАМ АТТАРЫ	523
VII. ОКУЯЛАРДА КЕЗИККЕН УРУУ АТТАРЫ	529
VIII. ОКУЯЛАРДА КЕЗИККЕН ЖЕР-СУУ АТТАРЫ	530
IX. БУЛ КИТЕПКЕ КИРГЕН ЭПИЗОДДОРДУН МУРДА ЖАРЫК КӨРГӨН ҮЛГҮЛӨРҮ	533
X. АЙРЫМ БЕЛГИЛҮҮ МАНАСЧЫЛАР, АЛАР- ДЫН ВАРИАНТТАРЫ ЖӨНҮНДӨ	539
ТОГОЛОК МОЛДО (БАЙЫМБЕТ АБДЫ- РАХМАНОВ)	539
Ж. КОЖЕКОВ	540
Ш. БЫСМЕНДИЕВ	544
Б. САЗАНОВ	548
М. МУСУЛМАНКУЛОВ	551
И. АБДЫРАХМАНОВ	554
С. КАРАЛАЕВ	560
М. ЧОҚМОРОВ	564

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ

М А Н А С

Кыргызский героический эпос

Академическое издание по вариантам *Сагымбай Орозбакова*

1 книга

Представлена к печати ученым советом Института литературы и искусства Национальной Академии наук республики Кыргызстан

Художник *А. Акматов*

Бишкек, издательство «Кыргызстан»
На кыргызском языке

АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЧЫГАРМА

М А Н А С

Кыргыз элинин баатырдык эпосу

Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш

1-китеп

Редактору *Ж. Бектуров*
Сүрөтчүсү *А. Акматов*
Сүрөт редактору *К. Касымалиев*
Техн. редактору *Ж. Сооронкулова*

ИБ № 5046

Терүүгө 16. 08. 1994-ж. берилди. Басууга 08. 02. 95-ж. кол коюлду. Кагазы офсет № 1. Жөнөкөй жаңы ариби. Жөнөкөй ыкма менен басылды. Форматы 70×90^{1/16}. 35,50 физ. басма табак, 41,54 шарттуу басма табак, 45,37 учеттук табак. Тиражы 5000. Заказ № 42.

Кыргыз Республикасынын «Акыл» мамлекеттик концерни. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Бишкек, 5. Т. Суванбердиев көчөсү, 102.

БИЗДИН

